The background of the cover is a photograph. On the left, there is a weathered brick wall with several arched openings. A path leads from the foreground towards a white, two-story house with a blue roof and a porch. The scene is set in a wooded area with trees and a cloudy sky. The overall tone is somewhat somber and historical.

Кастусь Цвірка

*Зорка
філаматаў*

Зорка филматай

Кастусь Цвірка

*Зорка
філаматаў*
Нарысы, эсэ

Мінск
«Беларуская навука»
2017

УДК 821.161.3.09

ББК 83.3(4Бел)

Ц28

*Выпуск выдання ажыццёўлены па заказе і пры фінансавай падтрымцы
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь*

Ц28 Цвірка, К. А.

Зорка філаматаў : нарысы, эсэ / Кастусь Цвірка. – Мінск :
Беларуская навука, 2017. – 548 с.

ISBN 978-985-08-2215-4.

200 гадоў назад, восенню 1817 года, студэнтамі-беларусамі Віленскага ўніверсітэта было створана знакамітае Таварыства філаматаў, якое дало пачатак новай беларускай літаратуры. У кнігу ўвайшлі нарысы і эсэ пра самых вядомых філаматаў (А. Міцкевіча, Т. Зана, Я. Чачота, А. Петрашкевіча, І. Дамэйку і іншых), а таксама іх папярэднікаў і паслядоўнікаў.

Разлічана на літаратуразнаўцаў, гісторыкаў, выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ, настаўнікаў і навучэнцаў і ўсіх тых, хто цікавіцца пытаннямі роднай гісторыі і культуры.

УДК 821.161.3.09

ББК 83.3(4Бел)

ISBN 978-985-08-2215-4

© Цвірка К. А., 2017

© Афармленне. РУП «Выдавецкі
дом «Беларуская навука», 2017

ПАДАННЕ ПРА ФІЛАМАТАЎ

(Замест уступу)

Згуртаваў іх Віленскі ўніверсітэт.

На зазыўнае святло навук у гэтую адну з лепшых у Еўропе вышэйшую навучальную ўстанову былога Вялікага Княства Літоўскага, заснаваную ажно ў 1579 годзе езуітамі, кожную восень з'язджалася з глухіх, закінутых сярод палёў і лясоў беларускіх засценкаў і панскіх сядзібаў, гарадоў і мястэчак цікаўная шляхецкая і не толькі шляхецкая моладзь. Ва ўніверсітэце выкладаліся ўсе асноўныя навукі, працавалі тут даволі дасведчаныя, еўрапейскай вывучкі прафесары. Моладзі было ў іх чаму павучыцца.

Вядома ж, універсітэт не быў ізаляваны ад жыцця краіны, ад віхураў часу. Наадварот, ён заўсёды знаходзіўся ў самым цэнтры падзей, адыгрываў у іх сваю прыкметную ролю.

Асабліва ўзрасло значэнне ўніверсітэта ў пачатку XIX стагоддзя, калі ён стаў вучэбным і адміністрацыйным цэнтрам Віленскай навучальнай акругі, якая ахоплівала ўсю Беларусь, Літву і частку Украіны.

Гэта быў час вялікай напружанасці ў нашым грамадстве, выкліканай разбойніцкім захопам зямель Рэчы Паспалітай трыма манархічнымі рэжымамі – Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй, якія падрапежніцку падзялілі іх паміж сабой. Па ўсёй тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай шырыўся грамадскі рух за яе аднаўленне. Не мінуў ён і Беларусі, дзе яго актыўна падтрымлівала мясцовая шляхта, якая рашуча пратэставала супраць гвалтоўнага далучэння

беларускіх зямель да Расійскай імперыі, гэтай агромністай «турмы народаў». Адным з асяродкаў барацьбы супраць палітыкі царызму якраз і быў Віленскі ўніверсітэт, дзе канцэнтраваліся ўсе інтэлектуальныя сілы Беларусі.

Увосень 1817 года два студэнты ўніверсітэта, Тамаш Зан з-пад Маладзечна і Адам Міцкевіч з Наваградка, якія ўжо рабілі свае першыя пробы пяра на літаратурнай ніве, надумалі заснаваць тайнае студэнцкае таварыства, каб аб'яднаць найбольш блізкіх сяброў па вучобе, што захапляліся літаратурай, філасофіяй, іншымі навукамі і ўвогуле праяўлялі ў нечым свае здольнасці. Мэтай згуртавання была ўзаемадапамога ў паглыбленні адукацыі, у творчым удасканалванні, грамадская праца для добра занявоенай Айчыны. Свае ўяўленні пра характар таварыства і прынцыпы яго дзейнасці сябры выклалі ў статуте, напісаным крыху ў жартаўлівай форме. Відаць, тут не абышлося без уплыву вядомага віленскага Таварыства шубраўцаў (гулякаў), з якімі быў звязаны Тамаш Зан і якія ў сваім сатырычным часопісе «*Wiadomości Brukowe*» («Вулічныя навіны») смела крытыкавалі адмоўныя бакі жыцця больш за ўсё мясцовай арыстакратыі, паноў-прыгоннікаў, высмейвалі шляхецкае невуцтва, розныя забабоны. Статут новага таварыства юнакі далі пачытаць свайму старэйшаму сябру ўкраінцу Юзафу Яжоўскаму, вельмі адукаванаму, даволі дасведчанаму ў філасофскіх і філалагічных навукх студэнту. Ён дапрацаваў статут, надаў яму большай сур'ёзнасці. Без асаблівага вагання згадзіўся ён і з прапановай узначаліць арганізацыю.

І вось 1 кастрычніка 1817 года адбылося першае пасяджэнне студэнцкага згуртавання. На ім сабраліся шэсць маладых хлопцаў, якія і ўтварылі Таварыства. Старшынёй (альбо прэзідэнтам) выбралі Юзафа Яжоўскага, намеснікам старшыні (віцэ-прэзідэнтам) і адначасова касірам – Эразма Палюшынскага, сакратаром – Тамаша Зана. Супольнікамі згуртавання сталі Адам Міцкевіч, Ануфрый Петрашкевіч і Бруна Сухецкі. Назвалі студэнты сваю арганізацыю – Таварыства філаматаў (аматараў навук). Назву далі невыпадкова. Таварыства такога ж кірунку ўжо існавала ва

ўніверсітэце гадоў дзесяць назад. Актыўны ўдзел прымаў у ім любімы студэнтамі прафесар, славыты гісторык і грамадскі дзеяч Іаахім Лялевель, які тады вучыўся ва ўніверсітэце. І называлася яно Навуковае, а потым – Філаматычнае таварыства – па аналогіі з вядомым у гісторыі Філаматычным таварыствам, што дзейнічала ў Францыі напярэдадні і ў час Вялікай французскай рэвалюцыі.

На сваім пасяджэнні ўдзельнікі створанай арганізацыі перш за ўсё абмеркавалі пытанне пра Таварыства. Яны пагадзіліся прымаць у арганізацыю толькі надзейных і правераных сяброў па вучобе. Студэнты задумалі Таварыства як змацаваную асабістым сяброўствам сям'ю аднадумцаў, якую стваралі, паводле выказвання Юзафа Яжоўскага, «не на хвілю, не дзеля мімалётнай забавы, а на ўсё жыццё». Нават у статуце падкрэслівалася, што філаматы, якая б ні напаткала іх пасля доля, куды б яна іх ні закінула, застаюцца супольнікамі Таварыства назаўсёды, што, як убачым далей, яны і даказалі ў жыцці.

Пры ўступленні ў Таварыства малады чалавек павінен быў адказаць пісьмова на цэлы шэраг пытанняў і падаць падрабязную аўтабіяграфію. Абавязковай была і рэкамендацыя аднаго з удзельнікаў згуртавання. Новы супольнік Таварыства даваў клятву, што будзе выконваць усе абавязкі, ускладзеныя на яго статутам. Каб не памыліцца ў падборы новых сяброў, каб мець большую ўпэўненасць у іх надзейнасці, філаматы пастанавілі ўвесці пераходную прыступку да ўступлення ў іх сям'ю: навічкі залічваліся на колькі месяцаў у члены-карэспандэнты, якія хоць і мелі права прымаць чынны ўдзел у навуковых пасяджэннях Таварыства нароўні з усімі філаматамі, але не маглі пакуль што выбірацца на адміністрацыйныя пасады.

У выніку такіх абмежаванняў Таварыства расло не хутка. Затое прыходзілі сюды папраўдзе годныя, неардынарныя маладыя людзі. 4 лістапада таго ж года былі прыняты Францішак Малейскі і Зыгмунт Навіцкі, якіх рэкамендаваў Адам Міцкевіч. Праз тры тыдні арганізацыя папоўнілася яшчэ адным сябрам – Юзафам Кавалеўскім. 16 красавіка 1818 года ў яе залічылі Яна

Чачота, выдатную рэкамендацыю якому даў зноў жа Адам Міцкевіч, яго школьны сябар. У тым жа годзе стаў супольнікам Таварыства Тэадор Лазінскі. За ім, ужо ў 1819 годзе, згуртаванні папоўнілі Дзіянсіі Хлявінскі, Дамінік Ходзька, Казімір Пясецкі, Ігнат Дамэйка, Ян Сабалеўскі, Міхал Рукевіч. У 1820 годзе ў Таварыства прыйшоў Вінцэнт Будрэвіч, а вясной 1822 года – Станіслаў Казакевіч. Вось і ўсе ўдзельнікі Таварыства філаматаў. Праўда, тры з іх – Бруна Сухецкі, Эразм Палюшынскі і Зыгмунт Навіцкі – у 1821 годзе з розных прычынаў былі выключаны з філамацкай сям’і. Усе ж астатнія да канца сваіх дзён заставаліся ў Таварыстве філаматаў.

Мэты Таварыства вызначаліся ў яго статутах. Калі ў статуце, прынятым на першым пасяджэнні, філаматы дэкларавалі творчае ўдасканаленне і ўзаемадапамогу ў набыцці ведаў, то ўжо ў новым, прынятым у 1818 годзе, статуце яны ставілі перад сабой больш шырокія задачы. Цяпер Таварыства павінна было садзейнічаць «па меры магчымасці ўсеагульнай асветы». Праз асвету філаматы намерваліся рыхтаваць грамадства да змагання за вызваленне Бацькаўшчыны ад царскага самаўладства, пра што, вядома ж, у статуце не гаварылася.

І ўсё ж яшчэ доўгі час самаадукацыя, узаемадапамога ў літаратурнай творчасці і ў навуковых даследаваннях стаялі ў філаматаў на першым месцы. Шырокую асвету ў краіне яны, натуральна, пачыналі з сябе. Згодна са статутам, «кожны з чынных членаў на працягу чатырох тыдняў мусіў падрыхтаваць адну працу – арыгінальную ці пераклад, вершам ці прозай, сур’ёзную, навуковую ці вясёлую, прызначаную для пагулянак». Так, для пагулянак. Гэта падкрэслівалася невыпадкова. Пагулянкам, розным урачыстасцям філаматы надавалі немалое значэнне для ўмацавання Таварыства, для пашырэння сваіх ідэй. Яны наладжвалі за горадам маёўкі, розныя святкаванні. Вельмі шумна адзначалі дні нараджэння. Да гэтых урачыстасцяў рыхтаваліся грунтоўна, складалі цэлыя сцэнарыі абходзін, часцей за ўсё вершаваныя. Асабліва праявіў сваё майстэрства Ян Чачот, які звычайна рыхтаваў такія сцэнарыі на беларускай мове. Яны вельмі

прыхільна сустракаліся філаматамі. Музыку да гэтых вершаў пісаў Тамаш Зан. Рытуальнай, напрыклад, стала песня на беларускія словы Яна Чачота «Што мы вашэці скажам...», якую філаматы спявалі на кожнай урачыстасці. Спяваліся і польскамоўныя песні. Напрыклад: «Хай радасць з вачэй нашых блісне...» Адама Міцкевіча, «Што старыя за вар'яты!» Яна Чачота і іншыя. Адзін раз на тыдзень філаматы збіраліся на так званыя навуковыя пасяджэнні, дзе чыталі свае навуковыя даследаванні, паэтычныя творы. Тут жа выступаў хто-небудзь з рэцэнзіямі на іх, падрыхтаванымі загадзя. Потым ішлі дыскусіі, у час якіх кожны мог выказаць сваю думку. Заканчваліся спрэчкі галасаваннем, якім ухвалялі ці адхілялі прачытаную навуковую працу альбо мастацкі твор.

Аб шырыні інтарэсаў філаматаў, размаху іх навуковай і творчай працы сведчыць даволі аб'ёмісты спіс прачытаных і абмеркаваных на пасяджэннях навуковых даследаванняў і паведамленняў паводле матэрыялаў прэсы, а таксама літаратурных твораў. Назавём толькі некаторыя з іх: «Праванская паэзія», «Пра Сафокла», «Пра класіцызм», «Пра дзве разнавіднасці ўлады» Юзафа Яжоўскага; «Нататкі пра стан прыгожых мастацтваў на Літве», «Пачатак і развіццё філасофіі», «Вытокі дабрачыннасці» Францішка Малеўскага; «Палюцыі», «Пра ўсемагутнасць Бога» Эразма Палюшынскага; «Уплыў рэлігіі грэкаў на грамадства ў гераічныя часы», «Прычыны заняпаду Рыма», «Жыццё і школа Піфагора» Зыгмунта Навіцкага; «Пра характары» Бруна Сухецкага; «Пра эпапею», «Пра важнасць вынаходства друкарскага станка» Юзафа Кавалеўскага; «Матэматычныя навукі», «Пачатак і развіццё драматычнай паэзіі» Тамаша Зана; «Пра оперу», «Вясковыя праходкі» Адама Міцкевіча; «Пра становішча сялян», «Апісанне падарожжа на Валынь і Украіну», «Выклад гіпотэз пра хвастатыя каметы», «Выклад гіпотэз пра плямы на Сонцы» Тэадора Лазінскага; «Гісторыя вышэйшай улады ў Літве», «Пра яўрэяў» Казіміра Пясецкага; «Эканоміка», «Пра падаткі» Дзіянісія Хлявінскага; «Кароткі выклад палітыкі Філіпа, македонскага караля» Міхала Рукевіча; «Пра электрычнасць» Ануфрыя

Петрашкевіча; «Вылічэнне некаторых мінералагічных сістэм» Яна Сабалеўскага.

Слухаліся і абмяркоўваліся на гэтых пасяджэннях таксама многія паэтычныя творы Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана, Ануфрыя Петрашкевіча і іншых паэтаў-філаматаў.

Гэта была выдатная школа для маладых людзей. Яна прывучала іх творча мысліць, удасканалваць сваё паэтычнае майстэрства, развіваць навуковыя здольнасці, не кажучы ўжо пра элементарнае пашырэнне і паглыбленне ведаў.

Аб'ём навуковай працы вымагаў адпаведных арганізацыйных формаў, філаматы знайшлі іх. Ужо ў 1818 годзе Таварыства падзялілася на два аддзелы: аддзел літаратуры і вызваленых навук і аддзел фізікі, матэматыкі і медыцыны. Першы аддзел узначаліў Адам Міцкевіч, другі – Ануфрый Петрашкевіч. Кожны аддзел наладжваў свае «навуковыя пасяджэнні» роўна праз два тыдні, адзін раз на месяц прызначаўся арганізацыйны сход. Праз кожныя два месяцы абодва аддзелы збіраліся на агульнае пасяджэнне. Былі яшчэ «вялікія» пасяджэнні, якія склікаліся адзін раз на год і на якіх выбіралася кіраўніцтва аддзелаў і агульны «ўрад».

Філаматы добра разумелі, што, каб лічыцца адукаванымі людзьмі, кожны з іх павінен быў ведаць некалькі замежных моваў. Таму ў дадатак да таго, што вывучалася ва ўніверсітэце, яны арганізавалі яшчэ спецыяльныя курсы для вывучэння англійскай і нямецкай моваў, імкнуліся дасканала авалодаць імі. Апрача таго, многія філаматы добра ведалі французскую мову, не кажучы ўжо пра латынь, якую вывучалі ў школе.

Асаблівае значэнне надавалі філаматы вывучэнню роднага краю. Дзеля яго і распачалі сваю дзейнасць, за яго лепшую долю і змагаліся. Для сістэматычнага і шырокага збору самых розных звестак пра родны край з ініцыятывы Францішка Малеўскага быў створаны Статыстычны камітэт, у які ўвайшлі некалькі філаматаў. На аснове прапаноў удзельнікаў гэтага камітэта яго старшыня Францішак Малеўскі разам з Міхалам Рукевічам склалі спецыяльную інструкцыю для збірання «статыстычных»

звестак з тэрыторыі ўсяго былога Вялікага Княства Літоўскага – называлася яна «Геаграфічнае апісанне, ці Інструкцыя ў зборы звестак для вывучэння парафіі». Яе, як паведамляў потым сенатар Мікалай Навасільцаў вялікаму князю Канстанціну, філаматы Ян Чачот і член Таварыства філарэтаў Юндзіл «без одобрения цензуры напечатали секретно в ночное время в виленской базилианской типографии, подкупив там на сей конец наборщиков, поелику префект той типографии без цензуры печатать не согласился... Сии таким образом напечатанные инструкции раздавались в 1821 году Четом и Малевским всем членам филаретского общества, выезжавшим в вакационное время из Вильны». Згодна з гэтай «Інструкцыяй», філаматы і філарэты па выездзе ў родныя мясціны павінны былі даць падрабязнае апісанне сваёй парафіі, асвятліўшы такія пытанні: геаграфічнае становішча, велічыня тэрыторыі, рэльеф мясцовасці, дарогі, рэкі, каналы, клімат, саслоўі насельніцтва, нацыянальны склад, веравызнанне, гаспадарка, асвета, звычаі і абрады. Акрамя гэтага, інструкцыя патрабавала адказаць яшчэ на шэраг пытанняў: на якой мове размаўляюць розныя слаі насельніцтва, якія сямейныя і гадавыя спраўляюцца святы і ўрачыстасці і як адзначаюцца, якія бытуюць забавоны, у што людзі апранаюцца, якое ў іх жыллё, грамадскія звычаі, сямейныя ўзаемаадносіны. У «Апісанні» падкрэслівалася, што ўсе гэтыя звесткі патрэбны для таго, каб айчынная навука абапіралася на свае факты, а не на звесткі замежных краёў, каб яна становілася на ўласны грунт.

Апісанні парафій, зробленыя філаматамі і філарэтамі, на жаль, не захаваліся. Вядома толькі, што на аснове пытанняў «Інструкцыі» такую працу прарабілі Міхал Рукевіч на Беласточчыне, Станіслаў Казакевіч у Завейскім павеце, Тэадор Лазінскі ў Жытоміры.

Пры вывучэнні роднага краю філаматы асабліваю ўвагу звярталі на асвету, яе стан, на школы. Прытым яны не абмяжоўваліся толькі зборам звестак, але і самі імкнуліся практычна памагаць пашырэнню адукацыі народа. Усё-такі асвета была галоўнай часткай іх дзейнасці. Філаматы нават самі пачыналі ствараць

школы. Асабліва вызначыўся Францішак Малеўскі, які арганізаваў ланкастарскую школу для сялян у Шчорсах на Наваградчыне і які імкнуўся праз друк пашырыць новы метады навучання. Як вядома, дзекабрысты таксама надавалі важнае значэнне ланкастарскім школам для асветы народа.

Наогул не могуць не здзіўляць маштабы планаў Таварыства філаматаў у пашырэнні асветы. Маладыя людзі бяруцца нават за стварэнне падручнікаў для школ, наогул для народнай адукацыі, распачынаюць працу над галіновымі энцыклапедыямі. Для гэтага яны размяркоўваюць паміж сабой важнейшыя навукі. Так, Ян Сабалеўскі і Тэадор Лазінскі павінны былі сабраць матэрыялы для энцыклапедыі прыродазнаўчых навук, Тамашу Зану і Вінцэнту Будрэвічу даручалася падрыхтаваць артыкулы па матэматыцы, Францішак Малеўскі ўзяўся за распрацоўку правазнаўства, Юзаф Яжоўскі – філасофіі. Праўда, такія няпростыя задумы філаматы не паспелі ажыццявіць.

Для пашырэння сваіх ідэй філаматы з самага пачатку дзейнасці сур'ёзна думаюць пра стварэнне ўласнага перыядычнага выдання, на першым часе штогодніка, у якім яны мараць змяшчаць свае навуковыя працы і літаратурныя творы. Непасрэдна да арганізацыі выдання яны прыступілі ў 1821 годзе. Прыдумалі ўжо і назву – «Геба». Спецыяльна для «Гебы» напісалі свае творы тады ўжо славутыя філамацкія паэты Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ян Чачот, Ануфрый Петрашкевіч. Але і тут ажыццявіць задуманае філаматам не ўдалося. Прызначаныя для «Гебы» творы паэты-філаматы аддалі ў віленскую перыёдыку. Што ж да навуковых трактатаў, то яны засталіся ў рукапісах і, магчыма, пыляцца дзе-небудзь на архіўных паліцах і сённы, калі зусім не загінулі.

Нягледзячы на канспіратыўнасць згуртавання, філаматы ў сваёй дзейнасці не замыкаліся ў яго рамках. Паставіўшы перад сабой вялікія задачы асветы народа, яны імкнуліся супрацоўнічаць з іншымі апазіцыйнымі ўладам арганізацыямі. Дзеля гэтага звязваліся з шубраўцамі, масонамі, з віленскім згуртаваннем польскага Патрыятычнага таварыства, але нікому не да-

звалялі ўмешвацца ў свае справы, праводзячы самастойную палітыку. Як сведчаць факты, філаматы завязвалі кантакты з дзекабрысцкімі арганізацыямі, вялі перагаворы наконт гэтага з іх прадстаўніком Аляксандрам Бястужавым у час яго прыезду ў Вільню.

Для ажыццяўлення шырокіх мэтаў асветы народа філаматы імкнуліся ствараць паводле свайго ўзору больш прадстаўнічыя арганізацыі, беручы кіраўніцтва ў свае рукі. Вельмі настойліва выступаў за пашырэнне такім спосабам дзейнасці Таварыства Адам Міцкевіч, які склаў цэлую праграму арганізацыі ў згуртаванні моладзі, распрацаваў канкрэтныя задачы.

Якраз з ініцыятывы Адама Міцкевіча яшчэ ў 1819 годзе было ўтворана першае адгалінаванне Таварыства філаматаў – Саюз сяброў, у які за год уступілі 30 студэнтаў Віленскага ўніверсітэта. Адам Міцкевіч напісаў для яго і статут, згодна з якім кіраўніком Саюза павінен быў стаць хто-небудзь з філаматаў. Галоўная мэта гэтай арганізацыі – самаадукацыя і маральнае ўдасканаленне «сяброў». Меркавалася праз Саюз сяброў папаўняць само Таварыства філаматаў, пра існаванне якога не павінны былі ведаць нават супольнікі створаных ім арганізацый. З 1822 года супольнікаў Саюза сяброў пачалі называць філадэльфістамі (браталюбцамі).

Філаматы спрабавалі ствараць і іншыя прадстаўнічыя арганізацыі. Так, Тэадор Лазінскі на аснове літаратурнага гуртка студэнтаў Віленскага ўніверсітэта арганізаваў Навуковае таварыства, Францішак Малейскі – Саюз маладых адвакатаў, Тамаш Зан – Саюз айчынных натуралістаў, Ануфрый Петрашкевіч спрабаваў ствараць згуртаванне «масістаў» – працаўнікоў канцылярыі для ўпарадкавання спадчыны Радзівілаў – пад назвай «Рэчпаспалітая». Міхал Рукевіч з Францішкам Малейскім рабілі спробу ўтварыць Саюз літоўскай моладзі. Але моладзь з невялікай ахвотай ішла ў палітыку, не заўсёды імкнулася «сушыць мазгі» рознымі навукамі.

Для таго каб прывабіць моладзь, трэба было знайсці нешта больш цікавае. Тут праявіў свае арганізатарскія здольнасці і кемлівасць вясёлы і таварыскі Зан. Ён намерыўся арганізаваць

згуртаванне, мэтай якога хаця б напачатку было толькі адно маральнае ўдасканаленне, не абцяжаранае навуковымі задачамі. Задуманую арганізацыю Тамаш Зан назваў – Таварыства прамяністых. Сэнс «прамяністасці» ён растлумачваў так: кожны добразычлівы, высокай маралі чалавек выпраменьвае святло і тым самым дабратворна ўздзейнічае на іншых. Інакш кажучы, Таварыства прамяністых – гэта згуртаванне тых, хто імкнецца быць высокамаральнымі, духоўна багатымі людзьмі. Філаматы сфармулявалі 15 правіл, якіх павінны былі прытрымлівацца прамяністыя. Адно з іх, напрыклад, даводзіла, што вялікім крокам на шляху да маральнага ўдасканалення маладога чалавека з'яўляецца «прыхільнасць да айчыннай зямлі». А наступнае правіла канкрэтызавала гэта: «Прыхільнасць да айчыннай зямлі ў тым, каб жадаць добра суайчыннікам кожнага стану і ўсяму народу наогул, захоўваць карысныя звычаі сваіх бацькоў, любіць прыродную мову і вывучаць яе, помніць славу і подзвігі продкаў і ў меру сілы сваёй і стану памнажаць іх».

Форму дзейнасці Таварыства Зан выбірае самую простую і прыцягальную – маёўкі, агульныя пагулянкі з выкарыстаннем урачыстых, часам таямнічых, рытуалаў.

На арганізацыйным пасяджэнні было выбрана кіраўніцтва Таварыства. Старшынёй яго, «архіпрамяністым», стаў Тамаш Зан, «канцлерам» – Ануфрый Петрашкевіч, «вялікім маршалкам» – Тэадор Лазінскі, «надворным радцам» – Казімір Пясецкі. Былі выбраны яшчэ пяць «камергераў» – для сувязі паміж рознымі групамі Таварыства.

Каб адвесці падазрэнні ўлад ад сапраўдных намераў згуртавання (праз яго філаматы меліся праводзіць свае ідэі), Юзаф Яжоўскі прапанаваў называць яго яшчэ Таварыствам сяброў карыснай забавы.

Першая маёўка адбылася за Вільняй 6 мая 1820 года. Была яна добра падрыхтавана. Адкрыў маёўку Тамаш Зан, які выступіў са спецыяльна напісанай да яе вершаванай прамовай. За ім прачытаў «Малітву прамяністых» Міхал Рукевіч. Пасля выступленняў філаматаў моладзь пайшла, згодна з рытуалам,

«піць малако». Гэта была своеасаблівая, вясёлая, толькі безалкагольная бяседа, падчас якой гучалі вершы, прамовы, спевы, жарты. Там жа наладжваліся гульні.

Пра новую арганізацыю гаварылі ўсе студэнты ўніверсітэта, віленская моладзь. Згуртаванне многім прыйшлося даспадобы, і яно вельмі хутка пашыралася. Праз колькі часу пасля першай маёўкі Ян Чачот пісаў Адаму Міцкевічу ў Коўню, дзе той настаўнічаў, не парываючы з Таварыствам філаматаў: «Ужо ў нас каля паўтары сотні прамяністых, а на мінулай сходцы было недзе каля ста дваццаці. Штораду лічба павялічваецца, многія былі з тых нават, якія супраць нас выступалі... радуе нейкае ўсеагульнае жаданне не да часовага, а да сталага згуртавання – такое аб'яднанне можа даць надзвычайныя вынікі». Падкрэсліваючы дабратворны ўплыў згуртавання на маральнае ўдасканаленне моладзі, на паводзіны студэнтаў, Чачот далей расказваў сябру: «Нездарма ж цяпер на лекцыі фізікі ціха, як у вуху! Найгоршыя свавольнікі... нават на лекцыях прафесара, з якога можна пасмяяцца, сядзяць, як быццам іх і няма! У касцёле... усе паводзяць сябе сціпла... Такі вось вялікі ўплыў некалькіх на непараўнальна большую масу людзей, так бярэцца ўсімі добры прыклад. Рэктар бязмежна рады з прамяністасці, найбольш радуе яго нечуваная перамена ў касцёле. Тамаш быў у яго, расказваў яму пра мэты прамяністых; ласкава прыняты, атрымаў запэўненні ў спрыянні нам».

І ўсё ж масавасць згуртавання напалохала ўніверсітэцкія ўлады. Баючыся трапіць у няміласць да расійскіх улад, рэктар Сымон Малеўскі загадвае распусціць Таварыства.

Філаматы, падначаліўшыся рэктарскаму загаду, усё ж вырашаюць узнавіць гэтае даволі прадстаўнічае згуртаванне, зрабіўшы яго тайным і памяняўшы назву. Такім чынам адкрытае Таварыства прамяністых пераўтварылася пасля роспуску ў тайнае Таварыства філарэтаў (аматараў дабрачыннасці). Узначаліў яго зноў жа «архіпрамяністы» Тамаш Зан. У новае аб'яднанне залічылі толькі найбольш надзейных і адданных яму. Пашырыліся і задачы абноўленай арганізацыі. Цяпер яе супольнікі

не абмяжоўваліся толькі маральным удасканалеваннем. Узаліся і за ўласную асвету, самаадукацыю.

Паколькі «навуковая праца» рабілася цяпер адной з найважнейшых у Таварыстве філарэтаў, яно было падзелена на чатыры асноўныя аддзелы, якія адпавядалі факультэтам універсітэта: першы – фізіка-матэматычны, які, у сваю чаргу, падзяляўся на тры саюзы (Зялёны, Ружовы, Малінавы); другі – юрыдычны (Белы і Ліловы саюзы); трэці – літаратурны (Блакітны саюз); чацвёрты – медыцынскі (Сіні саюз). Кожны аддзел і яго падраздзяленне (саюз) выбіралі сваіх кіраўнікоў.

Найбольшую актыўнасць праявілі аддзелы юрыдычны, якім кіраваў брат Адама Міцкевіча Аляксандр, і літаратурны на чале з энергічным Янам Чачотам.

Пашыраючы сваю дзейнасць, Таварыства філаматаў імкнулася арганізоўваць філарэцкія філіі на ўсёй тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага. Такія філіі спрабаваў стварыць у родным Наваградку і Коўне Адам Міцкевіч, у Шчучыне – Ануфрый Петрашкевіч. Але філаматы сутыкнуліся з вялікімі цяжкасцямі, галоўнай з якіх была канспірацыя. Усё ж аднаму з іх, Міхалу Рукевічу, удалося арганізаваць даволі дзейсныя філарэцкага тыпу таварыствы ў Беластоку і Свіслачы, якія потым аднадушна падтрымалі выступленне дзекабрыстаў на Сенацкай плошчы ў Пецяргургу.

Вядома, такая шырокая дзейнасць філаматаў і філарэтаў не магла быць не заўважана ўніверсітэцкімі ўладамі. Дачуўся пра яе і куратар Віленскай навучальнай акругі князь Адам Чартарыйскі. Ён добра разумеў, якую небяспеку тоіць у сабе наяўнасць якіх бы там ні было студэнцкіх згуртаванняў. Таму ў сакрэтным пісьме рэктару ўніверсітэта Сымону Малеўскаму 3 лістапада 1821 года куратар настойліва наказваў не дапускаць іх ва ўніверсітэце. Аднак Малеўскі не змог ліквідаваць тайныя згуртаванні студэнтаў, сярод якіх быў і яго сын Францішак Малеўскі. Толькі вясной 1822 года, калі ў Вільню меўся прыехаць цар, прафесар Юзаф Твардоўскі, якому Тамаш Зан прызнаўся пра існаванне Таварыства філарэтаў, параіў распусціць яго. Да-

вялося паслухаць паважанага прафесара – Таварыства было часова распушчана, архіў спалены. Тым больш што пра існаванне філарэтаў, якіх усё яшчэ называлі прамяністымі, ва ўніверсітэце ведалі. Якраз у гэты час у Вільню наведаўся і князь Чартарыйскі. Каб скончыць справу з філарэтамі-прамяністымі, ён прызначае спецыяльную камісію для выяўлення іх дзейнасці. Хоць і быў знойдзены нейкі «кампрамат», усё ж камісія палічыла за лепшае затушаваць справу. Не ўзбуджаў яе і Твардоўскі, які стаў увосень 1822 года рэктарам універсітэта замест Малеўскага.

Таварыства філарэтаў ізноў давялося распускаяць. Але неўзабаве Тамаш Зан пачаў узнаўляць яго, толькі дзейнасць арганізацыі трэба было яшчэ больш засакрэчваць. Са снежня 1822 года Таварыства працягвала сваю працу.

У гэтых умовах філаматы вырашылі рэарганізаваць сваё згуртаванне, яны шмат дыскутавалі, як палепшыць яго дзейнасць.

Не вядома, у якім кірунку пайшла б далей дзейнасць філаматаў і філарэтаў, як бы шырока яна разгарнулася, калі б не тыя чорныя хмары, якія нечакана навіслі над імі, і не той выпадак, што стаў фатальным у гісторыі віленскіх згуртаванняў моладзі.

3 мая 1823 года ў гадавіну ліберальнай Канстытуцыі 1791 года вучань пятага класа Віленскай гімназіі Міхал Плятар напісаў крэйдай на дошцы: «Няхай жыве Канстытуцыя 3 мая!» Другі вучань дадаў: «О, які мілы для ўсіх нас успамін!» І яшчэ: «Але няма каму пра гэта ўспомніць». Пра гэта было дакладзена вялікаму князю Канстанціну ў Варшаву. Вялікі князь даручыў разабрацца ва ўсім сенатару Мікалаю Навасільцаву. Пачалося следства, у час якога Навасільцаву ўдалося натрапіць на след філарэтаў. Быў арыштаваны ўдзельнік Таварыства філарэтаў Ян Янкоўскі. Спалохаўшыся пакарання, ён расказаў пра Таварыства і выдаў усіх яго супольнікаў. Пачаліся масавыя арышты. Вось як расказвае пра гэта ў рапарце вялікаму князю Канстанціну пазней, 13 мая 1824 года, сенатар Навасільцаў: «Из совокупных их показаний был составлен список всем филаретам, у сего под

буквою А. прилагаемый и содержащий всего 166 лиц. По сделанным от меня тогда распоряжениям собраны были в Вильну 85 человек, из числа коих каждый содержался в монастырях в особой кельи, под строгим военным караулом, а председатель общества содержался и еще содержится в тюремном замке. Прочие же, отысканные под конец настоящего следствия, допрашивались в комиссии без содержания в аресте, с обязанием токмо каждого подпискою, что до решения дела никуда не отлучится из города и о том, о чем будет допрашиваться и что отвечал на вопросы, никому объяснять не будет. Затем местопребывание некоторых членов и по сие время не открыто, мимо старания полиции и бывших с разными властями переписок... По отображении же вопросов от всех, имеющихся налицо, членов общества оказалось, что из числа оговоренных действительно принадлежали к обществу 108 человек, предлагалось к принятию, но не поступило в оное или вовсе не принадлежало 27 человек, да не отыскано к следствию 31 человек...»

Дарэчы, «именной список», апублікаваны разам з рапартам Навасільцава ў кнізе Фёдара Вяржбоўскага «К истории тайных обществ и кружков среди литовско-польской молодежи в 1819–1823 гг.» (Варшава, 1898), дае магчымасць бліжэй пазнаёміцца з усімі членамі Таварыства філарэтаў, бо ў тым спісе ёсць пра іх кароткія біяграфічныя звесткі. З іх відаць, што гэта былі вельмі маладыя людзі, пераважна 17–25 гадоў. І ў асноўным – беларуская моладзь. Так, са 135 чалавек, дапытаных камісіяй Навасільцава, з Беларусі (Віленская, Гродзенская, Магілёўская, Мінская губерні і Беластоцкая вобласць) было 113 чалавек. З Каралеўства Польскага – усяго 6, з Украіны, пераважна з Валыні, – 16. Такім чынам, дакументальна паказваецца, што Таварыства філарэтаў – гэта ў сваёй аснове згуртаванне беларускай моладзі. Тое ж самае можна сказаць і пра Таварыства філаматаў, дзе, як заўважыў А. Луцкі ў кнізе «Таварыства філаматаў» на польскай мове (Кракаў, 1924), «адзіным нелітвінам» быў украінец Юзаф Яжоўскі.

Зняволеным філарэтам, якіх напачатку ахапілі адчай і поўная разгубленасць, праз нейкі час удалося хай не разарваць, але

ўсё ж паслабіць свае пумы. Памаглі ім у гэтым сябры і знаёмыя, што засталіся на волі, ды і ўсе, хто спачуваў філарэтам. А спачувала ім уся Вільня, якая была ў шоку, калі дачулася пра арышт моладзі. Быў наладжаны збор сродкаў для зняволеных. Філамат Ануфрый Петрашкевіч, які нейкім чынам пазбегнуў арышту, арганізаваў спецыяльны камітэт дапамогі сваім сябрам, якіх так неспадзявана кінулі ў турму.

Сярод арыштаваных былі вядомыя ўжо Вільні паэты і проста здольныя маладыя людзі: Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ян Чачот, Ян Сабалеўскі, Юзаф Кавалеўскі, Антоні Адынец, Аляксандр Ходзька, Ігнат Дамэйка, Міхал Рукевіч, Тэадор Лазінскі і многія іншыя. Дапамога Вільні дазволіла зняволеным падкупіць варту, і яны маглі цяпер хаця б збірацца разам па-за межамі сваіх келляў. Звычайна збіраліся ў келлі Адама Міцкевіча. Пра гэтыя філарэцкія зборы ў турме Адам Міцкевіч расказаў потым у трэцяй частцы сваіх бессмяротных «Дзядоў». Начныя сходкі сяброў паднялі іх заняпалы дух. Збіраючыся, яны нават складалі і спявалі песні. Аўтарамі некаторых з іх былі Ян Чачот і Адам Міцкевіч. Добра ўспрынялася ўсімі і напісаная тут жа, у турме-кляштары, «Філарэцкая песня» Антонія Эдварда Адынца.

Магчымасць збірацца разам дапамагала філарэтам апраўдвацца на следстве, бо яны загадзя дамаўляліся, што гаварыць і як сябе паводзіць. Напрыклад, яны дамовіліся нідзе не ўпамінаць пра існаванне Таварыства філаматаў, якое з'яўлялася ядром усіх згуртаванняў моладзі. Тамаш Зан, якога трымалі асобна, але з якім усё ж удалося наладзіць сувязь, наказаў сябрам ускладаць усю віну за арганізацыю на яго – ён хацеў гэтым выгарадзіць іх альбо хоць бы змякчыць долю сваім сябрам-філаматам: Адаму Міцкевічу, Юзафу Яжоўскаму ды і ўсім астатнім.

Усё гэта дапамагло арыштаваным зменшыць сваю віну і антыўрадавую ролю Таварыства філарэтаў. Чакалася, што пад канец 1823 года следчая камісія закончыць сваё разбіральніцтва і маладых людзей выпусцяць з кляштарных муроў.

Але нечакана ўсе карты змяшаў Францішак Малеўскі. Яго арыштавалі ў Берліне, дзе ён удасканальваў сваю адукацыю,

і філаматы не змаглі з ім звязацца, каб дамовіцца пра паводзіны на следстве. Перакананы ў тым, што ўлады выкрылі як Таварыства філарэтаў, так і Таварыства філаматаў, ён міжволі прагаворваецца на следстве пра існаванне апошняга. Атрымаўшы такія «каштоўныя» звесткі, следчая камісія наоў раскручвае справу. Ізноў пачаліся допыты, якія цягнуліся два месяцы – люты і сакавік 1824 года. Асабліва даставалася Тамашу Зану, якога перавялі ў палац, дзе вялося следства і дзе з ім абыходзіліся як з самым апошнім злачынцам.

Закончылася следства ў красавіку. Зняволеныя былі выпушчаны на парукі блізкіх і знаёмых. Адама Міцкевіча, напрыклад, узяў на парукі Іаахім Лялевель. У турме пакінулі толькі трох найбольш «небяспечных злачынцаў»: Тамаша Зана, Яна Чачота і Адама Сузіна, а таксама здрадніка Яна Янкоўскага, якога ніхто не захацеў узяць на парукі.

Дзякуючы арганізаванасці зняволеных і іх сяброў на волі ад следства ўдалося ўхаваць некаторыя найбольш важныя факты дзейнасці згуртавання моладзі. Напрыклад, камісія не дазналася пра існаванне Саюза сяброў і некаторых іншых згуртаванняў. І галоўнае, яна не даведалася, што Таварыства філарэтаў і Таварыства філаматаў, якія былі быццам распушчаны вясной 1822 года, хутка ізноў распачалі сваю дзейнасць і існавалі да апошняга часу. Не ўдалося камісіі натрапіць і на след філамацкага архіва, які надзейна схаваў Ануфрый Петрашкевіч і які, дарэчы, шчасліва захаваўся да нашых дзён. Вынесці прыговор «бунтаўшчыкам» цар Аляксандр I даручыў спецыяльнай камісіі, у якую прызначыў міністра асветы Шышкова, генерала Аракчэева і сенатара Навасільцава. 14 жніўня 1824 года цар зацвердзіў падрыхтаваны камісіяй прысуд.

Згодна з прысудам, дзесяць філаматаў і дзесяць філарэтаў назаўсёды высылаліся з роднай ім «Літвы» ў «аддаленыя губерні» Расіі. З філаматаў такое пакаранне панеслі – Тамаш Зан, Ян Чачот, Адам Міцкевіч, Юзаф Яжоўскі, Францішак Малейскі, Ануфрый Петрашкевіч, Вінцэнт Будрэвіч, Ян Сабалеўскі, Юзаф Кавалеўскі і Тэадор Лазінскі; з філарэтаў – Адам Сузін, Мікалай

Казлоўскі, Ян Гэйдатэль, Ян Крыніцкі, Фелікс Кулакоўскі, Ян Вернікоўскі, Цыпрыян Дашкевіч, Гіляры Лукашэўскі, Ян Міхалевіч і Ян Янкоўскі. Самае жорсткае пакаранне прысудзілі Тамашу Зану, Яну Чачоту і Адаму Сузіну, якіх выслалі на Урал, дзе яны павінны былі да таго ж адседзець свой тэрмін у крэпасці: першы – адзін год, два астатнія – па паўгода. 80 філаматаў і філарэтаў былі адпушчаны пад нагляд паліцыі. Не абмінуў суд і выкладчыкаў універсітэта. Ён абавязваў пакінуць універсітэт і Вільню найбольш «неблагонадежных» прафесараў, якія быццам бы садзейнічалі студэнцкім згуртаванням, – Іаахіма Лялевеля, Міхала Бароўскага, Ігната Даніловіча і Юзафа Галухоўскага. Рэктар універсітэта Юзаф Твардоўскі быў заменены больш «ручным» Венцаславам Пеліканам. Вызваліць пасаду куратара Віленскай навучальнай акругі, а значыць, і Віленскага ўніверсітэта, змушаны быў і князь Адам Чартарыйскі. Яго месца заняў сам Мікалай Навасільцаў, выкараняльнік свабодалюбства ў Каралеўстве Польскім і на Беларусі.

Асуджаныя на выгнанне філаматы і філарэты яшчэ некалькі месяцаў заставаліся ў Вільні: ім далі магчымасць як след падрыхтавацца да выезду, развітацца з роднымі і блізкімі, з роднай зямлёй.

Першымі ўлады адпраўлялі ў далёкую дарогу самых «небяспечных злачынцаў» – Тамаша Зана, Яна Чачота і Адама Сузіна. Іх да апошняга часу так і не выпусцілі з турмы. Толькі за некалькі дзён да ад'езду у кляштарныя мury дазволілі наведацца тым, хто хацеў з імі развітацца. А такіх было шмат: уся Вільня спачувала выгнаннікам. Пра гэтае хвалюючае развітанне асобныя з наведвальнікаў пакінулі цікавыя ўспаміны. Напрыклад, філарэт Отан Слізень прыгадвае ў сваіх нататках, што «дзверы ў камеры Зана ў кляштары ўсе гэтыя дні амаль не зачыняліся», што калі ён таксама туды ўвайшоў, «у камеры было ўжо некалькі філарэтаў, сярод іх – Міцкевіч, Адынец, Пясецкі, Фрэнд, два Тамашовы браты, Чачот, Сузін і хтосьці яшчэ... Усіх я знайшоў моцна расчуленымі, – успамінае далей Слізень, – бо якраз у гэтую хвіліну Чачот пад акампанемент гітары Тамаша спяваў

толькі што складзеную ім песню на народнай гаворцы, песню жаласную, развітальную, якая сваёй мелодыяй і зместам выклікала ўсеагульны плач...». З іншымі дэталямі расказвае пра гэтае ж развітанне Антоні Адынец: «Было нас некалькі дзесяткаў вечарам у камеры Тамаша Зана, куды неўзабаве зайшлі Сюзін і Чачот. Апошні заспяваў пад гітару толькі што складзеную ім песню на народнай гаворцы:

Да лятуць, лятуць да дзікія гусі,
Да нас павязуць да далёкай Русі...

Далей у песні расказвалася пра гусей, якія адлятаюць на поўдзень, у той час як асуджаных павязуць на поўнач, і хто ведае, ці вернуцца яны калі-небудзь назад. І так глыбока ўзрушыла ўсіх гэтая песня, што яна выклікала агульны плач, а спявак стаў аб'ектам абдымкаў».

Вывозілі першых выгнаннікаў 10 кастрычніка 1824 года. Расказваюць, што Адам Міцкевіч, развітаючыся са сваімі лепшымі сябрамі, не саромеўся слёз. Роўна праз пятнаццаць дзён давялося пакінуць родную зямлю, прычым назаўсёды, і самому Адаму Міцкевічу, якога везлі ў адным вазку з Янам Сабалеўскім у Санкт-Пецярбург. Адзін за адным былі высланы за некалькі дзён і ўсе астатнія асуджаныя на выгнанне.

Высылаючы філаматаў і філарэтаў з «акругі Віленскага ўніверсітэта» ў Расію, царскія ўлады хацелі дасягнуць адначасова некалькі мэтаў: першая – гэта, вядома ж, пакаранне маладых людзей за вальнадумства – «в назидание» іншым, другая – знішчэнне ў самым зародку беларускага нацыянальнага руху як часткі агульнапольскага (а лепш сказаць – агульнарэчпалітаўскага) руху і трэцяя – рабаванне «мазгоў», інтэлектуальнага патэнцыялу Беларусі. «Д'ябальскі план! – правільна разгадаўшы гэтыя мэты царызму, зазначаў польскі даследчык Адам Крэхавецкі, які, праўда, па-свойму глядзеў на філаматаў. – Патушыць святло ў самай лепшай навучальнай установе, вынішчыць у ёй нацыянальны дух, а тых, што былі выхаваны ў гэтым духу і што маглі пашыраць яго далей, вывезці далёка па-за межы краю

і прымусіць, каб сваю працу і інтэлектуальныя сілы яны аддалі на карысць агульнай іх айчыны – расійскай дзяржавы».

Пасля разгрому Таварыства філаматаў і Таварыства філарэтаў члены гэтых згуртаванняў ужо ніколі не змаглі сабрацца разам. Параскіданыя па свеце, яны і ў разлуцы, перапісваючыся паміж сабой, заўсёды адчувалі сябе супольнікамі адной філамацка-філарэцкай сям’і, засталіся вернымі ёй да канца жыцця.

Хаця філаматы і філарэты даўно ўжо сталі легендай, цікаvasць да іх не змяншаецца і сёння. Іх дзейнасць – адна з надзвычай важных старонак нашай гісторыі. Тым не менш яна, думаецца, асветлена ў нас яшчэ недастаткова. На мой погляд, па-сапраўднаму яшчэ не ацэнена значэнне дзейнасці філаматаў і філарэтаў у гісторыі беларускай літаратуры, у нацыянальным адраджэнні. Па сутнасці, яны засталіся выключанымі з кантэксту нашай літаратурнай гісторыі. Беглыя, вельмі неканкрэтныя агляды іх творчасці мала што мяняюць. Многія творы філаматаў і філарэтаў амаль невядомыя беларускаму чытачу, не знойдзеш іх ні ў нашых хрэстаматыях, ні ў анталогіях беларускай літаратуры.

Вядома, неадольнай перашкодай сталася тут польская мова, на якой вымушаны былі пісаць свае творы літаратары Беларусі. Але ж гэта іх бяда, а не віна: такая ўжо наша гісторыя. У выніку шматвекавой паланізацыі ўсё справаводства і пісьменства ў Беларусі было к XIX стагоддзю цалкам польскае. І каб нешта сказаць грамадству, каб зрабіць на яго пэўнае ўздзеянне, трэба было пісаць толькі па-польску. Гэта – рэальнасць. І дакараць пісьменнікаў Беларусі першай паловы XIX стагоддзя, што яны быццам бы ігнаравалі мову свайго народа, будзе па меншай меры несправядліва. Да пераходу пісьменства і справаводства на беларускую мову трэба было яшчэ рыхтаваць грамадства. Якраз гэта і рабілі ўдзельнікі Таварыства.

Філаматы, якія амаль усе паходзілі з беларускай, хоць і апалячанай шляхты, будучыню сваёй Беларусі бачылі ў аднаўленні былой Рэчы Паспалітай. Толькі ў яе рамках магла быць, на іх думку, вернута самастойнасць былой магутнай беларускай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага. Адсюль іх усвядомленае

змаганне за «Польшчу», як стала называцца агульная для палякаў, беларусаў, літоўцаў і часткова ўкраінцаў Рэч Паспалітая. У сапраўднасці філаматы ні на хвіліну не забываліся, што яны – «літвіны», дзеці «Літвы», г. зн. Беларусі, якраз дзеля яе асветы, дзеля яе вызвалення з-пад царскага прыгнечання і стваралі свае згуртаванні, якраз яе называлі сваёй Радзімай, яе апявалі ў вершах, песнях, баладах, паэмах (успомнім хаця б Міцкевічава «Літва, айчына мая!..»).

Заўважыў гэта, дарэчы, і Навасільцаў, які ў згаданым вышэй рапарце вялікаму князю Канстанціну зазначаў, што допыты філаматаў і філарэтаў «ясно обнаруживали, что под словом приверженности к своему краю разумелось не приверженность к Российской империи вообще, но только к губерниям, составляющим виленский университетский округ...».

«Літоўскі», а фактычна беларускі патрыятызм філаматаў і філарэтаў – вось тая галоўная асаблівасць іх літаратурнай творчасці, якая дазваляе гаварыць пра іх як пра самую першую хвалю пачынальнагаў беларускага нацыянальнага адраджэння.

Якраз адсюль, ад гэтага «лакальнага» патрыятызму, ішла і павышаная цікавасць філаматаў і філарэтаў да свайго беларускага народа, да яго традыцыйнай культуры, да абрадаў і звычаяў, да багатай вусна-паэтычнай творчасці беларусаў. Ніколі яшчэ дагэтуль не назіралася такога шырокага і плённага «наплыву» ў літаратуру беларускага фальклору, як гэта бачым у творах філаматаў і філарэтаў. Першыя паказалі добры прыклад Ануфрый Петрашкевіч і Тамаш Зан, іх досвед падхапіў і развіў Ян Чачот. Але сапраўдную рэвалюцыю ў літаратуры зрабіў з дапамогай беларускага фальклору Адам Міцкевіч, які сваёй творчасцю праклаў на Беларусі дарогу новаму, найбольш прагрэсіўнаму для свайго часу літаратурнаму напрамку – рамантызму.

Узводзячы на высокі алтар літаратуры фальклор беларуса, усю яго традыцыйную культуру, філаматы і філарэты не маглі абысці ўвагай і мову беларускага народа. У сваіх выказваннях яны адзначалі яе самабытнасць, мілагучнасць, паказвалі, што наша мова нічым не ўступае любой іншай з еўрапейскіх моў,

а ў нечым нават і пераўзыходзіць па прыгажосці асобныя з іх, што асабліва адзначалі Адам Міцкевіч і Ян Чачот.

Не маючы магчымасці пісаць па-беларуску (бо гэта азначала б у той час пісаць без адраса, пісаць «у стол»), філаматы і філарэты свядома ўводзілі ў сваю літаратурную мову элементы беларускай мовы. На гэта звярталі ўвагу многія даследчыкі іх творчасці, як беларускія, так і польскія. Беларуская моўная стыхія асабліва яскрава адчуваецца ў творах Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана, Ануфрыя Петрашкевіча, Аляксандра Ходзькі і іншых. Польская даследчыца творчасці філаматаў Зоф'я Кавын-Кужова ў артыкуле «Мова філаматаў і філарэтаў» («Prace językoznawcze», 1963, № 36) багацце беларускага элемента ў іх мове тлумачыць дзвюма прычынамі. Першая – гэта тое, што філаматы і філарэты як ураджэнцы Беларусі карысталіся ў сваёй творчасці моцна збеларушанай польскай мовай, «якая ўцягвала ў сябе ўсё больш беларускіх асаблівасцяў, набываючы ў выніку гэтага характар пераходнага дыялекту». Другая прычына – якраз «свядомае запазычванне і макаранізаванне» філаматамі і філарэтамі з беларускай мовы. Інакш кажучы, мова іх твораў – гэта рэгіянальная мова «літоўскай» шляхты, той «пераходны дыялект», які фактычна быў тагачаснай беларускай літаратурнай мовай і які яны хацелі яшчэ больш «збеларусіць».

Так, філаматы пісалі, вымушаны былі пісаць на мове беларускай спаланізаванай шляхты. Але, беручы ў цэнтр сваёй увагі просты люд, селяніна-беларуса, арыентуючыся на яго культуру, яны ставілі перад сабой мэту паступова зрабіць літаратурнай і яго мову. Толькі пры дапамозе мовы філаматы маглі несці святло асветы ў самыя «нізы». Вялікім іх жаданнем, як заўважае тая ж Зоф'я Кавын-Кужова, якраз і было «збіраць песні і паданні народа і пісаць па-беларуску». У гэтай высакароднай справе асабліва праявіў сябе Ян Чачот, які ў сваіх творах, напісаных да розных падзей філамацкага жыцця, даў сапраўдны ўзор «прыроднай» беларускай мовы. Трэба думаць, на патрабаванне Таварыства «пісаць па-беларуску» маглі адгукнуцца Адам Міцкевіч, Ануфрый Петрашкевіч і іншыя філаматы. На жаль, з магчымай іх

беларускай творчасці да нас не дайшло нічога, гэтак жа, як не дайшлі і апісанні парафій, зробленыя асобнымі філаматамі ў адказ на іх «Інструкцыю». Да таго ж, па-сапраўднаму разгарнуць сваю дзейнасць у гэтым напрамку яны не паспелі: разгром царскімі ўладамі Таварыства перапыніў высокія памкненні філаматаў. Гвалтоўна разлучаныя з роднай зямлёй, параскіданыя па ўсім свеце, яны вымушаны былі працаваць цяпер на карысць іншых народаў.

Але царскія рэпрэсіі не здолелі патушыць святло вольналюбівых ідэй беларускіх рамантыкаў пачатку XIX стагоддзя. Запаленая ў змрочны час падвойнай няволі (сацыяльнай і нацыянальнай) нашага народа вабная прамяністая зорка філаматаў ярка асвятліла дарогу новым пакаленням змагароў за народную долю, за нацыянальнае адраджэнне беларусаў. Гэта яе святлом падпальвалі потым свае паходні пачынальнікі новай беларускай літаратуры, заклікаючы свой народ станавіцца паўнапраўным гаспадаром на ўласнай зямлі.

Вечер
Вандраваннай

«ДА ЎЗГОРКАЎ ТЫХ ЛЯСНЫХ...»

Прайсці дарогамі Адама Міцкевіча я марыў з таго часу, калі мяне прывабіла яго слова ды з галавой паглынулі прыемныя пакуты перакладу-перастварэння народжанага сэрцам радка.

Але выбрацца ў дарогу было зусім не проста. Калі б я не збыў некалі свайго «жыгуля», то, мусіць, і праблемы не існавала б: сеў за руль – і каці хоць на край свету! А як падарожнічаць без машыны? На «сваіх дваіх»?

Вядома, гэта было б ідэальна: пусціцца ў вандроўку пеша. З адным толькі хатулём за плячыма. Ісці не спяшаючыся па адкрытай, нічым не заслоненай зямлі, сам-насам з сонцам і воблакамі! Чуць над галавой векавечную песню жаўранка, бачыць срэбраныя пералівы жытнёвых хваляў, удыхаць на ўсе грудзі густы водар лугавога мнагатраўя ці гаркавы пах маладых прыземістых хвоек, што, шчыльна абступаючы дарогу, так і маняцца шаргануць па тваёй руцэ ці калашыне штаноў сваёй даверлівай лапкай з кволымі яшчэ іголкамі.

Пра такое падарожжа марыў і Аркадзь Куляшоў:

Беларусь мая родная!
Як жа я рвуся яшчэ раз
Пеша ўсю цябе змераць,
Увесь і чабор твой, і верас!

Колькі б занатаваў я ў такой вандроўцы найцікавейшых сустрэч! З людзьмі, з зямлёй, з памяткамі нашай вялікай гісторыі, з даўно зарослымі дзікім лубінам ды дурнап'янам, але цупкімі сцяжынамі і сцяжынкамі, дзе сярод іншых людскіх слядоў па-

шукаўся б і след Паэта. Але дазвольце сабе раскошу вольнага, безагляднага блукання, няхай і па такіх вабных і важных для мяне мясцінах, я пры ўсім сваім жаданні не мог: на гэта ж трэба было б патраціць процьму ашчадна выдзеленага мне Богам часу, які цяпер у мяне – скажу без пазіравання – на вагу золата. Таму я пачаў падшукваць ахвотніка падарожжа па Міцкевічавых дарогах, у якога ёсць свая машына. Летась праехаць слядамі Адама Міцкевіча я падахвоціў свайго сына, які займеў някепскую іншамарку. Згадзілася падзяліць з намі вандроўку і яго былая жонка Наташа. Меркавалі ўзяць з сабой і Паўліка, іхнага сына, а майго ўнука, чацвёртакласніка. Гэтай паездкай я хацеў забіць нават не двух, а трох зайцоў: зацікавіць маіх дзяцей творчасцю нашага вялікага земляка, памагчы наладзіць іхныя адносіны, паказаўшы ў праменні высокай паэзіі нікчэмнасць дробязных бытавых спрэчак, і, трэцяе, спраўдзіць сваю мару – бліжэй пазнаёміцца з Міцкевічавай «малой радзімай». На жаль, гэтая шматабяцальная вандроўка не здзейснілася.

Цяперашнім летам планаваў я падбіць на задуманую паездку новага дырэктара Польскага інстытута ў Мінску, вельмі сімпатычнага пана – Цэзарыя Карпінскага, з якім у нас наладзілася добрае супрацоўніцтва ў выданні перакладаў на беларускую мову з польскай літаратуры: у яго ж як прадстаўніка польскіх улад у Беларусі праблем з транспартам, пэўне ж, быць не магло.

Ды пакуль я збіраўся пагутарыць пра гэта з панам Цэзарыем, усё вырашылася само сабой дзякуючы Міхасю Скоблу, які памагае мне здзяйсняць «Беларускі кнігазбор». Паездзіць па мясцінах, звязаных з вялікім паэтам, ён падбіў свайго земляка і сябра – прадпрымальніка і паэта Валянціна Дубатоўку. Таго самага Дубатоўку, які (разам з сваім кампаньёнам Віктарам Каладскім) дапамог нам выдаць адзін з самых важных тамоў «Беларускага кнігазбору» – ладны аднатомнік выбраных твораў Ларысы Геніюш, яго і Міхасёвай славутай зямлячкі-зэльванкі. Хлопцы выбралі мяне як знаўца Адама Міцкевіча.

Сам я ўпершыню пазнаёміўся з Міцкевічам у студэнцкія гады. Чамусьці запомнілася нават месца за доўгім сталом чытальнай залы, аблюбаванай студэнтамі «Ленінкі» (цяперашняй

Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі), дзе я чытаў рускі пераклад «Пана Тадэвуша». Пасля нашай высакапафаснай рыфмаванай траскатні-«бурапены», якая поўніла тады перыёдыку і старонкі кніг, вельмі нязвыклай была эпічная велічнасць радкоў паэмы, спакойная, немітуслівая заповоленасць апавядання, якое дазваляла ўважліва разгледзець кожную дэталю шырокага многакалёрнага палатна. Яны, гэтыя жывыя, відочныя дэталі, блізкія і зразумелыя паэтычныя вобразы амаль з двухсотгадовай даўніны непасрэдна з сэрца ў сэрца перадавалі праўдзівую, нежзальтаваную любоў А. Міцкевіча да роднай, назаўсёды страчанай ім зямлі, «да ўзгоркаў тых лясных, да тых лугоў зялёных, над сінім Нёманам раскінутых, прымглёных, да тых палёў, размаляваных пад блакітам пшаніцай залатой ды серабрыстым жытам, тых, дзе свірэпка, як бурштын, у грэццы белай, дзе рдзее дзятлавінка дзеўчынкай нясмелай...».

У маёй памяці заселі чамусьці радкі пра паход герояў паэмы ў грыбы. І не таму, што я змалку люблю гэтае «ціхае паляванне». Мяне ўразіла, што Адам Міцкевіч нават у звычайных, «празаічных» грыбах, у іх «асартыменце» знайшоў высокую паэзію. Цяпер, больш чым праз сорак гадоў, я перачытаў радкі з таго грыбнага паходу:

На скатерти полян, как винная посуда, –
Грибов серебряных, червонных, желтых гряда.
Не сыроежки ли, как чарочки лесные
С искрящимся вином, цветные, расписные?
Бычки, похожие на брошенные кружки,
Как рюмочки, блестят в сырой траве горкушки,
И, словно молоком наполненные чашки,
Белянки круглые скрываются в овражке;
Поодаль дождевик разбух от черной пыли,
Не перечница ль он?..

Рускі пераклад паэмы-эпапеі зрабіла С. Мар (Аксёнава). Мне закарцела глянуць, як жа яны, гэтыя радкі, гучаць у арыгінале, на польскай мове:

Na zielonym obrusie łąk, jako szeregi
Naczyń stołowych sterczą: tu z krągłymi brzegi
Surojadki srebrzyste, żółte i czerwone,
Niby czareczki różnym winem napelnione;

Koklak, jak przewrócone kubka dno wypukłe,
Lejki, jako szampańskie kieliszki wysmukłe,
Bielaki kragłe, białe, szerokie i płaskie,
Jakby mlekiem nalane filiżanki saskie,
I kulista, czarniawym pyłkiem napełniona
Purchawka, jak pieprzniczka...

Так, пераклад блізікі да арыгінала. І гучыць някепска. Вось толькі гэтая «груда» ні к сялу ні к гораду: грыбы ж у аўтара тэксту не грудай ляжаць «на скатерці полян», а шэрагамі пасталі «на зялёным абрусе далін».

Паглядзеў я і беларускі пераклад урыўка нашага перакладчыцкага зубра Язэпа Семяжона. На жаль, яго мне і прывесці тут не хацелася. Хоць радок у слаўнага майстра гучыць натуральна, паэтычна, але ж занадта вольна, калі не сказаць свавольна, абышоўся з тэкстам мой былы добры сусед па дачы ў Зялёным Язэп Ігнатавіч. Перакладаючы, да прыкладу, двухрадкоўе пра «беякі», ён адвольна робіць з яго трохрадкоўе, робіць толькі дзеля таго, каб сказаць пра гаркоту соку гэтых грыбоў, якія «з крохкіх ножак-трубак пускаюць белы сок – гаркоту над гаркотай. (Я каштаваў яго, малы, ад нянькі ўпотаі.)». Ні пра гаркоту соку, ні пра яго каштаванне, ні пра няньку ў аўтара і ў паміне няма!

Больш дакладны, блізікі да аўтарскага пераклад урыўка ў Пятра Бітэля. Бяда толькі, што гучыць ён неяк прыземлена, не так паэтычна, як хацелася б.

У студэнцкія гады трапіўся мне ў рукі невялікі аднатомнік выбраных вершаў Адама Міцкевіча ў перакладзе на беларускую мову, выдадзены ў 1955 годзе. Склаў яго Янка Брыль. Сярод перакладчыкаў былі Янка Купала, Якуб Колас, Максім Танк, Кандрат Крапіва, Пімен Панчанка, Анатоль Вялюгін, Максім Лужанін, Мікола Аўрамчык, Сяргей Дзяргай, Аляксей Зарыцкі, Кастусь Кірэенка, Язэп Семяжон, Юрка Гаўрук – цэлае сузор’е выдатных майстроў слова! Зборнік, у якім былі падабраны найбольш значныя вершы і балады паэта, а таксама ўрыўкі з яго славурых паэм, даваў даволі шырокае ўяўленне пра паэзію Адама Міцкевіча.

Але па-сапраўднаму пачаў спасцігаць я ўсю глыбіню, непаўторную красу паэтычнага слова вялікага паэта, калі сам узяўся за пераклад твораў А. Міцкевіча на нашу мову.

Пра незвычайнае майстэрства паэта, пра яго ўменне перадаць праз вершаваны радок самыя тонкія чалавечыя пачуцці, пра дадзеную Богам здольнасць нават у самых будзённых рэчах убачыць выдатнае можна гаварыць і пісаць многа.

Толькі не адна гэтая «чыстая краса» праславіла Адама Міцкевіча. На высокую вяршыню славы ўзніс паэта магутны грамадзянскі пафас яго паэзіі, адданасць вызваленню Бацькаўшчыны ад чужацкіх і айчынных кайданоў, яго глыбока гуманістычныя ідэі.

Адам Міцкевіч – адна з першых велічыняў сусветнай літаратуры. Яго імя ставяць у адзін шэраг з імёнамі Ёгана Вольфганга Гётэ, Джорджа Гордана Байрана, Аляксандра Пушкіна, Генрыха Гейнэ, Тараса Шаўчэнкі, паэтаў, якія ў мастацкай творчасці раскрылі дух сваіх народаў, іх жыццёвы лад і гісторыю, стаўшы такім чынам іх сімваламі, іх паўнамоцнымі прадстаўнікамі.

Які ж народ прадстаўляе ў свеце Адам Міцкевіч? Усё жыццё паэт змагаўся за аднаўленне польска-беларускай Рэчы Паспалітай, якую называлі Польшчай, дзеля гэтага ён заснаваў у Парыжы газету «Трыбуна народаў», арганізаваў польскія легіёны. Ды і пісаў свае творы Адам Міцкевіч у асноўным на польскай мове. Таму былі ўсе падставы назваць яго польскім паэтам, класікам польскай літаратуры. Як вялікага польскага паэта ведае Адама Міцкевіча ўвесь свет.

Разам з тым і для нас, беларусаў, Адам Міцкевіч зусім не чужак, якім зрабіла яго літаратуразнаўства. Ён жа – сын беларускай зямлі. Тут ён нарадзіўся, тут – усе яго карані, тут прайшлі лепшыя гады жыцця паэта, тут, урэшце, жыло яго каханне. Якраз яе, Беларусь, якую яшчэ ў першай палове XIX стагоддзя, ды і пазней, называлі Літвой, лічыў ён сваёй радзімай, якраз яе апяваў у сваіх творах («Літва! Мая Айчына, ты – нібы здароўе...»), ёй прысвячаў самыя лепшыя радкі сваёй паэзіі. Нездарма ж Аляксандр Пушкін называў яго «певцом Литвы».

Калі гартаеш кнігі Адама Міцкевіча, перад вачамі так і мільгаюць геаграфічныя назвы Беларусі – Наваградак, Вільня, Мінск, Свіцязь, Нёман, Вілія, Вілейка, Літоўка, Сталовічы, Рута, Шчорсы, Мір, Туганавічы, Плужыны, Цырын, Асташын, Ашмяны, Ляхавічы, Ліда, Варонча, Мыш, Болценікі, Налібакі і многія іншыя.

У сваёй творчасці Адам Міцкевіч усебакова і глыбока паказаў жыццё і традыцыйную культуру беларусаў, супярэчнасці паміж рознымі слямі беларускага грамадства ў першай палове XIX стагоддзя. Асабліва добра відаць гэта з яго самых значных твораў – драматычнай паэмы «Дзяды», у аснову якой пакладзены беларускі абрад ушаноўвання продкаў, і паэмы-эпапеі «Пан Тадэвуш», пра якую сам аўтар казаў: «Што там самае лепшае – дык гэта напісаныя з nature вобразы нашай радзімы, нашых звычаяў і абрадаў».

Беларускай гісторыі – падзеям Вялікага Княства Літоўскага – паэт прысвяціў свае паэмы «Мешка, князь Наваградка», «Гражына» і «Конрад Валенрод». За гэтыя гістарычныя паэмы, ці «апавесці», як вызначаў іх жанр сам Адам Міцкевіч, сучаснікі называлі яго «літоўскім Вальтэрам Скотам». На аснове беларускіх народных паданняў і легенд Адам Міцкевіч стварыў славеты цыкл рамантычных балад, якімі ён запачаткаваў на нашых землях новы літаратурны напрамак – рамантызм.

Яшчэ больш усхвалявана, больш працула пісаў паэт пра сваю радзіму Беларусь, калі апынуўся за яе межамі. Туга па Бацькаўшчыне была асноўным матывам яго «Крымскіх санетаў», што заўважыў яшчэ Аляксандр Пушкін, які, раскажваючы ў дадатку да «Яўгенія Анегіна» пра падарожжа свайго героя па Крыме, пісаў, што там «пел Мицкевич вдохновенный и посреди прибрежных скал свою Литву воспоминал». Гэтая туга Адама Міцкевіча па страчанай радзіме – Беларусі чуюцца і ў кожным радку яго эміграцыйнай лірыкі.

Што ж да этнаграфічнай Польшчы, то Адам Міцкевіч яе проста не ведаў, бо не жыў там, нават ні разу не быў у Варшаве. Тыя некалькі месяцаў знаходжання пры канцы Лістападаўскага паўстання ў маёнтку аднаго познаньскага пана на самай мяжы

з Прусіяй, вядома ж, нічога не мянялі. Усе вобразы і жыццёвыя рэаліі Адам Міцкевіч браў на сваёй беларускай зямлі.

Апавядаючы пра родную «Літву»-Беларусь, раскрываючы самыя розныя бакі яе жыцця, Адам Міцкевіч і адрасаваў свае творы ў першую чаргу яе чытачам, ад іх, сваіх землякоў, чакаў ён спагады і разумення. Пра гэта, напрыклад, выразна сведчыць верш «Я помнік узнёс...», у якім паэт выказаў спадзяванне, што яго «помнік» – паэтычная творчасць – перажыве нават даўгавечныя каменныя памяткі,

Бо ад Панарскіх гор і ковенскіх нябёс
Далей за Прыпяць люд імя мае панёс.
Чытае дружна Мінск, Наваградак мяне,
Мой верш перапісаць юнак не праміне...*

Як бачым, тут Адам Міцкевіч вельмі выразна акрэсліў межы, куды перш за ўсё скіроўвала свой зрок яго неўтаймоўная муза, паказваў, якой зямлі ён быў песняром. Зямля гэтая – яго родная Беларусь. Калі ж казаць пра мову твораў паэта, то інакш як па-польску ён і не мог пісаць. У яго ж часы мовай літаратуры, усяго пісьменства і справаводства на Беларусі заставалася польская мова. Усе кнігі, газеты і часопісы друкаваліся толькі па-польску, на польскай мове ставіліся спектаклі ў тэатрах Вільні, Мінска, Нясвіжа і ўсіх іншых нашых гарадоў. Пісаць жа па-беларуску азначала пісаць «у стол». За вяртанне беларускай мове яе колішняга статуса дзяржаўнай, як гэта было ў Вялікім Княстве Літоўскім, яшчэ трэба было змагацца. Няма сумневу, што Адам Міцкевіч як шчыры нарадалюбец, як патрыёт сваёй Бацькаўшчыны мог бы стаць чыста беларускім паэтам, пісаць на беларускай мове, якую ён называў «самай гарманічнай і з усіх славянскіх моў найменш змененай», а яшчэ «самай багатай і самай чыстай». Ды на гэта час яшчэ не прыйшоў. І мы павінны ўспрымаць Адама Міцкевіча такім, якім ён быў. Але ўспрымаць адназначна – як сына беларускай зямлі, як свайго паэта. А таму трэба вярнуць беларускаму чытачу (праз пераклады) творчую спадчыну паэта, уключаць яго вершы і балады ў хрэстаматыі па беларускай літаратуры, вывучаць яго творы ў школах. Думаю, вярнуць

* Тут і далей пераклады, пазначаныя зорачкай, – мае.

праз пераклады дадому нам трэба і ўсіх іншых польскамоўных пісьменнікаў Беларусі XVIII і XIX стагоддзяў, сярод якіх такія славуці, як Юльян Нямцэвіч, Ігнат Ходзька, Уладзіслаў Сыракомля, Эліза Ажэшка. Без іх проста немагчыма ўявіць нашу тагачасную літаратуру, беларускія рэаліі.

Прапанова праехаць па Міцкевічавых дарогах заспела мяне трохі знянацку: я яшчэ не паспеў скласці падрабязны маршрут вандроўкі. Паездка планавалася ў наступную пятніцу, роўна праз тыдзень. Гэта бурыла мой распарадак. З самай вясны я езджу на лецішча, у сваю Зялёную Дуброву. Праз кожны тыдзень. Тыдзень – у Мінску, тыдзень – там. У Мінску ў мяне заўсёдня турботы з падрыхтоўкай і выпускам у свет серыйных выданняў «Беларускага кнігазбору» і кніг выдавецтва «Беллітфонд», дзе я наважыў наладзіць выданне яшчэ трох кніжных серый – «Беларускі гістарычны раман», «Мастакі Беларусі» і «Беларуская лірыка». У Зялёнай жа Дуброве больш творчая праца: чытанне-перачытванне і рэдагаванне выданняў абодвух выдавецтваў, а таксама, калі мне ўдаецца ўкрасці з гэтага занятку нейкія хвіліны, – сваё «крэмзанне». Вельмі спрыяе маёй «застольнай» працы, дае добры зарад энергіі і станючых эмоцый шчыраванне на зямлі, у садзе ды агародзе.

У пятніцу, калі павінна было пачацца двухдзённае падарожжа, я, у згодзе з маім распарадкам, меўся быць яшчэ ў Зялёнай Дуброве. Значыць, мне належала адарвацца ад свайго пісьмовага стала, ад расквітнелых яблынь ды шпачыных перасвістаў ужо ў чацвер.

Дабрацца з Зялёнай Дубровы ў Мінск у будні дзень можна толькі чыгункай: дызелем да Асіповіч, а адтуль – на электрычцы. А каб сесці на дызель, трэба сем кіламетраў ісці з Зялёнай Дубровы да станцыі Фалічы пеша. Спадзявацца на спадарожную машыну не даводзілася, бо на нашай лясной дарозе сустрэць які транспарт – вялікая рэдкасць.

Вязджаць з Фаліч можна было, як казаў запісаны ў маім блакноціку расклад руху цягнікоў, у 12 гадзін 42 хвіліны або ў 18 гадзін 26 хвілін. Я выбраў першы час: трэба было яшчэ хоць

збольшага ўдакладніць у Мінску маршрут падарожжа, ну і прывесці сябе ў парадак. Але калі, дадыбаўшы ў Фалічы, я пастукаў у акенца білетнай касы, маладзенькая касірка, вызірнуўшы з яго, не без спачування аб'явіла:

– Дызель на Асіповічы сёння адменены: рамантуюць мост. Наступны будзе толькі ў 18.26.

Вось ён, мой першы «пракол»! Ведаў жа, што такія штучкі з адмай цягнукоў сталі своеасаблівай нормай, што яны ўжо не раз выбівалі мяне з каляі, ведаў – і не паклапаціўся пра ўсё пацікавіцца загадзя!

Ну што ж, будзем лічыць, што мае дарожныя прыгоды пачынаюцца!

Так-то так, але што мне было рабіць? Гэта ж даводзілася чакаць цэлых шэсць гадзін!

Жанчына, што стаяла каля касы і бачыла маю разгубленасць, параіла ехаць праз Слуцк. Я ўхапіўся за гэтую ідэю, балазе неўзабаве чакаўся з Асіповіч на Слуцк дызель. Адтуль-то не было б праблемы даехаць: аўтобусы са Слуцка на Мінск курсіруюць амаль праз кожную гадзіну. Ды дзяўчынка з касы тут жа разбіла маю надзею: дызель ідзе толькі да Старых Дарог – усё з прычыны рамонту таго загадкавага моста.

Мне заставалася адно: чакаць да 18.26. Гэта азначала, што ў Мінску я буду толькі пасля 22.00. Мае спадарожнікі, што ўжо настроіліся на паездку, недзе як след падрыхтаваліся да яе (Дубатоўка дзеля гэтага павінен быў прымчаць у Мінск аж з Гародні), цяпер могуць падумаць, што я не стрымаў свайго слова і застаўся на лецішчы. Зноў стукаю ў акенца касы, якое ўжо зачынілася. Даходліва растлумачыўшы дзяўчынцы сітуацыю, прашу дазволу патэлефанаваць у Мінск.

– Тут толькі ўнутраны, чыгуначны тэлефон, – міла адказала дзяўчынка.

На добры лад, мне трэба было б вярнуцца ў Зялёную Дуброву. Адтуль я мог бы з горам папалам дазваніцца ў Мінск і папрэдзіць, што прыеду позна. Да таго ж у сваім садзе-агародзе я не ўсё паспеў зрабіць – кінуў-рынуў і паляцеў у свет.

Але ізноў ісці ў Зялёную Дуброву пеша не мела сэнсу: даўшы – туды і назад – чатырнаццаць кіламетраў, я толькі дарэмна змарнаваў бы час і сілы.

А мо пашукаць у Фалічах якога транспарту? Хоць бы веласіпеда? З такой думкай падышоў да прыстанцыйнай крамы. Там, як заўсёды, мне сустрэўся мой добры знаёмец Якалесьзгубіўсяўлесе. Аднаго разу, прыехаўшы з Мінска, я зайшоў сюды нешта купіць. Разлічваючыся з прадаўшчыцай, пачуў раптам збоку голас:

– Як Алесь згубіўся ў лесе.

Аkurat гэтак называлася адна мая кніжка для дзяцей. Цікава, хто ж гэта мяне тут ведае? Абярнуўшыся, убачыў чырванатварага ўсмешлівага чалавека маіх гадоў. Мы тады пазнаёміліся, ён назваў сябе. Але я забыўся яго імя і пры сустрэчы жартам называю Якалесьзгубіўсяўлесе. «Дзяжурыць» ён у магазіне, як шапнула мне прадаўшчыца, з надзеяй прыстаканіцца да якой кампаніі ды падзарадзіцца «градусамі».

Я расказаў яму пра сваю сітуацыю і паабяцаў даць на бутэлку, калі ён паможа знайсці якога каня ці веласіпед з'ездзіць у Зялёную Дуброву. Ды мой знаёмец толькі паціснуў плячыма: відаць, не займеў у суседзяў даверу.

Заспакоіўшы сябе тым, што ў мяне будзе магчымасць патэлефанаваць у Мінск з Асіповіч, я вярнуўся ў станцыйную пачкальную. Дарэмна марнаваць час я тут не збіраўся. З свайго дарожнага ранца дастаў «работу»: сканаваны тэкст рамана беларускага пісьменніка з Аўстраліі Уладзіміра Случанскага «Драбы», які якраз рыхтаваў да выдання ў серыі «Беларускі гістарычны раман». Праца над падрыхтоўкай гэтага даволі займальнага рамана пра часы Вітаўта Вялікага – не з лёгкіх. Аўтар скардзіўся ў адной з публікацый, што пры яго выданні ў 1958 годзе ў Мельбурне рэдактар моцна зрусіфікаваў мову твора. Таму мне даводзілася цяпер на сваю рызыку здымаць той налёт «русчызны». Сам аўтар зрабіць ужо гэтага не мог, бо ў 1994 годзе яго не стала. У пачакальні я быў адзін, таму выбраў лепшую лаўку, бліжэй да акна, і, паклаўшы папку з раманам на калені, нацэліў на яго джала свайго «пісадла».

Перапынкі паміж маім карпеннем над будучай кнігай я прымеркаваў таксама правесці з карысцю: бліжэй пазнаёміцца з Фалічамі. Фалічы – гэта мае дзверы ў шырокі свет, зрэшты, як і ўсіх зялёнадуброўцаў. Безліч разоў я праходзіў тут, калі кіраваўся на вучобу – спачатку ў Старыя Дарогі, а потым – у Мінск. Толькі праходзіў заўсёды спяшаючыся – то на цягнік, то з цягніка дадому. Сёння ўпершыню за ўсе гады я займеў нагоду спакойна, без спешкі пабадзяцца па Фалічах.

Некалі гэта былі ўладанні паноў Дараганаў. Жылі яны ў недалёкім адсюль маёнтку, на месцы якога цяпер разраслася вялікая вёска Дараганава, – радзіма Янкі Непачаловіча («Дарагое маё Дараганава, дарагія мае землякі!») і сённяшняй аўтаркі паэтычнай кніжкі «Верасы Дараганава» Галіны Тварановіч. У гаспадара маёнтка былі два сыны – Фэлька і Восіп. Першаму бацька даў зямлю па гэты бок Дараганава, другому – па той. Маёнткі, а потым і селішчы пры іх назваліся імёнамі ўладальнікаў: Фэлькаў – Фалічы, Восіпаў – Асіповічы. Такая от легенда.

Навакол спрадвеку шумелі лясы, якім ніхто не бачыў ні канца ні краю. Фэлькавай сядзібай стала невялікая палянка сярод гэтых бясконцых лясоў. Недзе тут шарэлі саламянымі стрэхамі і хаты панскай службы. Можна ўявіць, як жылося ў гэтым мядзведжым кутку, адгароджаным ад свету, пасяленцам. Самымі вялікімі падзеямі былі тут прылёты ў сакавіцкія прымаразкі шпакоў ды жаўранкаў, а потым буслоў і ластавак, першае зязюльчына «ку-ку» ў вызваленым ад снегу бярэзніку, пачатак і заканчэнне розных палявых работ, а яшчэ калі дзе-небудзь на ўзвышэнні маланкай расшчэпіць напал стогодавы дуб ці на чырванастволай разлапістай хвоі мядзведзь падзярэ ў чыёй калодзе пчолы...

Значна ажылі і раздаліся Фалічы ўшыркі, калі сто з лішнім гадоў назад пралажылі тут чыгунку. На Фэлькавай палянцы спланавалі раз'езд цягнікоў. З таго часу і сёння Фалічы называюць не вёскай, не пасёлкам, а раз'ездам. Так значыцца і на дарожным паказальніку – «Р. Фалічы».

Гэты раз'езд спарадзіў і маю Зялёную Дуброву. Прадпрымальныя людзі закупілі навакольныя лясы, пачалі іх высыкаць і звозіць адборнае хваёвае ды асінавае бярунне, а яшчэ дуб,

бязрозу, граб на фаліцкі паўстанак, дзе грузілі па вагонах і адпраўлялі некуды на продаж. На продаж пусцілі і расцяробы – «зямлю». На адзін з такіх расцяробаў спакусіліся і мае дзяды – арандатары чужых зямель у наваколлі. Для селішча выбралі роўнае ўзвышанае месца. Там, дзе яшчэ нядаўна гаманіла з небам зялёная дуброва. Яна і дала назву маёй вёсцы. Пляц каля станцыі, колькі я помню, заўсёды быў застаўлены штабелямі бяровення.

Курэла дымам у Фалічах і адно звязанае з лесараспрацоўкамі прадпрыемства – смалакурня, ці смалакур. Калі я ездзіў у Старыя Дарогі ў школу, часцяком заходзіў у чорную будыніну смалакурні пагрэцца – балазе стаяла яна акурат пры выхадзе на зялёнадуброўскую дарогу. Вакол смалакурні вечна грудзіліся горы карчоў, што рвалі на расцяробах аманалам. З іх і гналася смала – мусіць, не абы-які тавар. Запомніліся мне і дзядзькі-смалакуры, запомніліся хутчэй не тым, што былі яны з галавы да пят чорныя, як чэрці, і страшнавата лыпалі на дзіва чыстымі бялкамі вачэй, а тым, што размаўлялі яны са мной, падлеткам, як роўныя з роўным, заўсёды прыветліва, без звычайных кпінаў і падкавырванняў.

Сёння на месцы смалакурні свеціцца шырокімі вокнамі даволі шыкоўны, ашаляваны і пафарбаваны ў вясёлыя колеры вясковы дом з прыбудоўкамі і кветкавым агародчыкам, дарэчы, майго зялёнадуброўскага суседа – лесніка Францішка Сянкоўскага, які перабраўся сюды недзе гадоў трыццаць назад, а то і болей. За домам, люструючы сіняе неба з воблакамі, вабіць вока акуратная сажалка з зялёнымі берагамі. Ад смалакурні – нідзе і паміну.

Хаты Фаліч разбегліся па абодва бакі чыгункі, але не вельмі далёка, бо іх стрымаў лес, які зялёнай сцяной абступіў раз'езд з усіх бакоў. Сяліліся тут толькі тыя, хто працаваў пры чыгунцы. Вясці сялянскую гаспадарку не было як, бо навокал ніхто не змог адваяваць у лясоў ды балот хоць бы невялікае поле. Калі пачыналіся калгасы, сюды ўцякалі тыя, каму пагражала раскулачванне. Так выратаваўся ад высылкі дзе-небудзь на Салаўкі ці пад сібірскія сцюжы мой далёкі сваяк Паўлюк Цвірка-Гадыцкі,

якому ўдалося пражыць тут на скупенькіх «сотках» да глыбокай старасці.

Я прайшоў па невялічкіх і цесных вулачках Фаліч з надзеяй проста пагаманіць з кім-небудзь. Але вулачкі былі пустыя: усе ў гэтыя майскія дні, не разгінаючыся, корпаліся на агародах.

Прарэзлівы гудок дызеля нарэшце перапыніў мае не надта плённыя бадзянні па Фалічах і лясных ваколіцах раз'езда.

Толькі а палове восьмай гадзіны вечара я дабраўся да Асіповіч. Першым чынам кінуўся шукаць міжгародні тэлефон. Знайшоў яго ў памяшканні вакзала на сцяне. Але да яго цягнуўся ладнаваты хвост чаргі. Стаў у канцы хваста. Доўга слухаў маладзенькую ў моднай, з разрэзам, спаднічцы шчабятуху, якая, не зважаючы на нецярплівыя перамінанні нагамі і панылыя галовы «чаргавікоў», бесперапынна тараторыла нейкай Людцы пра дыскатэку, пра незадагдлівага тугадума Вовіка, праз якога яна толькі дарэмна страціла вечар, і яшчэ пра нешта такое, што цяжка і запомніць. Зірнуўшы на гадзіннік, я зразумеў, што і ў Асіповічах звязца з Мінскам мне не ўдасца: вось-вось павінна ўжо адпраўляцца электрычка.

У Мінску я хацеў патэлефанаваць арганізатару паездкі Міхасю Скоблу з вакзала, ды не знайшлося «магніткі». Толькі дома – а гэта было ўжо а палове адзінаццатай – я нарэшце дапаў да тэлефона.

– Нарэшце! – пачуў я ягоны ўздых палёгкі. – А мы ўжо думалі, што сарвалася паездка. Ну й добра! Зараз жа тэлефаную Дубатоўку!

Праз некалькі хвілін Міхась патэлефанаваў мне і сказаў, што выязджаем заўтра раніцай і што мне трэба пад'ехаць на Паўднёвы Захад, на скрыжаванне вуліц Ясеніна і Касманаўтаў к сямі трыццаці: там будуць мяне чакаць.

Гэта азначала, што я так і не паспею як след падрыхтавацца да вандроўкі, вызначыць усе дэталі маршруту. Мне заставалася толькі скласці ў паходны рюкзак усё самае неабходнае. Паклаў туды і спецыяльную карту «Шляхам Адама Міцкевіча», турысцкую карту Беларусі і кнігі пра нашага вялікага наваградчаніна: вызначаць і ўдакладняць маршрут будзем на хаду.

У прызначаны час я быў на месцы. Тут і пазнаёміўся з Валянцінам Дубатоўкам і яго сябрам і паплечнікам Віктарам Каладскім.

Каб не губляць часу, Валянцін адразу ж запрасіў усіх ў машыну, што стаяла побач. А машына была не абы-якая: самы сапраўдны амерыканскі джып! Магутная, прасторная, ходкая! Не, з такой машынай мы не прападзём! Хлопцы – яны будуць весці машыну напераменку – селі ўперадзе, мы з Міхасём занялі шыкоўнае задняе сядзенне.

– Дык куды едзем? – паклаўшы рукі на руль, павярнуўся да мяне Валянцін.

Я сказаў, што пачынаць вандроўку трэба з Завосся – месца нараджэння паэта. Разгарнулі карту, каб паглядзець, як лепш туды ехаць. Нітка дарогі цягнулася на Стоўбцы, на Баранавічы... Ну ж, хлопцы, у дарогу!

Вокны машыны шырокія, светлыя: толькі глядзі ды любуйся расчыненым перад табою светам.

Абапал дарогі – белы вэлюм прысядзібных вішаннікаў ды харашунь-яблынь, жывыя шматкалёрныя покрывы расквітнелых лугавін у зялёным вянку салаўіных альшанікаў ды лапатлівых беразнякоў, маладзенькае зяленіва жытоў на ўзгорыстых галах. Май ёсць май.

Калі мы ўжо добра разагналіся, прапаноўваю хлопцам зазірнуць у Медзвядку – радзіму Ігната Дамэйкі, аднаго з самых блізкіх сяброў Адама Міцкевіча. Яна ж – толькі цяпер я ўбачыў на карце – зусім блізка ад нашай дарогі.

Дарожныя паказальнікі ды языкі вельмі хутка прывялі нас у самы цэнтр Медзвядкі, даволі вялікай, сучаснага выгляду вёскі. Тут і паставілі машыну.

На прасторнай дагледжанай пляцоўцы пры скрыжаванні вуліц адразу кінуўся ў вочы вялікі валун. На яго вычасаным наўкос баку чытаем надпіс: «Мядзвядка – радзіма Дамэйкі Ігната Іпалітавіча. 31.7.1802–23.1.1889. Геолаг, натураліст, ганаровы член польскай АН і многіх іншых еўрапейскіх АН, нацыянальны герой Чылі».

Адсюль кіруемся да школы: там, казалі нам, ёсць музей Ігната Дамэйкі.

Толькі падышлі да школьнага ганка, як расчыніліся дзверы і нам насустрач ступіў прыстойна апрануты, сярэдніх гадоў мужчына.

– Дык, можа, вы дырэктар? – павітаўшыся, пытаемся ў яго.

– Я.

– Вось як добра!

Даведаўшыся, хто мы і чаго тут ездзім, ён з усёй шчырасцю і ветлівасцю запрасіў нас прайсці ў музей. У сваю чаргу, нам было прыемна, што гаварыў ён на чыстай беларускай мове. Сам ён, Васіль Іванавіч Хіневіч, фізік па адукацыі, выкладае ў сваёй дзевяцігодцы фізіку. А школа як была беларускай, так яе і пакінуў Васіль Іванавіч, не ў прыклад розным хамелеонам, беларускай, нягледзячы на ўсялякія павевы зверху. Прытым беларускай не па назве, а па сутнасці. Вельмі ўсцешна было слухаць чыстую беларускую гаворку вучняў, што палолі ды парадкавалі ў двары кветнікі, рыхтуючыся да выпускнога вечара.

У музеі Васіль Іванавіч з захопленасцю расказваў нам пра кожны экспанат. Адчувалася, што ён хоча зрабіць музей не горшым, чым сталічныя. Дзеля гэтага вядзе вялікую перапіску з рознымі ўстановамі, архівамі, з дасведчанымі людзьмі, дзе толькі можа, збірае матэрыялы пра Ігната Дамэйку.

З Адамам Міцкевічам Ігнат Дамэйка пазнаўся ў Віленскім універсітэце, куды ён як маладзейшы паступіў на гады два пазней і дзе яго прынялі ў патайнае Таварыства філаматаў. Прынялі як свайго, як надзейнага сябра, якога добра ведалі філамацкія завадатары Ануфрый Петрашкевіч (яго апякун у Шчучынскай піярскай вучэльні) і Тамаш Зан, сябра яго кузенаў Верашчакаў і кузіны Марылі, пазнейшай Міцкевічавай Беатрычэ.

Больш цесна зблізіўся Ігнат Дамэйка з Адамам Міцкевічам пасля разгрому Лістападаўскага паўстання, калі ацалелыя яго ўдзельнікі знайшлі сабе схоў ад рускага войска і часовы прытулак у нямецкім горадзе Дрэздане. Апалены ў бітвах з «маскалямі» паўстанец Ігнат Дамэйка расказаў Адаму Міцкевічу шмат цікавых эпізодаў. Паводле гэтых апавяданняў паэт напісаў не-

калькі вершаў пра гераізм і самаахвярнасць барацьбітоў за волю Айчыны. Сярод іх – «Рэдут Ардона» (пра подзвіг камандзіра паўстанцкага артылерыйскага аддзела «літвіна» Юльяна Ардона) і «Смерць палкоўніка» (пра беларускую паэтэсу і фалькларыстку, легендарную Эмілію Плятар, якая, апрануўшыся юнаком, арганізавала і ўзначаліла паўстанцкае войска і загінула ў 25 гадоў).

З Дрэздэна Ігнат Дамэйка з Адамам Міцкевічам выехалі ў Францыю, у Парыж, дзе пасяліліся разам у недарагім гатэлі.

Калі Адам Міцкевіч пісаў у Дрэздэне і Парыжы самыя значныя свае творы – «Дрэздэнскія Дзяды» і «Пан Тадэвуш», Ігнат Дамэйка стаўся паэту вельмі добрым памочнікам. Ён нагадваў свайму сябру эпізоды і важныя падрабязнасці філамацкага руху для трэцяй часткі «Дзядоў», падаваў розныя звесткі з гісторыі, з тапанімікі роднай абодвум Наваградчыны, памагаў паэту ўзнавіць у памяці постаці яе адметных людзей, што становіліся правобразамі вялікай эпічнай паэмы, шэдэўра сусветнай літаратуры «Пан Тадэвуш». Нават памагаў паэту адшукваць патрэбныя словы, характэрныя для Наваградчыны, а часам і рыфму, удакладняў і папраўляў асобныя радкі. Гэта якраз яго, адданага Ігната Дамэйку, меў на ўвазе Адам Міцкевіч, калі прызнаваўся ў адным з лістоў: «І сябры тады памагалі сваімі апавяданнямі і для песні кідалі мне слова за словам». Калі ж паэма была скончана, Ігнат Дамэйка з прыемнасцю згадзіўся перапісаць яе для друку з адзінага, не надта чытэльнага арыгінала, спярэшчанага папраўкамі ды дапіскамі. Перапісваючы, ён удакладняў і зноў жа папраўляў са згоды аўтара асобныя радкі.

Прывабны вобраз Ігната Дамэйкі, якога сябры-філарэты паважліва звалі Жэготам (памяншальнае ад Ігнат), увасобіў Адам Міцкевіч у самых значных сваіх творах.

Дамэйка-Жэгота стаў адным з персанажаў «Дрэздэнскіх Дзядоў». Мы сустракаем яго ўжо ў пачатку першага акта драматычнай паэмы. Там паказваецца, з якой спагадай і прыязнасцю зняволеныя філаматы і філарэты сустракаюць дваццацігадовага

Ігната Дамэйку («люблага нашага Жэготу») у турэмных сценах, куды яго таксама кінулі жандары.

У асобе Ігната Дамэйкі Адам Міцкевіч бачыў тыповага змагара за вызваленне роднай зямлі ад чужацкага панавання. Якраз з яго спісаў паэт і вобраз аднаго з галоўных герояў паэмы «Пан Тадэвуш» – Яцака Сапліцы, якому аўтар меркаваў спачатку і імя даць – Жэгота. Нават усю паэму на першым часе ён назваў гэтым імем – «Жэгота», паставіўшы ў цэнтр твора вобраз свайго сябра. Але па меры таго, як пісалася-разрасталася паэма, задума яе змянялася, паглыблялася, больш шырокім станавіўся ахоп падзей, і замест «Жэготы» з-пад пяра паэта выйшла маштабнае палатно – «Пан Тадэвуш». Тым не менш Жэгота-Яцак знайшоў на гэтым палатне сваё адметнае месца.

Самую важную, можна сказаць, паваротную ролю адыграў Адам Міцкевіч, як кажуць, і ў «асабістым жыцці» Ігната Дамэйкі. Гэта дзякуючы паэту трапіў ён у Чылі, якая стала яго доляй, яго другой радзімай. Калі паўстанец-выгнаннік шчыраваў у Эльзасе, вышукваючы для народнай (мо не тое слова?) гаспадаркі Францыі карысныя выкапні ды наладжваў іх здабычу, паштальён прынёс яму фатальны ліст з Парыжа. Ігнат Дамэйка адразу пазнаў почырк сябра Адама Міцкевіча, які пісаў, што знайшоў для яго цікавую работу ў Паўднёвай Амерыцы, у Чылі.

Ліст трапіў да Ігната Дамэйкі акурат у час самых цяжкіх роздумаў пра сваё месца ў свеце, пра марнасць надзей на вяртанне дадому. Расказваючы пазней у сваіх нататках пра тое, як успрыняў гэты ліст сябра, Ігнат Дамэйка прызнаваўся: «Я ажыў. Ажылі і мае дзіцячыя мары пра далёкія вандраванні. Нядоўга думаючы, я напісаў, што згодны». Адам Міцкевіч, хоць сам прычыніўся да ад'езду свайго лепшага сябра за акіян, вельмі шкадаваў, што надоўга прыйдзеца з ім разлучыцца. «Я ў смутку, – пісаў ён аднаму са знаёмых 29 студзеня 1838 года, – бо трачу Дамэйку, старога і правэранага сябра. Бог ведае, калі яго яшчэ ўбачу». Міцкевічава трывога была недарэмная: сябры ўжо ніколі пасля гэтага так і не сустрэліся, хоць перапісваліся да канца жыцця. Усхваляваным было і развітанне Ігната Дамэйкі ў доме Міцкевічаў, куды ён завітаў перад ад'ездам. Маленькая Адамава

дача Марыня, як звычайна, папрасілася Дамэйку на рукі – яна не ведала, што добры «Дамака» гушкае яе апошні раз.

Пусціўшы ў чылійскай зямлі глыбокія карані, займеўшы там сям'ю, Ігнат Дамэйка змог вярнуцца на радзіму, прытым не назаўсёды, толькі праз пяцьдзясят з лішнім гадоў, калі ўсе яго сябры-філаматы пакінулі гэты свет.

Было гэта ў 1884 годзе.

Перш за ўсё яго неадольна цягнула родная Медзвядка. Даехаўшы цягніком да станцыі Гарадзея, 82-гадовы Ігнат Дамэйка з блізкімі і сябрамі рушыў да бацькоўскага кутка ў адкрытай карэце. Якая гэта была хвалючая сустрэча з краем дзяцінства, сведчыць сам Ігнат Дамэйка ў сваіх успамінах: «Што гэта быў за цудоўны ранак! Летняе сонца, здаецца, радавалася майму шчасцю. Вачам адкрываліся шырокія палеткі жыта і пшаніцы, адны пажатыя ўжо, з копамі, да другіх – ішлі з сярпамі жнеі. Зялёныя, з рознымі адценнямі сялянскія шнуры, палосы белай грэчкі, толькі што пакошаныя сенажаці, а ўдалечыні – бары і дубровы, як бы наўмысна пасаджаныя для ўпрыгожання краявіду. Усё гэта было перад вачыма і ў Міцкевіча, калі ён пісаў «Пана Тадэвуша».

Мы мінавалі два фальваркі і адну вёску – яны стаялі на тым жа месцы, што і некалі. Ніхто іх не пераносіў. А што рабілася са мной, колькі было хвалявання, калі я ўбачыў першыя хаты і за імі медзвядскую сядзібу!..»

Цікава, што ж засталася ад усяго гэтага цяпер, праз 125 гадоў?

Дырэктар школы ахвотна згадзіўся паказаць нам былое селішча Дамэйкаў. Так, нярадаснае відовішча адкрылася перад нашымі вачыма. Ад Дамэйкавай сядзібы застаўся толькі зарослы лебядой ды дзядоўнікам падмурак на невялікім узвышэнні. Унізе, схаваны ў лісці густа пераплеценага хмызу, тачыўся ў недалёкую адсюль Ушу невялічкі ручай. Відаць, прыгожая была некалі сядзіба.

З сядзібных пабудоў, якія нейкім чынам абмінулі віхуры часу, паказаў нам Васіль Іванавіч толькі мураванку «для чэлядзі» – невядома толькі чыёй, хутчэй за ўсё, пазнейшых гаспадароў. І ўсё! Нібы пракацілася тут нейкая бязлітасная разбойная арда.

Пад'ехалі мы з Васілём Іванавічам і да тутэйшай старажылкі Ганны Мацвееўны Салтан, якая трохі расказала нам пра вёску. Людзі здаўна называюць яе Вялікая Медзвядка. Казалі, быццам некалі забілі тут вялікага мядзведзя, таму і вёску так назвалі. Недалёка ёсць і Малая Медзвядка. Палякі некалі перайначылі назву на свой лад – Нядзвядка. А поўнасьцю яна гучала ў іх, у палякаў, так – Дужа Нядзвядка. Цяпер нашы «грамацеі» на дарожным паказальніку напісалі назву «па-беларуску»: Большая Мядзвядка. Колькі іх на Беларусі, гэтакіх во скалечаных невукамі нашых географічных найменняў!

Пра Дамэйкаў род цётка Ганна ведала няшмат. У яе часы, пры Польшчы, сядзібу займаў нейкі палкоўнік Ян Обух-Вашчанскі, які ўзяў замуж адну са сваячак Ігната Дамэйкі і займаеў з ёю аж пяцёра дзяцей. Калі прыйшлі «саветы», паноў тут, вядома ж, не стала. Пайшоў з дымам і панскі «дзеравяны палац». Пры польскім часе меўся ў Вялікай Медзвядцы і помнік Ігнату Дамэйку. На ім было напісана, што тут засталася толькі памяць пра яго, а «сіяю w Czyli» (цела ў Чылі).

– У 1939 годзе, – закончыла свой расказ цётка Ганна, – бальшавікі ўсё растаўклі.

Ну, вядома ж, логіка ў бальшавікоў была простая: раз пан, ды яшчэ «член Польскай акадэміі навук», значыць, «варожы элемент». А з такімі не належала цацкацца, жывыя яны ці мёртвыя!

З радзімы Ігната Дамэйкі едзею прамой дарогай на радзіму Адама Міцкевіча.

А ехаць туды доўга не давялося. Не паспелі мы палюбавацца вясёлымі краявідамі Карэліччыны, як перад вачамі адкрылася ва ўсёй сваёй красе адноўленая сядзіба Міцкевічаў – Завоссе. Дзесяць ці болей гадоў назад мне давялося сюды трапіць разам з Вячаславам Чамярыцкім, Генадзем Дзмітрыевым, Віталем Скалабанам ды амаль штатным пісьменніцкім фатографам Валодзем Крукам. Тады ў забытай людзьмі і Богам лугавіне ўзвышаўся толькі стаўбунаваты, здаецца, цэментавы помнік, на якім значылася, што на гэтым месцы ў былым хутары Завоссе нарадзіўся вялікі паэт Адам Міцкевіч. І ўсё. Цяпер жа на шырокім выраўне-

ным пляцы вырасла сама сядзіба з усімі прыбудоўкамі, такая, якую мы маглі бачыць толькі на малюнку Напалеона Орды.

Пры ўваходзе ў музейны комплекс купляем, як і належыць, білеты і акуратнай, выдатна вымашчанай дарожкай ідзём у сам Міцкевічаў дом, дом-музей. Хоць пабудаваны ён з цяперашняга дрэва і крыты цяперашняй саломай, але пакідае добрае ўражанне, уражанне даўніны, нібы вяртаючы наведніка ў даўно аджылую эпоху. Гэтаму дапамагаюць і адшуканыя ў наваколлі прадметы даўнейшай шляхецкай і традыцыйнай сялянскай мэблі. Вельмі добра! Чаму б не ўваскрасіць гэтакім спосабам і Дамэйкаву сядзібу?

Маладая сімпатычная экскурсаводка Таня Калоша, што яраз падкаціла на веласіпедзе з сваёй недалёкай адсюль вёскі Завоссе, упэўнена, на добрай беларускай мове расказала пра Міцкевічаву сядзібу і пра экспанаты-памяткі. Ажылі тут, набыўшы прадметнасць, і легенды пра паэта. Так, наведнікі музея могуць убачыць і тоўстую, у даўнейшым акладзе кнігу, на якой нібыта была перарэзана пры нараджэнні Адама яго пупавіна, ад чаго быццам бы стаў ён паэтам, пачаў сам пісаць кнігі. Тут жа можна крадком памацаць на спінцы крэсла і тую сукенку Марылі Верашчакі, якая вісела на такім жа крэсле, толькі што адпрасаваная, беласнежная, і ў якую быццам бы адразу закахаўся малады Адам Міцкевіч, яшчэ нават не ўбачыўшы яе гаспадыні. Толькі ж было гэта не ў Завоссі, як даводзіла экскурсаводка, а ў Туганавічах, куды першы раз прывёз маладога паэта яго сябар Тамаш Зан. Ды што ж зробіш: у Туганавічах гэтую сукенку не пакажаш, бо ад сядзібы Верашчакаў застаўся там толькі запушчаны, занядбаны парк. Вось і давялося прывязаць прыгожую легенду да Завосся. Што ж, хай будзе і так. Толькі, можа, трэба б і растлумачыць людзям, як гэта і дзе было папраўдзе.

У двары дома-музея Таня Калоша яшчэ паказала нам агароджаную старую ліпу, паведаміўшы, што пад ёй любіў пісаць свае вершы Адам Міцкевіч. Тут я паправіў ужо дзяўчыну, нагадаўшы, што гэта зусім не апраўданая нацяжка, бо малага Адама адразу ж пасля нараджэння адвезлі з Завосся ў Наваградак. Потым, праўда, маці прыезджала з дзецьмі на сваю былую сядзібу,

што дасталася цяпер блізкай радні Мікалая Міцкевіча, але гэта было ў самым раннім дзяцінстве Адама, і пад гэтую ліпу, калі яна папраўдзе ўжо расла тады, ён хадзіў ці бегаў не пісаць, а пісаць.

Трэба сказаць, што па сёння не сціхаюць спрэчкі і пра само месца нараджэння паэта. Раней яго біёграфы даводзілі, што нарадзіўся Адам Міцкевіч зусім не ў Завоссі, а ў Наваградку. А калі ўсё ж прызналі, што ў Завоссі, то пачалі гадаць, у якім канкрэтна Завоссі, бо на Наваградчыне, аказваецца, было не адно селішча з такім найменнем. Ды пераканаўчых довадаў розных версій пакуль што даследчыкі нам не выставілі, таму вельмі правільна, думаецца, робяць музейнікі, што прыводзяць да ладу гэтае найбольш верагоднае месца нараджэння Адама Міцкевіча.

Пасля Завосся мы ўзялі кірунак на Наваградак, дзе правёў свае дзіцячыя і юнацкія гады паэт. Тым больш што якраз сёння павінна было пачацца там свята з нагоды адкрыцця новай экспазіцыі ў ДOME-музеі Адама Міцкевіча.

Вельмі цікавае атрымалася ў мяне з гэтым адкрыццём супадзенне. Прыкладна за два тыдні перад ім патэлефанаваў мне з Наваградка дырэктар музея Мікола Гайба і вельмі прасіў мяне як міцкевічазнаўца і перакладчыка твораў паэта прыехаць на адкрыццё новай музейнай экспазіцыі і прыняць удзел у свяце. Абяцаў пры гэтым аплаціць камандзіроўку і гасцініцу. Прыкінуўшы ўсе плюсы і мінусы, я адказаў яму, што яшчэ падумаю, але ўжо цяпер магу сказаць з верагоднасцю на 90 працэнтаў, што не атрымаецца прыехаць. Тым не менш ён сказаў, што вышле на маё імя запрашэнне. Я паабяцаў яшчэ падумаць ці пашукаць каго-небудзь з паэтаў, хто перакладаў Адама Міцкевіча. На гэтым і пагадзіліся. Знайсці я нікога не знайшоў, сам таксама наважыў праз сваю занятасць не ехаць, хоць і атрымаў поштай абяцанае запрашэнне з праграмай урачыстасці. Цяпер зірнуў на запрашальны білет. Вось дзіва: мы ў сваёй вандроўцы намерыліся прыехаць у Наваградак акурат у тую ж самую пятніцу 25 мая, калі павінна была адкрыцца музейная экспазіцыя. Супала так само сабой, без нашага планавання.

Як казалa праграма святкавання на запрашальным білеце, урачыстае адкрыццё экспазіцыі Дома-музея Адама Міцкевіча мелася адбыцца а 16-й гадзіне. Пасля ў зале сельскагаспадарчага тэхнікума быў запланаваны святочны вечар з камерным канцэртам.

Мы ў сваёй кампаніі дамовіліся пры магчымасці паўдзельнічаць у наваградскіх урачыстасцях, але не звязваць імі свае рукі, не парушаць дзеля іх уласную праграму.

Па дарозе на Наваградак ляжалі яшчэ цікавыя мясціны, звязаныя з жыццём і творчасцю Адама Міцкевіча, – Туганавічы, Цырын, Камень філарэтаў, возера Свіцязь, Варонча, Плужынскі бор, Валеўка. У свой час я ўжо бываў там, пісаў пра іх у нарысе «Там возера Свіцязь, як шыбіна лёду...», таму, па мне, можна б ужо было ехаць адразу ў Наваградак. Але маім кампаньёнам таксама хацелася пабываць там. Усе яны шчыра цікавіліся гісторыяй сваёй зямлі, яе славытымі мясцінамі. Валянцін Дубатоўка здымаў гэтыя мясціны сваёй кінакамерай з мэтай зрабіць фільм пра наша падарожжа.

Дарэчы, к гэтаму часу я ўжо добра раззнаёміўся з маімі кампаньёнамі, вельмі сімпатычнымі хлопцамі, цікаўнымі, неабыякавымі да ўсяго, што робіцца на нашай зямлі. Прычым, людзьмі творчымі, дзейнымі.

З першым, Міхасём Скоблам, я пазнаёміўся яшчэ да яго прыезду ў Мінск, завочна. Праз вершы ў «Чырвонай змене». Калі я іх прачытаў, то не паверыў, што напісаў гэтыя звонкія, вельмі дакладныя і па-мастацку дасканалыя радкі васьмнаццацігадовы юнак. Адзін з яго вершаў я цытаваў у сваім аглядным артыкуле пра творчасць маладых, апублікаваным у адным з выпускаў альманаха «Вобраз». З прыемнасцю я рыхтаваў да друку вершы Міхася, калі працаваў у часопісе «Полымя». Асаблівай аздобай часопіса былі яго дасціпныя і вострыя пародыі. На Міхасёвых пародыях, можна сказаць, і трымаўся доўгі час палымянскі раздзел сатыры і гумару – «Дзядоўнік на Парнасе». Як тонкі лірык выдатна выявіў сябе Міхась Скобла ў зборніку вершаў «Нашэсце поўні». Прыемна здзівіў мяне Міхась і сваёй па-сапраўднаму таленавітай, «густой» прозай, сабранай у кнізе «Дзярэчынскі

сшытак». Нават пра далёкую мінуўшчыну злаўчыўся ён пісаць з добрай усмешкай, з гумарком.

Вельмі прыемнае ўражанне зрабіў на мяне таксама завадатар і фундатар гэтай нашай вандроўкі Валянцін Дубатоўка. Усіх людзей я падзяліў бы на тры катэгорыі: стваральнікаў, разбуральнікаў і тых, што звыклі, каб іх нехта папіхаў. Валянцін – якраз з катэгорыі стваральнікаў. Сваё першае прадпрыемства ён стварыў з адыходаў Ваўкавыскага цэментавага завода. У тых адыходах Валянцін убачыў шмат крэменю, які ён выкарыстаў для вырабу фільтраў для ачысткі вады ў прамысловасці. Такія фільтры нашы прадпрыемствы (БелАЗ, Беларускі металургічны камбінат у Жлобіне і многія іншыя) закуплялі ў Расіі. Цяпер фільтры ўзяўся пастаўляць ім Валянцін Дубатоўка – на карысць прадпрыемствам і сабе. Потым ён стварыў свае новыя прадпрыемствы. Сярод іх – мэблеваю фабрыку ў Дзярэчыне. Патрэбная людзям работа пайшла. Вядома ж, на гэта трэба было мець не абы-які арганізатарскі талент, прадпрымальніцкія здольнасці.

І што вельмі прыемна і пахвальна: выручаныя сродкі Валянцін Дубатоўка імкнецца скіраваць на дабро людзям, на іх духоўнае аздараўленне – на будаўніцтва праваслаўнага «Храма ўсіх беларускіх святых» у Гародні, на выданне кніг.

Пазней я даведаўся, што Валянцін Дубатоўка, апрача ўсяго, і паэт. Гаспадарнік і паэт – вельмі цудоўнае і сімвалічнае спалучэнне! Мне трапіўся ў рукі адзін з яго вершаў – «Радзіме», які, мусіць, як нішто лепш характарызуе аўтара, таму дазволю сабе прывесці гэты верш цалкам:

Я ва ўспамінах выпалашчу душу,
На скразняку знявагі устаю
І праз пакуты за Цябе я рушу,
На рукі ўзяўшы прашчураў зямлю.
О, хворая, знямоглая краіна!
Дзе ў кожнай хаце свой уласны Бог,
Дзе ўсе клянучь імя Тваё, Айчына,
Як толькі пераступяць Твой парог.
Пабольшала і цэркваў, і касцёлаў,
Хоць свечку запаліць няма каму.
І хіляцца крыжы маўкліва долу,
І дзеці ў абразы плююць таму.

І роднай мовы, як ліхой праказы,
Стыдаюцца паўсюль Твае сыны.
Каханне, веру, вернасці наказы –
Усё згубілі ў распачы яны.
Але за маразамі прыйдзе сонца,
Вясновы абудзіўшы крыгаход.
І вырасце лілея у палонцы!
І прэч сплыве за мора шэры лёд.
Ды гэта толькі мрой пілігрыма,
Што заблукаў у пыле ста дарог.
Ім не ўзляцець, як жаўрукам Багрыма...
Чаму, за што нас так не любіць Бог?

Але гэта, як выявілася, не ўсё: Валянцін яшчэ вывучае беларускую мінуўшчыну. Ён напісаў кнігу пра Сапегаў, прасачыўшы ўсю гісторыю гэтага слаўнага ў Беларусі магнацкага роду.

Трэці мой кампаньён, Валянцінаў сябар і папечнік у працы Віктар Каладскі, таксама неабьякавы да культуры. Я заўважыў, як ён імкнецца спасцігнуць Адама Міцкевіча, з якой цікавасцю знаёміцца з памяткамі вялікага паэта.

Карацей кажучы, я трапіў у кампанію аднадумцаў, людзей, з якімі вельмі лёгка знаходзілася агульная мова і з якімі прыемна было падарожнічаць.

Недзе пад паўдня мы прыпыніліся каля Туганавіцкага парку.
Туганавічы...

Нешта невыказна тужлівае і разам з тым светлае чуецца ў гэтай назве. Яна, гэтая назва, навечна асвечана зыркiм полымем каханьня Адама Міцкевіча.

...Сонечным летнім днём 1818 года перад прысадамі туганавіцкай сядзібы сунялася параконная брычка, і з яе саскочылі двое маладых, акуратна апранутых людзей, якія, паціху перамаўляючыся, скіравалі па цяністай тапалінай алеі да панскага дома. Гэта былі студэнты Віленскага ўніверсітэта Тамаш Зан і Адам Міцкевіч. Тамаш ішоў упэўнена, ён чуў сябе тут як свой, бо ўжо не раз бываў у гэтай гасціннай гасподзе: запрашалі яго сюды браты Верашчакі – Міхал і Юзаф, з якімі ён шчыра пасябраваў, калі яшчэ вучыўся ў Мінскай гімназіі. Пасля смерці

бацькі браты разам з маткай сталі гаспадарамі маёнтка. Ведаючы гасціннасць Верашчакаў, Тамаш Зан падгаварыў прыехаць сюды на адпачынак і Адама Міцкевіча, запэўніўшы яго, што яму тут таксама спадабаецца. Не думаў, не гадаў тады дзевятнаццацігадовы юнак, чым стане для яго гэта закінутая сярод беларускіх палёў сядзіба, якую буру пачуццяў будзе выклікаць у яго праз усё жыццё адна толькі яе назва – Туганавічы. І ўсё праз яе, Марылю, сястру Міхала і Юзафа...

Калі падыходзілі ўжо да шырокага ганка туганавіцкага дома, Адам Міцкевіч убачыў яе ўпершыню: яна, як расказваюць, толькі на адзін момант, нібы спуджаная птушка, мільганулася перад ім у сваім белым убранні, але гэты момант, гэта белае ўбранне запамніліся яму назаўсёды. Тое, што паэт першы раз убачыў толькі яе сукенку на спінцы крэсла, – гэта адна з легендаў.

Спачатку Марыля не зрабіла асаблівага ўражання на Адама Міцкевіча. Але паступова, сустракаючыся з ёй пад раскідзістым голлем туганавіцкіх ліп, чытаючы разам раманы Жан-Жака Русо і Гётэ, разважаючы пра літаратуру, пра жыццё, слухаючы яе ігру на фартэпіяна, А. Міцкевіч адчуў, як цягне яго да гэтай мілай і непасрэднай паненкі, як хочацца яму слухаць яе голас, яе смех... І ўсё ж не вядома, да чаго прывяло б іх сяброўства, калі б не замужжа Марылі. Вестка пра тое, што Марыля, так лёгка забыўшыся на патаемныя вячэрнія сустрэчы ў альтанцы пад ліпамі на дарожках парку, на пацалункі і маладыя клятвы, гэтак раптоўна выйшла замуж за графа Путкамера, проста ашаламіла хлопца. Толькі цяпер усвядоміў ён, што страціў, толькі цяпер зразумеў, як яе кахае. «Любая мая Марыля, – пісаў ён да яе пазней, – я цябе шаную і кахаю, як багіню. Каханне маё такое ж бязвіннае і нябеснае, як і сам яго прадмет». І далей: «Але я не магу ўтрымацца ад страшэннага хвалявання, калі ўспамінаю, што я страціў цябе назаўсёды, што я буду толькі сведкам чужога шчасця, што ты забудзеш мяне; часта ў адну і тую ж хвіліну я малю Бога, каб ты была шчаслівая, хаця б і забылася пра мяне, і адначасна гатоў закрычаць, каб ты памерла... разам са мной!..» І яшчэ: «Дарагая, адзіная мая! Ты не бачыш прорвы, над якой мы стаім!..» Ці не яно, гэта светлае, поўнае высокіх узлётаў і ня-

спраўджаных надзей каханне, і распаліла ў сэрцы Адама Міцкевіча той паэтычны агонь, які даў свету магутныя тварэнні чалавечага духу, што навечна застануцца для людзей нязгасным светачам у іх дарозе да вяршынь дасканаласці? Вобраз Марылі Верашчакі можна ўбачыць не толькі ў творах, непасрэдна ёй прысвечаных ці з ёй звязаных, такіх, напрыклад, як «Да М***» («Прэч з воч маіх...»), «Да*** (Марылі)», «Няўпэўненасць», «Сон», «Курганок Марылі», «Сябрам», «Люблю я...», але і ў многіх іншых, у тым ліку ў «Дзядях» і «Пане Тадэвушы». У паэме «Пан Тадэвуш» вельмі ж нагадвае Марылю адзін з асноўных вобразаў твора – паненка Зося, у якую закахаўся малады пан Тадэвуш. І паэтычнае апісанне іх спатканняў у Сапліцове – не што іншае, як прымуружаныя туманам часу ўспаміны пра хвалюючыя спатканні самога Адама Міцкевіча з Марыляй у Туганавічах. Ды і ўся паэма «Пан Тадэвуш», напісаная ў эміграцыі, у далёкім Парыжы, – узнёслая песня першаму каханню, роднай зямлі. Як піша ў сваёй кнізе «Край гадоў дзяціных», выдадзенай у 1970 годзе ў Любліне, польская пісьменніца Моніка Варненская, «з сэрца паэта вялікі боль кахання, перажыты ў Туганавічах, вычараваў строфы несмяротнай прыгажосці. А калі пасля многіх гадоў прытупіліся пакуты і сцішылася вострая горыч успамінаў, тады час адступіўся і вярнуў твары...». Ізноў, як на-яве, вярнуўся «край гадоў дзяціных», падхарошаны смуткам. Вярнуліся вобразы наднёманскіх ваколіц і роднай Літвы, якая «ёсць, як здароўе». Вярнуліся Туганавічы, каб стаць фонам аднаго з найцудоўнейшых твораў, якія ведае сусветная паэзія».

І вось мы ўчатырох ідзём шырокай алейй старога Туганавіцкага парку, разглядаем векавыя ліпы ды грабы, кіруючыся да былой сядзібы паноў Верашчакаў. Доўга стаім каля запаветнай альтанкі пад ліпамі, дзе Адам Міцкевіч сустракаўся начной парой з Марыляй. Пра сваё апошняе наведанне Туганавіч і гэтай незабыўнай альтанкі паэт раскажа ў «Дзядях»:

Паслухай жа... Зайшоў я ў сад. Нямы, бязлісты.
Асенні холад. Вечар быў такі імлісты.
Такімі ж хмарамі абклаліся нябёсы.
Між хмар такі ж плыў месяц. Стылі росы.

Сяйво туману ўсе запоўніла прасторы.
Глыбока ў чарнаце начной танулі зоры.
На ўсходзе ж, бачу, зорачка зноў свеціць тая,
Што нам тады свяціла, што мне ўсюды ззяе.
Агонь той самы зноў паліў мяне ў тым веці,
Было ўсё, як тады... Яе вось я не стрэціў!
Падходжу пад альтанку. Шолах там якісьці!
Яна? Не, ветрык там прабег па жаўталісці.
І зноўку – цішыня! Кляны стаяць паныла.
Альтанка! Шчасця ты калыска і магіла
Майго! Тут я знайшоў яе й згубіў...*

На вялікі жаль, Туганавіцкі парк, гэтая наша Мекка, і сёння застаецца закінутым, занябным. На добры лад, тут трэба б узначаліць усё, як і было некалі, зрабіць сядзібу-музей. Нанова адкапаць і тых два возеры, на месцы якіх цяпер засталіся толькі малапрыкметныя ўпадзіны. Туганавічы маглі б стаць адным з найцудоўнейшых асяродкаў нашай высокай духоўнасці.

За Туганавіцкім паркам амаль адразу пачынаецца вёска Карчова. За ёю, ва ўрочышчы Кут, мы знайшлі славуты Камень філарэтаў.

Толькі чаму назвалі камень якраз імем філарэтаў, а не філаматаў?

Як вядома, спачатку ў Віленскім універсітэце ўзнікла Таварыства філаматаў – аматараў навук. Яго ўтварылі ў 1817 годзе Тамаш Зан, Адам Міцкевіч і Юзаф Яжоўскі, якія ўвялі ў яго яшчэ трох студэнтаў. Паколькі розныя згуртаванні, тым больш тайныя, строга забараняліся царскімі ўладамі, філаматы былі вельмі асяярожныя ў падборы новых супольнікаў. Выбіраліся толькі надзейныя і здатныя да навук, да літаратурнай творчасці студэнты. Таму Таварыства філаматаў было нешматлікай арганізацыяй. За ўвесь час свайго існавання ў яго ўваходзілі толькі дзевятнаццаць чалавек. Найбольш вядомымі з іх, апроч названых вышэй, былі Ян Чачот, Ануфрый Петрашкевіч, Францішак Малеўскі, Дзяніс Хлявінскі, Дамінік Ходзька, Казімір Пясецкі, Ян Сабалеўскі, Ігнат Дамэйка, Міхал Рукевіч. У 1818 годзе Таварыства было падзелена на два аддзелы: першы – літаратуры і маральных навук, другі – фізічных, матэматычных і медыцынскіх

наук. Першапачатковай мэтай Таварыства было, як пісалася ў статуце, маральнае ўдасканаленне і ўзаемадапамога ў набыцці адукацыі. Але ўжо ў новым, прынятым у 1818 годзе, статуце мэты Таварыства пашырыліся. Апрача «ўласнага самаўдасканалення», філаматы павінны былі садзейнічаць «па меры мажлівасці ўсеагульнай асвеце», рыхтуючы гэтым самым грамадства да змагання з царызмам. Дзеля пашырэння сваіх ідэй філаматы стварылі больш прадстаўнічую арганізацыю – напаяўлегальнае Таварыства прамяністых, якое хутка было рэарганізавана ў тайнае Таварыства філарэтаў – аматараў дабрачыннасці. Таварыства філарэтаў складалася з чатырох аддзелаў – фізіка-матэматычнага, юрыдычнага, літаратурнага і медыцынскага. Два першыя, у сваю чаргу, падзяляліся на асобныя саюзы. Кіраўнікамі ўсіх гэтых падраздзяленняў філарэтаў былі ў асноўным члены Таварыства філаматаў, якое стаяла на чале арганізацыі, з’яўлялася яе ядром. Напрыклад, літаратурным аддзелам, у які ўваходзіў толькі адзін саюз пад назвай «Блакітны», кіраваў Ян Чачот. Сярод 26 супольнікаў гэтага аддзела імёны вядомых у свой час літаратараў, грамадскіх дзеячаў – Аляксандра Ходзькі, Дамініка Ходзькі, Руфіна Юндзіла, Юзафа Кавалеўскага, Фелікса Кулакоўскага, Мікалая Казлоўскага, Міхала Кулешы, Антонія Эдварда Адынца, Людвіка Папроцкага, Яна Вернікоўскага, Тамаша Зана, Міхала Данейкі, Тамаша Краскоўскага, Францішка Левандоўскага, Тамаша Масальскага, Тэадора Мілакоўскага, Ігната Станкевіча, Тадэвуша Зялінскага. Агульнае кіраўніцтва Таварыствам філарэтаў было даручана Тамашу Зану, які лічыўся яго прэзідэнтам.

На пасяджэннях філарэты, як і філаматы, чыталі свае навуковыя трактаты, рабілі агляды айчынай і замежнай прэсы, вялі дыскусіі па розных пытаннях навукі і грамадскага жыцця. Адною з форм работы Таварыства было правядзенне маёвак, на якія філарэты стараліся прывабіць паболей моладзі і рабілі ўсё, каб гэтыя маёўкі праходзілі як мага весялей і цікавей. Да іх старанна рыхтаваліся, складалі цэлыя сцэнарыі, развучвалі спецыяльна напісаныя вершы і песні, драматычныя сцэнікі. Часта маёўкі прымяркоўвалі да імянін каго-небудзь з таварышаў.

Філаматы многа рабілі, каб ствараць філарэцкія філіі і ў правінцыях. Кожны з філаматаў абавязаны быў, выехаўшы на каникулы ў родныя мясціны, весці работу сярод насельніцтва, арганізоўваць тайныя згуртаванні. Асабліва праявіў свой арганізатарскі талент філакат Міхал Рукевіч, які стварыў у Беластоку Таварыства згодных сяброў, а ў Свіслачы – таварыства «Заране». Міхал Рукевіч знайшоў нават шлях да афіцэраў Літоўскага асобнага корпуса, што быў раскватараваны ў Гродзенскай губерні, і арганізаваў сярод іх таварыства «Ваенныя сябры», якое хутка было выкрыта і разгромлена царскімі ўладамі за спробу ў 1825 годзе, праз дзесяць дзён пасля паўстання дзекабрыстаў у Пецярбургу, сарваць прысягу Мікалаю I. Да нас няшмат дайшло звестак пра арганізаваныя філакатамі згуртаванні моладзі ў правінцыі, так званыя філіі Таварыства філарэтаў. Тлумачыцца гэта перш за ўсё тым, што ўсе дакументы, звязаныя з імі, філарэты пасля выкрыцця царскімі ўладамі тайных саюзаў моладзі аддалі агню.

Філія Таварыства філарэтаў, відаць па ўсім, была створана і дзесьці паблізу Туганавіч, хутчэй за ўсё, у мястэчку Цырын. Пра гэта ж тут, як-ніяк, было каму паклапаціцца: у Туганавічах падоўгу гасцявалі, прынамсі, чатыры філаматы, ды не простыя філаматы, а самыя завадатары згуртавання – Тамаш Зан, Адам Міцкевіч, Ян Чачот і Ігнат Дамэйка, стрыечны брат Марылі Верашчакі. Калі б уявіць, што каля каменя ў Куце збіраліся на свае сходкі адны толькі яны (што пры іх актыўнасці было зусім немагчыма), то яго, гэты камень, назвалі б няйначай як Каменем філаматаў, бо ў першую чаргу Зан, Міцкевіч, Чачот, Дамэйка былі філакатамі, а потым ужо філарэтамі...

Камень быў з аднаго боку як бы ўсечаны і нагадваў сабою невялікую скалу. Ляжаў ён каля самай дарогі, у падножжы ляснага ўзгорка, што даволі крута ішоў уверх. Так, на гэтым узгорку было вельмі добра наладжваць філарэтам свае сходкі. Тым больш і мясцінка ж зацішная, у баку ад вялікіх дарог, наводшыбе ад вёскі. Прастор і воля!

Калі мы даволі далёка ад'ехалі ад Каменя філарэтаў і Туганавіч, я ўспомніў, што планаваў жа пашукаць месца былога маёнтка Путкамераў – Уніхаў! Ён жа быў недзе побач з Туганаві-

чамі, куды наведваўся малады Ваўжынец Путкамер да Марылі. Што засталася ад таго Уніхава? І ці захавалася хоць назва маёнтка? Як гэта я забыўся даведацца пра ўсё? Кленучы сябе ў роспачы, я ледзьве не кусаў сабе локці.

Падрабязную інфармацыю пра Уніхаў я прачытаў у «Слоўніку геаграфічным польскіх і іншых зямель» за 1892 год. Артыкул у гэтай энцыклапедыі пра Уніхаў напісаў наш славуты энцыклапедыст беларускі пісьменнік Аляксандр Ельскі. Ён раскажаў, што Уніхаў, ці Уняхова, называўся яшчэ Крышылоўшчына, бо ўладальнік гэтай вёскі і фальварка Юры Іллініч у 1568 годзе перадаў уніхоўскія ўладанні свайму служку Цімафею Крышылоўскаму. Аўтар артыкула пералічыў усіх далейшых уладальнікаў Уняхова, а закончыў гэты пералік так: «На пачатку XIX стагоддзя Уняхова належала Путкамерам і тут жыў у суседстве з уладаннем Верашчакаў Туганавічамі Ваўжынец Путкамер, які, пазнаёміўшыся з Марыляй, узяў яе замуж». Тым, хто хацеў больш падрабязна даведацца пра гэта, Аляксандр Ельскі раіў зазірнуць у кнігу Антонія Эдварда Адынца «Успаміны з мінулага», якая выйшла ў Варшаве ў 1884 годзе. Я паслухаў беларускага энцыклапедыста і заказаў у Нацыянальнай бібліятэцы гэтую надзвычай цікавую кнігу, якую, дарэчы, мы плануем выдаць у «Беларускім кнігазборы». Адынец раскажаў у ёй пра свае сустрэчы з Ваўжынцам Путкамерам, якога ён характарызуе як вельмі адукаванага, шляхетнага і прагрэсіўнага чалавека. Хоць Путкамер меў тытул графа, ды «не толькі сам яго не ўжываў, але цяпцё не мог». Ён паслядоўна выступаў за адмену прыгонніцтва. У 1818 годзе на губернскім сейміку ў Гародні Ваўжынец Путкамер выступіў з прапановай вызваліць сялян ад прыгоннай залежнасці, за што пыхлівае панства яго асвістала і назвала «дэмагогам». У сваіх уладаннях ён даў сялянам максімальныя вольнасці. У 1845 годзе Путкамера выбралі маршалкам Наваградскага павета. На гэтай пасадзе ён таксама абараняў інтарэсы сялян і быў празваны «маршалкам мужыкоў».

Недзе ўперадзе, закінутае сярод верасовых лясоў, вабіла нас яшчэ сваёй незвычайнай красой чароўнае возера Свіцязь, асвечанае высокай паэзіяй Адама Міцкевіча. Ды сустрэчу з ім праз

абмежаванасць часу мы вырашылі адкласці на другі раз, балазе кожны з нас ужо стаяў раней над яго блакітнаю хваляю. Мне застаецца толькі прыгадаць тут сваю паездку на Свіцязь з Львом Мірачыцкім дваццаць гадоў назад.

Прыехалі мы туды на маёй машыне. Спыніліся на асфальтаванай аўтастаянцы ў глыбіні светлай паляны сярод таго самага бору, таго лесу, што ідзе сюды ад колішніх уладанняў памешчыкаў Верашчакаў – недалёкай вёскі Плужны, якая і дала яму назву. Была раніца, і выгоністыя спакойныя хвоі з грабняком ды арэшнікам уперамешку, што шчыльнай сцяной падступалі з аднаго боку да стаянкі, і раскідзістыя харашуны-дубы, якія, невядома адкуль прыблытаўшыся сюды, на святло, разышліся хто куды па паляне, ужо скінулі з сябе цёмную поцілку ночы і нерухома, нібыта яшчэ ў сне, стаялі, адкрытыя воку, у рэдзенькім сяйве туману, нікуды не спяшаючыся, нікуды, апроча неба, не імкнучыся: тут жа даўно і назаўсёды знайшлі яны сабе на зямлі месца, даўно абжылі гэты куток. З-за шырокіх камлёў застылых у сваёй нерухомасці дубоў, з-за іх навіслага над зямлёй вецця адразу ж заяснела перад намі шырокая, як акінуць вокам, протрань святла, што зусім невядома дзе злівалася з небам. Свіцязь!

Зялёным грудом, густа ўсыпаным яшчэ не пабурэлымі жалудамі, патупалі пад шатамі дубоў да берага. Туман ужо развееўся, і возера ляжала перад намі ва ўсёй сваёй красе. Чыстае, празрыстае. Што шкло. Аж відаць быў на дне – і далёка ўперад – на дзіва белы пясок. Усё: і цёмнаватая паласа лесу на тым беразе, і лёгкія белыя аблачынкi над ёю, і бледная зорачка каля іх, што чамусьці яшчэ не згасла ў святле раніцы, – выразна і хораша адбівалася ў гэтай дзівоснай люстранай чысціні. Здавалася, само неба апусцілася тут, сярод векавечных лясоў. Але хіба лепей скажаш за Міцкевіча:

Калі ты ў Наваградак трапіш, бывае,
Скіруй – не забудзь – на Плужны.
У пушчы, дзе сцежка гушчар расхінае,
Ты коней спыні ля альшыны.

Між дрэў, бы ў вяночку, адкрыецца воку
Там возера Свіцязь, як дзіва.

Бы хтосьці чысцюткую шыбу звысоку
Сюды апусціў беражліва.

А здарыцца быць тут начною парою,
Застынеш, аддаўшыся чарам:
Рой зор над табою, рой зор пад табою
І месяцы два перад тварам!

Гадацьмеш: з-пад ног гэта ў неба нямое
Раўніна ідзе тут шкляная
Ці неба скляпенне сваё незямное
Пад ногі табе развінае.

Не можаш адрозніць у срэбным сутонні
Дно возера ўжо ад зеніту.
Як быццам вісіш ты ў нябесным бяздонні,
У нейкім разліве блакіту.*

Ля возера не было ні душы. Цішыня. Толькі далятаў аднекуль з лесу роўны – з невялікімі перапынкамі – стук дзятла.

Ідучы берагам Свіцязі, слухаючы яе дрэвы, яе неба, мы маглі толькі парадавацца, што жалезная рука цывілізацыі амаль не кранула гэтага цудоўнага кутка Беларусі. Згодна з пастановай нашага ўрада, у 1970 годзе тут створаны Свіцязянскі ландшафтны заказнік плошчай 1034 гектары. Пад абарону дзяржавы ўзяты звонкія чырванастволяы хвайнякі, цяністыя дубровы, светлыя, вясёлыя беразнякі, непаўторныя ясеневыя ды кляновыя закуткі з усім багаццем падлеску і такой разнастайнай фаўнай. Вучоныя знайшлі тут нямала рэліктавых раслін, сярод якіх, напрыклад, такая ніжэйшая раслінная форма, як тэтрадыніум яванікум, што сустракаецца толькі на далёкім востраве Ява. У самім возеры былі адшуканы таксама вельмі рэдкія віды падводнага царства.

Але Свіцязь для нас не толькі цудоўны куток прыроды. Свіцязь – гэта сімвал паэзіі вялікага Адама Міцкевіча, які быў непарыўна звязаны з роднай зямлёй. Свіцязь – калыска яго натхнення, адна з яго муз.

На ўрачыстае адкрыццё ў Наваградку новай экспазіцыі ў музеі Адама Міцкевіча мы спазніліся на якіх хвілін сорак. Але прызнацца, не вельмі і рваліся на пачатак, калі звычайна гаворацца

доўгія і нудныя прамовы выступоўцаў. Галоўнае, хацелася паглядзець абноўленую музейную экспазіцыю. Асабліва мне цікава было, што там выставілася з таго, чаго я не бачыў раней. Таму, паставіўшы непадалёк машыну, мы спакойна, без спешкі пайшлі да музея. Ды на дарожцы, што вяла туды з вуліцы, перад намі стаў заслон – тры маладыя хлопцы.

– Туды няможна. Адкрыццё скончылася.

Я сказаў, што ў нас запрашэнне, што мы прыехалі з Мінска. Але хлопцы былі непахісныя:

– Нам загадана нікога не пускаць.

– Вы з міліцыі? – папытаў у хлопцаў спрактыкаваны Валянцін.

– З міліцыі.

Тады я папрасіў паклікаць дырэктара музея Міколу Гайбу, які мяне і запрасіў на ўрачыстасць.

Неўзабаве падышоў і Гайба. Шчуплы, невысокага росту – цяпер я пазнаў яго: мы з ім сустрэкліся ў Наваградку на святкаванні 200-гадовага юбілею з дня нараджэння Адама Міцкевіча. Ён на той момант узначальваў Наваградскі краязнаўчы музей. Успомнілася, што Мікола раіўся тады са мной наконт музейнай экспазіцыі. Цяпер я чакаў, што ён будзе рады нашай сустрэчы. Ды на твары Гайбы было напісана нешта іншае, далёкае ад радасці. І паздароўкаўся ён стрымана, з халадком.

– А вы ж казалі, што не прыедзеце, – сказаў ён як бы з нейкім папрокам. – І мы не ўключылі вас у праграму.

– Я казаў, што верагоднасць майго прыезду дзесяць працэнтаў, – пачаў я апраўдвацца, нібы той вучань перад настаўнікам за дрэнна вывучаны ўрок.

– У нас ужо запісана многа выступоўцаў, і толькі аднаго мы можам дапісаць, – зрабіў мне ласку Мікола Гайба і, адвёўшы ўбок, растлумачыў на вуха: – Тут адно далікатнае пытанне: пасля ўрачыстасці будзе для ўдзельнікаў банкет, і на ім ужо вызначана колькасць чалавек. Вас яшчэ ўключым, а болей – не.

Вядома, мне трэба было б там пабыць, сказаць сваё слова пра Адама Міцкевіча. А галоўнае – цясней пазнаёміцца з уплывовымі землякамі паэта, каб падбіць іх на дапамогу ў выданні за-

планаванага ў серыі «Беларускі кнігазбор» аднатомніка выбранных твораў вялікага наваградчаніна: за бяседнымі ж сталамі такія пытанні вырашаюцца лёгка і проста. Ды без сваіх спада-рожнікаў я туды пайсці не змог.

Затое ў нас заставалася нямала вольнага часу, і мы спакойна маглі паблукаць па Наваградку. Кожны з нас бываў тут і раней. Але як жа яшчэ раз не запыніць вока на шчасліва захаваных памятках першай сталіцы Вялікага Княства Літоўскага і радзімы Адама Міцкевіча, не пашпацыраваць па старажытных вуліцах, не падняцца на Курган бессмяротнасці?

Калі яшчэ нядаўна Наваградак выглядаў як звычайны раённы гарадок з нейкімі цеснаватымі, часам засмечанымі рознымі дзурмамі вуліцамі ды плошчамі, з дамамі, што даўно, скажам мякка, патрабавалі рамонт, то цяпер ён прыкметна абнавіўся, пахарашэў. Аднавілі, падшліфавалі даўнейшыя дамы і дамкі, забрукавалі новенькай плітачкай плошчы і вуліцы, весялей засвяціліся вокны адміністрацыйных ды грамадскіх будынкаў. Вядома ж, так цудоўна ператварыўся Наваградак дзякуючы Адаму Міцкевічу, 200-гадовы юбілей якога тут спраўляўся з самым шырокім размахам. Мы яшчэ раз падышлі да дома-музея паэта. Сядзіба Міцкевічаў здалёк вабіць вока, кліча наведаць гэты ўтульны куток Наваградка. Усё тут цяпер дагледжана, прыздоблена, вычышчана-выгладжана. Праўда, сам дом ужо не той, які быў пры жыцці паэта, многа зменена і ва ўсёй сядзібе. Тут не сустранеш ужо тых таполяў, што вартай стаялі некалі перад домам, – я іх бачыў толькі на малюнку Ігната Дамэйкі. Няма ручая, што цёк каля вокнаў, няма маленькай цянiстай алеі з каштанаў ды ліп, што вяла да ганка, – замест яе цяпер акуратная забрукаваная дарожка. І ўсё ж – гэта тая самая сядзіба. Тут, як тыя мімалётныя птушкі, праляцелі некалі дзіцячыя і юнацкія гады паэта. Цэлых сямнаццаць гадоў кожны дзень чуўся тут яго голас – ад нараджэння (сюды адразу ж маці прывезла немаўля з Завосся) і да паступлення ў 1815 годзе ў Віленскі ўніверсітэт. На родны падворак імчаў ён кожным разам бавіць канікулы – спачатку як студэнт універсітэта, а потым як настаўнік Ковенскай школы. Вунь на той высокі ганак сустракаць яго выходзіла

маці, а з будкі, радасна павіскваючы, ляцеў насустрач улюбёнец усіх дзяцей – чорны як смоль Крук, кідаўся на грудзі і ўсё меціў лізнуць у шчаку.

Здаецца, апошні раз Адам Міцкевіч прыехаў сюды ў жніўні 1821 года. Толькі быў гэта горкі прыезд. На ганку цяпер яго ніхто не сустрэў. Маці ўжо год як ляжала ў магіле. Сын нават не мог прыехаць з Коўна на яе пахаванне: быў ён тады ў стане моцнай дэпрэсіі пасля замуства Марылі, і сябры, каб зберагчы яго, не адразу паведамілі пра мацерыну смерць. Са смерцю Барбары дом Міцкевічаў апусцеў, усе дзеці разышліся хто куды. Пра наведанне бацькоўскай сядзібы Адам Міцкевіч жаліўся ў лісце сябру Яну Чачоту: «Ніхто мяне не спаткаў, не пачуў я былога “Адам, Адам!”. І такі жаль ахапіў мяне, што я доўга не мог апомніцца. Я абышоў усе куткі, адчыніў дзверы кладоўкі. У гэты час зверху сходзіць наша старая служанка, якую я ледзь пазнаў у змроку, – ды і цяжка было яе пазнаць: яна паблажэла, відаць было, што церпіць нястачу. Пазнаўшы адно аднаго, мы доўга плакалі разам... Я кінуўся ў Руту, але не вытрымаў там і дня...» Яшчэ больш эмацыянальна раскажаў пра гэта Адам Міцкевіч у паэме «Дзяды» вуснамі свайго правобраза Густава:

Нядаўна я наведаў дом памерлай маткі.
Яго я не пазнаў – былых гадоў астаткі.
Куды ні глянеш – тло, руіны, запусценне,
Калы платоў, паркету друз, каменне.
Ля дома палыны, бильнёт, асоту восці.
Маўчанне немае. Бы ў поўнач на пагосце.
Раней быў іншы мой прыезд у тых брамы...
Крывёю сэрца аблілося ля парога.
Няўжо мінула ўсё?..”

Так, мінула. Але сілай духу вялікага паэта ўсё зноў вярнулася на сваё месца. Разбураны фашыстамі, падняўся з руінаў абноўлены дом Міцкевічаў. Нібы дзівосная птушка фенікс, ажыў і ўстаў непадалёку на ўвесь рост і сам Адам Міцкевіч, так узнёсла, так дакладна тонка ўвасоблены ў метале нашым чарадзеям-скульптарам Валяр’янам Янушкевічам.

Уяўляю, як са сваім высокашляхетным, па-рамантычнаму прасветленым паэтам на шырокім пляцы горада падвысіліся

духам, акрыліліся, вышэй паднялі галовы і самі наваградчане – яго землякі. Велічная постаць Адама Міцкевіча па-добраму прыўздымае, напаўняе гордасцю душу і тых, хто прыязджае ў Наваградак з іншых куткоў Беларусі. Ён жа – свой усім нам, беларусам.

Адам Міцкевіч быў належна ўшанаваны тут і раней. Ушанаваны велічным курганом паблізу такога ж велічнага замка, магутныя вежы якога нібы затрымалі сіваю даўніну ў нашым часе. Але курган ёсць курган. Зусім іншае – жывы воблік паэта.

Калі мы аглядалі гістарычныя памяткі Наваградка, мяне не пакідала адчуванне, што тут яшчэ нечага не стае. Ну, так, дасюль не ставала, вельмі не ставала Адама Міцкевіча. Цяпер ён – назаўсёды з наваградчанамі. З устаноўкай помніка паэту як быццам бы ўсё стала на месца. Толькі ці ўсё? З Наваградкам жа звязана яшчэ наша вялікая і слаўная гісторыя. Ён, цяперашні ціхі раённы гарадок Наваградак, – калыска магутнай беларускай сярдневяковай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага, яе першая сталіца. Больш за пяцьсот гадоў – палову тысячагоддзя! – грывела ва ўсёй Еўропе слава гэтай старажытнай дзяржавы.

А заснаваў яе вялікі наваградчанін, хай і не карэнны тутэйшы жыхар, а, як сцвярджаў Мікола Ермаловіч, перабержчык з суседняга Беларускага Панямоння, што некалі называлася Літвой (не блытаць з цяперашняй Літвой!), таленавіты военачальнік і дзяржаўны дзеяч князь Міндоўг. У шматлікіх войнах з нямецкімі рыцарамі, татарамі, палякамі і Галіцка-Валынскімі князямі (Чырвонай Руссю) ён са зброяй у руках абараняў самастойнасць маладога беларускага гаспадарства. Моц князя Міндоўга бачыў і Рымскі Папа Інакенцій IV, які ўганараваў яго каралеўскай каронай. Летам 1252 (ці 1253) года наваградчане былі сведкамі цікавага, ніколі не бачанага дагэтуль відовішча. З усяго свету з'ехалася сюды сціжма высокіх гасцей, больш за ўсё каталіцкіх святароў. Многія прыехалі з Рыгі, з арцыбіскупства. Былі і паслы з самога Рыма. Усе госці кіраваліся да рэзідэнцыі князя Міндоўга, каб распачаць урачыстую цырымонію яго каранавання. Мусіць, увесь Наваградак збегся да Міндоўгавага палаца, наваградчане з цікавасцю глядзелі на незвычайную працэсію:

Што гэта за паны?
Наваградка званы
Чаму ім звоняць доўга?
Ах, гэта ж крыжакі
Ідуць, каталікі,
Каранаваць Міндоўга!

Усё на іх блішчыць
Ды золатам зіхціць.
Ад іх наўкол святлее!
Увесь твой строй, крывіч,
Крывэ-Крывэйтаў зніч
Прад бляскам тым бляднее...*

Так паэтычна апісаў гэтую падзею ў вершы «Каранацыя Міндоўга» наваградчанін Ян Чачот. Праўда, Міндоўг пераходзіў з праваслаўя ў каталіцтва і прымаў каралеўскі тытул не дзеля ўласнага ўзвышэння, а каб прадухіліць немінучы напад на беларускія землі крыжакоў, якія сілай зброі неслі сюды сваю «рымскую веру». Калі ж у Жамойці ўспыхнула паўстанне супраць нямецкіх рыцараў, князь Міндоўг без хістання пайшоў на дапамогу жамойтам, паставіўшы крыж на сваім каталіцтве, да якога ставіўся несур’ёзна. Гэта і заўважыў Ян Чачот у тым жа вершы пра каранацыю Міндоўга:

Міндоўг не верыць, не!
Сваю карысць тут гне –
Ён сам кіруе лёсам.
Ён будзе каралём!
Тры дні – каталіком...
Крыжак жа будзе – з носам!*

Пра беларускага караля Міндоўга ў Наваградку напамінаюць толькі вежы Наваградскага замка, які ён пачынаў будаваць, ды Гара Міндоўга, дзе ён, паводле падання, быў пахаваны семсот з лішнім гадоў таму назад.

Як бы гэта было правільна і здрава, калі б услед за Адамам Міцкевічам выйшаў, а яшчэ лепш выскачыў на сваім баявым скакуне на адну з цэнтральных плошчаў горада і застыў у лёце наш першы, зрэшты, і апошні беларускі кароль або вялікі князь –

Міндоўг. Вось тады б папраўдзе ўсё стала на месца ў старажытным Наваградку!

Назаўтра раніцай, пераначаваўшы ў гасцініцы, мы наведаль музей. Праўда, прынцыпова новага я там не знайшоў: проста прыздоблі залы, паднавілі экспазіцыю. Я прыпыніўся перад стэндам, дзе выстаўляліся кнігі пра Адама Міцкевіча. Сярод прадстаўленых выданняў чамусьці не ўбачыў сваіх, «кнігазбораўскіх», «Філаматаў і філарэтаў». Папытаў пра гэта ў Гайбы, які, быццам нічога і не адбылося паміж намі, сам падахвоціўся павадзіць нас па залах-пакоях Міцкевічавага дома.

– У мяне ёсць «Філаматы...» дома, – сказаў Мікола Гайба. – Цікавая кніга. А чаму яе няма на стэндзе? Проста мастак не палічыў патрэбным паставіць яе.

Гэта для мяне было яшчэ адно дзіва: не навуковыя супрацоўнікі вызначаюць, што паказваць людзям, а мастак-афарміцель, які глядзіць толькі на знешні бок рэчаў. Не хвалячыся, скажу, што мне цяжка назваць іншую беларускую кнігу, якая б так усебакова расказвала чытачу пра Адама Міцкевіча і яго філамацка-філарэцкую сябрыну, як зборнік «Філаматы і філарэты».

Пры развітанні Мікола Гайба падпісаў мне сваю кніжку «Могілкі і пахаванні ў Наваградку», выдадзеную ў Мінску. З яе я ўбачыў, што Мікола Гайба – чалавек творчы, сур’ёзны. Ён даволі грунтоўна вывучыў гісторыю Наваградка, цікава расказаў пра яго магільнікі і пахаванні. Таму я шчыра пажадаў яму поспехаў на гэтай творчай дзялянцы.

Пасля музея мы зноў скіравалі за горад – на вольную волю.

Спачатку «ўзялі курс» на Руту. Здаецца, Рута найчасцей успаміналася Адаму Міцкевічу ў эміграцыі. Якраз тут, на ўлонні чыстай, не засмечанай цывілізацыяй прыроды, праплывалі вёсны і леты яго дзяцінства, «сельскага, анельскага». Тут быў маёнтак самага лепшага бацькавага сябра – наваградскага юрыста Мэдарда Растоцкага, які нейкі будынак ці памяшканне аддаваў у валоданне Міцкевічам. Сюды наведваўся Адам Міцкевіч і пасля таго, як апусцеў, стаў чужым яго бацькоўскі дом. Як дадому, прыязджалі ў Руту і Адамавы браты. Так, Францішак Міцкевіч у лісце да Яна Чачота ад 11 кастрычніка 1822 года прызнаваўся,

што ён даўно жыве ў маёнтку Мэдарда Растоцкага, якога лічыць амаль што «сваім бацькам».

Сваім «любімым апекуном» называў яго і Адам Міцкевіч, які зрабіў потым бацькавага сябра адным з галоўных герояў эпапеі «Пан Тадэвуш», вывеўшы яго пад імем суддзі Сапліцы. У сцэне сустрэчы суддзі з панам Тадэвушам, які прыехаў да яго з вучобы на пабыўку, угадваецца сустрэча гаспадара Руты з самім Адамам Міцкевічам:

Віталіся пры людзях неяк сарамліва:
Юнак пацалаваў Суддзю ў руку пачціва;
Суддзя ж, абняўшы госця, вуснамі да скроні
Даткнуўся, быццам быў той чалавек старонні,
І голасам дрыготкім, можа, два-тры словы
Як выціснуў з сябе. Якія там размовы
Пры хваляванні! З-пад павек яго тым часам
Сляза слязу скаціла, ён іх сцёр кутасам
І ўсім, хто там прысутнічаў, была прычына
Свярджаць, што любіць пан Тадэвуша, як сына.

(Пераклад Я. Семязона)

Сюжэтны стрыжань «Пана Тадэвуша» – зацятая спрэчка двух суседніх родаў – Сапліцаў і Гарэшкаў – за ўсімі пакінуты даўно, нікому не патрэбны замак, які для ганарлівай шляхты меў значэнне як жывое сведчанне яе радавітасці. Адаму Міцкевічу падказаў гэтую сюжэтную канву судовы працэс паміж Мэдардам Растоцкім і яго далёкімі сваякамі за валоданне самой Рутай, працэс, які цягнуўся з 1803 па 1834 год і ў выніку якога асноўная частка маёнтка засталася ўсё ж за апекуном маладых Міцкевічаў.

Усё дзеянне паэмы разгортваецца ў Сапліцове – маёнтку суддзі Сапліцы, прататыпа Растоцкага. Значыць, апрача Туганавіч і рэальнай вёскі Сапліцова, якая і цяпер, здаецца, існуе на Наваградчыне, можа паспрачацца за месца дзеяння славутай Міцкевічавай эпапеі і Рута.

Яна, Рута, дала Адаму Міцкевічу і сюжэт першай яго рамантычнай балады «Люблю я», напісанай у снежні 1819 года ў Коўне. Спярга дваццацігадовы паэт прысвячаў баладу наваградскай

шляхцяны Ягасі, але потым пераадрасаваў туганавіцкай Марылі, якая тады пачынала ўжо авалодваць яго думкамі.

Пасылаючы баладу сябрам-філаматам у Вільню, аўтар прызнаваўся ім, як узнікла задума твора: пры сустрэчах Марыля (а раней, мусіць, Ягася) на яго «старазовае» прызнанне ў каханні ні разу не выціснула са сваіх вуснаў слова «люблю», не кажучы пра «кахаю». Акурат за гэта ён «у Руце паўночнай хвілінай» з пажаданнем «дабранач» «страшыў» Марылю сваёй баладай.

Пачынаецца гэты рамантычны твор з апісання Руты:

Бачыш, Марыля: ля самага гаю
Вербы ўзнялі свае шаты,
Рэчка віецца далінаю з краю,
Мосцік над рэчкай гарбаты.

Вунь і царквы, і званіцы руіны,
Сыч там гняздзіца панылы,
Зараснік побач, буяюць маліны
І захінаюць магілы.

Месца гэтае, як расказвалі паэту старыя людзі, сярод якіх быў і нейкі дзед Андрэй, уважалася за «нячыстае». Нібы апоўначы там здараліся дзіўныя дзівы: з магіл выходзілі здані, прыезджым чыніліся ўсякія перашкоды: то ў возе ламаліся восі, то ні з таго ні з сяго адлятала кола. Аднаго разу звездаў тыя чары і сам паэт, едучы ў Руту начной парою: спярша коні сталі раптам на дарозе як укопаныя, а потым так ірвануліся ўперад, што парвалася збруя. Ды паэт, які не верыў у людскія байкі, не разгубіўся:

Нанач ды ў полі самому застацца –
Гэта, – прамовіў, – люблю я.

Ледзьве ён так сказаў, як перад ім вырасла дзяўчына ў белым. Насмерць перапалоханаму хлопцу яна адразу ж пачала шчыра дзякаваць за тое, што ён прамоўленымі словамі «люблю я» зняў з яе заклён, які ў пакутах насіла яна роўна сто гадоў. І пачала тут жа расказаць пра сябе. Зваць яе – Марыля. Жыла бесклапотна ў заможных бацькоў. Да яе сваталася мноства панічоў. Ды яна

пагарджала імі. Адзін з іх, «юны, прыгожы, цнатлівы» Юзік, так закахайся ў дзяўчыну, што, не пачуўшы ад яе ўзаемнага прызнання, наклаў на сябе рукі. А ўслед за сабой пацягнуў на той свет і яе. Там, у пекле, пачула яна такія словы:

Ведала добра ты Божую волю:
Створана Богам кабета,
Каб упрыгожыць мужчынскую долю, –
Як жа забыла ты гэта?

Сэрца ты бышчам каменнае мела,
Мольбаў было табе мала,
Ветла ні разу не паглядзела,
Слова любві не сказала.

Будзеш за чэрстваць загубную гэту
Мучыцца ў пекле, дзяўчына,
Покуль не скажа табе з таго свету
Уголас: «Люблю я!» – мужчына...

(Пераклад А. Зарыцкага)

Калі магічнымі словамі «люблю я» зняліся з заклётай дзяўчыны чары, адразу ж наладзілася і зброя, паспакайнелі ў хлопца коні, і ён шчасліва даехаў дадому, у руцянскі маёнтак. Ну і мы ехалі цяпер у любую сэрцу паэта Руту, не баючыся, што які-небудзь нячысцік знянацку падкіне нам пад колы машыны слізкі корч з балота ці, на ляту падскочыўшы, спрытна адкруціць колавую гайку, каб убачыць нас у становішчы дагары нагамі. Але каб і напраўду яшчэ заставаліся тут якія заклёны, то яны, як і ў Адама Міцкевіча, адразу ж зняліся б, бо Валянцін Дубатоўка, аглядаючы праз акно машыны даліны і ўзгор'і Руты, ухапіўся за сваю кінакамеру і прамовіў:

– Ну і люблю ж я здымаць такія краявіды!

Пасля Дубатоўкавага «люблю я» нам ужо не страшныя былі руцянскія кручы ды стромы! Да прыкладу, мне аж трэба было заплюшчыць ад страху вочы, калі Віктар Каладскі з разгону пускаў машыну з гары проста ў глыбокую ўпадзіну-прорву, а потым руляваў з яе старчма ў самае сіняе неба. Машына тады натужна раўла, нават нешта ў яе нутры калацілася. Ды яна

няўхільна, нібы які ўчэпісты жук, лезла і лезла ўверх на самы пік гары.

Там, на роўнай пляцоўцы-плато, Віктар паставіў свайго звера «на прыкол»! Адсюль мы ўбачылі Міцкевічаву Руту як на далоні.

Я аб'ездзіў усю Беларусь, як той казаў, удоўж і ўпоперак. Ды такіх шырокіх, невыказнай красы краявідаў, здаецца, яшчэ не сустракаў. З нашага «плато» перад вачыма адкрывалася неаглядная лясная-палявая прастрань, зліваючыся ўдалечыні з падсіненым смугою небасхілам, – нават цяжка было ўгадаць, дзе там канчалася неба і дзе пачыналася зямля. У белай квецені яблынь ды вішаннікаў хаваліся хаты далёкіх і блізкіх вёсак, дзе-нідзе, вырываючыся з цесных абдымкаў калін ды ракітнікаў, бліскала срэбраная стужка рачной плыні ды зноў нырала ў густыя зараснікі. Цяпер я зразумеў Адама Міцкевіча, якому ў Парыжы снілася родная Рута, краявіды якой яму былі мілейшыя і прыгажэйшыя за луўрскія ды альпійскія. Дубатоўкава кінакамера гула не сціхаючы, круцячыся наўкруга і ўбіраючы ў сваё нутро ўсю гэтую красу. Раз за разам пстрыкаў і Міхасеў фотаапарацік.

Каб бліжэй пазнаёміцца з самой Рутай, мы зноў селі ў машыну. Едучы сцішаным ходам па Руце, правільней – па дзвюх Рутах: Горнай і Дольнай – мы шукалі каго-небудзь з вяскоўцаў, хто мог бы паказаць нам колішнюю панскую сядзібу. Ды людзі – як пахаваліся: нідзе – ні душы. Супынілі адзінокі «МАЗ». Шафёр, чалавек сярэдніх гадоў, на наша запытанне толькі адмоўна пакруціў галавой:

– Я не здешний. Волжанин.

Спусціліся ў даліну, дзе паблісквалі купалы царквы. Пэўна ж, яна ўстала на месцы даўнейшай царквы, пра руіны якой казаў Адам Міцкевіч у згаданай баладзе. Баладзе мы ўбачылі паблізу і могількі, адкуль некалі выходзілі, пужаючы паэта, здані. Спыніўшы машыну, патупалі да іх: ці не знойдуцца там знаёмыя імёны, звязаныя з Адамам Міцкевічам. Не, на надмагільных помніках – толькі нядаўнія даты.

Мне вельмі хацелася пахадзіць па хатах, распытаць пра ўсё ў вяскоўцаў, спраўдзіць свае меркаванні. Але хлопцы казалі, што ў нас мала часу, што трэба хутчэй ехаць далей. Ізноў нехаця сеў я ў машыну, ва ўсе бакі круцячы ў распачы галавой, каб хоць паглядзець на хаты ды агародчыкі з півонямі ды вяргінямі. І дарэмна мы не распыталі людзей: калі па прыездзе ў Мінск я разгарнуў у бібліятэцы «Геаграфічны слоўнік Польскага Каралеўства і іншых славянскіх краёў», то ўбачыў, што на Наваградчыне, на беразе рэчкі Руты сабраліся аж чатыры вёскі Руты і дзве Руткі з фальваркамі. Тая, што мы шукалі, называлася проста Рута. А яшчэ яна вядомая была як Бабнева, або Бабунева. Пра яе ўсявед Аляксандр Ельскі пісаў у «Слоўніку геаграфічным...», што гэта «досыць даўняе ўладанне сям'і Машынскіх», што «навокал глеба вельмі ўрадлівая», а «лугі прыгожыя», што «мясцовасць дужа ўзгорыстая». Далей аўтар выказваў меркаванне, што ў Руце ў 1584 годзе нарадзіўся кіеўскі мітрапаліт, аўтар палемічных твораў Юзаф Вэльямін Руцкі, а на пачатку стагоддзя жыў апякун А. Міцкевіча Растоцкі. І яшчэ я даведаўся з адной свежай кнігі, з расказу відавочцы, што панскі дом Растоцкага ў Руце, які да 1939 года займалі паны Пашкоўскія, уцалеў нават у вайну і толькі ў пасляваенны час яго разабралі рутнянцы – хто на што. На яго месцы быццам і сёння стаіць, як жывая памятка, клён ды буйна разросся на сядзібе злы шыпшынік.

Калі б я змог без спешкі пахадзіць тут, спакойна патаптаць руту-мяту, то распытаў бы ў старых рутнянцаў і пра дом Растоцкага, і пра старыя гарадзішчы ці замчышчы ў ваколіцы. Мне чамусьці думаецца, што Рута была летапіснай рэзідэнцыяй Міндоўга. Яе, Руту, ці Варуту, даўно шукаюць гісторыкі. Адны – напрыклад, той жа Аляксандр Ельскі – размяшчалі яе ў Гарадзішчы – мястэчку ў Баранавіцкім раёне, другія – Кастусь Тарасаў – на Ашмяншчыне, трэція – у літоўскім горадзе Кернаве, чацвёртыя толькі разводзілі і цяпер разводзяць рукамі, бо ніякіх сведчанняў, ніякіх слядоў пра сталіцу «Літвы Міндоўга» не засталося. Мне ж чамусьці думаецца, што якраз у прынаваградскай Руце «сядзеў» некалі Міндоўг. На гэту думку наводзяць публікацыі Здзіслава Сіцькі пра паходжанне назвы «Літва» (га-

зета «Літаратура і мастацтва», 2000, 13 кастрычніка і баранавіцкі малатыражны часопіс «Рыцар свабоды», 2001, № 5), з якіх вынікае, што калісьці літвой называлі хаўрусы наёмных прафесійных ваяроў. Значыць, адным з такіх хаўрусаў, ці, карыстаючыся сённяшняй тэрміналогіяй, вайсковых фарміраванняў, і была Міндоўгава літва, якую наймала Наваградскае княства і якая павінна была знаходзіцца «пад рукой» у князя, паблізу Наваградка.

Цяпер наш маршрут ляжаў на Болценікі. Збывалася мая мара: я даўно рваўся паблukaць па тых вядомых мне толькі з кніг мясцінах. Але выбрацца да іх мне ўсё неяк не выпадала, бо не такая і блізкая туды дарога: гэта ж – самая поўнач Вораўскага раёна, што мяжуе з Літвой.

З Болценікамі таксама вельмі цесна звязана «біяграфія душы» паэта. Туды неўзабаве пасля шлюбу з Ваўжынцам Путкамерам, што адбыўся ў лютым 1821 года, перабралася Міцкевічова каханне Марыля Верашчака.

Летам таго ж года, заехаўшы да сваякоў у Вялікія Салечнікі (цяпер раённы цэнтр Літвы Шальчынінкай), Адам Міцкевіч пісаў Яну Чачоту: «Путкамеры жывуць толькі ў адной мілі адсюль... Усяго адна міля! Гуляючы, я пытаўся пра кожную дарожку, жадаючы трапіць на тую, што вядзе да М(арылі), і хаця б глянуць у той бок...»

Пра душэўныя пакуты Адама Міцкевіча, які жыў тады ў Вільні, расказвае Ян Чачот Ануфрыю Петрашкевічу ў лісце ад 19 лістапада 1821 года: «Прыехаў ён з Туганавіч амаль звар'яцелы. Нічога не робіць, цяжка з ім гаварыць, маўчыць, курыць люльку, многа ходзіць, увесь час у одуме і ні пра што добрае не думае, бо ўсімі яго думкамі завалодала Марыля, словам, абрыдзеў яму свет і жыццё, хутка і мы абрыдзеем. Жыве ў свеце фантазіі, наколькі яму там жыць прыемна, настолькі непрыемна нам глядзець на яго пакуты, на тое, як ён губіць сваё здароўе, траціць сілы, марнуе ў поўнай бяздзейнасці час...»

Неўтайманую буру, што бушавала ў душы маладога паэта, неўзабаве ён да канца выказаў сам у паэме «Дзяды» вуснамі свайго двойніка Густава, які адкрыта спавядаўся ксяндзу,

былому настаўніку, заявіўшыся ў яго дом у вобліку звар'яцелага пустэльніка. Калі ксёндз паспрабаваў суцешыць шаленца, кажучы, што яго разлад з каханай – гэта воля Бога, Густаў горача запырэчыў:

О не! У свет прыйшлі адно для аднаго мы.
Зазыла й зорка нам адна з нябеснай стромы.
Мы аднадумцы, хоць раслі не разам з ёю,
Адных гадоў, падобны нават між сабою.
Адны і тыя ж мроі з ёю мы снавалі,
Адны і тыя ж нас пачуцці сагравалі.
Ва ўсім нас нешта непасціжнае яднала...
Бог завязаў вузлы, а ты іх разарвала!

Далей Густаў у гарачнасці выказвае жаданне жорстка адпомсціць сваёй каханай за здраду, але тут жа адкідае прэч гэтую думку. Адам Міцкевіч быў зусім блізка тады да вар'яцкага ўчынку, пра які расказаў яшчэ ў 1860 годзе на старонках польскай «Газэты цодзеннай» (№ 42) яго сябра-філаматы Тэадор Лазінскі, што разам з паэтам кватараваў у Вільні. Паколькі гэты ўспамін ніколі не публікаваўся ў нас, прывяду яго па магчымасці поўна: «Пасля смерці маткі і выхаду Марылі замуж душа Адама апынулася ў страшным стане. Аддаўся ён самотнасці і задумаў, здаецца, учыніць самазабойства. Аднаго разу раніцай, калі я яшчэ спаў, Адам увайшоў у мой пакой і пабудзіў мяне. Ён стаяў перада мной прамы і нерухомы, як статуя, быў бледны, з моцна пачырванелымі вачыма, што глядзелі кудысьці, але нічога не бачылі. На ім быў доўгі плашч, у руцэ ён трымаў палаш, а пад пахамі два пісталеты. Можна зразумець, як я быў здзіўлены і перапалоханы такім відовішчам, а калі запытаў яго, што гэта ўсё значыць, ён адказаў мне нейкім зусім не сваім голасам, тонам, які не дапускаў аніякага пярэчання: “Едзь са мной”. У маёй галаве бліснула здагадка, але я, нічога не кажучы, спехам адзеўся, і мы выйшлі з дому. Перад домам стаяла жыдоўская брычка, запражаная ў чатыры кані. Мы моўчкі селі ў яе і рушылі ў дарогу. Усю дарогу Міцкевіч сядзеў маўклівы і нерухомы, усё з тымі ж застылымі вачыма, якія не давалі мне смеласці загаварыць з ім. Я ўсё выразней адгадваў яго намер, але не адважваўся і не хацеў

загаворваць з ім, каб не раздражніць яго яшчэ болей. Лічыў, што свежае паветра ў час язды працвярэзіць яго. Зрэшты, я намерыўся не пакідаць яго ні на хвіліну... Пад вечар даехалі мы да вёскі, дзе жыў Путкамер з жонкай, і затрымаліся ў карчме. Тады толькі я асмеліўся сказаць: “Калі ты хочаш біцца на дуэлі з Путкамерам, то не трэба прыходзіць да яго піратамі. Я як твой секундант возьму пісталеты ў свае кішэні, і гэтым абыдземся” “Добра, – сказаў Адам абыякава, – хадзем”. Я ўзяў пісталеты, і мы рушылі да сядзібы. Наблізіўшыся да брамы дзядзінца, мы ўбачылі Путкамера з жонкай, якія прагульваліся каля газона. Калі мы ўвайшлі ў браму, пані адразу падскочыла да нас, каб павітаць паэта, ды ён глядзеў на яе такім зрокам, ад якога словы застывалі ў яе на вуснах. Але нечакана ён ухапіў яе за рукі і ўміг забыў пра Путкамера, пра мяне, пра свой намер і пра ўсё на свеце. Трымаючыся за рукі, моўчкі глядзячы адно на другое, паэт і пані Путкамерава пайшлі дарогай, што вяла ў сад... Я падышоў да Путкамера, майго і Адамавага калегі, і расказаў яму пра ўсё. Путкамер сустрэў гэта вельмі спакойна, з поўным разуменнем Міцкевіча... Толькі махнуў рукой, як бы хацеў сказаць: “Хай так і будзе”, і прапанаваў прайсціся з ім таксама ў сад. Там мы ўбачылі, што яны сядзяць на лаўцы, трымаючыся за рукі. Путкамер узяў мяне пад руку, і мы пайшлі па другой, паралельнай, алеі. Гаварылі пра Міцкевіча, пра дзіўны яго настрой, увесь час паглядаючы на закаханых. Неўзабаве падышоў да нас лакей і сказаў, што вячэра ўжо на стале; тады Путкамер накіраваўся да жонкі і Адама і запрасіў іх на вячэру. Абое машынальна ўсталі і, трымаючыся за рукі, пайшлі да дома. Мы селі за стол учатырох: Міцкевіч побач з паняй Путкамеравай, а я – з самім Путкамерам. Міцкевіч увесь час зачаравана глядзеў на сваю Марылю, амаль не дакранаючыся да ежы і пітва. Мы з Путкамерам спакойна елі і пілі, нібы не заўважаючы іх. У час вячэры гасцінны гаспадар сказаў: “Я крыўдую на вас, што вы заехалі да жыда, нібыта ў нашым доме месца для вас не знайшлося б. Я сказаў службе занесці вашы рэчы ў гасцёўню, спадзяюся, што тут вам будзе лепей, чым у карчме”. Пасля вячэры Путкамер досыць гучна, але спакойна сказаў: “Ну, цяпер пара спаць! Дабранач, калегі”. І кіўнуў

лёкаю, каб правёў нас у прызначаныя пакоі. Мы ўсталі з-за стала, я падышоў да Адама, узяў яго пад руку, і ён бяздумна паплёўся за мной, не кажучы ні слова. Я быў неспакойны за яго, баяўся, каб гэтая яго маральная прыгнечанасць і фізічнае здранцвенне не прывялі да якой хваробы.

Калі мы ўвайшлі ў адведзены нам пакой, я сказаў, што тут душна, таму адчыніў акно, якое глядзела ў сад. Міцкевіч стаў нерухома каля акна і бязмоўна некуды глядзеў. Я раздзеўся і пайшоў на ложка спаць. Спачатку я зрабіў выгляд, што заснуў, але прымружаным вокам сачыў за Адамам. Ды пасля дзённай стомленасці я неўзабаве напраўду заснуў... Тут мяне зноў разбудзіў Міцкевіч, кажучы з узбуджанасцю: “Уставай, уставай, уцякайма адсюль!” Я сарваўся з пасцелі і пачаў адзявацца. Ён жа неспакойным крокам хадзіў туды-сюды па пакоі, паціскаў плячыма, нібы дзівячыся сам з сябе, і час ад часу паўтараў: “Які сорам, якое глупства! Уцякайма!”

Выбраўшыся з дому і дайшоўшы да карчмы, мы пабудзілі жыда, сказалі запрагаць коней і рушылі на Вільню... Міцкевіч быў бледны і вельмі змучаны, але цяпер цалкам ацверзелы. Лёгка было заўважыць, што ён вельмі перажываў і ўнутрана лаяў самога сябе. Ён саромеўся свайго ўчарашняга намеру. Калі мы набліжаліся ўжо да Вільні, Адам узяў мяне за руку і сказаў: “Дай жа мне слова, што нікому ніколі пра гэта не раскажаш”. І яшчэ паўтараў: “Які сорам!”»

У Болценіках з разуменнем і спагадай паставіліся да Міцкевічавага «выбрыку», і неўзабаве сам Ваўжынец Путкамер, які часта бываў з Марыляй у Вільні, запрасіў паэта пагасцяваць у іхным доме.

Адам Міцкевіч прыняў запрашэнне і прыехаў у Болценікі на Зялёныя Святкі (Сёмуху) – у пару самага буяннага прыроды. Пра гасцяванне ў сядзібе Путкамера ўлетку 1822 года, пра сустрэчы там з Марыляй паэт сам пісаў тады свайму сябру-філамату Францішку Малейскаму: «Нядаўна я правёў з ёй два тыдні. Яе від і гаворка лепш за ўсё мяне супакойваюць. Што будзе далей, не ведаю!»

Ехалі мы ў Болценікі праз Любчу, Уселяб, Іўе, Воранава, Беньяконі. Ехалі даволі доўга, праўда, з прыпынкамі. Машыну вялі то Валянцін, то Віктар. Больш Віктар, бо Валянцін усё паглядваў у акно, выбіраючы «відзікі», каб зняць іх сваёй кінакамерай. Я проста любавалася цудоўнымі краявідамі, так хораша асветленымі майскай квеценню.

У Іўі, акуратныя домікі якога патаналі ў садах, дарогу нам раптам перабег кот. Ды не просты, а чорны як вугаль. Без адзінай светлай крапінкі. Віктар прыпыніў машыну і са смехам павярнуўся да нас:

– Ну што будзем рабіць: ехаць ці ката лавіць?

Я ўспомніў, як хтосьці расказваў, што ў падобных выпадках адзін мой часты кампаньён па літаратурных выступленнях спыняў сваю «Волгу», перакульваўся ўслед за катом праз плот і, топчучы ў чужым агародчыку агуркі ды капусту, дагуль ганяўся за перапалоханай жывёлінай, пакуль тая стрымгалоў не ляцела назад на вуліцу. Мы не надта верылі ў зычніцкія прымхі, але ўсе пачалі чухаць патыліцы. Ды хтосьці з нас успомніў, што недзе тут блізка сядзіба маткі нашага сябра Міколы Міхноўскага. Я сам часта размаўляў з ёй па тэлефоне, калі яна званіла сыну ў «Беллітфонд». То, можа, гэта яе кот? Ну, калі не яе, то суседзяў. Значыць, у нейкай меры «свой». Ну, а свой кот, хоць чорны-прачорны, не павінен, Кажуць, прынесці нешта кепскае.

Так што ходкі джып зноў весела каціў нас наперад.

У Болценіках (якраз так, а не Бальценікі, як пішацца ў даведніках, называюць вёску яе жыхары) мы былі прыемна здзіўлены: захаваўся парк і нават палац Путкамераў!

Мы спачатку прайшлі па парку, які хоць і быў запушчаны, як і ўсе даўнейшыя памешчыцкія паркі, але ўсё ж па-ранейшаму жыў, не зведаўшы згубнай сякеры. Кудысьці ў воблакі імкнуліся шырознаыя, праўда, там-сям з сухімі галінамі кроны старых камлюкаватых дрэў, сярод якіх, як нам казалі, было ня мала рэдкіх, прывезеных здалёку, – экзотаў. Усюды, як і спрад-веку, шчабятала шматгалосае птаства, недзе гулі пчолы. Вось па гэтых цяністых алеях, толькі акуратных, чыста падмеценых, гулялі некалі Марыля з Адамам Міцкевічам, удваіх ці ў кампаніі

з Ваўжынцам Путкамерам і гасцямі, якіх заўсёды было тут многа. Гаманілі, спрачаліся, маўчалі і ўздыхалі.

Пасля блукання па парку мы зайшлі ў палац. Палац двухпавярховы, цікавай архітэктуры, вельмі паглядны. Захаваўся ён, як відаць, таму, што служыў тутэйшым уладам як адміністрацыйны будынак. Цяпер у ім, на другім паверсе, мясцілася калгасная кантора, а ніжэйшы, значна большы паверх стаў клубам. Тут мы сустрэлі і яго дырэктара Яніну Мар'янаўну Сцефановіч з дзвюма супрацоўніцамі – яны складалі планы сваёй работы. Дзяўчаты расказалі нам, што ў клубе праводзіцца нямала цікавых вечароў, наладжваюцца розныя святочныя ўрачыстасці. На жаль, гэта быў, як аказалася, не той палац, дзе жыла Марыля з Ваўжынцам і дзецьмі. Пабудаваў ці перабудаваў яго ў 1897 годзе іх унук – таксама Ваўжынец Путкамер, вельмі дзейсны і прадпрымальны гаспадар і палітычны дзеяч: ён выбіраўся паслом у расійскія 1, 2 і 4-ю Дзяржаўныя думы, прытым у апошняй узначальваў «літоўска-беларускую фракцыю».

Яніна Сцефановіч павадзіла нас па ўсіх пакоях, дзе жылі Путкамеры. Хацелася верыць, што Марылін унук нешта збярог і з ранейшага родавага палаца. Я глядзеў на даўнейшую ўзорыстую кафлю печы і абагравальных сцен, на пазалочаныя карнізы і ўпрыгожанні, і мне ўяўлялася, як жылі ў гэтых ўтульных пакоях Путкамеры розных пакаленняў. Вось іх зала-святліца, дзе збіралася сям'я, куды запрашаліся госці. Недзе тут стаялі каля сцен абабітыя аксамітам ці мо якімі мядзведжымі шкурамі, разблённыя канапы і крэслы, блішчалі аздобамі сталы і камоды. Ну і, вядома ж, знаходзіла сваё месца амаль абавязковая рэч панскіх палацаў – фартэпіяна.

За такім музычным інструментам у ярка асвечанай люстрамі святліцы роўна 180 гадоў назад недзе тут сядзела дваццацідвухгадовая Марыля і спявала такому ж маладому Адаму Міцкевічу журліваю беларускую песню, якая так выразна, так дакладна раскрывала стан яе душы, яе каханне да паэта:

Да цераз мой двор,
Да цераз мой двор
Цяпера ляцела.

Да не даў мне Бог,
Не судзіў мне Бог,
За каго я хацела.
З кім стаяла,
Размаўляла
Да падарачкі брала,
З каго кпіла,
Смяялася,
Сама таму дасталася.

Як расказвалі сучаснікі, Марыля, выйшаўшы замуж за графа Путкамера, доўга не падпускала яго да сябе, на нейкі час зрабілася сапраўднай манашкай. Усе тады шапталіся пра «белае замства Марылі». Спакойны і паблажлівы Ваўжынец Путкамер царпліва чакаў, пакуль яблык добра высее і сам упадзе з дрэва. У кожным разе Адам Міцкевіч верыў у шчырасць Марылінага спеву, падмацаванага бліскучай слязой, якую нібы неўпрыкметку яна змахвала са шчакі кончыкам мезенага пальчыка.

Другая пасля Путкамеравай сядзібы памятная мясціна Болценікаў – гэта Гаёк. Ён – кіламетра паўтара адсюль, за бураковым полем. Мы не прамінулі скіраваць туды. Якраз насустрач нам ішлі бадзёрыя чырванашчокія жанчынкі з капачамі на плячах. Калі мы папыталіся ў іх пра Гаёк, яны, весела рагочучы, пачалі расказаць, што там Адам Міцкевіч з Путкамеравай жонкай ладзілі свае любошчы і тым праславілі гэтае месца.

Мы хадзілі па гаёвых дарожках і ўтравелых палянках, любаваліся таўшчэзнымі дубамі з шумналістымі кронамі, беластвольмі, парэзанымі ў камлях бярозамі, думнымі ялінамі, і мне ўспомніўся цудоўны Міцкевічаў санет «Спатканне ў лесе», напісаны ўжо ў выгнанні. Ці не пра свае сустрэчы з Марыляй у гэтым Гайку расказвае ў ім паэт? Вось гэты санет у маім перакладзе:

«Нарэшце! Доўга як!» – «Дарога затрымала
Мяне глухая: месяц ледзь свяціў над ёй.
Тужыла мо?» – «Яшчэ пытаешся, няўдзячны мой?
Я ад маркотных думак дзецца дзе не знала!»

«Дазволь абняць цябе... Бы іншаю ты стала?
І ўся дрыжыш! Чаму?» – «Не знаю, што са мной:

Баюся ў лесе пошуму, начы самой...
Ах, грэшым мы! Бяда б хоць нас не напаткала?»

«Зірні мне ў вочы: не, у позірку маім
І ценю ты не ўбачыш кепскага нічога.
Ну, хіба ж гэта грэх, што добра нам дваім?

Ты бачыш... Я з табой і гавару не многа:
Губляюся, увесь гару... Пасланым мне ад Бога
Цябе ўяўляю я анёлам незямным».

На ўскрайку Гайка пры дарозе мы ўбачылі вялікі камень-валун з надпісам, што гэта – помнік прыроды. Для Марылі ж ён быў незабыўнай памяткай пра сустрэчы з каханым паэтам. Пасля таго як яе назаўсёды разлучылі з Адамам Міцкевічам, выгнаўшы яго за філамацкую дзейнасць з роднай зямлі, Марыля ўласнай рукой выдзеўбла на камені Крыж. Крыж па сваім романтичным каханні да вялікага паэта. Ён і цяпер значыцца на камені.

Каля Путкамеравай сядзібы мы яшчэ разгаварыліся з пажылой прыбіральшчыцай, якая назвала сябе Ірынай Адамовіч. Жанчына паказала нам, дзе былі некалі вароты, квяцістыя клумбы, розныя гаспадарчыя прыбудовкі.

– А вунь там, – паказала яна на ўдзірванелы схіл у парку, – быў масток цераз рачулку Сольчу, яе прыток.

Сольча, Сольча... Знаёмая назва... Толькі адкуль я яе ведаю? І тут я ўспомніў: гэта ж пра яе, пра Сольчу, пісаў ва ўральскай высылцы Ян Чачот у вершы, які я пераклаў і апублікаваў у «кнігазбораўскім» томіку яго выбраных твораў. Значыць, тут, у Болценіках, бываў і ён, гасцяваў у сям’і Марылі і Ваўжынца Путкамераў, з якімі шчыра сябраваў, увесь час перапісваўся. Прыезджалі ў Болценікі, як раней у Туганавічы, і іншыя філаматы. Балазе сядзіба Путкамераў была рукой падаць ад Вільні. Госці разам з гаспадарамі шпацыравалі аляямі маляўнічага парку, гаманілі, дыспутавалі, чыталі вершы і баллады. Ну, і знаёміліся з не менш маляўнічымі ваколіцамі, спыняліся ля чыстага струменю булькаўлівай Сольчы.

Свой верш пра Сольчу Ян Чачот прысвяціў каханай Адама Міцкевіча і шчырай сяброўцы ўсіх філаматаў – гаспадыні Путка-

меравай сядзібы Марылі, якая рабіла ўсё, каб госці заўсёды адчувалі сябе тут як дома. Гэты верш – нібы развітанне выгнанніка з чароўным прыстанкам паэтаў, дзе панавала атмасфера прыязнасці і цеплыні:

Спявай па-над Сольчай, салоўку,
Хоць я цябе там не пачую.
Увечары прыйдзе ізноўку
Яна ў тваю заціш глухую.

Яна, каго ў думках нам стрэціць
Так любя у дзень гэты весні,
Хоць хвілю здалёк нам пасвеціць
І хвілю тваёй чыстай песні.

Ты, Сольча, пад месячным ззяннем
Між лозаў, праз зацень заваяў
За далеч з глухім буркатаннем
Нясі сваё срэбра жывое...

Ці пойдзем калі яшчэ з ёю
Паслухаць пад месяца ззянне
Салоўку чароўнай парою
І, Сольча, тваё буркатанне?

Мо з часам пачуцці астынуць,
І знікнем мы ўсе, як аблогі,
Усё ж нашы душы не знікнуць,
Запомняць нас Сольчы затокі.*

Падымаючыся на ганак Путкамеравага палаца, Ірына Адамовіч на развітанне сказала:

– Пра Міцкевіча ўсё ведае Валасэвіч. Можаче зайсці да яго: ён жыве ў Беньяконях.

Дамок Валасэвіча мы знайшлі хутка: ён жа быў амаль на нашай дарозе. Валянцін з Віктарам прыпынілі машыну і, не вылазячы з яе, папрасілі нас з Міхасём:

– Толькі хутчэй, бо пара ўжо ехаць дамоў. Мы пастукалі ў дзверы Валасэвічавага дома. На ганак выйшла пажылая, інтэлігентнага выгляду жанчына.

– А гаспадара няма дома: забралі ў бальніцу, – загаварыла яна, перамешваючы беларускія словы з польскімі. – А так павадзіў бы вас: ён усе куточки Міцкевічавы ведае тут.

Сама яна полька, але любіць чытаць Міцкевіча і па-беларуску. Жанчына чытала ўсе беларускія пераклады «Пана Тадэвуша», уключаючы Тарашкевічаў.

Але шмат пагутарыць з жонкай Валасэвіча не выпала: хлопцы з машыны пачалі ўжо нам піпікаць.

Болценікі, Беняконі... Здаецца, і сёння не знік тут дух каханай Адама Міцкевіча – Марылі.

У нашай свядомасці Марыля Верашчака ўяўляецца музай Адама Міцкевіча. Разам з тым яна цікавая і як асоба. З'яўляючыся дачкой павятовага маршалка, атрымала даволі прыстойную адукацыю, сама ўдасканалывала свае веды, цікавілася мастацтвам, някепска ведала літаратуру, асабліва французскую, творы якой чытала ў арыгінале. Не забывала і пра свой народ, цаніла яго традыцыі. Адам Міцкевіч, узгадваючы адну праходку з ёй на возера Свіцязь, прызнаваўся: «Паслухаўшы аднаго разу вельмі цікавую легенду, якую расказаў рыбак, Марыля, павярнуўшыся да мяне, усклікнула: “Вось паэзія! Напішы што-небудзь такое”. Гэтыя словы глыбока запалі мне ў душу, і адсюль пачаўся мой паэтычны шлях».

Марыля з дзяцінства ведала вусна-паэтычную творчасць беларускага люду. З часам яна пачала свядома цікавіцца ёю і, відаць, запісвала народныя песні, выконвала іх на фартэпіяна, як згаданую вышэй песню «Да цераз мой двор...».

Ці не гэта цікаvasць Марылі Верашчакі да фальклору і стала прычынай таго, што з ёй амаль да канца жыцця падтрымліваў сяброўскія адносіны Ян Чачот? Аб гэтым сведчыць іх перапіска, якая пачалася з 1823 года. У Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літвы, у фондзе Тамаша Зана, захоўваецца многа пісем Яна Чачота да Марылі, якія пісаліся пасля яго ссылкі. Дарэчы, Марыля Верашчака ў той час не была адзінокая сярод беларускіх шляхцянак у сваёй зацікаўленасці вуснай паэзіяй простага люду. Варта ўспомніць Марыню Чарноўскую, што ўжо ў 1817 годзе выступіла ў віленскім друку з артыкулам «Рэшткі славянскай міфалогіі ў звычаях вясковага люду на Белай Русі», у якім яна вельмі хораша апісала важнейшыя абрады і святы сялян з Чэрыкаўшчыны, падаўшы адначасова і некалькі беларускіх

песень у арыгінале. Прыкладна ў гэты ж час зацікавілася беларускім фальклорам, рабіла яго запісы Эмілія Плятар, тая Плятар, якая праславілася ў паўстанні 1830–1831 гадоў супраць царызму і пра подзвіг якой вельмі паэтычна расказаў Адам Міцкевіч у вершы «Смерць палкоўніка». Важна прыгадаць і яшчэ адну фалькларыстку таго часу – Канстанцыю Флемінг, жонку Зарыяна Далэнгі-Хадакоўскага...

Думаецца, такі «прыліў» у фалькларыстыку ў першай палове XIX стагоддзя жанчын не быў выпадковы. Тут зноў жа, відаць, «папрацаваў» перакананы нарадалюбец Жан-Жак Русо, якім з самых юных гадоў зачытваліся ў нас ці не ўсе адукаваныя засяяныя шляхцянікі. Каб давяршыць партрэт Марылі Верашчакі, скажам яшчэ, што яна да канца жыцця засталася верная дэмакратычным ідэалам і не была ў баку ад палітычных навальніц свайго часу. Яна даволі актыўна памагала ўдзельнікам паўстання 1830–1831 гадоў, пасля разгрому якога прычынілася да наладжвання сувязі падпольшчыкаў з паўстанцкім эміграцыйным цэнтрам, які рыхтаваўся падняць народ на новую, рашучую бітву з царызмам. Антыўрадавая дзейнасць Марылі Верашчакі была выкрыта царскімі ўладамі, і ў 1833 годзе яна разам са сваім мужам Ваўжынцам Путкамерам, які таксама быў звязаны са змоўшчыкамі, трапіла ў турму, дарэчы, у той жа самы кляштар базыльянцаў у Вільні, у якім дзесяць гадоў назад адбывалі пакаранне філаматы і філарэты і куды яна разам з іншымі «літвінкамі» прыносіла перадачы зняволеным сябрам. Марылі і яе мужу, што сядзелі ў розных камерах, адарваныя ад дзяцей, ад свету, толькі праз паўгода ўдалося адкупіцца і выбавіцца з няволі. Не абышло сям'ю Марылі і паўстанне 1863 года. У чэрвені арыштавалі ў Вільні замешаных у паўстанні пасынкаў старэйшай дачкі Зосі, што была замужам за школьным інспектарам Андрэем Каліноўскім. У доме жандары ўчынілі вобыск. Марыля не магла не прыехаць у Вільню. Здарылася так, што яна трапіла на Лукішскую плошчу ў час, калі адбываўся страшны абрад пакарання смерцю Зыгмунта Серакоўскага. Гэта зрабіла на Марылю жахлівае ўражанне. За ўдзел у паўстанні быў схоплены царскай жандармерыяй у Туганавічах зяць Марылінага брата

Юзафа Канстанцін Туганоўскі, нашчадак князёў Туганаў. Не вытрымаўшы жорсткіх пакаранняў, ён памёр у віленскай турме. Летам гэтага ж года арыштавалі ў маёнтку Руткевічы на Палессі і Марылінага зяця Яна Рыхлевіча, які ўваходзіў у лідскі паўстанцкі камітэт. Толькі цяжарнасць уратавала ад арышту і яго жонку – малодшую Марыліну дачку Караліну, якая таксама мела сувязь з паўстанцамі. Марылін сын Станіслаў Путкамер успамінаў у лісце да Уладзіслава Бэлзы, біёграфа Адама Міцкевіча: «Матка мая нарадзілася 24 снежня 1799 года ў Туганавічах, памерла 27 снежня 1864 года ў Бражэльцах, другой нашай вёсцы паблізу Болценік. Не перажыла выпадкаў таго часу. Пахавалі яе ў парафіяльным касцёле ў Беняконях. Вельмі пакутуючы перад смерцю, у канцы вымавіла словы, што былі апошнімі: “За край, за пакутнікаў...”»

Мы праехалі толькі частку шляху Адама Міцкевіча. Праўда, наведалі самыя важныя, родныя мясціны паэта, пахадзілі яго заповітнымі сцежкамі, пабачылі долы і ўзгоркі той зямлі, якая яго ўздавала і дала магутныя крылы для высокага палёту. Інакш кажучы, мы дакрануліся да самых вытокаў паэзіі Адама Міцкевіча.

Але, каб намаляваць праўдзівы вобраз паэта, мне трэба б было пабываць яшчэ ў шмат якіх мясцінах, асабліва за межамі Беларусі.

Найперш – гэта Вільня, таксама родная Міцкевічу. Там, у Віленскім універсітэце, вучыўся паэт, трапіўшы ў асяроддзе такой жа, як і ён сам, беларускай шляхецкай моладзі. Там разам з сябрамі стварыў ён вядомае ў нашай гісторыі Таварыства філаматаў, якому аддаў шмат маладой энергіі. Там па-сапраўднаму заняўся літаратурнай творчасцю. Там, на старонках віленскіх часопісаў, убачылі свет яго першыя вершы, выйшлі першыя зборнікі паэзіі.

Потым мне добра было б з’ездзіць у Коўню (цяперашні Каўнас), куды паслалі маладога «магістра філасофіі» адпрацоўваць у павятовай школе ўніверсітэцкую «пенсію». Школа тая цяпер носіць імя Адама Міцкевіча. Ёсць там і Даліна Міцкевіча, якую

ён называў «найпрыгажэйшай у свеце», – з памятным каменем на яе ўскрайку.

Хоць тут малады настаўнік і знайшоў замену свайму каханню ў асобе пані Караліны Кавальскай, ён не любіў Коўні. У лісце ад 9 кастрычніка 1821 года да віленскіх сяброў А. Міцкевіч прызнаваўся: «Заўсёды сяджу адзін, у мяне няма знаёмых, бо нішто да знаёмства не схіляе. Нават хадзіць на шпацыр, які люблю, дальбог, не маю часу. Я памёр бы тут з нуды, калі б не вы і не навала працы». Калі паэту да нясерпу надакучыла апрацоўваць, як сам казаў, «жмудзкія ілбы», ён выстараўся на год адпачынак і зноў вярнуўся ў кола сваіх сяброў-філаматаў у родную Вільню.

Вельмі хацелася б пашукаць тыя дамы, дзе кватараваў Адам Міцкевіч, дзе бавіў час з сябрамі, і, урэшце, тыя базыльянскія мury, куды на час судовага працэсу трапіў паэт, зазірнуць у «камеру Конрада», дзе збіраліся зняволеныя. Услед за выгнаным з роднай зямлі Адамам Міцкевічам можна было б пусціцца і ў Пецярбург, куды напрыканцы 1824 года павезлі зняволенага паэта ў распараджэнне Міністэрства адукацыі, каб выкарыстаць яго веды, яго высокую адукаванасць ужо для апрацоўкі «расійскіх ілбоў».

З Пецярбурга, дзе Адам Міцкевіч паспеў пасябраваць з будучымі дзекабрыстамі Кандраціем Рылеевым і Аляксандрам Бястужавым, яго разам з сябрамі-філаматамі Францішкам Малейскім і Юзафам Яжоўскім накіравалі ў Адэсу, у тамтэйшую гімназію. Пакуль не пачаліся заняткі, паэт меў добрую магчымасць падарожнічаць па Крыме, адкуль прывёз цыкл цудоўных «Крымскіх санетаў».

У Адэсе папрацаваць Адаму Міцкевічу і яго сябрам не давалася: іх адклікалі назад, на поўнач. Паэту далі месца ў Маскве, у канцылярыі маскоўскага генерал-губернатара князя Дзмітрыя Галіцына.

Вядома, добра было б пашукаць у Пецярбургу і Маскве многія кватэры, салоны ды ўстановы, што наведваў Адам Міцкевіч, цэлых пяць гадоў знаходзячыся ў Расіі і пазнаёміўшыся там з славытымі рускімі пісьменнікамі і дзеячамі культуры, сярод

якіх былі Васілій Жукоўскі, Аляксандр Пушкін, Пётр Вяземскі, Аляксандр Грыбаедаў, Яўгеній Баратынскі, Мікалай Пагодзін, Міхаіл Глінка і многія іншыя.

У 1829 годзе Адаму Міцкевічу ўдалося вырвацца з царскай Расіі ў эміграцыю.

Толькі ва ўяўленні я змагу падацца ўслед за паэтам у тыя гарады Еўропы, якія наведаў або ў якіх жыў беларускі выгнаннік. Гэта – Гамбург, Берлін, Прага, Дрэздэн, Веймар, Жэнева, Лазана, Рым, Венецыя, Парыж, Канстанцінопаль...

А каб схіліць галаву перад магілай Адама Міцкевіча, нам трэба ехаць у Кракаў, куды ў 1890 годзе палякі перавезлі з Парыжа прах нашага вялікага земляка і перахавалі ў Вавельскім замку амаль побач з другім нашым славуным суайчыннікам Тадэвушам Касцюшкам.

2003, 2017

АБАРВАНАЯ ПЕСНЯ ЯНА З МЫШЫ

Малюшычы

Паўз дарогу – перакапаня, у грудях палі-бульбянішчы з па-бэрсаным-параскіданым цяўнікам, усё яшчэ жоўтыя, хоць і добра парадзелыя бярозавыя пералескі пад цёплаю ватаю аблачын, пасівелыя лапіны ўшчэнт скапычаных каровамі паплавоў, на якіх часам выхапіць вока бруднавата-рыжага, з ваўчкамі ў гры-ве каня, выпушчанага некім на волю.

У гэту дарогу мы збіраліся яшчэ з вясны.

Сама ж задума падарожжа ўзнікла ў мяне значна раней. Тады, калі мяне захапіла, пацягнула ў кнігасховішчы і архівы гэта, шмат у чым загадкавае, імя ў нашай літаратуры – Ян Чачот.

У 1855 годзе Уладзіслаў Сыракомля казаў, што яму вядомы толькі два пісьменнікі, якія пісалі па-беларуску: «...адным з іх быў незабыўнай памяці Ян Чачот, другі – В. Дунін-Марцінкевіч». Першыя беларускія вершы Я. Чачот напісаў недзе каля 1818 года. Дунін-Марцінкевіч жа пачаў літаратурную дзейнасць значна пазней, у 1840-я гады, калі Ян Чачот яе ўжо заканчваў. Ян Чачот быў для Дуніна-Марцінкевіча пуцяводнай зоркай, першапраходцам у раскарчоўцы ўдзірванелай беларускай нівы. І, вядома ж, не толькі для Дуніна-Марцінкевіча. Цяжка наогул пераацаніць значэнне творчасці Яна Чачота для развіцця беларускай літаратуры. Гэта быў сапраўдны подзвіг: на мове цёмнага і зацюканага беларускага мужыка, якога і за чалавека не лічыла ганарлівае панства, не пасаромеўся пісаць радавіты шляхціч! Ды і не абыякі шляхціч, а сам Ян Чачот, адзін з кіраўнікоў шырокавядомага Таварыства філаматаў, першы сябра вялікага Адама Міцкевіча!..

Узяўшыся хоць як-небудзь асвятліць вельмі ж ужо затуманеную постаць Яна Чачота, я не мог не пабываць у мясцінах, звязаных з яго імем. У падарожжа па сцяжынах Яна Чачота я знайшоў вельмі добрага напарніка. Можна сказаць, тут мне проста пашанцавала. Бо ім, гэтым напарнікам, быў не хто іншы, як мой даўні прыяцель Леў Паўлавіч Мірачыцкі – кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі нашай Акадэміі навук. «Добрым» ён быў для мяне з усіх бакоў: першае – таму, што Леў Паўлавіч аказаўся земляком Яна Чачота, другое – ён якраз рыхтаваў да друку нарыс пра родныя мясціны Адама Міцкевіча – пашыраны варыянт выдадзенай ім раней сціплай кніжачкі «Сцежкамі вялікага паэта». А, як вядома, Міцкевічавы сцежкі вельмі часта перапляталіся з Чачотавымі. І многія з іх Леў Паўлавіч ужо абхадзіў, калі працаваў у музеі Адама Міцкевіча ў Наваградку. Цяпер ён хацеў узнавіць свае ранейшыя ўражання. Так што нашы інтарэсы супадалі. Апрача таго, Леў Паўлавіч і праўда добры па натуре чалавек: памяркоўны, сціплы, захоплены гісторыяй... Словам, лепшага спадарожніка мне нават цяжка было б і прыдумаць.

І вось пад колы машыны імкліва сцелецца шараватая, са сталёвым водбліскам роўнядзь «алімпійскай» магістралі. «Жыгуль» ідзе лёгка, паслухмяна падначальваючыся кожнаму, нават самому малому руху маіх рук, якія моцна – хаця б усё было добра – трымаюць гладкае, але не слізкае, бо з «зазубрынамі», кола руля.

З Брэсцкай шашы мы паварочваем на Мір – недзе за ім, у Карэліцкім раёне, у вёсцы Малюшычы, і нарадзіўся ў 1796 годзе Ян Чачот.

Першы наш супынак быў у Баярах – роднай вёсцы Мірачыцкага, якая якраз ляжала па дарозе ў Малюшычы. Загналі машыну ў двор, патупалі да бацькоўскай хаты Льва Паўлавіча. Папраўдзе, гэта была не хата, а добры дамок, мураваны, вельмі акуратны. Пабудаваны ён быў, як раскажаў мне Леў Паўлавіч, яшчэ «за польскім часам», недзе ў 1920-я гады. Наогул жа ў Баярах Мірачыцкія пасяліліся даўно – недзе ў XVI ці XVII стагоддзі, пакінуўшы сваё «родавае» сяло Міратычы, што каля Свіцязі. Ад назвы гэтага сяла, між іншым, і прозвішча Льва Паўлавіча.

Яго далёкі продак славіўся як майстар на ўсе рукі, вялікі выдумшчык, вынаходнік. Расказвалі, быццам ён змайстраваў нават драўляны веласіпед – гэта тады, калі веласіпедаў яшчэ і ў паміне не было. Даведаўся пра таленавітага майстра-самародка пан з Асташына (вёска непдалёк ад Баяр) і – невядома ўжо якім чынам – дамогся, каб пан з Чамброва, што валодаў Міратычамі, перадаў гэтага майстра яму. Асташынскі пан пасяліў яго ў Баярах. Пра выдатныя здольнасці новага пасяленца адразу ж даведаліся баярцы. Ды і не толькі баярцы – людзі з усяго наваколля. Быў ён чалавек добры, бескарыслівы. Калі каму-небудзь трэба было змайстраваць ці паправіць нейкую рэч у гаспадарцы, казалі: «Ідзі да міратыцкага чалавека – ён табе ўсё зробіць». Мірачыцкі – гэта і ёсць перайначанае ад міратыцкі, чалавек з Міратыч. Цікава, што ўмельства, дапытлівасць, працавітасць сталі родавай традыцыяй Мірачыцкіх. І сёння жыве ў Баярах дзядзька Льва Паўлавіча – Уладзімір Якаўлевіч Мірачыцкі, выдатны майстар кавальства. Знымым кавалём быў і бацька, удзельнік рэвалюцыйных падзей 1917 года (ён служыў пад Масквой памочнікам машыніста на паравозе). Майстрамі на ўсе рукі, вельмі паважанымі людзьмі сярод вяскоўцаў былі таксама і яго сыны – браты Льва Паўлавіча – Міхась і Кастусь. Кастусь, які закончыў аж два тэхнікумы і выбіраўся старшынёй калгаса, трагічна загінуў некалькі гадоў назад: капаў калодзеж, аб’ехала зямля – ёю і заваліла чалавека. Кастусь якраз і быў – пасля смерці бацькі – гаспадаром дамка, да якога мы цяпер пад’ехалі.

У доме Мірачыцкіх сустрэлі нас вельмі ветліва, запрасілі ў пакоі. Дома была сама гаспадыня – братавая Льва Паўлавіча і яе дачка Таня, студэнтка ўніверсітэта ў Мінску, са сваімі сябрамі. Леў Паўлавіч паказаў мне сямейныя рэліквіі, падахвоціў злазіць на гарышча – там ён захоўваў свае кнігі, якія збіраў яшчэ са школьных гадоў і якія не змяшчаліся ў яго сціплай мінскай кватэры. Знаёмыя назвы кніг, знаёмыя прозвішчы пісьменнікаў, сярод якіх шмат беларускіх. Адразу відаць чалавека, які любіць родную літаратуру, нашу гісторыю. Потым нас пасадзілі за стол – перакусіць з дарогі. І тут, за сямейным сталом, зусім нечакана я разгаварыўся з асобай, што была з роду... Чачотаў! Ім, гэтым

чалавекам, аказаўся не хто іншы, як сама гаспадыня хаты, братавая Льва Паўлавіча – выкладчыца роднай мовы і літаратуры Цырынскай сярэдняй школы Марыя Мікалаеўна Мірачыцкая, да замуства – Чачот. Родам яна з суседняй вёскі Аканавічы. Там, як расказала Марыя Мікалаеўна, палова вёскі носіць гэта прозвішча. Праўда, толькі з націскам на першы склад – Чэчат. Дарэчы, Леў Паўлавіч лічыць, што і Яна Чачота правільней было б так называць. Але наўрад ці можна з гэтым пагадзіцца: Чэчат усё ж, мусіць, паланізаванае слова. Чэчатаў шмат і ў Цырыне. Ёсць яны і ў іншых тутэйшых вёсках. Ці не ўсё гэта сведчанне таго, што якраз тут – самыя глыбінныя карані Яна Чачота, зямля яго дзядоў і прадзедаў? Цікавая дэталі: Чэчаты з Цырына былі вядомым тым, што захапляліся мастацтвам, літаратурай. Яны заўсёды славіліся як завадатары мастацкай самадзейнасці. Добра помняць цырынцы, напрыклад, Тоню Чэчат, якая ў 1930-я гады ставіла спектаклі па п’есе «Збянтэжаны Саўка» і іншых творах, а таксама Алесю Чэчат, якая зноў жа ўдзельнічала ў мастацкай самадзейнасці, а ў час Вялікай Айчыннай вайны стала партызанкай... Мы доўга не затрымаліся ў доме Мірачыцкіх. Падзякаваўшы гаспадыні за гасціннасць, рушылі далей па сваім маршруце.

Ехаць давялося нядоўга. Мінавалі толькі прыгравійкавыя вёскі Асташын, Любанічы, Сэрвач, якія відаць былі адна ад адной, і калі наблізіліся будынкі наступнай вёскі, Леў Паўлавіч даў знак спыніцца.

Паставілі машыну на пляцоўцы каля прыдарожнага магазіна і пакіравалі да бліжэйшай хаты. У парозе ўбачылі дзвюх жанчын, падышлі да іх. Жанчыны спляталі ў вянкi цыбулю, што ляжала згруджаная каля іх ног, на падлозе сенечак.

– Дык гэта ж не Малюшычы, – сказалі яны, калі мы пачалі распытваць пра вёску. – Гэта Даўгінава. А Малюшычы – далей, – яны паказалі на хаты другой вуліцы, што ішла ад гравійкі ўбок.

– А не адна гэта вёска? – папытаўся я.

– Цяпер-то яны зліліся. Але ўсё роўна тут – Даўгінава, а там – Малюшычы.

Жанчыны расказалі нам, што Даўгінава – навеішая вёска. Яе склалі перасяленцы з наднёманскага Даўгінава. Перасяліліся

людзі і назву роднай вёскі ўзялі з сабой. Цяпер і Даўгінава, і Малюшычы ўваходзяць у адзін калгас – імя Калініна. Мы вярнуліся да машыны і скіравалі ў сапраўдныя Малюшычы. Прыпыніліся ў пачатку вёскі і, пакінуўшы машыну пры плоце, пайшлі па вуліцы пеша.

Малюшычы аказаліся даволі вялікай вёскай. Светлыя і прасторныя дамы, сярод якіх нямала цагляных, зробленых па-сучаснаму. Вуліца чыстая, асфальтаваная. На адным з будынкаў убачылі шыльду: – «Малюшыцкая сярэдняя школа». Памкнуліся туды – усё ж цікава было б пагутарыць з настаўнікамі, але якраз быў выхадны, і на дзвярах школы вісеў замок. Параўняліся са светлым акуратным дамком канторы калгаса, каля якога стаяла пры плоце белая «Ніва». Пэўна ж, гэта машына старшыні, і мы застанем яго на месцы.

Але ў канторы ўбачылі толькі маладзенькую чарнявую дзяўчыну за вылічальнай машынкай і пажылую жанчыну, якая выйшла да нас з суседніх дзвярэй.

– Старшыня ездзіць па калгасе. З прадстаўніком вобласці, – сказала нам жанчына. – Але пачакайце, я па радыё скажу, што яго чакаюць... І жанчына знікла за дзвярыма.

– Я аб'явіла, пасядзіце трохі, – сказала яна, вярнуўшыся.

Мы праселі каля стала, разгаварыліся.

Старшыней калгаса тут Аляксандр Аляксандравіч Зантовіч. Працуе ў калгасе даўно. Вельмі дзелавы чалавек. Шмат будзе і гаспадарчых будынкаў, і жылля. Дабіўся добрых паказчыкаў па многіх галінах гаспадаркі. Жанчына пачала называць лічбы, якія сапраўды гаварылі аб выдатных дасягненнях калгаса.

– Але паглядзіце лепей на вось гэта, – і жанчына не без гонару падала нам чырвоную папку. – Сёння ўручылі. Якраз перад вашым прыездом быў сход усяго калгаснага актыву...

Я разгарнуў папку. Перада мной ляжала Ганаровая грамата Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі Беларусі, Савета Міністраў БССР, Белсаўпрофа і ЦК ЛКСМБ. У ёй гаварылася, што гэтай Ганаровай граматай узнагароджваецца калгас імя Калініна Карэліцкага раёна – пераможца ў рэспубліканскім сацыялістычным спаборніцтве за паспяховае правядзенне зімоўкі

жывёлы, павелічэнне вытворчасці і продажу прадуктаў жывёлагадоўлі ў зімовы перыяд 1982–1983 гадоў. І яшчэ жанчына паказала нам Ганаровую грамату Міністэрства сельскай гаспадаркі і Беларускага рэспубліканскага Савета прафсаюзаў работнікаў сельскай гаспадаркі, якой узнагароджваўся за тую ж поспехі калектыву малочнатаварнай фермы Малюшычы калгаса імя Калініна.

– Ферма адсюль блізка. Калі хочаце – можна падысці, – сказала нам жанчына.

Мы з ахвотай згадзіліся – балазе так і не дачакаліся старшыні калгаса: пэўне ж, недзе «замачвае» з прыезджымі начальнікамі ўзнагароду.

Ферма была даволі вялікая. Старыя і новыя пабудовы. Сярод іх вылучаўся доўгі цагляны кароўнік, відаць былі збудаванні для сіласу. Да нас падышоў загадчык фермы Сымон Шайбак, невысокі, сярэдняга веку чалавек. Ён ахвотна пачаў расказаць пра работу, пра тых, хто працуе на ферме.

Вядома, усё гэта было цікава. Добра было б бліжэй пазнаёміцца з гэтымі людзьмі, напісаць пра іх.

Дарэчы, у мяне раней была мара: як можна глыбей вывучаць сучасную калгасную вёску, паказваць у нарысах самыя важныя праблемы сельскай гаспадаркі. Але розныя акалічнасці перашкодзілі мне заняцца гэтым. І галоўная «акалічнасць» – гэта нядрэмная наша цензура, што доўгія гады маналітам стаяла на варце ўсіх «заваёў» і «ўстояў», і блізка не прапускаючы ў друк думкі і меркаванні, якія б адрозніваліся ад даўно ўстаялых, «агульнапрынятых». Даходзіла да таго, што па-за крытыкай знаходзіліся нават ніжэйшыя чыны партапарату. Пісаць пра сельскую гаспадарку дазвалялася толькі ў плане ўдасканалення калгасна-саўгаснай сістэмы. Пра тое, каб мяняць яе, – не магло быць і гаворкі. Якраз таму і «ўцёк» я ў гісторыю, якой па-сапраўднаму захапіўся.

Што значыць гісторыя для грамадства – тлумачыць, мусіць, няма патрэбы. Добра сказаў, напрыклад, пра важнасць вывучэння гісторыі вядомы рускі пісьменнік Васіль Пяскоў: «Радзіму можна параўнаць з агромністым дрэвам, на якім не злічыць лісты. І ўсё, што мы робім добрага, дадае яму сілы. Але ўсякае

дрэва мае карані. Без каранёў яго паваліў бы нават слабы вецер. Карані жывяць дрэва, звязваюць яго з зямлёй. Карані – гэта тое, чым мы жылі ўчора, год назад, сто, тысячу гадоў назад. Гэта наша гісторыя. Гэта нашы дзяды і прадзеды. Гэта іх справы, якія маўкліва жывуць побач з намі, у стэпавых каменных бабах, разьбяных ліштвах, у драўляных цацках і дзівосных храмах, у чудаўных песнях і казках. Гэта слаўныя імёны палкаводцаў, паэтаў і змагаюцца за народную справу... Без мінулага немагчыма ні добра зразумець, ні ацаніць па-сапраўднаму сённяшняе...» Залатыя словы!..

На малюшыцкую ферму я зайшоў нездарма. На гэтым жа самым месцы, дзе размясціліся яе пабудовы, і быў некалі той фальварак, які арандаваў яшчэ ў XVIII стагоддзі бацька Яна Чачота і дзе нарадзіўся будучы паэт і фалькларыст. Сымон Шайбак раскажаў, што перад вайной можна было ўбачыць тут рэшткі фальварка. Сёння ж ад яго не засталася і знаку. Затое навокал ляжалі тыя ж узгоркавыя палаткі, якія бачыў некалі малы Ян Чачот. За фермай, у лагчыне, відаць быў пасак маленькай рачулкі Малюшыца, якая і сёння, пэўна, вабіць да сябе вясковую дзятву... Тое, што тут нарадзіўся адзін з пачынальнікаў нашай літаратуры, – нікому ўжо і не ў галаве. На месцы фальварка – бруд, смурод. Вось так шануем мы святыя месцы! Хто ж паважаць будзе нас, калі мы самі сябе не паважаем?

Ходзячы па Малюшычах, мы напаткалі на вуліцы паважанага веку бабулю. Загаварылі да яе: яна-то павінна шмат чаго раскажаць пра вёску. Але бабуля адправіла нас у сваю хату:

– Мой чалавек усё вам раскажа – ён старэйшы за мяне і больш ведае. Толькі моцна кажыце, бо ён недачувае.

Дзядуля – гэта быў 90-гадовы Іван Фёдаравіч Бурдо – і праўда аказаўся вельмі гаваркі, з добрай памяццю. Вось толькі мы ніяк не маглі падступіцца да яго, каб што-небудзь дапытання: як ні крычалі яму на вуха, ён адказваў нам зусім не тое, пра што мы пыталися. Але на падмогу прыйшоў яго сын – калгасны механік Мікалай Іванавіч, што якраз быў дома. Калі ён даведаўся, хто мы такія і чаго прыехалі, то адразу зразумеў, што нам трэба. Пытанні, якія нас цікавілі, ён дакладна, хоць і на свой лад, перадаваў старому, нахіляючыся да самага яго вуха.

Як мы і чакалі, аб знаходжанні тут Чачотаў дзядуля нічога нам не мог сказаць. Затое ён успомніў, што за пяць кіламетраў ад Малюшыч, у вёсцы Сёгда некалі і праўда быў памешчык з такім прозвішчам – Чэчат. Ён меў там свой маёнтак. Івану Фёдаравічу было гадоў шаснаццаць, калі ён пазнаўся з тым панам. Гаспадар маёнтка ў Сёгдзе запомніўся яму як вельмі добры чалавек: гаваркі, «прастак», нават «сам садзіў бульбу...».

Мне прыгадалася, што і Ян Чачот, паводле сведчанняў яго сучаснікаў, быў вясёлы і гаваркі. Што ж да яго дэмакратычнасці, то пра гэта і казаць не трэба. Ці не ёсць тут якая-небудзь сувязь, можа, родавая традыцыя?

Нямала цікавага паведаў нам Іван Фёдаравіч пра вёску Малюшычы, пра яе мінулае. Як расказваў яму яшчэ бацька, тут некалі жыў памешчык Дубічынскі, «паляк». Калі ў 1860 годзе (чамусьці якраз гэты год запомніўся Івану Фёдаравічу) «узбунтавалася Польшча, каб аддзяліцца», то Дубічынскі «сабраў сваю чэлядзь» і далучыўся да «мяцежнікаў». Расказваючы пра «мяцеж», Іван Фёдаравіч звязаў з ім і імя легендарнага Тадэвуша Касцюшкі, якога назваў так – «кароль Касцюшка». За ўдзел у тым паўстанні Дубічынскага арыштавалі, а яго маёнтак быў канфіскаваны царскімі ўладамі. Купіў яго святар з-пад Баранавіч – Савіч...

Але самым цікавым было для нас мясцовае паданне, якое расказаў Іван Фёдаравіч. Паданне пра апетае Адамам Міцкевічам возера Свіцязь, да якога ад Малюшыч дванаццаць кіламетраў.

Калі Іван Фёдаравіч пачаў расказваць, мы слухалі, баючыся прапусціць хоць слова. Бо адразу адчулі, што гэта быў не просты аповед...

– Калісьці на тым месцы, дзе цяпер плешчацца Свіцязь, – расказваў Іван Фёдаравіч, – былі два хутары. У гаспадара аднаго хутара свяціла голымі латамі бядняцкая хаціна, у другога ж – красаваўся раскошны прыгожы палац. Бедны хутаранін меў сына, багаты – дачку. Хлопец і дзясёчына моцна пакахалі адно аднаго, хацелі пажаніцца. Але багацей і думаць не хацеў аддаваць дачку за сына бедняка. Тады хлопец наважыў любой цаной разбагацець – толькі б заваяваць каханую дзясёчыну. Выйшаў ён ся-

род ночы на вялікую дарогу. Калі праязджалі па ёй купцы-гандляры, перастрэў іх, перабіў, а грошы забраў сабе. За тых грошы пабудаваў ён багаты дом-палац, можа, нават прыгажэйшы, чым у суседа-багацея. Цяпер багаты хутаранін не супярэчыў дачцэ выходзіць за каханага хлопца. Згулялі вяселле. Маладыя муж і жонка сталі жыць у яго доме. Праз нейкі час муж прызнаўся ёй, якім чынам дасталося яму багацце. Паслухаўшы расказ, жонка сказала схадзіць на магілу забітых ім купцоў і паслухаць, што яны будуць там казаць. Пайшоў туды яе чалавек і праўда пачуў з-пад зямлі голас купцоў. Купцы гаварылі пра тое, што іх забойца ўсё роўна, рана ці позна, будзе пакараны. Вярнуўшыся з могілак, гаспадар расказаў пра пачутае жонцы. Каб адхіліць бяду, надумалі асвяціць дом. Паклікалі святара. Асвяціў дом святар і паехаў. Але па дарозе ўспомніў, што забыўся малітоўнік. Вярнуўся назад, а на месцы тых хутароў пляскалася ўжо возера. Па вадзе плаваў толькі столік з малітоўнікам. Калі святар дастаў свой малітоўнік, столік адразу ж пайшоў на дно.

Даслухаўшы дзядулю, мы пераглянуліся са Львом Паўлавічам: ці не тое гэта паданне, што легла ў аснову Чачотавай балады «Свіцязь»? Вельмі важнай балады. Адною з тых, якія мелі самае непасрэднае дачыненне да нараджэння на беларускай зямлі цэлага напрамку, а лепш сказаць, эпохі ў гісторыі літаратуры – рамантызму, да чаго больш падрабязна звернемся пазней...

Балада Яна Чачота «Свіцязь» да апошняга часу была не вядома шырокаму чытачу, і ў першую чаргу беларускаму. Між тым яна шмат можа сказаць нам аб характары літаратурнай творчасці аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, аб прынцыпах выкарыстання ім фальклору ў сваіх творах, наогул аб светапоглядзе паэта.

Сюжэт Чачотавай балады – для параўнання – такі. На месцы Свіцязі некалі стаяў горад з той жа назвай. У аднаго багатага чалавека была вельмі прыгожая («цуда з цудаў») дачка. Дзяўчыну пакахаў хлопец-бядняк, хацеў ажаніцца з ёй, але бацька не дазволіў дачцэ выходзіць замуж за такога жаніха. Хлопец намерыўся прасіць дапамогі ў д’ябла. Выйшаў на «расстайныя дарогі», свістам паклікаў нячысціка. Той не прымусяў сябе доўга чакаць:

тут жа выскачыў на дарогу – «такі страшны, такі брыдкі... пазногці – як крукі, лапы – курыныя, нос – як дзюба, казліны хвост, у куцым фраку, у губе – агонь, валасы – са змеяў». Убачыўшы чорта, хлопец хацеў пусціцца наўцёкі. Але д'ябал пачаў яго сараміць: «Калі ўжо надумаўся ісці – ці ў пекла, ці да неба, – то не трэба баяцца». Жаданне стаць багатым, каб заваяваць любую дзяўчыну, перамагло, і хлопец, слухаючыся д'ябла, на валовай скуры «накрымзоліў» уласнай крывёй «абавязцельства». За гэта, сказаў яму чорт, «паможам табе забіць купца... І ўсе забярэш грошы... І будзеш жыць ціха, добра і спакойна, з жонкай і дзецьмі купацца ў раскошы і шчодрым багацці... А як міне сорок гадоў, даб'ешся гонару быць у пекле...». Сказана – зроблена. Хлопец выходзіць на дарогу. Па ёй вяртаецца з Зэльвы, з кірмашу, купец, які прадаў там свае тавары – «вязае дукаты, талеры... вязе поўныя рукі падарункаў, якіх чакаюць дзеці і жонка». Раптам у возе купца – так падстроілі д'яблы – ломіцца кола. Пакуль ён папраўляў тое кола, настае ноч. Чэрці пускаюць купецкі караван па бездарожжы, падымаюць яшчэ на яго буру. Калі караван пад'язджае да слупа на растайных дарогах, хлопец-бядняк нападае на купца і, не зважаючы на яго просьбы, забівае разам з прыслугай. Перад смерцю купец праклінае забойцу, папярэджаючы, што за гэта яго чакае страшная помста. Праклён і прадказанне кары чуе хлопец і тады, калі ідзе да ручая змыць з рук кроў.

Назаўтра хлопец выпраўляецца з вялікімі грашыма ў руках да бацькоў дзяўчыны. Убачыўшы ў яго такое багацце, яны адразу ж згаджаюцца выдаць за хлопца дачку. Ажаніўшыся, малады гаспадар выкупляе ў караля цэлы горад Свіцязь. Цяпер усе працуюць на яго, нясуць яму даніну. Тыя ж, хто не захачеў цярэць крыўды новага гаспадара, уцякаюць са Свіцязі, кідаючы гэта нядобрае месца.

У поўным дастатку і раскошы жыве забойца, згодна з д'яблавай умовай, усе сорок гадоў. У тую ж ноч, калі мінуў вызначаны тэрмін, яму паказваецца ў сне галава забітага купца. Назаўтра, каб неяк забыцца, супакоіцца, забойца запрашае да сябе ў палац як можна болей гасцей на банкет. У самы разгар застольнай га-

монкі сярод шматлікіх страў – на вялікі жах усіх гасцей – ізноў, ужо не ў сне, а наяве – паказваецца на сталае галава забітага купца, якая паўтарае свой даўні праклён. І ў той жа момант усчынаецца страшэнная бура, б’юць перуны. Расчыняецца насцеж акно, і праз яго ў дом урываецца «д’ябальская зграя», якая хапае за бойцу. Але не толькі ён адзін гіне. Увесь горад Свіцязь прарываецца скрозь зямлю. На яго месцы ўтвараецца возера – сённяшняя Свіцязь.

Завяршаў баладу Ян Чачот такімі паэтычнымі радкамі:

І сёння, калі ты ў Наваградак едзеш
Цянiстай дарогаю з Мышы,
Вады там люстэрка чысцюткае ўгледзіш
У мройнай лясістае цішы.
Тут, людзі расказваюць, чутна бывае,
Як звоняць званы пад вадою,
І хваля часамі брусы вымывае
З смалою – застылай слязою...*

Як мы ўбачылі, і ў пачутым ад дзядулі паданні, і ў баладзе Чачота – адзін і той жа сюжэт. Няма ніякіх сумненняў, што якраз гэта народнае паданне і ўзяў паэт за аснову сваёй балады. Вядома, Ян Чачот творча перапрацаваў яго, увёўшы ў канву свайго твора яшчэ адно, вельмі распаўсюджанае ў той час – і ў Польшчы, і ў Беларусі, асабліва сярод шляхты, – паданне пра пана Твардоўскага, што прадаў душу чорту. Але ж сюжэтны стрыжань для сваёй балады паэт узяў, паўтараю, з народнага падання пра возера Свіцязь, таго, што пачулі мы цяпер у Малюшычах. Мы, такім чынам, натрапілі на самую крыніцу Чачотавай паэзіі, крыніцу, якая, аказваецца, не перасохла і праз дзвесце без малага гадоў! Хіба ж гэта не адкрыццё?

Рэпіхава

З Малюшыч нам трэба было, па логіцы, ехаць у Рэпіхава, услед за сям’ёй Тадэвуша Чачота, які атрымаў там пасаду аканома ў маёнтку Тызенгаўза.

Але ў нас было малавата часу на такую, зусім не блізкую, дарогу, якую да таго ж трэба было яшчэ шукаць. Таму мы

вырашылі адкласці гэту паездку на потым. Забягаючы наперад, скажу, што, пакуль я чакаў тое «потым», маю задачу, хоць і часткова, выканаў настаўнік з Баранавіч, краязнавец Аляксандр Пятровіч Шоцкі, мой даўні знаёмы (праўда, завочна, па перапісцы). Зацікавіўшыся мясцовай тапанімікай, ён наважыў адшукаць тое Рэпіхава, дзе жыла сям'я Чачотаў. Але сярод скрупулёзна сабраных ім геаграфічных назваў Баранавіцкага раёна Рэпіхава, на яго здзіўленне, чамусьці не аказалася, хаця ва ўсіх даведніках пісалася, што яно – «пад Баранавічамі», «каля Новай Мышы».

Зазірнуўшы ў «Геаграфічны слоўнік польскіх і іншых славянскіх земляў», Аляксандр Шоцкі прачытаў там, што Чачотава Рэпіхава трэба шукаць каля рэчкі Ліпніца – правага прытока Шчары.

І вось краязнавец у час школьных канікул выпраўляецца ў падарожжа. Па шляху з Крывошына ў Нетчын, у межах Ляхавіцкага раёна, ён і знаходзіць даўно апусцелае ўрочышча Рэпіхава. Калі паглядзець на карту, то гэта месца здасца не надта і далёка ад Баранавіч, ну і ад Новай Мышы, так што даведнікі не вельмі і памыляліся. На месцы маэнтка Рэпіхава А. Шоцкі сустрэў цяпер толькі «здзічэлы і напалову знішчаны парк». У парку ўсё ж засталася яшчэ прыгожая ліпавая алея, некалькі старых таўшчэзных дубоў ды гэтакіх жа кедраў, лістоўніц, явараў, бяроз. Пра сваю паездку А. Шоцкі раскажаў на старонках газеты «Літаратура і мастацтва». Пры гэтым ён выказаў шкадаванне, што «гэты куточак прадаўжае гібець» і «што адзін толькі дзяцел барабаніць тут дзюбай па дрэвах, лечыць іх і ратуе парк ад вымірання». Заканчваў краязнавец свой ліст у рэдакцыю такімі словамі: «Хочацца верыць, што ў хуткім часе прыйдзе сюды дбайны гаспадар. Памаладзее стары парк і стане службыць людзям. Дзесьці на відным месцы з'явіцца мемарыяльная дошка, якая паведаміць, што тут жыў Ян Чачот – адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, сябра вялікага польскага паэта Адама Міцкевіча».

Праз нейкі час у той жа «Літаратуры і мастацтва» было змешчана паведамленне, у якім гаварылася, што ліст А. Шоцкага быў разгледжаны ва ўпраўленні культуры Брэсцкага аблвыканкама,

а таксама ў Ляхавіцкім райвыканкаме Саветаў народных дэпутатаў, які прыняў пастанову аб добраўпарадкаванні парку ў Рэпіхаве, прычым аддзелу культуры райвыканкама і раённаму таварыству аховы помнікаў гісторыі і культуры даручана ўстанавіць там мемарыяльную дошку ў гонар Яна Чачота. Хвала краязнаўцам! Хвала тым уладам, якія гэтак хутка, без аніякай цяганіны прымаюць такія мудрыя пастановы!

У Рэпіхаве, куды пераехала сям'я Чачотаў недзе на сумежжы двух стагоддзяў – XVIII і XIX, і праходзілі дзіцячыя гады паэта. Але, мусіць, не толькі ў самім Рэпіхаве, а яшчэ недзе паблізу – на рацэ Мышанка, як відаць з твораў Яна Чачота: што ж, беззямельнаму Тадэвушу Чачоту, бацьку паэта, даводзілася не раз мяняць месца службы. Як бы там ні было, да ад'езду на вучобу ў Наваградак Ян Чачот быў з бацькамі ў Навамышанскай каталіцкай парафіі, у якую ўваходзіла і Рэпіхава. Усё ж нездарма Адам Міцкевіч называў Чачота – «Ян з Мышы».

Тут, у ваколіцах Новай Мышы, Ян Чачот і пазнаў жыццё беларускага селяніна, яго мову, назаўсёды палюбіў і запомніў яго песні, казкі, паданні. Пра зацікаўленасць Яна Чачота яшчэ ў дзіцячыя гады беларускім фальклорам сведчаць яго балады «Калдычэўскі шчупак», «Мышанка», «Узногі», напісаныя па водле мясцовых паданняў і пачутых ад людзей быляў.

У баладзе «Калдычэўскі шчупак» Ян Чачот скарыстаў паданне пра шчупака, які пераплыў нейкай падземнай ракой з Калдычэўскага возера (яно было непдалёк ад селішча Чачотаў, у цяперашнім Баранавіцкім раёне) у возера Свіцязь. У аснову балады «Мышанка» леглі аж два пачутыя ў маленстве паданні. Першае – пра дачку нейкага Мышкі, вельмі гожую дзяўчыну, якая, уцякаючы ад рыцара з княжацкага замка, кінулася ў раку – толькі б не трапіць у рукі гвалтаўніка; ён жа, гэты рыцар, на месцы гібелі дзяўчыны загадаў закласці горад, даўшы яму назву Мыш. Другое паданне, якое скарыстаў у сваёй баладзе Ян Чачот, таксама было пра паходжанне назвы гэтага мястэчка: чалавек, які яго залажыў, быццам бы сказаў, што дасць яму назву той істоты, якую першай убачыць, устаўшы раніцай; першай жа сустрэў ён мыш...

У баладзе «Мышанка» Ян Чачот прапеў сапраўдную песню
замілаванасці рацэ свайго маленства:

О, мілы ўспамін! Дарагая Мышанка!
Зноў снішся ты ў барве заранак.
Найпершая ў свеце мая ты каханка,
Мільгнуў тут жыцця майго ранак.*

Недзе тут, у сваёй Навамышанскай парафіі, пачуў Ян Чачот
і праўдзівае, вельмі жудаснае паданне (што ўзнікла з сапраўднага
факта) пра ліхога пана-прыгонніка з маёнтка Узногі, паданне,
якое вылілася потым у адну з найцікавейшых балад паэта, якую
ён так і назваў – «Узногі».

Пачынаецца балада грозным папярэджаннем пана, уладаль-
ніка Узногаў, сваім падданым:

Гэй, хамы нягодныя! Я вам дазволіў
У лесе маім браць – і то па білету –
Падгнілюю леж усяго, і каб болей
Не ссеклі і розгі – запомніце гэта!

Гэй, хамкі нікчэмныя! Красці – даволі!
Каб болей ні ягадкі з лесу, ні грыба!
Ну, хіба ж вы сеялі іх тут, палолі?
Маё усё гэта. Мая тут сядзіба!

І вашыя душы, як гэтыя дрэвы,
Належаць мне толькі па праву.
Каб зналі: не будзеце слухаць мяне вы,
Знайду на вас хутка я ўправу!

І ты будзь жа пільны заўсёды, ляснічы,
Ды пушчу вартуй адмыслова,
У тых, хто залезе сюды па здабычу,
Здзірай кажухі з плеч без слова!

Ніводны звярок і ніводны арэшак
Прапасці ў мяне не павінен!
Запомняць хай добра: не любіць пан смешак,
Усіх пакарае, хто вінен!..

Раскрыўшы перад чытачом хцівае, нікчэмнае нутро самаза-
даволенага прыгонніка, Ян Чачот са спагадаю расказвае пра без-

выходнае становішча бяспраўнага беларускага мужыка, які не можа выконваць поўныя самых страшных пагроз загады свайго пана:

Ды хто ж гэта жыць мужыку забароніць!
Ці ж можна уседзець у цёмнай хаціне,
Дзе ў місе крупіна крупы не дагоніць,
А скваркі, малой хоць, няма і ў паміне?

А прыйдзе вясна – скрозь падчысіць падполлі,
Не знойдзеш нідзе і з мякінаю хлеба.
Адна крапіва. Ды і тая без солі.
За нешта ж купіць яшчэ соль гэту трэба.

Таму вось мужык красці дрэва і лезе,
На рынак вязе – хоць на грошык разжыцца.
Дармо, што бізун панскі бачыцца ў лесе –
Ну, хіба ж жывому ў магілу лажыцца?

Растлумачыўшы такім вось чынам, што да чаго, Ян Чачот прыступае да канкрэтнага апавядання пра беднага селяніна, які, запрогшы схудалыя валы і заткнуўшы за пояс сякеру, выпраўляецца ў панскі лес па дровы. Але толькі пачаў класці тыя дровы на воз, як падскочыў ляснічы. Назаўтра па загадзе жорсткага пана слугі хапаюць селяніна, прывязваюць да азярода і б'юць розгамі і вяроўкай. Скатаваны селянін ледзь даходзіць да сваёй хаты, дзе і памірае. Разам з ім памірае ад голаду і знясілення і яго хворая жонка. У хаце засталіся толькі малыя дзеці і стары дзядуля. Старшая дачка памерлых, каб неяк накарміць сваіх меншых брацікаў і сястрычак, крадком ідзе ў лес – сабраць ягад. Але і яе заспяе там ляснічы, які цягне дзяўчынку ў двор да пана. Пан загадае прынесці розгаў, агаліць бедную дзяўчынку і, не зважаючы на просьбы яго дамашніх, лупцаваць тымі розгамі.

Расказваючы пра гэтыя дзікія катаванні, Ян Чачот усвядомлена становіцца на бок пакрыўджаных, на бок запрыгоненага селяніна, якога хоча абараніць ад разбэшчаных «уладароў падданных душ», ад прыгону наогул:

Дачка дарагая! Унучка мая ты!
Каб быў там я ў гэту часіну,

Я ганьбіць цябе не дазволіў бы катам,
Лепш сам пры табе б я загінуў!..

Дзяўчынка, расказвае далей Ян Чачот, не вытрымала катаванняў:

Памерла ад голаду, болю і сораму,
Адпомсціць за ўсё даручаючы Богу.

З дарослых у сям'і астаўся цяпер толькі старэнькі дзядуля. Каб пакарміць унукаў, ён падаўся ў бліжэйшае мястэчка – выжабраваць хлеба. Па дарозе зайшоў у лес выламаць сабе дарожны кіёк. Гэта згледзеў той жа ляснічы і прывёў старога да панскага палаца. Пан размахваецца і б'е дзядулю, які падае долу і тут жа памірае, «за ўсё сваё загубленае племя помсту даручаючы Богу». Застаўшыся адны, малыя дзеці змушаны былі пайсці ў свет жабраваць. Але гэтым не заканчваецца балада. Калі надыйшла пара збору арэхаў, апавядае далей Ян Чачот, гаспадар Узногаў сам едзе з сям'ёй і слугамі ў лес. Нарваўшы арэхаў, вяртаецца з імі дамоў. Але нечакана загрымеў сярод яснага неба гром, загарэўся лес. Аўтар маляўніча апісвае лясны пажар, у якім гіне ўсё панскае дабро.

Каб узмацніць эффект кары пану за яго злачынствы, паэт уводзіць у канву апавядання казачныя матывы. Лясныя птушкі, замест таго каб уцякаць ад пажару, ператвараюцца раптам у прывіды закатаваных панам мужыкоў, кідаюцца на свайго прыгнятальніка і яго сям'ю і раздзіраюць усіх на кавалкі.

Сваю баладу Ян Чачот заканчвае разважаннем пра сялянскую нядолю, заклікае да вызвалення селяніна ад прыгону – так, як гэта зроблена за мяжой, у «чужых краінах», дзе сяляне цяпер быццам бы сталі самі «як паны». Пра тое, як дапамагалі Яну Чачоту ў яго паэтычнай практыцы пачутыя ў маленстве беларускія народныя казкі, паданні, песні, прыказкі і прымаўкі, а таксама захаваныя ў памяці звычаі, павер'і селяніна, можна было б гаварыць вельмі многа. Прывабляюць балады Яна Чачота і тым, што ў іх даюцца апісанні рэальных, а не выдуманых мясцін, паказваюцца часта рэальныя людзі, якіх аўтар ведаў сам, сапраўдныя жыццёвыя факты. Так, у баладзе «Падземны звон на

горцы ў Пазяневічах» сустракаецца імя нейкага Антосіка, якому прысвячаецца цэлая страфа:

Тут быў і Антоська, пра «цуды» якога
Пагудкі хадзілі усюды,
І людзі, дурныя, няслі, як да Бога,
У Дарава золата груды.*

Аўтар нідзе не дае тлумачэння, што ж гэта быў за Антосік. Як выявілася, Ян Чачот упамінае рэальную асобу – непісьменнага пастуха з вёскі Дарава пад Баранавічамі Антося Голеца, які з пятнаццаці гадоў стаў вядомы як знахар, што лячыў у 1814–1816 гадах самыя розныя хваробы. Цікава, што да яго аднойчы трапіла і маці Адама Міцкевіча са старэйшым сынам Аляксандрам, пра што ён успамінае сам у адным з пісем. Многа пра цудадзействы Антосіка пісалася тады ў віленскім друку. Наслухаўшыся пра незвычайныя здольнасці знахара, гродзенскі губернатар у 1816 годзе накіраваў у Дарава спецыяльную камісію. Камісія паведамляла, што Антосік лечыць сваіх пацыентаў «углядваннем у вочы і твар, а потым інстынктам вызначае, якое трэба даць лякарства». Лякарствы тыя камісія прызнала няшкоднымі, а іх незвычайную «эфектыўнасць» тлумачыла «сляпой верай у іх». І ўсё ж распараджэннем губернатара Антосіку была забаронена «лячэбная практыка». У абарону незвычайнага лекара выступіў на старонках перыядычнага выдання «Паментнік магнетычны Віленьскі» палкоўнік польскага войска Міхал Пашкоўскі. Ён раскажаў, што Антосік у 1816 годзе вылечыў яго падданага ў Налібаках Кароля Шэмета, якому ніяк не маглі дапамагчы дактары. Але і абарона палкоўніка не памагла ўжо Антосіку. Як хутка стала вядома з віленскіх газет, ён быў аддадзены панам Чаркоўскім у рэкруты.

Пра Антосіка Ян Чачот, вядома ж, чытаў у газетах. Але ведаў ён пра незвычайнага лекара яшчэ, як зноў сцвярджаюць польскія даследчыкі, да шуміхі вакол яго імя ў друку: Антосік жа быў з родных мясцін паэта...

І такіх прыкладаў «жышчэвасці» балад Яна Чачота можна было б даць тут нямала.

Наваградак

Чыстая і звонкая раніца, ужо добра выстуджаная здаровым перадзімнім холадам. Барвовае, зусім няцёплае сонца, якое колькі хвілін назад неяк незаўважна ўсплыло над узгорыстым полем, толькі там-сям прабіваецца на цемнаваты асфальт скрозь даволі густую яшчэ тут лістоту пасвятлелых ясеняў і зялёных таполяў, што дзвюма роўнымі сценкамі выструніліся ўздоўж дарогі. Кроны іх так перапляліся ўверсе, што здаецца, быццам мы едзем доўгім зялёна-залатым тунэлем. Ён, гэты тунэль, толькі зрэдку перарываецца невялікімі прагаламі, поўнымі такога вабнага ўвосень сонца.

Пераначаваўшы ў Валеўцы, у гасціннага гаспадара добра дагледжанага вясковага дома, вядомага краязнаўца, аўтара даволі змястоўных кніг пра паходы школьнікаў па шляхах паэтаў і герояў роднага краю, настаўніка Уладзіміра Аляксандравіча Урбановіча, мы прастуем у старажытны, слаўны многімі падзеямі свайго вельмі цікавага гістарычнага мінулага горад Наваградак.

І вось яны – дзе брукаваныя каменем, дзе заасфальтаваныя, а дзе і проста «без пакрыцця» – вулачкі і вуліцы вечна новага, хоць і старога горада. Спачатку мы спрабуем коламі машыны брукаванкі садовай ускраіны. Тут можна пачуць яшчэ голас пеўня, убачыць у глыбіні цеснага ад розных прыбудовак і дрэў двара, як жанчына, закасаўшы па локаць рукавы кофты, мые ў цынкавых ночвах, пастаўленых на старым услоне, бялізну, улавіць вухам глухі шоргат рыдлёўкі, якой перакопваюць – відаць, ужо на зіму – агарод...

Тут гэтак жа, як і было
у Ягоную пору:
Таксама пахне мятай,
той самы вецер ад бору...
Тут тая ж мова і песні,
тыя ў садку незабудкі,
толькі болей галасу
ў сённяшнім Навагрудку.*

Гэта ўсплылі ў памяці перакладзеныя мною раней радкі верша польскага паэта Станіслава Рышарда Дабравольскага, які

хацеў у ім выказаць сваё ўражанне ад наведання радзімы Адама Міцкевіча.

Брукаванка прывяла нас на цэнтральную плошчу горада, дарожны знак падказаў месца аўтастаянкі, куды мы і павярнулі. Стаянка была ў двары напалову разбуранага, з грудамі бітай цэгля і друзу даўняга дамініканскага касцёла Святога Міхала, да якога, як сказаў мне Леў Паўлавіч, і прымыкала тая школа, дзе вучыліся ў пачатку XIX стагоддзя Адам Міцкевіч з Янам Чачотам. Гэта тут пачыналася дружба паэта сусветнай велічыні з пачынальнікам новай беларускай літаратуры, дружба, якую абодва пранеслі праз усё жыццё.

І Чачот, і Міцкевіч пра сваё сяброўства ў Наваградскай школе заўсёды ўспаміналі з цеплынёй, даражылі і ганарыліся гэтым сяброўствам. Калі ў 1818 годзе філаматы святкавалі дзень нараджэння Адама Міцкевіча, Ян Чачот, як бы парушаючы загадзя падрыхтаваны сцэнарый урачыстасці, весела, па-сяброўску перапыніў Тамаша Зана, які першы выйшаў вітаць імянінніка, і сам узяўся «зачынаць» гэту ўрачыстасць, кажучы вершам так: «Мы склалі з Занам сцэнарый: ён павінен быў пачынаць свята, а я меўся заканчваць яго і прынесці вершы “на дэсерт”. Але даруй мне, Тамаш, што... мушу разбурыць наша тварэнне. Бо якім вокам глянуў бы на мяне Адамэк, калі б ты пачаў весці рэй, а я сядзеў у кутку, як дурачына (я, нашай супольнасці частачка!), нічога не кажучы, хоць мне столькі можна расказаць пра нашу дружбу. Ён сказаў бы тады: “А дзе ж мой сябрук, з якім у адной школе лёталі па калідорах, лазілі па брамках і брамах, ловачы аднаго з папоўскіх прыслужнікаў і даючы яму добрага чосу, а калі той усчынаў дзікі піск, мы, брыдзячыся, са смехам адпускалі яго і на голас званка хутчэй беглі ў клас... А хто лепей, чым я з Янам, карыстаючыся шыфраванай мовай, абдурваў прафесараў?...” Думаў бы яшчэ Адам, што я забыўся пра нашы клятвы на Псейгорцы памагаць адзін аднаму, стаяць гарой адзін за аднаго... Хоць мы ў сваволлі трацілі маладыя гады, заўсёды на чале класа стоячы ў мілай згодзе, перамагаючы ўсіх адвагай, часцей балбатнёй, былі мы першыя ў нікчэмным вучэнні... Хаця нас пераўзыходзілі іншыя сваім выглядам: былі высокія, як чаплі, а мы,

як сарокі, малыя, усё ж святыя дамініканцы, якім мы смела і горда, са з'едлівай насмешкай выказвалі сваю агіду, міжволі адводзілі ад нас узброеную бізуном руку...»

У сваю чаргу, Адам Міцкевіч склаў да дня нараджэння Яна Чачота 24 чэрвеня 1819 года свае прывітальныя «ямбы», у якіх таксама ўспомніў школьныя часы ў Наваградку:

Яне! Музы наперабой бляск твайго верша ўслаўляюць
Мне ж памагчы не хочуць – я сам заспяваю.
Са мной ты заўсёды – дома я ці ў прыволлі:
Каго ж больш люблю я, хто ж мілейшы мне болей?
Яшчэ на парозе жыццёвым, у галасе вуліц,
Адны ў нас навукі былі, перапалкі і гулі.
Хто ж, апроч нас з табой, Яне, гэтак сваволіў,
Што аж трэсліся сцены, бывала, у школе?
Хто ж да нас белакаптурным так смела пярэчыў,
Пад палкі іх горда падстаўляючы плечы?..
Хаця пра чарцей мы спрачаліся да пасінення,
Хаця, пра душу маю дбаючы, на богамаленні
Мяне ты з аблок, куды я ўсё лётаў у марах,
Зноў да Бога вяртаў, таўхануўшы мне ў карак,
Думка адна ўсё ж была ў нас, адна да навукі рахуба,
Пакуль не ўзяў цябе ў лапы свае Людвік Дзюба¹.
Пачаў ты тады ад стоіцкіх цнот ухіляцца
І жыць не надта набожна, жыццём захапляцца.
Тады, паднабраўшыся сіл, бы з крыніцы чароўнай,
Ты перамог Адама фізічна й духоўна...*

Як відаць з гэтых сяброўскіх прызнанняў, ні Адама Міцкевіча, ні Яна Чачота ўжо не задавальнялі казённыя, часта схаластычныя «навукі», якія ім убівалі ў галовы з дапамогаю бізуноў «белакаптурныя» (ад адзення – белы каптур) – святыя ксяндзы-дамініканцы, каго яны не раз «абдурвалі» сваёй «шыфраванай мовай». З затхлых цемнаватых калідораў дамініканскай школы іх неадольна цягнула на волю, на прастор, дзе віравала сапраўднае жыццё, з усімі яго бедамі і радасцямі, здзіўляючымі кантрастамі і супярэчнасцямі, і дзе людзі рупіліся зусім іншымі, чым у школе, вельмі далёкімі ад кніжных, турботамі. Неадрыўныя ад жыцця, ад свайго мінулага і сучаснасці, гэтыя людзі часта

¹ Людвік Дзюба – відаць, адзін з настаўнікаў дамініканскай школы.

ў саміх сабе неслі гісторыю: напрыклад, бацька Адама Мікалай Міцкевіч быў удзельнікам паўстання пад кіраўніцтвам славутага, ужо авеянага легендамі мяцежнага генерала Тадэвуша Касцюшкі і мог нямала цікавага расказаць сыну, як і яго сябру, Яну Чачоту.

Расказы бывалых людзей, асабліва такіх во абпаленых у бойках, як Мікалай Міцкевіч, паўстанцаў, мэты якіх так і засталіся няспраўджанымі, бударажылі розумы і сэрцы дапытлівых юнакоў, гэтакіх непадобных да іншых, часта старэйшых па ўзросце («даўгіх, як чаплі») і тупаватых, няздатных да навукі, але паслухмяных «шкаляроў». Ды і самі сябры добра ўжо бачылі праявы ганебнага нацыянальнага і сацыяльнага ўціску, парадаксальнай няроўнасці паміж людзьмі, бачылі, як пад нядрэмным ціўунскім вокам дзень пры дні, з веку ў век лье крываваы пот, у тры пагібелі згінаецца на полі растлусцелага і тупога ад самазадаволенасці пана-самадура зусім бяспраўны перад законам, аддадзены ў поўную ўладу прыгонніка мужык-хлебароб, які корміць свет, а сам ужо недзе пасля Каляд часта толькі ў сне бачыць скарынку чорнага хлеба.

Пра гэта ўжо тады, у школьныя часы, пачыналі задумвацца абодва юнакі, надзеленыя ад прыроды чулай душой і добрым сэрцам. Ужо тады са спагадай, з павагаю глядзелі яны на просты люд, з якім сустракаліся на кожным кроку – і ў самім Наваградку, і ў яго ваколіцах. Ці не гэта спагада, гэта павага і цягнула іх больш уважліва прыгледзецца да народнага жыцця, вывучыць вусную паэзію беларуса-селяніна, яго звычаі, абрады, вераванні? Пра зацікаўленасць Яна Чачота і Адама Міцкевіча народнай творчасцю ўжо ў часы навучання ў Наваградку сведчыць іх блізкі сябар і зямляк, таварыш па Віленскім універсітэце і Таварыстве філаматаў Ігнат Дамэйка, які піша ў сваіх успамінах: «Два нашы студэнты Наваградскай школы з гадоў маленства добра ведалі наш літоўскі (г. зн. беларускі. – *К. Ц.*) люд, палюбілі яго песні, прасякнуліся яго духам і паэзіяй, да чаго, вядома ж, прычынілася і тое, што малое мястэчка Наваградак не шмат чым адрознівалася ад нашых вёсак і засценкаў. Школьнае жыццё было хутчэй сельскае. Сябры хадзілі на кірмашы, на царкоўныя

ўрачыстасці, бывалі на сялянскіх вяселлях, дажынках і хаўтурах. У тыя школьныя часы ўбогая страх і народная песня распалілі ў абодвух першы паэтычны агонь. Адам хутка ўзнёсся да высокай сферы сваіх цудоўных твораў, Ян жа да смерці застаўся верны народнай паэзіі...»

Ходзячы па Наваградку, я, акрамя партрэціка ў музеі, нідзе не знайшоў ніводнай, нават самай маленькай, памяткі пра пачынальніка нашай літаратуры і першага беларускага фалькларыста Яна Чачота, хоць яго жыццё таксама было вельмі цесна звязана з Наваградкам і Наваградчынай. У Наваградскім жа павеце нарадзіўся і правёў ён свае дзіцячыя гады: і Малюшычы, і Рэпіхава якраз адносіліся тады да гэтага павета. У Наваградку разам з Адамам Міцкевічам вучыўся паэт, сюды прыязджаў ён і пазней з Вільні – і ў сям’ю сябра, і да сваіх бацькоў у вёску Лоўчыцы, недалёка ад горада (у цяперашнім Мітрапольскім сельсавеце), куды яны пераехалі з-пад Новай Мышы, узяўшы ў арэнду панскі фальварак. На Наваградчыну вярнуўся паэт і пасля ссылкі. Карацей кажучы, Наваградчына – радзіма і Адама Міцкевіча, і Яна Чачота. Дык ці ж справядліва, што наваградчане, аддаўшы ўсю, якую было можна, даніну пашаны Адаму Міцкевічу, недастаткова ўвагі ўдзяляюць Яну Чачоту? Як-ніяк, ён першы значны беларускі паэт, першапраходзец у новай беларускай літаратуры і адначасова першы наш фалькларыст і, я сказаў бы, першы мовазнавец. Ды і наогул – ці не занадта была заніжана ў нашым літаратуразнаўстве ацэнка дзейнасці Яна Чачота, які аказаўся ў цяні Адама Міцкевіча, ці не пара нам больш уважліва прыгледзецца да Чачотавай спадчыны?

У асяроддзі філаматаў, ды і ўсёй віленскай моладзі, Ян Чачот быў прызнаным «дударом» – аўтарам шматлікіх песень, вершаў, розных зарыфмаваных прывітанняў, сцэнак. Большасць з гэтых твораў нідзе не публікавалася. Ды Ян Чачот і не ставіў перад сабой такой мэты. Яны былі прызначаны для непасрэднага выканання на сходках моладзі, на сяброўскіх імянінах філаматаў, да якіх усе яны вельмі старанна рыхтаваліся. Пасля разгрому віленскіх згуртаванняў моладзі царскімі ўладамі і закрыцця ў 1832 годзе Віленскага ўніверсітэта песні Чачота, як і іншых

філаматаў, паступова забыліся. Але частка іх захавалася ў розных паперах, якія трапілі ў віленскія архівы. Упершыню большасць з філамацкіх твораў Яна Чачота пабачылі свет толькі ў наш час, праз сто гадоў пасля іх напісання, а канкрэтней, у 1922 годзе, калі польскі літаратуразнавец Ян Чубэк сабраў і выдаў у Кракаве двухтомную «Паэзію філаматаў».

Песні і вершы да студэнцкіх урачыстасцяў пісалі (а часта і проста імправізавалі) разам з Янам Чачотам Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ануфрый Петрашкевіч і іншыя філаматы. «Аднак, – заўважае вядомы польскі фалькларыст Станіслаў Свірка ў сваёй кнізе «З кола філамацкага перадрамантызму», выдадзенай у 1972 годзе ў Варшаве, – наймацней адбілася ў жыцці філаматаў песенная творчасць якраз Чачота. Не было імянін, маёўкі ці сяброўскага сходу, якога б Янак (альбо Ян з Мышы – як яго таксама звалі) не аздобіў сваімі сардэчнымі «песенькамі», як заўсёды, патрыятычнымі, народнымі па сваім духу, нярэдка напісанымі на матыў песні беларускага люду...»

Тыя песні Яна Чачота, і польскія, і беларускія, якія дайшлі да нас дзякуючы публікацыі Яна Чубэка і іншых польскіх даследчыкаў, паказваюць нам не абы-які песенны талент паэта. Напеўнасць, «крылатасць», непасрэднасць і празрыстасць верша – гэтыя якасці дазвалялі Чачотавым песням вельмі лёгка класіфікавацца на музыку.

Зрэшты, Ян Чачот звычайна пісаў іх на гатовы ўжо матыў добра вядомых яму беларускіх народных песень. Пры гэтым ён не забываўся зазначыць, на матыў якой канкрэтна народнай песні трэба было спяваць напісаны ім верш.

Вельмі любілі філаматы, ды і наогул віленская моладзь, напрыклад, вясёлую, жыццярадасную песню Яна Чачота «Што старыя за вар'яты», напісаную дзесьці ў 1818 ці 1819 годзе на матыў беларускай народнай песні «Чаму дзеўку не любіць, калі дзеўка ладна».

Такой жа бадзёрай, аптымістычнай была вельмі папулярная таксама сярод моладзі песня Яна Чачота «Прэч, прэч, сум, нудоты...». У прыпісцы да яе аўтар адзначыў, што напісана яна на матыў песні «крывічан», як зваў ён беларусаў, песні, якая

пачыналася словамі: «Сем дзён малаціла, чах, чах – зарабіла...» Ахвотна спявала моладзь і песні Яна Чачота, якія былі ім створаны на матывы беларускіх народных песень, што пачыналіся такімі словамі (іх зноў-такі аўтар прыводзіць – каб ведалі, як іх спяваюць): «Ой валы ж мае да палавыя», «Бяду сабе купіла да за свае грошы», «Як не бачу Петруся, то я з ветру валюся» і іншыя.

У многіх песнях Яна Чачота адбіліся антыўрадавыя настроі моладзі, вольналюбівыя ідэі аўтара. Гэтыя творы, якія выконваліся на розных студэнцкіх сходках і ўрачыстасцях, віленская моладзь заўсёды сустракала бурнымі воплескамі, а самога аўтара часам падымала «на ўра». Але самы вялікі поспех у студэнцкай моладзі, большая частка якой паходзіла з апалячанай беларускай шляхты, мелі тыя філамацкія творы Яна Чачота, што былі напісаны па-беларуску. Сам факт звароту да мовы запрыгоненага, бяспраўнага мужыка-беларуса гаварыў пра многае, і перш за ўсё пра адкрыты дэмакратызм паэта, пра адмаўленне ім бесчалавечнага прыгонніцкага ладу. Гэты дэмакратызм, як бачым, імпававаў і перадавой віленскай моладзі.

Першымі з беларускіх твораў Яна Чачота, якія дайшлі да нас, былі тыя, што напісаў паэт да імянін старшыні Таварыства філаматаў Юзафа Яжоўскага, які быў родам з Украіны.

Спраўляліся гэтыя імяніны 7 сакавіка 1819 года і называліся «Яжовыя» – па прозвішчы віноўніка ўрачыстасці. Сам Ян Чачот, які заўсёды выступаў са сваімі вершамі на падобных урачыстасцях, гэты раз прыехаць на свята не здолеў. Як службовец «Масы радзівілаўскай» – спецыяльнага бюро па ўпарадкаванні архіваў князёў Радзівілаў, ён у гэты час быў камандзіраваны ў Мінск. Адтуль паэт і прыслаў свае вершы сябрам у Вільню, выказаўшы пры гэтым – зноў-такі ў вершаванай форме – шкадаванне, што ў той час, як яго прыяцелі «апаражняюць бутэлькі» ў вясёлым застоллі, ён «посціць, як святы», у Мінску, дзе яго прымушае «маршчыніць чало мазольная пасада пісара». Прысланыя вершы Яна Чачота зачыталі на ўрачыстасці Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, а тыя, што былі прызначаны для спеву, выконваліся жаночым і мужчынскім хорамі. Беларускія вершы і песні Яна Чачота склалі цэласную драматычную сцэнку, прызначаную для выканання

на ўрачыстасці ў гонар Юзафа Яжоўскага. Дзейнымі асобамі былі тут вясковыя людзі, якія быццам бы прыйшлі павіншаваць імянінніка. Першы выйшаў з віншаваннем цівун, беларуская мова якога была перасыпана польскімі словамі і выразамі – характэрная для такіх «падпанкаў» гаворка. Цівун (здаецца, гэту ролю выконваў Тамаш Зан) пачаў так:

Чулі мы гэта, што есць вашэць украінец
І контэнт¹, што ўрадзіўся ў жызнай краіне,
Як абачыў, што ў нас нявелькі дзядзінец,
Сказаў: «Як брыдка мешкаюць² ліцвіне³!»

Далей цівун жартам аспрэчвае імянінніка, кажучы не без іроніі, што там, ва Украіне, вельмі добра: «Хаты злепкі з гною, бо вы лесу не маеце...» І хоць там вельмі родзяць жыта і пшаніца («бо ў вас грунт харошы, чарназёмны, тлусты»), але ж усё роўна ўкраінскія чумакі едуць па прыбытак у Беларусь – любяць валацужніцаць.

Аднак мы ім назолиць⁴ не хочам ніколі;
І ты, мілы панічу, не смейся з нас, просім.
Усё гэтта дзеецца па нябескай волі.
Гультай часты, гдзе добра. Мы больш працы зносім.

Пагадземся. Мы людзі добрае есць душы:
Не будзь і ты ніколі ліхім, панічэньку.
Не трэба ламаць тае, скуль груш дастаў, грушы,
Помні, што ты вучышся ў нашым Віленку.⁵

Згода. Але сягоння мы ся даведалі,
Што Вашы імяніны, святога Язэпа,
А каб Вы к сабе нашу прыхільнасць пазналі,
Ідзем гэтта, не сядзім у хаце, як мазепа.

Будзем цябе віншаваць. Я есць цівун з двара.
Гэтта – сельскі дзесятнік, ён лысіну гладзіць,

¹ Контэнт (пол.) – давольны.

² Мешкаюць (пол.) – жывуць.

³ Ліцвіне, літвіны – так называлі ў тыя часы беларусаў.

⁴ Назолиць – напэўна, назаліць.

⁵ Віленка – Вільня.

Ён знаець іспраўніка, знаець асэсара,
Маскалёў¹ на кватэру, як чартоў, нам садзіць.

Там войт, што уса круціць, чалавек бывалы,
Быў у Гданьску, у Кралеўца плаваў на віціне,
Ось там стаіць маладзец, жаўнер дасканалы,
Ён, бядак, кабылінку з'ядаў у Мадліне.

Там у куце музыка; як ён добра граець!
«Свінні ў рэпе», і «Дзюбу», і польскія танцы.
А гэтта ёсць Алёнка, очы ў дол спушчаець,
А там бачу: Альжбетка ў сінняй катанцы.

Но, зачніце, дзявочкі, пану заспявайце,
Ён вам дасць па ўстужачцы, борзда зачынайце.

Перад Юзафам Яжоўскім і ўсімі ўдзельнікамі свята ўзнікае
цэлая група па-святочнаму апранутых дзяўчат, якія хорам спя-
ваюць Чачотава песню:

Што ж мы вашэці скажам,
Простыя з сяла дзяўчата?
Якія ж песні звяжам?
У нас мысль не багата!
Але як мыслім, чуем,
Так табе заспяваем,
Так цябе павіншваем –
Няшчырасці не знаем.
Лісічка, жоўты грыбок,
Слімакоў не баіцца;
Не точыць яго чарвячок,
Ён у лесе здароў блішчыцца.
Конік па полю дурэе,
Хоць копы вазіць не дбае,
Салавей хораша пее,
Самічку к сабе склікае.
Будзь, як лісічка, здаровы.
Як конік, вясёл пры трудзе.
Няхай твае пісьма, размовы
Як салаўя голас будзе.

¹ Маскалі – царскія салдаты.

Пасля дзяўчат выходзяць наперад хлопцы, якія спяваюць:

Мы ад сахі, ад бараны,
Мала вам спяваці будзем!
Чытаць, пісаць не учаны,
Ат сабе трохі загудзем...

Ізноў дзяўчаты змяняюць хлопцаў. Яны расказваюць у песні, што сярод іх ёсць прыгожая паненка, якая яснаейшая і бялейшая за малако, «што блішчыцца ў даёнцы», «цнатлівая і разумная», і раяць імянінніку «свацею жычліву», якая паможа яму здружыцца з той паненкай: «Будзеш мець красну жанэнку». Дзяўчат перабівае хлапечы хор. Хлопцы расказваюць у песні, што яны пачулі, быццам бы людзі «вельмі брыдка» казалі аб імянінніку. Нібы ён усё «заслепен» у кніжках, а на паненак і не глядзіць! Далей згадваецца нейкая Гертруда, якая жыве за сцяною ў Яжоўскага, але ён не карыстаецца гэтым. Хор раіць яму жартам:

Папраўся, мілы паночку,
Любі ладныя дзяўчата...

Бо, спявалася далей у песні, калі завітае старасць, ужо нельга будзе зведаць шчасце каханья.

Калі хлопцы закончылі песню, выходзіць войт, які кажа да іх:

Што ж маўчыце? Ці вам ся ўжо песні урвала?
Чы вы іх так складаці ўмеце мала?

На гэта адзін са спевакоў адказвае – зноў жа вершам:

Не, бацька, у нас песні, колька рыб у Нёмні,
Але на тое, мілы галубчыку, помні,
Што мы па-руску пеем, а нашы панове
Па-польску ўсё гавораць; кепска нашай мове!..

У вершаванае перамаўленне ўключаецца другі са спевакоў, які прапануе сябру Мікіту праспяваць «тую песню, што для сваёй Алёнкі спяваў напрудвесню...». Мікіта адразу згаджаецца.

На заканчэнне ўсёй гэтай невялічкай пастаўкі бярэ слова дзясятнік, які, звяртаючыся да імянінніка Юзафа Яжоўскага, просіць у яго прыняць шчырыя зычэнні ад сялян.

Беларускія вершы Яна Чачота ўдзельнікі свята сустрэлі з вялікай прыхільнасцю. Гэта была падзея: публічна, перад цветам віленскай моладзі і студэнтамі, якіх сабралася нямала (да імянін жа кіраўніка філаматаў былі прымеркаваны яшчэ і імяніны другога Юзафа – Кавалеўскага), на ўвесь голас гучала адлітая ў паэтычныя строфы беларуская мова – мова лапцюжнага непісьменнага мужыка! Аб уражанні, якое зрабілі тады на слухачоў беларускія вершы і песні Яна Чачота, сведчыць хаця б той факт, што адзін з гэтых слухачоў Ігнат Дамэйка, які, апынуўшыся ў эміграцыі ў далёкай Чылі, стаў славутым вучоным-геолагам (яго імя і цяпер носяць, напрыклад, горны хрыбет у Андах і знойдзены ім мінерал – дамэйкіт), нават праз 50 гадоў прыгадаў строфы з песні «Што ж мы вашэці скажам...», прывёўшы іх у сваіх успамінах.

Песні з Чачотавай драматычнай сцэнкай ў гонар Юзафа Яжоўскага былі адразу ж падхоплены моладдзю, якая вельмі ахвотна іх спявала.

Папулярнай сярод моладзі была і яшчэ адна беларуская песня Яна Чачота «Да пакіньце горла драць». Напісаў яе паэт да імянін сябра-філамата Дзяніса Хлявінскага. Выконвалася гэта песня – з адпаведнымі папраўкамі – і на імянінах іншых філаматаў.

Да нас дайшла (праўда, не цалкам) у варыянце, які спяваўся на імянінах Францішка Малеўскага (Яроша) – сына рэктара Віленскага ўніверсітэта. Пачыналася гэта жартоўная песня так:

Да пакіньце горла драць,
Да пакіньце, братцы, спяваць!
Да клікнейма адно раз:
Будзь здароў, наш Ярош!
Благаславі яго Спас!..

Тут у рукапісе, які данёс да нас гэту песню, аказаўся пропуск. Пасля пропуску ішлі такія радкі:

Да дай красну дзевачку,
Каб ён з сэрца пакахаў,
Да з гарэлкай пляшачку –
Сват ад яго к ней ехаў.
Гайда, гайда, гайда, гайда!..

У канцы абыгрывалася беларуская народная іншасказальная формула, якую звычайна казалі сваты ў час сватання.

Пра той вялікі поспех, які выпаў на долю гэтай вясёлай песні, расказвае ў пісьме Адаму Міцкевічу 16 лістапада 1819 года сам аўтар: «На імяніны Дзяніса я напісаў некалькі мужыцкіх песень (заўважце, некалькі. – *К. Ц.*), сярод якіх апошняя «Да пакіньце горла драць» найбольш прыйшлася даспадобы Тамашу (Зану. – *К. Ц.*), ён прыдумаў да яе, як ты ведаеш, матыў і лез з ёй да ўсіх, як цыган на кірмашы. А раз спадабалася песня, я мусіў напісаць вершы і для Яроша і той самы верш “Да пакіньце горла драць” перарабіць для яго. І не толькі гэта, але і “Што ж мы вашэці скажам...” , разавочаныя, спявалі. Словам, на імянінах і чыталі, і спявалі...»

Адаму Міцкевічу не проста спадабаліся беларускія песні Яна Чачота – і тыя, што ён сам чуў на імянінах Юзафа Яжоўскага, і гэта, апошняя, «Да пакіньце горла драць», пра якую ён ведаў з пісем сяброў-філаматаў. У гэтых песнях ён убачыў нешта значнае, вельмі важнае, незвычайнае. Сваё захапленне песнямі Яна Чачота А. Міцкевіч выказаў у пісьме да яго ад 27 лістапада таго ж года: «Што мяне... узрадавала – прызнаюся табе па-філаматку – гэта твая песня, правільней, твае песні, я бачу ў іх агромністы і хуткі прагрэс з часу твайго ўступлення на пісьменніцкую дарогу. Лёгкасць, ды прытым агонь, сапраўды піндараўскі¹, пераўзышлі нават тыя надзеі, якія я ўскладаў на цябе. Прэч з дарогі, Заны, прэч, Адамы! Не лянуйся, калі ласка! Ты пішаш усё лепш...» Беларускія песні Яна Чачота ведалі і спявалі ўсе філаматы. Ведаў і спяваў іх з сябрамі і Адам Міцкевіч. Адзін маленькі факт, пададзены ў пісьме Тамаша Зана да Верашчакаў ад 31 кастрычніка 1820 года. Едучы неяк у Вільню, Тамаш Зан зазначаваў у заезным доме ў Канвалішках. Раптам сярод ночы яго будзіць гучны і вясёлы спеў:

Да пакіньце горла драць!..

Калі ён прахапіўся, то ўбачыў перад сабой двух сваіх сяброў Адама Міцкевіча і Яна Чачота. Яны ехалі з Вільні ў Наваградак

¹ Піндар – старажытнагрэчаскі паэт, класік харавой лірыкі.

і таксама спыніліся на гэтай станцыі. Даведаўшыся, што тут на-
чуе іх сябар Тамаш Зан, яны такім во чынам і выказалі сваю ра-
дасць ад сустрэчы. Бачачы такую прыхільнасць Адама Міцкеві-
ча да твораў на беларускай мове, Ян Чачот і ў гонар ягонага
вельмі чаканага ўсімі філаматамі прыезду з Коўні піша прыві-
тальны верш зноў-такі на беларускай мове. У час хвалюючай су-
стрэчы паэт пад бурныя воплескі сяброў прачытаў Адаму Міц-
кевічу гэты верш, у якім выказаў агульную радасць:

Едзе міленькі Адам,
Глядзіце, а онь, а онь,
Ды ён харашэнькі сам,
Пад ім – вараненькі конь.
Золатам пояс ззяе,
Аж ад бляску снег тае,
На шапцы сіні баран, –
Хто бы думаў, што ён пан!
Так адзет харашэнька,
Едзе, едзе барздзенька.
Гайда...

Заканчваўся верш такімі шчырымі сяброўскімі прызнаннямі:

Без цябе усё тут смутна.
Па табе плача гай,
І рэчкі плывуць мутна,
У жалобе увесь край.
Наш ты міленькі Адам,
Насмуціў жа ты нас досць.
Наградзі смутак нам
І будзь у нас доўга госць.

Калі разам з іншымі філаматамі і філарэтамі Ян Чачот быў
кінуты ў турму ў Вільні, свае самыя гарачыя пачуцці ён выказваў
якраз у беларускіх песнях, на мове свайго народа. Пра тое, як
узрушыла сяброў па няволі адна з такіх песень Яна Чачота, рас-
казваюць у сваіх мемуарах філарэты Отан Слізень і Антоні Эд-
вард Адынец, прыгадваючы адзін і той жа выпадак – развітанне
з Янам Чачотам, Тамашам Занам і Адамам Сузіным перад самай
адпраўкай іх у далёкі і цяжкі нявольніцкі шлях, ва ўральскую
ссылку.

Як паказвае Адам Мальдзіс у кнізе «Падарожжа ў XIX стагоддзе» (Мінск, 1969), у Яна Чачота былі ў той час і іншыя беларускія творы. Сярод іх п'еса ў гонар Адама Міцкевіча, напісаная для тэатра: аб ёй упамінае ў адным з пісем Рамуальд Зямкевіч. На жаль, гэта п'еса, як і шмат іншых твораў паэта, да нас не дайшла.

На маю думку, беларускія песні і вершы Яна Чачота філамацкага перыяду, якія тут упершыню, здаецца, паказваю я нашаму чытачу ў такім вось найбольш поўным, нераскіданым выглядзе, па сённяшні дзень не ацэнены як трэба ў літаратуразнаўстве. Вядома, калі мераць іх сучаснымі меркамі, то можна знайсці шмат недахопаў, асабліва моўных. Але ж не трэба забываць, што Ян Чачот быў, як ужо гаварылася, першапраходцам у беларускай паэзіі, ён ішоў па цаліне, яму трэба было яшчэ ўздымаць, кажучы словамі Янкі Купалы, «скібіну слова».

Тым не менш у беларускіх творах Яна Чачота сапраўды ёсць тая «лёгкасць», той паэтычны «агонь», пра якія кажаў Адам Міцкевіч. Мова твораў Чачота, калі апусціць не такія ўжо і шматлікія паланізмы, мала чым адрозніваецца ад сённяшняй беларускай літаратурнай мовы. Яна даволі багатая, гнуткая, разнастайная. Узорам для Яна Чачота служыла мова беларускіх народных песень, матывы якіх ён шырока выкарыстоўваў у сваёй творчасці. У філамацкіх беларускіх вершах Яна Чачота, і перш за ўсё ў драматычнай сцэнцы, можна ўбачыць выразныя адзнакі часу, некаторыя асаблівасці побыту беларускай дарэформеннай вёскі, яе сацыяльную структуру. Даволі жывым, «бачным» паўстае перад намі вобраз цівуна, які выступае ад імя сялян, не адрываючы і сябе ад іх, і выяўляе немалую дасведчанасць у многіх рэчах, нават у гісторыі. Хай, можа, ён крыху ідэалізаваны, але ўсё ж няма ў ім той аднабаковасці, якую мы прывыклі бачыць у гэтым сацыяльным тыпе, што стаў сімвалам прыгонніцтва. Вельмі прываблівае ў сцэнцы вобраз вясковых дзяўчат-сялянак. Хоць дзяўчаты спачатку – такія ўжо ў беларусаў характар! – і «прыбядняюцца» (быццам не могуць «звязаць» песні, бо іх, бачыце, «мысль не багатая»), але ж папраўдзе ўмеюць яны і «звязаць» словы, і скласці цудоўныя песні. Ды і пачуццё

ўласнай годнасці ў іх ёсць: дзяўчаты прама кажуць панічу, што сярод іх знойдуцца і такія, якія будуць годныя і яму ў жонкі, трэба толькі ўмець пасватацца. Праўдзівая ў Чачота і характарыстыка вясковых хлопцаў. Хоць яны «ад сахі, ад бараны... пісаць, чытаць не учаны», але ж таксама ўмеюць і песню спець, і выказацца як трэба. З твора відаць адносіны юнакоў да рэкруцтва, ад якога яны звычайна ўцякаюць у лес. Надзвычай цікава тое, што сялянскія хлопцы выказваюць трывогу за лёс сваёй мовы, называючы яе «рускай», мовы, якой цураюцца паны, што «па-польску ўсё гавораць». Вядома ж, Ян Чачот у вусны сваіх герояў уклаў сваю ўласную заклапочанасць аб мове народа.

Ян Чачот і потым пісаў вершы і песні на беларускай мове, якія ён змясціў у сабраных ім фальклорных зборніках у 1844 і 1846 гадах. Гэта былі ўжо больш дасканалыя ў мастацкіх адносінах творы, палепшылася і іх мова, пашырылася тэматыка, у іх таксама паэт праявіў павагу да роднага народа, выказаў спачуванне да яго незайздроснай долі. Так, у вершы «Да мілых мужычкоў» паэт пісаў:

Да і я вам памагу
Песеньку спяваці,
Ды і я ж між вамі ўзрос
Пры бацьку і маці.
І мне Бог на свеце даў
Гора гараваці,
Штобы лепш я вас любіў
І ўмеў спагадаці.
Ой, што ж вы напелі тут,
Ды якога дзіва!
Шкода, што на голас ваш
Старонка драмліва.
А як прачнецца з сна
Гэта Дабрадзейка,
Пэўна, будзе слухаць вас
Лепш, як салавейка...

Але гэтым пазнейшым вершам Яна Чачота больш пашанцавала. Апублікаваныя яшчэ пры жыцці аўтара, яны адразу трапілі ў поле зроку даследчыкаў і гісторыкаў літаратуры і былі дэ-

талёва разгледжаны – як з мастацкага, так і з ідэйнага боку. Таму паўтарацца тут няма патрэбы.

Значэнне беларускіх твораў Яна Чачота, як кажуць, цяжка пераацаніць. Пачаўшы расцярабліваць дарогу для новай беларускай літаратуры, ён стаў выдатным прыкладам для наступных пакаленняў творчай інтэлігенцыі «паўночна-заходняга краю» ў стаўленні да народа, яго культуры і мовы. Якраз у гэтым – важнейшая заслуга Яна Чачота перад нашай літаратурай.

З літаратурнай спадчыны Яна Чачота вялікую цікавасць уяўляюць таксама напісаныя ім у 1818–1819 гадах на польскай мове балады, якія адыгралі надзвычай важную ролю ў творчай біяграфіі яго славутага сябра – Адама Міцкевіча.

Да нас дайшло восем балад Яна Чачота, якія ён заснаваў на вуснай паэзіі народа.

Вышэй былі разгледжаны некаторыя з іх – «Свіцязь», «Калдычэўскі шчупак», «Узногі», «Мышанка», «Наваградскі замак», у якіх паэт выкарыстаў пачутыя ім у народзе паданні роднага краю. Народныя паданні сталі сюжэтам і такіх яго балад, як «Бекеш», «Падземны звон на горцы ў Пазяневічах», «Радзівіл, ці Заснаванне Вільні».

Польскія даследчыкі яшчэ як след не ацанілі мастацкія вартасці балад Яна Чачота. Галоўныя іх недахопы яны бачаць у рыхласці кампазіцыі, зацягнутасці апавядання, а таксама ў тым, што аўтар слепа трымаўся фальклорнай асновы ў кожнай з балад, а галоўнае – карыстаўся гутарковай мовай, «засмечанай» шматлікімі «правінцыялізмамі», «дыялектызмамі», інакш кажучы, беларускімі словамі і выразамі.

Затое з боку фалькларыстыкі польскія вучоныя надаюць баладам Яна Чачота надзвычай важнае значэнне, бо яны данеслі да нас з самага пачатку XIX стагоддзя многа найкаштоўнейшых звестак з галіны фальклору, амаль цалкам беларускага. У васьмі баладах Янам Чачотам было «зафіксавана», як падлічыў у сваіх працах польскі фалькларыст Станіслаў Свірка, дванаццаць паданняў і народных казак. Яны леглі ў аснову гэтых твораў і пададзены аўтарам з вялікай дакладнасцю.

Доўгі час у літаратуразнаўстве нічога не было вядома нават пра існаванне большасці з балад Яна Чачота.

Упершыню пра іх расказаў у польскім друку ў 1886–1889 гадах, г. зн. праз шэсцьдзесят гадоў пасля напісання, Ян Рыхтэр, які натрапіў у паперах аднаго з сяброў паэта – гаспадара маёнтка Цешаўля Наваградскага павета Адольфа Кабылінскага – на рукапісны сшытак з Чачотавымі баладамі. Але хутка гэты сшытак ізноў на доўгі час выпаў з поля зроку даследчыкаў. Яго лічылі безваротна згубленым. Другі раз яго знайшоў у 1953 годзе – зноў праз шэсцьдзесят з лішнім гадоў! – польскі даследчык Чэслаў Згажэльскі: як выявілася, перададзены ў бібліятэку Асалінскіх у Львове сшытак быў няправільна зарэгістраваны і патануў у папяровым моры, адкуль і быў выпадкова выцягнуты на святло. І толькі нядаўна – яшчэ амаль праз дваццаць гадоў, а канкрэтней, у 1972 годзе, – усе восем знойдзеных балад Яна Чачота былі апублікаваны – упершыню! – Станіславам Свіркам у кнізе «З кола філамацкага перадрамантызму». Інакш кажучы, больш чым сто пяцьдзесят гадоў яны былі схаваны ад вачэй чытачоў.

І хоць балады Яна Чачота нідзе не публікаваліся, яны былі вядомы сябрам-філаматам, у тым ліку і Адаму Міцкевічу.

Балады Яна Чачота надзвычай зацікавілі генія сусветнай літаратуры, у якой ён тады толькі шукаў сваю дарогу.

Як вядома, у першых сваіх творах Адам Міцкевіч прытрымліваўся прынцыпаў класіцызму. Творы «Мешка, князь Наваградка», «Пані Анэля», у якіх малады паэт ішоў ад Вальтэра, верш «Гарадская зіма», дзе відаць творчае перайманне ў польскага класіцыста Трамбецкага, «Ода да Бруна», «Ода да Пыры», санеты «Прыпамінаю», «Ужо з пагодных нябёс...», узорам для якіх паслужылі творы Гарацыя і Петраркі, паэмы «Бульба», «Жывіля» і іншыя творы, напісаныя з 1817 па сярэдзіну 1819 года, былі цалкам вытрыманы ў стылі класіцызму.

У той час, калі Адам Міцкевіч і ў сваёй паэтычнай практыцы, і нават у публіцыстычных выступленнях адстойваў прынцыпы гэтага літаратурнага напрамку, яго сябры-філаматы Ян Чачот і Тамаш Зан настроілі ўжо свой паэтычны слых на новыя павевы. А гэта быў час, калі ў выніку нарастання ўсееўрапейскага руху

за разняволенне народаў устарэлыя каноны класіцызму стана-віліся ўсё больш цеснымі для літаратуры, якая імкнулася адлюстравать новыя, больш радыкальныя настроі ў перадавых колах грамадства. Адзін з галоўных шляхоў абнаўлення літаратуры па-новаму настроеныя яе прадстаўнікі бачылі ў звароце да народнага жыцця, да фальклору. Гэты шлях адным з першых сярод філаматаў якраз і выбраў шчыры нарадалюбец Ян Чачот, які з поўным усведамленнем важнасці сваёй справы ўзяўся за мастацкае асваенне фальклорнай спадчыны беларускага народа, што і адлюстравалася ў яго песнях і баладах ужо ў 1818–1819 гадах. Адама Міцкевіча з самага пачатку прывабіла гэта тэндэнцыя ў творчасці сябра, прымусіла яго самога задумацца над сваімі творчымі прынцыпамі. Вядома, такі вялікі пералом у творчасці Адама Міцкевіча, як пераход да рамантызму, не быў простым і не мог быць абумоўлены толькі адной прычынай. Перш за ўсё гэты пералом трэба, мусіць, растлумачыць унутранай неабходнасцю паэта ярчэй выказаць сябе і свой час, знайсці найбольш эфектыўныя, калі можна так сказаць, сродкі ўздзеяння на чытача. Да гэтага ж, вядома, прычынілася і знаёмства з рамантычнымі плынямі ў заходнееўрапейскай літаратуры, і перш за ўсё захапленне творчасцю вялікага нямецкага паэта Фрыдрыха Шылера, які ў яго чытацкіх інтарэсах заняў месца Вальтэра.

І ўсё ж у пераходзе Адама Міцкевіча на пазіцыі рамантызму прыклад Яна Чачота быў ці не самым вырашальным.

Больш за ўсё цікавілі Адама Міцкевіча балады сябра. Дагэтуль ён ведаў англійскія балады, захапляўся баладамі Шылера, заснаванымі галоўным чынам на матэрыяле антычнай міфалогіі, з цікавасцю чытаў шырокавядомую баладу аўтара «Дзівосных прыгод барона Мюнхгаўзена» Готфрыда Аўгуста Бюргера «Ленору» і яе шматлікія пераробкі. Вядома ж, знаёмыя былі яму і польскія балады, якія засноўваліся галоўным чынам на класічных сюжэтах і на ўзорах заходнееўрапейскай літаратуры. І вось тут А. Міцкевіч даведваецца, што балады – гэты галоўны жанр рамантычнай літаратуры – піша яго самы блізкі сябар Ян з Мышы! І галоўнае – сюжэты для сваіх балад ён бярэ не з антычнай міфалогіі, не з заходнееўрапейскай літаратуры, а з паданняў

і казак таго самага простага люду, сярод якога жыў і сам. «Прышлі мне “Свіцязь” і іншыя твае новыя творы, “Бекеша” і г. д., зробіш мне найвялікшую ласку», – піша Яну Чачоту 22 верасня 1819 года Адам Міцкевіч з Коўна, куды ён тэрмінова выехаў на пасадку настаўніка. Просьбу Адама Міцкевіча Ян Чачот не адразу задаволіў. У пісьме да свайго сябра 30 верасня ён тлумачыў гэтак перш за ўсё тым, што хацеў яшчэ перапісаць, дапрацаваць свае баллады, а зрабіць гэтак «не было калі». Тое ж самае кажа ён і ў другім пісьме – ад б кастрычніка: «Вершаў сваіх не пасылаю, бо поўнасьцю яшчэ і не паправіў і не маю часу – то праз тое, то праз другое – паправіць. Абяцаю, аднак, зрабіць гэтак адразу ж, як толькі змагу». Але Ян Чачот усё не знаходзіў магчымасці дапрацаваць і перапісаць свае творы. Міцкевічу ж не цяпелася іх прачытаць, і ён ізноў, ужо 27 лістапада, піша сябру: «Дарэмна, і не магу даўмецца, чаму дарэмна, так доўга вымольваю твае “Бекешы”, “Свіцязі” і г. д. і г. д. Неабавязкова перапісваць, можна хаця б і так прыслаць, за што абдыму цябе на Каляды». Балладу «Свіцязь», прычым неперапісаную, непапраўленую, Ян Чачот усё ж, як гэтак можна бачыць з далейшай перапіскі, паслаў свайму сябру. Астатнія ж наважыў патрымаць у сябе. «“Бекеша” і “Арыёна” (баллада, якая да нас не дайшла. – К. Ц.) таму не пасылаю табе, – апраўдваўся Ян Чачот у пісьме да Адама Міцкевіча 7 снежня, – што яны ў мяне ў адным экзэмпляры, што “Арыён” яшчэ in crudo¹, патрабуе, каб я яго хоць збольшага падчасаў; што абедзве тыя баллады мне нават самому не вельмі падабаюцца, а “Бекеш”, выстаўлены пад удар крытыкі маладога Юзафа (так у адрозненне ад Юзафа Яжоўскага называлі сябры філамата Кавалеўскага, які на адным з пасяджэнняў таварыства выступіў з разглядам Чачотавай баллады, прачытанай там аўтарам. – К. Ц.), нямала атрымаў сінякоў, і я хачу цяпер сядзець, пакуль калінебудзь не папраўлю, ціха. Хацеў бы паслаць табе найсмачнейшыя ласункі; што ж пасылаць яшчэ не апрацаваныя чарнавікі! Так што выбачай, можа, прышлю, можа, не; але калі будзеш у нас, то прачытаю табе з ахвотай».

¹ In crudo (лац.) – у першапачатковым выглядзе, ва ўсёй непасрэднасці.

Ян Чачот, вядома ж, выканаў урэшце сваё абяцанне, і Адам Міцкевіч меў магчымасць пазнаёміцца з усімі яго баладамі. Першыя свае балады Адам Міцкевіч напісаў 20 снежня 1819 года (ці 3 студзеня 1820 года па новым стылі). Цікава, што з’яўленне іх зноў-такі звязана, ужо непасрэдна, з імем Яна Чачота, які ў той час якраз цяжка хварэў. Вось як піша пра гэта сам Міцкевіч у пісьме да свайго сябра: «Яне! Атрымаў твой ліст, поўны і сяброўскіх выказаў, і гарчай фантазіі. Чытаў яго, як і ўсе вашы пісьмы і як часта твае, з расчуленасцю. Вельмі ўсцешыўся, што ты зусім ужо здаровы; беражы сябе і не выходзь з дому. Хвароба твая страшна мяне напужала. Ярош напісаў мне пра яе; але ці яго паведамленне здалося мне занадта кароткім, ці проста я ўбіў сабе ў галаву, што ад мяне нешта тояць, што ты ў небяспецы. Якраз перад гэтым памёр тут адзін з гэтай хваробы, а некалькі чалавек цяжка захварэлі ёю. Усе гэтыя акалічнасці так мяне ўзбаламуцілі, што ўночы я не мог спаць, а калі, урэшце, заснуў, то мне прыснілася, нібы ты памёр; я ўскочыў, сказаў запаліць свечку і пачаў чытаць псалмы (як трывога, дык да Бога). Выбіваў з галавы соннае глупства і ў гэтым адурэнні напісаў дзве кароценькія балады, вельмі мізэрныя баладкі; адну толькі я сам зразумею, другую папраўлю, змяню і прачытаю вам на Занавым свяце...»

Адна з балад называлася «Люблю я...». Гэта балада, як сцвярджаюць польскія літаратуразнаўцы, стала пераломным пунктам у творчасці Адама Міцкевіча, а разам з тым і ва ўсёй польскай літаратуры, паклаўшы ў ёй пачатак новаму напрамку – рамантызму. Услед за баладай «Люблю я...», якую аўтар прачытаў у Вільні сябрам і якую яны ўсе вельмі ўпадабалі, ён па звароце ў Коўна ўзяўся пісаць новыя творы ў гэтым жанры. На працягу 1820–1821 гадоў Адам Міцкевіч стварыў цэлае «грона» цудоўных балад, якія ў 1822 годзе выйшлі асобным выданнем пад назвай «Балады і рамансы». Пра ролю Яна Чачота ў нараджэнні рамантызму на нашых землях добра раскажаў Станіслаў Свірка ў напісаных ім раздзелах кнігі «Народнасць у Міцкевіча», якая выйшла ў Варшаве ў 1958 годзе, «Гісторыя польскай фалькларыстыкі: 1800–1863» (Варшава, 1970) і ў памянёнай яго кнізе «З кола філамацкага перадрамантызму». Вядомы польскі фалькларыст

прыйшоў да вываду, што «тыя “песенькі” і “балады” Чачота былі галоўным імпульсам, які падштурхнуў Міцкевіча ў кірунку народнасці, а калі казаць больш канкрэтна, у кірунку баладнасці...». Вядома, даводзіць даследчык, на Адама Міцкевіча ўплывалі і іншыя філаматы, асабліва Тамаш Зан і Ануфрый Петрашкевіч, якія таксама выкарыстоўвалі беларускі фальклор у сваёй паэтычнай творчасці, але ўсё роўна «найвыдатнейшым піянерам народнасці сярод філаматаў быў Чачот, якраз яго ўплыў на Міцкевіча аказаўся ў гэтым плане наймацнейшым...». Так, разважае далей польскі вучоны, Ян Чачот «не навучыў... Міцкевіча пісаць рамантычную паэзію, таму што сам гэтага не ўмеў, аднак паказаў яму новую крыніцу творчасці і новую дарогу. Таму што быў Чачот філамацкім маяком, які стаяў на віленскіх ростанях класіцызму і рамантызму і які нязменна паказваў на народнасць. Міцкевіч пайшоў у тым кірунку, і дарога тая прывяла яго да вялікай рамантычнай і народнай паэзіі».

Вось так – ні больш ні менш.

Ды за адно ўжо гэта трэба было б побач з Курганом бяссмерця ў гонар Адама Міцкевіча ставіць у Наваградку вялікі помнік і Яну Чачоту!

Адам Міцкевіч быў, вядома ж, вельмі ўдзячны за ўсё свайму сябру. Недарэмна, прысвячаючы сваю першую, сапраўды праграмную кнігу «Балады і рамансы» сябрам-філаматам, першым сярод іх ён назваў Яна Чачота.

Трэба яшчэ дадаць, што Ян Чачот не толькі паказаў сапраўдную дарогу ў літаратуру Адаму Міцкевічу, але і, не скупячыся, даў яму з сабой у гэты шлях добрую кайстру сюжэтаў і вобразаў для паэзіі. Станіслаў Свірка, супаставіўшы балады Яна Чачота з пазнейшымі «Баладамі і рамансамі» Адама Міцкевіча, знайшоў вельмі многа прыкладаў творчага выкарыстання таго багатага фальклорнага і жыццёвага матэрыялу, які ўтрымліваўся ў творах яго сябра. Так, балада Яна Чачота «Свіцязь» памагла Адаму Міцкевічу напісаць аж дзве балады – «Вяртанне таты» і «Свіцязь». У баладзе «Вяртанне таты» быў выкарыстаны з Чачотавага твора момант вяртання дадому купца і напад на яго на расстайных дарогах рабаўніка, а ў «Свіцязі» – паданне пра затапленне

горада. Свірка прыводзіць прыклады і тэкставых запазычанняў Адама Міцкевіча з балады Яна Чачота – такое дапускалася ў філамацкай сям’і. У баладзе «Свіцязь» Адам Міцкевіч выкарыстаў асобныя моманты і з іншых балад Яна Чачота. Напрыклад, з «Мышанкі» ён узяў, як заўважае польскі даследчык, «матыў воднай русалкі» (дарэчы, гэты матыў добра прыдаўся Міцкевічу і для яго «Свіцязяні») і матыў чароўнага зеля – толькі ў Чачота гэта зялле канкрэтнае і называецца, як у народзе, мінушка (ён нават прыводзіць у прыпісцы яго лацінскую назву), а Міцкевіч прыдаў той расліне новыя ўласцівасці і назваў яе кветкамі «царамі». Свірка знаходзіць у міцкевічаўскай «Свіцязі» таксама асобныя даволі выразныя запазычанні з балады Яна Чачота «Калдычэўскі шчупак».

Цікавыя сляды творчага пераасэнсавання фальклорнага матэрыялу Чачотавых балад бачыць даследчык і ў іншых баладах Адама Міцкевіча. Акрамя таго, многія вобразы і матывы балад Яна Чачота (ды і не толькі балад) выкарыстаў Адам Міцкевіч і ў такіх сваіх найбольш значных творах, як «Дзяды» і «Пан Тадэвуш». Так, жорсткі пан-самадур, гэтак ярка намаляваны Янам Чачотам у баладзе «Узногі», з’явіўся ў другой частцы міцкевічаўскіх «Дзядоў» як прывід, які нідзе не знаходзіць сабе месца: за здзекі з прыгонных сялян гэты ліхі пан прысуджаны цяпець на тым свеце страшэнныя пакуты голаду і смагі. У Адама Міцкевіча, як і ў Яна Чачота, сяляне, якіх закатаваў і замучыў голадам іх пан, ператвараюцца ў птушак, што цяпер нападаюць на яго...

Разам з тым трэба заўважыць, што Ян Чачот не лічыў літаратуру галоўнай справай свайго жыцця. Ён быў на дзіва самакрытычны. Хоць Адам Міцкевіч вельмі шчыра захапляўся творамі сябра, пісаў яму, што не бачыць у сябе вышэйшых здольнасцяў, чым у яго, усё ж Ян Чачот не прыняў такой завышанай ацэнкі сваёй творчасці. У 1820 годзе ў пісьме да Адама Міцкевіча, віншуючы сябра з поспехамі ў паэзіі, выказвае разам з тым шкадаванне, што сам ён «улез» у паэзію і трапіў у «лік вершапісцаў»: «Вялікая розніца – пісаць вершы і пісаць вершы сапраўдныя! Як неба ад зямлі!»

Сваё прызванне бачыў Ян Чачот у іншым – у збіранні і вывучэнні беларускага фальклору, якому ён прыдаваў вялікае значэнне ў змаганні за народнасць літаратуры, за яе дэмакратызацыю.

Пра фалькларыстычную дзейнасць Яна Чачота зноў-такі напісана даволі многа. Ёй аддадзена належнае і ў беларускай, і ў польскай фалькларыстыцы. Роля гэтай дзейнасці ў развіцці нашай культуры, нашай літаратуры агромністая. Упершыню – так, ізноў упершыню! – Ян Чачот сваімі зборнікамі беларускіх народных песень, якіх ён выпусціў на працягу 1837–1846 гадоў цэлых шэсць, паказаў, што за неацэнныя багацці хаваюцца ў народзе. Сабраныя Чачотам беларускія народныя песні, а таксама прыказкі і прымаўкі і сёння не ўстарэлі, і сёння без іх не абыходзяцца ні хрэстаматыі беларускага фальклору, ні анталогіі і зборнікі, у тым ліку і цяперашняе шматтомнае выданне вусна-паэтычнай творчасці беларускага народа, якое выйшла ў Акадэміі навук Беларусі. Яны і сёння застаюцца выдатнай крыніцай для літаратурнай творчасці, крыніцай, якая ніколі не перасохне.

І былі яшчэ дарогі...

Мы прайшлі толькі некаторымі сцяжынамі Яна Чачота, тымі, на якіх пазнаваў ён жыццё, якія навучылі яго любіць і не навідзець, якія выводзілі ў людзі, у свет, на дарогу змагання за праўду, за народную долю. Амаль усе гэтыя сцяжыны цесна перапляталіся са сцяжынамі вялікага Адама Міцкевіча, з якім так хораша ступалася па зямлі, так светла і шырока думалася. Сцяжыны роднай Наваградчыны...

Але былі ў Яна Чачота яшчэ іншыя сцяжыны, іншыя дарогі. Была ў яго біяграфіі Вільня, дзе зноў-такі яму пашчасціла ісці поруч з Адамам Міцкевічам, дзяліць з ім усе радасці і нягоды студэнцкага і службовага быцця, сумеснай дзейнасці для добра радзімы.

Помняць Яна Чачота гулкія калідоры і аўдыторыі Віленскага ўніверсітэта, дзе ён вучыўся і з захапленнем слухаў лекцыі выдатнага польскага гісторыка і грамадскага дзеяча Іаахіма Ляле-

веля, які пазней разам з Карлам Марксам і Фрыдрыхам Энгельсам актыўна ўдзельнічаў у інтэрнацыянальнай Дэмакратычнай асацыяцыі ў Бруселі. Ян Чачот разам з Адамам Міцкевічам былі вельмі блізка знаёмыя з Лявелем, нават сябравалі з ім.

Недзе ў Вільні (цяперашнім Вільнюсе) па сённяшні дзень хаваюцца тыя будынкi, дзе кватараваў колісь Ян Чачот, часам удвух з Адамам Міцкевічам, і дзе застыла ў сценах рэха галасоў маладых патрыётаў, іх гарачых спрэчак.

Пашукаўшы, можна знайсці тут і дом Сымона Малёўскага, рэктара ўніверсітэта, дом, дзе былі шырока адкрыты дзверы для філаматаў, у дружную сям'ю якіх уваходзіў і сын гаспадара – Францішак. Гэты дом быў асабліва дарагі для Яна Чачота, бо жыло ў ім яго самае светлае і чыстае каханне – маладая, гожая, вельмі грацыёзная Зося Малёўская, адна з дзвюх Францішкавых сясцёр, якая так хораша і міла іграла на фартэпіяна, зачароўваючы – і іграй, і сабою – усіх сяброў-філаматаў. Ян Чачот напісаў Зосі Малёўскай – ні многа ні мала – сто песень, многія з якіх яна выконвала, як падказваў аўтар, на матывы беларускіх народных песень...

А ў ваколіцах Вільні, магчыма, і цяпер раскашуе той зацішны бярозава-ясеневы гай, дзе любілі збірацца на свае вясельныя сходкі філаматы і філарэты, уся віленская моладзь і дзе Ян Чачот выступаў са сваімі дзёрзкімі антыўрадавымі вершамі, якія знаходзілі ў маладых сэрцах самы гарачы водгук. Гэты гай віленская моладзь прызвала Янавым, або Чачотавым. Цікава, ці захавалася гэта назва сёння?

Тут, у Вільні, сярод іншых даўнейшых камяніц высіцца базальянскі кляштар, той самы кляштар, які ў 1823 годзе царскі паслугач Навасільцаў ператварыў у турму, куды былі кінуты супольнікі выкрытых ім тайных згуртаванняў моладзі – Тамаш Зан, Ян Чачот, Адам Міцкевіч, Ігнат Дамэйка, Антон Слізень, Адам Сузін, Юзаф Яжоўскі, Юзаф Кавалеўскі, Фелікс Кулакоўскі, Ян Сабалёўскі, Тэадор Лазінскі, Ануфрый Петрашкевіч, Мікалай Казлоўскі і іншыя. Ідэйнаму кіраўніку філаматаў прафесару ўніверсітэта Іаахіму Лявелею ўдалося вырваць з турмы толькі Адама Міцкевіча, якога ён узяў на парукі і які тым не менш

наведваў там сваіх сяброў. Але і Адам Міцкевіч не пазбегнуў высылкі з «заходняга краю» ў Расію. Яго разам з Янам Сабалеўскім, Юзафам Яжоўскім, Францішкам Малеўскім адправілі на першым часе ў Пецярбург. Самы суровы прысуд быў вынесены сенатарам Навасільцавым Тамашу Зану, Яну Чачоту і Адаму Сузіну – турма і ссылка. Адам Міцкевіч, як расказваюць, доўга плакаў, даведаўшыся аб гэтым жорсткім прысудзе тром яго сябрам. Галоўнае, у чым абвінавачвалі Яна Чачота, было тое, што ён «у вершах і прамовах выказваў шкодныя намеры».

Такім чынам, была ў біяграфіі Яна Чачота і ссылка. Многа доўгіх гадоў пакут і выпрабаванняў. Спачатку яго завезлі на Урал, у гарадок Кізіл, дзе, згодна з прысудам, пратрымалі шэсць месяцаў у «крэпасці». Пра тое, колькі яму давялося там перажыць, відаць з яго пісем. Вось як пісаў ён з Кізіла ў кастрычніку 1825 года Ануфрыю Петрашкевічу і Юзафу Завадскаму: «Усю зіму аж да 15 мая я пражыў у халаднейшай за Сібір абвахце, заўсёды з салдатамі перад вачамі і з рознымі каравульнымі, якія забруджвалі мой пакой сваім тытунём і размовамі. У гэтай здзіравай і недагледжанай хованцы часам быў такі жаклівы холад, што я змушаны быў сядзець тут адзеты, як у павозцы, – у кажуху, паліце, цёплых ботах, рукавіцах і шапцы. Я так замярзаў некалькі разоў, што не ведаю, як яшчэ не захварэў, – калі б не ўнутранае цяпло, можна б было ператварыцца ў лёд. Схаваныя рукі былі ўсё роўна застылыя, гэтак жа сама і душа. Так што, мой пане Завадскі, пра тое, каб пісаць, і ў галаве не было. А да ўсяго гэтага не па-людску да мяне тут аднесліся... Губернатар, кузіна якога тут замужам за камендантам, на пытанне, ці можна мне пісаць да бацькоў, загадаў – ці не з любові да сваіх? – каб у мяне ні пяра, ні чарніла, ні паперы не было. Тут жа загад быў даведзены да дзяжурных. Мне і раней перашкаджалі пісаць дадому розныя фармальнасці, а цяпер я зусім пазбавіўся гэтай адзінай прыемнасці – пісаць, што мроіцца. Зрэшты, на такім халодным гарызонце і сярод усялякіх прыкрасцяў ні пра што асаблівае не мроілася – такое прыніжэнне было вельмі прыкрае і ўсякую ахвоту што-небудзь грывазольці адбіла...»

З Кізіла Яна Чачота выслалі ва Уфу. Беларускі гісторык Валянецін Грыцкевіч знайшоў у Цэнтральным дзяржаўным архіве Башкірыі, у фондзе Арэнбургскага грамадзянскага губернатара за 1824–1830 гады, цікавыя звесткі аб знаходжанні Яна Чачота ва Уфе. Ёсць там, напрыклад, такі запіс: «Студэнт Іван Фадзеёў сын Чачот – перайменаваны ў канцылярыста ў мінулым 1828 годзе ліпеня з 14 дня, знаходзіцца на кватэры і працягвае служэнне ў канцылярыі пана Арэнбургскага губернатара, займаецца пісьмаводствам і ад казны ўжо ніякага жалавання не мае, а атрымае адпаведна працы грошы».

З Уфы Яна Чачота ў 1831 годзе перавялі ў Цвер, дзе ён прабыў два гады і дзе ў час эпідэміі халеры ледзь не загінуў ад раз’юшанага натоўпу гараджан, якія паверылі пушчанай некім плётцы, быццам бы ён разам з іншымі ссыльнымі вінаваты ў эпідэміі...

Там, у далёкай ссылцы, Ян Чачот не ўпаў духам, не апусціў рукі. Ён і ў тых суровых умовах застаўся верны сваім нарадазнаўчым інтарэсам, захапіўшыся збіраннем мясцовых этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў, якія пасылаў свайму сябру-філаману манголазнаўцу Юзафу Кавалеўскаму ў Казань, куды той быў высланы. Матэрыялы гэтыя, на жаль, загінулі ў час паўстання 1863 года ў варшаўскай кватэры Юзафа Кавалеўскага, які к гэтаму часу вярнуўся ў Польшчу. Валянецін Грыцкевіч у Рукіпісным аддзеле Дзяржаўнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Пецярбургу знайшоў пісьмо Кавалеўскага вучонаму-ўсходазнаўцу У. У. Грыгор’еву, дзе ён піша: «І гэты стос пісьмаў (Чачота), каля 200 аркушаў, у час разгрому маёй маёмасці ў Варшаве прапаў без вестак. Цяжка, цяжка аб гэтым пісаць».

І ўсё ж гэта толькі маленькія, як кажуць, «разрозненыя» звесткі аб тых дзесяці гадах сібірскай ссылкі Яна Чачота, толькі іх прыглушаныя адгалоскі. Той, хто захацеў бы адхіліць заслону часу і паказаць ад пачатку да канца жыццё паэта ў ссылцы, павінен быў бы падняць усе тыя матэрыялы – яго і пра яго, якіх няма, пэўна ж, захоўваецца недзе ў архівах. На некаторыя з гэтых матэрыялаў ужо натрапілі рускія даследчыкі.

Быў яшчэ ў біяграфіі Яна Чачота і Лепель, куды яго ў 1833 годзе перавёў цвярскі губернатар, ратуючы ад несправядлівага абвінавачвання, звязанага з памянёнай вышэй эпідэміяй халеры. У Лепелі нешчаслівага выгнанніка ўладкавалі ў кіраўніцтве сістэмы Бярэзінскага канала, дзе дырэктарам быў сын цвярскага губернатара. Апынуўшыся на Беларусі, Ян Чачот разгарнуў шырокую дзейнасць па збіранні песенных скарбаў беларускага народа, пра што марыў яшчэ ў Вільні. Нарэшце ў 1839 годзе яму, як пішацца ў цыркуляры Міністэрства ўнутраных спраў, «государь император высочайше повелеть соизволил: дозволить высланному за прикосновенность к обществу филоматов в Оренбургскую губернию, а потом поступившему на службу по ведомству путей сообщения бывшему студенту Виленского университета, а ныне губернскому секретарю Чечоту возвратиться на родину Гродненской губернии в Новогрудский уезд без учреждения за ним полицейского надзора».

Нават без паліцэйскага нагляду! Воля! Пасля шаснаццаці адабраных гадоў жыцця! Куды ж было кінуцца цяпер былому арыштанту? Вядома ж, дадому, на родную Наваградчыну!

Першага, каго ўспомніў там Ян Чачот, быў апякун філама-таў ліберальны граф Храптовіч з яго надзвычай багатай бібліятэкай у Шчорсах, дзе асабліва любілі працаваць Адам Міцкевіч і Францішак Малеўскі. Граф Храптовіч, ведаючы схільнасць Яна Чачота, адразу ж даў яму там пасаду бібліятэкара – пасаду, пра якую можна было толькі марыць. У Шчорсах Ян Чачот мог цалкам аддацца свайму любімаму занятку – збіранню і публікацыі асобнымі зборнікамі беларускага фальклору.

У 1844 годзе Ян Чачот вымушаны быў пакінуць працу ў бібліятэцы. Апошнія тры гады жыў ён у сваіх сяброў – спачатку ў Вяржбоўскіх у Далматаўшчыне, потым у Рафала Слізеня ў Вольнай і Бортніках.

Пасля цяжкая хвароба прывяла паэта ў Друскенікі, «на воды». Але лячэнне не дало ніякага выніку, і 23 жніўня 1847 года Ян Чачот, не дасягнуўшы нават свайго 50-годдзя, памірае ў ваколіцах Друскенікаў – вёсцы Ротніца. Адам Міцкевіч, са спазненнем даведаўшыся аб смерці свайго сябра, з болем у сэрцы пісаў

26 чэрвеня 1853 года Ігнату Дамэйку з Парыжа ў Чылі: «Дарагі Ігнат, вось што-кольвек пра нашых былых сяброў і мінулыя часы. З двух канцоў зямлі, якія аддзялілі нас адзін ад аднаго, мы бачым па-рознаму цяперашнія часы, у мінулым жа мы сустракаемся па-ранейшаму. Не ведаю, ці вядома табе, што ад нас пайшоў твой ранейшы знаёмы, а мой стары друг (з першага класа) Ян Чачот. Дзень яго смерці нам невядомы. Мы даведаліся толькі, што ён памёр. Прыблізна ў той час, калі ён памёр, мне ўсё снілася пра яго адно і тое ж: што ён прыехаў у Парыж, а я з-за нейкіх перашкод не магу з ім пабачыцца. Гэта мучыла мяне ў сне, і я прачынаўся сумны. Мне доўга не хацелася верыць звесткам пра яго смерць, якія ў нас так цяжка праверыць. Цяпер я ведаю пэўна, што ён памёр. Доўгія гады і многа ўспамінаў звязвалі мяне з ім. Перад смерцю ён выдаў беларускія песні, і яны там у нас выклікалі многа пахвал...»

Друскенікі... Сюды я прыехаў з сынам – на адпачынак. Ціхі, увесь у зеляніне цяністых ясеняў і ліп гарадок, падпяразаны шырокім пасам блакітнага Нёмана. Курорт былога «ўсесаюзнага значэння». Дабірацца да Ротніцы было вельмі проста: мы селі на гарадскі аўтобус – «тройку» і праз хвілін пятнаццаць сышлі ў зялёным, вельмі акуратным пасёлку, з даволі шыкоўнымі, часта мураванымі дамамі. Тут жа, каля самага аўтобуса прыпынку, адразу за плотам і пачыналіся ротніцкія могілкі, што падыходзілі адным бокам да ўтравелага касцельнага двара.

Магілу Яна Чачота знайсці было зусім няцяжка. Прайшлі туды, дзе былі старыя могілкі, і праз колькі часу блукання на іх убачылі акуратна агароджаны з усіх бакоў, сціплы, але даволі прыстойны чатырохвугольны помнік. Здалёку кідалася ў вочы выбітае залатымі літарамі прозвішча Яна Чачота. І – як тут было не здзівіцца, не ўзрадавацца? – на магіле паэта я ўбачыў слоік са свежымі гваздзікамі! Ды ўжо дзеля аднаго гэтага можна было сюды ехаць!

На фасадным баку помніка надзвычай добра чыталіся выбітыя яшчэ 136 гадоў назад прачулыя і вельмі дакладныя радкі

верша на польскай мове Антонія Эдварда Адынца – філарэта, малодшага сябра Яна Чачота і Адама Міцкевіча:

Сваю маладосць ён аддаў для навукі і цноты,
За век свой ён зведаў і холад, і змрок сутарэння.
Спагада да бліжніх – вось існасць ягонай істоты,
Цяжкое жыццё яго ўсё – гэта шлях да збавення.
Імя яго будзе ў краіне навекі звязана
З Адамам Міцкевічам, іменем Томаша Зана.
Хто ведаў яго – перад каменем гэтым схіліся,
Пастой, памаўчы і за ўсіх за траіх памаліся.*

Сцяжыны Яна Чачота... Многа яшчэ на іх нязведанага, схаванага ад нас заслонай часу. У сваіх, можа быць, трохі раскіданных нататках я, вядома ж, не мог раскрыць ва ўсёй паўнаце гэту вельмі прывабную постаць у гісторыі нашай літаратуры і культуры ў цэлым. Шматбаковая дзейнасць Яна Чачота – паэта, фалькларыста, этнографа, мовазнаўцы, грамадскага дзеяча – яшчэ чакае свайго ўдумлівага, сур'ёзнага даследчыка, таго, кажучы купалаўскімі словамі, «новага, а мудрага гісторыка», які, зняўшы густыя напластаванні часу, ва ўсёй велічы высвеціць перад намі гэты яркі вобраз аднаго са слаўнай кагорты сейбітаў разумнага, добрага, вечнага.

1983, 1991, 2004, 2017

ДАРОГАМІ ТАМАША ЗАНА

Мясата

У Мясату я падбухторыў з'ездзіць са мною Генадзя Каханойскага. А ехаць туды, як выявілася, вельмі проста – і мне, мінчуку, і яму, маладзечанцу: Мясата ж – адзін з прыпынкаў электрычкі Мінск – Маладзечна. Значыць, мы з двух канцоў дарогі – я з Мінска, Генадзь з Маладзечна – можам там і з'ехацца. Нам трэба было толькі выбраць час «сустрэчы на Эльбе».

Час гэты падабраў Генадзь, а калі казаць дакладней, дык яго знаёмая настаўніца беларускай мовы і літаратуры Мясаткай дзевяцігодкі, актывістка краязнаўства Яўгенія Васільеўна Костачка, якой ён – відаць, па тэлефоне – расказаў пра нашу задуму. Яўгенія Васільеўна, адразу ж ухапіўшыся за намер двух літаратараў наведць Мясату, папрасіла зрабіць гэта першага верасня: яна хацела, каб мы выступілі ў школе на ўрачыстым адкрыцці новага навучальнага года і правялі першы ўрок, прысвечаны 500-годдзю з дня нараджэння Францішка Скарыны. Калі Генадзь сказаў мне па тэлефоне пра такую просьбу, я, не вагаючыся, адразу даў згоду: што ж, урок той – а намячаўся ён роўна на дзевяць гадзін раніцы – пэўне ж, зойме няшмат часу, пасля яго застанецца яшчэ ўвесь белы дзень, і мы паспеем як след пазнаёміцца з Мясатай і яе ваколіцамі.

Раніца першага верасня была светлая, з халадком. Я сеў у электрычку недзе каля сямі гадзін – у самую бадзёрую пару. І вось за акном – узгорыстая Маладзечаншчына. Любуючыся свежымі жаўтавымі ржэўнікамі з параскіданымі каткамі саломы, сіратлівымі, у быльнягу прысадамі пакінутых хутарскіх

астраўкоў, каляіністымі пясчанымі дарогамі, што губляліся ў падступных лясах-пералесках, я перад кожным прыпынкам «вастрыў» вуха, каб разабраць прыглушаны дынамікам голас машыніста з яго аб'яўкамі: хаця б не прапусціць «маёй» Мясаты.

Мясата... Для большасці пасажыраў, што едуць у Маладзечна, гэтая назва, пэўне ж, нічога не кажа: ці мала якія ёсць у нас вёскі! Для мяне ж яна – не са звычайных. Яна выклікае цэлы рой добрых думак, адразу пераносячы ў адшумелае XIX стагоддзе. Мясата – радзіма Тамаша Зана.

Імя Тамаша Зана стала шырокавядомым пасля гучнага працэсу над філаматамі і філарэтамі ў 1823–1824 гадах у Вільні, з якога людзі даведаліся аб выдатна арганізаваных і даволі прадстаўнічых тайных згуртаваннях беларускай моладзі, накіраваных супроць царызму. Па сутнасці яны былі блізкія сваімі задачамі і ідэямі дзекабрысцкім арганізацыям, якія ўзніклі якраз у гэты час у Расіі і ва Украіне. Філаматы ўжо наладжвалі з імі кантакты. Выкрыццё віленскіх згуртаванняў моладзі перашкодзіла больш цесным іхным сувязям. Можна смела сказаць: калі б Таварыства філаматаў не было ліквідавана царскімі ўладамі, яно знайшло б спосаб падтрымаць паўстанне на Сенацкай плошчы Пецяўбурга ў снежні 1825 года. Зрэшты, тыя з філаматаў, якім удалося выбавіцца з кіпцюроў царскіх паслугачоў і пазбегнуць турмы і высылкі «ў аддаленыя губерні Расіі», і праўда падтрымалі выступленне дзекабрыстаў. Адзін з іх, блізкі сябар Тамаша Зана, Яна Чачота і Адама Міцкевіча, філамаст Міхал Рукевіч прычыніўся да выступлення раскватараванага на Беласточчыне Літоўскага асобнага корпуса царскіх войск супроць самога Мікалая ў тым жа снежні 1825 года, яскрава выказаўшы гэтым самым сваю салідарнасць з рускімі рэвалюцыянерамі. І, відаць жа, нездарма адбываў філамаст-дзекабрыст Міхал Рукевіч ссылку ў Сібіры разам са сваімі рускімі сябрамі па няволі Мікітам Мураўёвым, Сяргеем Валконскім, Сяргеем Трубяцкім, братамі Бястужавымі. Дарэчы, дзякуючы М. А. Бястужаву захаваўся зроблены ім у ссылцы партрэт нашага славутага земляка.

Тамаш Зан быў галоўным арганізатарам радыкальных згуртаванняў моладзі ў Вільні. Якраз ён разам з Адамам Міцкевічам

і Юзафам Яжоўскім з'яўляўся ініцыятарам стварэння Таварыства філаматаў, якое стала ядром усіх іншых прагрэсіўных аб'яднанняў на Беларусі. Ён жа арганізаваў і больш шырокае, разгалінаванае згуртаванне – Таварыства прамяністых (тых, хто быццам бы выпраменьвае высокую духоўнасць) – легальную арганізацыю, якую неўзабаве змушаны быў пераўтварыць у тайную пад назвай Таварыства філарэтаў (аматараў дабрачыннасці), стаўшы яго кіраўніком (прэзідэнтам). Першапачатковая назва гэтага таварыства, якую Тамаш таксама прыдумаў сам, дала яму прозвішча «архіпрамяністы» (самы прамяністы). Тамаш Зан быў сапраўдным кумірам моладзі, якая заўсёды хінулася да яго, брала прыклад мужнасці, арганізаванасці. Ён мэтанакіравана рыхтаваў моладзь да будучай бітвы з царскім самаўладдзем за вызваленне роднай яму Беларусі ад дэспатызму.

Пра ролю Тамаша Зана ў згуртаванні прагрэсіўных сіл грамадства Беларусі і Літвы, пра тое, якую вялікую надзею ўскладвала на яго як свайго прызнанага лідара перадавая моладзь краю, выразна кажа Ян Чачот у вершы «У дзень урачыстасці ў гонар Тамаша Зана 29 мая 1821 года»:

Не трэба тужыць...
Новай славы праменне
Азорыць яшчэ нашых прадзедаў цені –
Хай знаюць, што й сёння іх родныя нівы,
Дзе колісь паказвалі мужнасці дзівы,
Усё ж нараджаюць сыноў яшчэ годных...
Да дзеяў рыхтуемца высакародных
Мы сёння, дух будзячы ўсюды ў краіне, –
Хоць цемра навокал, усё ж ён не згіне...
О брацці! Нам Заўтра шчаслівае ззяе!
Яго перад намі Тамаш расчыняе.
Ён першы, яго паказаўшы ясныты,
Павёў нас да славы дарогаю цноты –
Мы з ім палюбілі свой гурт і ў забавах
Задумалі разам вялікую справу...*

Сенатар Мікалай Навасільцаў, якога царскія ўлады прыслалі ў Вільню для расследавання дзейнасці тайных арганізацый, адразу ўбачыў у асобе Тамаша Зана самага актыўнага завадатара

моладзі, надзвычай небяспечнага для рэжыму рэвалюцыянера. У рапарце ў Варшаву царскаму намесніку вялікаму князю Канстанціну ён даносіў, што якраз Тамаш Зан быў заснавальнікам прадстаўнічага Таварыства філарэтаў, «тайнай мэтай» якога мелася быць «рэвалюцыя ў думках». І нездарма ж складзеная самім царом Аляксандрам I камісія, у якую ўвайшлі сенатар Навасільцаў, міністр асветы Шышкоў і генерал Аракчэеў, самы суровы прысуд з усіх двухсот пакараных філарэтаў вынесла якраз яму, Тамашу Зану, «як стваральніку і кіраўніку ўсяго таварыства»: цэлы год крэпасці ў Арэнбургу і пасяленне там без права вяртання на радзіму. Цар Аляксандр I зацвердзіў гэты прысуд. На працэсе над філаматамі і філарэтамі Тамаш Зан паказаў сапраўдную мужнасць і высакароднасць. Каб выгарадзіць сваіх сяброў па арганізацыі, ён усю віну за яе дзейнасць узяў на сябе. Вельмі добра расказаў пра гэта Адам Міцкевіч у сваіх славутых «Дзядях», дзе побач з іншымі філаматамі намалюваў прывабны вобраз Тамаша Зана пад яго ж імем. Вось якія словы ўкладае вялікі паэт у вусны Тамаша:

Адзін у нас ёсць толькі сродак ад напасці:
Павінны выбраць з гурту мы свайго ахвяры,
Што на сябе віну ўсіх здолелі б ускласці.
Я вамі кіраваў, каб збыць няволі пумы,
І абавязак мой – за вас прыняць пакуты.*

І ён свядома, без нараканняў пайшоў на гэтыя пакуты. Уяўленне пра распачны, змрочны настрой зняволенага і выгнанніка, адарванага ад радзімы, ад родных і блізкіх, пра безвыходнасць яго становішча можа даць напісаны Занам у 1825 годзе ў крэпасці верш «Выгнаннік»:

Каму тут свой выказаць смутак?
Хто згасную верне надзею?
Трывожна і цяжка чаму так
На сэрцы? Хто хмары развее?
Няма ні сястры тут, ні брата.
Мая ты найлюбая, дзе ты?
Ад вас, родных ніў, перакатаў
Мяне аддзяляе паўсвету...

Бязмоўе. Для вока, для вуха
 Усё тут няміла ў чужыне.
 З кім словам абмовіцца? Глуха.
 Адзін між чужых – што ў пустыні.
 Ды не без сваіх і край свету:
 Тут друга, здараецца, бачу.
 Ён гэткі ж выгнаннік, ён гэту ж
 Тут кару нясе, так жа плача.
 Сляза тут у хвалі Урала
 Спадзе, і яны будуць несці
 Яе не да родных прычалаў,
 А ў мора Хвалынскае дзесьці.
 Хто ўздых тут мой цяжкі пачуе?
 Ледзь вырвецца ён, як завее
 Падхопіць яго, завіруе,
 Па стэпе татарскім развее.
 Я тут падуладны буранам,
 Навее ўспаміны мне хмара.
 Былое маё – за туманам.
 Жыццё – як далёкая мара.*

Але турма і ссылка не зламалі «найпрамяністага». Ён і там, на далёкім Урале, адседзеўшы прызначаны тэрмін у глухіх і халодных турэмных сценах, застаўся верны ідэалам маладосці. Імя Тамаша Зана я нечакана сустрэў на старонках рамана вядомага рускага пісьменніка Эрнста Сафонава «Казённые люди». На аснове знойдзеных на Урале дакументаў Э. Сафонаў раскажаў пра ўдзел славутага філамата ў тайнай арганізацыі рускіх рэвалюцыянераў у Арэнбургу, пра шчырую дружбу з яе кіраўніком Пятром Кудрашовым, рускім паэтам, творы якога друкаваліся разам з творамі Аляксандра Пушкіна ў такіх выданнях, як «Вестник Европы», «Календарь муз», «Весенние цветы», «Полярная звезда», «Отечественные записки»...

Пра няскоранасць духу, пра актыўную палітычную дзейнасць у ссылцы Тамаша Зана шмат новых і цікавых фактаў падаў гісторык Валянцін Грыцкевіч у сваёй кнізе «Ад Нёмана да берагоў Ціхага акіяна». З яе мы даведваемся, напрыклад, што Зан у 1833 годзе прымаў удзел у змове ссыльных, якія рыхтавалі ўзброенае паўстанне супроць мясцовых улад з тым, каб уцячы потым за мяжу.

Але Тамаш Зан заслужыў нашу пашану не толькі як змагар супроць царскай тыраніі, як будзіцель грамадскага руху за разняволенне. Вялікая яго роля і ў культуры, перш за ўсё ў нарадженні на Беларусі новага, прагрэсіўнага літаратурнага напрамку – рэвалюцыйнага рамантызму. Якраз ён, Тамаш Зан, адным з першых звярнуў увагу на народную паэзію, вусна-паэтычную творчасць беларускага народа як на новую, прынцыпова важную крыніцу абнаўлення літаратуры. А зварот да фальклору, як вядома, быў характэрны якраз для паэтаў-рамантыкаў.

Ужо ў студэнцкай камедыі «Грэцкія піражкі», напісанай у 1817 годзе, Тамаш Зан падаў добры прыклад выкарыстання беларускага фальклору, перш за ўсё прыказак і прымавак, характэрных для нашай мовы выслоўяў. Вось некаторыя з іх: «На злodgeю і шапка гарыць», «Не адзін Гаўрыла ў Полацку», «Баба з калёс – калёсам лягчэй», «Хто ўкраў парасё, у таго ў вушах пішчыць». Матывы і вобразы народнай творчасці беларусаў бачым мы і ў яго аб'ёмістай паэме «Табакерка» (1818), дзе даволі цікава апісваецца беларускае вяселле, язычніцкае свята Купалле, расказваецца пра русалак, пра розныя звычаі і абрады беларусаў. У тканіну твора аўтар арганічна ўплятае беларускія народныя паданні ў сваёй апрацоўцы. Паводле паданняў нашага народа былі напісаны і найбольш цікавыя Занавы баллады – «Цыганка», «Свіцязь-возера» і іншыя. Гэтыя творы Тамаша Зана разам з баладамі і беларускімі песнямі Яна Чачота сталі вызначальнымі ў літаратурнай долі іх агульнага сябра Адама Міцкевіча, пра што ўжо не раз адзначалася ў літаратуразнаўстве. Тамаш Зан, як і ўсе пісьменнікі Беларусі першай паловы XIX стагоддзя, пісаў на польскай мове, якая была мовай тагачаснай літаратуры, усяго нашага справаводства. І ўсё ж такіх польскамоўных пісьменнікаў, прадстаўнікоў беларускай спольшчанай шляхты, як Тамаш Зан, Адам Міцкевіч і часткова польскамоўны Ян Чачот, трэба з поўным правам аднесці да пачынальнікаў беларускага нацыянальнага адраджэння. Перш за ўсё таму, што ўпершыню асновай іх твораў стала вусна-паэтычная творчасць роднага ім беларускага народа. Яны паказвалі яе глыбіню, высокую эстэтычную вартасць, скіроўвалі ўвагу грамад-

скасці на самабытнасць традыцыйнай культуры беларусаў, на адметнасць іх як асобнай нацыі, адным словам, адкрывалі перад шырокім светам цэлы народ, які дагэтуль вельмі ж спрытна «прысвойвалі» больш моцныя суседзі, імкнучыся раздзіраць яго на часткі. Акрамя таго, усе тры названыя паэты выразна праявілі ў шматлікіх творах свой «краёвы» патрыятызм, апяваючы родную «Літву», сілай мастацкага слова ўваскрашаючы яе шматвекавую гісторыю. Яны, можна сказаць, ушчыльную падышлі ўжо і да стварэння ўласнабеларускай літаратуры. Першым крокам да гэтага былі іх выказванні аб самабытнасці, аб мілагучнасці і прыгажосці беларускай мовы, да якой усе яны ставіліся з глыбокай павагай і прыхільнасцю. Другі крок – спробы асобных з іх пісаць на гэтай мове, а таксама ўводзіць яе ў канву сваіх польскамоўных твораў.

Інакш кажучы, якраз з польскамоўнымі пісьменнікамі Беларусі першай паловы XIX стагоддзя трэба звязваць нараджэнне новай беларускай літаратуры. Асноўная іх заслуга ў тым, што яны падрыхтавалі для яе глебу, пасялі першае зерне нашага нацыянальнага адраджэння. Іх творчасць – гэта першапачатковы этап у гісторыі новай беларускай літаратуры, этап, без якога зусім немагчыма растлумачыць увесь працэс яе развіцця. Лічу вялікай недарэчнасцю, што творчасць паэтаў-рамантыкаў, а таксама лацінскамоўных беларускіх пісьменнікаў мы выключаем з нашай літаратуры. Яна ж, апрача ўсяго іншага, – наша жывая гісторыя.

Варта сказаць і пра адносіны канкрэтна Тамаша Зана да беларускай мовы. Як і ўсе філаматы, ён добра яе ведаў і шанавалі. Ён сам падкрэсліваў у сваіх успамінах, што яшчэ ў час вучобы ў Мінскай гімназіі «мужыцкай мовай Міншчыны ахвотна карысталіся студэнты», што яна не чужая была і студэнтам Віленскага ўніверсітэта, дзе вучылася пераважна моладзь з беларускіх губерняў. Тамаш Зан свядома браў для сваіх вершаў, балад і іншых твораў беларускія словы і выразы. На гэта неаднаразова звярталі ўвагу польскія і беларускія літаратуразнаўцы. Напрыклад, Станіслаў Станкевіч у сваёй кнізе «Беларускі пачатак у польскай паэзіі першай паловы XIX стагоддзя», якая выйшла ў 1937 годзе на польскай мове ў Вільні, прыводзіць цэлы спіс

«беларускіх правінцыялізмаў», якія ён знайшоў у творах Зана. Сярод іх ён называе такія, як «Чым хата багатая, тым ці будзецця рада», «ні тое ні сёе», «кішэня», «бусі» (пацалунак), «харошы», «хвост», «галубчык», «глечык», «кажан», «кужэльны», «краска», «наўда», «неахайны», «акрайчык хлеба», «аруд», «паспечь», «рана», «русы», «што», «заклікаць» і іншыя. На аснове сваіх назіранняў С. Станкевіч робіць вывад, што Тамаш Зан быў адным з самых першых і самых гарачых прыхільнікаў «культывавання краёвай літаратуры». Якраз таму, трэба думаць, вельмі гарача вітаў Тамаш Зан беларускамоўныя творы свайго сябра Яна Чачота. Каб даць ім шырэйшы ход, ён сам пісаў на іх музыку, з ахвотай спяваў іх разам з сябрамі. Ёсць усе падставы меркаваць, што Тамаш Зан таксама пісаў на беларускай мове. Але паколькі беларускія творы не было дзе друкаваць, яны маглі б толькі цудам захавацца, дайці да нас. Мне думаецца, што і пра большасць беларускіх вершаў Яна Чачота наўрад ці сёння б мы ведалі, калі б ён не здагадаўся апублікаваць іх у сваіх фальклорных зборніках пад выглядам народных песень...

Тамаш Зан паходзіў з тыповай беларускай шляхты. Сапраўднае прозвішча яго продкаў – Зань. Так гучала прозвішча і Тамаша, але ў час вучобы ва ўніверсітэце яно чамусьці «пацвярдзела». Дзед Тамаша Зана – таксама Тамаш – быў бурмістрам у Радашковічах, дзе меў нейкія зямельныя надзелы. Адначасова ён арандаваў недалёкі адсюль маёнтак Селішча. Продкі Тамаша Зана па мацерынай лініі жылі ва Уздзе. Былі яны ўніятамі. Відаць, уніятамі былі і Зані. А гэта азначае, што ўсе яны ў мінулым – праваслаўныя. Тыповыя метамарфозы беларускай шляхты.

Бацька Тамаша – Кароль Зань – атрымаў у спадчыну ўладанні ў Радашковічах. У яго былі ўсе ўмовы для спакойнага сямейнага жыцця. Але сядзецця у зацішку ў той бурлівы час – а гэта была мяжа XVIII–XIX стагоддзяў – ён не мог. Калі ў краі выбухнула паўстанне супроць царызму, Кароль Зань ідзе ў шэрагі барацьбітоў за волю на чале з Тадэвушам Касцюшкам. Пасля разгрому паўстання ён вяртаецца дамоў. Але пачуўшы пра рэпрэсіі ў адносінах да паўстанцаў, Кароль Зань на нейкі час сыходзіць з дому, уцякае кудысьці аж пад Крулявец. Цяжарную ж жонку Кацяры-

ну з першым сынам Вінцэнтам адвозіць у маёнтак Селішча да брата, дзе яна павінна была пачакаць, пакуль вызваліцца куплены Занам перад ад'ездам невялікі маёнтачак Халецкоўшчына ў гэтым жа Вілейскім павеце. Ды вось бяда: нейкім чынам згубіліся дакументы на яго куплю, і Кацярына нечакана засталася і без грошай, і без дома. Даведалася яна пра гэта якраз тады, калі выехала ўжо ў Халецкоўшчыну. Затрымалася ў Мясаце, дзе і нарадзіла Тамаша. Трэба думаць, адбылося гэта ў панскім доме, у Тышынскіх.

Як мяркуюць біёграфы паэта-філамата, жонцы паўстанца небяспечна было заставацца ў Мясаце, бо праз вёску якраз праходзілі казацкія войскі. Яна вымушана была ўцякаць у лес. Памагла ёй перабыць ліхі час тутэйшая сялянка, якая напаткалася ў лесе: яна хадзіла сюды да свайго мужа, што хаваўся ад рэкрутчыны. Гэтая сялянка нават стала для Тамаша «мамкай»: карміла яго сваімі грудзямі. Але ёсць і другая версія пра месца нараджэння Тамаша Зана: нібы гэта было ў мясцовай, мясцаккай, карчме. Як бы там ні было, але Мясата – месца яго прыходу ў свет 21 снежня 1796 года.

Ад станцыі Мясата да самой вёскі – ісці кіламетры два праз поле. Усё ж я, здаецца, не спазніўся: калі прыйшоў, якраз выстройвалі дзяцей у вестыбюлі школы на ўрачыстую лінейку. Генадзь Каханоўскі мяне ўжо чакаў. Нам далі слова, і мы павіншавалі дзяцей з пачаткам новага навучальнага года, а потым правялі першы ўрок у старэйшых класах – расказалі пра нашага славутага асветніка і першадрукара, пра пакручастыя шляхі нашай гісторыі, пра ўздзеянне беларускай культуры ў Сярэднявеччы на ўсё ўсходняе славянства, у першую чаргу на Масковію.

Пасля ўрока Яўгенія Васільеўна Костачка паказала нам школьны музей, які яна курыруе. Для яго адвялі звычайны класны пакой. Вядома, больш за ўсё тут фотаздымкаў. А яшчэ кнігі і рукапісныя альбомы, дзе паказваецца гісторыя вёскі, школы. Тут жа і стэнд, прысвечаны Тамашу Зану. І этнаграфічныя рэчы. Музей пакуль што сціплы, аматарскі. Але галоўнае – ён ёсць, і – таксама важна – дзеці самі збіраюць для яго матэрыялы. Вядома, пад

кіраўніцтвам Яўгеніі Васільеўны. Думаю, такія краязнаўчыя музеі павінны быць у кожнай школе. Яны ж, як нішто лепей, абуджаюць у дзяцей цікавасць да свайго краю, даюць ім першыя навыкі і смак даследчыцкай працы і, напэўна ж, могуць паказаць каму-небудзь з іх магістральную дарогу ў жыцці. Акрамя таго, гэтакія музеі могуць стаць своеасаблівымі цэнтрамі вывучэння кожнай мясцовасці. Сабраныя дзецьмі прадметы сялянскага побыту, запісаныя на магнітафонную стужку расказы старых людзей пра іх жыццё, пра мінулае вёскі, а таксама захаваныя ў памяці народныя песні, паданні, казкі, прыказкі, прымаўкі, выслоўі, загадкі – гэта ж найкаштоўнейшы наш скарб. Уражанне ад сустрэч у школе было ў нас абодвух самае прыемнае. Вядома, не таму, што нас добра прынялі. А таму, што мы пабывалі ў сапраўды беларускай школе, дзе шануецца родная мова, выхоўваюцца сапраўдныя грамадзяне Беларусі, патрыёты бацькоўскай зямлі, а не іваны, якія не помняць, хто яны і адкуль. Не раз даводзілася мне бываць у школах, дзе нават слова беларускага не пачуеш ад настаўнікаў і не ўбачыш на шыльдах – усюды руская мова. Як быццам трапіў ты ў нейкую вобласць Расійскай Федэрацыі. Звычайна ў такіх школах дырэктарамі – недалекія людзі, адшчапенцы.

У Мясцаккай школе мы ўбачылі сапраўдных педагогаў, не адлучных ад свайго народа, шчыра зацікаўленых у патрыятычным выхаванні вучняў, у іх духоўным здароўі. Як прыемна было чуць на «лінейцы» і пасля яе з вуснаў і настаўнікаў, і вучняў, і самога дырэктара нашу чыстую беларускую мову. І з розных плакатаў, насценных надпісаў не зганялі яе тут, як у асобных школах чыноўнікі-невукі. Усё тут беларускае, усё роднае, як і павінна быць.

Тон у гэтым, як мы зразумелі, задае сам дырэктар Алег Анатольевіч Радзюкевіч, ветлівы, немітуслівы, па-сапраўднаму інтэлігентны малады чалавек, з якім мы разгаварыліся ў яго кабінце. Як выявілася, Алег Анатольевіч – сын настаўніка, які яшчэ ў пачатковай школе вучыў некалі майго хаўрусніка Генадзя Каханоўскага. Генадзь раскажаў мне, што гэта быў сапраўдны беларускі інтэлігент, чалавек высокай культуры. Нават тады, у пер-

шыя пасляваенныя гады, ён вучыў дзяцей шанаваць свой народ, яго мову, фальклор.

Асабліва запала Генадзю ў памяць, як настаўнік спяваў разам з дзецьмі беларускія народныя песні. Якраз Анатоль Сцяпанавіч Радзюкевіч адзін з першых абудзіў у ім любоў да роднай зямлі, зацікавіў кразнаўствам. Але за такое, як вядома, не гадзілі ў той час па галоўцы. Аднаго разу вучні, прыйшоўшы раўніцай у школу, не дачакаліся свайго настаўніка. Яны доўга не маглі зразумець, чаму позніцца Анатоль Сцяпанавіч – раней жа такога ніколі не здаралася. Усё растлумачылі вучні з Бяраў, адкуль яны хадзілі сюды, у Насілаўскую школу пад Маладзечнам, і дзе жыў таксама Анатоль Сцяпанавіч. Яны расказалі шэптам, што сярод ночы настаўніка «схапіў хапун». Як жа, было за што: «нацдэм», гаварыў па-беларуску. А яшчэ сеяў «крамолу»: вучыў дзяцей любіць родны край.

Гэта было ў 1947 годзе. Адбываў пакаранне Анатоль Сцяпанавіч у лагеры ў Карагандзе, дарэчы, разам з беларускімі пісьменнікамі Сымонам Хурсікам, Пятром Бітэлем і Юльянам Сергіевічам, гэтакімі самымі «нацдэмамі». Нягледзячы на ўсё, сын, як бачым, пайшоў па бацькавай дарозе – стаў настаўнікам, пераняўшы ад бацькі любоў і пашану да свайго краю, роднага народа.

Аддаўшы «доўг» школе, мы маглі цяпер спакойна пачынаць сваю вандроўку. Але калі развіталіся з настаўнікамі і сышлі са школьнага ганка, Генадзь надта ж «узрадаваў» мяне тым, што «ў нашым распараджэнні» ёсць машына. Гэта яго сябар, маладзечанскі мастак Кастусь Харашэвіч, папрасіў, каб мы з Генадзем сёння ж выступілі яшчэ ў Маладзечне, у школе, дзе робіць яго жонка. Ён жа, у сваю чаргу, падручаўся павазіць нас да выступлення па намечаным маршруце. Калі мы стаялі ўтрох каля машыны і меркавалі, як усюды паспець, я зразумеў, што трапіў у нейкае сіло, што наша вандроўка зрываецца.

– Не трэба нам, Генадзь, гэтая машына, – сказаў я прама, спрабуючы змяніць сітуацыю. – Яна ж толькі пашкодзіць нам, а не паможа! Ці ж мы прыехалі на гастролі? Але Генадзь з Кастусём пачалі мне даводзіць, што «ўсё ўжо дамоўлена», што нас чакаюць у школе, што мы ўсё ж паспеем пабыць там, дзе хацелі.

Толькі трэба хутчэй садзіцца і ехаць! Вось так – хутчэй ехаць! Знаёміцца з цікавымі мясцінамі з акна аўтамабіля!

Мне ўспомнілася тут адна размова. Калі я апублікаваў у часопісе «Полымя» дарожны нарыс пра Яна Чачота, мне пазваніў Уладзімір Караткевіч. Хоць мы былі знаёмыя даўно, мне рэдка даводзілася з ім перазвоньвацца. Тым не менш голас яго я пазнаў адразу.

– О, Валодзя! Вельмі рад чуць твой голас у маёй хаце!

Я шчыра ўзрадаваўся яго званку. Адно – што мне тэлефануе Уладзімір Караткевіч, паважаны ўсімі і мой любімы пісьменнік. Другое – што ён, значыцца, ужо выйшаў з бальніцы: перад гэтым я нямала чуў трывожнага пра яго хваробу.

– Як жа ў цябе са здароўем? – неяк само сабой вырвалася ў мяне.

– А! – адказаў ён, нібы адмахваючыся ад нечага надакучлівага, і адразу перайшоў на тое, дзеля чаго пазваніў.

Уладзімір Караткевіч прачытаў у «Полымі» мой нарыс «Там возера Свіцязь, як шыбіна лёду». Прачытаў з цікавасцю. У ім жа – пра трагічную долю аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Яна Чачота. Валодзя раскажаў мне, як сам шукаў у Друскеніках яго магілу. Тут жа, як між іншым, успомніў ён і пра Мірачыцкага, з якім я падарожнічаў па мясцінах Яна Чачота, нават прадэкламаваў пра яго нейчую даволі дасціпную, але зусім не злую чатырохрадковую эпіграму (на жаль, я яе не запамніў). Яшчэ паабяцаў пашукаць для мяне «фоткі» Яна Чачота ці яго мясцін. Потым выказаў адно істотнае пажаданне: калі будзе рыхтавацца гэты нарыс для кнігі, дапоўніць яго цікавымі дарожнымі прыгодамі, нечаканымі сустрэчамі з людзьмі – каб ён лепей чытаўся.

– Правільна, Валодзя, я сам адчуваю, што ў ім гэтага не хапае. Але бяда ў тым, што мы былі ў падарожжы ўсяго тры дні, прытым на машыне, і ў нас проста няшмат было нейкіх цікавых сустрэч, – апраўдваўся я. – Да таго ж я ўжо здаў кнігу з гэтым нарысам у выдавецтва.

– Шляпа!..

Размова гэтая была недзе ў маі ці чэрвені 1984 года. А ў ліпені мяне ашаламіла вестка: памёр Уладзімір Караткевіч!..

Я раскажаў Генадзю пра тую размову з Уладзімірам Караткевічам. Ён, вядома ж, згадзіўся, што паспешліваць, верхаглядства тут не будзе ні мне, ні яму на карысьць, таму паабяцаў сьненя ж вярнуцца яшчэ сюды разам са мною без машыны. Так што мы змаглі ўсё ж хоць і няшмат, а пахадзіць па гэтых мясцінах «сваімі нагамі».

Калі мы ішлі з электрычкі ў Мясату, Генадзь падвёў мяне да вялікага прыдарожнага каменя-помніка з выбітымі імёнамі тых славурых людзей, што розным часам праязджалі тут з Вільні ў Мінск і далей, – М. К. Агінскага, М. Багдановіча, Ф. Багушэвіча, І. Буйніцкага, С. Буднага, Ц. Гартнага, М. Гарэцкага, М. Гогаля, Д. Давыдава, В. Дуніна-Марцінкевіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, У. Лугаўскога, К. Паўстоўскага, Я. Судрабална, У. Сыракомлі, Б. Тарашкевіча, В. Таўлая, П. Цвіркі, М. Чарота, Т. Шаўчэнкі, Ядвігіна Ш.

Задума гэтага незвычайнага помніка належыць якраз Генадзю Каханоўскаму. Узнікла яна ў час, калі ён працаваў у краянаўчым музеі ў Маладзечне. Са сваёй ідэяй ён пайшоў у Маладзечанскі райкам Кампартыі. Усе мы добра ведаем, як «рашаліся» такія «пытанні» ў падобных кіраўнічых установах. Усё, што не ўкладвалася ў даўно заезджаныя схемы, што не «працавала» на марксісцка-ленінскую догму, сустракалася тут з насьцярогай. Выкладзеная на паперы ідэя ўзгаднялася, абкатвалася і ўрэшце... клалася пад сукно, дзе беззваротна і гінула: хаця б чаго не выйшла! Вырашаць станоўча – азначала браць кіраўніку адказнасць на сябе. А што, калі больш высокі чын, «узрит» што-небудзь «не тое», «не нашы ідэі»?

Але ўсё ж і ў гэтых амярцвельх кабінетах сустракаліся людзі, якія і ў жалезных рамках Сістэмы імкнуліся рабіць нешта для сваёй краіны. Такім чалавекам быў сакратар Маладзечанскага райкама партыі (па ідэалогіі) Вячаслаў Антонавіч Ляшковіч, які клапаціўся пра беларускую культуру. Да яго якраз і падышоў Генадзь са сваёй прапановай. Спачатку Вячаслаў

Антонавіч засумняваўся, ці варта рабіць такі памятны знак: дагэтуль жа ён не чуў, каб былі дзе-небудзь помнікі дарогам.

– А мы зробім, дык ужо і будзе, – пераконваў Генадзь сакратара.

Але другое сумненне ў Ляшковіча было больш сур’эзнае:

– А ці не абвінавацяць нас у беларускім нацыяналізме?

Тут Генадзь заспакоіў сакратара тым, што на камені будуць выбіты імёны не толькі беларускіх славукасцяў, але і рускіх, украінскіх, літоўскіх... Так што наадварот: помнік будзе «выхоўваць інтэрнацыяналізм».

Застрахаваўшыся такімі довадамі, партыйны ідэолаг даў «дабро».

Камень для помніка Генадзь знайшоў сам, калі вандраваў з сынам Алесем па роднай Маладзечаншчыне. Тры дні ішлі яны ад вёскі да вёскі берагам пакручастай Ушы – ад самых яе вытокаў да вусця. Генадзь расказаў мне, якія прыемныя былі ў яго і ў школьніка-сына ўражанні ад сустрэч з прыродай, з людзьмі, ад начлегаў – ці то ў стозе сена, ці то ў сялянскай хаце. Генадзь са сваім Алесем адшуквалі па дарозе гістарычныя памяткі, знаёміліся з цікавымі мясцінамі, звязанымі з нейкімі падзеямі мінуўшчыны і славытымі людзьмі. Дарэчы, адной з мэт падарожжа было для Генадзя – зацікавіць сына краязнаўствам, нязмушана скіраваць яго на тую ж дарогу, якой ішоў і сам. Такія вострыя «педагагічныя прыёмы» далі свой вынік: Генадзеў сын па-сапраўднаму зацікавіўся гісторыяй роднага краю, пайшоў вучыцца на гістарычны факультэт універсітэта, стаў, як і бацька, кандыдатам гістарычных навук. Выдатны прыклад разумнага ненавязлівага выхавання! Але вернемся да тэмы нашай гаворкі. Камень, пра які мова, Генадзь з сынам знайшлі якраз у ваколіцы Мясаты, недалёка ад Ушы-ракі. Асабліва прывабіў ён Генадзя тым, што сваім пярэднім бокам нагадваў у контуры карту Беларусі. Калі помнік быў устаноўлены, пра яго загаварыла прэса. Нават «Правда» і «Известия» яго заўважылі. І недарэмна: сэнс каменя-знака, думаю, не толькі ў тым, каб увекавечыць памяць пра выдатных людзей, якія тут праязджалі. Гэта ж у першую чаргу – помнік Дарозе, па якой з Еўропы на Беларусь, а з Бела-

русі далей – у Масковію – ішла культура. Ну, а ўсё лепшае, мусіць, і ў адваротным кірунку.

Месца нараджэння Тамаша Зана шукаць нам доўга не трэба было. У цэнтры Мясаты кожнаму кідаецца ў вочы стары, абшарпаны, з аблезлай атынкаўкай даволі вялікі будынак. Гэта – дом паноў Тышынскіх, якія жылі тут аж да 1939 года. Яшчэ нядаўна тут была школа, пакуль пабудавалі новую, амаль побач. Дом, як піша ў «Зборы помнікаў гісторыі і культуры Беларусі» Анатоль Кулагін, пабудаваны ў пачатку нашага стагоддзя. Пабудаваны, вядома ж, на месцы, дзе некалі, яшчэ ў канцы XVIII стагоддзя, стаяў іншы дом, у якім і прыйшоў у свет Тамаш Зан і ад якога цяпер не засталася і следу.

Зрэшты, «след» ёсць – гэта сама сядзіба, «двор», як і цяпер яе называюць. Ад вуліцы і з бакоў сядзіба абсаджана раўнюткамі шэрагамі таполяў, ліп, клёнаў, ясеняў, бяроз. Адразу ж за сядзібай між аеру ды асакі шыецца ўнізе рачулка Пісараўка (некалі яна называлася Мясата), тут жа, каля вёскі, яна зліваецца з Ушой. Як раскажаў нам васьмідзсяцітрохгадовы Аляксей Васільевіч Бурак, да якога мы завіталі, раней тут было чысцюткае возера, што аж кішэла рыбай. Сам Аляксей Васільевіч быў млынаром. Млын таксама стаяў недалёка. Добра помніць ён і пана Казіміра Тышынскага, які быццам быў міністрам шляхоў зносін Польшчы. Яго пад старасць «вазіў халуі на калясцы». Бываў Аляксей Васільевіч і ў панскіх пакоях. Усё там выглядала прыгожа, чыста, светла. Люстры, карціны, кнігі. Калі ў 1939 годзе «прыйшлі сюды бальшавікі», паны паўцякалі. Дом быў разрабаваны, кнігі парасцягвалі. У доме цяпер – нейкі склад. Зарасло, засыпалася зямлёй і тое чароўнае возера. У гэтай сядзібе, дарэчы, нарадзіўся і жыў вядомы ў свой час літаратурны крытык XIX стагоддзя Аляксандр Тышынскі, які тут і памёр.

Мясата – даволі вялікая вёска: яе адзіная вуліца цягнецца, мусіць, кіламетры два. Але мы захацелі прайсці яе з канца ў канец. Кожная ж вёска нечым цікавая. Во старая, традыцыйнай пабудовы хата з патрэсканымі бярэнамі сцен, з маленькімі вокнамі. А як не спыніцца перад гэтымі разьбянымі ліштвямі, не паразгадваць, што ўкладваў гаспадар-разьбяр у свае малюнкi-сімвалы!

Бачым цікавы двор, зарослы зялёнай муравой, з роўненька вытаптанай, нібы ток, белаватай дарожкай паўз вокны хаты. Там нашы вочы запыняюць па-мастацку аздобленыя вароты, акуратны гожаы плот, за якім раскашуе белаватае суквецце памятнай з дзяцінства шышкастай гашты...

Людзей на вуліцы сустракаем няшмат – усе ў агародах ды на сотках за хатамі: цяпер жа самая пара парадкаваць гародніну, капаць бульбу.

Зайшлі ў сельскую бібліятэку: якраз была адчынена. Стэлажы застаўлены кнігамі. Газеты, часопісы. Толькі «самаадукоўвайся»!

Маладая дзяўчына, бібліятэкарка, сказала, што чытачоў у бібліятэцы няма. Простыя вяскоўцы. Сама дзяўчына жыве ў Маладзечне, ездзіць сюды на работу электрычкай. Работа ёй вельмі падабаецца. І сама вёска. Тым больш што і яе бацькі родам адсюль, з Мясаты. Прозвішча іх – Сушко. Пачуўшы гэтакое прозвішча, я адразу ўспомніў нататку пра Мясату ў «Геаграфічным слоўніку Польскага Каралеўства і іншых славянскіх краёў», у якой расказваецца, што ў XVIII стагоддзі ўся вёска разам з людзьмі была спалена шведамі (гітлераўцы, значыцца, былі не першыя, хто такім жahlівым спосабам вынішчаў беларусаў). З усёй Мясаты тады выратаваўся адзін чалавек – Сушка. «Цяпер там, – пісалася ў слоўніку, адпаведны том якога выйшаў у 1885 годзе, – многа Сушкаў». Вось гэтак, усё нейкім чудам, і выжывалі мы, беларусы, у гісторыі.

Мінская гімназія

Пасля Мясаты жонка паўстанца з малымі дзецьмі на руках ізноў апынулася ў Селішчы, куды неўзабаве падчас амністыі вярнуўся і сам Кароль Зань. Застаўшыся цяпер без сваіх уладанняў (да яго страт, вядома ж, прычыніўся актыўны ўдзел у «касцюшкаўскай інсургенцыі»), ён мусіў шукаць работу ў зможных гаспадароў. Былы паўстанец уладкоўваецца аканомам у адстаўнога палкоўніка польскіх войск Трэмбіцкага ў недалёкім маёнтку Вязынь.

Тут, у Вязыні, і прайшло маленства Тамаша, тут браў ён «навуку жыцця», тут у дзяка Аляшкевіча пачаў вучыцца грамаце. Адсюль маці адвозіць потым малога да сваіх бацькоў у мястэчка Узду, дзе ўладкоўвае яго ў парафіяльную школу. Пасля смерці дзеда Тамаш разам з бабуляй ізноў вярнуўся да сваіх бацькоў у Вязынь. Цяпер хлапчук працягвае вучобу ў гувернёра Калантая ў суседняй Слабадзе (вучыцца разам з дзецьмі нейкіх Мікуціх). Праз некалькі месяцаў, у 1807 годзе, яго разам з малодшымі братам Ігнасем пасылаюць у Мінск, у гімназію.

З усіх названых Занавых мясцін мне, на жаль, не ўдалося пабываць у Селішчы, Вязыні і Слабадзе – вёсках былога Вілейскага павета. Узду ж хоць і даводзілася наведваць, але яшчэ да таго, як я зацікавіўся філаматамі і канкрэтна Тамашам Занам. Ці засталіся там якія сляды, якія памятки ад «архіпрамяністага»? Ці ведаюць там мінулае сваёй мясцовасці?

Зрэшты, а як мы, мінчане, ведаем сваю сталіцу? Дзе, напрыклад, была тая Мінская гімназія, у якой вучыўся Тамаш Зан? Ды і ці толькі Зан?

Мне захачелася хоць што-небудзь даведацца пра яе. Зацікавіўшыся гэтай даўняй навучальнай установай Мінска, я спачатку кінуўся да энцыклапедычнага даведніка «Мінск – горад-герой», выдадзенага ў 1976 годзе: дзе ж, калі не тут, шукаць звесткі пра Мінскую гімназію? Але дарэмна: толькі згадка, што яна была, – і не болей. Не знайшоў я асобнага артыкула пра яе і ў «Беларускай савецкай энцыклапедыі», і ў «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі». Толькі мільганула назва Мінскай гімназіі ў таўшчэзнай «Гісторыі Мінска» 1967 года, дзе багацейшая шматвяковая гісторыя старажытнага горада згубілася ў безлічы рэляцый пра «трыумфальнае шэсце Вялікага Кастрычніка па беларускай зямлі» і ператварэнне Мінска ў «квітнеючы індустрыяльны цэнтр рэспублікі». Нават у «фундаментальных працах» Навукова-даследчага інстытута педагогікі БССР «Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі ў Беларусі» (1968) і «Асвета і педагогічная думка ў Беларусі са старажытных часоў да 1917 года» (1985) пра Мінскую гімназію сказана толькі мімаходзь. З гэтай «багатай» літаратуры я так

і не змог зразумець, дзе ж знаходзілася Мінская гімназія. Я ўжо быў упэўнены, што ад яе і следу даўно не засталася, калі пра гэта маўчаць такія паважаныя выданні. Але мне ўсё ж хацелася знайсці хоць прыблізнае яе месцазнаходжанне. Я распытваў гісторыкаў, краязнаўцаў. Яны толькі паціскалі плячыма. Памаглі мне дзве кнігі – «Рэха даўняга часу» Зянона Пазняка і «Плошчадзь Свабоды» Уладзіміра Дзянісава. З іх я даведаўся, што Мінская гімназія месцілася ў будынку былога базыльянскага кляштара, які, хай і ў змененым выглядзе, захаваўся да нашага часу. А будынак той не што іншае, як стары Дом прафсаюзаў на плошчы Свабоды, у якім я бываў многа разоў! Як той казаў – знайшоў сякеру пад лаўкай! Што ж, гэта яшчэ раз гаворыць, як ведаем мы свой горад.

І вось я сабраўся на экскурсію да плошчы Свабоды, дзе хадзіў дагэтуль тысячы разоў. Але цяпер ішоў сюды спецыяльна, каб ужо другімі вачыма агледзець гістарычнае месца Мінска, якое некалі мела назву Верхні (або Высокі) рынак, а пазней – Саборная плошча і толькі ў савецкі час – плошча Свабоды (хоць свабодай тут, здаецца, ніколі і не пахла).

Пачынаю сваю экскурсію ад ГУМа. На плошчы прыпыняюся каля аднаго са старых будынкаў – вельмі нагляднага шматпавярховага дома з мемарыяльнай дошкай у гонар кіраўніка дэкабрысцкіх арганізацый Мікіты Мураўёва, які бываў тут у 1821–1822 гадах. Бываў у мінскага губернатара, чыё ведамства тут месцілася, і ў губернскай бібліятэцы, дзе ён працаваў над першым, мінскім, варыянтам вядомай канстытуцыі дэкабрыстаў. А яшчэ раней гэта быў будынак езуіцкай школы, якая ўваходзіла ў комплекс кляштара езуітаў. Асобныя пабудовы комплексу, хоць і ў змененым выглядзе, захаваліся да сённяшняга дня. Але пра іх – хоць бы які надпіс! І мы, мінчане, нават не здагадваемся, якія помнікі мінуўшчыны вакол нас. Я прайшоў – туды і назад – па вуліцы Рэвалюцыйнай (былой Койданаўскай), якая падыходзіць да плошчы. Вузенькая, уся са старых, своеасаблівай архітэктуры дамоў, з якіх ні адзін не падобны на іншы, з арачнымі ўездамі ў зацішныя дворыкі, з фігурнымі вокнамі – сапраўдны прытулак вякоў. На рагу Рэвалюцыйнай і плошчы Свабоды

можна ўбачыць і дом, у якім месціўся вядомы Інбелкульт – Інстытут беларускай культуры, на базе якога ўзнікла ў 1928 годзе Беларуская акадэмія навук. Тут жа, пры Інбелкульце, працавала і Цэнтральнае бюро краязнаўства, выходзіў часопіс «Наш край». Але зноў жа дарэмна вы будзеце шукаць пра гэта хоць якога напаміну. Хаця што тут здзіўляцца: гэта ж было «гнездо нацдэмаў», якімі запаўняліся раскіданыя па неабдымных прасторах «Союза свободных советских республик» незлічоныя астравы архіпелага ГУЛАГа і ямы шматлікіх Курапатаў.

На другім баку вуліцы кожнаму кідаецца ў вочы шматаконны дом з мемарыяльнай дошкай у гонар нямецкага антыфашыста Фрыца Шменкеля. Гэта – адзін з будынкаў былога гасцінага двара, колішні купецкі клуб. За пабудовамі гасцінага двара мяне сустракае велічны гмах кафедральнага сабора – даўняга кляштар бернардынак. Гэта сюды ў бурлівыя 1863–1864 гады кідалі зняволеных паўстанцаў, сярод якіх была і дачка Вікенція Дуніна-Марцінкевіча – Каміла. Агінаю магутныя векавыя сцены сабора і пераходжу на другі бок вузенькай вуліцы імя Кірыла і Мяфодзія, дзе перада мною ўстае не менш велічны храм – былы кляштар бернардынаў. Добра ўсё ж пахадзіць вось так, без спеху паміж гэтых старых муроў, што шчасліва выстаялі ў спусташальных віхурах найкрававейшых часоў. Тут жа нібы сама вечнасць размаўляе з табой. Каб не прапусціць якіх памятак Саборнай плошчы (якраз так хочацца яе называць і сёння), я абыходжу ўвесь тыльны бок яе ўсходняй часткі. Але паколькі там вядзецца нейкае будаўніцтва (спадзяюся, яно звязана з рэстаўрацыяй старога цэнтра горада), я спускаюся да ўзбярэжжа Свіслачы і, мінаючы «Журавінку», ступаю на вуліцу Інтэрнацыянальную. У глыбіні двароў я пазнаю не раз бачаны на фотаздымках у друку даўгі аднапавярховы дом выдатнага беларускага мастака XIX стагоддзя Валенція Ваньковіча, які быў знаёмы з Аляксандрам Пушкіным, Адамам Міцкевічам, Францішкам Малеўскім, маляваў іх партрэты. Сёння тут музей мастака.

У 30-я гады XIX стагоддзя недалёка адсюль, вунь у тым трохпавярховым доме – вугал Інтэрнацыянальнай і Энгельса,

жыў таксама выдатны кампазітар Беларусі Станіслаў Манюшка. І для яго даўно просіцца тут музей.

Апошні перад плошчай будынак на вуліцы Інтэрнацыянальнай – і ёсць Дом прафсаюзаў, адзін з карпусоў колішняга кляштара базыльянаў, дзе месцілася Мінская гімназія. Вось і фасадны бок будынка, простага, строгага – як і належыць сапраўднаму кляштару.

Непадалёк ад дзвярэй бачу на сцяне аж дзве мемарыяльныя дошкі, якіх раней не заўважаў. Адна з іх урачыста абвясчае пра выступленне «ўсесаюзнага старасты». Каля яе я ўбачыў шчуплага, сярэдніх гадоў чалавека ў панашанай куртцы – ён чытаў надпіс на той дошцы. Калі я таксама супыніўся тут, ён павярнуўся да мяне:

– Я ўжо, мусіць, дзесяць такіх во пліт бачыў. Ну й што з таго, што ён некалі выступаў тут? Нашто нам ведаць пра кожны іхні чых?

Гэта быў шафёр нейкага прыгараднага саўгаса. Яго грузавая машына стаяла тут на пляцоўцы: чалавек чакаў дырэктара саўгаса, які недзе забавіўся ў горадзе.

Я цалкам згадзіўся з шафёрам: гэтакімі плітамі, шматлікімі бронзавымі ці гранітнымі ідаламі сваіх правадыроў, іх «вялікімі» імёнамі, якімі па сёння засмечаны назвы вуліц усіх гарадоў і пасёлкаў, назвы саміх гэтых гарадоў і пасёлкаў, усякіх устаноў і прадпрыемстваў, «самая перадавая ў свеце» партыя, узурпіраваўшы ўладу, засланыя ад народа ўсю яго шматвяковую гісторыю, хавала Праўду. Другая дошка, здаецца, навейшая, прымацаваная трохі далей ад дзвярэй, была для мяне проста добрым сюрпрызам: яна ж ушаноўвала памяць якраз аб той самай Мінскай гімназіі, якую я спярша збіраўся шукаць немаведама дзе!

Выбітыя на дошцы словы паведамлялі пра тое, што ў гэтым будынку ў 1803 годзе была адкрыта Мінская гімназія. Потым ішоў пералік тых славурых людзей, якія ў ёй вучыліся. Пачынаўся спіс якраз з Тамаша Зана. За ім значыліся такія знакамітыя імёны, як Яўстах Тышкевіч (беларускі вучоны-краязнавец, адзін з заснавальнікаў беларускай археалогіі; быў ганаровым членам Пецярбургскай і Стакгольмскай акадэміі навук, Лонданскага

археалагічнага інстытута), Станіслаў Манюшка (беларускі кампазітар, дырыжор і педагог), Уладзімір Спасовіч (публіцыст, літаратуразнавец і грамадскі дзеяч; быў прафесарам крымінальнага права Пецяярбургскага ўніверсітэта; прататып адваката Фецюковіча ў рамане Ф. Дастаеўскага «Браты Карамазавы», Бенядзікт Дыбоўскі (заолаг, прыродазнавец, публіцыст; быў прафесарам Варшаўскага ўніверсітэта; удзельнік паўстання 1863–1864 гадоў; вывучаў гісторыю і этнаграфію Беларусі), Аляксандр Ельскі (беларускі пісьменнік і краязнавец; быў членам Акадэміі ведаў у Кракаве, аўтар каля 10 тысяч артыкулаў пра гарады і вёскі Беларусі ў «Геаграфічным слоўніку Польскага Каралеўства і іншых славянскіх краёў»), Антон Трусаў (беларускі рэвалюцыянер-дэмакрат, адзін з кіраўнікоў паўстання 1863–1864 гадоў на Беларусі; быў адным з арганізатараў Рускай секцыі I Інтэрнацыянала, перапісваўся з К. Марксам), Іван Гольц-Мілер (рускі паэт-рэвалюцыянер, аўтар папулярнай рэвалюцыйнай песні «Слухай»), Янка Лучына (беларускі паэт-дэмакрат), Мікалай Мінскі (рускі паэт), Эдуард Пякарскі (вучоны і рэвалюцыянер, аўтар «Слоўніка якуцкай мовы»; быў ганаровым акадэмікам АН СССР), Ядвігін Ш. (беларускі пісьменнік) і, як адзначалася на дошцы, «іншыя вядомыя дзеячы літаратуры, мастацтва, навукі, вызваленчага руху супроць царызму».

Прыемна было ўсведамляць, што нехта ж паклапаціўся пра такое вельмі разумнае ўшанаванне Мінскай гімназіі, адзначыўшы сапраўды выдатных людзей, якія тут вучыліся.

Мне цяжка было ўстрымацца, каб не зайсці ў сярэдзіну будынка. Сапраўды, духам даўніны павеяла ад старых сцен, ад даўнейшай, багата аздобленай трывалай лесвіцы, ад скляпеністай столі, таямнічых ніш, даўгіх калідораў з усялякімі пераходамі, ад унутранага дворыка, што добра праглядваецца з калідорных акон. Тут, па гэтых калідорах, і бегалі калісьці гімназісты, напаўняючы дом гоманам і шумам.

Мінская гімназія ўтварылася не на пустым месцы – на базе Мінскай губернскай школы, першапачатковая гісторыя якой сягае аж у XVII стагоддзе, калі тут актывізаваліся езуіты.

У часы Тамаша Зана Мінская гімназія налічвала дзвесце з лішнім навучэнцаў. Гэта была сямікласная навучальная ўстанова. У першых двух класах студэнты (так называлі гімназістаў) вывучалі польскую і лацінскую граматыкі, арыфметыку, «пачаткі» геаграфіі, вучыліся таксама каліграфіі, атрымлівалі ўрокі маральнасці. У кожным з двух класаў быў свой настаўнік. З трэцяга класа кожны прадмет выкладаўся асобным настаўнікам. У старэйшых пяці класах праходзілі польскую, рымскую літаратуру, гісторыю, геаграфію, лацінскую і грэчаскую мовы, гісторыю права, фізіку, матэматыку, хімію, заалогію, батаніку, аграрноію, маляванне. Замежныя мовы – нямецкая і французская – былі неабавязковыя, вывучаліся па жаданні студэнтаў. Да замежных адносілі і рускую мову. Настаўнікам першага класа быў Міхал Галаўня, які вучыў дзяцей у мінскіх школах з 1788 года. У сваіх «Мемуарных нататках», напісаных у 1850 годзе па просьбе вядомага беларускага вучонага-краязнаўца Канстанціна Тышкевіча, Тамаш Зан казаў пра свайго настаўніка як пра «нешта пачцівае, набожнае і гарбатае» і адзначаў, што ён быццам бы набыў свае веды, плаваючы па Нёмане, Дзвіне і Прыпяці на віцінах ды стругах. У другім класе Тамаша вучыў Ян Пілецкі – «даўганосая скамянеласць», якая ажыўлялася толькі пры чытанні «Граматыкі...» Капчынскага. Пра гэтую «Граматыку польскай мовы» варта сказаць колькі слоў асобна. Яна не толькі вучыла грамаце, але і выхоўвала дзяцей у польскім патрыятычным духу, для чаго там былі падабраны найбольш яркія ў гэтым плане ўрыўкі з твораў польскіх пісьменнікаў. Аб сіле ўздзеяння «Граматыкі...» Капчынскага на моладзь сведчыць той факт, што на працэсе над філаматамі і філарэтамі ўлады разам з прафесарамі і студэнтамі Віленскага ўніверсітэта абвінавачвалі ў пашырэнні польскага патрыятызму і яе, «Граматыку...», якая падлягала цяпер забароне.

Тамашу Зану запомніліся таксама многія настаўнікі-прадметнікі. Польскую літаратуру, напрыклад, вёў экс-езуіт Феліцыян Міхалоўскі, які сам любіў свой прадмет і перадаваў гэтую любоў вучням. Гісторыю права выкладаў памочнік дырэктара гімназіі Ян Лапінкевіч, фізіку – Ігнат Абламовіч, латынь і грэ-

часкую мову – Кароль Тгылъ, матэматыку – Ян Сухецкі, маляванне – Ігнат Брушкевіч. Гімназійным капелянам быў Ян Жылінскі, які імкнуўся абуджаць у дзяцей польскі патрыятызм. Нямецкую мову і літаратуру выкладаў вельмі дасведчаны і паважаны ўсімі настаўнік Готліб Стэнзлер, але нават яго лекцыі з усёй гімназіі наведвала, напрыклад, у 1808 годзе ўсяго 13 чалавек. Французскай мове ў гімназіі не пашанцавала, бо яе выкладаў зусім не падрыхтаваны стары француз Джон Підо. Што ж да рускай мовы, то яе вёў да 1809 года былы вайсковец Андрэй Захарэўскі з Магілёўшчыны, на лекцыі якога збіраліся хіба што пасаволіць ды пасмяяцца. Як згадвае Тамаш Зан, ён уночы весяліўся «пры пуншы і гусях», а ўдзень спаў «у мундзіры і ў хустцы, каб заўсёды быць гатовым да лекцыі». Ён нібы знарок вучыў дзяцей непрыязнасці да рускай мовы, выкладаў яе абы-як, больш рабіў выгляд, што вядзе навучанне. Дзецям ён казаў так: «Дело не делать, от дела не бегать». Запомніўся Зану і такі «дыялог» у класе: «Господин учитель, голова болит». – «Ну, так иди домой; префект не придет – твое счастье, придет – скажу: бежал». Вядома, за такую прамату, весялосць і бесшабашнасць дзеці не маглі не любіць Захарэўскага. Студэнты нешта карыснае ўзялі і ад яго. Цікава, што Зан праз сорак з лішнім гадоў успамінаў, як ён, Андрэй Захарэўскі, расказваў студэнтам пра Баву-каралевіча, пра жар-птушку і іншых герояў рускіх народных казак. У 1809 годзе гэты настаўнік усё ж быў звольнены, а яго месца заняў Ян Астравумаў, чалавек бязвольны, няздатны да выкладчыцкай працы. Былі выпадкі, што студэнты нават білі яго.

Важнай асаблівасцю навучання ў Мінскай гімназіі было тое, што ў ёй імкнуліся даць выхаванцам як мага болей практычных ведаў, асабліва звязаных з гаспадараннем на зямлі.

Тамаш Зан вучыўся добра, ён належаў да найбольш здатных вучняў. Вось яго адзнакі, пастаўленыя, відавочна, настаўнікам аднаго з першых класаў: «Тамаш, сын Кароля, Зань з Вілейскага павета, католік, гадоў 10. Здароўе – добра, уважлівасць – добра, латынь – добра, маральнасць – добра, геаграфія – добра, арыфметыка – добра, фарміраванне характару – добра». У старэйшых

класах Тамаша Зана асабліва адзначалі за добрае веданне матэматыкі, фізікі, за поспехі ў маляванні.

Актыўны ўдзел браў Тамаш Зан і ва ўсіх студэнцкіх зборах і забавах. З трэцяга класа навучэнцы ўтваралі сваё вучнёўскае кіраўніцтва, свае суды. Як відаць, у Мінскай гімназіі і набыў Тамаш Зан першы вопыт самастойных студэнцкіх згуртаванняў.

Вядома ж, шмат дало Тамашу Зану для агульнага развіцця і тагачаснае грамадскае жыццё Мінска. Перш за ўсё студэнты не маглі не наведваць прадстаўленні Мінскага тэатра, які месціўся ў тым жа будынку, што і гімназія. А па-за сценамі гімназіі, тут жа, на Высокім рынку, які з XVII стагоддзя зрабіўся адміністрацыйным, гандлёвым і культурным цэнтрам Мінска, можна было ўбачыць прадстаўленні батлейкі, вандроўных скамарохаў, дрэсіраваных смаргонскіх мядзведзяў, розныя шэсці, абходзіны рэлігійных свят. Асобныя вобразы з тагачаснага побыту мінчан запомніліся Зану назаўсёды: «Жыдоўка з абаранкамі, немец з грэцкімі піражкамі, званар-езуіт, вар'ят Янка, смаргонскія мядзведзі, гукі царкоўнага звону, сад Карнеева, Залатая Горка і Кальварыя, архірэй Пацёмкін – вакол усяго гэтага і круціліся думкі мінскіх дзяцей да 1812 года».

Як бачым, тут згадваецца і немец з грэцкімі піражкамі, вобраз якога вывеў потым Тамаш Зан у сваёй камедыі «Грэцкія піражкі».

Тут, у Мінскай гімназіі, робіць Тамаш Зан і свае першыя спробы ў паэзіі. Як прыгадвае ён сам, настаўнік Брадоўскі, навучаючы дзяцей правільна выкладаць свае думкі, загадваў ім перарабляць вершы Нарушэвіча і Красіцкага ў прозу, а прозу, казкі – у вершы. Тамаш Зан на аснове пачутай ад бабкі Далёўскай беларускай народнай казкі пра курку і знесенае ёю залатое яйка напісаў даволі вялікі верш, здзівіўшы ім і вучняў, і настаўнікаў. Самымі блізкімі сябрамі Тамаша Зана ў Мінскай гімназіі былі браты Верашчакі з Наваградчыны – Міхал і Юзаф. Асабліва моцна падружыўся ён з дабрадушным і таварыскім Міхалам. Іхная дружба цягнулася ўсё жыццё. Дзякуючы ёй Тамаш Зан пазнаёміўся і пасябраваў потым з сястрой Верашчакаў Марыляй: у час навучання ў Віленскім універсітэце ён быў частым

госцем у іх маёнтках – у Туганавічах і Плужынах. Якраз праз Тамаша Зана ўведаў Марылю і Адам Міцкевіч. Цікавая ўзнікае думка: гэта ж калі б не было Мінскай гімназіі, якая зьяла Верашчакаў і Зана, Адам Міцкевіч, пэўне ж, ніколі не ведаў бы нават пра існаванне Марылі, а значыць, не было б якраз гэтага яго вялікага каханьня да яе, а тады, у сваю чаргу, не было б ні «Дзядоў», ні «Пана Тадэвуша», ні мноства выдатных міцкевічаўскіх балад, санетаў, вершаў, на якія натхніла паэта яго каханая, інакш кажучы, не было б вялікага паэта сусветнага значэння, не было б Адама Міцкевіча! Вось што такое яго вялікасць Выпадак! Ці, можа, – Збег Акалічнасцяў? А мо ўсё гэта называецца проста – Наканаванне?

І на завяршэнне – думкі, на якія наводзіць знаёмства з навучаннем у Мінскай гімназіі. Гэта была тыповая на Беларусі навучальная ўстанова. На яе прыкладзе можна прасачыць наогул характар асветы на беларускіх землях у пачатку XIX стагоддзя. Мінская гімназія, як і іншыя навучальныя ўстановы ў беларускіх гарадах, мястэчках, сёлах, была польская. Выкладанне ўсіх прадметаў вялося на польскай мове, усе настаўнікі павінны былі выхоўваць у дзяцей польскі патрыятызм, даводзіць, што яны – палякі, а ўсе беларускія правінцыі – неад’емная частка Польшчы.

Гэта была сапраўдная польская экспансія на Беларусі, яе «ціхая» заваёва, пра якую нашы гісторыкі гавораць чамусьці – мо з нашай традыцыйнай беларускай далікатнасці? – напаўголаса. Пачалася яна, зрэшты, многа стагоддзяў назад, з аб’яднання Вялікага Княства Літоўскага і Польшчы ў 1385 годзе, калі палякі ў выніку прыняцця Крэўскай уніі пасадзілі на свой трон вялікага князя літоўскага Ягайлу. З гэтага часу пры дапамозе каталіцызму польскія феодалы распачалі паступовую, але няўхільную паланізацыю Беларусі, вынікам якой стала амаль поўнае апалячванне к XIX стагоддзю верхніх, найбольш адукаваных слаёў беларускага грамадства. Гэтая вялікая нацыянальная трагедыя павяла за сабой такія страты ў культуры, якія нам ніколі не ўдасца падлічыць.

Здавалася б, з канца XVIII стагоддзя, калі Беларусь была адарвана ад Польшчы і далучана да Расіі, працэс паланізацыі

будзе спынены. Але атрымалася якраз наадварот. Цар Аляксандр I, імкнучыся задобрыць польскую грамадскасць, даў палякам самыя шырокія правы ў Беларусі, на якую ў Расіі глядзелі як на частку Польшчы. Палякі ж са стратай сваёй дзяржаўнасці прыкладалі ў гэты час усе намаганні для згуртавання гвалтоўна падзеленай на часткі нацыі. Важнейшым сродкам такога згуртавання была асвета. У Беларусі кіраваць ёю цар даручыў свайму прыбліжанаму, польскаму магнату Адаму Чартарыйскаму. «Няма чаго казаць, – успамінаў потым А. Чартарыйскі, – што я выкарыстаў добрыя да мяне адносіны цара і скіраваў галоўную ўвагу на грамадскую адукацыю, якой з гэтага часу надаў нацыянальны характар... Віленскі універсітэт цалкам зрабіўся польскім; я запрасіў туды лепшых вучоных з маіх суайчыннікаў і некаторых вядомых вучоных з іншаземцаў... На працягу далейшых гадоў уся паверхня Польшчы (тут перш за ўсё маюцца на ўвазе Беларусь, Літва, частка Украіны, дзе распаўсюджвалася яго “папячыцельства”. – К. Ц.) пакрылася школамі, у якіх дадзена была поўная свабода развівацца польскасці». Ян Снядэцкі, рэктар Віленскага ўніверсітэта ў 1807–1815 гадах – навучальнай установы, на якую была ўскладзена арганізацыя асветы на Беларусі, загадваючы інспектарам школ звяртаць асаблівую ўвагу на вывучэнне там польскай мовы, даводзіў, што «гэта неабходна для таго, каб вучні перасталі быць чужаземцамі на сваёй зямлі і каб пры дапамозе вывучэння польскай мовы станавіліся сапраўднымі сынамі айчыны». Інакш кажучы, каб беларусы на сваёй, беларускай, зямлі станавіліся палякамі – усё шыварат-навыварат! Трэба з сумаў канстатаваць, што паланізатарам Беларусі ўдалося зрабіць многае.

Выверы

Вучыцца далей у Мінскай гімназіі перашкодзіла Тамашу Зану хвароба. Таму бацькі вырашылі забраць яго разам з братам Ігнасем дамоў. А «домам» іхнім стаў цяпер фальварак Выверы, які бацькі ўзялі ў арэнду.

Выверы былі селішчам Заняў аж да 1819 года, пакуль уладальнікі фальварка Юшынскія не прадалі яго Міхалу Агінскаму.

Тут прайшлі самыя яркія дзіцячыя і юнацкія гады Тамаша Зана. У зборніку «Перапіска філаматаў» у пяці тамах вельмі часта мільгае гэтая назва, праўда, трохі перайначаная – Іверы: сюды, да бацькоў, ляцелі з Вільні многія лісты Тамаша Зана, сюды прыязджаў ён сам на канікулы, тут любіў блукаць па ваколіцах.

І вось мы ідзем з Генадзею Каханоўскім у Выверы. Чорнае, нядаўна ўзаранае поле непадалёк ад дарогі, вясёлы гурт маладых фарсух-бярозак у вабнай зялёнай даліне, сіняя палоска лесу каля небакраю. Занавы ваколіцы.

Спачатку мы завіталі ў школу. Там даведаліся, што на месцы былога фальварка жыве цяпер сама завуч школы Соф’я Васільеўна Галюк з сям’ёй. Доўга не думаючы, пайшлі шукаць яе двор.

У агародзе перад домам адразу ўбачылі пажылую жанчыну. Гэта была маці Соф’і Васільеўны Марыя Іванаўна Акуліцкая. Сустрэла яна нас з насцярожанасцю. Але калі расказалі ёй, хто мы і чаго завіталі, яна з ахвотай пачала ўспамінаць пра былую панскую сядзібу. Ubачыўшы нас, падышоў да плота з суседняга двара немалады, са здаровым сялянскім загарам чалавек, які назваўся Уладзімірам Захаравічам Акуліцкім.

Ад гэтых людзей мы даведаліся, што якраз абодва іхныя двары і займаюць былую панскую сядзібу. Больш за тое, Уладзімір Захаравіч нават жыве ў доме тых паноў. Дом драўляны, з трох бакоў ашалаваны. Толькі адна сцяна, якая падыходзіць амаль да плота, што падзяляе абодва двары, не ашалавана, з пачарнелага ўжо ад вятроў і часу і патрэсканага бяргвення. Толькі дом здаўся мне нейкім абрэзаным. Я запытаўся ў гаспадара, чаму ён такі.

– Правільна, ён быў даўжэйшы.

І гаспадар расказаў нам незвычайную гісторыю дома. Некалі панскую сядзібу з домам купіў яго дзед Паўлюк. Для гэтага трэба было залазіць у пазыку. Каб выплаціць яе, мусіў працаваць да сёмага поту. Душыліся нішчымніцай, хадзілі босыя – усё ішло на выплату. З горам папалам пазыку адолелі. А пасля смерці дзед сядзіба была падзелена паміж яго сынамі. Але выявілася, што частка панскага дома, які дастаўся бацьку Уладзіміра Захаравіча, заходзіла на зямлю брата. Невялікі лапкі, але ж –

зямля! Яна была даражэй за ўсё. Ніхто не ведае, якія там былі спрэчкі, але бацьку Уладзіміра Захаравіча давялося... адразуць ці не палову дома, каб вызваліць зямлю брата: у другім месцы ён чамусьці браць зямлю не захацеў. Да адрэзанага дома прыладзілі новую сцяну: яе, мабыць, таму і не шалявалі, што была ўсё ж навеішая, больш паглядная. Не менш драматычная метамарфоза адбылася і з панскім склепам – «дворнай лядоўняй», якая дасталася другому брату, мужу Марыі Іванаўны. Склеп быў вялікі, ладны, над ім высілася шыкоўная драўляная надбудова, з нямецкім вуглом. Пэўна, стаяла б яна і сённяя, калі б не калектывізацыя. Гаспадар Марыі Іванаўны ў калгас ісці не захацеў, намерыўся трымацца да апошняга. Але Саветы ўжо мелі вялікі вопыт «заахвочвання» сялян уступаць у калгасы. Гэты досвед яны з поспехам скарыстоўвалі і тут, у Заходняй Беларусі. Адзін з выпрабаваных спосабаў такога «заахвочвання» – душыць непакорлівых драконаўскімі падаткамі. Гаспадар Марыі Іванаўны павінен быў выплаціць дзяржаве – ні многа ні мала – шэсць тысяч рублёў! Гэты падатак называлі чамусьці «кульзборам». Выплачваючы той «кульзбор», Акуліцкія прадавалі ўсё, што толькі маглі. Сала, дамашнія рэчы – усё ішло на падатак. Якраз тады давялося ім прадаць і тую драўляную надбудову над склепам. Аголены склеп гаспадар вымушаны быў проста абляпіць зверху глінай. Гэты «кульзбор», дарэчы, Акуліцкім удалося такім чынам выплаціць. Але рабілі гэта дарэмна: улады тут жа абклалі іх гаспадарку новым «кульзборам», ізноў трэба было плаціць такія ж самыя шэсць тысяч рублёў! Але другую шкуру здзіраць ужо не было з чаго, і Марыя Іванаўна мусіла ісці на паклон Кісялю («Такі быў маленькі чалавечак») – прасіцца ў калгас, які ён узначальваў.

– Ці не яго прозвішча значыцца на помніку насупраць школы? – папытаўся я.

– Яго, чыё ж яшчэ.

На гэтым помніку мы адразу запынілі свае вочы, калі заходзілі ў школу. Стаіць ён на самым відным, ганаровым месцы. Такі пампезны, з граніту. На ім выбіты імёны камунараў 1918 года. Яны, як пішацца ў «Зборы помнікаў гісторыі і культуры Бе-

ларусі», «збіралі ўраджай у нацыяналізаваных маёнтках Тучына, Ізабеліна, Лешна, здавалі яго Чырвонай Арміі». Калі пасля вайны сагналі тут людзей у калгас, старшынёй яго прызначылі, вядома ж, аднаго з тых «камунараў» – Паўла Кісяля. Але хоць імя старшыні і ўвекавечана на граніце, мы ніводнага добрага слова ў Выверах пра яго не пачулі. Надта ж шчыраваў у тых нацыяналізацыях-калектывізацыях. Да таго ж быў ён малаадукаваны, амаль непісьменны. Калі трэба было нешта напісаць, П. Кісель рабіў безліч памылак. З яго смяяліся, што, замест таго каб напісаць «насыпаў» (напрыклад, скрыню бульбы), ён пісаў – «насікаў». Дапрасіцца ў яго чаго-небудзь, хаця б якога каня, каб што прывезці, таксама было няпроста. Але, як нам расказвалі, «калі паўлітра паставіш, то дасць, што просіш».

І вось пад «мудрае кіраўніцтва» гэтага «чалавечка» і даялося ісці Марыі Іванаўне са сваім гаспадаром і дзецьмі.

Дворная лядоўня і дасюль стаіць аблепленая глінай. Затое амаль нічога не змянілася ўсярэдзіне склепа, куды завяла нас гаспадыня, каб паказаць. Склеп вялікі, прасторны, з тоўстымі мураванымі сценамі і столлю – рабіўся на вякі.

Ад панскай сядзібы засталася яшчэ закінутая, забруджаная, нікому цяпер не патрэбная сажалка за дарогай. Ну, і роўны шнур старых, пазгінаных у тры пагібелі карабых вербаў паўз дарогу, што, як расказала Марыя Іванаўна, «вядзе праз пуць на гасцінец». Той гасцінец, якім некалі прыезджаў сюды з Вільні Тамаш Зан і якому пастаўлены ў Мясаце помнік.

Пазнаёмліся мы збольшага і з самой вёскай Выверы. Вёска даволі вялікая, у ёй многа новых цагляных дамоў. А ў час, калі тут распрадавалі зямлю, як расказаў нам былы калгасны брыгадзёр Аляксей Мікалаевіч Раманоўскі, было ўсяго адзінаццаць хат. Цікава, што гэтую ж лічбу падае і згаданы «Геаграфічны слоўнік...», адпаведны том якога выйшаў у 1893 годзе. Выходзіць, якраз недзе перад гэтым годам і распрадавалася тут зямля, на якой і ўзнікла тады вёска. Значыць, у першай палове XIX стагоддзя тут быў толькі фальварак. Сяляне ж жылі тады ў Раеўшчыне, якая амаль прымыкае да Вывераў.

У Раеўшчыну мы заязджалі на «Масквічы» Кастуся Харашэвіча. Кастусь спыніў тады машыну каля чародкі цяністых таполяў ды вербаў, за мастком праз нейкую рачулку, здаецца, Крыніцу.

– Паглядзіце, якія тут магутныя дрэвы! – паказаў ён па ходзе той рачулі, што гублялася ў кустоўі. – Гэта ўсё, што засталася ад даўнейшага вялікага парку. Кастусь раскажаў, што яшчэ нядаўна хадзіў ён зарослымі дарожкамі гэтага парку, любуючыся велічнымі клёнамі ды ліпамі, а таксама піхтамі і шмат якімі яшчэ рэдкімі дрэвамі ды кустамі. На добры лад, парк можна было б паднавіць, дагледзець. Сюды ж бегалі гуляць дзеці, хадзілі з кніжкамі школьнікі. Ды і даросламу чалавеку хіба пашкодзіла б краса? Але старшыня мясцовага калгаса «Усход» загадаў знесці, раскарчаваць парк. Гэта было якія тры ці чатыры гады назад. Калі Кастусь падышоў тады да старшыні з пратэстамі, той толькі адмахнуўся ад яго, як ад назойлівай мухі:

– А, идите вы... Мне надо хлеб растить...

Цяпер усе мы ведаем, як ён і яму падобныя «растили» гэты хлеб. Ні хлеба, ні красы не маем мы сёння пасля іх гаспадарання на нашай зямлі.

Маладзечанскае павятовае вучылішча

Выверы зусім недалёка ад Маладзечна. Таму пасля выздараўлення Тамаша Зана бацькі паслалі яго разам з малодшымі Ігнасем і Сцяпанам давучвацца якраз сюды, у Маладзечна, у павятовую школу, якую толькі што перавялі з Бабруйска. Знайшлі ў горадзе прыстойную кватэру, дзе разам з імі пасялілася і бабка Далейская, каб глядзець хлопцаў. Кожную нядзелю яны спяшаліся да бацькоў у Выверы, куды часцей за ўсё ішлі пеша.

Павятовае вучылішча ў Маладзечна было чатырохкласнае, з двухгадовым курсам навучання ў двух старэйшых класах. Хаця тут выкладалася менш прадметаў, чым у Мінскай гімназіі (не было, напрыклад, логікі і будаўніцтва – прадметаў, якія ўваходзілі ў курс лекцый па матэматыцы, а таксама батанікі, грэчаскай і нямецкай моў), але настаўнікі былі даволі падрыхта-

ванья. Матэматыку і фізіку вёў магістр філасофіі Адам Юркоўскі, літаратуру і права – магістр філасофіі Ігнат Довят, граматыку – Мацей Нарушэвіч, гісторыю і Святое пісанне – Вінцэнт Шумскі, рускую мову і маляванне – Аляксей Зорка, французскую – Фердынанд Мілер... Адзін з настаўнікаў – Галаўня – перавёўся сюды з Мінскай гімназіі. Усіх іх Тамаш Зан успамінаў потым з удзячнасцю. Асобным настаўнікам ён не забываўся перадаваць у пісьмах з Віленскага ўніверсітэта паклон.

Вялікі след у душы Тамаша Зана пакінула вайна 1812 года.

З паходам Напалеона на Расію беларуская шляхта звязвала вялікія надзеі на адраджэнне былой Рэчы Паспалітай, адной з састаўных частак якой было Вялікае Княства Літоўскае. «Нягледзячы на нястомную дзейнасць Міхала Агінскага, – піша пра настроі спольшчанай беларускай шляхты Я. Івашкевіч у кнізе «Літва ў 1812 годзе» (1912), – нягледзячы на шырокую агітацыю за польска-расійскую садружнасць, немагчыма было схіліць польскую грамадскасць да ідэі аб еднасці з Расіяй. Вочы ўсіх былі скіраваны на Захад, на Напалеона, які быў для гэтых людзей паўбогам, ідэалам зямной сілы, прысланай з неба для адбудавання Польшчы, з'яднанай з Літвой». Энтузіязм, які ахапіў «літоўскую» шляхту з уступленнем французай на беларускія землі, добра выказала «Газета тымчасова мінська» ад 8 ліпеня 1812 года: «Непераможныя атрады вялікага Напалеона, цара французай і італьянскага караля, сёння ўвайшлі ў наш Мінск. Гэты гістарычны дзень вызваліў нашу правінцыю з ярма няволі і вярнуў нас Айчыне». Па ўсёй Беларусі шляхта арганізоўвае свае ўзброеныя атрады, якія ўліваюцца ў «вялікую» армію Напалеона. На вайну супроць «маскаля» пад напалеонаўскія сцягі рвецца і чатырнаццацігадовы Тамаш Зан. Толькі бацька не дае яму здзейсніць гэты юначы парыў.

Але не прайшло і паўгода, як вялікі энтузіязм шляхты змяніўся не меншым расчараваннем: вялікая армія Напалеона бясслаўна кацілася назад, пакідаючы на сваім шляху безліч замёрзлых трупаў. Гэтую страшную карціну на свае вочы бачыў у Маладзечне і Выверах і Тамаш Зан, які надзвычай цяжка перанёс крах сваіх ілюзій. Тым не менш Напалеон застаўся для яго, як і для

большасці шляхецкай моладзі, героем, сімвалам барацьбы з царскім абсалютызмам. І нездарма ж яго равеснікі і сябры Адам Міцкевіч і Ян Чачот, якія таксама з энтузіязмам сустракалі ў Наваградку армію французскага імператара, яшчэ ў 1819 годзе ў пісьмах адзін да аднаго дадавалі да сваіх імён і імя свайго куміра – Адам Напалеон, Ян Напалеон. Пасля разгрому напалеонаўскай арміі ідэя вызвалення з-пад «маскоўскага ярма» не толькі не аслабела, але і яшчэ больш узмацнілася ў асяроддзі вучняў Маладзечанскага павятовага вучылішча. Гэта добра праявілася, напрыклад, у вайсковых гульнях. Школьнікі падзяляліся на дзве «арміі»: рускую – армію Марса, які ўвасабляў грубую сілу, і польскую – армію Апалона, бога любові. На чале арміі Марса быў Юзаф Сухоцкі, а арміі Апалона – Тамаш Зан, якога высока ставілі вучні за «мінскую вучонасць». Памочнікам Зана стаў яго сябар Леанард Ходзька, будучы сакратар кампазітара Міхала Клеафаса Агінскага.

Пра баявы настрой Тамаша Зана сведчаць і яго вучнёўскія творы, якія потым выкарыстала ў працэсе над філаматамі следчая камісія як доказ «непажаданага накірунку думак» і з якіх зрабіла вывад, што ён «яшчэ з дзяцінства, з павятовай маладзечанскай школы зневажаў урад і пісаў нядобранадзейныя вершы, а таксама стварыў там нейкае таварыства». Асабліва ўхапілася следчая камісія за напісаны ў 1815 годзе Занам «Марш для студэнтаў апалонаўскага войска», у якім быў прамы заклік рыхтавацца да вайны за вызваленне Айчыны з-пад улады царскай Расіі, і яго невялічкую незакончаную камедыю «Сталасць у сяброўстве», якая таксама была напісана ў маладзечанскім вучылішчы ў 1813–1814 гадах і якая зноў жа была накіравана супроць царскага самадзяржаўя. Твор «Сталасць у сяброўстве», ад якога захаваліся толькі ўрыўкі, – выразна аўтабіяграфічны: у ім якраз апавядаецца пра моцнае сяброўства двух школьнікаў, адзін з якіх – Слаўзан (тут адразу ўгадваецца Тамаш Зан) стварае вучнёўскі полк пад назвай Апалона, а другі – Ходзьслаў (Леанард Ходзька) становіцца яго баявым памочнікам. Цікавы ў творы маналог Свенталюба – яшчэ аднаго сябра Слаўзана. З маналога мы даведваемся, што Слаўзан любіць літаратуру, яго пакой запоўнены

кнігамі, што ён ніколі не бывае хмуры, заўсёды вясёлы, па-май-стэрску грае на скрыпцы. У процілегласць яму Свенталюб ходзіць смутны, яго гняце жаль з прычыны заняпаду Польшчы, ён зайздросціць тым, хто лёг за яе ў бітвах, і вельмі шкадуе, што цяпер нічым не можа ёй дапамагчы.

Па характары школьных гульняў, па вучнёўскіх творах можна ўявіць, які дух, які юначы запал нёс у 1815 годзе з Маладзечна ў Віленскі ўніверсітэт сямнаццацігадовы Тамаш Зан.

Будынак Маладзечанскага павятовага вучылішча, у якім у 1811–1815 гадах вучыўся кіраўнік віленскіх згуртаванняў моладзі, захаваўся па сённяшні дзень. Сюды мяне прывёў у першы ж дзень нашай вандроўкі Генадзь Каханоўскі. Толькі паглядзець даўнюю школу аказалася няпроста: яна цяпер знаходзілася ў двары станкабудаўнічага завода. Быў якраз выхадны дзень, субота, і вахцёрка ў прахадной прапусціць нас туды адмовілася. Генадзь назваў сябе і мяне, папулярна расказаў, чаго нам трэба было прайсці ў заводскі двор, паказаў свой дакумент, але Жэня, як назвалася жанчына, і глянуць на той дакумент не захацела.

– Тады дайце нам тэлефон якога начальства, – папрасіў Генадзь.

– Можаце пазваніць дзяжурнаму па заводзе, – і Жэня прадывктавала нам яго тэлефон.

Але калі Генадзь, дазваніўшыся да дзяжурнага, перадаў Жэні трубку, жанчына пачала даводзіць яму, што па вусным дазvole яна прапусціць на завод чужых людзей не можа. Дамовіліся, што дзяжурны сам падыдзе да прахадной.

Хоць мы і спяшаліся на электрычку, давялося чакаць. Мы даволі доўга тапталіся ў прахадной, пакуль нарэшце не ўбачылі пажылога чалавека, які, накульгваючы на адну нагу, паволі, з прыпынкамі ішоў у наш бок.

Дзяжурнага па заводзе – галоўнае тут начальства ў выхадны дзень – звалі Міхаіл Антонавіч Шэжык. Стрымана паздароўкаўшыся з намі, ён не спяшаючыся зайшоў у будку вахцёра і строгім начальніцкім голасам папытаўся, хто мы і што нам трэба.

Генадзь падрабязна расказаў пра ўсё. Выявілася, што Міхаіл Антонавіч ведае Каханоўскага, чытаў нават яго кніжку пра

Маладзечна, тым не менш папрасіў дакумент. Калі Генадзь падаў той дакумент, Міхаіл Антонавіч пачаў паволі яго разглядваць, удакладняць пэўныя моманты. Толькі калі мы не вытрымалі і пачалі трохі жартам, трохі ўсур'ез ушчуваць яго за такую цяганіну, Міхаіл Антонавіч, які рабіў гэта не з падазронасці, а з простай чалавечай цікаўнасці, прапусціў нас на завод і сам падахвоціўся паказаць будынак былой школы.

У поўным выглядзе даўнюю маладзечанскую навучальную ўстанову мы, на жаль, не змаглі ўбачыць. Яна была аблеплена з бакоў нейкімі прыбудовамі, заціснута паміж вытворчымі будынкамі. Да таго ж толькі работнікі завода маглі бачыць гэты помнік гісторыі і архітэктуры, пабудаваны ў 1762 годзе як кляштар антытрынітарыяў. Пра тое, што гэта не абы-які будынак, сведчыла мемарыяльная дошка, якая расказвала пра тое, што тут размяшчалася настаўніцкая семінарыя і што ў ёй вучыліся такія славутыя людзі, як беларускі паэт Міхась Чарот, удзельнік трох рэвалюцый генерал-маёр Л. А. Каляда, героі Грамадзянскай вайны І. А. Біч, камбрыг П. М. Шаранговіч, вядомыя дзеячы рэвалюцыйнага і нацыянальнага руху Заходняй Беларусі Ф. І. Валынец, А. Р. Капуцкі, П. В. Мятла, С. А. Рак-Міхайлоўскі, герой Руска-турэцкай вайны (1877–1878) К. В. Хруцкі.

На жаль, у спісе не знайшлося месца іншым выдатным людзям, якія тут вучыліся, – беларускаму драматургу Касьяну Вясёламу (В. І. Аўдзею), шырокавядомаму ў свеце беларускаму спеваку Міхалу Забэйду-Суміцкаму, усходазнаўцу, даследчыку духоўнай культуры беларускіх татараў, прафесару Пецябургскага ўніверсітэта Антону Мухлінскаму, літаратурнаму крытыку, прафесару Варшаўскага ўніверсітэта Аляксандру Тышынскаму (чыю сядзібу мы аглядалі ў Мясаце)... А яшчэ ж выкладчыкамі тут былі аўтар «Тараса на Парнасе» Канстанцін Вераніцын, вядомыя фалькларысты і этнографы М. Я. Нікіфаўскі, Ю. Ф. Крачкоўскі...

Але што здзіўляцца: мемарыяльная дошка на сцяне навучальнай установы – яшчэ адзін прыклад перакручвання, наўмыснага «ўразання» нашай гісторыі, выстаўлення адных гіста-

рычных асобаў і замоўчвання імён тых, хто не ўкладваўся ў жорсткія рамкі камуністычнай «прапаганьбы».

На добры лад будынак былога павятовага вучылішча, а потым славутай Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі і адначасна архітэктурны помнік XVIII стагоддзя варта было б нейкім чынам рэстаўраваць і ператварыць у музей асветы і культуры Маладзечаншчыны, тым больш што ў 1910 годзе ужо быў адкрыты музей. А яшчэ ж тут знаходзілася вялікая семінарская бібліятэка, існаваў у 1905–1911 гадах тэатр, дзе ставіліся творы М. Гогаля, А. Чэхава, А. Астроўскага.

Вільня

Як расказаў мне аднаго разу Адам Мальдзіс, у нейкай замежнай кнізе ён вычытаў такую фразу: «Вільнюс – самы дзіўны горад у свеце: ён стаіць на беларускай зямлі, населены палякамі, а лічыцца сталіцай літоўскай дзяржавы». У гэтых словах, мусіць, адбілася, як у кроплі вады, уся складанасць нашай гісторыі, яе хітраспляценні, доля старажытнай Вільні.

Вільня, у ваколіцы якой і сёння пачуеш чысцюткую беларускую гаворку, з часоў Сярэднявечча была грамадска-культурным цэнтрам Беларусі, сталіцай Вялікага Княства Літоўскага – гэтай магутнай і сапраўды вялікай дзяржавы, афіцыйнай мовай якой на працягу вякоў з’яўлялася мова беларусаў – асноўнага яе насельніцтва. Тут, у Вільні, працавалі выдатныя беларускія асветнікі старажытнасці Францішак Скарына, Пётр Мсціславец, браты Мамонічы, Лаўрэнцій Зізаній... Тут у 1578 годзе была заснавана езуітамі вышэйшая навучальная ўстанова краю – акадэмія, якая ператварылася потым у вядомы ў шырокім свеце Віленскі ўніверсітэт.

У Вільню, сталіцу свайго краю, па святло ведаў здаўна цягнулася беларуская моладзь.

Нямала маладых людзей з беларускіх губерняў паклікаў Віленскі ўніверсітэт і ў пачатку XIX стагоддзя.

Асабліва прыкметны след у гісторыі Вільні і Віленскага ўніверсітэта пакінулі студэнты гэтай навучальнай установы, якія

ў 1817 годзе арганізаваліся ў славу тае Таварыства філаматаў і іншыя згуртаванні моладзі, галоўным чынам з беларускіх земляў.

Тут, у Вільні, разгортвалася ўся дзейнасць філаматаў. Тут іх помняць векавыя сцены ўніверсітэта, многія старадаўнія муры, вуліцы і завулкі, помняць віленскія ваколіцы з выразна беларускімі назвамі Пагулянка, Паплавы, Закрэт, Антокаль, Папоўшчына, дзе яны наладжвалі маеўкі, сяброўскія ўгодкі, філамацкія сходы, на якіх гучалі палкія прамовы, вершы, спяваліся песні. Тут на галовы маладых хлопцаў, змагароў за волю, зусім неспадзявана абрынуўся жорсткі град рэпрэсій, вельмі хутка параскідаўшы ўсіх супольнікаў дружнай філамацкай сям'і па самых розных кутках свету.

Амаль усім ім ужо не суджана было ў жыцці хоць адным вокам глянуць на свой, дарагі сэрцу горад, які з усіх зямных шырот свяціў ім зыркай і такой недасягальнай зоркай: там жа навекі засталіся іх маладосць, каханне, іх нязбытныя мары, высокія юнацкія парывы. Толькі двум ці тром сябрам з усёй філамацкай сям'і выпала вялікае шчасце праз многія і многія гады, ужо ў сталым узросце адчуць пад нагамі такія знаёмы і родны брук віленскіх вуліц.

Такім шчасліўцам быў самы «прамяністы з прамяністых» Тамаш Зан.

Апошні прыстанак выгнанніка

З уральскай ссылкі Тамаша Зана, гэтага «небяспечнага палітычнага злачынца», бунтаўшчыка спакою ў паўночна-заходняй частцы Расійскай імперыі, адпусцілі толькі праз трынаццаць гадоў. А дамоў, на радзіму – яшчэ пазней. Адпускалі яго недарэмна. Сваю ролю адыграла захапленне Тамаша Зана прыродай Урала і прылеглых да яго зямель. Гэтае захапленне зблізіла яго там з многімі выдатнымі людзьмі. Вялікі ўплыў на «архіпрамяністага» зрабіла сустрэча і знаёмства з сусветна вядомым вучоным-натуралістам з Германіі Аляксандрам Гумбальтам, які прыязджаў на Урал у вучоную экспедыцыю. Пад яго ўздзеяннем Тамаш Зан з уласцівай яму апантанасцю заняўся вывучэннем

геалогіі і батанікі. Праз колькі часу яму даручаюць геалагічную разведку на шырокіх прасторах Прыўралля. У пошуках карысных выкапняў і мінералаў, а таксама з мэтай больш шырокага вывучэння краю Тамаш Зан аб'ездзіў многія мясціны Урала, Прыўралля, Тургайскага стэпу. На Волзе пад Самарай ён адшукаў нафту, у Заўральскім стэпе – багатыя паклады золата, каля Троіцкай крэпасці – медную руду. Тамаш Зан стварыў мінералагічны музей у Арэнбургу. Першымі экспанатамі былі там рэчы, сабраныя ім у шматлікіх навуковых экспедыцыях.

Улічваючы немалыя заслугі Тамаша Зана ў вывучэнні ўральскай прыроды і асабліва знаходку пакладаў золата, 3 мая 1837 года «государь император всемилостивейше соизволил разрешить Зану оставить, буде пожелает, службу в Оренбургском крае, с правом продолжить оную в других губерниях или возвратиться на родину».

Але са зваротам Тамаша Зана на радзіму ўлады ўсё ж не спяшаліся. Спачатку яму дазволілі прыехаць у Пецяярбург, дзе ён, уладкаваўшыся бібліятэкарам у Горным інстытуце, заняўся выданнем сваіх прац пра прыродныя багацці Урала агульным аб'ёмам сто друкаваных аркушаў. Аднак надрукаваць такую вялікую кнігу Тамашу Зану не ўдалося. Па сённяшні дзень мы не ведаем, куды дзеўся яе рукапіс. А зварот на Беларусь, нягледзячы на царскае «всемилостивейшее соизволение», усё адцягваўся. Больш за тое, Тамаша Зана неўзабаве пасля прыезду ў Пецяярбург нечакана выклікалі ў канцылярыю вядомага III аддзялення імператарскага ведамства і паведамлілі там, што яго вырашылі вярнуць назад у Арэнбург у суправаджэнні жандара: паліцыя даведалася пра новыя факты ўдзелу беларускага выгнанніка ў арэнбургскай змове 1833 года. Ратаваць «архіпрамяністага» кінуліся яго віленскія сябры, якія аселі ў Пецяярбург, і ў першую чаргу Францішак Малеўскі, у сям'і якога ён знайшоў цеплыню і спагаду. Наўрад ці дапамаглі б тут захады сяброў, бо справа непакорлівага бунтара дайшла да самога шэфа жандараў, Галоўнага начальніка III аддзялення графа А. Х. Бенкендорфа.

Але, на шчасце, за Тамаша Зана заступіўся арэнбургскі генерал-губернатар граф Васілій Аляксеевіч Пяроўскі, які высока

цаніў ссыльнага філамата за яго геалагічныя адкрыцці, за шырыню ведаў. Гэта выратавала «архіпрамяністага» ад новага вітка «блуканняў па пакутах».

Улады затрымлівалі Тамаша Зана ў Пецярбургу яшчэ таму, што ў Вільні ў гэты час было не зусім спакойна. Там, у былым Віленскім універсітэце, цяпер Медыка-хірургічнай акадэміі, пад кіраўніцтвам беларускага паэта Францішка Савіча ўтварылася новае тайнае згуртаванне студэнтаў, да якіх далучыліся некалькі прафесараў і віленскіх рамеснікаў і з якімі наладзіў кантакт вядомы рэвалюцыянер Сымон Канарскі. Новую змову супроць царызму выкрылі акурат у час знаходжання Тамаша Зана ў Пецярбургу. Атмасфера ў Вільні была напружаная. Пускаць туды легендарнага кіраўніка філарэтаў было тое самае, што кідаць іскры ў бочку з порахам. Затрымка са зваротам на радзіму, якая была цяпер так блізка, вельмі прыгнятала Тамаша Зана. «Відаць, не раней як праз два ці тры гады змагу я вярнуцца дадому, што мяне вельмі засмучае, – пісаў ён сваёй нязменнай сяброўцы Марылі Верашчацы (цяпер Путкамер) у 1838 годзе. – Ніколі да гэтага не адчуваў я так цяжка сваё выгнанне, як цяпер – у бляску слаўтай сталіцы Расіі».

Так і атрымалася, як прадугадваў выгнаннік: толькі ў 1841 годзе яму дазволілі вярнуцца на радзіму, ды і то як супрацоўніку Горнага інстытута. Наколькі пакутлівае было чаканне звароту, сведчыць псіхічны надлом Тамаша Зана, пра што з вялікай роспаччу паведамляе Марылі Путкамер Францішак Малейскі ў самым пачатку 1840 года. Ён ужо быў упэўнены, што назаўсёды «страціў свайго даўняга друга, добрага Тамаша». Але, на шчасце, прыступы памяшання паўтараліся ўсё радзей і нарэшце зусім прайшлі.

Няма чаго казаць, якая хвалючая была сустрэча Тамаша Зана з роднай зямлёй пасля сямнаццаці гадоў разлукі. Не менш хвалючай была яна і для яго сяброў, блізкіх, знаёмых і нават для тых, хто нарадзіўся тут пасля яго выгнання і ведаў пра «архіпрамяністага» толькі з расказаў ды твораў Адама Міцкевіча. Адразу па прыездзе ў Вільню Тамаша Зана акружылі сябры. У той жа дзень прыехала з Болценік Марыля Путкамер і забрала

яго да сябе ў маёнтак, дзе Тамаша Зана вельмі кранула Марыліна дачка Зося, якая спявала яму, іграючы на фартэпіяна, Чачотавы песні. Разам з Марыляй і сваім братам Ігнасем наведаў ён сям'ю Балінскіх у Яшунах, Марыліных братоў і сваіх даўніх сяброў Верашчакаў – Юзафа ў Смольчыцах і Міхала ў Дварцы. Ва ўсіх шляецкіх сядзібах Тамаша Зана прымалі з вялікай радасцю і цеплынёй як героя, які вяртаецца з іншага свету. У адным з такіх маёнткаў, у вёсцы Аборак на роднай Маладзечаншчыне, у сям'і добрых знаёмых Дэдэркаў Тамаш Зан напаткаў маладую паненку з недалёкай Маліноўшчыны Брыгіду Свентажэцкую, якая зачытвалася рамантычнай літаратурай, захаплялася творчасцю свайго сучасніка Адама Міцкевіча і якая шмат наслухалася пра высакародства, мужнасць і трагічную долю філаматаў і філарэтаў, ну і, вядома ж, пра іх галоўнага завадатара. Дзяўчыну да глыбіні душы ўсхвалявала незвычайная сустрэча з самым «прамяністым» філаматам, героем міцкевічаўскіх «Дзядоў», гэтай жывой легендай. Ужо з самага першага знаёмства Брыгіда закахалася ў яго без памяці. Тамашу Зану таксама прыйшлася да душы гэтая рамантычная і голая паненка. Расказваючы ў пісьме да Марылі Путкамер пра свае пачуцці да Брыгіды Свентажэцкай, Тамаш Зан пісаў: «Я ўбачыў у ёй самую Літву, якая вітае свайго сына з выгнання, убачыў у ёй анёла, які нагадвае мне маю маладосць, боства, якое прадракае мне шчаслівую будучыню».

Абое закаханыя пачалі думаць пра жаніцьбу. Але і тут былі свае перашкоды. Перш за ўсё тое, што Тамаш Зан быў не цалкам яшчэ вольны, звязаны з Горным інстытутам у Пецярбургу, заданні якога ён выконваў на Беларусі, вышукваючы па ўсёй яе тэрыторыі розныя «скамянеласці». Перш чым жаніцца, яму трэба было, як ён сам прызнаваўся, «замяніць цяперашнюю службу на іншую, у межах краю, а за пасаг купіць або ўзяць у арэнду які-небудзь больш-менш прыстойны маёнтак». Але толькі ў 1846 годзе яго вызвалілі ад працы ў Горным інстытуце і дазволілі паяліцца ў Беларусі. І вось 29 кастрычніка «маладыя» змаглі пайсці пад вянец – Тамашу Зану было ўжо тады пяцьдзясят гадоў.

Шлюб бралі ў мястэчку Лебедзева пад Маладзечнам. Адсюль вяселле на пяцідзесяці вазах рушыла ў родавы маёнтак Свентажэцкіх –

Маліноўшчыну. Вяселле было мнагалюднае, урачыстае. Цягнулася яно аж да Задушнага дня. З'ехалася ўся радня Тамаша Зана, але ўжо не было ў жывых яго бацькі, магіле якога ў Лебедзеве ён пакланіўся адразу па прыездзе сюды. Прыехалі, вядома ж, яго самыя блізкія сябры Марыля і Ваўжынец Путкамеры, браты Верашчакі Юзаф і Міхал. Вось толькі не змаглі прысутнічаць на ўрачыстасці аніхто з сяброў-філаматаў: ні Адам Міцкевіч з Парыжа, ні Ігнат Дамэйка з Сант'яга ў Чылі, ні Міхал Рукевіч і Ануфрый Петрашкевіч з Сібіры, ні Юзаф Кавалеўскі з Казані, ні Францішак Малейскі з Пецярбурга... Калі б нейкім чынам яны і змаглі прыляцець на вяселле дарагога сябра, усё роўна іх сюды не пусцілі б улады: яны ж былі выгнаны назаўсёды з роднай зямлі. Не было на вяселлі і Яна Чачота, які жывіў цяпер на Беларусі, на сваёй Наваградчыне.

Чаму ж не прыехаў, не прыляцеў на крылах на Занаву ўрачыстасць адзін з самых блізкіх сяброў – Ян Чачот?

Гэтаму маглі быць дзве прычыны. Першая – хвароба Яна Чачота, якая змусіла яго праз некалькі месяцаў пусціцца ў Друскенікі на лячэнне. Другая прычына – трэшчыны ў шматгадовым сяброўстве Чачота і Зана. На гэтых «трэшчынах», мусіць, варта спыніцца больш падрабязна. Што ж магло разладзіць іх сардэчную, яшчэ з філамацкай пары дружбу?

Тут праглядваюцца таксама два чыннікі.

Першы – гэта спрэчка сяброў яшчэ ў ссыльцы аб адносінах да «маскалёў». Ян Чачот стаяў на тым, што з імі ў філаматаў не павінна быць ніякага супрацоўніцтва, ніякіх адносін: гэта ж – «ворагі». Тамаш Зан, наадварот, не мог ад каго б там ні было адгароджвацца. Жывы, таварыскі па сваёй натуры, ён з усімі знаходзіў агульную мову, хутка завязваў сяброўства. Выйшаўшы з крэпасці, з турмы, ён хутка зблізіўся з рускімі афіцэрамі ў Арэнбургу, з губернскім начальствам, ахвотна наведваў многія дамы тых самых «маскалёў», бавіў з імі вольны час, даваў урокі дзецям высокіх чыноў. Даведаўшыся пра такія зносіны Зана з «ворагамі», Ян Чачот напісаў яму гнеўнае пісьмо, у якім абураўся гэтакімі яго паводзінамі, называючы іх «здрадай» Айчыне, сябрам-філаматам і Богу. Дарэчы, такія ж пісьмы паслаў Ян Чачот

і Адаму Міцкевічу, у якіх таксама дакараў яго за наведванні маскоўскіх салонаў, за ўдзел у свецкіх забавах рускіх. У адказ Адам Міцкевіч растлумачваў Яну Чачоту беспадстаўнасць яго абвінавачванняў, не адабраючы яго «цяперашні стаіцызм», яго погляды на адносіны да рускіх, сярод якіх ён сустракаў нямала такіх жа праціўнікаў царскай тыраніі, як і яны самі. Горача абараняючы Зана ад несправядлівых нападак Чачота, Міцкевіч яшчэ раз напамінаў пра мужнасць «архіпрамяністага» ў час віленскага працэсу над філаматамі, запэўніваў, што ён «і цяпер зробіў бы гэтак жа пры падобных абставінах». Падагульняючы свае меркаванні аб спрэчцы Чачота з Занам, Адам Міцкевіч так заканчваў адзін з лістоў да іх: «Калі б які анёл убачыў гэтыя вашыя сваркі і закіды, ён гневаўся б, смяяўся і плакаў бы адначасова».

Але паколаты збан клеіць было ўжо нялёгка. Тым больш што гэтыя «трэшчыны» вельмі паглыбіў яшчэ адзін важны чынік – каханне Яна Чачота і Тамаша Зана да Зосі Малейскай, іх суперніцтва. Як ужо не раз пісалася, дачка рэктара Віленскага ўніверсітэта і сястра філамата Францішка Малейскага Зося была сапраўднай музай Яна Чачота. Пазнаёміўшыся з ёй на адной з вечарын у рэктарскім доме і захапіўшыся яе іграй на фартэпіяна, Ян Чачот пакахаў яе назаўсёды, хоць і без надзеі на ўзаемнасць. Ён прысвяціў Зосі мноства сваіх песень у Вільні, пра яе трызніў на далёкім Урале:

Трызню табою, адзінай,
О маё шчасце, дзяўчына!
Дзе ты, жыццё маё, ранне,
Ты, маё ў свеце каханне?
Ты за той дальняй смугою!
Не за адной ты гарою,
Не за аднымі барамі,
Не за аднымі гарамі!

Хаця Чачот і ведаў, што Зося Малейская яго не кахае і ўжо, напэўна ж, ніколі не пакахае, усё ж мроіў пра яе, цешыўся ў далёкай ссылцы, што яна ёсць у свеце:

Любоў да сям'і ўсёй (філамацкай. – К. Ц.) і Зосі
Мне ўпехаю стала адзінай,

Мне ўцехаю стала адзінай
І смуткаў нязводных прычынай.

Аб сіле пачуцця Яна Чачота добра кажа і хвалюючая рэліквія, якую нейкі час назад разам з паперамі філаматаў атрымаў адкульсьці Літаратурны музей імя Адама Міцкевіча ў Варшаве і якую мне там паказалі – складзены канвертам лісток паперы з прымацаванай да яго пасмачкай залацістых валасоў Зосі Малеўскай і з напісаным рукой Яна Чачота чатырохрадкоўем:

Пасмай валасоў во гэтай
Так душа мая сагрэта!
Хоць яны – тугі прычына,
Іх цалую безупынна.

Гэту пасмачку валасоў Зосі Малеўскай насіў Ян Чачот з сабою ва ўральскай высылцы і да канца свайго жыцця. Тамаш Зан таксама быў закаханы ў грацыёзную Зосю Малеўскую з першых філамацкіх вечарын у доме рэктара ўніверсітэта, толькі ён хаваў свае пачуцці. Ёсць сведчанні, што і Зося не была абыякавая да гэтага стройнага, чорнавалосага, лабастага хлопца, лідара моладзі, які да таго ж прапаведаваў чысціню і высакароднасць у адносінах да слабага полу, як і наогул дабрата, спагадлівасць да ўсіх людзей. Асабліва разгарэлася гэтае пачуццё рамантычнага кахання, калі ў час працэсу над філаматамі і філарэтамі Тамаш Зан быў кінуты ў муры базыльянскага кляштара ў адзіночнае заключэнне. Не вядома, як бы склаліся іх адносіны, калі б не турма і шматгадовая ссылка Тамаша Зана і Яна Чачота.

У кожным разе ў маладзенькай рэктаравай дачкі каханне да «трохкутнага», як называлі часам Тамаша Зана сябры за своеасаблівую канфігурацыю яго лба, не набыло яшчэ такой моцы, каб кінуць абжыты і ўтульны бацькоўскі дом з фартэпіяна і пусціцца ўслед за сваім абраннікам у беспрытульную далеч пад сібірскія маразы і завеі, тым больш што і намёку пакуль што не было пра які-небудзь шлюб. Зося паўздыхала па сваім герою і пры першай магчымасці выйшла замуж, стаўшы паняй Брахоцкай.

Як і Чачот, Тамаш Зан тужыў на Урале па Зосі. Дзённік, які ён вёў усылцы і які выйшаў у Польшчы асобнай кнігай, вельмі

добра даносіць да нас гэтую тугу: «Наймiлейшая, найдаражэйшая! Толькі ты ў маёй думцы і ў сэрцы, ты мой плач і маё жыццё! Божа, паслухай маю малітву, блаславі, Божа, няхай жа будзе воля твая!»

Але ў адрозненне ад Яна Чачота Тамаш Зан не быў засяроджаны толькі на адносінах з Зосяй. Бываючы часта ў доме генерала арэнбургскай дывізіі Жамчужнікава (сваяка літаратараў Жамчужнікавых, якія разам з А. Талстым хаваліся пад псеўданімам Казьма Пруткоў), дзе даваў урокі яго сыну, Зан неўзабаве па вушы закахаўся ў генеральскую дачку Жэню. Нават мерыўся ажаніцца з ёй, да чаго схільныя былі і яе бацькі, але сама яна выйшці за яго чамусьці не рашылася.

Як бы там ні было, і для Тамаша Зана Зося заставалася далёкай і нязбытнай марай, частачкай маладосці. Таму ў першы дзень па вяртанні ў Вільню з сямнаццацігадовай ссылкі ён пайшоў у дом Малеўскіх – на сустрэчу з юнацтвам, дзе знайшоў сваё каханне з маленькім сынам Кастусём на руках. Пра гэтую сустрэчу вяртанец так расказаў Францішку Малеўскаму ў сваім пісьме: «Зося была першая, хто мяне сардэчна прывітаў, бо Марыня (Зосіна сястра. – К. Ц.) і пані рэктарша былі яшчэ на набажэнстве ў касцёле святога Яна. Дружба нашая сапраўдная, прыгожая, бо захавалася аж дасюль. Костусь – гошы анёлачак... У тваім доме засталася ўсё па-старому, толькі фартэпіяна іншае і на іншым месцы, яно даўно ўжо не адкрывалася (ад смерці рэктара). Усё ж для мяне былі праспяваны “Вілія” і “Ніна”... а таксама Чачотавы песні: “Што мы вашэці скажам...”» (Як мы яшчэ раз можам пераканацца, беларускія песні Яна Чачота былі своеасаблівым сімвалам філамацкага сяброўства.)

У тым жа 1841 годзе вярнуўся ў свае родныя мясціны і Ян Чачот, але нават такі знаўца яго біяграфіі, як Станіслаў Свірка, нідзе не знайшоў упамінку пра наведванне паэтам свайго нязбыўнага кахання, што было, мусіць, невыпадкова. Нідзе не знайшлося таксама следу пра сустрэчу Зана з Чачотам пасля іх вяртання на радзіму.

Пасля вяселля Тамаш і Брыгіда Заны намерыліся зрабіць своеасаблівае падарожжа па Беларусі, каб адведаць сваіх блізкіх

і знаёмых. «На свята Божага Нараджэння, – успамінае Зан, – мы адведалі Наваградак Ігнася (Занавага брата. – К. Ц.), Дварэц Верашчакаў, Далматаўшчыну Вяржбоўскіх, Паланэчку Радзівілаў, Бортнікі Слізеняў, Крашын Юрагаў, Вольну Рафаля Слізня, Куль Бжазоўскіх, Сляпянку Ваньковічаў, Аборак Дэдэркаў, Бенецу Швыкоўскіх, Манулы Багдановічаў. На Тры Каралі былі мы ў Лепелі».

Тамашу Зану не цяпелася заняцца гаспадаркай у сваім кутку, які адшукаў яму Ваўжынец Путкамер, муж Марылі. Зан набыў яго за дадзеныя ў пасаг грошы ў Адольфа Дабравольскага. Гэта маёнтак Кахачын пад Оршай. Але адправіцца туды Зан з жонкай пакуль не мог, бо яго трымалі абавязкі перад Горным інстытутам. Давялося пабыць яшчэ ў маёнтку бацькоў Брыгіды Свентажэцкай. Тут і нарадзіўся іх першы сын Віктар (другое імя – Серафін). Хроснай маткай яго была Марыля Путкамер.

Урэшце Зан з сям’ёй змог перабрацца ў свой маёнтак, пачаў яго абжываць. Праўда, асаблівай радасці ад свайго набытку ён не меў. Гаспадар скардзіцца ў адным з пісем Марылі Путкамер на адарванасць ад родных і блізкіх, наракае на сваю долю: «Вязень над Віліяй, бадзяга над Урал-ракой, жабрак і пакутнік над Нявой, хворы над Нёманам, чыноўнік над Дзвіной; не прытуліла мяне сяброўства на Літве, горная справа на Жмудзі, сваяцтва і вучоная сябрына на Чорнай, грамадзянства і набожнасць над Дняпром і на Белай Русі. Няўжо ж, пакуль я живу, буду вечным выгнаннікам і пілігрымам?» Усё ж яму давялося жыць і гаспадарыць у гэтым закінутым і забытым Богам кутку Беларусі да канца жыцця.

Кахачын, як відаць з Занавых пісем, была вёска, што ляжала дзесьці пад Оршай.

Каб даведацца што-небудзь канкрэтнае пра Кахачын, я ўзяўся праглядаць розныя геаграфічныя даведнікі. Перш за ўсё я разгарнуў у аддзеле рэдкай кнігі бібліятэкі Акадэміі навук не раз мною памянёны вельмі грунтоўны «Геаграфічны слоўнік...». На жаль, Кахачына ў ім не знайшоў. Не аказалася яго і ў «Слоўніку населеных пунктаў Віцебскай вобласці» Яўгена Рапановіча, які выйшаў ужо ў наш час і ў якім пададзены ўсе, нават самыя

малыя населеныя пункты Віцебшчыны. Значыць, трэба з сумам канстатаваць, што такой вёскі ўжо не існуе на Беларусі...

Якім жа чынам і ў які час выпала са спісаў, сцерлася з карты Беларусі вёска ці вёсачка Кахачын, вядомая мне толькі тым, што тут закончыў сваю драматычную адысею «вечны выгнаннік і бадзяга», бунтар і інсургент, паэт і ўрэшце добры сем'янін «архіпрамяністы» Тамаш Зан? Мо згарэла ў адной са шматлікіх войнаў, што пракаціліся па Беларусі? А можа, у нашы часы «вялікіх пераўтварэнняў» трапіла ў злачынныя спісы «неперспектыўных» і была задушана ў пятлі чыноўніцкіх пастаноў?

Як бы там ні было, але месца, дзе стаяла вёска, недзе ж засталася. А значыць, засталася і яе назва, якая, пэўне ж, стала цяпер назвай простага ўрочышча, як гэта звычайна здараецца.

Толькі як знайсці гэтае ўрочышча? Відаць, трэба ехаць на месца, пад Оршу. Тым больш што ў мяне ж ёсць і арыенцір: былое мястэчка Смаляны, дзе ў 1855 годзе знайшоў свой вечны спачынак «архіпрамяністы».

У пошукі апошняга прыстанку Тамаша Зана мы з Генадзем Каханоўскім таксама дамовіліся ехаць разам. Калі прыкідвалі час паездкі, мне сустрэўся на вуліцы Анатоль Жалязоўскі, тагачасны намеснік старшыні Саюза пісьменнікаў Беларусі.

– Ці не захачеў бы ты з'ездзіць у складзе пісьменніцкай групы на святкаванне юбілею Уладзіміра Корбана, на яго радзіму? На «Рафіку», як трэба...

Радзіма Уладзіміра Корбана – Аршаншчына. Дык гэта ж, мусіць, на лаўца і звер бяжыць! Памеркаваўшы, што пасля ўрачыстасці можна ж будзе адлучыцца і ў Занавы мясціны, я даў згоду і папрасіў запісаць у групу яшчэ Генадзя Каханоўскага.

Я ўжо ўяўляў, як мы, два да ўсяго цікаўныя краязнаўцы, будзем блукаць незнаёмымі дарогамі і сцежкамі Аршаншчыны, разам шукаць там сляды Тамаша Зана, дзяліцца ўражаннямі ад сустрэч з людзьмі, з помнікамі мінуўшчыны. Ды тут зноў мае планы зблытаў Генадзь. Ужо напярэдадні паездкі, зайшоўшы ў наш кабінет у рэдакцыі «Польмя», я на сваім рабочым сталe знайшоў запіску ад яго. Запіска была для мяне як удар па галаве якой балдавешкай: «Кастусь! Я іду на вяселле да сваёй роднай

сястры: аддае дачку. Не выпадае ехаць. Надта хацелася пад'ехаць, але... блізкая радня, няёмка. Сам я забыўся пра свае клопаты...»

Што ж мне аставалася цяпер рабіць? Ехаць аднаму ў незнаёмыя мясціны – зусім не тое. Мо адкласці паездку? Але ж я ўжо запісаўся, у маіх руках – камандзіроўка. Памеркаваўшы і так і гэтак, вырашыў канчаткова: трэба ехаць – як будзе, так і будзе.

І вось гладзюткай аўтастрадай, што прастуе недзе аж на Маскву, бяжыць-куляецца наш аўтобусік. Сядзяць тут больш за ўсё «вожыкаўцы», цяперашнія і былыя: сам галоўны рэдактар Валянцін Блакіт, далей Іван Стадольнік, Пятро Сушко («Пётр I»). А яшчэ – наш саюзаўскі начальнік Анатоль Жалязоўскі, родам з-пад Оршы, а таксама не менш паўнамоцны адзін з падначальнікаў Бюро прапаганды Саюза пісьменнікаў Пятро Ліпай – «Мяне не Чапай» (альбо «Пётр II»), вядомы ўсёй пісьменніцкай сям'і «лімаўскі» фатограф Уладзімір Крук і я, «прымкнёны Шэпілаў». А вязе гэтую каманду наш нязменны саюзаўскі шафёр Пятро – «Пётр III». Вядома, добра вось так, скінуўшы з плячэй цяжкую ношу бясконцых клопатаў, калывацца сабе на мяккім сядзенні, пазіраць у акно, за якім праплывае наша палявая-лясная зямля з яе простымі, але заўсёды мілымі сэрцу краявідамі. Ну, вядома, і пагаманіць у такой разнаякай кампаніі, уволю пасмяяцца, пажартаваць, а то і зацягнуць пад настрой якую песню, што сама папрасілася на язык. Дарога ёсць дарога! Калі пад'язджалі к Аршанскаму раёну і, звярнуўшы з магістралі, скіравалі проста на Барань – радзіму Уладзіміра Корбана, я дастаў з кішэні бланкот – занатоўваць назвы населеных пунктаў на дарожных указальніках: а можа, яны неяк памогуць мне адшукаць Занаў Качачын? Перад вачамі замільгалі: Коханавя – Звенячы – Ляўкова – Шапчына – Лісуны – Тумінічы – Зубрэвічы (гэта ж – радзіма нашага сябра Янкі Сіпакова) – Ключнікава і нарэшце Барань, дзе мы спыніліся і адразу пачалі знаёміцца з новай для большасці з нас мясцінай.

Для мяне гэта было цэлае адкрыццё: я трапіў у горад, пра існаванне якога дасюль нават не падазраваў. Горад гэты – Барань. Не мястэчка, не гарадскі пасёлак, а сапраўдны, прытым

немалы сучасны горад! Вось яшчэ адзін доказ нашага, у першую чаргу майго «ведання» Беларусі!

Сустрэў нас перад будынкам гарвыканкама сам мэр горада. А быў ім шчуплы, падцягнуты, фізкультурнай камплекцыі малады чалавек, нядаўні настаўнік беларускай мовы і літаратуры адной з бараньскіх школ. Звалі яго Юрый Аляксандравіч Нагорны. Родам – з Наваградчыны, з-пад Свіцязі. Усе мы з прыемнасцю адзначылі яго чыстую беларускую мову. І гаварыў ён па-беларуску не толькі з намі, літаратарамі. Беларуская мова, як высветлілася, жыве ў яго сям’і, па-беларуску ён гаворыць з усімі, па-беларуску вядзе і сесію гарсавета. Інакш кажучы, робіць так, як і павінна быць у Беларусі, раз мы хочам называцца цывілізаванай нацыяй.

Барань – горад вельмі кампактны, з вялікім старым паркам у самым цэнтры, з сучаснымі дамамі, вядома ж, «каробачнага» (тут нікуды не дзенешся) тыпу, з прамымі шырокімі вуліцамі.

Пасялілі нас згодна з распараджэннем мэра не абы-дзе – у санаторыі! Высокі шматаконны гмах на беразе ракі Адроў. З акон санаторыя адкрываецца шырокі краявід – светлы пасак ракі ў вербалозах ды вольхах перад самым фасадом, зялёная, вельмі вабная лугавіна ў рачной пойме, маляўнічыя залесеныя ўзгоркі за ракой, маўклівы цёмнаваты хвойнік удалечыні. А стаіць санаторый на ўсходняй беразе горада, да цэнтры якога ісці хвілін дзесяць, не болей! Санаторый гэты пабудоваў для сваіх работнікаў завод «Чырвоны Кастрычнік», той, на якім працаваў Уладзімір Корбан і які называўся цікавым. Толькі ён, вялікі, усесаюзнага значэння завод, які, дарэчы, і ўзгадаваў з колішняга пасёлка сапраўдны горад, мог дазволіць сабе такую раскошу. Праўда, санаторый амаль пусты: у кожнага ж завадчаніна недзе побач свой дом, свая кватэра. А персанал, вядома ж, працуе, зарплата ідзе. Можа, гэта адзін з безлічых нашых БАМаў, толькі ў мініяцюры?

На самім заводзе мы таксама змаглі пабываць. Паглядзелі збольшага цэхі, зазірнулі ў музей, які мае такую афіцыйную назву – «Народный музей революционной, боевой и трудовой славы оршанского завода “Красный Октябрь”». Мноства фотаздымкаў,

схем, вымпелаў, узнагарод. З цікавасцю паслухалі мы расказ работніка музея пра гісторыю завода, што пачынаецца задоўга да рэвалюцыі. Аказваецца, на гэтым «цвікавым» заводзе яшчэ з вайны 1914 года вырабляўся калючы дрот. Цікава, у колькі змен працавалі цэхі па выпуску гэтай прадукцыі ў часы, калі ёю абгароджваліся незлічоныя астравы архіпелага ГУЛАГа? А яшчэ выпускалі тут кайданы. Нам паказалі стэнд, дзе расказвалася пра аднаго з рабочых цэха па вырабе кайданоў Івана Фаміча Кляўзу, які за рэвалюцыйную дзейнасць быў закуты пры царызме ў кайданы... уласнай вытворчасці. Дастаўшы з-пад шкла, нам паказалі яго аб'ёмісты дзённік, у якім ён скрупулёзна, з цікавымі дэталямі расказвае пра свой удзел у вядомых нам падзеях, – гэты жывы дакумент часу. Шкада толькі, што ў музеі мы не ўбачылі саміх кайданоў – гэтую «важную» прадукцыю завода. Зрэшты, ніякага ўпамінку не было і пра тых, хто цягаў іх не толькі «ў змрочныя часы царызму», але і ў «светлую эру чалавецтва, адкрытую вялікім Кастрычнікам».

У Барані мы пабылі два дні. Сустрэчы, выступленні, экскурсіі, адкрыццё мемарыяльнай дошкі ў гонар Уладзіміра Корбана на вуліцы яго імя. Усё гэта, вядома, было цікава. Але ж мне рупіла іншае: знайсці на Аршаншчыне Занаў Кахачын, пабываць на яго апошнім прыстанку. Тут, у Барані, усе, у каго я ні пытаўся пра яго, толькі паціскалі плячамі.

Заставалася ехаць у Смаляны. Пэўне ж, Кахачын быў недзе недалёка ад Смалян, раз сюды прывезлі хаваць яго гаспадара. Развітаўшыся пасля ўрачыстасцяў з гасціннымі гаспадарамі Барані і сябрамі-літаратарамі, якія ад'язджалі ў Мінск, застаўшыся адзін, як бізун, я сеў на рэйсавы аўтобус і пакаціў у Оршу, каб адтуль весці свае розшукі.

Як выявілася, Смаляны ад Оршы недалёка. Аўтобусы ходзяць туды рэгулярна. Але яшчэ ў Барані ласкава падручыўся звязіць туды мяне на сваёй машыне намеснік старшыні гарвыканкама Васіль Віктаравіч Дзяржыцкі. Па мяне ён пад'ехаў у Оршу, да гасцініцы.

Прыехалі мы ў Смаляны рана. Там Васіль Віктаравіч перадачыў мяне старшыні сельсавета Івану Сымонавічу Бутару. Іван

Сымонавіч, добры і прыветлівы чалавек сталага веку, раскажаў мне збольшага пра Смаляны. Мясцічка (цяпер яго чамусьці завуць вёска) даволі вялікае, тут дзве буйныя гаспадаркі – калгас «Новае жыццё» і саўгас-тэхнікум, які ўзнік на базе даўняй сельскагаспадарчай школы. Іван Сымонавіч быў дырэктарам гэтага саўгаса-тэхнікума. Сам ён з Вілейскага раёна, робіць тут з 1962 года. Для лепшага знаёмства з гісторыяй Смалян Іван Сымонавіч завёў мяне ў музей саўгаса-тэхнікума, куды падышлі таксама яго загадчык Эдуард Іванавіч Іваноўскі і завуч саўгаса-тэхнікума – маладая абаяльная жанчына, імя якой я, на жаль, не запісаў. Аказваецца, Смаляны – даволі старажытнае паселішча. У хроніках яны ўжо згадваюцца з канца XV стагоддзя як уладанне князёў Бельскіх. Вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага Аляксандр падарыў Смаляны сваёй жонцы Алене, дачцэ вялікага князя маскоўскага Івана III. Потым Смаляны былі падараваны вялікім князем літоўскім Жыгімонтам I праслаўленаму военачальніку Вялікага Княства Літоўскага Канстанціну Астрожскаму, які са сваім 30-тысячным войскам недалёка адсюль, на рацэ Крапіўна, у 1514 годзе ўшчэнт разбіў 80-тысячнае войска вялікага князя маскоўскага Васілія III. Са Смалянамі звязана таксама імя рускага палкаводца Андрэя Курбскага, які, пасварыўшыся з царом Іванам Грозным, перайшоў на бок беларускага гаспадарства Вялікага Княства Літоўскага, за што як узнагароду і атрымаў ад караля Жыгімонта Аўгуста гэтае мясцічка пад Оршай. Пазнейшымі ўладарамі Смалян былі князі Сангушкі, а з XIX стагоддзя, калі Беларусь апынулася ў складзе Расійскай імперыі, – рускія высокія чыны Сямёнавы, Цітовы. У музеі на фоне ўсяго мінулага Смалян паказвалася гісторыя тэхнікума. Пачатак яму паклаў памешчык Цітоў, арганізаваўшы тут у 1900 годзе так званую ніжэйшую сельскагаспадарчую школу першага разраду. Рыхтавала школа спецыялістаў для буйных памешчыцкіх гаспадарак. Праіснавала яна да 1917 года. Праз год на базе дадзенай школы ўтварыўся сельскагаспадарчы тэхнікум, які за гады свайго існавання выпусціў многія сотні спецыялістаў. Сярод выпускнікоў гэтай сельскагаспадарчай навучальнай установы – былы прэзідэнт Акадэміі навук БССР Васіль Феафілавіч Купрэвіч.

Дырэктарам тэхнікума перад вайной быў Уладзімір Елісеевіч Лабанок, вядомы партызанскі камандзір, а потым дзяржаўны дзеяч Беларусі.

Але першае, што хацелася мне даведацца ад маіх новых знаёмых, – зноў жа пра Кахачын. Дзіва: і тут пра яго ніхто нават блізка не чуў – ні старшыня сельсавета, які, вядома ж, назубок павінен быў вывучыць свае ваколіцы, ні загадчык музея, які родам з недалёкай адсюль вёскі, ні завуч саўгаса-тэхнікума. Нічога пра Кахачын не сказалі мне і навучэнцы саўгаса-тэхнікума, з якімі папрасіла мяне сустрэцца завуч.

Заставалася толькі задаволіцца наведаннем магілы Тамаша Зана. Шукаць яе мы пайшлі разам з Іванам Сымонавічам і Эдуардам Іванавічам. Спачатку Іван Сымонавіч хацеў адгаварыць мяне ад гэтага: пасля дажджу, які толькі што скончыўся, там будзе быццам бы гразка, ды і праз кусты цяпер не прадзярэшся. Але ўбачыўшы, што я ўсё роўна не адступлюся, нехаця згадзіўся.

Ісці давялося зусім нядоўга: смялянскія могілкі – у самым мястэчку. І ніякай гразі там я не ўбачыў, і ні праз якія кусты нам не трэба было прадзірацца. Неахвоту старшыні сельсавета весці мяне сюды я зразумеў, калі мы падышлі да месца: так, парадак на могілках не з ідэальных, як, зрэшты, і ўсюды ў нас – на ўсеагульны наш вялікі сорам.

Магілу Тамаша Зана знайшлі адразу: пра яе ў Смялянах ужо ведалі, вучні Смялянскай школы нават узялі яе пад сваю апеку – добрая прыкмета часу, нашага духоўнага выздараўлення. Перада мною сярод кустоў былі два роўныя, аднолькавай прамавугольнай формы гранітныя помнікі з уманціраванымі жалезнымі рэйкамі, пры дапамозе якіх, відаць, мацэвалася верхняя частка помнікаў.

На першым з іх было выбіта: «Брыгада Зан», на другім, справа, – «Тамаш Зан» (усё на польскай мове). А перад абодвума помнікамі, якраз пасярэдзіне, ляжаў вялікі пляскаты валун з вычасанай на ім і добра адшліфаванай плітой. На гэтай пліце быў акуратна высечаны чымсьці вельмі старанным долатам надпіс: «Мілы Богу і людзям Тамаш Зан, памяць якога ў блаславенстве... Жыў шэсцьдзясят гадоў. Памёр 7 ліпеня 1855 г. у Кахачыне».

А трошкі ніжэй: «Брыгіда Зан з Свентажэцкіх пахавана побач з сваім мужам 23 жніўня 1900 г. ва ўзросце 81 г.». Яшчэ ніжэй ішлі больш дробныя літары, якія цяжка было разабраць. Укленчыўшы перад каменем, мы доўга прачышчалі літары ад даўнейшага моху. Іван Сымонавіч дастаў з кішэні сцізорык і, асцярожна адскрабаючы мох, вадзіў ім па жалабках літар. І ўсё ж цалкам прачытаць надпіс мы не змаглі. Нам удалося толькі разабраць пачатак і канец фразы: «Сын іх... памёр у 1854 г.». Прычым лічба 5 была не зусім выразная, і я ў блакноце, куды заносіў усе надпісы, паставіў пасля яе пыталнік. Ніяк не прачытвалася сярэдзіна фразы – нейкае доўгае слова (ці мо і не адно), якое пачыналася быццам бы на «С». Я толькі запісаў прыкладную канфігурацыю літар. У іх, відаць, хавалася імя Занавага сына, а магчыма, яшчэ нейкая інфармацыя.

Калі я агледзеў з усіх бакоў помнікі, замалёваў іх і занатаваў усе надпісы, мне захачелася паглядзець і іншыя. І вось зусім неспадзявана недалёка ад месца пахавання Занаў я ўбачыў за кустом, здаецца, бузіны яшчэ адзін падобны помнік, толькі ўжо з жалезным, таксама чатырохвугольным верхам і такім жа жалезным, прыгожа аздобленым крыжам і прачытаў на ім вельмі выразны надпіс: «Абдон Зан. Памёр у 1903 г. дня 9 кастрычніка. Гадоў 54» і ніжэй: «Адпусці нам грахі нашы». Ды гэта ж сын Тамаша Зана!

Агледзець помнік Абдону Зану было няпроста: перашкаджалі кустоўе ды высокае бадыллё. Да таго ж перад самым помнікам, на месцы магілы зеўрала... глыбокая яма. Гэта, як мне растлумачылі, «папрацавалі» рабаўнікі – нашы, савецкія вандалы. Што яны хацелі знайсці сярод касцей? Золата, каштоўнасці?..

Параўноўваючы помнік Абдону з помнікамі яго бацькам, якія былі выкананы ў адным стылі, я зразумеў, што і тут былі гэтакія ж жалезныя надбудоўкі над гранітам і гэтакія ж, з густам выкаваныя крыжы. Нехта, як бачым, паквапіўся і на жалеза святых крыжоў, надмагільных памятак...

Пасля наведання могілак у мяне быў яшчэ час знаёміцца «ў натуры» з самімі Смалянамі, у якіх, вядома ж, не раз бываў Тамаш Зан.

Першае, што кідаецца ў Смалянах у вочы, – гэта багачце помнікаў гісторыі і культуры і... наша варварства. Калі я глянуў на мястэчка з усходу, перада мною адкрыўся велічны малюнак: злева ішоў у неба высозны гмах дамініканскага касцёла, правей вылучаліся сярод простых местачковых дамоў мураваная Аляксееўская царква, драўляная Спаса-Праабражэнская царква і на ўзгорку – уцалелая вежа даўняга замка.

Але калі я пачаў бліжэй знаёміцца з гэтымі архітэктурнымі помнікамі мінулага, мой энтузіязм змяніўся нечым адваротным.

Вось рэшткі старажытнага замка, які называюць – Белы Ковель. Пабудаваў яго ў XVII стагоддзі князь Сымон Сангушка. Як сведчаць гісторыкі, Сангушкі атрымалі Смаляны ад Андрэя Курбскага ў абмен на іх уладанне на Валыні – Ковель: непакорнаму ўцекачу-палкаводцу, пэўне ж, не зусім спакойна сядзелася паблізу пакінутай ім Маскові на чале з грозным царом, і таму ён наважыў падацца далей ад яе межаў. Сангушкам жа Смаляны прыйшліся даспадобы, і яны, згадзіўшыся на абмен, замацаваліся тут на вякі. У памяць аб першапачатковым уладанні свой замак яны назвалі Белы Ковель – «белы» таму, што ён быў светлы, відаць, пабелены. Гэта было велічнае і прыгожае збудаванне, акружанае ровам з вадою. З багатым аздабленнем усярэдзіне.

У час Паўночнай вайны ў Смалянскім замку засеў атрад шведаў на чале з генералам Капіферам, каб абараніцца ад войска Пятра I. Тады ж, у 1708 годзе, ад ядраў рускай артылерыі, якая выбівала адтуль шведаў, замкавыя вежы былі разбіты, а сцены атрымалі першыя прабоіны. Дарэчы, ад шведаў, якія разам з іх военачальнікам былі там захоплены ў палон, рускія даведаліся аб шведскім корпусе генерала Левенгаупта, што рухаўся на дапамогу Карлу XII пад Палтаву, і дзякуючы гэтаму разбілі яго каля вёскі Лясной, што мела ці не рашаючае значэнне для перамогі ў Палтаўскай бітве.

Нягледзячы на вялікія разбурэнні, Смалянскі замак у Паўночную вайну яшчэ не поўнасьцю страціў свой першапачатковы выгляд. Далейшы заняпад замка, як сцвярджаюць гісторыкі, пачаўся з далучэннем Беларусі да Расіі ў канцы XVIII стагоддзя

і асабліва тады, калі новы гаспадар Смалян, царскі чыноўнік Сямёнаў, прадаў замак нейкім гандлярам на цэглу. Цэглы гэтай хапіла і ім, і, відаць, пазнейшым ахвотнікам пажывіцца дармовым матэрыялам, бо руіны замка засталіся без прыгляду. Як мне расказалі смялянцы, з замкавай цэглы будаваліся кароўнікі. У выніку ад велічнага замка Белы Ковель засталася толькі не да канца разбураная пяціпавярховая галоўная вежа, якая ўзвышаецца над мястэчкам як жывая сведка адшумелых стагоддзяў.

Я не адразу змог падысці да замка: і цяпер роў, што агінае ўзгорак з замкавымі руінамі, напоўнены вадой, мутнай, забруджанай зялёнай раскай. Толькі калі мне паказалі кладкі ў густым кустоўі, я падняўся па іх на той вельмі вабны зялёны ўзгорак, падышоў да магутных сцен з прахонамі акон і дзвярэй. Руіны замка зусім не дагледжаны, усярэдзіне і знадворку – поўнае запущенне, сляды чыхіхсыці рыдлёвак, якія невядома што тут шукалі. І ўсё ж нават гэтая абабітая, абдзёртая, зруйнаваная вежа дае добрае ўяўленне пра веліч Белага Ковеля.

Цікава, што з замкам народ і тут звязвае свае легенды. Набожная бабулька, з якой я разгаварыўся, на поўным сур'ёзе расказала мне, што аднаго разу вечарам да замка падымаўся, перайшоўшы кладку, мясцовы дырэктар школы і што быццам бы насустрач яму выйшла ўся ў белым княгіня. Наблізіўшыся, яна хацела падаць яму руку, але ён, спалохаўшыся здані, пусціўся адтуль наўцёкі.

– Гэта была заклятая княгіня, – закончыла свой расказ бабулька. – Кажуць, усе людзі, якія памерлі, некалі выйдучь з зямлі...

Што ж да касцёла, які так добра глядзеўся здалёку, дык ён быў сапраўдным шкілетам – адны голыя сцены, ды і тыя забруджаныя, абляпаныя нейкім мазутам, усярэдзіне і каля ўвахода рэшткі смецця, бітай цэглы, усялякага лому – праўда, нехта сабраў гэта ў кучкі. Бабулька, якая расказвала мне пра заклятую княгіню, паведала, што купал касцёла абваліўся зусім нядаўна: нішто ўжо яго не трымала – як жа, тут быў машынны двор калгаса, усю сярэдзіну касцёла выкінулі, выдралі, пераўтварыўшы ў смецце ўсе перагародкі, скульптуры, карціны, багатае аздабленне.

– А некалі ж усё тут аж блішчала, – расказвала бабулька. – Я не каталічка, але любіла сюды прыходзіць. Побач з касцёлам я заўважыў даўгі і невысокі мураваны будынак, на фасадзе якога прачытаў: «БССР. 1937. МТМ». Літары выбіты – не сатрэш. Таму я і паверыў быў надпісу. Але падышоўшы бліжэй, убачыў там зусім новую шылду, з якой вынікала, што гэта была «Келейная», помнік архітэктуры XVIII стагоддзя. Калі я ўвайшоў усярэдзіну, на мяне патыхнула машынным маслам, саляркай і яшчэ невядома чым, нейкім смуродам. На зямлі (падлогі і следу не было) валяліся рэшткі аўтамабільных шын, жалезны лом, усялякі друз. Як і ў касцёле – голыя, толькі чымсьці заляпаня, запаскуджаныя сцены.

Аляксееўская мураваная царква здалёку выглядала лепш, калі не лічыць нахілены набок жалезны крыж на самым яе версе – жыўцом вырывалі яго некалі камсамольцы, гэтыя «хун-вэйбіны» дваццатых гадоў, ды так і не змаглі да канца вырваць. Кажуць, царкву маюць намер рэстаўрыраваць. Я хацеў паглядзець яе бліжэй, але калі падышоў да рэчкі, за якой яна высілася на ўзгорку, то мусіў хутчэй падавацца адсюль прэч: гэтакім смуродам патыхнула на мяне ад рачной вады, бруднай, жоўтай, чымсьці падобнай на тавот.

– Хто ж гэта так забрудзіў рэчку? – папытаўся я ў жанчыны, што выглядала з блізкага каля рэчкі двара.

– Гэта ж там свінарнік з цялятнікам... – паказала яна ўверх па цячэнні рачулкі. – Адтуль ідзе нам пад нос гэтая поскудзь... За-смуродзілі ўсё на свеце...

Вось так па сёння глумім мы, паскудзім, апаганьваем сваю ўласную зямлю, зямлю нашых дзядоў і прадзедаў. Быццам бы мы не дзеці сваёй Бацькаўшчыны, а якіясьці прыблуды, якім напляваць на яе красу, на памяць продкаў, на ўсё святое. Гледзячы на гэтае спусташэнне, занядбанне старажытнага беларускага мястэчка, на вартыя жалю рэшткі велічных помнікаў мінуўшчыны, я ўспомніў перакладзены мной горкі верш украінскага паэта Дзмітра Паўлычкі пра тое, як не чужынцы, а свае ўласныя манкурты, «адукаваныя маголы» сталінскага гарту

безаглядна нішчылі, руйнавалі па ўсёй нашай зямлі святую спадчыну стагоддзяў:

Тут гаптала ўсё іх гвардыя:
Ад святынь – пустэч жуда.
Бы краінай неагляднаю
Пракацілася арда.

Ад'язджаючы са Смалян, я з аўтобусага прыпынку ў самым цэнтры мястэчка яшчэ раз акінуў вокам узгорак з могілкамі – адсюль яны былі як на далоні. Вунь і той схіл, тое зялёнае кустоўе, у цяні якога ўжо 135 гадоў спачывае «вечны выгнаннік» і паэт, «нефармальны» лідар беларускай моладзі пачатку XIX стагоддзя Тамаш Зан. Паўз яго курсіруюць ніколі не бачаныя ім жоўтыя запаленыя аўтобусы, шмыгаюць туды-сюды хуткія «Жыгулі» ды «Запарожцы», грукочуць «Кіраўцы» ды «Беларусы» – плыве новая, зусім невядомая яму эпоха.

Я пакідаў Смаляны з адчуваннем не да канца выкананага абавязку перад самім сабой. Галоўнае – я не знайшоў у сваім падарожжы апошняга прытулку Тамаша Зана на гэтым свеце – яго абжытага маёнтка, ад якога засталася адна толькі голая назва – Кахачын.

Усё ж у мяне не прападала надзея адшукаць хоць яго месца. Не можа ж быць, каб не засталася ад Занавай сядзібы хоць якіх слядоў – няхай хоць бэзавых кустоў, старасвецкіх ліп ды клёнаў – гэтых заўсёдных вартаўнікоў чалавечага жылля на Беларусі.

У галаву прыйшла думка пашукаць дапамогі ў мясцовых кразнаўцаў. Дзеля гэтага па звароце ў Оршу я адразу пакіраваў у рэдакцыю раённай газеты «Ленінскі прызыў»: там жа пра іх павінны ведаць абавязкова. Ды ў рэдакцыі не толькі ведалі пра кразнаўцаў, але і некаторыя з яе супрацоўнікаў самі аказаліся кразнаўцамі. Аднаго з іх я і сустрэў у кабінцеце рэдактара. Гэта быў Юра Копцік, малады хлапец і малады журналіст, які выступае з даволі цікавымі артыкуламі не толькі ў раённай газеце, але і ў рэспубліканскіх. Чытачы штотыднёвіка «Літаратура і мастацтва», напрыклад, не маглі абмінуць яго вельмі востры артыкул

пра аршанскія Курапаты – «“Крумкачы” на Кабыляцкай гары». Юра паказаў мне і апублікаваныя ў некалькіх нумарах сваёй газеты цікавыя дарожныя нататкі з паездкі ў групе «нефармалаў» на месца славутай бітвы беларускіх і польскіх войскаў пад Грунвальдам, каб адзначыць яе 580-я ўгодкі. У гэтых нататках мне ўбачылася пярэ сапраўднага пісьменніка гістарычнага жанру, што так яшчэ ў нас занядбаны.

Ад Юры я ўведаў, што якраз ён і яго сябры, арганізаваўшыся ў гісторыка-краязнаўчую суполку «Повязь», самі як сапраўдныя гаспадары сваёй зямлі ўзяліся за ўпарадкаванне гістарычных помнікаў Аршаншчыны, знявечаных падчас шматгадовай вакханаліі невуцтва і разбою. Гэта яны, «нефармалы», наладзіўшы талаку, у вольны ад работы час прыезджалі ў Смаляны і расчышчалі страшэнныя завалы ў касцёле і дамініканскім кляштары, павесілі шыльды на помніках мінуўшчыны. Да іх гэтыя помнікі былі яшчэ ў больш страшным стане. Супольнікі таварыства «Повязь» паклапаціліся і аб ушанаванні магілы Тамаша Зана, якая дагэтуль была зусім занядбана. Што ж да Кахачына, то Юра Копцік таксама нічога пра яго не ведаў. Нічога не мог сказаць пра гэтае паселішча і другі краязнавец, з якім мяне Юра пазнаёміў, – Вячаслаў Адамавіч Касперскі, пенсіянер, былы фінансіст, які абхадзіў Аршаншчыну ўдоўж і ўпоперак і які піша цяпер цікавыя ўспаміны пра сваё жыццё.

Вярнуўшыся ў Мінск, я рабіў далей свае росшукі нявысветленых момантаў з біяграфіі Тамаша Зана ў дзяржаўных кнігасховішчах і архівах.

Перш за ўсё мне хацелася даведацца пра Занавых дзяцей, іх лёс. Да гэтага штурхаў мяне загадкавы надпіс на надмагільным камені, які не ўдалося расчытаць. Свой запіс тых слоў з канфігурацыяй нечытальных літар я паказаў пры сустрэчы ў акадэмічнай бібліятэцы Генадзю Кісялёву – гэтаму Шэрлаку Холмсу беларускага літаратуразнаўства (яго кніга «Расшукваецца класік», напрыклад, чытаецца не з меншай цікавасцю, чым дэтэктывы Конан Дойла). Генадзь выказаў меркаванне, што запісаны мною год смерці загадкавага сына Тамаша Зана мог быць не 1854,

дзе лічба 5 стаяла ў мяне пад пыталнікамі, а 1889 (лічба 9 магла часткова сцерціся і трансфармавацца ў 4). Якраз у гэтым годзе не стала Занавага сына Кліменція (або Клімента), нешта падобнае на імя якога Генадзь Кісялёў і ўгледзеў у маіх загагулінах. Кліменціў Зан працаваў у 1880-я гады прысяжным павераным у Вільні. Пра яго пісаў Генадзь Кісялёў яшчэ ў 1966 годзе ў кнізе «З думай пра Беларусь», дзе паказаў, што з Кліменціем Занам быў у блізкіх стасунках Францішак Багушэвіч, таксама прысяжны павераны той жа самай судовай палаты ў адным з будынкаў на Кафедральнай плошчы. Запіс на магільным камені бацькоў аб смерці Кліменція Генадзь Кісялёў растлумачваў тым, што гэты Занаў сын пакончыў жыццё самагубствам, таму, згодна са звычаем, яго маглі не пахаваць на могілках.

І праўда, вельмі лагічна выстраіў сваю версію вопытны даследчык Генадзь Кісялёў. Аднак гэтая версія не спраўдзілася. Зацікавіўшыся сям'ёю Тамаша Зана, я даведаўся з літаратуры, што ён меў трох сыноў – Віктара, ці Віктарына (другое імя – Серафін), Абдона і Кліменція. Але быў і чацвёрты, які нарадзіўся якраз у 1854 годзе і памёр адразу пасля таго, як яго хрысцілі. Значыць, якраз гэты апошні хлопчык і ўшаноўваўся на магільным камені Занаў.

Каб высветліць долю апошняга прыстанку Зана, мне трэба было перш за ўсё даведацца, як доўга жыла там яго сям'я.

Смерць Тамаша Зана была для непрактычнай Брыгіды з трыма малымі дзецьмі на руках зусім неспадзяваным моцным ударам. Перад ёю ўстала пытанне: як цяпер жыць, ці аставацца ў Кахачыне? Разгубленасць Брыгіды відаць з яе пісьма да Марылі Путкамер ад 15 жніўня 1855 года, якое варта прывесці тут больш-менш поўна: «Дарагая і любая Марыя! Колькі тыдняў назад я паслала пісьмо Зосі Каліноўскай (Марылінай дачцэ. – *К. Ц.*) у Вільню – выказала ў ім надзею хутка з Вамі ўбачыцца. Цяпер ужо сама разам з трыма сіротамі хачу выказаць перад Вамі свой боль, просячы Вашай малітвы і падмогі ў горы. Вы ўжо ведаеце, што Бог пазваў на Неба сапраўднага Анёла, якім быў наш Найдаражэйшы Тамаш. О, калі б я магла Вам, дарагая Марыя, выказаць боль, які поўніць маё сэрца! Вы, што любілі і цанілі яго

ў жыцці, зразумеете, як цяжка стала мне жыць пасля адыходу гэтага Анёла, што быў для мяне цэлым светам і адзіным шчасцем на гэтай зямлі. Я страціла Мужа, Апекуна, Бацьку і адзінага павадыра, які вёў нас па гэтай беднай зямлі да лепшага... Так раптоўна прыйшла да яго хвароба, а за ёй і смерць, што мне ўсё гэта здалася сном – часам мне зусім не верыцца, што гэта праўда... Перад смерцю ён блаславіў дзяцей і мяне... Ён так суцяшаў усіх нас і вельмі шкадаваў, што пакідае нас сіротамі... дзякаваў мне за ўсе клопаты, да апошняй хвіліны аслабелымі ўжо рукамі прыціскаў мяне да свайго сэрца і прасіў змірыцца з Божаю воляю... ён жыў і паміраў як сапраўдны хрысціянін, хоць і нялёгка было яму паміраць, пакідаючы жонку і трое дзяцей са сціплымі сродкамі для жыцця. А дзеці, хоць яшчэ такія малыя (Віктару толькі што мінулася сем гадоў, Абдону – шэсць, а Клімэку – чатыры), але ад жалю аж млелі і заліваліся слязьмі. Не ведаю яшчэ, што буду рабіць – ці Бог дасць тут застацца з дзецьмі, ці перанесціся ў нашы мясціны, якія заўсёды былі такія мілыя для нябожчыка і для мяне самой, бо родныя. Як бы там ні сталася, заклінаю Вас, дарагая Марыя, каго ён лічыў самай вернай сваёй прыяцелькай, каб і Вы ў памяць гэтага Анёла захавалі для нас, сірот, такую самую прыязнасць і зычлівасць, якую ён меў да Вас. Бо ні для мяне, ні для дзяцей ніхто не можа быць больш даражэйшым, чым тыя, што паважалі яго і любілі так, як ён гэтага быў варты...»

Марыля Путкамер з усёй чуласцю жаночага сэрца адгукнулася на пісьмо Брыгіды. І вельмі хутка даўня сямброўская прыязнасць Марылі да Тамаша Зана перайшла і на яго жонку, на дзяцей. Паміж абедзвюма жанчынамі завязалася сардэчная і шчырая перапіска. На жаль, мне не ўдалося пазнаёміцца з большасцю іх пісем, што друкаваліся, як сведчыць бібліяграфія, у розных польскіх выданнях, якіх у нашых дзяржаўных бібліятэках я не адшукаў. Але і з таго, што я прачытаў у розных працах, відаць было, што Марыля чым магла дапамагала Брыгідзе Зан, якая з цягам часу змагла выехаць з Кахачына. Спачатку мяне збівала з тропу тое, што і сама Брыгіда, і сын Абдон былі пахаваны якраз у Смалянах, прытым ужо ў пачатку XX стагоддзя: значыць, яны датуль жылі ў Кахачыне? Але яснасць унёс сябар

Занавай сям’і М. Гавалевіч сваёй публікацыяй у часопісе «Край» з нагоды смерці «пані Тамашовай» (1900, № 36), дзе раскажаў, што яна, застаўшыся ўдавою, жыла «то ў сябе ў вёсцы, то ў Пецярбургу (можа, там працаваў старэйшы сын Віктар, доктар медыцыны. – К. Ц.), а найболей у Вільні (там жывуў Кліменцій. – К. Ц.), адкуль на сталае жыхарства пераехала ў Панямонь» – маёнтак свайго сына Абдона, «вядомага грамадзяніна і саветніка камітэта Крэдытнага земскага таварыства». Маёнтак гэты быў на высокім беразе Нёмана «ў Сувалкскай губерні». Якраз адсюль і прывезлі Брыгіду ў Смаляны, каб пахаваць побач з яе Тамашом – праз сорок пяць гадоў пасля ягонай смерці. Выпадкова я натрапіў у бібліятэцы і на след самога Кахачына. У кнізе «З філарэцкага свету». У прадмове да змешчаных там успамінаў былога студэнта Віленскага ўніверсітэта Міхала Чарноцкага, брата славутага славяназнаўца Адама Чарноцкага (Зарыяна Далэнгі-Хадакоўскага), я прачытаў, што ў 1848 годзе ён набыў у Магілёўскай губерні ў князеў Сангушкаў маёнтак Леднявічы, які «знаходзіўся за пяць вёрст ад Кахачына, уладання Тамаша Зана» (дарэчы, сам аўтар успамінаў таксама пахаваны на тых жа могілках у Смалянах; шкада, што я пазнавата пра гэта даведаўся – варта было б наведць там і магілу гэтага малавядомага публіцыста). Леднявічы я вельмі лёгка знайшоў на карце. Гэта – вёска ў Какоўчынскім сельсавеце Сенненскага раёна. Усё правільна: частка сённяшняга Сенненскага раёна ўваходзіла некалі ў Аршанскі павет.

У Сенненскі раён мне з’ездзіць не ўдалося. Думаю, гісторыяй вёскі Кахачын, яе доляй зацікавяцца сенненскія краязнаўцы. І, пэўне ж, знойдуць дакладнае яе месца. А на ім, хочацца верыць, паставяць нейкі памятны знак. Каб нават далёкія нашчадкі ведалі, што была на Беларусі такая вёска і што жыву там чалавек, з імем якога звязана адна з найцікавейшых старонак нашай гісторыі. Дарэчы, такія знакі-помнікі трэба было б, думаецца, паставіць усім вёскам, усім паселішчам, якія існавалі на Беларусі і цяпер беззваротна зніклі з яе абшару. Кожная ж вёска ці іншае якое паселішча – гэта частачка нас саміх, наша гісторыя. І мы не павінны гэтак безадказна выкідаць іх са сваёй калектыўнай памяці, гэтак лёгка абкрадваць саміх сябе. Пара вяртаць нам

страчаную гісторыю. Разам з забытымі паселішчамі нам трэба ўспомніць і ўсіх людзей, якія стваралі гісторыю, якія пакінулі ў ёй свой след. Хай некаторыя з іх і блудзілі недзе ў дарозе, ішлі ў цемнаце не на тых, што трэба, маякі і таму займелі імя «блудных сыноў Беларусі», але ўсё ж такі яны – яе сыны, і так, як маці не можа адцурацца ад сваіх дзяцей, што зрабілі нейкія памылкі, так і мы не павінны адварочвацца ад іх. Яны ж – факт нашай няпростай гісторыі. Галоўнае, што яны шчыра жадалі добра свайму народу, шукалі для яго лепшую долю, аддавалі яму ўсе сілы і здольнасці, а то і жыццё. Як у адносінах да нашых страчаных вёсак, так і да лепшых сыноў Беларусі я вярнуў бы сёння крылаты лозунг следапытаў: нішто не забыта, ніхто не забыты.

* * *

Гэтыя мае нататкі, якія друкаваліся ў часопісе «Полымя» і ў кнізе «Лісце забытых аляяў», прачыталі аршанскія краязнаўцы. І вось праз нейкі час я атрымаў ад іх ліст. Яны пісалі, што ўздумалі пашукаць сляды Тамаша Зана на сваёй зямлі і высветліць усё тое, што не ўдалося мне. І высветлілі. У сваіх вандроўках яны даведаліся, што Занаў Кахачын – гэта не што іншае, як вёска Какоўчын Сенненскага раёна. Тое ж пацвердзіў і «Геаграфічны слоўнік Польскага Каралеўства і іншых славянскіх краёў», у якім чорным па белым напісана: «Какоўчын – вёска і маёнтак Сенненскага павета... 6 дамоў, 46 жыхароў, царква, школа. Маёнтак, уласнасць Занаў...» (т. XV. 1888. С. 39). Я зразумеў Тамаша Зана, чаму ён трошачкі перайначыў назву свайго маёнтка, зрабіў з Какоўчына Кахачын. Пэўне ж, вельмі любіў («кахаў») нядаўні выгнаннік і бяздомнік свой зямны Эдэм, дзе пасля вялікіх жыццёвых узрушэнняў і бадзяжніцтва па свеце знайшоў ціхае шчасце ў сям'і. А яшчэ аршанскія і смалянскія краязнаўцы расшыфравалі ўсё ж (і як ім удалося?!) той нечытэльны надпіс на надмагіллі Занаў. Заканчваецца ён, аказваецца, так: «Сын іх немаўля Стась памёр у 1854 г.». Вельмі істотныя дапаўненні да біяграфіі «прамяністага з найпрамяністых»! Шчыры дзякуй вам, мае маладыя сябры з Оршы і Смалян!

ПАДАННІ АЗЁРНАГА КРАЮ

Усю красу нашага беларускага Паазер'я я ўбачыў падчас наладжанай туды Інстытутам мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук Беларусі этнаграфічнай экспедыцыі, у якой выпала мне ўдзельнічаць як навуковаму супрацоўніку. Нам, групе навукоўцаў-этнографуў, выдзелілі невялікі, але вельмі спрытны, праўда, «хаджалы» ўжо аўтобусік, у які мы павінны былі складваць сабраныя экспанаты для Музея старажытнай беларускай культуры. І вось пабег-пакуляўся па дарогах Беларусі наш цуда-дамок на колах, падкідваючы нас (сцеражэмце свае вучоныя галовы!) амаль да самай бляшанай столі і вытрэсваючы з таго-сяго рэшткі злога духа. Ды ўсё ж ехалася нам лёгка і весела. Яшчэ веселей стала ўсім, калі мы, навяццягваўшы з гарышчаў вясковых хат ды старасвецкіх гумнаў, закідалі свой «салон» рознымі сохамі ды таўкачамі: на калдобістых дарогах яны, цешачы нас, проста пускаліся ў скокі, а якая-небудзь ступа, разгайдаўшыся на павароце, раптам куляй ляцела на якога вучонага даўгадума, яўна мецячы паадціскаць яму ногі, а то і з самога зрабіць блін. Прызвычаіўшыся, мы, зрэшты, мала зважалі на сваіх непрадказальных падсуседзяў. Мы ехалі, і перад намі праз аўтобусныя шырокія вокны адкрываліся не бачаныя раней краявіды беларускай поўначы. Нехта з нас успомніў і – можа, ні к сялу ні к гораду – прадэкламаваў радкі чыйгосьці верша:

Сад бязлісты. Ясната наўкола.
Крохкі снег – як сінеўкі фаянс.
Па дарогах Англіі вясёлай
Трубіць старадаўні дылжанс.

Хоць перад намі праплывала нікая не Англія, а свая родная беларуская зямля і на дварэ стаяла зусім не зіма, а сама раскашавала лета, радкі гэтага просенькага вершыка, «песенькі-дрындушкі», былі ў нечым сугучныя нашаму вандроўніцкаму настрою. Бо нас таксама ж нёс свой «старадаўні дыліжанс», мусіць, старэйшы за некаторых удзельнікаў экспедыцыі, нёс па дарогах нашай зямлі, не менш, а можа, і больш прыгожай за той туманны Альбіён ці нават за квяцістую Андалузію і хвалёную Швейцарыю. Наўрад ці ёсць яшчэ на свеце край, дзе гэтулькі параскідана чыстых, як сляза, крынічных азёр, як у нас на Віцебшчыне. Мы яшчэ не налюбаваліся адным возерам, як перад вокнамі аўтобуса адкрывалася ў зялёным вянку серабрыстых ракітнікаў ці чырванастволых хвояў другое, а за ім яшчэ і яшчэ. І адно прыгажэйшае за другое! Як дзівосныя ланцугі караляў!

Папатрэсваўшыся па ямістых пескавых прасёлках, панатупваўшыся па вуліцах і вулачках вёсак і засценкаў, дзе дагэтуль ніколі не ступала нага этнографа, мы – звычайна пад канец дня – аблюбоўвалі адно з азёр і на яго цвярдзейшым беразе развіналі свае лёгкія турысцкія палаткі. А перад тым, як залазіць у іх, ішлі да вады і, параздзяваўшыся, цешылі свае «грэшныя целы» ў пяшчотнай азёрнай хвалі, добра нагрэтай за доўгі летні дзень. Потым раскладвалі агонь і ставілі на яго свой паходны кацельчык з азёрнай вадой. Этнографы мужчынскай паловы закідвалі дзе-небудзь у затоцы пры аеры ці чароце свае вуды і, падчапіўшы на кручок акуня ці плотку, тут жа подбежкам неслі жанчынам-этнографічкам з вострымі нажамі напатагове, і тыя, беручы з рук трапяткую здабычу, барзджэй скрэблі яе і кідалі ў буркатлівы кіпень. А калі, пасеўшы на зялёнай траве-мураве наўкруга дымнага катла-кацельчыка, мы сёрбалі пахкую, з цыбулькай ды ўсякім перчыкам-шмэрчыкам юшку, у нас – на відаглядзе серабрыстага возера – аж хадзілі ўпрысядкі насы. Улагодзіўшы жываты, мы па адным паволі адвальваліся ад катла і, пакуль аддавацца ў абдымкі Марфею, снавалі – адзінцамі ці ідылічнымі парамі – па беразе і глядзелі-любаваліся, як апускаецца за пацямнелыя прыазёрныя хмызы чырвоны дыск нязвычайна вялікага сонца, як доўга палымнее пасля яго на захадзе неба, як незаўважна за-

цягваюцца сіняватай павалокай жарыны застылых там прадаў-
гаватых хмурын ды ўсё больш цямнее, ахутваючыся белым ту-
манам, азёрная прастрань. Калі мы лажыліся спаць, нам і з бры-
зентавых палатак доўга чулася дыханне возера. Часам адтуль
даносіўся гучны ўсплёск вады (мусіць, гуляў шчупак ці сом),
спрасонку падавала голас нейкая птушка. У сваёй экспедыцыі
мы не абмінулі тады і вялікае, па-свойму прыгожае возера Ня-
шчэрда, хадзілі яго берагамі, нават плавалі па ім на лодцы. Возера
шырока разліваецца ва ўсе бакі. Невялічкай рачулкай злучаецца
з другім возерам – Доўгім. Які тут размах і прастор, якая воля!

На жаль, мы доўга там не забавіліся. Бо ніхто з нас тады
не прыгадаў, што гэта ж тут – радзіма нашага слаўнага беларус-
кага паэта XIX стагоддзя Яна Баршчэўскага. У прыазёрнай вёс-
цы, ці засценку, Мурагі ён першы раз убачыў свет, тут бегаў ма-
лым хлапчуком, блукаў ваколіцамі ў юначыя гады, наведваўся
сюды ў сталасці. Як жа нам добра было б найдаўжэй затрымацца
тут, зазірнуць у хаты землякоў паэта, параспытваць яго нашчад-
каў, пашукаць камяні бацькоўскай сядзібы.

Ян Баршчэўскі вельмі любіў свой чароўны куток. У вершы,
прывечаным сябру юнацтва Станіславу Юр'евічу, ён не толькі
выказаў замілаванне да бацькоўскага краю, але і падаў канкрэт-
нае апісанне роднага селішча і сваёй Няшчэрды:

Наш дом быў на гары – увесь у дрэвах,
У шуме лісця, у птушыных спевах.
А пад гарой – Няшчэрда: звуку хвалі
Пясчаны бераг ціха падмывалі.
Ты помніш, як па роўнядзі азёрнай
Плылі з табой мы пад зарой вячорнай,
Як лодка хвалю, бы дэльфін, сабою
Разрэзвала – вір віўся за кармою...
Якія краявіды там удала –
Што той мастак! – прырода малявала.
Як там вада вірыла ў час разліву,
Б'ючы наўзмах аб жоўты мур абрыву!..
А ўвечар від які, калі палае
Агнём рубінавым паўнебакрая!..
Пажар той у вадзе з лісцём ракіты,
З чародкай хвой да рыскі быў адбіты...*

Добра дапаўняе гэты паэтычны малюнак Яна Баршчэўскага і яго «Нарыс Паўночнае Беларусі», дзе ёсць цікавыя згадкі: «Бліжэй пад Полацк возера Няшчэрда на некалькі міль залівае прастору, падмывае хвалямі ўзбярэжныя пясчаныя горы, на поўдзень – шырокія паплавы з купамі лазняку, сям-там рэчкі, бегучы здалёк між чароту, хаваюцца ў разліве азёрнае вады...» І далей: «На паўднёвым баку возера Няшчэрда ёсць гара, якую з трох бакоў амывае вада, на той гары стаіць сярод хвояў маленькі драўляны касцёлак. Там часта знаходзяць у пяску сцёртыя вякамі срэбныя манеты, шкляныя аздобы, якія насілі бабулі нашых бабуляў, іржавыя рэшткі разнастайнай старажытнай зброі. Кажуць, на той паўвыспе быў некалі горад. Аднак чый горад, хто ў ім уладарыў, невядома...»

Каб можна было якім-небудзь чынам трапіць туды яшчэ раз, я абавязкова «зверыў» бы звесткі Яна Баршчэўскага, як Кажуць вучоныя, з рэчаіснасцю. Ды хіба ж не цікава пахадзіць па той гары-паўвыспе, а мо і паставіць там палатку, паслухаць краканне качак у чароце, налюбавацца ўзыходамі і заходамі сонца, ну і абавязкова пашукаць рэшткі мінулага, паглядзець, ці захаваліся там згаданы касцёлак або хаця б камяні яго падмурка: гэта ж, відаць, у ім служыў уніяцкім святаром бацька Яна Баршчэўскага. Пасля нашага наведання радзімы паэта дапяў сюды апантаны краязнавец і няўтомны вандроўнік, мой добры сябар, на жаль, цяпер ужо нябожчык Генадзь Каханоўскі. Пра сваю паездку ён раскажаў у кнізе «Адчыніся, таямніца часу», якая выйшла ў Мінску ў 1984 годзе. Генадзь пабываў у вёсцы Мурагі, дзе, аказваецца, жывуць яшчэ людзі, штоносяць прозвішча Баршчэўскі. Без сумнення, далёкія нашчадкі паэта. Адным канцом вёска, раскажаў Генадзь Каханоўскі, упіраецца ў возера. Відаць, там і стаяў дом Баршчэўскіх. Убачыў Генадзь і тую «гару», пра якую пісаў паэт, пакатаўся на лодцы па люстранай Няшчэрдзе, зазначыўшы пры гэтым, што «возера даволі чыстае – яго хвалі не замуціла цывілізацыя».

У 1817 годзе Ян Баршчэўскі ў пошуках месца пад сонцам пакінуў свае родныя мясціны і пакаціў «на перакладных» у Санкт-Пецярбург, які надоўга ўкруціў яго ў сваю арбіту. Там

ён неўзабаве пачаў выдаваць польскамоўны альманах «Незабудка», каб друкаваць творы сваіх землякоў-«беларусінаў», а таксама і свае ўласныя. Але і ў расійскай сталіцы не забываў паэт пра родны азёрны край. «Пасля таго як доля закінула мяне ў далёкія мясціны, – прызнаваўся ён, – як жа часта самотныя думкі мае з берагоў Нявы вяртаюцца ў край, дзе прайшлі лепшыя гады майго жыцця, дзе гэтулькі мілых успамінаў малое мне памяць!»

Ян Баршчэўскі ў любую вольную часіну вырываецца з гарадской штурханіны дадому, у сваю Беларусь. Ён намерваецца сабраць і запісаць – дзе ў блакнот, а дзе проста ў памяць паданні і легенды роднай зямлі, яе быліны і байкі, каб потым – ужо ў апрацаваным выглядзе – вярнуць ізноў свайму народу. Вандроўкі па бацькоўскім краі зрабіліся душэўнай патрэбай паэта, яго захапленнем. Сама дарога натхняе, уздымае Яна Баршчэўскага:

Я ў дарозе! Ў сонцы – гоні!
Фурман лейцы ўскіне з маху,
І – звініць званок па шляху,
Мчацца сокаламі коні!..

На ходкай запыленай брычцы, а часцей пеша, з хатулём за плячыма тыднямі і месяцамі куралесіў паэт па шляхавых дарогах і пакручастых прасёлках роднай беларускай поўначы. Усёй душой слухаў ён галасы роднай зямлі, узіраўся ў яе асмужаныя далячыні, усюды шукаючы водгалас мінуўшчыны, слаўнай гісторыі краю. З радасцю сустракаў на сваёй дарозе кожнага чалавека, усё роўна якога б ён ні быў стану. А больш хінуўся да простых людзей, сялян, да якіх заходзіў у хаты, дзе заседжваўся да позняга часу, слухаючы іх апавяданні пра розныя дзівосы і, у сваю чаргу, расказваючы ім шмат цікавага. Хоць быў ён шляхціч і вельмі адукаваны чалавек, але з усімі гаварыў як роўны з роўнымі, ніколі нават не думаў падкрэсліваць сваю «вышэйшасць». Ну, і людзі ў адказ раскрывалі яму свае сэрцы. Пра бадзяжніцтва Яна Баршчэўскага, яго вясёлы і непасрэдны нораў цікава расказаў у сваёй аповесці «Нечаканы госць» сябра паэта, вядомы ў свой час пісьменнік Аляксандр Гроза. Аповесць

пачынаецца з таго, што да гаспадара аднаго маёнтка завітаў незнаёмы вандроўнік («нечаканы госьць»), які папрасіўся пагрэцца ды адпачыць.

Гасцінны гаспадар адразу загадаў:

– Завесці коней на стайню, лёкаяў – на кухню, а самога пана прашу ў маю канцылярыю.

– Мае коні, мае лёкаі і я, – адказаў з усмешкай вандроўнік, які назваўся Севярынам, – гэта тройца ў адной маёй асобе; я пілігрымнічаю на паравай машыне – пары сваіх ног, якія разам з сабою маю гонар рэкамендаваць пану. Вялікую пашану робіш мне, пане, запрашаючы ў сваю канцылярыю, але я лічу за лепшае пайсці на кухню: люблю вялікі агонь і размовы з лёкаямі...

Гаспадар не пярэчыў.

А праз тры дні ў яго папыталася жонка:

– Што гэта ты за дзівака прыгрэў? Нікога з лёкаяў даклікацца не магу: сядзяць усе ў кухні ды слухаюць лухту, што ён ім меле. Зацікаўлены гаспадар незаўважна зайшоў на кухню акурат у той момант, калі госьць прылёт у кутку каля печы, прыклаў да падлогі вуха і паведаміў лёкаям, якія згрудзіліся вакол яго:

– Пяць дзён яшчэ будуць маразы, а потым – дождж і вясна.

Усе пачулі ў цішыні, як недзе ў шчыліне роўна пяць разоў азваўся цвыркун.

– Чуеце? – загаварыў госьць. – Выразна цвыркнуў пяць разоў, дык пяць дзён будуць маразы, пасля адлега і цёплая вясна-красна.

Калі госьць падняўся, гаспадар папытаўся:

– Скажы мне, пане, дзе ты набыў такіх метэаралагічных ведаў і што такое цікавае апавядаеш маім людзям, што іх немагчыма даклікацца?

– Добрыя ў цябе людзі, пане, – адказаў на гэта госьць. – Я сею зярняты, якімі мяне Пан Бог надарыў, і падаюць яны, здаецца, не на бясплодную раллю. Напрыклад, цяпер я вучыў іх па строкаце цвыркуна адгадваць надвор'е. Чалавек праз сваю ўлюбёнасць у самога сябе думае, што ён цэнтр сусвету, што ўсё жывое павінна круціцца вакол яго і што ён робіць ласку жывёлам, якіх выбера сабе на спажытак. Чалавек праз гэтую пыхлівасць стра-

ціў павязь з прыродаю, аслеп ды аглух. Нягледзячы на ўсё гэта, ён яшчэ цалкам не пазбавіўся ад дарагіх першасных дароў і мог бы вярнуць іх сабе, калі б стаў іншы. Чыстае сузіральнае жыццё адкрывае сэрца і вочы ды ўводзіць чалавека ў духоўны свет... Вунь павук. Калі б ты, пане, столькі пражыў у сяброўстве з павуком, як я, то зразумеў бы, што ён не толькі пра мух думае. Павук – гэта мудры філосаф. Ён снуе сваю разумную сетку, а сетка – гэта ягонае пісьмо, гэта гісторыя ягоных пачуццяў, уражанняў, успамінаў. Усміхаешся, пане, што я павуціну пісьмом называю? Нібыта дзеля таго, каб занатаваць нашыя думкі, абавязкова патрэбны гусінае пяро і атрамант! А старажытныя перуанцы ці ж пяром запісвалі сваю гісторыю? Не, яны па-павучынаму вязалі яе на шнурках. Вязалі грубыя думкі на грубых шнурках. А павук прамяністую думку снуе ў сваёй далікатнай сетцы! І калі муха хоча яе парваць, дык ён яе так сваёю разумнаю сеткаю агорне, што, змучаная дарэмнымі намаганнямі, яна ўрэшце страціць галаву, як і кожны дурань, які наважыць ублытацца ў цянёты мудраца. Промні павучынае сеткі адпавядаюць промням ягонай душы, ён сягае імі далёка, можа, далей за чалавека. Што павук адчувае і бачыць, таго чалавек адчуваць і бачыць не будзе: я прачытаў адно павучынае пісьмо.

Падкухар Ясік, які круціў на ражне парася, расказваў далей аўтар, так заслухаўся гаворкаю госця, што падпаліў на агні парасячы бок.

«Нечаканы госць» быў не хто іншы, як паэт Ян Баршчэўскі. Як сцвярджаюць даследчыкі, Аляксандр Гроза вельмі дакладна намаляваў у сваёй аповесці яго вобраз. А яшчэ падаў жывы, з нечаканымі падрабязнасцямі партрэт паэта: «Высокі, тонкі, з прыўзнятымі плячыма і згорбленаю спіною, з доўгім бледным тварам, агромністым носам, маленькімі вочкамі, неадпаведнаю росту галоўкаю». І, дамалёўваючы вобраз Яна Баршчэўскага, аўтар «Нечаканага госця» дадаваў: «Яго вельмі любілі дзеці: ён будаваў ім з картаў цудоўныя палацы, мяўкаў, як кот. А яшчэ тысячамі апавядаў казкі, і ў кожнай з іх дзейнічалі мухі, восы, матылі. Прабавіўшы цэлы дзень з дзецьмі, вечарам ён станавіўся

іншым чалавекам – сур’ёзным, суровым, глыбакадумным, набожным...»

Вандруючы дарогамі роднай Беларусі, слухаючы жывую гаворку народа, размаўляючы на ёй з землякамі, Ян Баршчэўскі, калі яму захацелася выказаць свае думкі і пачуцці ў вершах, натуральна, і пісаў іх не інакш, як на гэтай жа «тутэйшай» гаворцы, сваёй айчыннай беларускай мове. Уласныя беларускія вершы ён сам чытаў па памяці ўдзячным непісьменным слухачам – сялянам, а то і разумным панам.

На жаль, да нас дайшлі толькі тры беларускія творы Яна Баршчэўскага – «Дзеванька», «Гарэліца» і «Размовы хлопаў». Першы верш прысвячаўся каханай дзяўчыне, другі быў накіраваны супроць п’янства. Трэці, які яшчэ называюць паэмай, адлюстроўвае падзеі французска-расійскай вайны 1812 года. Верш хадзіў сярод людзей у розных рукапісных варыянтах і называўся яшчэ «Бунт хлопаў», «Рабункі мужыкоў». У ім паэт не без гумару расказвае, як прыгонныя, карыстаючыся ваеннай заварухай, кінуліся рабаваць панскія маёнткі, дабівацца сабе волі.

Свае беларускія творы, якіх, як відаць, было нямала, Ян Баршчэўскі складаў толькі для вуснага выканання, нават не думаючы пра іх надрукаванне.

Але паэту рупіла расказаць пра родны край, пра свой беларускі народ, пра яго традыцыі і прыродную мудрасць самым шырокім колам грамадства, усяму адукаванаму свету. А гэта можна было зрабіць толькі праз друк. Паколькі ж не было яшчэ беларускага друку, то паэт мусіў перайсці ў сваёй творчасці на польскую мову.

У Пецярбургу Ян Баршчэўскі зблізіўся з землякамі-літаратарамі, сярод якіх былі Рамуальд Падбярэзскі, Людвік Штырмер і іншыя. У расійскай сталіцы быў створаны зямляцкі літаратурны гурток, дзе абмяркоўваліся творы яго ўдзельнікаў. А гэта вельмі стымулявала іх творчасць. Аднаго разу сябры падвялі Яна Баршчэўскага да невысокага смуглявага хлопца з задумлівымі вачыма. Як жа быў усцешаны Ян Баршчэўскі, калі пры знаёмстве хлопец адрэкамендаваўся: Адам Міцкевіч. Той Адам Міцкевіч, цудоўнымі баладамі якога ён даўно зачытваўся! Паэ-

там-землякам было пра што пагутарыць. Адам Міцкевіч заахвочваў «барда з Паўночнай Беларусі» да літаратурнай творчасці, уважліва прачытаў яго вершы, выказаў канкрэтныя заўвагі пра першыя пробы пяра. А як ускалыхнулі, паднялі дух Яну Баршчэўскаму яго сустрэчы са славытым украінскім паэтам, будзіцелем нацыі Тарасам Шаўчэнкам, што вельмі цікавіўся беларускай літаратурай, якая толькі нараджалася! Усе гэтыя сустрэчы, літаратурнае асяроддзе ў Пецяярбургу вельмі падахвочвалі Яна Баршчэўскага да пяра. Па прыкладзе Адама Міцкевіча беларускі бард узяўся пісаць балады. Засноўваў ён іх на шматлікіх легендах і паданнях, якія сабраў падчас вандровак на поўначы Беларусі. Свае балады Ян Баршчэўскі друкаваў у альманаху «Незабудка». У іх знайшлі сваё месца не чутыя яшчэ паданні азёрнай Віцебшчыны, народныя звычаі і абрады беларусаў. Сябры-літаратары, убачыўшы, якімі багатымі скарбамі беларускага фальклору валодае Ян Баршчэўскі, паралі выкласці сабраныя ім народныя апавяданні не вершам, які скоўвае аўтара, а прозай. Паэт і сам гэта адчуваў. Таму неўзабаве адкінуў баладны жанр і ўзяўся расказваць пра пачутае ў народзе праязічнымі апавяданнямі-аповесцямі. Яны і пачалі ў хуткім часе з'яўляцца ў друку. Гэтыя народныя апавяданні склалі потым кнігу «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», якая выйшла з грунтоўнай прадмовай Рамуальда Падбярэзкага «Беларусь і Ян Баршчэўскі».

Перадавая беларуская інтэлігенцыя ўжо тады па-належамау ацаніла высокую вартасць гэтага своеасаблівага твора, які раскрыў Беларусь знутры, праз традыцыі і вераванні народа. Адзін з землякоў Яна Баршчэўскага – ксёндз Ігнат Галавінскі, пазнаёміўшыся з яго апавяданнямі, прыемна ўражаны імі, з захапленнем пісаў свайму сябру-літаратару Міхалу Грабоўскаму ў 1843 годзе: «Пан Баршчэўскі ўстае перад намі самым дасканалым выразнікам простанароднай фантазіі і звычайў беларускага народа... Пачаў ён прозай пісаць аповесці. Не магу табе перадаць сваё вялікае ўражанне ад іх. Усё там выканана па-майстэрску пад выглядам найвялікшай прастаты. Гэта не збіральнік народных паданняў: у яго ёсць усе патрэбныя і незвычайныя для гэтага

ўмовы. Шчыры беларус, не цяпер, а з самага дзяцінства правёў ён усё жыццё з народам. Яго твар, загарэлы, не кабінетны, гаворыць, што гэта чалавек дзеяння, не спекуляцыі. Выхоўваўся ён у езуітаў, што не пазбавіла яго пачуцця і прастаты. Ён глыбока верыць у тое, пра што піша, а гэта не малая вартасць, бо з верай кожнае апісанне непараўнальна жывейшае і праўдзівейшае. Беларусь ён ведае дасканала, бо разоў трыццаць абышоў яе ўсю пеша і цяпер штогод прыязджае на радзіму з Пецярбурга, і ўсюды ён тут жаданы, усюды яго сардэчна прымаюць, бо як бард гэтага краю апавядае несупынна пра ўсё, што ведае, людзям. Апавяданні, показкі сыпле як з рукава. Дзівосны ў яго інстынкт у апрацоўцы паданняў: амаль нічога свайго не дадае, а ўсё – яго творчасць. Голая казка не мела б ніякай вартасці, але ён аздабляе яе іншымі паданнямі, дасканала драматызуе – і раптам вырастае нешта цэласнае, поўнае простанароднай праўды і самага звычайнага жыцця... Мова яго твораў зусім простая, і не польская, а беларуская; у кожным слове быццам чуеш беларуса...»

Ксёндз Ігнат Галавінскі, хоць не літаратар, не крытык, а ўжо тады, калі толькі друкаваўся «Шляхціч Завальня...», разгледзеў усю сутнасць творчасці Яна Баршчэўскага, яе глыбінную беларускасць.

Пасля выхату ў 1844–1846 гадах асобнымі томікамі твора «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» аўтар моцна заняджуаў і, адгукнуўшыся на запрашэнне сваёй добрай знаёмай графіні Юліі Ржавускай, пераехаў з Пецярбурга ў яе маёнтак у Чуднаве, на Валыні, дзе і памёр праз пяць гадоў. Пасля яго смерці ніхто не парупіўся тады ці проста не змог перавыдаць гэтую цудоўную кнігу Яна Баршчэўскага ды іншыя цікавыя творы з яго спадчыны. І толькі ўжо ў новым, XX стагоддзі, асобныя старонкі са «Шляхціча Завальня...» вывудзіў з той ракі забыцця наш Максім Гарэцкі, змясціўшы іх у складзенай ім «Хрэстаматыі беларускае літаратуры. XI век – 1905 г.», выдадзенай у 1922 годзе ў Вільні. А цалкам кніга Яна Баршчэўскага ў перакладзе на беларускую мову Міколы Хаустовіча выйшла толькі ў 1990 годзе, амаль праз паўтара стагоддзя пасля апублі-

кавання! Колькі ж пакаленняў беларусаў не ведала адной з лепшых кніг пра сябе!

Зыхадам у свет у наш час «Шляхціча Завальні...» беларуская грамадскасць вельмі зацікавілася асобай Яна Баршчэўскага: што ж напісаў яшчэ гэты забыты самабытны пісьменнік?

Выканаць «сацыяльны заказ» па вяртанні літаратурнай спадчыны Яна Баршчэўскага ўзяўся «Беларускі кнігазбор». Сабраць у адзін том усё самае значнае з творчага набытку пісьменніка падручыўся перакладчык «Шляхціча Завальні...» Мікола Хаустовіч, які дасканала вывучыў творчасць Яна Баршчэўскага, абараніў па ёй кандыдацкую дысертацыю. Работа па складанні кнігі вельмі не простая: трэба вывудзіць з мора друкаванай прадукцыі за паўтара стагоддзя ўсё, што напісаў пісьменнік, і не прапусціць нічога вартага. Такую работу Мікола Хаустовіч выканаў.

Цяпер трэба было прарабіць не менш складаную працу: перакласці з польскай на беларускую мову адабраныя творы пісьменніка. З прозай Яна Баршчэўскага было прасцей. Пераклад самага буйнога яго твора – «Шляхціча Завальню...», які раней зрабіў Мікола Хаустовіч, мы ўжо мелі на руках. Ён узяўся перакладаць і ўсю астатнюю прозу Баршчэўскага, у тым ліку яго лісты. А як быць з паэзіяй? Яна ж, можна сказаць, яшчэ невядомая беларускаму чытачу. Хто можа ўзяцца за яе пераклад? У нас ёсць перакладчыкі з польскай мовы, і нямала, ды пераклады большасці з іх падобны на птушак, у якіх паадрывалі крылы, а то і зусім іх пакалечылі. Вось каб падбіць на гэта Рыгора Барадуліна ды Васіля Сёмуху! Пераклады абодвух заўсёды чытаеш, як іх уласныя творы: так натуральна і хораша яны гучаць. Майстры!

Спачатку я дазваніўся да Васіля. Ён рад бы падключыцца да гэтай работы, ды галавы не падымае ад Бібліі, пераствараючы яе па-беларуску. Што ж да Рыгора, то ён, на маю вялікую радасць, нечакана лёгка згадзіўся: Ян жа Баршчэўскі яго зямляк, з той жа Віцебшчыны. Яму я і аднёс амаль усе вершаваныя творы земляка. Каб трохі лягчэй было Барадуліну, дзве баллады аддаў я на пераклад яшчэ аднаму някепскаму паэту, знаўцу польскай мовы. Ды калі ён прынёс свае пераклады, я жахнуўся: не чытаюцца! Здаецца, і не адступіўся перакладчык ад арыгінала,

а словы – не тыя: быццам калом ён уганяў іх у радок – так і выпіраюцца адтуль, як сукі-патырчакі. Пападкрэсліўшы іх, паспрабаваў аддаць пераклады на дапрацоўку. Дапрацаваў, прынёс. Падкрэсленыя словы-патырчакі неяк паўпіхваў, але яны павылазілі ў іншых месцах! Хоць і шкода было мне паважанага паэта, але мусіў вярнуць яму ягоную работу. Пачакаўшы, калі Рыгор Барадулін зробіць сваю, ільвіную, долю перакладаў, я папрасіў яго перакласці і гэтыя дзве балады. Калі яны былі гатовыя, я не мог не нарадавацца: як цудоўна, як лёгка чытаюцца! Гэтак жа, як і ўсе барадулінскія пераклады, як яго ўласная паэзія. Не падвёў студэнцкі сябар.

Калі ўсе тэксты былі гатовыя, «кнігазбораўскі» супрацоўнік Алег Глекаў зрабіў вёрстку кнігі, вывеў на кальку. Усё! Цяпер толькі кладзі яе на друкарскія станкі. І чакай выхаду. Ды скоро казка кажацца, але не скоро дзея дзеецца! Самая галоўная загвоздка: дзе ўзяць грошы на выданне кнігі – на паперу, на ўсе матэрыялы, на друкарскія паслугі, на аплату працы перакладчыкаў і ўсіх, хто рыхтаваў кнігу да друку? Пра тое, як яны шукаліся, можна было б таксама пісаць кнігу. Але дзякуючы добрым людзям мы ўсё ж выпусцілі ў свет аднатомнік выбраных твораў Яна Баршчэўскага. Глядзіце цяпер, людзі, што ў нас быў за цудоўны пісьменнік у XIX стагоддзі! Мы выдалі яго немалым па тым часе тыражом – ажно сем тысяч асобнікаў. Пачалі прыкідваць, якая будзе выручка – з улікам усіх затрат. Ці зможам хаця за гэты заробак выпусціць наступны том серыі?

Ды тут, як гром сярод яснага неба, – эканамічны крызіс, катастрофічны абвал валюты! Той абвал 1998 года, што ўраганам-смерчам пракаціўся па прасторах Расіі, а заадно і Беларусі, якая была з ёй у адной запарэжцы. Мы са сваім Янам Баршчэўскім апынуліся пад вадой – толькі пайшлі бурбалкі.

Нейкім чудам удалося ўсё ж выплыць наверх. Вось толькі як расплаціцца з людзьмі, што прычыніліся да падрыхтоўкі выпуску кнігі? Мы з самага пачатку намерыліся годна аплачваць працу складальнікаў, перакладчыкаў, рэдактараў, карэктараў. Ды цяпер нічога не маглі прыдумаць лепшага, як выпісаць усім ганарары па дзяржаўных расцэнках, вядома ж, мізэрных, якім

немагчыма было ўгнацца за шалёнай інфляцыяй. Адчувалася глухая незадаволенасць нашых аўтараў-перакладчыкаў і рэдактараў. Мікола Хаустовіч нават не прыйшоў на свята прэзентацыі кнігі ў ягоным жа ўніверсітэце. У знак пратэсту? Нічога тут не скажаш – усё правільна: работу прарабіў ён вялікую, і за яе трэба было б атрымаць належнае. Вельмі ўдзячны я Рыгору Барадуліну за разуменне сітуацыі: ён шчыра, без усякай іроніі падзякаваў за наш сціплы ганарар. Праўда, мяне гэта мала сусцшыла: хацелася б заплаціць яму як найлепш. Яго работу цяжка пераацаніць: перастварыў – прычым на самым высокім, «барадулінскім», узроўні надзвычай складаня для перакладу балады Яна Баршчэўскага, многія яго вершы, а таксама вялікую драматычную паэму «Жыццё сіраты». Па сутнасці, калі Мікола Хаустовіч вярнуў у лона беларускай літаратуры Баршчэўскага-празаіка, то Рыгор Барадулін – Баршчэўскага-паэта.

Калі я перагортваю і перачытваю наш важкі, у зграбным афармленні аднатомнік Яна Баршчэўскага, перад вачыма ізноў устаюць чароўныя краявіды беларускай поўначы. І мяне падмывае яшчэ раз пусціцца ў гэты зманлівы край крынічных азёр. У сваёй этнаграфічнай экспедыцыі мы збіралі тады толькі прадметы народнага побыту, па-вучонаму – помнікі матэрыяльнай культуры. А як хацелася б пачуць ад людзей тамашнія старыя паданні, легенды, паказкі, павер'і, песні, на якіх засноўваў свае балады і аповесці Ян Баршчэўскі і якія, пэўне ж, яшчэ цяпер жывуць у вясковых хатах. Яны памаглі б нам лепш зразумець пісьменніка, убачыць вытокі яго творчасці.

2003, 2017

ГАЛАСЫ І ЗОРЫ ДЗВІНЫ

Пастарэлы, з паабіванымі бартамі цеплаходзік, незаўважна адчаліўшы ад прыстані і адразу ж крута развярнуўшыся, выйшаў на сярэдзіну Дзвіны. Маленькая дашчаная прыстань «Віцебск» (пра яе існаванне я раней нават не падазраваў, хоць не раз хадзіў побач, жывучы ў гасцініцы «Дзвіна») пачала – патрошку-патрошку – аддаляцца. Уперадзе, пабліскаваючы на сонцы, выразна, да кожнай травінкі і лісціка на дрэве адбіваючы зялёныя берагі з белізной шматаконных дамоў, шырока расцілалася перад вачыма мая новая, не звезданая дагэтуль дарога. Кінуў мяне сюды, на зелянавую хвалю адной з самых вялікіх рэк Беларусі, не растрочаны з юнацтва дух бадзяжніцтва. Яшчэ ў студэнцкія гады я строіў планы пусціцца ў падарожжа па якой-небудзь з вялікіх нашых рэк. Мне мроіліся звонкія расяныя раніцы ў буйным разнатраўі прырэчных лугоў, сонца, якое, гуляючы, узыходзіць між нерухомах чарацін, белыя пясчаныя плёсы са спакойным перламутрам ракавін, ціхае патрэскванне агню ў вечаровым зморку, халаднаватая цвердзь сцяжынкі, што вядзе праз п'янлівую задуху запалавелага жыта, ну і вясковыя хаты з патрэсканымі ад вятроў і сонца хваёвымі бярэнамі сцен – кожная з тых хат поўна свайго, невядомага мне жыцця, з такімі рознымі і цікавымі людзьмі, з падзеямі і гаспадарчым рыштункам, поўна нашай прыгожай і простаі, з радасна-нечаканымі словамі беларускай мовай, багатай і па-сапраўднаму яшчэ не вывучанай.

Але каб выправіцца ў такую дарогу, я доўга не мог знайсці сабе напарніка: аднаму падарожжа – не падарожжа.

Такі напарнік знайшоўся, калі я працаваў у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору нашай Акадэміі навук. Гэта – таксама былы супрацоўнік інстытута, вядомы паэт-песеннік, біты-перабіты крытыкамі, але няўломны Алесь Ставер. Невылечны вандроўнік і летуценнік, ён і тыдня не мог бязвыезна праседзець у сваёй мінскай кватэры. У Мінску яму не хапала паветра, яго тут нешта прыгнятала. Дарогі ж, сустрэчы з людзьмі рабілі Ставера другім чалавекам: у яго нібы вырасталі за плячыма крылы. Алесь, з якім я наладзіў добрае сяброўства, адразу загарэўся ідэяй павандраваць па адной з беларускіх рэк. Толькі па якой?

Маршрут мы выбіралі яшчэ задоўга да паездкі, недзе з зімы. Сустрэкаючыся, па некалькі разоў разгортвалі на сталае геаграфічную карту Беларусі з густым павуціннем рэк і дарог, з вялікімі і малымі кружочкамі гарадоў, мястэчак і сёл, з цёмна-сінімі плямкамі азёр і рыжаватымі лапінамі ўзвышшаў сярод зеляніны раўнін. Колькі на гэтай карце заманлівых для падарожніка шляхоў! Хіба ж не цікава, скажам, змераць з канца ў канец «спакойную і павольную» Прыпяць – гэтае распластанае на зялёнай прасторы Палесся магутнае дрэва з мноствам галін і галінак – вялікіх і малых прытокаў? Альбо праплыць па велічнай гладзі «дзіўнага пры ціхай пагодзе» Дняпра, які сабраў на берагах цэлую чараду беларускіх гарадоў – Дуброўну, Оршу, Копысь, Шклоў, Магілёў, Быхаў, Рагачоў, Жлобін, Рэчыцу, Лоеў, Камарын, нанізаных, нібы каралі, на яго блакітную нітку? А мо пакуралесіць па забытых сцэжках бацькі Нёмана, дзе «травы шаўковыя берагам сцелюцца»? Пагайдацца па празрыстай хвалі ціхаплыннай, апетай у песнях Бярэзіны? А можа, адправіцца ў «птушынае царства» – Пціч, па ўсім шляху абстаўленую драўлянымі хатамі прыбярэжных вёсак і сёл, абвітую непраходнымі зараснікамі лазы, малінніку, смуродніку, парэчак, каліны, хмелю, алешніку, крушынніку, аеру і чароту? А чым кепскія маршруты па Сажы, Віліі, Ясельдзе, Свіслачы – адной і другой, Шчыры, Друці, Лошы, Арэсе, Проні, Бесядзі, Убарці, Гарыні, Цне, Случы, Обалі, Дзісне, Дрысе, Піне, Морачы, Мышанцы, Лані... Так, маршрутаў – хоць адбаўляй! І кожны па-свойму непаўторны і заманлівы. Які ж з іх выбраць?

Мы выбралі блакітную дарогу, якая даўно нас вабіла, – Дзвіну. Пра яе прыгажосць і гістарычныя помнікі каля берагоў мы ведалі толькі з кніг і ад сяброў-віцябчан. Самі ж бачылі яе толькі мімаходзь.

Спачатку хацелі набыць дзе-небудзь лодку і праплысці на ёй усю Дзвіну, выключыўшы тую частку, якая цячэ па Латвіі і называецца ўжо Даўгава. Але даведаліся пра цеплаход, што ідзе па Дзвіне ад Віцебска. На ім і намерыліся пападарожнічаць, прыехаўшы ў Віцебск аўтобусам.

Ды мы думаць не думалі, што гэтак марудна цягнецца той цеплаход: за паўдня ледзьве даплылі да першага прыстанку, які быў зусім недалёка ад Віцебска. І таму мы на ім сышлі з цеплахода і вырашылі пахадзіць пеша па ваколіцах Віцебска.

У мяне за плячыма цяляпаўся паходны ранец, у якім ляжаў прыхоплены ў інстытуце магнітафон «Рамантык», блакнот для запісаў і нешта з перакускі. Алесь жа, як і заўсёды, нічым сябе не абцяжарваў: быў вольны ад усяго, як сакол. Ані не дбаў пра заўтрашні дзень, ведаў: сярод людзей не прападзеш.

Мы хадзілі палявымі віцебскімі ваколіцамі, заглядвалі ў вясковыя хаты, гаманілі з людзьмі, запісвалі ад іх народныя песні. А песень тых было там мора. І кожная – нечым сваім цікавая, прыгожая. Я запісваў на плёнку, а Алесь проста слухаў. Слухаў і не мог наслухацца. Якія словы, якія мелодыі, якая шырыня ў іх і воля! Жанчыны, разавхоціўшыся, прыпаміналі ўсё новыя і новыя песні. Абрадавыя, лірычныя, «абы-якія». Пад канец звычайна сыпалі жартоўныя, а сярод іх і такія «салонныя», што самі саромеліся іх. Запісваў я песні для распачатага яшчэ Пятром Глебкам шматтомнага выдання «Беларуская народная творчасць». Выдатны будзе для шматтомніка набытак!

Уладкоўваючыся ў прыдзвінскіх вёсачках, мы выходзілі перад сном на бераг ракі і любаваліся заходам сонца, а потым, калі цямнела, шырокім россыпам на дзіва буйных тут зор. Усе яны, як адна, выразна адбіваліся ў шырокай, здавалася, зусім нерухомай Дзвіне. Акурат як у Адама Міцкевіча: «Рой зор над табою, рой зор пад табою».

А раніцай – зноў шэрыя пескавыя прасёлкі з сівымі ўзбочнымі валунамі, травяністыя лугі між думных раскідзістых дубоў, шырокія разлогі зялёнага яшчэ жыта, за якім удалечыні выступалі з туману заводскія трубы і гмахі дамоў старажытнага Віцебска.

Я не шкадаваў, што нам не ўдалося праплыць па ўсёй Дзвіне, што мы абмежаваліся віцебскімі ваколіцамі, апынуўшыся тут дзякуючы цеплаходу-маруду. Мне ўспомнілася, што гэта ж па ваколіцах Віцебска любіў блукаць яшчэ адзін вандроўнік і летуценнік, паэт з незвычайнай доляй – Тадэвуш Лада-Заблоцкі, які больш за паўтара стагоддзя назад яркай знічкай мільгнуў на небасхіле айчыннага краснага пісьменства, на жаль, сёння амаль забыты яго нашчадкамі.

Не вядома, як бы склалася яго жыццё, калі б у 1831 годзе не падаўся малады паэт на злом галавы ў другую сталіцу Расійскай імперыі – Маскву, дзе стаў студэнтам тамашняга ўніверсітэта.

Гэта быў ці не самы задушлівы час у Расіі. Не паспелі астыць грамадскія ўзрушэнні, выкліканыя мужным выступленнем супроць царызму на Сенацкай плошчы ў Пецярбургу ў снежні 1825 года дзекабрыстаў і звязанымі з ім рэпрэсіямі, як у Варшаве ў лістападзе 1830 года выбухнула полымя новага антыцарскага паўстання.

Пасля Лістападаўскага паўстання, якое ахапіла ўсю Польшчу і землі, што раней уваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай, наступ на «возмутителей» спакою, на вольналюбівыя ідэі яшчэ больш узмацніўся. Асабліва гэта адчулі студэнты Маскоўскага ўніверсітэта, якія пільна сачылі за палітычнымі падзеямі і сярод якіх апынуўся Тадэвуш Лада-Заблоцкі.

Здушліваю атмасферу ў Маскоўскім універсітэце часоў мікалаеўскай рэакцыі выдатна раскрыў у сваёй эпахальнай эпапеі «Былое і думы» Аляксандр Герцэн, які ў 1829–1833 гадах таксама там вучыўся. «Сетка шпіёнства, – пісаў ён, – абведзеная вакол універсітэта з пачатку царавання (Мікалая I. – *К. Ц.*), пачала зацягвацца». І як першы прыклад «работы» тайнай паліцыі аўтар прыгадаў падзею, што ўзрушыла ўвесь Маскоўскі ўніверсітэт:

«У 1832 годзе прапаў паляк-студэнт нашага аддзялення. Прысланы на казённы кошт, не па сваёй волі, ён быў залічаны на наш курс, мы пазнаёміліся з ім, ён паводзіў сябе сціпла і журботна, ніколі мы не чулі ад яго ніводнага рэзкага слова, але ніколі не чулі і ніводнага слабога. Адною раніцай яго не было на лекцыях, на другі дзень – таксама не было. Мы пачалі распытваць, казённакоштныя студэнты казалі нам па сакрэце, што па яго прыходзілі ўночы, што яго паклікалі да кіраўніцтва, потым з'яўляліся нейкія людзі па яго паперы і рэчы і не дазволілі пра гэта гаварыць. На гэтым і закончылася, мы ніколі не чулі нічога пра долю гэтага няшчаснага маладога чалавека». Што ж гэта быў за такі загадкавы «паляк-студэнт», пра якога з такім спачуваннем і спагадай, так цёпла выказаўся яго папличнік па вучобе ва ўніверсітэце вялікі рускі пісьменнік-рэвалюцыянер?

А быў гэта не хто іншы, як малады паэт з Беларусі Тадэвуш Лада-Заблоцкі.

Нарадзіўся ён у 1811 годзе ў вёсцы Лугінавічы цяперашняга Сенненскага раёна ў шляхецкай сям'і. Вучыўся ў Віцебску – спачатку ў семінарыі пры кляштары святых базыльянаў, а потым у гімназіі, якую скончыў у 1831 годзе. У гэтых навучальных установах выкладанне вялося на польскай мове, вучні выходзілі ў польскім патрыятычным духу.

Вырашальную ролю ў жыцці Т. Лады-Заблоцкага адыграў сам куратар Беларускай навучальнай акругі Р. І. Карташэўскі. У 1830 годзе, як успамінаў потым Карташэўскі, у час яго «першай інспекцыі беларускіх школ», яму прадставілі вельмі здольнага, добра падрыхтаванага вучня Тадэвуша Ладу-Заблоцкага, які да таго ж «пісаў вершы як на польскай, так і на рускай мовах». Жадаючы памагчы маладому таленту, Р. І. Карташэўскі звярнуўся з хаданніцтвам да міністра народнай адукацыі аб залічэнні Лады-Заблоцкага на далейшую вучобу ў Маскоўскі ўніверсітэт за кошт Беларускай навучальнай акругі. 26 кастрычніка 1831 года малады паэт стаў «казённакоштным студэнтам» славеснага аддзялення ўніверсітэта. Залічылі яго з умовай, што па сканчэнні вучобы ён не меней як шэсць гадоў будзе служыць на Беларусі настаўнікам.

Пасяліўся Т. Лада-Заблоцкі ў інтэрнаце для «казённакошт-ных студэнтаў». У гэтым жа інтэрнаце ў нумары 11 жыў і будучы вялікі рускі крытык, таксама «казённакоштны студэнт» В. Р. Бялінскі, які разам са сваім таварышам М. Б. Чысцяковым стварыў прагрэсіўны студэнцкі гурток, вядомы пад назвай «Літаратурное общество 11-го нумера». У гурток уваходзілі не толькі жыхары 11-га нумара, але і іншыя рэвалюцыйна настроеныя студэнты інтэрната. Актыўным удзельнікам гуртка Бялінскага і Чысцякова неўзабаве становіцца і Т. Лада-Заблоцкі.

Аб узаемадачыненнях Т. Лады-Заблоцкага з В. Р. Бялінскім, іх сяброўстве расказваюць шматлікія матэрыялы 56-га тома «Літаратурнага наследства» за 1950 год, прысвечанага рускаму крытыку. З дапамогай Бялінскага малады паэт з Беларусі зблізіўся з найбольш радыкальнымі коламі маскоўскай грамадска-сці, з многімі студэнтамі і выкладчыкамі ўніверсітэта. Сярод іх было нямала землякоў. Напрыклад, нядаўні старшыня славутага Таварыства філаматаў у Вільні, цяпер прафесар універсітэта Юзаф Яжоўскі, член Таварыства філарэтаў Ян Вернікоўскі, былы вучань Полацкай уніяцкай семінарыі, супольнік «Літаратурнага общества 11-го нумера» Ян Савініч і іншыя. Разам са сваімі землякамі-беларусамі Т. Лада-Заблоцкі стварыў тайнае літаратурнае таварыства, мэтай якога было пашырэнне вальнадумства і патрыятычных ідэй сярод студэнцкай моладзі. Гэтыя ж ідэі выказваў ён і ў сваіх паэтычных творах.

Але цар са сваімі памагатымі таксама не драмаў. Летам 1833 года ў Чавусах, на Беларусі, яго шпікам трапіўся ў рукі вельмі дзёрзкі ананімны верш на польскай мове з прамым заклікам да звяржэння царскага самадзяржаўя. Заканчваўся верш такімі радкамі (падаю іх у даслоўным перакладзе):

Пекла для нас – царскі трон.
Сёння сядзіць на ім чорт.
Ён варты шыбеніцы.
Помста, братва, альбо смерць!

У Віцебску распачалося следства па палітычнай справе «О песне возмутительного содержания...». Следства ўстанавіла, што антыцарскі верш (або «песня») распаўсюджваўся і сярод

выхаванцаў Віцебскай гімназіі. Пры іх допыце выявілася, што песня была атрымана імі ад студэнта Маскоўскага ўніверсітэта Тадэвуша Лады-Заблоцкага. Генерал-губернатар Смаленскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў князь Н. Н. Хаванскі паспяшаўся паведаміць пра гэта шэфу жандараў і начальніку III аддзялення царскай канцылярыі небезвядомаму графу А. Х. Бенкендорфу. Адначасова маскоўскаму ваеннаму генерал-губернатару князю Д. В. Галіцыну было адпраўлена «сакрэтнае данясенне» з указаннем на неабходнасць арышту Т. Лады-Заблоцкага і прагляду яго папер. 29 чэрвеня 1833 года і адбыўся арышт Т. Лады-Заблоцкага, пра які праз шмат гадоў успомніў у памянёным творы А. Герцэн (праўда, з асобнымі недакладнасцямі, напрыклад, ён няправільна назваў год арышту маладога паэта). У ліпені гэтага ж года Т. Ладу-Заблоцкага прывезлі ў Віцебск, дзе справай беларускага студэнта занялася следчая камісія, якую ўзначаліў віцебскі грамадзянскі губернатар Шрэдар. Перш за ўсё камісія ўзялася за выяўленне асоб, з якімі Т. Лада-Заблоцкі быў звязаны ў Маскве. Неўзабаве ў Маскву да князя Д. В. Галіцына быў пасланы рапарт камісіі, у якім гаварылася, што, прыехаўшы ў сталіцу, «Заблоцкий сделал знакомство с казёнными студентами Московского университета Михайлою Чистяковым, Иваном Савиничем и Виссарионом Белинским, а через сего последнего с повивальною бабкою Бордегио, у которой бывал вместе с кандидатами университета Гомалицким и Зенкевичем, видел там иногда поляков, бывших удаленными за возмущение и возвращающихся на свою родину...». Паліцыі быў дадзены загад зрабіць вобыск у памянёных асоб, а таксама ў выкладчыка ўніверсітэта Юзафа Яжоўскага, але іх на занятках ужо не было, акрамя Яна Савініча, які паспеў свае дакументы знішчыць. Хаця паліцыі сталі вядомыя новыя факты «неблагодзейнасці» студэнтаў і выкладчыкаў універсітэта, князь Д. В. Галіцын вырашыў дыпламатычна не пашыраць справу, баючыся ўгнавіць цара, які і без таго быў раздражнёны на гэтае гняздо вальнадумства – Маскоўскі ўніверсітэт.

Са студэнтаў універсітэта абмежаваліся толькі Т. Ладам-Заблоцкім. У канцы 1833 года следства па яго справе было скончана.

Данясенне аб гэтым Хаванскі адправіў графу Бенкендорфу. Праз некалькі месяцаў Бенкендорф зрабіў перад царом Мікалаем I «всеподданейший доклад», што значыцца ў справе пад назвай «О лицах, прикосновенных к делу о возмутительных сочинениях». У 1835 годзе ў Віцебску адбыўся суд, рашэнне якога было зацверджана Дзяржаўным саветам толькі праз два гады. Згодна з тым рашэннем, студэнта Т. Ладу-Заблоцкага чакала шматгадовая катарга. Але цар Мікалай I «змякчыў» прысуд: аўтара «абуральных вершаў» было вырашана адправіць радавым «у Каўказскі корпус».

Каўказ быў месцам, куды рускія цары высылалі сваіх непакорлівых падданных. Радавымі салдатамі служылі там дэкабрысты, петрашэўцы, удзельнікі польскіх паўстанняў. Каўказ лічыўся для бунтароў як другая Сібір. У гэтым вельмі хутка пераканаўся і Т. Лада-Заблоцкі. Пра ягоны настрой, пра суровыя каўказскія будні добрае ўяўленне даюць лісты беларускага выгнанніка да новага сябра – грузінскага паэта-рамантыка князя Міхаіла Туманішвілі (1818–1875). Вось вытрымка з пісьма ад 29 ліпеня 1839 года з крэпасці Куба: «Не чакайце ж, князь, ад мяне тапаграфіі Каўказа ў адносінах геаграфічных і паэтычных. Што да першага, то тут яшчэ ў тым-сім магу Вас задаволіць, але ў апошнім... Ці можа што-небудзь ажывіць астылую душу? Наўючаны ранцам і сухарамі, са стрэльбай у руцэ, карабкаючыся па высях і абрывах, я не раз праклінаў Каўказскія горы, не заўважаючы іх прыгажосці, і яны болей давілі на мяне, чым абуджалі вытанчанае пачуццё эстэтычнай красы. Вы яшчэ малады і глядзіце на свет праз шкло чараў фантазіі... Але мая душа нямая – і калі з яе глыбіні вырвецца які-небудзь стогн, то ён болей падобен на крык Праметэя, які прыкаваны да аграмадзін Каўказа і нутро яго раздзіраюць нябесныя арлы».

На Каўказе апрача М. Туманішвілі беларускі выгнаннік зблізіўся таксама з вядомым грузінскім паэтам Н. Бараташвілі, з рускім паэтам Я. Палонскім, азербайджанскім пісьменнікам, вучоным-асветнікам А. Вакіханавым, сярод сяброў якога былі А. Грыбаедаў, А. Бястужаў-Марлінскі, В. Кюхельбекер. Як мяркуе рускі літаратуразнавец Д. Пракоф'ева, Т. Лада-Заблоцкі наведваў

дом вядомага грузінскага паэта А. Чаўчавадзэ ў Тыфлісе, дом, які ў 1830–1840-я гады быў своеасаблівым саломам, дзе збіраліся прадстаўнікі рускай і грузінскай грамадскасці, сасланыя дзекабрысты. Пра гэта сведчыць і той факт, што сярод падпісчыкаў на выдадзены ў Пецябург у 1845 годзе зборнік паэзіі Т. Лады-Заблоцкага значацца і імёны дачок А. Чаўчавадзэ – Ніны Грыбаедавай і Кацярыны Дадзіяні. На Каўказе Т. Лада-Заблоцкі быў у блізкіх стасунках з паэтам-дзекабрыстам, аўтарам славутага верша-паслання «Струн вещей пламенные звуки» А. Адоеўскім, якога ўлады перавялі сюды з сібірскай катаргі радавым салдатам. Абодва паэты служылі адзін час у адной крэпасці паблізу мясцовасці, што мела назву Царскія Калодзезі. У 1839 годзе, уражаны раптоўнай смерцю А. Адоеўскага, які памёр ад ліхаманкі, Т. Лада-Заблоцкі выказвае свой смутак прачулым «Санетам»:

Залётны ветрык адхінуў на міг крыло
Палаткі, і, нібы нябёсаў падарунак,
Нібы ўсяго жыцця астатні пацалунак,
Праменьчык сонца лёг паэту на чало.

Канаў паэт, і перад ім усё плыло,
Ланцуг каўказскіх гор за далеч браў кірунак,
Ракой малочнай бег у светлых промнях-струнах,
І неба перад ім клубкі аблок віло.

Стаяла ціша. Пустка дзікая, глухая.
«Чаму ж не дух я гэтых грозных гор нямых? –
Паэт так думаў. – Ажывіў бы ўмомант іх

Я звонам пчол – хай ён у кветках не змаўкае –
Ды песняй салаўя ў лістоце дрэў густых:
Той спеў – прыроды-мацеры душа жывая.»

У 1846 годзе Т. Ладу-Заблоцкаму ўдалося вызваліцца ад салдацкай службы, ён быў прызначаны ўпраўляючым Кулыгінскімі салянымі промысламі ў Грузіі. Але пабыў ён там нядоўга. У жніўні 1847 года яго не стала. Памёр ён ад халеры ў час эпідэміі, памёр у самым росквіце маладых сіл, пражыўшы ўсяго 36 гадоў.

Т. Лада-Заблоцкі паспеў напісаць няшмат: вучоба, а потым суровая салдацкая служба, на якую ён быў асуджаны ва ўзросце

25 гадоў, не надта спрыялі паэтычнай творчасці. Тым не менш яму ўдалося выдаць у Пецярбургу ў 1845 годзе з дапамогай Р. Падбярэзкага кнігу «Паэзія», у якую ўвайшлі як арыгінальныя творы, так і пераклады. Прадстаўнічыя падборкі паэтычных твораў змяшчаў ён і ў розных перыядычных выданнях. Галоўная тэма паэзіі Т. Лады-Заблоцкага – туга па роднай Беларусі, аяванне яе прыроды, гістарычнага мінулага. Радзіме, яе людзям і помнікам прысвяціў ён самыя лепшыя свае творы. Сярод іх я ў першую чаргу назваў бы такія, як «Ваколіцы Віцебска», «Да Дзвіны», «Да Лучосы», «Вілія», «Даўжанскае возера», «Ляшка». Пры ацэнцы творчасці паэта ў польскай «Усеагульнай энцыклапедыі» С. Аргельбранта адзначалася ў 1868 годзе, што Т. Лада-Заблоцкі «вызначаўся паэтычным талентам, вылучаючыся сярод паэтаў так званай беларускай школы».

Свой самы значны твор – паэму «Ваколіцы Віцебска» – Тадэвуш Лада-Заблоцкі напісаў ужо ў высылцы, на Каўказе. Паэма выдатна раскрывае душу і думкі самога аўтара, паказвае яго беларускі патрыятызм. Па форме – гэта ўспаміны паэта пра блуканні ваколіцамі Віцебска, дзе прайшлі яго юныя гады, дзе, па сутнасці, ён толькі пачынаў жыць, не зведаўшы яшчэ па-сапраўднаму шчасця кахання.

Твор пачынаецца зваротам да дзяўчат, з якімі сустракаўся ён у сваіх вандроўках па Прыдзвінні і ў самім Віцебску. З далёкай чужыны ўсё тут бачыцца яму дарагім і мілым:

Дзяўчаты майго беларускага краю!
Я з дзён маладосці вас сёння гукаю.
Як мары ясны, у дні ясныя тыя
Заходзілі вы ў мае сны залатыя.
Я помню, выгнаннік, калі вы зычліва
За песні, што з вамі спяваў так шчасліва,
Гуртом на чало мне вянок ускладалі
З тых просценькіх кветак, што ў полі збіралі.*

З паэмы мы даведваемся, што адна з дзяўчат – звалі яе Наталля – навечна запала ў сэрца паэта:

Я ўбачыў цябе на жыцця майго ранку,
Нібы незямную нябёсаў пасланку...

Вачэй тваіх промень з-пад веек агністых
Мне проста ў душу ўпаў, высокі і чысты.*

На берагах Дзвіны толькі запаліўся гэты светлы агонь каханя. Хлопец не паспеў нават адкрыцца сваёй каханай, саромеўся: яму ж было ўсяго дваццаць два гады, калі яго арыштавалі і, пратрымаўшы ў турме, адправілі ў салдаты. Толькі там, на Каўказе, і толькі ў радках сваёй паэмы змог ён прызнацца ў сваім каханні, каб адразу ж сказаць любай дзяўчыне і словы развітання.

Сніліся Тадэвушу Ладу-Заблоцкаму на Каўказе і мясціны самага Віцебска, дзе ён вучыўся, дзе правёў свае маладыя гады. Як відаць з паэмы, Тадэвуш Лада-Заблоцкі выразна ўсведамляў сябе беларусам, сынам вялікай краіны з самабытнай культурай і слаўным гістарычным мінулым. Блукаючы па Віцебску, паэт шукае сляды колішняга замка віцебскіх князёў, сляды гераічнага змагання роднай Беларусі з ворагамі-нападнікамі:

Вось тут беларус у часы найстарыя
Не раз адбіваў войскаў зграі чужыя.
За край свой спрадвечны устаўшы сцяною,
Ён біўся адважна тут з Руссю, з Літвою.*

Тадэвуш Лада-Заблоцкі клікаў лепшых сыноў роднага краю ўспомніць былую славу Бацькаўшчыны, каб устаць на адваёву страчанай волі:

Тваёй даўніной, Беларусь, зноў я мрою...
Дзе сёння твае палкаводцы-героі,
Што колісь на бітвы выстройвалі роты?
Дзе славы тваёй песняры – вайдэлоты,
Што спеўнаю лютняй шматструннай сваёю
Шляхетныя сэрцы ўздымалі да бою?..*

Гарачае юнацкае жаданне Тадэвуша Лады-Заблоцкага вызваліць свой край ад «чорта цара» скончылася, як ужо гаварылася, арыштам. Паэма «Ваколцы Віцебска» стала развітальнай песняй паэта з уласнай воляй і роднай зямлёй:

Дубровы густыя, гаі і даліны!
Вякоў курганы пад шнурком жураўліным!

Прыміце ж апошні уздых пілігрыма,
Што арфу настроіў на гукі Радзімы.
Шчаслівы, хто дзесь у канцы падарожжа
Заплакаць, Дзвіна, ля вады тваёй можа...
О людзі! Хто брата свайго з вас аплача,
Таго, што заручаны з доляй бядачай?..
Ды ўсё ўжо! Расстання пара наступае –
Унь бура мой ветразь ужо напінае
І ў ноч гоніць лодку, бы пёрка малое, –
Грамы нада мною, віры пада мною.
Слязіна астатняя ўпала з павекі...
Бывай жа, мой Віцебск, край родны, навекі!

Тадэвуш Лада-Заблоцкі пісаў пераважна на польскай мове – тагачаснай літаратурнай мове Беларусі. Але, як зазначае Генадзь Кісялёў у складзенай ім кнізе «Пачынальнікі», «не выключана, што Заблоцкі пісаў таксама па-беларуску». Толькі ж вершы яго на беларускай мове, не замацаваныя друкам, не зберагліся. А магчыма, распаўсюджваючыся ў народзе вусна, яны трапілі потым у хрэстаматыі беларускай літаратуры XIX стагоддзя як ананімныя. Адно відавочна: сваім духам, сваёй накіраванасцю ўсе творы Тадэвуша Лады-Заблоцкага папраўдзе беларускія. І варты таго, каб заняць сваё месца ў школьных чытанках і хрэстаматыях.

2004, 2017

ТАЙНЫ КРАШЫНСКАГА ПАРКУ

На алеі і на ўзбочнай зялёнай траве вялікага напаўздзічэлага парку – свежаапалае жоўтае лісце. Яго шмат яшчэ і на дрэвах – яркай святлянай лістотай аж палыхаюць раскідзістыя стара-свецкія клёны, гэтакія ж старыя, там-сям з падсохлымі галінамі нязвыкла высокія ясені, стаўбунаватыя каштаны... Быццам у нейкія залатыя харомы, уваходжу я ў гэты старадаўні парк. Крашынскі парк...

Сюды, у Крашын, прывяла мяне загадка Паўлюка Багрыма, пошукі слядоў, мусіць, беззваротна страчанай намі Атлантыды беларускай літаратуры XIX стагоддзя.

Ад яе, гэтай Атлантыды, збераглася, дайшла да нас, па-мойму, толькі маленькая частачка. І болей за ўсё гэта – альбо асобныя творы без імён аўтараў, альбо, наадварот, імёны без твораў. Нібы ўцалелыя пасля вялікага патопу выпадковыя шчэпкі пабудоў, нейкім чынам выкінутыя на бераг абыякавымі да ўсяго хвалямі.

Адна такая хваля вынесла на свет Божы і гэтае журботнае імя ў беларускай літаратуры – Паўлюк Баграм. Разам з адным-адзіным ягоным вершам. Нібы адшліфаваны кавалачак бурштыну, падняў знаходку і, па-сапраўднаму яе ацаніўшы, не даў ёй згубіцца ў бяздоннай Леце разумны беларускі інтэлігент, юрыст, удзельнік паўстання 1831 года на Беларусі, выхадзец з Наваградчыны Ігнат Яцкоўскі, які на чужыне, у далёкай эміграцыі, шчасліва збярог у памяці той шчымлівы Багрымаў верш і праз чвэрць стагоддзя пасля першага знаёмства з ім, у 1854 годзе, апубліка-

ваў у Лондане ў сваёй кнізе ўспамінаў пад назвай «Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды», дзе ўпершыню расказаў людзям пра трагічную долю ў самым зародку загубленага вялікадзяржаўнага бясспрэчнага генія нашай літаратуры.

З кнігі Ігната Яцкоўскага ўведалі мы і пра тых драматычных падзеі ў Крашыне ў 1828 годзе.

Увесь сыр-бор узгарэўся тут з дамаганняў гаспадара маёнтка ў Крашыне Станіслава Юрагі перавесці крашынцаў, былых панцырных баяраў, з вольнага стану ў прыгонных, у сваіх падданных. Паколькі дакументы на валоданне зямлёй у крашынцаў не зберагліся, суд і права былі на баку Юрагі. Але крашынцы не хацелі мірыцца са стратай вольнасці, з несправядліваасцю ўлад. Яны адмовіліся падначальвацца свайму «ўзаконенаму» гаспадару.

Уціхамірваць бунт улады накіравалі ў Крашын дзве роты салдат. «Пры гэтай экзекуцы, – піша Ігнат Яцкоўскі, – некалькі сялян былі збіты да смерці, звыш дзесятка сасланы ў Сібір або ў вайсковую службу, а двор і вёска моцна пацярпелі, бо тая каманда з афіцэрамі на працягу некалькіх месяцаў утрымлівалася за мясцовы кошт».

У падбухторванні крашынцаў да бунту ўлады абвінавачвалі тутэйшага ксяндза Войцаха Магнушэўскага. Адно з прычын гэтага бачылі ў незадаволенасці ксяндза жаніцьбай Юрагі з Антанінай Радзівіл і пераходам да яго Крашына. Крашын быў адным з маёнткаў князёў Радзівілаў. Каб завалодаць ім, паручнік польскіх войск Станіслаў Юрага і папрасіў быццам у князя Мацея Радзівіла рукі ягонай дачкі Антаніны. Вядома, збяднелы шляхціч быў не раўня магутнаму радзівілаўскаму роду. Але старэйшая за яго Антаніна, мусіць, моцна пакахала бравага афіцэра і вельмі хацела выйсці за яго замуж. Бацькам жа такі «няроўны шлюб», вядома, не мог быць даспадобы. Ды жаніху і нявесце пасадзейнічаў брат Антаніны Канстанцін Радзівіл, які пасябраваў са Станіславам Юрагам яшчэ ў 1813 годзе ў крэпасці Мадлін над ракой Віслай. Пасля жаніцьбы Крашын як пасаг за Антанінай перайшоў да Юрагі. Ксёндз, відаць, убачыў у гэтым шлюбе нешта нядобрае. Але галоўнай прычынай непрыязнасці справядлівага і добрага Войцаха Магнушэўскага да Юрагі і падбухторвання

супроць яго прыхаджан-крашынцаў было іх гвалтоўнае заняволенне ўладаром Крашына.

Ігнат Яцкоўскі расказвае, што ў час расследавання сялянскага бунту ў Крашын прыехалі тагачасны папячыцель Віленскай навучальнай акругі сенатар Мікалай Навасільцаў (той, што чатыры гады назад расправіўся з філаматамі і філарэтамі) і рэктар Віленскага ўніверсітэта Венцаслаў Пелікан, якія дачуліся, што быццам бы ксёндз Магнушэўскі самачынна, без дазволу ўніверсітэта адкрыў у Крашыне парафіяльную школу і «прывівае там непакорнасць духу». Каб пераканацца ў гэтым, яны намерыліся «злавіць яго ў пути ліслівасці» і выпытаць усё пра настроі школьнікаў. Паверыўшы ў добразычлівасць самага высокага начальства на ніве асветы, Войцах Магнушэўскі пачаў «траціць патрэбную цвярдую асцярожнасць» і выказвацца ў абарону ўзбунтаваных крашынцаў. Тут Навасільцаў папракнуў ксяндза, што ён кепска выходзіць сваіх прыхаджан, не дае ім асвету. Не зразумеўшы «хітрыкаў» сенатара, Магнушэўскі расказаў, што ён якраз многа робіць у гэтым напрамку, што мае нават парафіяльную школу. Атрымаўшы такое прызнанне ксяндза, сенатар Навасільцаў захацеў азнаёміцца са школай. Для гэтага ксёндз загадаў паклікаць з вёскі лепшых вучняў, якіх і ўзяліся экзаменаваць прыезджыя. Сенатар з рэктарам пачалі хваліць ксяндза за добрыя веды вучняў, за тое, што сваім навучаннем ён «робіць паслугу краю». Паверыўшы ў шчырасць «экзаменатараў», Магнушэўскі пахваліўся яшчэ, што сярод ягоных вучняў ёсць сапраўдныя таленты. Тут ён папрасіў аднаго з іх пачытаць «уласныя вершы на беларускай гаворцы, напісаныя без чыйго-небудзь натхнення і ўзору». Хлопчык, якога аўтар называе Пётракам (як мяркуюць, памылкова альбо дзеля перасцярогі), дастаў сшытак і «пачаў чытаць свае журботныя элегіі, з якіх толькі некалькі строф засталася ў аўтара ў памяці – іх тут і прыводзім».

І Яцкоўскі падае тэкст вядомага цяпер усім верша Паўлюка Багрыма «Зайграй, зайграй, хлопча малы...».

Паўлюк Баграм, як сведчыць Яцкоўскі, прачытаў тады прыезджым «шэсць ці сем элегій». Сшытак Баграмавых вершаў сенатар забраў з сабой і, ад'язджаючы, паабяцаў падумаць «пра

лёс такога незвычайнага паэта». Падумаць-то ён падумаў, але зусім не так, як чакалі ксёндз і яго выхаванец: за «крамольныя» вершы хлопец быў аддадзены ў рэкруты, а ксяндза Магнушэўскага ўзялі пад варту. Усё гэта канчаткова дабіла старога і хворага ксяндза. Асабліва шкадаваў ён, што сваёй неасцярожнасцю стаў прычынай жорсткага пакарання таленавітага паэта. Свае разважанні пра Паўлюка Багрыма Ігнат Яцкоўскі заканчвае такімі словамі: «Бёрнс, парабак з Англіі, пры менш цяжкіх акалічнасцях, уласным талентам, не падтрыманым ніякай навукай, забяспечыў сабе неўміручае імя, а сваёй сям'і – пашану і дастатак; Пётрак з Крашына за талент, дадзены яму Богам, зазнаў самае жорсткае няшчасце!»

Пра Крашынскі бунт і Паўлюка Багрыма цікавыя звесткі далі следчыя справы, што апублікавалі літаратуразнавец Ісідар Бас у сваёй кнізе «Літаратурныя пошукі, знаходкі, даследаванні» (Мінск, 1969) і Генадзь Кісялёў у «Пачынальніках» (Мінск, 1977).

З гэтых дакументаў відаць, што для расследавання бунту крашынскіх сялян прыязджаў сам гродзенскі губернатар Бабяцінскі з чыноўнікам па асобых даручэннях Нечвалодавым і што якраз Нечвалодаву, а не Навасільцаву з Пеліканам чытаў Паўлюк Баграм па просьбе ксяндза Магнушэўскага вершы. Вось як піша пра гэта ў сваіх паказаннях сам Паўлюк Баграм: «Ад роду мне 15 гадоў, рэлігіі рымска-каталіцкай, вучыўся ў плябаніі чытаць, пісаць і пачаткам арыфметыкі ў кс. пробашча Войцаха Магнушэўскага і ў былога вікарыя нябожчыка кс. Піуса Гарбацэвіча. Пасля таго, прыслугоўваючы кс. пробашчу Магнушэўскаму, вывучаў розныя вершы, якія я перапісаў у арганістага пры плябаніі Георгія Арлоўскага, у іх ліку перапісаў і вывучыў вершы на простае польскай мове (г. зн. на беларускай мове. – К. Ц.) пад назвай «Размова хлопаў». Вершы гэтыя мною вывучаны ўжо каля пяці гадоў, але ніколі кс. плябан ні перад кім не прымушаў мяне ў сваёй прысутнасці расказваць іх, і я сам не помню, каб калі-небудзь і перад кім-небудзь расказваў гэтыя вершы. Але ў бытнасць п. гродзенскага цывільнага губернатара з чыноўнікам сваім п. Нечвалодавым у апошніх чыслах мая месяца гэтага года ў кс. пробашча Магнушэўскага ён, Магнушэўскі, у сваёй

прысутнасці і бытнасці п. Нечвалодава загадаў мне памянёныя вершы прагаварыць на памяць, што я і выканаў, а потым па просьбе п. Нечвалодава і па загадзе кс. Магнушэўскага перапісаў іх і, яшчэ раз прачытаўшы перад п. Нечвалодавым, аддаў яму асабіста...»

Як бачым, тут шмат што не стыкуецца з успамінамі Ігната Яцкоўскага.

Галоўнае – з паказанняў самога Паўлюка Багрыма вынікае, што ён чытаў не свае вершы, а толькі перапісаны ім верш «Размова хлопаў» – варыянт вядомага беларускага верша Яна Баршчэўскага «Рабункі мужыкоў». Але тады паўстае пытанне: адкуль жа ўзяўся ў Ігната Яцкоўскага верш «Зайграй, зайграй, хлопча малы...»? Тут магчыма такая версія: услед за вершам Яна Баршчэўскага Паўлюк Баграм, падахвочаны Магнушэўскім, чытаў і свае, але запісаў іх пад адзіным загалоўкам – «Размова хлопаў». А, хутчэй за ўсё, ён напісаў свае вершы пазней і паказаў іх разам з іншымі Ігнату Яцкоўскаму як адвакату. Што ж да наведвання Крашына самім сенатарам Навасільцавым і рэктарам Віленскага ўніверсітэта Пеліканам, то гэта дакументальна, здаецца, не пацвярджаецца. Але пра падзеі ў Крашыне яны дасканала ведалі з данясенняў службовых асоб і на іх аснове прымалі «неабходныя меры».

Самае галоўнае, мы не ведаем, куды дзеліся вершы Паўлюка Багрыма. Няўжо не была «падшыта» гэтая «крамола» ў якіх-небудзь справах? А можа, Багрымавы вершы згубіліся ў паперах каго-небудзь з удзельнікаў тых далёкіх падзей і, нескранутыя, пыляцца недзе на архіўных паліцах, чакаюць не дачакаюцца свайго Шэрлака Холмса?

Загадкі, загадкі... Па-мойму, па-сапраўднаму разгадваем іх у нас ніхто яшчэ не займаўся. Ды, відаць, работа гэта – не для аднаго даследчыка. Каб разгадаць загадку Паўлюка Багрыма, трэба падступацца да яе, мусіць, з розных бакоў.

Перш за ўсё, відаць, варта больш уважліва прыгледзецца да ўсіх дзейных асоб той хвалючай драмы пад назвай «Крашынскі бунт».

Толькі ці правільна будзе паказваць яе ў адных чорна-белых фарбах, як гэта бачым ва ўсіх без выключэння артыкулах і мастацкіх творах? Узяць хаця б Станіслава Юрагу. Ці папраўдзе такі ўжо быў ён звер, як малюецца ўсюды? Мусіць, не варта абмінаць заўвагу пра яго і звязаных з ім асоб, зробленую ў згаданых успамінах Ігнатам Яцкоўскім, чалавекам перадавых поглядаў, спагадлівым да сялян (ужо тое, што ён захаваў у памяці праз многа гадоў хвалючы Багрымаў верш, шмат пра што гаворыць): «...мы ведалі ўсіх асоб, што дзейнічалі ў гэтай драме, з найлепшага боку і ў наўмыснай жорсткасці ніводную з іх не абвінавачваем...» Але паколькі «жорсткасць усё-такі адбылася», Ігнат Яцкоўскі, «не адважваючыся сам выносіць прысуд», імкнецца аб'ектыўна расказаць, з чаго ўсё пачалося. З яго тлумачэння вынікае, што Юрага хацеў свае спрэчкі з сялянамі на конт зямлі скончыць «па-прыяцельску». Але тут нібыта ксёндз Магнушэўскі перашкодзіў дамоўленасці. Тады Юрага «запатрабаваў сабе ўласнасці праз афіцыйныя ўстановы». Пачалося следства. Юрагу і сялянам прапаноўвалася прыйсці хоць да якога-небудзь пагаднення. «Аднак усе сродкі аказаліся дарэчнымі, а ўрад, узяўшы аднойчы гэту справу ў свае рукі, лічыў неабходным пераканаць бакі, што пастанова вышэйшай улады павінны быць выкананы, і дзве роты салдат, накіраваныя з гэтай мэтай у маёнтак, дамагліся здзяйснення статута, зацверджанага ўрадам». Вядома, я не збіраюся апраўдваць Станіслава Юрагу: усё ж гэта ён дамагаўся падпарадкавання сабе крашынцаў, але ж, як відаць, былі ў яго дзейнасці і «змякчальныя абставіны». У кожным разе з дакументаў не відаць, што ён выклікаў салдат для ўціхамірвання сялян.

Будучы скрупулёзны даследчык, я думаю, аб'ектыўна разбярэцца ва ўсім, дэталёва прасочыць біяграфію Станіслава Юрагі, які, дарэчы, паходзіў з багатага колісь княскага роду Гедройцяў.

Як відаць з дакументаў і кнігі Яцкоўскага, на баку Станіслава Юрагі ў яго спрэчцы з сялянамі быў і брат Антаніны, уладар Паланэчкі Канстанцін Радзівіл. Гэта таксама не адназначная гістарычная постаць. У дарожных нататках пра Уладзіслава Сыракомлю мне ўжо даводзілася згадваць пра Канстанціна Радзівіла

як ліберальнага князя, аднаго з кіраўнікоў літоўскага філіяла тайнага антыцарскага польскага Патрыятычнага таварыства, яго актыўнага дзеяча, які наладжваў сувязі з дзекабрыстамі для сумесных дзеянняў супроць царскага самадзяржаўя, дзеля чаго неаднаразова сустракаўся ў 1823 годзе з Аляксандрам Бястужавым. Імя Канстанціна Радзівіла сустракаў я і сярод карэспандэнтаў Рускага географічнага таварыства, куды ён пасылаў матэрыялы па беларускай мове і этнаграфіі.

І яшчэ напрошваецца адно пытанне: ці не было якой-небудзь сувязі, хай і ўскоснай, паміж Паўлюком Багрымам і філаматамі? Пра філаматаў і філарэтаў пасля іх выкрыцця ў 1823 годзе гаварыла ўся Беларусь, і моладзь, вядома ж, не магла не зацікавіцца смелымі антыцарскімі вершамі паэтаў-філаматаў, у тым ліку і беларускімі. Не мог не ведаць гэтыя творы і цікаўны да ўсяго Паўлюк Баграм. Тым больш што самыя славутыя паэты-філаматы Адам Міцкевіч і Ян Чачот былі якраз яго землякамі – з Наваградскага павета. А дзяцінства Яна Чачота праходзіла зусім блізка ад Крашына, на рацэ Мышанка, таксама «пад Баранавічамі». Як паказваў следчым ксёндз Магнушэўскі, Паўлюк Баграм на памяць ведаў як беларускі верш Яна Баршчэўскага «Размова хлопаў», так і «розныя байкі з Нарушэвіча, Эзопа і «Вядомасці Бруковых» – віленскага сатырычнага антыпрыгонніцкага часопіса. Вядома, называць творы нядаўна пакараных, высланых за межы Беларусі паэтаў-філаматаў Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана ксёндз-дэмакрат зусім не мог. Можна з упэўненасцю сказаць, што творы паэтаў-філаматаў, паэтаў-землякоў Паўлюк Баграм таксама чытаў і перапісваў у свае сшыткі, толькі пра гэта нельга было і заікацца.

Дадатковым доказам знаёмства Паўлюка Баграма з творамі філаматаў могуць быць і іх непасрэдныя кантакты з асобнымі дзейнымі асобамі той крашынскай драмы, кантакты, пра якія чамусьці яшчэ не згадвалі нашы літаратуразнаўцы.

Я прыводзіў ужо згадку філамата Тамаша Зана пра тое, што ў час яго вясельнага падарожжа па Беларусі восенню 1846 года ён разам са сваёй маладой жонкай Брыгідай Свентажэцкай, аб'язджаючы блізкіх і сяброў, наведваў і Юрагаў у Крашыне.

Шукаючы вытокі гэтага сяброўства, я на ўсякі выпадак прагартаў выдадзеную ў Польшчы «перапіску філаматаў» у пяці тамах. Эўрыка! Сярод тых, з кім былі звязаны філаматы ў 1817–1823 гадах, знаходжу і Юрагаў, а канкрэтна – імя жонкі Станіслава Юрагі – Антаніны, з якой, аказваецца, сябравала каханая Адама Міцкевіча Марыля Верашчака (Путкамер). Прывядзём урывак з пісьма Марылі да Тамаша Зана ад 18 (30 па ст. ст.) верасня 1822 года: «Няхай пан Тамаш будзе такі добры і напіша мне пра пані Юрага, як яна сябе пачувае і дзе жыве. Пані Юрага вельмі мяне запрашала, каб я наведала яе ў Вільні да канца гэтага месяца, але я яшчэ не ведаю, ці здолею зрабіць гэта». У чарговым пісьме да Зана Марыля ізноў пытаецца пра здароўе «любай пані Юрага» і паведамляе, што збіраецца яе наведаць. Пра гэта Тамаш Зан паведамляе і Адаму Міцкевічу, які таксама, як вынікае з пісьма, ведаў Антаніну Юрага.

Перапіска паказвае, што Антаніна была замужам за Станіславам Юрагам ужо ў 1822 годзе, а не ў 1826, як падае, напрыклад, Сцяпан Александровіч у нарысе «Слядамі легенды», апублікаваным у яго кнізе «Незабыўнымі сцэжкамi» (Мінск, 1959). Выходзіць, спрэчка паміж Юрагам і крашынцамі цягнулася не меней як шэсць гадоў?

Марыля Верашчака ведала Антаніну Юрага, відаць, з маленства: за чатыры ж кіламетры ад радзівілаўскага Крашына ў маёнтку Сачыўкі над той жа Шчарай жыла яе бабуля і іншыя сваякі. Не мог не ведаць Антаніну Юрага і Марылін стрыечны брат філамат Ігнат Дамэйка, які наведваўся ў Сачыўкі і да агульнай для яго і Марылі бабкі, і да сваёй сястры, а потым і да мацеры, што з часам перабралася сюды. На ўсё жыццё запомніліся Ігнату Дамэйку тутэйшая прырода і дзіцячыя забавы ў Сачыўках. «Нібы цяпер бачу, – пісаў ён на схіле жыцця, – як тры малыя Марылькі: мае дваюрадныя сёстры – Верашчака (пазнейшая Марыля), Залэнская (паходжаннем з Касцюшкаў) і родная сястра, – трымаючы доўгую гірлянду з руж і язіну, спяваюць перад расчуленай бабуляй». Ігнат Дамэйка ўспамінаў, як у час, калі жыла тут яго маці, гулялі вяселлі дзвюх яго сясцёр і брата Адама. «Тут, – згадваў Ігнат Дамэйка, – развітаўся я з маткай, апошні

раз пацалаваўшы ёй рукі (у красавіку 1831 года) – праз год яе ўжо не стала...»

Пасля паўстання 1831 года Ігнат Дамэйка як яго ўдзельнік вымушаны быў пакінуць Беларусь, выехаць у эміграцыю. Толькі ў 1884 годзе, пасля больш чым паўвекавой разлукі, змог ён наведаць бацькоўскі край. І больш за ўсё цягнулі Ігната Дамэйку родная Медзвядка, вёска ў цяперашнім Карэліцкім раёне, дзе ў 1802 годзе ён першы раз убачыў свет, і Сачыўкі, дзе былі пахаваны яго бабка, маці і дзе заставалася яшчэ яго радня. Гэтую хвалючую сустрэчу падрабязна апісаў ён ва «ўспамінах выгнанніка» – кнізе «Мае падарожжы». Думаю, варта прывесці асобныя вытрымкі з кнігі, дзе гаворыцца пра Сачыўкі, Крашын і ваколіцы. Вось як апісвае аўтар саму сустрэчу з краем яго дзядоў: «Галава мая поўнілася думкамі і ўспамінамі, я кідаў вачамі ва ўсе бакі. Ужо відаць былі вялікія белыя вежы Сталавіцкага касцёла, статкі кароў, што пасвіліся каля лянівай Шчары на шырокай даліне, удалечыні адкрывалася вёска Крашын, вятрак на ўзгорку; і вось з-за цёмных вольхаў паказаўся Сачыўскі двор, палешаны, але не зменены. На ганку сустракала мяне многа гасцей і шматлікая радня – нашчадкі маіх братоў і сясцёр; справа ад ганка – дамашнія, служба, злева – грамада сялян. Гаспадар Язерскі і яго жонка... падалі мне на падносе хлеб, соль і мёд, а старшы з сялян, пакланіўшыся, прывітаў мяне: «Нех бэн-дзе пахвалены пан Езус». Я адказаў яму «навекі», і пачаліся поціскі і пацалункі. Якая гэта была радасць!..» Перш за ўсё Ігнат Дамэйка схадзіў пакланіцца магіле сваёй мацеры – упершыню пасля яе смерці, а таксама магіле бабкі. Могільнік быў зусім недалёка, на Паповай гары, паміж Сачыўкамі і Загор'ем. Як распавядала мне ўрадженка Загор'я паэтэса Ніна Загорская, на гэтых могілках ужо нікога не хавалі, але людзі шанавалі гэтае месца, не пускалі туды жывёлу. Ды зусім нядаўна занадта разумны мясцовы начальнік загадаў узараць стары могільнік, дзе значыліся яшчэ магільныя курганкі, і засеяць яго збажыной. Вяскоўцы са слязамі на вачах распавядалі Ніне, як плугі выварочвалі з зямлі чарапы ды косці іх продкаў. Жанчыны журботна пазбіралі тыя астанкі і перазахавалі ў агульнай ямцы пад бліжэйшымі кустамі.

У свой прыезд Ігнат Дамэйка меў магчымасць пабачыць абрад дажынак, паслухаць знаёмыя з дзяцінства песні беларускіх сялянак. Адна з газет пісала, што ён пры гэтым нават расплакаўся: «Якраз так спявалі вясковыя жанчыны на Літве пяцьдзясят гадоў назад».

Пасля полудня пачалі з'язджацца на сустрэчу з земляком, славытым вучоным Ігнатам Дамэйкам, шматлікія госці зблізку і здалёку – Рдултоўскія, Верашчакі, Анцуты, Кабыліная, Слізены, Абламовічы з Нясвіжа і іншыя, сярод якіх быў і «Завадскі з Крашына, унук паланецкай пані Радзівіл».

Назаўтра Дамэйка разам з сям'ёй і сваім спадарожнікам Антоніем Эдвардам Адынцом выехаў у Крашын. «У дзесяць гадзін раніцы, – успамінаў Дамэйка, – у Крашыне чакаў нас на імшу ксёндз у касцёле, пры якім пахавана мая сястра Язерская. Імша была жалобная. Пасля імшы пайшлі мы пакланіцца магіле маёй сястры, а потым – мураванай грабніцы сям'і Завадскага, дзе ляжаць яго бабка Юрага з Радзівілаў, матка і жонка, ад якой асталіся два прыгожыя хлопцы. Ласкавы гаспадар запрасіў мяне і Адынца, каб мы на памяць недалёка ад дома пасадзілі па дубку. З ахвотай выканалі мы гэтую ганаровую місію – пасадзілі ў падрыхтаваныя ямкі два дубкі, а ксёндз асвяціў гэтае месца...»

Нельга абысці і яшчэ адно імя, звязанае з крашынскай драмай. Гэта – наглядчык вучылішчаў Наваградскага павета граф Адам Храптовіч. Ён удзельнічаў у следстве з нагоды крашынскага бунту і асабіста пазнаёміўся з Паўлюком Багрымам. Як паказваюць дакументы, ён «чуў памянёныя вершы, якія чыталі хлопчыкі, што служылі ў ксяндза Магнушэўскага», але рэктару ўніверсітэта паведаміў, што «ў Крашынскім вучылішчы ніводнаму з вучняў яны не былі вядомыя». Як відаць, Адам Храптовіч імкнуўся апраўдаць Паўлюка Багрыма.

Граф Адам Храптовіч, гэтак жа як і бацька Іаахім Літавор Храптовіч, быў перадавы чалавек, ён удзельнічаў у паўстанні 1794 года. Гэта той самы Адам Храптовіч, у маёнтку якога ў Шчорсах знаходзілі спагаду і прытулак філаматы Адам Міцкевіч, Францішак Малейскі, Юзаф Яжоўскі, Тамаш Зан і іншыя, карыстаючыся яго багатай бібліятэкай, той самы Храптовіч, які

прытуліў у сябе Яна Чачота пасля яго вяртання з уральскай ссылкі і даў яму працу ў той бібліятэцы. Вядома ж, Адам Храптовіч не мог не расказаць беларускаму паэту і фалькларысту Яну Чачоту пра таленавітага хлопца з Крашына, пра яго трагічную долю.

Вельмі пашырыў нашы ўяўленні пра ўзаемасувязі дзейных асоб крашынскай эпопеі амаль сенсацыйны артыкул Язэпа Янушкевіча «Ледзьве здымкі ўратаваў...», апублікаваны ў газеце «Літаратура і мастацтва» ад 4 лістапада 1988 года. У ім даваўся агляд матэрыялаў, прысланых на імя аўтара ў Інстытут літаратуры нашай Акадэміі навук з Польшчы 85-гадовым ксяндзом Каролем Жураўскім, які служыў перад вайной пробашчам у Крашынскім касцёле і збіраў інфармацыю пра Паўлюка Багрыма і гісторыю мястэчка. Жураўскі паведамляў, што ведаў хату Паўлюка Багрыма пад саламянай страхой і кузню, дзе ён працаваў, што гэтая кузня «месцілася дзесьці на дворскай тэрыторыі, бо такі быў звычай, што ў двары мелася кузня для наравы інструментаў і для кавальскіх работ: падкоўвання коней, вастрэння і вырабу плугоў, сярпоў, барон і г. д.». Сярод прысланых Жураўскім матэрыялаў была фотакопія запісу хрышчэння Паўла Багрыма ў Крашынскім касцёле, дзе ясна гаворыцца, што нарадзіўся ён 2 лістапада 1812 года і праз дзень быў ахрышчаны ксяндзом Магнушэўскім. Дакументы паказваюць таксама, што ў Паўла Багрыма былі яшчэ чатыры браты – Вінцэнт, Аляксандр, Валенцій, Станіслаў – і дзве сястры – Ганна і Тэрэза, што маці паэта памерла 9 студзеня 1832 года ва ўзросце 40 гадоў, а бацька дажыў удаўцом да 1855 года.

Па-новаму глянуць на біяграфію Паўлюка Багрыма змушае і прысланая фотакопія пратакола аб шлюбе яго ў 1864 годзе, дзе падаюцца дакладныя звесткі пра абаіх «маладых». З яго мы даведваемся, што Павел Баграм быў «сынам Юзафа і Марыі з Стахоўскіх», а маладая – «дачка Юстына і Ядзвігі з Сівіцкіх-Рэўкоўскіх», што ён – «родам з мястэчка Крашын», а яна – з фальварка Канілова тутэйшай парафіі, што яму было ў той час – 52 гады, а ёй – 26, што абое – католікі, што ён – «з мяшчан», а яна – «са шляхецкага стану», што ён жыве ў парафіі ад

нараджэння, а яна – шэсць гадоў, што ён – «вольнага стану», а яна – «удава» (муж яе загінуў у паўстанні 1863 года).

Публікацыя Язэпа Янушкевіча дала новыя звесткі пра адносіны філаматаў з Юрагамі. З яе мы даведваемся, што пры шлюбе дачкі Юрагаў Тэафіліі з князем Яўгеніем Робертам Святаполк-Завадскім летам 1843 года ў Крашыне адным са сведкаў быў Тамаш Зан.

Пра другіх сведкаў у артыкуле нічога не гаварылася. Але мне было важна даведацца, з кім жа Тамаш Зан падзяляў гэтую місію. Таму давялося папрасіць у аўтара публікацыі дазволу прагледзець у Інстытуце літаратуры прысланыя яму матэрыялы. Выявілася, што разам з Тамашом Занам сведкамі пры шлюбе дачкі Юрагаў былі вядомыя ўжо нам Канстанцін Радзівіл і Гектар Анджэй Прушынскі. Гэта таксама не абы-які факт. Ён гаворыць пра тое, што Тамаш Зан быў добра знаёмы з Канстанцінам Радзівілам. Завадатар студэнцкай моладзі мог пазнаёміцца з князем праз свайго дзядзьку – ксяндза Валентага Зана, які служыў нейкі час пробашчам у радзівілаўскай Паланэчцы. Факт гэтага знаёмства наводзіць на думку, што Канстанцін Радзівіл, ведучы ў 1823 годзе ў Вільні перамовы з Аляксандрам Бястужавым, проста не мог не пазнаёміць з прадстаўніком дзекабрысцкай арганізацыі і Тамаша Зана як кіраўніка антыцарскага згуртавання моладзі і адначасова супольніка таго ж самага Патрыятычнага таварыства. П. Альшанскі, аўтар кнігі «Дзекабрысты і польскі нацыянальна-вызваленчы рух» (Масква, 1959), кажучы пра тую паездку ў Вільню рускага рэвалюцыянера, пераканаўча паказаў, што «Бястужаву ўдалося ўстанавіць сувязь з некаторымі кіраўнікамі Таварыства філаматаў». Цяпер можна сказаць з упэўненасцю, што адным з гэтых кіраўнікоў быў Тамаш Зан. Якраз з ім і меў сустрэчы Аляксандр Бястужаў.

Будучаму даследчыку, відаць, варта зацікавіцца і трэцім сведкам шлюбу дачкі Юрагаў – Гектарам Анджэем Прушынскім. Ці не продак гэта па якой-небудзь лініі выдатнага беларускага паэта Алеся Гаруна – Аляксандра Уладзіміравіча Прушынскага? У нашай жа гісторыі ўсё нейкім чынам пераплецена. Апрача публікацыі Язэпа Янушкевіча апошнім часам у друку з’явілася пра

Паўлюка Багрыма нямала іншых цікавых матэрыялаў, якія дадаюць новыя штрыхі да біяграфіі паэта. Напрыклад, аўтару змешчанага ў часопісе «Родная прырода» (1978, № 2) нарыса «Лотаць цвіце...» Яраславу Пархуту ў час паездкі ў Крашын удалося пагутарыць з людзьмі, якія добра ведалі дачку Паўлюка Багрыма (называлі яе Багрымша) і яе дзяцей Фрыдрыха, Івана і Ванду; «Багрымша» ў 1914 годзе выехала з сям'ёй у Расію. Яраслаў Пархута нават натрапіў на след вершаў Паўлюка Багрыма. Быццам бы іх зберагаў адзін з завадатараў Крашынскага бунту Казімір Камінскі, які нібыта быў высланы не ў Сібір, як мы ведаем з літаратуры, а ва ўрочышча Залужжа недалёка ад Крашына, дзе была вельмі кепская зямля («суцэльны глей») і дзе ён пражыў да канца сваіх дзён. Перад смерцю Камінскі перадаў «сшытак багрымаўскіх вершаў» свайму сыну Антону. Той хаваў іх за бэлькаю хаты і «толькі ў рэдкіх выпадках, калі збіралася ў хаце ўся радзіна, даставаў той сшытачак і чытаў вершы». Гэты сшытак нібыта страчаны ў 1941 годзе. Ад яго засталася толькі зялёная вокладка, якую паказала аўтару нарыса дачка Камінскага Алена, расказаўшы ўсю гісторыю пра Багрымавы вершы. Што гэта – рэальны факт ці яшчэ адна паэтычная легенда? У кожным разе ёю варта зацікавіцца літаратуразнаўцам. Тым больш што асобныя факты з артыкула Я. Пархуты пацвярджаюцца дакументальна. Напрыклад, тое, што завадатар Крашынскага бунту і праўда не быў сасланы ў Сібір. Пра гэта сведчыць апублікаваны ў згаданай кнізе Ісідара Баса дакумент, дзе гаворыцца, што гродзенскі цывільны губернатар вынес прапанову не высялаць у Сібір Казіміра Камінскага, «улічваючы яго малады ўзрост», а «аддаць у вайсковую службу, калі ён акажацца да яе здольны».

Важнае даследаванне прарабіў мастак Сымон Свістуновіч. Ён адшукаў выкаваныя Паўлюком Багрымам агароджы – своеасаблівыя творы мастацтва. Пра гэта мастак расказаў у газеце «Літаратура і мастацтва» (1984, 9 лістап.), падаўшы там і замалёўкі Багрымавага кавальства. Вельмі сур'ёзны артыкул пра радзіму Паўлюка Багрыма ў мінуласці апублікаваў у дванаццатым нумары часопіса «Полымя» за 1988 год адзін з арганізатараў вельмі нашумелага ў канцы 1980-х гадоў таварыства маладых

літаратараў «Тутэйшыя» Анатоль Сыс. Ён намерыўся зазірнуць у далёкае мінулае Крашына, выявіць яго даўнейшых валадароў, прыгледзецца да людзей, што жылі некалі ў мястэчку, ну і прасачыць радавод самога Паўлюка Багрыма. Дзеля гэтага Анатоль не паленаваўся перагартаць шмат якія старыя фаліянты і рукапісы, добра распытаць крашынскіх старажылаў, зазірнуць на іх гарышчы, дзе, аказваецца, і сёння можна знайсці цікавыя старадрукі і важныя дакументы. Адзін з такіх дакументаў, адшуканых Сысам, – копія «Акта даравальнага дакумента ад паноў Юрагаў панам Яну і Мікалаю Рачкоўскім, выданага года 1836 месяца ліпеня 2 дня». Цікавыя таксама меркаванні аўтара артыкула пра паходжанне Багрымаў з крымскіх татараў.

Калі я знаёміўся з дакументальнымі матэрыяламі пра Паўлюка Багрыма, у галаву лезла адна «крамольная» думка: а можа, гэта не ён аўтар верша «Зайграй, зайграй, хлопча малы...», можа, яго не «ўспомніў» праз дзясяткі гадоў, а напісаў сам Ігнат Яцкоўскі? Наваградскі ж адвакат – не толькі аўтар мемуараў, але і вершаў на польскай мове. Паспрабаваць што-небудзь напісаць па-беларуску яго мог схіліць беларускі і польскі паэт Аляксандр Рыпінскі, гэтакі ж выгнаннік, з якім ён разам стварыў у Лондане незалежную друкарню. Тым больш што і ў жыцці яго, паўстанца, былі вялікія ўзрушэнні, сугучныя таму вершу.

Але я адразу адкінуў гэтую версію: галоўнае, не было ніякай прычыны ў Яцкоўскага публікаваць у дакументальных нататках такую няпраўду. У карысць аўтарства Паўлюка Багрыма трэба аднесці і яго вялікую цікавасць да вершаваных твораў і, што асабліва важна, да беларускіх. Трагізм падзей у Крашыне, бяда, што абрынулася на самога Паўлюка Багрыма, – усё гэта змушала яго ўзяцца за пяро, каб выліць неяк пачуцці, якія перапаўнялі сэрца юнака, прыгаворанага да салдатчыны. Дарэчы, у 1828 годзе пятнаццацігадовага Паўлюка Багрыма маглі прыгаварыць да яе толькі на будучае, з тым, каб аддаць у вайсковую службу, калі ён, як гаварылася ў дачыненні да Казіміра Камінскага, «акажацца да яе здольны». Значыць, да салдатчыны Паўлюк Баграм жыў яшчэ колькі гадоў у Крашыне, жыў, прыгавораны да 25-гадовай няволі на чужыне. Якраз тады, пэўне ж, і пісаліся яго поўныя

жалю і безвыходнасці вершы. Як бы там ні было, яны былі напісаны не пазней за 1831 год, бо якраз у гэтым годзе Ігнат Яцкоўскі апынуўся ў эміграцыі.

З цэлым роем самых розных меркаванняў, супярэчлівых думак і пытанняў, з надзеяй хоць што-небудзь з іх праясніць і выправіўся я ў Крашын. Пад'ехаць са мной туды ласкава згадзіўся вельмі дасведчаны баранавіцкі краязнавец Аляксандр Пятровіч Шоцкі, пра якога мне ўжо даводзілася згадаць.

І вось – поўныя машыннага грукату вуліцы старажытнага мястэчка. Віхляючы імі, кіруем спачатку пад касцёл. Вядзе туды вузкая і ціхая вулачка. У канцы яе ўстае перад намі просты і гошы будынак святыні. Перад ім на дзядзінцы прыхаджаніну адразу трапляе на вока паглядны камень з выбітымі словамі – на латыні і па-беларуску: «Жыццё кароткае – радзіма вечная». Навокал – зялёны мур шаўкавістай травы, азораныя скупаватым ужо сонцам, задуменныя прысады ў светлых барвах ранняй восені. Куточак цішыні і спакою ў мітуслівым свеце.

Доўгія гады касцёл маўчаў: на некаторы час спатрэбіўся тутэйшым гаспадарнікам, якія зрабілі з яго склад. Тыя не вельмі цырымоніліся з аздобай інтэр'еру. Ратуючы святыню, мастак Сымон Свістуновіч дабіўся – ужо ў нашы часы – адкрыцця ў касцёле музея імя Паўлюка Багрыма, каб паказаць у ім прыгажосць старажытнай культуры беларусаў, высокі талент і ўмельства народа.

Праблему па-свойму вырашылі вернікі, што патрабавалі вярнуць касцёл сабе. Гады два назад ён, на вялікую радасць крашынцаў, ізноў пачаў дзейнічаць.

Дзверы ў касцёл адчыніла нам яго работніца пані Гражына, вельмі гаваркая, шануюнага веку жанчына.

Касцёл сціплы, невялікі, але дагледжаны, акуратны, па-дамашняму ўтульны. Нашу ўвагу запыніў размешчаны на сцяне перапісаны чыёйсьці стараннай рукою у добрым абрамленні тэкст адзінага Багрымавага верша – у арыгінале і ў перакладзе на польскую і англійскую мовы. Ад гэтага верша, які тут вельмі да месца, святыня стала яшчэ больш блізкай, сваёй. А вось і выкаваная

ў 1881 годзе састарэлым ужо Багрымам славуная жырандоля – з металічнымі бутонамі кветак і раскрыленымі жаўранкамі. Тонкая, сапраўды майстэрская работа!

Жырандоля, як відаць, і прызначалася для касцёла. Яна шчасліва правісела тут амаль стагоддзе, перажыўшы не адну ваенную завіруху. Жырандоля свяціла вернікам і ў апошнюю вайну. Паведаўшы гэта, пані Гражына хацела развезьць перад намі чыюсьці легенду – быццам пры немцах крашынцы, каб зберагчы люстру, утапілі яе ў Шчары. Жырандоля доўгі час вісела ў касцёле і тады, калі быў тут склад. Потым нейкі разумнік загадаў перанесці яе ў тутэйшы Дом культуры. Сёння жырандолю Паўлюка Багрыма вярнулі назад, на яе законнае месца. Але пакуль цягалі туды-сюды гэтую ўнікальную рэліквію, многіх выкаваных рукою паэта жаваранкаў яна не далічылася: ведама, надта ж вабныя цацкі, чаму б не сарваць іх для дзетак!

Цікава расказвала нам пані Гражына і пра той даўні бунт. Адчувалася, што яна ведае пра яго не з кніг, а з калектыўнай памяці Крашына, з паданняў старых людзей.

– Нашы дзяды, – казала пані Гражына, – не падлягалі паншчыне: нехта з роду Кабякоў дабіўся ў цара вольнасці ім. Але тут паявіўся Юрага, прымак...

Пані Гражына падрабязна расказала, як Юрага надумаўся адабраць у крашынцаў нададзеныя царом прывілеі, што былі запісаны ў спецыяльнай кнізе. Гэтую кнігу крашынцы хавалі ў патайным месцы, бераглі як вока. Ды знайшоўся нейкі Ролік, п'яніца. Хітры пан даў Роліку гарэлкі і папрасіў паказаць тую кнігу, паабяцаўшы яе вярнуць. Але пан і не падумаў выконваць абяцанку. А людзям аб'явіў, што крашынцы – яго падданыя і таму павінны «ісці на паншчыну». Крашынцы працаваць на пана адмовіліся. Тады Юрага выклікаў «карны полк», што выстраіўся «ад канторы да Шчары». Непакорных крашынцаў разувалі і праганялі скрозь строй салдат, якія білі мужчын палкамі – «кроў аж у Шчару цякла».

Пра тутэйшага пана – я толькі не зразумеў, пра Юрагу ці якога іншага – расказала пані Гражына цікавае паданне. Быццам у гэтага пана была вялікая сабакарня. Малых шчанят ён аддаваў

сялянкам, каб тыя кармілі іх сваімі грудзьмі. Калі адно такое шчанё прывезлі ў суседнюю вёску Скарчава да маладой сялянкі, яе муж, убачыўшы, як яна корміць яго сваім малаком, схапіў тое шчанё і стукнуў ім аб рог хаты. Літасці ад пана чакаць за такое было нельга, таму скарчаўскі мужык уцёк у лес, дзе жыве да канца сваіх дзён, хаваючыся ад панскіх паслугачоў.

Потым пані Гражына павяла нас на могількі, што былі адразу за касцёлам. Магілу Паўлюка Багрыма мы ўбачылі адразу: вельмі прыстойны помнік, з матывамі паэтавай жырандолі, зрабіў над ёй Сымон Свістуновіч.

Мой спадарожнік Аляксандр Пятровіч Шоцкі паказаў мне яшчэ адзін цікавы надмагільны помнік. На ім пісалася, што тут пахавана Серафіна Скаратовіч з дому Стыпулкоўскіх. Гэта не хто іншая, як дваюрадняя сястра Адама Міцкевіча – магілу яе Аляксандр Пятровіч адшукаў нейкі час назад зусім выпадкова. Аказваецца, недалёка адсюль, у фальварку Белая, жыла родная цётка Адама Міцкевіча Барбара Стыпулкоўская. Трэба думаць, да сваёй цёткі ў Белую, а значыць, і ў Крашын мог прыезджаць у кампаніі «Яна з Мышы» і Адам Міцкевіч – яшчэ адна нітачка сувязі філаматаў з радзімай Паўлюка Багрыма.

Добрае ўяўленне пра Крашын, яго гісторыю, пра паэта-кавалера Паўлюка Багрыма дае даволі прадстаўнічы музей народнага мастацтва і рамёстваў яго імя пры тутэйшай сярэдняй школе, які мы наведалі пасля касцёла.

З матэрыялаў, прысвечаных Паўлюку Багрыму, адразу запыняюць увагу наведвальніка знойдзеныя Сымонам Свістуновічам мастацкія агароджы і веснічкі, што былі зроблены кавалём-паэтам, – яны віселі на сцяне як экспанаты.

Як расказала нам загадчыца музея настаўніца Лідзія Іванаўна Голас, не вельмі даўно ў Крашыне можна было ўбачыць і адмысловую брытву Паўлюка Багрыма, але яе забраў у Мінск быццам бы «нехта з пісьменнікаў». Цікава, што пра гэтую ж брытву расказвае ў сваім пісьме да Язэпа Янушкевіча і ксёндз Жураўскі – ён сам трымаў яе ў руках. Ксёндз падрабязна апісаў брытву і нават зрабіў дакладны яе малюнак – на сярэдзіне ляза значылася прозвішча майстра: «П. Баграм». Таму вельмі праўдападобна

гучыць пададзеная ў згаданым вышэй нарысе Сцяпана Александровіча легенда пра сцізорык. Легенда расказвала, што крашынскі пан паказаў Паўлюку Багрыму вельмі хітры ножык-складанчык з многімі ўпрыгожаннямі і што праз тыздзень паэт-каваль разам з панскім прынёс цюцелька ў цюцельку падобны на яго другі ножык, зроблены ўласнымі рукамі. Калі каваль паклаў на стол абодва ножыкі, пан не мог адгадаць, дзе свой, а дзе Багрымаў. Толькі надпіс «П. Багрым, Крашын» памог разгадаць загадку.

Лідзія Іванаўна паведала нам, што да апошняга часу жылі яшчэ людзі, якія помнілі сыноў Паўлюка Багрыма. Цікава прыгадваў пра іх, напрыклад, Міхаіл Станіслававіч Собка. Ён расказваў, што былі яны высокія, русыя, адзін з іх служыў на флоте. Урывак з успамінаў Собкі мы ўбачылі ў экспазіцыі музея. На жаль, у Крашыне нікога з продкаў Багрыма ўжо нельга знайсці. Усе дзеці паэта-каваля як быццам яшчэ ў Першую імперыялістычную вайну павыязджалі з роднага дома – хто ў Польшчу, хто ў Расію, здаецца, у Сібір...

У Крашыне прыцягваў мяне сваімі нераскрытымі тайнамі парк, дзе стаяў некалі панскі дом. Недзе тут была і кузня, у якой рабіў спачатку бацька паэта, а потым і ён сам. Пані Гражына казала, што яна стаяла амаль насупроць панскага дома, на другім беразе Шчары, каля моста.

Ідучы ў парк, мы з Аляксандрам Шоцкім прыпыніліся каля таго моста. Але ніякага знаку ад кузні не было тут і блізка. Нехта казаў, што яна была злева ад моста (калі стаць тварам да панскай сядзібы). Бераг Шчары там зарос кустоўем, нейкім бадылём, закіданы смеццем.

Не захваўся ў парку і сам панскі дом. На месцы яго сёння высіцца архісучасны Дом культуры з помнікам Леніну перад фасадам, з акуратнымі асфальтаванымі дарожкамі, з лавачкамі па баках. Парк з усіх бакоў агароджаны. Заасфальтавалі берагі азярца перад паркам.

Што ж, калгас «Перамога» – багаты, здаўна ён у перадавіках, і яму, вядома ж, лёгка было раскашэліцца на «сацкультбыт».

І ўсё ж, акультурыўшы так панскую сядзібу, новыя яе архітэктары, як мне здаецца, беззваротна загубілі нешта вельмі важнае, перш за ўсё, мусіць, яе душу, дух даўніны, пераемнасць традыцый. Ці ж кепска было б прыстасаваць пад клуб абноўлены панскі дом з яго архітэктурнымі асаблівасцямі і, па магчымасці, з адзнакамі былога побыту? Відаць, можна было б узаўважыць у ранейшым выглядзе і сам двор, а таксама парк, які пры ўсіх яго асфальтаваных дарожках стварае ўражанне закінутасці. І ці дазволіў бы сапраўдны гаспадар апаясваць увесь парк, хай і асфальтаванай, дарогай, па якой бясконца грукочуць машыны ды трактары? Гэтак жа апаясалі з усіх бакоў, узялі ў грукотнае асфальтавае кола і ціхае колісь азярцо перад сядзібай. Глядзіцца ўсё гэта як быццам эфектна: скрозь – асфальт, масты. Але каб прыйсці сюды чалавеку і адпачыць душой, уцячы хоць на хвілінку ад мітусні і машыннага грукату – гэтай «драбязы» якраз і не «прадугледзелі» новыя гаспадары ці, лепш сказаць, гаспадарнікі, якія ўсё звыклі рабіць болей для паказухі, чым для людзей, – такая асаблівасць эпохі.

Больш за ўсё мне цікава было ўбачыць, якія памяткі апрача «мадэрнізаванага» парку і рэшткаў саду захаваліся ад былой панскай сядзібы.

Аляксандр Пятровіч падвёў мяне да гонкага, не надта старога дуба, што красаваўся за Домам культуры.

– Гэта – адзін з тых дубоў, што пасадзілі Дамэйка і Адынец у 1884 годзе.

Адшукаў яго тут колькі гадоў назад якраз ён, Аляксандр Пятровіч Шоцкі, знаўца гісторыі роднага краю. Адшукаў і дабіўся, каб агарадзілі і бераглі як культурную каштоўнасць.

– А дзе ж другі дуб? – папытаў я, аглядваючыся навокал.

– Бачыце вунь музычную школу? – паказаў Аляксандр Пятровіч на невялікі аднапавярховы будынак, што стаяў непадалёку – з ганкам, закладаным жаўталісцем. – На яе месцы і рос, пэўна, той дуб. Калі будавалі школу, яго, вядома, і спілавалі...

Не засталася і таго памятнага каменя, што ляжаў тут і дзе было напісана, што гэтыя дубы пасадзілі ў 1884 годзе сябры-

філарэты Ігнат Дамэйка, нацыянальны герой Чылі, і Антоні Эдвард Адынец.

Думаю, варта б было хоць цяпер каля гэтага агароджанага дуба недзе знайці і паставіць усё ж годны вялікі камень-валун і прымацаваць да яго табліцу з тым вершам Антонія Адынца, напісаным у гонар наведання ім з Ігнатам Дамэйкам Крашынскага парку:

Тых двух, што вось тут па дубку пасадзілі,
Ажно на паўвека былі разлучылі.
Ды іх філарэцкая дружба за час той
Не згасла ў дарозе жыцця пакручастай.
Калі іх звёў Бог зноў на гэтым жа свеце,
Ім бліснула праўда, як перлінка ў лесе:
Уцехі зямныя – то сон, што ўцякае,
У сэрцы любоў толькі не памірае.
Пра гэта пасвендчыць і гэты во камень,
Як будзем абодва пад каменем самі.*

Гадзін у дванаццаць Аляксандр Пятровіч пачаў развітвацца са мною: яму трэба было яшчэ паспець у школу на ўрокі, гадзінам к дзвюм. Паколькі электрычкі ў гэты час не было, ён намерыўся ісці ў Баранавічы пеша.

– Тут недалёка. Ды і хадзіць я люблю, – заспакоіў мяне Аляксандр Пятровіч, паціскаючы на развітанне руку.

Астаўшыся адзін, я ізноў пайшоў блукаць па парку. У правым яго кутку я натрапіў яшчэ на адну важную памятку, што засталася ад былых уладароў маёнтка, – вялікі мураваны склеп, задзірванелы зверху. Праз адкрыты дзвярны прахон я ўвайшоў усярэдзіну. Шырокі, прасторны, ён разыходзіўся ўнізе ў два бакі, а дзе канчаўся, у цемнаце нельга было разабраць. Я хацеў агледзець склеп дэталёва, але адтуль так моцна патыхнула дустам, што я адразу павярнуў назад. Белая атрута была парасыпана па ўсім склепе. Ясна – тут быў яе склад. Потым да мяне дайшло, што гэта ж не што іншае, як той самы фамільны склеп гаспадароў маёнтка, дзе стаялі іх труны, – якраз ім прыходзіў пакланіцца ў свой прыезд Ігнат Дамэйка. Я не мог уявіць, як іх выкідалі адсюль, як з магілы рабілі склад. Кажуць, парасыпаны па склепе

дуст ужо ніяк нельга ні вымесці адтуль, ні выпаліць агнём. Так што той, хто не ведае, што такое дуст, хто ніколі не бачыў яго і не нюхаў, хай едзе ў Крашын, у былы панскі парк, а цяпер «Парк культуры і адпачынку працоўных»: там уволю можа ён надыхацца «славутай» атрутай стагоддзя.

Крашын... Гэтая назва наўвекі звязана з імем загубленага нацыянальнага генія Беларусі. Таму ці ж можам мы быць абьякавымі да ўсяго, што там робіцца, да захавання жывых памятак старажытнага мястэчка, да самога аблічча радзімы Паўлюка Багрыма?

Зноў і зноў перачытваю адзіны, цудам уцалелы твор паэта, дзе, нібы сонца ў кроплі вады, адбілася цэлая эпоха ў жыцці беларускага народа, эпоха, імя якой – прыгон. Народная трагедыя паказана праз долю аднаго сялянскага хлопца, якога прыгонніцкая сістэма прывяла да поўнай безвыходнасці:

Зайграй, зайграй, хлопча малы,
І ў скрыпачкі і ў цымбалы,
А я зайграю у дуду,
Бо ў Крашыне жыць не буду.

Бо ў Крашыне пан сярдзіты,
Бацька кіямі забіты,
Маці тужыць, сястра плача,
Гдзе ж ты пойдзеш, небарача?

Гдзе я пайду? Мілы Божа!
Пайду ў свет, у бездарожжа,
У ваўкалака абярнуся,
З шчасцем на вас азірнуся.

Будзь здарова, маці міла!
Каб ты мяне не радзіла,
Каб ты мяне не карміла,
Шчасліўшая ты бы была!..

Да якой жа мяжы адчаю мог быць даведзены чалавек, калі ён шкадуе нават, што нарадзіўся на свет, што нарадзіўся чалавекам, а не каршуном, калі адзіны ратунак бачыць ён у тым, каб абяр-

нуцца ў ваўкалака, калі ён баіцца расці, а за тое, што ўсё ж вырас, ён дакарае кажана – чаму той не сеў некалі на яго:

Каб я большы не падрос
Ды ад бацькавых калёс?..

Гэта не проста верш. Гэта крык беларускай душы, што даляцеў да нас з далёкага стагоддзя. Кажуць, геніяльнае – заўсёды простае. Тут – якраз той самы выпадак. І вельмі натуральная ў вершы, амаль у кожным радку сувязь з фальклорам, з народнымі вераваннямі і ўяўленнямі. Інакш і не магло быць: аўтар жа сам з народа, ён з яго ніколі не «выходзіў», ён неад’емная яго частачка, з ім паэт дзяліў агульную долю. Долю нявольніка на сваёй зямлі, нявольніка, які ўжо ўсвядоміў сябе чалавекам і які не хоча мірыцца з адведзенай яму ў жыцці роляй. Адсюль – абвостраная трагедыйнасць твора.

Пра трагічную долю Паўлюка Багрыма напісана нямала мастацкіх твораў, асабліва паэтычных. Але, мусіць, найбольш ярка выказаў нашу жальбу па загубленым беларускім Шаўчэнку Уладзімір Караткевіч у вершы «Паўлюк Баграм». Паэт-каваль убачыўся яму на схіле жыцця, пасля гвалтоўнай 25-гадовай недарэчнай салдатчыны:

Праз акенца сляпое
Шэры дожджык глядзіцца ў хату,
У якой дагарае,
Бы ў небе асеннім зара,
Непатрэбная старасць
Адстаўнога паўстанца-салдата,
Невядомага генія,
Беларускага песняра...

Мог бы славай грывець
Сярод годных паэтаў Еўропы, –
Гвалтам спуталі ногі,
Трымалі ўвесь час за руку.
Што пакіне ён?
Вершык у памяці хлопаў?
Кандэлябру ў касцёле
Ды кроў на гарачым пяску...

У трагедыі Паўлюка Багрыма Уладзімір Караткевіч убачыў трагедыю ўсяго народа, трагедыю Беларусі, з якой здзекуецца «п'яны, разбэшчаны гун», якую гнятуць прыхадні, што «тлустым задам раселіся на паднявольнай зямлі».

Беларусь мая, сонца,
Дарагая і родная маці!
На якіх раздарожжах
Згубіла ты шчасце сваё?
Ці удасца хоць дзецям
Шчаслівага дня дачакаці
Пасля мужнасці гэткай,
Пасля столькіх крываваых баёў?..

Але гэта – не крык адчаю. Гэта высокі парыв збалелай душы. Кажучы купалаўскімі словамі, «гэта крык, гэта энк, што жыве Беларусь». Якраз так, думаецца, трэба ацэньваць і верш Паўлюка Багрыма.

1991, 2017

ДАРОГА Ё СТО ГАДОЎ

Ля вытокаў

Грукочуць, татахаюць па рэйках колы цягніка. Проста на яго з ранішняга паўзмроку нібы хтосьці адзін за адным кідае – але ўсё міма, міма! – чорныя, мокрыя яшчэ ад расы, тэлеграфныя слупы. Белая грамадка маладых бяроз, што, застылая, драмала ўперадзе, сярод поля, параўняўшыся з цягніком, схамянулася раптам, закружылася ў вясёлым карагодзе. Рытм імклівай язды адразу завалодаў мною. Усе клопаты, усе мае штодзённыя непаладкі – цяпер ззаду. Яны ўжо мяне не дагоняць! Цэлы месяц – як здорава! – буду я ў дарозе. Гэта – маё першае вялікае падарожжа. Мяне, аспіранта Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, уключылі ў склад этнаграфічнай экспедыцыі 1970 года. Маршрут – індывідуальны. Я павінен прайсці тымі сцежкамі, якімі болей чым сто гадоў назад хадзіў Уладзіслаў Сыракомля (Людвік Кандратовіч). Чаму якраз Сыракомля? Таму, па-першае, што ён наш зямляк, што ён апяваў у сваёй паэзіі Беларусь, яе разлогі і пушчы, расказваў пра долю беларускага мужыка. Таму, што ў жыцці і творчасці гэтага выдатнага паэта XIX стагоддзя, якога высока цаніў Максім Горкі і на творы якога пісаў музыку Чайкоўскі, шмат яшчэ няяснага, не высветленага. Таму, урэшце, што яго творчасць, яго праца як краязнаўцы і этнографа Беларусі – тэма майго даследавання.

Пра Уладзіслава Сыракомлю беларускі чытач, трэба сказаць, ведаў няшмат. Чатыры гады назад у нас выйшаў толькі тоненькі томік яго выбраных твораў, польскіх, у перакладзе на беларускую мову, і беларускіх, якія захаваліся. А напісана ж ім вельмі

многа. Яшчэ ў 1872 годзе, у дзясятую гадавіну смерці паэта, у Варшаве было выдадзена дзесяць тамоў адной толькі яго паэзіі. Акрамя таго, у Сыракомлі ёсць нямала прэзідэнцкіх твораў, навуковых прац, артыкулаў. І асноўнае месца ў гэтай багатай спадчыне займаюць творы, заснаваныя на беларускім матэрыяле... Цягнік бяжыць на поўдзень ад Мінска. Недзе там, як сведчаць дакументы, у былым Бабруйскім павеце – месца нараджэння Уладзіслава Сыракомлі. З яго, з гэтага месца, і пачну я сваё падарожжа, каб потым – крок за крокам – прайсці ўвесь шлях паэта. У дарогу я прыхапіў у бібліятэцы яго кнігу, выдадзеную ў 1854 годзе, «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах». На першай старонцы – яго партрэт: хударлявы, прадаўгаваты твар, добрыя, спакойныя вочы.

Што ж, дарагі Сыракомля, павандруем разам – ужо ў новым веку – па тваіх ваколіцах. Перш за ўсё нам трэба, як ужо гаварылася, адшукаць – і не на паперы, а на самой зямлі – месца твайго нараджэння. Яшчэ ў 1850 годзе ты пісаў у сваёй аўтабіяграфіі: «Нарадзіўся я 29 верасня 1823 года на балоцістым Палессі, у вёсцы Смольгаў». У дзясятым томе «Геаграфічнага слоўніка Польскага Каралеўства і іншых славянскіх краёў» за 1889 год пра Смольгаў сказана так: «Фальварак у заходняй частцы Бабруйскага павета, на паграніччы са Слуцкім паветам... пры дарозе з мястэчка Пагост да вёскі Таль». Далей гаворыцца пра тое, што тут нарадзіўся паэт Уладзіслаў Сыракомля. І Пагост, і Таль я знайшоў на сваёй карце. Гэта – у Любанскім раёне.

Ці ёсць цяпер што на месцы таго фальварка? Што з сябе ўяўляе? Вядома, пра паэта там ніхто нічога не раскажа. Як не раскажуць пра яго і ў іншых «яго ваколіцах», куды я паеду. Але ўсё роўна знайсці тое месца, пабываць там трэба. І не толькі дзеля таго, каб удакладніць факт яго біяграфіі, а яшчэ дзеля таго, каб пахадзіць па тых сцежках, якімі хадзіў паэт, падыхаць паветрам, якім ён дыхаў, паслухаць гаворку, якую ён слухаў, прыказкі, паданні... Нехта добра сказаў: каб лепш зразумець паэта, трэба пабываць на яго радзіме.

За Асіповічамі ад маладых «маслячковых» хвойнікаў, што прабягалі за акном вагона, на мяне раптам дыхнула родным во-

дарам маленства: гэта ж за імі, тымі іглістымі хвойкамі, хутка, праз колькі перагонаў, пакажуцца знаёмыя хаты станцыі-раз'езда Фалічы, ад якой рукою падаць да маёй Зялёнай Дубровы. І я, убачыўшы гэтыя хаты, не мог, каб не сысці з цягніка, не заскочыць – хоць на гадзіну – у родную вёску. Да сваёй маці. Тым больш што гэта была, па сутнасці, ужо не толькі мая радзіма, а і Сыракомлева, яго «ваколіцы»; мы ж, калі раздумаць, абодва «случчакі», абодва з таго краю, які некалі называўся Слуцкім княствам (удзел старажытнага роду Алелькавічаў) і які нават цяпер яшчэ, па традыцыі, носіць абагуленае імя – Слуцчына.

Заехаў дадому, а там якраз – чарга адпасваць каровы. Цяпер, калі нічога не скошана і не жтата, адной мацеры пасвіць – па лесе – не вельмі лёгкая работа. Так што – прабач, Сыракомля, – давялося паставіць за шафу свой «вучоны» партфель, надзець дапатопныя штаны і ўзяць у рукі дубец. Па праўдзе кажучы, я і тут не разлучаўся з Сыракомлем: мы ўжо добра падружыліся з ім, сталі як пабрацімы.

Досвітак быў дзіўна спакойны. Ад ночы, якая толькі што прайшла па зямлі, аставаўся яшчэ шэры прыцемак, здаровы летні халадок, што звычайна бывае перад гарачым днём, ды нерухомя кроплі расы на драсёне і лопуху – імі густа зараслі вада-сцёкавыя канаўкі паўз платы. Клікаць: «Каровы выганяйце!» – ці тым больш трубіць у прасмолены берасцяны рог, які запомніўся мне з маленства і якога ўжо, напэўна, не знайшоў бы і са свечкай ні ў чых сенцах, патрэбы якраз не было. Калі я пайшоў на сярэдзіну вёскі «займаць», каровы ўжо стаялі каля двароў, абціраючы галовамі належаныя за ноч бакі, сонна дажоўваючы сваю жвачку. На выгане, ужо сабраныя ў статак, яны адразу прыпалі да густой нізкарослай муравы. Міла і хораша было мне слухаць ізноў праз многа – аж страшна лічыць – гадоў, як дружна грызучь яны ядкую траву, пакідаючы пасля сябе роўныя цемнаватыя дарожкі на белай расе. Быццам і не было горада, не было яго мітусянніны і таўхатні, яго грукату і шалёнага рытму. Жыццё нібы спынілася. А правільней – яно ішло, як і заўсёды, сваім адвечным, натуральным, нічым не прыспешаным ходам. Я неяк адразу настроіўся на гэты яго ход. Усе мае важныя праблемы,

усе неадчэпныя думкі, якімі заўсёды была запоўнена галава, здаліся тут дробязнымі, не вартымі ўвагі. Яны бляднелі, адыходзілі на задні план на фоне гэтай вось ціхай першароднай раніцы, гэтага чыстага – без хмурынкі – неба, бялявай зары, якая, яснеючы, роўна разлівалася над зямлёй, будзячы – па алешніках і асацэ балоцін – птушыныя спевы.

Я – дома. Тут – маё карэнне, пачатак мяне самога, мой працяг. Тут жылі мае дзяды, тут пасвіў, касіў, вяршыў стагі, спускаў бярозавы сок, араў, сеяў, баранаваў, звозіў снапы, малаціў мой бацька. Я першы кінуў адвечны хлебаробскі занятак маіх продкаў. Яны прыходзілі і адыходзілі, перадаючы – з рук у рукі – сваім наступнікам стары, але лёгкі і ходкі плуг з люстэркам лямяша; да паловы зрэзаную і ўсё яшчэ вострую, як бритва, касу з выгладжаным да бляску касільнам; берасцяную каробку-сяўню ды цупкі малацьбітны цэп. Усе мае папярэднікі – о, як мала я ведаю пра іх! – бралі гэта ў спадчыну як самы дарагі скарб. Я першы не ўзяў. Я разарваў доўгі спрадвечны ланцуг хлебаробскага племя...

Слухаючы музыку бацькоўскай зямлі, я пачынаю лепш разумець і Сыракомлю – у яго ж была душа селяніна. Калі лёс вымусіў паэта пакінуць родныя палеткі, ён адчуваў сябе як рыба, выкінутая з вады. У адным са сваіх апошніх вершаў вясковы лірнік параўноўваў сябе з салоўкам, які апынуўся «за кратамі з дроту».

Я прыгнаў каровы, калі ўжо добра ўгрэла і скаціне нельга было абараніцца ад заедзі. Увайшоўшы ў хату, я скінуў размякляя ад расы чаравікі, пацяжэлыя штаны і, адпачыўшы ў халадку, палез у шафу – па сваю дарожную вопратку. У канцы вёскі я сеў у аўтобус з непрывычным маршрутам Старыя Дарогі – Зялёная Дуброва. Раней, каб дабрацца да горада, зялёнадуброўцы хадзілі за сем кіламетраў у Фалічы – на цягнік. Сёлета – па выхадных – пусцілі аўтобус.

Са Старых Дарог я даехаў цягніком да Урэчча, там перасеў на любанскі аўтобус.

Дарога ішла якраз праз вёску Таль, якую ўпамінаў «Геаграфічны слоўнік...». Гэта ўжо не вёска, а вялікае сяло, з некаль-

кімі аўтобуснымі прыпынкамі. За сялом паабапал дарогі калыхалася жыта, густое, з цяжкімі каласамі. У ім танулі ўдалечыні калгасныя дамы пад шыферам. Гэта ж недзе тут і павінна быць вёска Смольгаў. Ці астаўся ад яе – амаль праз 150 гадоў – які след? У чырванашчокага дзядзькі, які падсеў на прыпынку ў Талі, з заміраннем у сэрцы пытаюся, ці не ведае ён, дзе тут вёска Смольгаў.

– Смольгава? – адказаў дзядзька. – Ёсць такая. Вунь туды, кіламетры два адгэтуль, к Пагосту. Я памкнуўся быў спыніць аўтобус, каб вылезці. Але тут жа раздумаў: чаго спяшацца. Смольгаў жа цяпер ад мяне нікуды не ўцячэ. Паеду спачатку ў Любань, знайду фатографа, магчыма – і машыну.

На аўтобуснай станцыі людна, мітусліва. Людзі снуюць туды-сюды бесперапынна. Усе заняты сваімі клопатамі, сваімі клумкамі і чамаданами. Цябе ніхто і не заўважае. Можаш так вось стаяць на адным месцы дзень, і гэта нікому не кінецца ў вочы. І я нейкі момант стаю, слухаю людскую гаману. Але ж трэба ісці. Толькі куды? У рэдакцыю газеты? У райвыканкам? Райкам? Ці не здасца там дробязнай, не вартай увагі мая справа?

Зялёная, падобная на вясковую, вуліца завяла ў цэнтр. У раённым гарадку ў цэнтры звычайна сабрана ўсё: райкам партыі, райкам камсамола, райвыканкам, рэдакцыя раённай газеты, Дом культуры, гасцініца, рэстаран або чайная, раймаг, харчовы магазін. На вочы трапілася шылда: «Любанскі раённы камітэт КПБ». Чаму б не зайсці сюды? Падымаюся адразу на другі паверх. Стукаюся ў дзверы да загадчыка аддзела прапаганды і агітацыі. Павітаўшыся, гавару пра мэту маёй паездкі.

– Гэта цікава, – падымаецца з-за стала загадчык Сцяпан Іванавіч Ісайка. – Мы якраз ствараем музей. Можна будзе зрабіць стэнд пра Сыракомлю – усё ж такі зямляк. Зайдзіце, калі ласка, да першага сакратара. Я таксама зараз падыду. Памяркуем.

Да сакратара, ды яшчэ першага, сам я ісці не адважыўся б. Я ведаю, як загрузаны першы сакратар райкама партыі. Але раз прапанавалі – трэба зайсці. У прыёмнай пытаюся, ці можна.

– Калі ласка, – адказвае мне дзяўчына-сакратарка.

– А там ёсць хто?

– Ёсць людзі.

Гэта трохкі здзівіла. Я думаў, што, каб папасці да такога начальства, трэба мала ці многа, а пацерці крэслы прыёмнай. А тут – заходзь, калі ласка. На дзвях пад шклом – шылдачка «Слабада А. І.». Гэта – прозвішча першага сакратара. Цягну на сябе ручку дзвярэй.

– Можна?

Каля стала стаяць, схіліўшыся, трое. Штосьці абмяркоўваюць: на тварах відаць заклапочанасць. На мяне ніхто не звярнуў асаблівай увагі: заходзь, калі хочаш. Гэта неяк адразу заспакоіла, зняло напружанасць. Падышоў да стала, даў «добры дзень». Сакратар (ён стаяў за сталом) кіўком галавы паказаў на крэсла – пачакаць. Твар у сакратара адкрыты, просты. Бровы зведзены да пераносіцы: слухае, што даводзіць яму высокі, добра апрануты чалавек, і нешта абдумвае, паціраючы рукой лоб. Я саджуся, прыслухоўваюся. Паступова высвятляю, пра што тут гаворка. У адной школе раёна знялі з пасады дырэктара. Знялі таму, што не жывіўся з калектывам, супрацьпаставіў яму сябе, камандаваў, груба абыходзіўся з настаўнікамі. Пра гэта настаўнікі напісалі ў райкам. Разбіраліся доўга, дэталёва, гутарылі з усім калектывам. І – знялі. Хоць па паспяховасці з прыходам гэтага дырэктара школа стала адной з лепшых у раёне, за што дырэктар не раз атрымліваў прэміі. Што ж, зазнаўся. А цяпер вось прыйшоў настаўнік школы, член партыі, і даказвае, што дырэктара знялі няправільна. Ён даўно ведае яго – гэта сумленны, прынцыповы камуніст, былы афіцэр Савецкай Арміі, паспяховасць узняў... Ну, строгі, дык нельга ж без строгасці...

Я разумею сакратара, тут ёсць над чым паморшчыць лоб: справа ідзе пра людскія душы.

– Што ж, – гаворыць урэшце ён, выпроставаючыся, – прыйдзеца яшчэ раз вярнуцца да гэтага. Будзем разбірацца.

Калі настаўнік выйшаў, сакратар павярнуўся да мяне. Я растлумачыў, што ў мяне за клопат.

– Усё ясна – пасадзейнічаем, – сказаў ён коратка і, усміхаючыся вачыма, працягнуў мне руку. – Трымайцеся яго, – кіўнуў ён на Сцяпана Іванавіча (загадчык аддзела прапаганды і агітацыі

таксама быў ужо тут). Я падзякаваў – усё, аказваецца, проста робіцца ў добрых людзей.

І вось рэдакцыйны «газон» імчыць па дарозе з Любані. Са мной – фатограф раённай газеты «Будаўнік камунізму» Сцяпан Рыгоравіч Дарожка, рухавы вясёлы чалавек, і яшчэ два хлопцы – варацілы раённай прэсы. Хлопцы ссадзілі нас на краі вёскі, а самі падаліся далей – на нейкі сход у глыбінны калгас.

Мы з Дарожкам ідзем па Смольгаве. Акуратныя, зробленыя па-сучаснаму хаты, разгалістыя векавыя ліпы ля платоў, шырокая вуліца. У вёсцы, як я даведаўся, 60 двароў. Ёсць клуб, бібліятэка, васьмігадовая школа, фельчарска-акушэрскі пункт. Смольгаў – цэнтр калгаса «Ленінскі шлях». Пры вуліцы будынак з белай цэглы. Гэта праўленне калгаса. Зайшлі. За сталамі – пераважна дзяўчаты. Пытаемся, як убачыць старшыню калгаса.

– А ён толькі што паехаў дадому, у Невалаж. Невалаж – як бы працяг Смольгава. Зусім побач. Ну што ж, завітаем.

Іван Яфімавіч Мурашка, малады, поўнага твару мужчына, быў без пінжака, у клятчатай сарочцы.

– Вы якраз у час, малайцы, – вітаючыся, сказаў ён з усмешкай. – Я толькі збіраўся снедаць.

Пасадзіўшы нас на крэслы, Іван Яфімавіч ускінуў на плечы пінжак, узяў у рукі сетачку.

– Пачакайце хвіліну – я зараз... Праз «хвілінку» ён зноў затупаў па ганку, а яшчэ праз «хвілінку» на стале бліснула бутэлька «Расійскай».

За чаркай і добрай старшынёўскай скваркай выдатна гаварылася пра ўсё. Калгас, як высветлілася, не лепшы ў раёне, але і не ў хвасце – «з сярэдзінкі на палавінку». Мала моладзі. Усе бягуць у горад – там, бачыце, весялей. Але астаюцца і дома, асабліва ў апошні час. Калгас памалу набірае сілы і – хто ведае? – можа, яшчэ пераходны сцяг атрымае...

За сталом сядзелі нядоўга (мы з Дарожкам выпілі – для прыліку – па чарцы, гаспадар яшчэ менш: «Не магу, хлопцы, – работа»). Івану Яфімавічу трэба было з'ездзіць у раён. Нам ён прапанаваў праехаць трохі па калгасе: якраз падкаціў да двара «газік».

Пакалясіўшы па калгасе, мы з Дарожкам зайшлі ў смольгаўскую бібліятэку: цікава, што чытаюць на радзіме Уладзіслава Сыракомлі, які некалі, у вершы «Непісьменны», пісаў ад імя беларускага мужыка:

Я не зайздросчу, крыў мяне Божа,
Нікому ў свеце, ніякай сіле;
Адно зайздросна мне толькі, можа,
Што вас, панове, пісаць наўчылі.

Месцілася бібліятэка ў звычайнай хаце. У адной палавіне – стэлажы кніг, у другой абсталявана маленькая чытальная зала. У бібліятэцы, як сказала мне загадчыца Марыя Кузьмоўна Ермаліцкая, – 8800 тамоў кніг, чытачоў на абанеменце – 386. Што ж, дзіўнага для мяне нічога не было. Для Сыракомлі ж, ведама, які марыў аб асвеце народа, гэта была б вялікая і радасная навіна. У яго час прыгоннікі не толькі не заахвочвалі сялян да асветы, а наадварот, – забаранялі вучыцца. Больш за тое, селяніна, які браў у рукі кнігу, абвяшчалі бунтаўшчыком, за гэта яго жорстка каралі. Адзін такі выпадак з болем у сэрцы апісаў Сыракомля ў сваім драматычным творы «Вясковыя палітыкі». Да пана судзі (які, дарэчы, лічыўся яшчэ лібералам) прыйшоў аканом са скаргай на млынара Янку, быццам той бунтуе ўсю вёску. Што ж гэта быў за бунт? Аказваецца, млынар перастаў хадзіць у карчму, пачаў адгаворваць ад гэтага іншых сялян (а гэта ж удар па кішэні карчмара і гаспадара) і ў дадатак – чытае кніжкі! Паведамленне занепакоіла пана: «Калі хлоп паразумнее – тады ўжо вядома: не пойдзе на паншчыну... Чытанне!.. Хоча быць разумнейшы за мяне! Гвалт! Сканчэнне свету!» І ён загадвае пакараць селяніна бізунамі, каб той больш не адважваўся браць у рукі кніжку.

Да бібліятэкаркі падышла маладая дзяўчына з сімпатычнымі ямачкамі на шчоках – абмяняць кнігі.

– Ну, ну, што чытаюць смольгаўскія дзяўчаты? – як бы між іншым пытаюся я, заглядаючы, якія кнігі запісвае бібліятэкарка.

– А от паглядзіце, – працягвае Марыя Кузьмоўна картку.

Папытаўшы дазволу ў дзяўчыны, гартаю лісткі. «Вецер у соснах», «Основы земледелия», «Детская болезнь “левизны” в ком-

мунізме», «Руководство для растениеводства», «Основы политических знаний», Ясенін, «Математика», Бруна Ясенскі, Стэфан Цвэйг, Брэт Гарт, Пецёфі...

– Мяркуючы па кнігах, вы – студэнтка. Адгадаў?

– Не зусім, – смяецца дзяўчына. – Я працую ў калгасе. Вучуся завочна. У Горацкай акадэміі.

– І не сумна тут, у вёсцы?

– Наадварот, Смольгава мне падабаецца.

Дарэчы, чаму Смольгава? Я звярнуў увагу, што і ў раённай газеце так пішуць. Між тым бібліёграфы Сыракомлі пісалі Смольгаў. Як жа правільна? На вуліцы я прыпыніў старую жанчыну. Яна аказалася старажылам вёскі. Вольга Іванаўна Масальская. Ёй, як яна сказала, пайшоў восьмы дзясятка. На пытанне, як старыя называюць вёску, адказала так:

– Заўсёды называлі вёску толькі Смольгаў. Колькі я помню – Смольгаў і Смольгаў. Я не ведаю, чаму гэта цяпер так перакручваюць – Смольгава. Так – няправільна.

У яе голасе я адчуў незадаволенасць. Значыць, гэта час змяніў, «абкатаў» назву. Але ці толькі час? Вельмі часта і ў нас саміх праяўляецца гэты неадольны сверб – мяняць, «прыхарошваць» геаграфічныя назвы. Пры гэтым мы забываем, што кожная назва вёскі, горада, ракі, возера, нават малога ручая – гэта своеасаблівы гістарычны помнік. Многія з назваў зарадзіліся даўно, яшчэ задоўга да ўзнікнення пісьма, і з'яўляюцца адзінымі моўнымі сведкамі далёкіх часоў. Аналізуючы іх, чытаючы гэтую «мову зямлі», вучоныя шмат могуць даведацца і расказаць нам пра далёкае мінулае нашай Бацькаўшчыны, пра тое, якія народы засялялі яе ў самыя розныя эпохі, пра гаспадарку, заняткі, культуру, мову далёкіх продкаў. Археологі ва ўсіх канцах свету перакопваюць сёння горы зямлі, каб адшукаць у яе глыбіні маленькі гліняны чарапок. Кожны такі чарапок старанна ачышчаюць ад пылу, фатаграфуюць, беражліва пераносяць у кабінеты вучоных, у музеі. Ён – дарагі сведка мінуўшчыны. Можа, гэта якраз той ключык, які адамкне дзверы ў не спазнаны дагэтуль дзівосны свет. Гэтакія ж сведкі далёкіх тысячагоддзяў і геаграфічныя назвы. І чым лепш яны захаваюцца, чым меней будуць зменены,

«адшліфаваны», тым больш каштоўным матэрыялам будучь для навукі. Да таго ж на іх адшуканне не трэба траціць столькі сродкаў, працы, колькі на археалагічныя раскопкі. Геаграфічныя найменні на паверхні. Іх трэба толькі зберагаць. У Смольгаве ніхто, каго я ні пытаў, не адказаў мне, адкуль узялася назва вёскі. А яна ж пра нешта расказвае. Дарэчы, вёска Смольгаў, як я даведаўся з кнігі С. Александровіча «Па слядах паэтычнай легенды», цікавая яшчэ тым, што гэта ж тут, аказваецца, была тая жаданая «новая зямля», пра якую так марыў Міхал – бацька Якуба Коласа. На гэтую зямлю, якую з такой цяжкасцю давалося купіць у Хадыкі («Ядзяць іх мухі з камарамі!»), так і не перабралася сям'я Міхала, хоць Антоць і прыезджаў яе засяваць. Яна засталася ў паэме «Новая зямля» як сімвал неажыццявімай пры панскім ладзе мары хлебараба аб вольным жыцці. Па сутнасці, у паэме Якуба Коласа ідзе гаворка пра зямлю, якую ў першай чвэрці XIX стагоддзя арандаваў Аляксандр Кандратовіч і на якой нарадзіўся Сыракомля. Таму, ходзячы па вуліцах і сцежках Смольгава, я з падвонай увагай глядзеў на магутныя дрэвы прысадаў, на шырокія хвалі неспакойнага жытнёвага мора, што налівалася і спела пад шчодрым ліпеньскім сонцам, на чыстыя асфальтаваныя дарогі, па якіх няспынна снавалі машыны. Цяпер сапраўды гэта была – новая зямля.

Слядамі легенды

Далей мой маршрут ішоў у глыбіню Палесся. Мне даўно рупіла пашукаць там невялікае лясное ўрочышча, якое дало назву аднаму з самых паэтычных твораў Уладзіслава Сыракомлі – паэме, ці, як сам аўтар называў яе, гавэндзе, «Хадыка». У прыпісцы да першай яе публікацыі ў 1848 годзе аўтар паведамляў, што заснаваны твор на народным паданні пра пасеку Хадыка на Палессі, у Дзякавіцкіх лясах. Паэма «Хадыка» друкавалася некалькі гадоў назад у «Полымі», потым яна ўвайшла ў кніжку перакладаў выбраных твораў Сыракомлі. Чытачы, напэўна, помняць яе сюжэт. У Слуцкім замку, дзе мясцовы ваявода правіў суд, з'явіўся раптам, расштурхоўваючы людзей, увесь аброслы,

абшарпаны дзядуля. Зняможаны і задыханы, ён упаў перад суд-
дзей. Аддыхаўшыся, загаварыў праз плач. Ён з Палесся, завуць –
Хадыка. Быў асочнікам звяроў, меў у лесе хаціну. Аднойчы па-
клікаў яго ў двор пан лоўчы і паведаміў, што на паляванні пры-
будзе сам Сапега вяльможны («Гэта гетман літоўскі, не жарты,
васпане»). Трэба асачыць мядзведзяў, абкружыць. «Будзь пільны
і жвавы, – наказваў лоўчы асочніку. – Каб пад кулю яму зверына
выбягала...» Але Хадыка, атрымаўшы наперад грошы, загуляў.
Калі ж спахапіўся, астаўся адзін дзень да прыезду гетмана, а мядз-
ведзь, як на тое, сышоў з пушчы. І вось: «Трубіць гучна аблава,
страляе, гукае», а мядзведзя няма. Так і паехаў ні з чым гетман,
пры гэтым добра аблаяў лоўчага. Лоўчы сваю злосць спагнаў
на асочніку. «Падхапілі мяне, – расказвае стары, – прывязалі
да дрэва, лупцавалі гарапнікам з тоўстага дроту, падплываў
я крывёю ад панскага гневу». Але не са слабых духам быў Ха-
дыка. «Меў за дзягай тапор і, хоць вельмі знясілеў, засвяціў між
вачэй таму пану абухам». Вядома, што чакала ў той час селяні-
на, які адважыўся ўзняць руку на пана. Хадыка ўцёк у пушчу.
Там, у непраходнай палескай глушы, зрабіў ён сабе ў дупле
агромністага дуба бярогу. У гэтай бярозе, хаваючыся ад люд-
скога вока, пражыў ён – ні многа ні мала – трыццаць гадоў.
Асноўная частка паэмы – гэта паэтычны расказ пра жыццё Ха-
дыкі сярод векавечных лясоў Палесся. Як здабываў ён там ежу;
як навучыўся разумець прыроду – птушак, звяроў, дрэвы; як,
злавіўшы ў лесе пчаліны рой, памалу развёў цэлую пасеку;
як яна, гэтая пасека, праца з пчоламі памаглі яму выжыць у адзі-
ноце столькі гадоў. Пад старасць, расказваецца ў паэме, не вы-
трымаў Хадыка. Надта ж захацелася яму пабачыць людзей, аб-
лічча якіх пачаў ужо забываць. «Усіх людзей схопіў бы я ў аб-
дымкі», – расказваў стары. І вось ён – у Слуцкім замку: судзіце...
Заканчваецца паэма так:

Не ведаю, які быў дзень той судны,
Ды званары са Слуцка мне казалі,
Што ў кляштары памёр стары прыблудны,
Якога быццам бы Хадыкам звалі.

...А між бароў, сярод імшары дзікай,
Дасюль вядзецца пасека лясная,
Багата дзіў аб ёй апавядаюць
І называюць гэтак жа – Хадыка.

(Пераклад Я. Пфляўмбаўм)

Прыгожая, чыста беларуская, з сівых вякоў легенда. Нечым падобная на паданне пра Машэку. Але ці існавала сапраўды такая легенда? Можа, гэта толькі прыгожая кветка паэтычнай фантазіі? Усё гэта трэба даказаць. А каб даказаць – неабходна пашукаць легенду. Праўда, з таго часу, як мог чуць яе Сыракомля, прайшло сама меней 122 гады. За гэты час не адно пакаленне людзей змянілася на той зямлі. Але ж народныя паданні і легенды, як сцвярджаюць фалькларысты, жывуць доўга, яны пераходзяць з вуснаў у вусны, з пакалення ў пакаленне. Тым больш легенды тапанімічныя. Ва ўсякім разе, хай не сама легенда, то хоць бы назва ўрочышча павінна захавацца, калі яно сапраўды існавала. Праўда, адшукаць нейкае маленькае ўрочышча ды яшчэ ў глухіх бясконцых лясах – мусіць, нялёгкая задача. Ну, а ўсё ж? Адрас жа ў мяне ёсць – Дзякавіцкія ласы.

Дзякавічы я знайшоў на карце. Гэта вёска ў Жыткавіцкім раёне. Каля самай большай ва ўсім Палессі блакітнай плямкі з надпісам «Чырвонае» – легендарнага Князь-возера, якое, дарэчы, таксама апісана ў паэме Сыракомлі. Значыць, спачатку еду ў Дзякавічы. Тым больш што недзе там, на Палессі, павінна быць і вёска Яскавічы, куды разам з сям'ёй, ва ўзросце, здаецца, аднаго года, пераехаў са Смольгава будучы паэт.

У пакоі адміністратара любанскай гасцініцы сядзелі тыя, каму не хапіла месца. Што ж, гэта не дзіўна: гасцініца ў Любані старэнькая, драўляная, на 24 ці 26 чалавек. Але ўсё ж я назваў бы яе гасцініцай у поўным сэнсе гэтага слова. Мне нямала даводзілася бываць у раённых і абласных гасцініцах. Як часта ўжо з парога цябе сустракалі халодныя, нерухомыя, далёка не гасцінныя вочы, якія самі гаварылі: «Месцаў няма». Да адміністратара з такімі вачыма не падыходзь: усе просьбы, усе довады адскокваюць ад яго, як ад сцяны гарох. Начуй хоць пад плотам –

не яго клопат. Тут жа было інакш. Невысокая шчуплая жанчына, загадчыца, не засланылася ад мяне бранябойным шчытом з гэтых двух штампаваных слоў – «Месцаў няма». Яна толькі паморшчыла лоб. Памаўчаўшы з хвіліну, сказала: «Пакуль усе месцы занятыя. Прыйдзецца вам пачакаць – пад вечар нешта прыдумаем». І вось, чакаючы, што прыдумае нам загадчыца гасцініцы, сядзім: вельмі гаварлівая жанчына гадоў трыццаці з вялікім падбародкам – інспектар нейкай санстанцыі; мужчына ў замусоленай куртцы, «пад мухай» – здаецца, шафёр; маладая дзяўчына з Далёкага Усходу – студэнтка дарожнага факультэта політэхнічнага інстытута (прыехала сюды на практыку – пракладваць дарогі); капітан міліцыі з Мінска; загадчыца гасцініцы і я – вось больш-менш пастаянны сёння «экіпаж» адміністратарскага пакоя. Гаворка ідзе на самыя розныя тэмы. Пра гасцініцу, злачыннасць, санітарыю, пра тое, як кормяць у рэстаранах і сталовых, пра навуку і вучоных, нарэшце – пра літаратуру.

– Няма ў нас цяпер сапраўдных пісьменнікаў, – катэгарычна заяўляе шафёр. – Такіх, як Пушкін, Лермантаў.

– Як гэта няма? – падхопліваецца жанчына з санстанцыі.

– Ну, хто? Назавіце...

– Хаця б Шолахаў...

– Ну, дапусцім... А яшчэ?

– Юрый Герман...

– А Роберт Раждзественскі, Эдуард Асадаў? – падымае ад кніжкі вочы студэнтка з Далёкага Усходу. – Чым дрэнныя паэты?

Шафёр толькі ўсміхаецца: не пераканалі. Я таксама ўмешваюся ў гаворку: мне здалося, што ў шафёра свой густ, свой падыход да літаратуры. Называючы асобных, найбольш выдатных, на маю думку, пісьменнікаў, стараюся давесці, што нашай – як усесаюзнай, так і беларускай – літаратуры ўсё ж ёсць чым ганарыцца. Але шафёр стаіць на сваім:

– Усё гэта не тое...

Мы пачынаем падазраваць, што ён проста нічога не чытае, а спрачаецца, толькі каб падражніць нас, і пераводзім гаворку на іншую тэму.

Я больш слухаю. І то не з увагаю – пятае цераз дзясятае. Я жыву ўжо сваім далейшым падарожжам. Каб даведацца, як дабірацца ў Дзякавічы, іду на аўтастанцыю. У дыспетчарскай сказалі: трэба ехаць да вёскі Абоз. Аўтобус Любань – Абоз ідзе роўна ў 9 гадзін раніцы. Як ехаць далей – не ведаюць. Можа, спадарожнымі. Машыны там хадзіць павінны, бо ў Абозе, хоць вёска і Любанскага раёна, – Жыткавіцкі леспрамгас. Леспрамгас? А можа, гэта якраз тое, што мне трэба? Хто ж лепей ведае лес, як не работнікі лесу? Ну, што ж, астаецца адпачыць перад дарогай.

Вечарам загадчыца гасцініцы ўсё-такі нас парастасоўвала – каго ў нумар, каго на калідор, каго ўладкавала проста на прыватнай кватэры непадалёку. Нават вясковаму дзядзьку з малым хлопчыкам знайшлося месца на раскладушках у калідоры. Дзядзька быў вельмі давольны: раскладушкі – яму і сыну – паставілі побач, галава к галаве. Малы, зашыўшыся пад коўдру з падбародкам, пасопваў носам каля самай бацькавай галавы.

Мне знайшоўся ложак у нумары. У пакоі – утульна, халадок. Стол засцелены чыстым беласнежным абрусам. На ім – графін з вадой, шклянка. У калідоры нехта пранёс транзістар. Я ўлавіў голас дыктара: «У наступныя два дні тэмпература паветра будзе 24–27 градусаў цяпла, вецер умераны. На поўдні Беларусі – кароткатэрміновыя дажджы, часамі з навальніцамі...» Значыць, еду заўтра пад дождж...

Раніца была ясная, рэдзенькі туманок (ці мо дым?) слаўся, ужо асвечаны сонцам, па сіўцовых паплавах і канавах. З травы дарожнай абочыны – перад самым носам аўтобуса – узляталі павольныя вароны і чародкі шэрых маладых шпачкоў. Перада мной разгортвалася – старонка за старонкай – найцікавейшая жывая кніга, назва якой «Палессе». Толькі чытай. Праўда, з акна аўтобуса яе не прачытаеш. Гэта толькі перагортванне, разглядванне малюнкаў. Каб чытаць яе, трэба пачуць пад нагамі трывалую цвердзь дарогі, халадок травы...

Аўтобус прыпыніўся ў саўгасе «10 год БССР» – тым славым саўгасе, пра які пісаў у паэме «Над ракой Арэсай» Янка Купала. Шафёр пабег у сталоўку – значыць, аўтобус пастаіць. Я выйшаў на вуліцу размяцца. Абапёрся рукамі на штыкетнік.

Па двары тупаў пажылога веку дзядзька. Каля хлява ляжалі куча граверу, знятыя з крукоў дзверы, у праёме відаць былі сталюга з дзвюх дошак, стружкі. Дзядзька неўзабаве падышоў да мяне, таксама палажыў на штыкетнік локці. Разгаварыліся. Дзядзька робіць прыбудоўку да хаты, склеп. Але не стае лесу, цэменту... Мы не дагаварылі: да кабіны падышоў шафёр, адчыніў дзверцы. Я хацеў развітацца з дзядзькам, але ён таксама, накульгваючы на адну нагу, накіраваўся са мной да аўтобуса.

– Дык вы таксама едзеце? І куды?

– У Абоз.

– Раз так, то давайце, дзядзька, сядзем разам – і я ж у Абоз. Мусіць, ужо мне трэба, падумаў я, дапытвацца пра тое, дзеля чаго еду. Гэта ж тут недзе пачынаюцца тыя лясы. Буду распытваць усіх, з кім толькі давядзецца загаварыць. Пачну якраз з гэтага дзядзькі. Хай, можа, ён не ведае пра нейкае там урочышча з назвай Хадыка, дык хоць параіць, дзе яго шукаць. Але дзядзька нечакана адказаў:

– Хадыка? Ведаю – была такая вёска...

– Як? Вёска? І – была?

– Яе спалілі немцы.

– Як спалілі? – усё яшчэ не разумею я.

– Як... Не ведаеш, як палілі немцы вёскі? Прыйшлі, сагналі ўсіх у адну хату – і спалілі. І людзей, і вёску.

– І вёска называлася Хадыка?

– Хадыка.

Вось як, аказваецца, павярнулася з прыгожай, з сівых вякоў легендай. Трагедыя асочніка Хадыкі адступіла раптам недзе на задні план перад навейшай, непамерна большай трагедыяй – вёскі Хадыка, трагедыяй, так знаёмай кожнаму беларусу.

– Скажыце, а як туды ехаць?

– Гэта – у Даманавіцкім сельсавеце... Лепш за ўсё вам вярнуцца назад, у «10 год БССР». Адтуль на Даманавічы ідзе аўтобус.

Аўтобус скакаў цяпер па тоўстых каранях, што перапляталі дарогу. Аб вокны шаргацелі калючыя сасновыя галіны, білі шышкамі. Усё ж у мяне было жаданне вылезці і пайсці назад,

у «10 год БССР», каб хутчэй трапіць на месца тых дзвюх трагедый. Але чаму назад? У Сыракомлі ж ясна сказана: Хадыка – у Дзякавіцкіх лясах.

– Дзядзька, дык вёска была не ў Дзякавіцкіх лясах?

– Не, у Даманавіцкіх.

Можа, гэта зусім не тое месца, якое я шукаю.

Тым больш што Хадыка, як сведчыць легенда, толькі невялікая палянка ў лесе. Значыць, каб высветліць гэта, трэба ўсё ж з'ездзіць у Дзякавічы.

– А з Дзякавіч я дабяруся да Даманавіч?

– Не ведаю, аўтобусы там не ходзяць. Гэта – другая вобласць...

Усё ж я вырашыў канчаткова – паеду спачатку ў Дзякавічы. А там відаць будзе. Спяшацца тут няма чаго, час пакуль што ў мяне ёсць.

Мінулі лясную вёску Забярэзнік, і вось нарэшце канцавы пункт – Абоз, таксама сярод лесу.

Вёска Абоз разам з назвай узнікла нядаўна, пры савецкай уладзе. Недалёка адсюль быў леспрамгас у вёсцы Пасталы. На месцы ж цяперашняй вёскі Абоз раней была стаянка коней, якімі тралявалі да Пасталоў лес, інакш кажучы – тут быў абоз. Ён і даў назву вёсцы, якая ўзнікла на гэтым месцы. Перад тым жа на лясной палянцы быў хутар, у ім жыў нейкі Жыцька, якому (гэта было яшчэ да рэвалюцыі) пан за добрую службу даў тры гектары зямлі з лесам: карчуй і жыві сабе. Жыцька абжыўся тут. Але ў час калектывізацыі яго раскулачылі, выслалі...

Пра ўсё гэта мне раскажаў той жа дзядзька, з якім я ехаў і які разам са мною сышоў у Абозе. Дабіраўся ён да свайго брата, лесніка, які жыве ў вёсцы Буда – два кіламетры ад Абоза (ці не расстараліся лесу?). Каб трапіць у Дзякавічы, мне таксама трэба было ісці да Буды – адтуль могуць быць машыны. Ды, кажучы, і аўтобус раз у суткі ідзе на Жыткавічы. Нам ізноў было па дарозе. Але перш чым ісці ў Буду, я з дзядзькам зайшоў у кантору леспрамгаса – можа, туды, у Жыткавічы, ідзе якая машына. Але ў канторы толькі сядзела за лічальнікамі жанчына. Ні на-

чальства, ні машын цяпер тут не было – усе ў лесе. Можа, гэта і лепей – пойдзем да Буды пеша.

Ішлі вузенькай, але добра ўбітай лясной сцежкай. Паабапал вліся, у тым жа кірунку, другія сцежкі – каровіныя. На купінах ля самых ног сінелі на зялёных галіначках ягадніку спелыя чарніцы – толькі нагінайся ды кладзі ў рот. І я з асалодай смакаваў халаднаватыя ягады. Дзядзька ж на іх і не глядзеў – тут гэта, відаць, не навіна.

– Што ў вас з нагой, дзядзька?

Я папытаў і з няўпэўненасцю паглядзеў на яго, можа, пытанне нетактоўнае? Але дзядзька, памаўчаўшы, адказаў як бы з неахвотай:

– Параніла.

Мусіць, бачачы, што я не задаволіўся адказам, дадаў:

– Гэта яшчэ ў дзевятнаццатым годзе. Я служыў тады ў Чэка, у Ленінградзе.

Я папрасіў дзядзьку расказаць, пры якіх усё ж абставінах яго параніла.

– Пры звычайных, – сказаў дзядзька.

...Іх, дзесяць маладых байцоў-чэкістаў, паслалі ў вёску – там засела група белых афіцэраў. Прыехалі туды ўночы. Афіцэры адбіваліся гранатамі – вінтовак у іх не было. Падаспела якраз на машыне другая група чэкістаў – падмога. У гэтым баі яго і параніла. Афіцэраў тады палавілі і, дапытаўшы, парасстрэльвалі. Дзядзька расказаў яшчэ, як тады было цяжка. Галадалі – хлеба не было. Пяклі хлеб з аўса: як ясі – ажно колюцца асцюкі. Да таго ж быў ён цвёрды і гарэніў... Калі ён прыслаў такога хлеба дадому і там кінулі яго сабаку, то і сабака не ўзяў: панюхаў, панюхаў і адышоў.

За лесам адразу расло жыта, трохі далей відаць былі стрэхі хат. У вочы кінулася воданарпорная вежа з буслянкай на версе. На ёй стаяў бусел ці, відаць, бусліха, парадкуючы нешта сваёй доўгай дзюбай у гняздзе.

У вёсцы – ніякага руху, толькі куры грабуцца ў пяску каля платоў. Усе, вядома, на працы, на сене. Адны дзеці відаць дзе-

нідзе ў акне замкнёнай хаты. Але вунь і дарослы чалавек на лавачцы. Падыходзім да яго з дзядзькам.

– Скажыце, калі ласка, як заехаць у Дзякавічы?

– А я таксама туды, – адказаў малады чалавек. Каля яго стаяла чорная напакаваная сумка з замком маланка. – І таксама не ведаю, як заехаць. Аўтобус на Жыткавічы будзе толькі вечарам. І ідзе ён не праз Дзякавічы, а бокам. Так што трэба чакаць якой машыны.

– Ну, што ж, пачакаем, удвух весялей, – сказаў я і, падзякаваўшы дзядзьку за тое, што правёў мяне ў Буду, прысеў на лаўку. Малады чалавек быў таксама з Мінска, з Міністэрства меліярацыі і воднай гаспадаркі. Едзе ў камандзіроўку ў Дзякавічы. Там яго павінны чакаць таварышы – яны ў Дзякавічах ужо даўно. Даследуюць мясцовасць, вымяраюць паверхню перад асушкай балот.

Чакаць, на наша прыёмнае здзіўленне, давялося няшмат. На вуліцы паказалася машына, крытая. Галаснулі. Машына спынілася, і шафёр сказаў, што едзе ў Дзякавічы. Лепей і не прыдумаеш!

Хвілін сорак гоцання па каранях дрэў і дарожных выбоінах – і мы ў Дзякавічах. Вёска вялікая – мы даволі доўга яшчэ ехалі вуліцай. Праз акенца відаць былі хаты, правільней – сцены хат. На кожнай сцяне – пасярэдзіне – прыбіты дошчачкі. На адной сцяне – дошчачка з надпісам (мусіць, вугалем) «вядро», на другой – «лапата», на трэцяй – «багор». Перад вачыма так і мільгацелі: «вядро» – «лапата» – «багор» – «вядро» – «лапата» – «багор»...

Машына – гэта была «тэхпомач» – высадзіла нас у цэнтры сяла. Тут, на прасторным двары-стадыёне, – двухпавярховы драўляны будынак Дома культуры, у якім таксама праўленне калгаса «Кастрычнік», Дзякавіцкая сельская бібліятэка. Побач з Домам культуры – невялікі дамок: «Выканаўчы камітэт Дзякавіцкага сельскага Савета Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці». За вуліцай, насупроць, – магазін.

Мой спадарожнік пайшоў шукаць сваіх, я ж накіраваўся ў праўленне калгаса. У канторы за сталамі – дзве зусім маладзенькія дзяўчыны і пажылая жанчына. На пытанне, як мне пабачыць старшыню калгаса, адказалі амаль хорам:

– Паехаў у Рог.

– Рог?

– Гэта так называюць урочышча, нашы сенакосы.

– А сакратар партарганізацыі?

– І ён там.

– Ну а камсорг?

– Усе сёння ў Розе. Ужо тыдзень, як туды паехалі касцы. Сёння павінны кончыць касіць. Прыедуць вечарам, а можа, уночы.

Я – цераз двор – накіраваўся ў сельсавет: трэба ж забяспечыць сабе начлег. Тузануў дзверы з шыльдачкай «Старшыня» – зачынены.

– Старшыня сельсавета тут, – паказала жанчына на дзверы, з якіх выйшла.

Папрасіўшы дазволу, увайшоў у пакой. Там за сталом сядзе-ла толькі маладзенькая дзяўчына. Пажартавалі з мяне, ці што?

– Я хачу ўбачыць старшыню сельсавета...

– Я – старшыня, – адказала нечакана дзяўчына.

Пазнаёміліся. Зваць яе – Лідзія Ігнатаўна Чаркас. Неўзабаве ў пакой зноў зайшла такая ж маладая дзяўчына (ці мо я ўжо так пастарэў, што ўсе здаюцца маладымі?). Гэта была новы завуч школы – толькі што скончыла Мазырскі педінстытут.

– Значыць, тут дзяўчаты ўзялі ўсю ўладу ў свае рукі? – жартаваў я.

– Выходзіць, так, – смяецца Ліда Чаркас. – Тут нас многа.

Пасядзеўшы ў сельсавеце, выйшаў на вуліцу: усё роўна з начлегам цяпер нічога не атрымаецца – усе на сене. «Падыдзіце вечарам – нешта знойдзем», – сказала старшыня сельсавета.

На адным двары я ўбачыў старую жанчыну і дзядка з рэ-дзенькай белай бародкай. Падышоўшы, папытаў у іх, ці ведаюць яны такое ўрочышча – Хадыка. Дзядок пачухаў галаву.

– А я недзе чула, – сказала жанчына. – Па-мойму, гэта сяло... Туды – за Пісаравічы... Я пытаў пра Хадыку і ў іншых людзей. Усе ў адзін голас адказалі мне, што паблізу Дзякавіч урочышча пад назвай Хадыка няма.

Значыць, вёска Хадыка, якую спалілі немцы, якраз і ёсць тое месца, пра якое пісаў Сыракомля, і затрымлівацца тут няма сэнсу.

Пераначую і – на Даманавічы. Толькі як мне туды дабрацца? Аўтобусы ж у той бок не ходзяць. Надзея толькі на старшыню калгаса – калі не сёння, то заўтра раніцай ён, як мяне запэўнілі, павінен вярнуцца з Рога.

Да вечара было далекавата. Можна яшчэ схадзіць на Князь-возера – я даўно марыў пабачыць яго, самае вялікае возера Палесся, пра якое складзена столькі легенд. Да яго ад Дзякавіч, як мне казалі, кіламетры тры.

Дарога ішла полем – на ім цвіла бульба, далей калыхалася жыта. За полем, удалечыні, сінеў лес. Сонца ішло ўжо на захад, хоць было яшчэ высока і добра прыпякала. На паўдарозе мяне заманіў пад свой цень шырокі дуб. Тут я як знайшоў той брусок сала з хлебам, што – на ўсякі выпадак – загарнуў дома ў газету. Паляжаўшы ў траве, рушыў далей. Але нечакана пачуў збоку вуркатанне – мо самалёт? Паглядзеў – аж на неба, пачынаючы ад жыта, якое чамусьці пабялела, насоўвалася цёмна-сіняя, без прасветлінкі, хмара. Па ёй паласнула маланка.

Не ведаю, як каго, а мяне навальніца заўсёды неяк узрушае. Я не раз, асабліва ў дзяцінстве, трапляў пад яе разгул. Льюць, лупцюць па спіне, па твары, па галаве халодныя вадзяныя пугі, недзе зусім побач б'юць – аж закладае ў вушах – грамавыя гаўбіцы. Здаецца, вось-вось расколецца напалам зямля. Але ты, не зважаючы ні на што, смела ідзеш, мокры з галавы да пят, і на ўсе грудзі гарланіш, стараючыся перакрычаць навальніцу, дзёрзкую вясёлую песню, песню радасці – ад таго, мусіць, што вось спуцілі на цябе ўсё неба, усю яго вяду і агонь, цаляючы ў цябе, бухаючы з усіх гарматных ствалоў, а ты ўсё яшчэ жывы, і ніякі чорт цябе не бярэ!

А што, калі і цяпер, забыўшыся на ўсё, пайсці пад грымоты навальніцы? Сустрэць яе на самым беразе Князь-возера, каб яшчэ раз адчуць тую шалёную радасць найцяснейшага збліжэння з прыродай? Я нават прайшоў колькі крокаў далей, да возера, але хутка халодная развага ўзяла верх над гарачым парывам. Я змокну, а дзе сушыцца? Не, мусіць, такая рамантыка не для мяне.

Пакуль я ішоў назад, у Дзякавічы, хмара распаўзлася на асобныя шматкі, схавалася за даляглядам. Яна толькі сыпанула на дарогу рэдкімі кроплямі, нават не прыбіўшы пыл. Ну, што ж, усё правільна: з вялікага грому – малы дождж.

Ужо вечарэла, і мы з Лідай Чаркас пайшлі шукаць кватэру.

Стукнулі ў адну хату – замок, у другую – таксама: усе яшчэ на рабоце. Цераз зялёны лужок з гусінымі лужынамі падышлі да трэцяй хаты.

– Валя! – гукнула Ліда ў вароты.

Валя – сімпатычная танклявая дзяўчына, здаецца, крыху маладзейшая за Ліду – выйшла з варот. Ліда растлумачыла, чаго мы прыйшлі.

– Пераначаваць? Чаму ж не – можна. Заходзьце.

– Ну, вот і добра, – сказала з палёгкай Ліда. – У іх месца досыць – жывуць удваіх з мужам. Яго пакуль няма дома, але нічога – ён не раўнівы, – усміхнулася дзяўчына.

Валя мяне ўжо бачыла, калі я заходзіў у праўленне калгаса. Яна – загадчыца бібліятэкі. Сядзіць там, на галубятні, са сваімі кнігамі. Зайшлі ў хату. Валя пасадзіла мяне на канапу, дала з этажэркі стос «Раман-газеты», часопісы.

– Вы тут пасядзіце, а я зगतую што-небудзь паесці.

Пры гэтым яна ўсміхнулася. Наогул, Валя вельмі вясёлая. Што б ні сказала, ніколі не забудзе ўсміхнуцца. Гэтак міла, непасрэдна. Варачы на керагазе бульбу, яна заглядвала з кухні да мяне («Вы тут не сумуеце?»), прысаджвалася на канапу і ўсё расказвала – пра сваю работу, пра сваё, новае для яе, сямейнае жыццё.

– А будучь дзеці – яшчэ вяселей стане, – устаўляю я слова.

– Ага, будучь, – падхапіла яна і засмялася. Я зразумеў яе.

– А ў вас дзеці ёсць? – запытала яна.

– Ёсць таксама, – адказаў я. У мяне гэтае «таксама» вырвалася міжволі. І, можа, недарэчы? Я паглядзеў на Валю. Але яна не звярнула на гэта ніякай увагі: значыць, усё правільна!

У хату заскочыла, кусаючы агурок, кірпаносая рыжуха гадой пятнаццаці. За ёю хавалася, выціраючы брудным рукавом

пад носам, малое хлапчанё – з гэтакай самай рыжай галавой. Гэта, сказала Валя, сястра і брат Лёні – яе мужа. Хата яго бацькоў побач – за агародам. Маладажонам гэта вельмі дарэчы: у іх з бацькамі пакуль што ўсё агульнае – і малако, і скварка. Цераз бульбу ідзе сцежка, якая злучае новую сям’ю са старой. Але ў маладажонаў ужо ёсць свае планы, як стаць на ногі. Яны збіраюць памалу грошы на свой дом (гэтая хата – не іх, яны яе наймаюць). А сабраць можна: абое ж кожны месяц нешта прыносяць у хату: і яна, і Лёня, які робіць механікам у калгасе, у рамонтнай майстэрні...

Павячэраўшы, мы пайшлі пад Дом культуры. Каля сельсавета курылі мужчыны. «Вярнуліся з Рога», – сказала Валя. Я накіраваўся ў праўленне калгаса. Мяне нагнаў невысокі малады мужчына. Гэта быў парторг. Яму ўжо расказалі пра мяне. Быццам прыехаў з Мінска карэспандэнт, па чыёйсьці скарге. Я ўсмінуўся – у мяне ўжо да гэтага пыталі: «Вы па пісьме прыехалі? Наскардзіўся хто?» Я заспакоіў парторга, што ніякай скаргі я не ведаю: проста заехаў у Дзяквічы пацікавіцца, як жывуць тут людзі, магчыма, напісаць пра гэта.

– Тады мо зойдзем у кабінет, пагаворым, што вас цікавіць, – прапанаваў ён.

– Ну, што ж, давайце зойдзем.

– Пятровіч! – гукнуў ён у той бок, дзе гаманілі мужчыны. Да нас падышоў высокі шыракаплечы мужчына-здаравака. Гэта быў старшыня калгаса Кароткі.

– Ну, што ж, зойдзем, пагаворым, – сказаў ён, калі мы пазнаёміліся, і, бразнуўшы ў кішэні ключамі, накіраваўся ў Дом культуры.

Адчыніў дзверы кабінета, сеў за свой стол, сабраў паперкі, што ляжалі пасярод стала, і стосікам палажыў збоку.

– Я гатоў. Чым магу служыць?

Я паўтарыў тое, што казаў парторгу, і дадаў, што, вядома, мне цікава было б ведаць і пра калгас увогуле, пра гаспадарку...

– Ясна. Зараз паклічам брыгадзіраў – яны вам усё пабрыгадна выкладуць, – сказаў ён і гукнуў у акно. Зайшлі брыгадзіры, селі з парторгам пры сцяне, дзе стаяў рад крэслаў, – якраз насупраць мяне. Неўзабаве да іх далучылася і Ліда Чаркас, старшы-

ня сельсавета. Так што – хоць пачынай нараду калгаснага актыву: усе ў зборы. Ды гэта, мусіць, і была маленькая нарада, лятучка на тэму «Як лепш расказаць мінскаму карэспандэнту пра калгас». Старшыня сказаў, што хваліцца пакуль няма чым. Ён тут не вельмі даўно. Быў сакратаром райкама партыі, сюды накіравалі на ўмацаванне. Але падняць гаспадарку нялёгка. І асноўная прычына – гэта Князь-возера.

– Праз яго мы ніяк не можам дабіцца дазволу на асушку балот. Я быў у другіх калгасах, дзе ўсё асушана, дык гэта ж любата: возьмеш у рукі сена з тарфянікаў – ну, што чай. Даць бы нам такое сена – было б зусім іначай. Мы дзержым жывёлу на адных дзікіх травах, на асацэ. Карова толькі з гора яе есць. А што значыць скасіць гэтую асаку, выцягнуць з балота – там жа вады па пояс. Во сёння прыехалі адтуль – два тыдні, не вылазячы, сядзелі ў балоце. Але зрухі ўсё ж у нас ёсць. Балота асушваць ужо дазволена. Праблему захавання возера вырашылі – вада ў яго будзе паступаць з каналаў праз трубы. Так што і балота будзе асушана, і возера астанецца. Гэта я ўнёс такую прапанову...

Потым старшыня даў слова аднаму з брыгадзіраў:

– Раскажы пра сваю брыгаду. Брыгадзір раскажаў, колькі гектараў трэба яму скасіць, колькі скошана, пачаў пералічваць лепшых касцоў, даводзіць, па колькі кожны з іх скошвае за дзень...

На адыход старшыня сказаў мне, што машына будзе, каб падвесці мяне далей, мне трэба толькі падысці сюды заўтра раніцай, роўна ў сем. Значыць, цяпер можна ісці спакойна спаць.

У хаце разам з Валяй была Лёнева маці. Сядзела на ложку, падпёршы далонню шчаку. Думаць ёй, як высветлілася, было над чым. Дачка Люся – тая кірпаносая рыжуха – едзе заўтра ў Крым. Наймацца ў саўгас на працу – збіраць вінаград. Я ўспомніў, яна з Валяй, калі я еў маладую бульбу, усё валтузілася з чамаданами – нешта не замыкаўся.

У сенцах загрузкала – было чуваць, як туды ўкацілі веласіпед.

– Лёня прыехаў, – падхапілася Валя.

Мне ўяўляўся калгасны механік высокім, шыракаплечым, з асмужаным тварам. Ubачыў жа я шчуплага хлопца, падобнага

на тых студэнтаў з Інстытута механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі, што жывуць у інтэрнаце паблізу маёй кватэры ў Мінску. Ён сеў пры парозе разуцца. Маці таксама падышла. Пачала зноў пра Люсю: каб хаця ўсё добра было з ёй у тым Крыме.

– Вам, мусіць, рабіць няма чаго, – зазваваў раптам Лёня. – Надумаліся – Крым, Крым. Нашто ёй той Крым? Думаеце, тут не тое самае? Абы ездзіць. Хай лепш уладкуецца ў які тэхнікум. Як я: павучыўся – ёсць ужо свая спецыяльнасць... А то пралётае толькі дарэмна...

Маці адно слухала. Так і пайшла з хаты, схіліўшы ў маўчанні галаву. Мы таксама доўга не сядзелі: і Валі трэба было заўтра, як і мне, рана ўставаць – яна павінна ехаць у Жыткавічы, на нараву культасветработнікаў. Аўтобус таксама ідзе ў 7 гадзін раніцы.

– Пайду скажу маме, каб разбудзіла.

– А унь жа на сталае будзільнік, – падказаў я.

– Мы пробавалі ўжо ўставаць па будзільніку – чуць па вымове не схапілі, – засмяялася Валя. – Празвінеў – і не пачулі, ні я, ні Лёня. Хоць каля самай падушкі ставілі...

Раніцай мы ішлі з Валяй да цэнтра калгаса. Нас дагнала Люся.

– Дык едзеш у Крым? – спытала Валя. – А чаму без чамадана?

– А, мама не пусціла... – адказала Люся з крыўдай у голасе. – Але я потым усё роўна паеду!..

Старшыня калгаса даў мне грузавую машыну. Я папрасіў шафёра заехаць на хвілінку на возера – хоць адным вокам глянуць на яго. Але шафёр сказаў, што да возера з машынай не пад'едзеш: балоцісты бераг, да таго ж – яно ў баку ад нашай дарогі, трэба рабіць круг. Ну, што ж, прабач, Князь-возера, – я так і не пабачыў цябе, хоць быў зусім побач. Другім разам – абавязкова! – я прыеду да цябе спецыяльна, і не на дзень. Прыеду, каб пахадзіць па тваіх зялёных берагах, пагойдацца ў чоўне па тваёй ціхай хвалі, па тваіх зорах, што глядзяць з глыбіні яснымі летнімі начамі, паслухаць крыкі тваіх птушак, убачыць тваіх звяроў і рыб, твае краскі і травы, сярод якіх, як сцвярджаюць вучоныя, ёсць

вельмі рэдкія, унікальныя. Легендарнае Князь-возера называюць «жамчужынай Палесся», «Палескім морам»! Магчыма, гэта дно таго дагістарычнага мора, пра якое яшчэ задоўга да новай эры пісаў Герадот?

Цяпер шырокім фронтам ідзе асушка палескіх балот. Таму трэба толькі вітаць прынятую ўрадам летам 1969 года пастанову аб стварэнні Прыпяцкага дзяржаўнага ландшафтна-гідралагічнага запаведніка, дзе захаваецца частка Палесся. Такім запаведнікам, мусіць, трэба было б зрабіць і возера Чырвонае з ваколіцамі, каб захаваць тыповы для палескіх азёраў раслінны і жывёльны свет. Ужо цяпер цікавяцца ім вучоныя: на возера Чырвонае кожны год наладжваюцца экспедыцыі па вывучэнні фаўны і флоры Палесся.

Машына скакала па выбоістых, з лужынамі і гразёй, дарогах. Шафёр быў тутэйшы. У вайну партызаніў тут, у Дзякавіцкіх лясах. Я на ўсякі выпадак папытаў у яго пра Хадыку. Не, такой вёскі не чуў: яго атрад быў у другім баку.

З-за хвой выплылі хаты, мільгануў указальнік з надпісам – «Пісаравічы». Гэта ж адсюль той дзядзька, з якім я пазнаёміўся ў саўгасе «10 год БССР». Каля магазіна стаяла чалавек восем мужчын. Я папрасіў шафёра прыпыніць машыну. Падышоў да дзядзькоў, расказаў, што шукаю вёску Хадыка. Дзядзькі абступілі мяне, пачалі наперабой успамінаць, хто з Хадыкі астаўся ў жывых. Нават усчалася спрэчка.

– Што тут спрачацца? – сказаў адзін з дзядзькоў. – Хадзем, я завяду вас да старшыні Даманавіцкага сельсавета – ён якраз тут жыве. Той усё ведае.

І вось я размаўляю са старшынёй сельсавета Барысам Рыгоравічам у яго кабінэце. Нагадаўшы пра вайну, я закрануў у ім вельмі балючую струну душы. Барыс Рыгоравіч быў тады падлеткам. На яго вачах палілі вёскі, людзей. Палілі яго самога. Ён уцёк з агню. За ім гналіся з аўчаркамі. Каб лягчэй было ўцякаць, ён скінуў лапці і бег босы па лёдзе.

– Заблытваючы след, я часта збочваў, – расказваў Барыс Рыгоравіч. – Вы не можаце ўявіць, як я тады імчаў! Ні адзін цяперашні чэмпіён свету мяне не мог бы дагнаць. А скакаў лепей

за рысь – любы плот мог пераскочыць. Быў такі здаровы. Толькі гэта і выратавала мяне.

Вярнуўшыся з лесу на папялішча роднай вёскі, Барыс Рыгоравіч знайшоў усіх сваіх блізкіх і знаёмых спаленымі і забітымі. Ад людзей асталіся груды касцей. Сярод іх пазнаў толькі труп бацькі. Адсюль хлапец, якому тады ўжо было 17 гадоў, пайшоў у партызаны, яго прынялі ў атрад імя Ламейкі сто першай брыгады.

– Усяго па Даманавіцкім сельсавеце, – расказаў далей Барыс Рыгоравіч, – за вайну загінула 1247 чалавек. Усе вёскі былі спалены. Многія з іх немцы палілі па некалькі разоў: спяляць, людзі пабудуюцца – зноў паляць. Па тры разы палілі, напрыклад, Даманавічы, Пісаравічы, Заброддзе. Тут была партызанская зона. На лёдзе Чырвонага возера быў партызанскі аэрадром. Немцы спаганялі сваю злосць на старых, дзецях і жанчынах. Самай першай была спалена разам з людзьмі вёска Хадыка.

Я папытаў у Барыса Рыгоравіча, што ён ведае пра Хадыку. Ён адказаў, што ўрочышча Хадыка раней уваходзіла ў Даманавіцкі сельсавет, цяпер адносіцца да Нова-Цярушкаўскага сельсавета Салігорскага раёна. Гэта – землі калгаса «Усход». Больш падрабязна пра вёску і яе гісторыю могуць расказаць толькі старажылы. Каб не траціць часу, мы і пайшлі іх шукаць.

На вуліцы, адразу каля сельсавецкіх варот, сустрэўся нам пажылы дзядзька.

– О, на лаўца і звер бяжыць, – сказаў старшыня сельсавета, здароўкаючыся з дзядзькам. – Мы якраз да вас і хацелі ісці. Давайце, Змітрок Іванавіч, зойдзем на хвілінку да мяне.

Мы зноў вярнуліся – ужо ўтрох – у сельсавет.

Змітрок Іванавіч Хаміцэвіч аказаўся адным з арганізатараў партызанскага руху на Палессі. Ужо 28 чэрвеня 1941 года ім была створана партызанская група з 22 чалавек. Дачуўшыся пра дзейнасць тады яшчэ малавядомага партызанскага камандзіра Каржа, партызаны вырашылі далучыцца да яго брыгады. Змітрок Іванавіч стаў камісарам атрада імя Бандараўца, атрада, які даўся ў знакі нямецкім акупантам. Змітрака Іванавіча добра ведаў Васіль Іванавіч Казлоў, сябраваў з ім, пра яго ён пісаў у сваёй кнізе «Людзі асобага складу».

– Вёска Хадыка, – расказаў мне Змітрок Іванавіч Хаміцэвіч, – утварылася ў 1912 годзе. Гэта была наша купча. Дата мне запомнілася таму, што мне тады стукнула якраз 10 гадоў. Раней там была палянка сярод лесу, урочышча. Называлася Хадыка. Даманаўцы купілі тую зямлю ў нясвіжскага пана, прозвішча яго, здаецца, Агаркоў. Перад вайной у вёсцы налічвалася 24 двары. Спалілі яе немцы ў 1942 годзе. У маім атрадзе былі партызаны з Хадыкі. Восіп Хаміцэвіч, муж і жонка Андруховічы... Іх дзяцей немцы спалілі. Расказвалі, яны ўцяклі з агню, дык паліцай Кузьма зноў паўкідаў іх у агонь – такі быў звер. А маці тых малых дзяцей, Ганна Андруховіч, і цяпер жыве. У вёсцы Яскавічы.

Яскавічы? Так, гэта былі тыя самыя Яскавічы, куды я мерыўся ехаць пасля Хадыкі. Я знайшоў іх на карце – аказалася, яны зусім недалёка ад Даманавіч. Не дзіва, што Сыракомля ведаў легенду пра Хадыку. Я папытаў у Змітрака Іванавіча, ці не ведае ён, чаму ўрочышча называлася Хадыка, ці няма пра гэта якоганабудзь падання.

– Хадыка, – адказаў Змітрок Іванавіч, – ад слова «хадзіць». З Даманавіч туды 15 кіламетраў, дарог ніякіх не было, хадзілі пеша праз лес. Таму – і Хадыка.

Ясна, гэта пазнейшае тлумачэнне назвы, так званая народная этымалогія. Але яна ўжо сведчыць аб тым, што Хадыка сапраўды было глухое, далёкае ад чалавечага жылля месца.

– А хто яшчэ, акрамя Ганны Андруховіч, астаўся з вёскі жывы? – папытаў я. Наўрад ці мог бы хто лепей за саміх жыхароў расказаць мне пра паходжанне яе назвы.

– Хаўроння Іванаўна Хаміцэвіч, але яна цяпер жыве ў вёсцы Таварышч. – Ну, што ж, давайце з'ездзім да яе, – згадзіўся Барыс Рыгоровіч. На вуліцы ён завёў свой матацыкл. Па пясчанай палявой дарозе, потым па лясной сцежцы мы хутка даехалі да маленькай, акружанай лесам утульнай вёсачкі.

Хаўронню Іванаўну засталі непадалёку ад яе двара – яна палала сваю норму буракоў. Пагаварыць прымасціліся на лавачцы пад ліпамі – у хаце спала малое дзіця («Даччыно, прыпаручылі глядзець мне, бабе»).

– Калі палілі нашу вёску, я пасвіла каровы, – расказвала Хаўроння Іванаўна. – Яшчэ тата прыходзіў: паглядзець, ці не баюся я адна пасвіць па лесе... Пабыў са мной трохі, памог мне сабраць каровы ў гурт... «Доўга ж не пасі, дачка, як пачне цямнець, то і гані». Сказаў так і пайшоў лесам дадому... Потым чую – страляюць. У мяне аж абарвалася нешта ўсярэдзіне: немцы!.. Я кінула каровы на руні (была якраз восень), пабегла ў лес... Адна... Толькі сабачка пры мне быў... Каровы самі пайшлі дадому... Пераначавала ў лесе, потым пайшла па лесе шукаць сваіх людзей... Аднаго чалавека знайшла, ён з коньмі ўцёк. Прымак з Ляхавіч... Разлажылі агонь... Потым чуем – вішчаць свінні, коні ржуць... Не ведаю, праз колькі часу – пайшлі глядзець... Замест вёскі – адны галавешкі... Адзін будынак дагараў... А людзей – ні душы. І нічога, дажа ката няма... Дзе ж, думаем, людзі?.. Глянулі ў калодзеж – аж там чалавек забіты. Хаміцэвіч Арцём. І больш – нікога... Думалі ўжо ісці ў лес шукаць, але адзін хлопец – мы яго сустрэлі раней у лесе, ён уцёк яшчэ да прыходу немцаў, – гэты хлопец глянуў на тое месца, дзе быў калгасны склад. Аж там – усе нашы, спаленыя, знявечаныя... Касцей – як картошкі... Не ведаю, колькі б мы там млелі, галасілі, каб нас не адцягнулі партызаны... Яны забралі нас у атрад... Я асталася зусім адна – усе мае загінулі туды... І бацька і сястра з хлопчыкам... Успамінаючы, Хаўроння Іванаўна бралася рукой за шчаку, губы яе дрыжалі, а ў вачах – у мяне аж мароз прайшоўся па скуры – я ўбачыў жах. Як быццам яны, вочы, цяпер вось глядзелі на груды касцей тых родных і блізкіх, з якімі яна, здаецца, яшчэ во нядаўна гаманіла, смяялася, сядзела за сталом, выбірала бульбу, спявала на радзінах... На развітанне я ўсё ж папытаў Хаўронню Іванаўну, ці не ведае яна, чаму вёску называлі Хадыка.

– Раней было там урочышча Хадыка, – адказала жанчына. – А чаму яно так называлася – хто ж яго ведае... Урочышча даўнейшае...

Я разумею, вельмі цяжка ўтрымаць у памяці пасля перажытых жахаў нейкую там легенду пра далёкія часы. Тым больш што сама рэчаіснасць была непараўнальна больш драматычная.

І ўсё ж я не траціў надзеі натрапіць на след. Магчыма, яе ведаюць старажылы суседніх вёсак. Я запісаў у сваю запісную кніжку іх назвы: Сухая Міля і Абедземля.

Але перш за ўсё трэба пабыць на самім урочышчы (так, цяпер ужо зноў урочышчы) Хадыка. Барысу Рыгоровічу звязіць мяне туды на сваім матацыкле не было часу. Ды гэта ўжо і не яго сельсавет, сказаў ён. Лепш за ўсё мне цяпер паехаць у Доўгае – адтуль да Хадыкі будзе бліжэй.

Барыс Рыгоровіч падкінуў мяне да вёскі Драчова (ці Драчавы, як называюць некаторыя). Там я сеў на рэйсавы аўтобус, які высадзіў мяне на скрыжаванні дарог. Тры кіламетры хады па гравійцы – і я ў Доўгім, вялікай, доўгай вёсцы з шырокай і чыстай вуліцай.

Я так нахадзіўся і наездзіўся за дзень, што хацелася цяпер толькі адпачыць, таму адразу пайшоў у сельсавет. Старшыня сельсавета завёў мяне ў БМУ (Старобінскае будаўніча-мантажнае ўпраўленне Салігорскага раёна), якое размяшчалася ў Доўгім. Там камендант інтэрната гэтага БМУ адвёў мяне цэлы пакой з дванаццацю акуратненька засцеленымі ложкамі – выбірай любы.

Раніцай, пасвяжэлы, з новым запасам сіл, я ўжо быў у старшыні доўгаўскага калгаса «40 год БССР» Івана Трафімавіча Слагады, вельмі добрага і сціплага чалавека. Іван Трафімавіч падвёў мяне да бартавой машыны, поўнай гаманлівых жанок і дзяўчат, і, пагаварыўшы з шафёрам, сказаў мне:

– Завязе на буракі ў Равецкі Лес палольшчыц, і ў перапынку, да абеду, можаце з ім пад'ехаць у Хадыку. Толькі доўга машыны, калі ласка, не затрымлівайце.

Ссадзіўшы за вёскай Равецкі Лес палольшчыц, якія хутка рассыпаліся па бураковым полі, мы паехалі шукаць Хадыку. Шафёр, Мікола Сцешыц, мой аднагодак, у тым баку не бываў. Але я з роспытаў ужо ведаў, што спачатку трэба ехаць зноў на гэтае Драчова – Драчаву. Адтуль да ўрочышча 7–8 кіламетраў. Магазіншчыца ў Драчове паказала нам дарогу, якая вяла да Хадыкі. Але, сказала яна, ні разу там не бываўшы, можна лёгка

збіцца. Яна параіла нам узяць з сабой хлапчукоў, што гулялі непадалёку, – яны там бывалі.

Пад'ехалі да хлапчукоў. На наша пытанне, ці ведаюць яны дарогу да Хадыкі, двое адказалі, што адзін раз былі там. Хадзілі ў той бок у маліны і зайшлі паглядзец. Мы прапанавалі сесці ў кузаў і праехаць з намі. Малыя з ахвотай згадзіліся і ў адзін момант былі ў кузаве. Нават мурзаты цяльпук гадоў шасці ўскарабкаўся і стаў пры кабіне. Але яго заўважыў бацька, які стаяў тут жа, ля варот.

– Ану злазь, Колька!

Але Колька пачаў прасіцца:

– Ну, та-ата...

– Каму я кажу?..

– Ну, та-ата!..

Мы сказалі бацьку, што затрымлівацца ў Хадыцы не будзем, зараз жа вернемся назад і з дзецьмі нічога не станецца. Але ён, пачуўшы, што едзем у Хадыку, загаварыў яшчэ настойлівай:

– Туды вельмі кепская дарога...

Як ні прасіўся малы, расцягваючы – ужо з плачам – сваё «ну, та-ата!», бацька быў няўмольны – давялося злезці.

Дарога і праўда была неважнецкая. Яма на яме. І ў кожнай – на ўсю шырыню дарогі вада. Аб'ехаць ніяк нельга: паабапал цеснай сцяной стаіць лес. Густы, змрочны, з зараснікамі папараці між замшэлых камлёў. Ехалі проста на ваду. Шафёр аж пацеў, раз за разам пераключаючы хуткасці, круцячы руль. І гэтак – амаль усю дарогу.

Нарэшце пасвятлела – гэта кончыўся лес. Паказалася невялікая, прадаўгаватая палянка.

– Хадыка, – сказалі хлапчукі.

Мы вылезлі з машыны. З боку ад дарогі на невялікім курганку стаяў просты бетонны помнік. Я хацеў прачытаць, што на ім напісана, але ніякага надпісу не знайшоў, хоць малыя запэўнівалі, што ён быў. Сапраўды, пасярэдзіне помніка значыўся след ад шылдачкі. Можа, яна дзе валяецца ў траве? Хацелі прыўзняць пачарнелы вянок засохлых кветак, але туды раптам шыганула гадзюка, што грэлася на сонцы.

У другім канцы палянкi мы знайшлі яшчэ адзiн, падобны на гэты, помнік. I – таксама без надпісу. Пасярод палянкi стаяў абгароджаны трэці, малы, помнічак, таксама з бетону. Абапёршыся на штыкеціны агароджы, мы прачыталі выбіты на ім, ужо замшэлы, надпіс: «З † П мирная жителька д. Хадьки сожжена немецкими захватчиками во время Отечественной войны 1941–1945 гг.». Чытаючы ўголас надпіс, адзiн з хлапчукоў замест слова «Ходьки», што якраз пераносілася, сказаў спачатку «Хатыні».

Так, гэта сапраўды была яшчэ адна беларуская Хатынь, адна з тысяч. Хто быў у Хатыні, той бачыў даўжэзны рад адных толькі назваў тых вёсак Беларусі, якія разам з людзьмі былі спалены фашысцкімі акупантамі за час вайны. Прытым там значыліся толькі вёскі, у якіх было не менш за пяцьдзясят двароў.

Анямелыя, мы – шафёр Мікола Сцешыц, трое хлапчукоў і я – хадзілі па зямлі, дзе 28 гадоў назад жылі людзі, па зямлі, якая, здаецца, і цяпер крычыць галасамі закатаваных дзяцей, жанчын, старых. Вось тут былі хаты – мы пазналі іх па сівым палыне і замшэлых цаглінах, што вытыркаліся з зямлі. А вось так ішла вуліца – яе ўсё ж можна было пазнаць. З боку ад гэтай былой «вуліцы» – мусіць, на агародах – стаялі тры грушы-дзічкі – дзве зялёныя, адна ўжо ссохлая. I больш – ніякага следу. Адна палавіна былой вёскі засаджана лесам.

На слупе, на бляшанай шылъдачцы, я прачытаў: «Н-Терушское л-во, ур. Ходька. Мех. посадка сосны з березой. 1969 г. Пл. 4,9 га». I як тут было не ўспомніць Пімена Панчанку:

Буду хату шукаць – а знайду руіны,
Буду маці гукаць – адгукнецца магіла
На пагосце старым пад вярбою пахілай.

Над палянкай, выглянуўшы з-за вершалін дрэў, стаяла сонца. Яно не мінае ні адзiн куточак на зямлі – яго хапае ўсім. Толькі, аказваецца, ёсць людзі, якім яго мала...

Шумелі паціху бярозы, недзе рыпела дрэва, тручыся аб другое дрэва. Цішыня. Хораша, мусіць, было тут людзям, у гэтай зялёнай глушы, сярод дрэў і птушак, сярод лясных красак і пчол.

І я разумею асочніка Хадыку, які змог пражыць тут свае трыццаць гадоў. А што гэта было якраз тое месца, я не сумняваюся. Вельмі ж падобная была гэтая пушча на тую, у якой апынуўся няшчасны прыгонны селянін:

Дамоў не трапіш, людзі не пачуюць,
І пошчаку ў адказ не прычакаеш.
Усё жыццё, напэўна, тут звякую,
Ніхто не знойдзе, нават з ганцакамі...
Ніхто не абзавецца і не крыкне,
Хіба гадзюка ў мокрых травах сыкне
Або на вадапоі, ля крыніцы,
Раўне мядзведзь і прамільгне лісіца,
І зноўку ціха... Толькі лёгкі вецер
Шуміць таемна у спрадвечным вешці.
А як жа шмат на баравых палянах
Пахучых зёлак і раслін мядзвяных...

Але дзе той дуб, у якім магло быць Хадыкава дупло? Дуба на паляны не было. Толькі калі я зноў вярнуўся ў калгас «40 год БССР» і расказаў там пра паездку ў Хадыку, сакратар партарганізацыі запытаў у мяне: «А пня ад дуба там не бачылі?» І расказаў, што ён, калі ездзіў туды пасля вайны, звярнуў увагу на той пень, бо быў надта вялікі і з дуплом.

Усе сляды легенды!

Пахадзіўшы па паляне, мы паехалі шукаць вёскі Абезземлю і Сухую Мілю: а раптам знойдзецца сама легенда?

Дарога і тут была з лужынамі (і адкуль яны сярод лета?), з тоўстымі жыламі карэння. Праехалі па ёй кіламетры чатыры, а лесу ўсё не было відаць канца. На дарозе ўбачылі чалавека – ішоў, коцячы побач веласіпед. Гэта быў брыгадзёр з калгаса «Усход» Іван Аляксандравіч Яфімчык. Ён расказаў, што вёскі, да якіх мы едем, таксама былі разам з людзьмі спалены фашыстамі. Значыць, пра тутэйшыя легенды няма ў каго і пытаць...

Мы вярнуліся назад і, апошні раз абвёўшы вачыма затравелую паляну, развіталіся са старадаўнім урочышчам Хадыка, дзе калісьці – так, ужо зноў калісьці – жылі людзі і паданні, дзе цяпер ізноў гамоніць з небам той самы вячысты бор – няма сведка жажлівых чалавечых учынкаў.

«Смутны краю Палессе»

Па зялёнай зямлі, без дарог і сцежак, проста па каласах жыта, па галоўках лугавых красак, па голлі дрэў, прайшоў – з грымотамі – кароткачасовы, як казалі б на радыё, дождж. І цяпер – шырока і хораша – пахне свежай глебай, лісцем алешніку і – ад дарожнага гравію, з якога ідзе пара, – лазняй.

Гравійка, прама я і гладкая, вядзе мяне ў Яскавічы – мой далейшы «пункт прызначэння».

«Першае месца, якое я помню, – гэта Яскавічы», – пісаў Сыракомля ў сваёй аўтабіяграфіі.

У арбіты маіх вачэй плывуць ніколі не бачаныя дагэтуль прасторы – Палессе. Хто з нашых, беларускіх, паэтаў не пісаў пра гэты дзівосны і самабытны край! Сапраўды, «шмат злажылі казак, і легенд, і песень людзі пра балота, пра сваё Палессе» (Янка Купала).

Але першым, хто расказаў у сваіх паэмах і вершах пра палескую зямлю, быў Уладзіслаў Сыракомля, які некалі таптаў яе сцежкі, слухаў яе казкі, карміў яе камароў:

Смутны краю Палессе! З маленства знаёмы,
Так і свецяць мне вобразы даляў замглёных;
Прад вачамі снуюць, нібы сонныя мары,
Неаглядныя багнаў куп'істых абшары.
Гушча цёмных лясоў, дзе – нібыта ў скляпенні,
Ды рака, што ў чаротах цячэ ў задуменні,
Аваднёў, тых крылатых назолаў, дружина,
Матылёк, што лятае над воднай раўнінай,
Тая ціша, што часам парвецца уранні
Вострым жоравя крыкам, буслоў клекатаннем
Або плюханнем чоўна па хвалі спакойнай,
Калі з венцерам выйдзе рыбак. Край чароўны!
Зноў плывуць у мой сон таго ветру павевы,
Жаўтапесак Палесся і панурыя дрэвы...

Гэтыя радкі з паэмы «Улас» я пераклаў сам: да сённяшняга дня твор беларускаму чытачу не вядомы. А дарэмна: паэма вельмі хораша і паэтычна расказвае пра мінулае Беларусі, пра жыццё і быт, вераванні і паданні палешукоў:

Заслоненыя лесам, акружаныя вадою,
Тут сам-насам жывуць са сваёю бядою.
Ніякі новы звычай, ніякі павеў новы
Ані не змяніў іх адзення, іх даўняе мовы...
Таксама іх кормяць ягады, і мёд, і рыба,
Нішто тут не дадалося – трохі нэндзы хіба...

Як жа змянілася цяпер жыццё палешукоў, само Палессе? Я шаргачу чаравікамі па жорсткім гравіі дарогі і шукаю вачыма тыя пейзажы, якія маляваў паэт. Іх няма. Як і ўсюды, куды я ні ездзіў. Яны – назаўсёды – засталіся толькі ў паэтычных строфах. На месцы тых «неаглядных багнаў» – паўсюдна красуе жыта, кусціцца ячмень, цвіце ружавата-белымі суквеццямі бульба. А вунь, пры боку дарогі, бягуць кудысьці, чапляючыся за белыя ролікі на слупах, поўныя гуду правады – новая песня Палесся.

Недзе на сярэдзіне майго шляху, калі ногі папрасілі адпачыць, я падняў руку перад запыленым грузавіком.

– Вы не ў Яскавічы? – папытаў я ў акенца кабінкі, калі машына прытармазіла.

– Залазь, – шафёр, перагнуўшыся, націснуў на ручку дзвярэй. У машыне, побач з шафёрам, сядзела танклявая дзяўчына гадоў дваццаці. Яна пасунулася, дала мне месца. Дзяўчына была жвавая, без ганарлівасці, і гаворка завязалася сама сабой. З размовы я даведаўся, што яна – з БМУ, едзе на аб’ект у Яскавічы. Там, на рацэ Морач, будуецца шлюз. А чаму б мне таксама не пабываць там, не пацікавіцца, што робяць палескія будаўнікі-мантажнікі? Я выказаў сваё пажаданне. Пры гэтым, ведама, назваў сябе і заадно папытаў пра яе.

– Я раблю інжынерам па працы, – сказала дзяўчына. – Прозвішча маё – Церашкова.

– Церашкова? – перапытаў я. – А не Валяя зваць?

– Не, Ніна, – усміхнулася ў адказ дзяўчына.

Ніна Церашкова аказалася родам з Гомельшчыны. Бацькі праслаўленай лётчыцы-касманаўткі, як мне вядома, таксама з Беларусі. Ці не ад цярэшкі – назвы вядомай беларускай народнай гульні – паходзіць гэтае прозвішча?

Вось і шлюз. Кругом будаўніцтва – самазвалы, каўшы экскаватараў. Успыхвае зарыва электразваркі. Рака цячэ яшчэ сваім старым рэчышчам, але побач ёй падрыхтавалі ўжо другое, больш шырокае, прамое. Калі б я прыехаў крышку пазней, то не ўбачыў бы ўжо ранейшай Морачы, той Морачы, па чаротах якой лазіў малы Уладзіслаў Сыракомля, на хвалі якой не раз сустракаў ён рыбацкі човен ці шугалею (лодка, выдзеўбаная з камля дуба; такія лодкі рабілі якраз на Палессі, пра іх таксама гаворыць Сыракомля ў сваіх творах).

Ніна Церашкова прывяла мяне ў дашчаны дамок каля шлюза – да галоўнага інжынера БМУ Аркадзя Карніенкі, маладога хударлявага хлопца-ўкраінца. Ён трымаў у руках трубку радыё-связі, шчоўкаў шматлікімі рычажкамі прыстасавання:

– Алё, алё! Як мяне чуеце? Пераходжу на прыём. – І зноў – шчоўканне рычажкамі. – Добра? Дык вось, яснавокая: перадай – не робіць ні адзін вібратар!.. Патрэбен трансфарматар... Або электрык. Няма чым ушчыльняць бетон. Прысылайце тэрмінова, бо будзе прастой! Чуеце?

Калі ён пагаварыў, Ніна пазнаёміла нас і пачала развітвацца:

– Прабачце, мне няма калі – чакае земснарад. – Сказала так, быццам земснарад – імя добрага хлопца, які чакае яе недзе там, ля ракі, і ніяк не можа дачакацца.

Аркадзь Карніенка робіць тут з 1962 года. Спачатку быў прабамам, а тры гады назад яго прызначылі галоўным інжынерам.

– Асноўная задача Старобінскага БМУ, – расказаў ён, – асушка палескіх балот. На сённяшні дзень асушылі тры асноўныя масівы – Крывіцкі, Дзвінскі (калгас «Партызанскі край») і Ракітню. Усяго – больш за 300 тысяч гектараў. Цяпер пачалі асушку агромністага Велікалескага масіву і нізоўя ракі Морач. Там пакуль што захаваліся яшчэ непраходныя балоты. На іх месцы будуць пабудаваны два буйныя саўгасы, якія дадуць краіне тоны хлеба і мяса...

Тут я выказаў Аркадзю сваю трывогу: а што будзе з прыродай, з кліматам? Ці не здарыцца так, што на багатае вадою Палессе мы паклічам калі-небудзь засуху? Аркадзь заспакоіў мяне, што гэтага не здарыцца.

– Праўда – у «10-годдзі БССР» па тарфяніках пракідаюцца беляы залысіны. Але гэта – ад няправільных севазваротаў. Трэба, каб тарфянікі на 40 працэнтаў былі заняты травамі – яны замацоўваюць глебу. Другая прычына – тое, што Мар’інскія балоты асушваліся прымітыўным спосабам – адкрытай сістэмай. Цяпер мы так не робім – будзем асушваць балоты толькі закрытым дрэнажом. Так, каб можна было, па меры неабходнасці, рэгуляваць узровень вады. Вядома, гэта будзе абыходзіцца даражэй, тэмпы будуць меншыя. Але – лепш менш, ды лепш.

Я папрасіў яго растлумачыць больш падрабязна пра гэтую новую сістэму асушкі балот.

– Вы філолаг? – папытаў ён. – Тады, канешне, вам не ўсё панятна, – і ўзяў аловак. Я слухаў Аркадзя, і мне было сорамна, што не ведаю такіх простых рэчаў.

Потым мы глядзелі, як рабочыя ўстанаўлівалі арматуру. Хлапец гадоў сямнаццаці, прымерваючыся вокам з адлегласці, паказваў ім далоняй, наколькі патрэбна гэтую арматуру пасунуць. Рабіў ён гэта яшчэ няўпэўнена, увесь час азіраўся на галоўнага інжынера.

– Гэта наш новы майстар участка, – тлумачыў мне Аркадзь. – Толькі што скончыў Мазырскі тэхнікум. Міша – добры хлопец, стараецца, з яго будзе толк...

Знізу, з будучага шлюза, поўз сюды, пад нашы ногі, тоўсты шланг, падобны на пажарную кішку. Дзядзька з папяросай у зубах час ад часу браў яго рукамі і накіроўваў праз насыпаны грудок зямлі, на якім мы стаялі, у бок рачной плыні – выпускаў ваду.

– Значыць, рака ўжо ўзята ў кішку? – пажартаваў я, падышоўшы да дзядзькі.

– Выходзіць, так, – адказаў ён з усмешкай. – Яно – не зліваць, дык затопіць усю пляцоўку. Так што некаму трэба і гэтую работу рабіць. Паставілі мяне. Вось і стаю, гляджу сваё дзела. Адным словам, загадчык кішкі!

Тут жа, за два крокі ад шлюза, былі Яскавічы. Пайду пахаджу па вёсцы, а потым, к вечару, вярнуся сюды, каб зноў разам з меліяратарамі паехаць у Доўгае, дзе ў мяне забяспечаны начлег.

Сяло аказалася вялікае, з шырокай вуліцай. Дамы даволі прыстойныя, з верандамі і шырокімі вокнамі. Над шыфернымі дахамі – тэлевізійныя антэны. Так, сённяшнія Яскавічы нічым не напамінаюць тую вёску, якую больш чым стагоддзе назад бачыў Уладзіслаў Сыракомля. Многа вады ўцякло з таго моманту. Шмат пабачылі за гэты час Яскавічы. Але, мусіць, ніколі столькі не перацярапелі, як у мінулую вайну. Сяло было начыста спалена фашыстамі, спалена, як яны гэта ўсюды рабілі, разам з людзьмі – дзецьмі, жанчынамі, старымі. Ад вялікага сяла не засталася ні кала ні двара. Цяпер яно адраділася: панаехалі людзі, разбудаваліся. Сёння тут – каля 180 двароў. У Яскавічах – васьмігадовая школа, аддзяленне сувязі, сельмаг, камбінат бытавога абслугоўвання. Сяло з’яўляецца цэнтрам сельсавета і саўгаса. Пра ўсё гэта я даведаўся ад людзей, з якімі сустракаўся проста на вуліцы. Дарэчы, я думаў спачатку завітаць да Ганны Парфёнаўны Андруховіч, якая, паводле слоў Дзмітрыя Іванавіча Хаміцэвіча, жыла ў Яскавічах. Але потым раздумаў: напамніўшы пра спаленых дзяцей, я, ведама ж, зноў растрывожыў бы самыя балючыя яе раны. А так – яна, напэўна б, шмат чаго дабавіла да той трагічнай гісторыі маленькай беларускай вёсачкі Хадыка.

Пад канец я затрымаўся каля магазіна – тут было людна. Сабраўшыся ў кружкі, гаманілі – пра тое, што набяжыць, – мужчыны, пакурваючы папулярны тут «Север». Я падышоў да аднаго такога кружка – на мяне асабліва ніхто не звяртаў увагі, бо тут быў, акрамя ўсяго, аўтобусны прыпынак і многія чакалі аўтобуса. Мне вельмі цікава было паслухаць людскую гаворку. Якая чыстая, каларытная беларуская мова, колькі нечаканых, вядомых, але ўжо, здавалася, забытых слоў! І як хораша, натуральна льецца яна з вуснаў гэтых простых дзядзькоў і цётак, занятых сваімі адвечнымі гаспадарскімі клопатамі!

Я загаварыў да камлюкаватага нябрытага дзядзькі, што стаяў збоку. У руках ён трымаў сетку з буханкамі хлеба, між якімі былі заціснуты абаранкі, размоклы кулёчак камсы (за пяць капеек – сто галоў, такую загадку загадаў пра яе адзін з дзядзькоў) і бутэлька «чарніла». Мне хацелася даведацца, ці няма тут паблізу

ўрочышча або вёскі пад назвай Чортаў Брод – я забыўся пра гэта папытаць у тых, з кім гутарыў раней. Пра Чортаў Брод расказваецца ў адным з твораў Сыракомлі. Гэта – глухое палескае ўрочышча сярод непраходных балот. Магчыма, я знайду яшчэ адзін факт, які будзе гаварыць аб тым, наколькі блізка паэт быў у сваёй творчасці да жыцця, да беларускага фальклору. Дзядзька сказаў мне, што ён ведае вёску Жоўты Брод, а вось Чортавага не сустракаў. Можа, хто іншы раскажа. Сам дзядзька не яскавіцкі, жыве ён за некалькі кіламетраў адсюль – у Савецкай Морачы. Ну, што ж, для мяне і гэта было цікава – усё-такі Брады каля Яскавіч ёсць. Дарэчы, а чаму – Савецкая Морач? Дзядзька раскажаў мне, што раней тут – якраз на Марачанцы (так ён назваў раку Морач) – праходзіла савецка-польская граніца. На польскім баку была вёска Морач. У 1924 годзе адтуль у Савецкую Беларусь уцякалі ўсе, хто толькі мог, – людзі не жадалі больш рабіць на паноў. Перабежчыкі з Морачы пабудавалі на савецкім баку новую вёску, якую і назвалі – Савецкая Морач. Да той жа, першай Морачы, дабавіўся эпітэт – Заходняя.

Вечарам я зноў быў у Доўгім. Мая палеская праграма была, як пішуць газетчыкі, вычарпана. Пераначую – і гайда далей. Вячэраў у сталоўцы БМУ. На раздачы стаяла бялявая ружова-шчокая дзяўчына з кропелькамі рабацінныя, працавала яна весела, з усмешкай. Я бачыў яе тут, на гэтым жа месцы, і ўчора вечарам, і сёння – як снедаў.

– Што вам? – глядзела яна на чарговага кліента з падносам, трымаючы напаятове талерку. А праз секунду глядзела ўжо на другога:

– Што вам?

Колькі разоў за дзень паўтарала яна гэтае «Што вам?», стоячы ў густой духаце кухні, дзе на шматлікіх плітках і плітах увесь час нешта варыцца, смажыцца, пячэцца, скварыцца! Можна толькі здзіўляцца, як яна яшчэ захавала пры гэтым «прысутнасць духу», не набыла той раздражнёнасці, праз якую так часта хапаемся мы, гарадскія, за кнігу скаргаў. Такую ж ветлівасць мы, чэрствыя кліенты, як бы і не заўважаем. Праўда, гатавалі тут, як кажуць, не вельмі (відаць, на гэта былі свае прычыны).

Узяць вось гэтую «салату»: буйна пакрышылі капусту, лінулі на яе алею – і гатова. На добры толк, яе трэба было б хоць перацерці. Але цыбатыя, хударлявыя хлопцы – асноўныя наведвальнікі сталоўкі, – заказваючы гэтую «жывую» капусту, ласкава называлі яе «салацік», а потым, за сталамі, у адзін момант пераціралі яе ўласнымі зубамі. Гледзячы на іх, я таксама са смакам з’еў сваю порцыю «салаты па-доўгаўску».

У 10 гадзін вечара ў клубе БМУ афіша абяцала канцэрт артыстаў Белдзяржфілармоніі, сярод іх я прачытаў імёны Ніжнікавай, Бражніка. На вуліцы, перад уваходам у клуб, тоўпіліся рабочыя БМУ і калгаснікі мясцовага калгаса. Я ўжо навучыўся іх адрозніваць. Зрэшты, і «вучыцца» тут не было чаго: раз малады – значыць, рабочы, пажылы – калгаснік. Аркадзь Карніенка казаў мне, што сяродні ўзрост рабочых БМУ – 18–25 гадоў, трыццацігадовага называюць ужо старым. Старшыня ж калгаса Іван Трафімавіч, у сваю чаргу, скардзіўся, што ў калгасе асталіся адны старыя, уся моладзь перабегла ў БМУ. Яго, Івана Трафімавіча, я якраз і ўбачыў тут, сярод людзей. Падышоўшы, я пацікавіўся, хто аплачвае канцэрт. Іван Трафімавіч адказаў, што аплачвае калгас сумесна з БМУ – па 150 рублёў: хай глядзяць і тыя, і другія.

Мне прыгадаліся шматлікія артыкулы, якія вырашалі праблему «моладзь і вёска». Апошні, які я чытаў, быў артыкул М. Дзелянкоўскага ў газеце «Літаратура і мастацтва» ад 5 чэрвеня. Асноўнай прычынай міграцыі сельскай моладзі ў горад аўтар лічыць неўладкаванасць быту ў вёсцы. На зусім сур’ёзнай ноце М. Дзелянкоўскі піша: «А ўзяць бытавое абслугоўванне. І зноў – не ў спрошчаным выглядзе: у вёсцы, маўляў, ёсць быткамбінат, пошта, магазін. Так, ёсць. Але куды ім да гарадскіх! Не купіш жа ў сельскім магазіне ні торта, ні марожанага, ні іншых прысмакаў. А абаранкі, булкі, белы хлеб...» І далей: «Спажывецкі падыход? Магчыма. Але і яго ўлічваць трэба. Булка свежая ці марожанае, скажам, дробязь. Ну, а тэатр, спартыўныя спаборніцтвы на высокім узроўні ці іншыя масавыя відовішчы, музеі, выстаўкі і г. д. А дзе ў вёсцы пастрыгчыся, зрабіць модную прычоску?..» Усе гэтыя вельмі наіўныя довады лёгка разбіваюцца аб факт

Доўгага: людзі жывуць абсалютна ў адных і тых жа ўмовах – у адной і той жа вёсцы, наведваюць адзін і той жа клуб, адны і тыя ж магазіны, пошту, сталоўку і г. д., а вось працаваць у калгасе не хочуць, стараюцца ўладкавацца ў БМУ. Значыць, моладзь ідзе не з вёскі ў горад, а з калгаса на прадпрыемства – вось у чым соль. Але чаму? Можа, таму, што на прадпрыемстве ў адрозненне ад калгаса нарміраваны рабочы дзень («ад і да»), цвёрдая зарплата? Не хачу быць тут катэгарычным – магчыма, і гэта мае значэнне. Але асноўная прычына, чаму моладзь пакідае зямлю, мне здаецца, усё ж не ў гэтым. Нядаўна я прачытаў выдатныя нарысы Глеба Успенскага пра сялянскую працу. У адным з іх пісьменнік прызнаецца, што доўга не мог зразумець, што прымушае селяніна, у дадзеным выпадку Івана Ермалаевіча, усе без астатку сілы аддаваць сваёй цяжкай працы, біцца ўсё жыццё, не бачачы свету, дзеля аднаго кавалка хлеба, не мог даўмецца, дзе «тайна бясплённасці і бясконцасці працы, з якіх сатканы дні, гадзіны і гады існавання Івана Ермалаевіча і многіх на яго падобных». Гэтую тайну ён разгадаў дзякуючы глыбокаму вывучэнню душы хлебараба, яго псіхалогіі. Ёю, гэтую тайнаю, была, як даказаў пісьменнік, паэзія земляробчай працы: «Аказалася, што земляробчая праца, якая забірае ў Івана Ермалаевіча ўсё жыццё, хоць і мае бачны вынік толькі ў тым, што Іван Ермалаевіч «не галодны» з усім сваім сямействам і скацінай, але ў той жа час у гэтай працы – усе яго найістотнейшыя інтарэсы. Іван Ермалаевіч «б'ецца» не толькі таму, што яму трэба пад'есці, плаціць падаткі, але і таму яшчэ, што земляробчая праца з усімі яе разгалінаваннямі, нечаканасцямі паглынае і яго душу, сканцэнтруе ў сабе амаль усю яго разумовую і нават маральную дзейнасць, як бы задавальняе маральна. Ні ў якой іншай сферы, акрамя сферы земляробчай працы, зноў-такі ў безліччы яе разгалінаванняў і складанасцяў, думка яго не такая вольная, не такая смелая, не такая напружаная, як акурат тут, дзе саха, барана, авечкі, куры, качкі, каровы і г. д.». Тут, у сваёй працы, піша Г. Успенскі, селянін – мастак, паэт, творца. Адсюль такая «ўлада зямлі», яе «цяга», якая прымушае селяніна ад цямна да цямна «круціцца» на полі, прачынацца сярод ночы, цэлымі

днямі думаць аб нейкай качцы ці «зялёненькай травінцы» жыта. Прычым, падкрэслівае пісьменнік, гэтую цягу і ўладу зямлі, якія пабочнаму воку здаюцца нязмерна цяжкімі, «народ нясе лёгка, як пустую сумачку». Паэзія земляробчай працы, якую «адкрыў» Глеб Успенскі, была магчыма ў апісаным ім выглядзе, ведама, толькі пры адсталай, патрыярхальнай, аднаасобніцкай сістэме гаспадаркі. Яна, гэтая паэзія, як паказаў выдатны нарысіст-псіхолаг, была ў яго час велізарнай сілай, на якой, па сутнасці, трымалася ўся тагачасная сельская гаспадарка, была тым адзіным рухавіком, пры дапамозе якога яна развівалася. Сёння, з увядзеннем новых прагрэсіўных форм гаспадарання на сяле, з ростам спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці, сама сабой знікае – як гэта ні шкада – і тая паэзія земляробчай працы, пра якую так хораша раскажаў Глеб Успенскі. Ці не таму і не прыжываецца сённяшняя моладзь на зямлі, на якой нараджаецца, пазбаўляючыся яе «ўлады»? Ці не таму і расце, большыцца, як снежны ком, гэты паток моладзі – з вёскі ў горад? Чым яго можна прыпыніць? Тортам і свежымі булкамі, як раіць М. Дзелянкоўскі? Выбачайце. Што-што, а падобныя бытавыя «даброты» мала цікавяць маладога чалавека. Яго больш задавальняе рамантыка – вядома, не ўяўная, а сапраўдная, кліча справа, у якой ён можа найбольшым чынам праявіць сябе, дзе ён можа быць самім сабой, адным словам, вабіць паэзія – ведама, у шырокім сэнсе гэтага слова. Відаць, усё гэта больш знаходзіць цяпер моладзь у горадзе – на прадпрыемстве, у навукова-даследчым інстытуце, у той ці іншай установе. Я не ведаю, што трэба зрабіць, каб усё гэта было і ў вёсцы, у калгасе. Ведаю адно: рабіць нешта трэба. Бо сёння таксама – я думаю, з гэтым згодзіцца кожны – зямлі патрэбны, побач з нашай новай выдатнай сучаснай тэхнікай, паэты – людзі, якія любяць гэтую зямлю, якія не ўяўляюць без яе жыцця, якія адчуваюць сябе тут дома:

Зямлі патрэбны – паэты,
якія ёю жывуць і дыхаюць,
аб ёй, як аб маці, дбаюць,
якія, перш чым з плугам прайсці,
думкамі яе саграваюць.

Яны яшчэ ў снежні снежным,
калі за хатамі свет увесь белы,
у галаве раўнютка ўзаруць яе і прабарануюць!
Яны яшчэ ў лютым лютым,
калі замятае снег зоры,
Кожны палетак засеюць
зярнят золатам.
А потым зноў яго перасеюць,
і не раз, а разоў, можа, дваццаць ці сорак.
І доўга думаць будуць, дзе жыта пусціць, дзе проса,
куды колас вось гэты
Паставіць звінець...
Адным толькі ім, паэтам
(сапраўдным, не вершаплётам),
рада
Адаць зямля ўсе ключы
ад залатаносных складаў.

Крытык Рыгор Бязрозкін, прачытаўшы гэты верш у маёй кнізе «Чарназём», зразумеў яго так, быццам я заклікаю на зямлю паэтаў – членаў і не членаў нашага Саюза пісьменнікаў. А ў мяне і ў галаве такога не было. Што ж, значыць, я недастаткова ясна выказаў сваю думку, не здолеў як след данесці яе да чытача.

Пра ўсё гэта думалася мне, калі я тупаў каля клуба, чакаючы прыезду артыстаў. Нарэшце яны прыехалі. Я ўбачыў знаёмага мне Бражніка. Людзі, што стаялі на вуліцы, паціснуліся ў клубную залу, а я падаўся ў свой дванаццаціложкавы пакой – спаць: заўтра мяне чакала новая дарога.

Нясвіжскія небасхілы

Дзень гойданкі па дарозе Доўгае – Яскавічы – Старобін – Слуцк – Капыль, начлег на раскладушцы капільскай гасцініцы, і вось, сышоўшы чыстым ядраным ранкам з чарговага аўтобуса, я апынуўся ў Кудзінавічах – вёсцы, куды пераехаў з Яскавіч, намерваючыся знайсці на «новай зямлі» сваё арандатарскае шчасце, Аляксандр Кандратовіч – бацька паэта. Тут, па гэтай зялёнай мураве, па круглых, як маленькія курганкі, купінах, зрашэчаных мурашкамі і чмялямі, па белым і мяккім (ступіш – і не па-

чуеш) пяску вуліцы – працягу палявой дарогі – хадзіла некалі маленства Уладзіслава Сыракомлі; тут, забываючы на вячэру, а то і сон, цэлымі днямі гуляў ён з вясковымі хлапчукамі ў «чыжыка» і «свінню», гарцаваў на бярозавым «кані»; тут, на зімовых вячорках, як зачараваны, слухаў ён поўныя суму і жалю, цягучыя песні прыгонных беларускіх сялянак; адсюль, ахоплены прагай аблегчыць долю забітага беларускага мужыка, падаўся ён з набітым кнігамі і сшыткамі ранцам у Нясвіж па навуку.

Вёска Кудзінавічы знаходзіцца якраз на мяжы Нясвіжскага і Капыльскага раёнаў, але ўваходзіць у склад апошняга. Сельсавет – Пацейкаўскі. Інфармацыю пра вёску даў мне яшчэ ў аўтобусе дзядзька з Кудзінавіч, які вёз з Капыля сетку хлеба. Мы разам з ім і выйшлі на прыпынку.

– А да каго вы ў Кудзінавічах? – папытаў ён. Я не ведаў, што і адказаць. Меркавалася проста пахадзіць па вёсцы, пагутарыць з людзьмі. Але так вось і сказаць дзядзьку – ён, напэўна, не зразумее.

– Думаю зайсці ў школу, – адказаў я. Відаць, і сапраўды трэба было б пачаць са школы: з дырэктарам ці настаўнікам, якім лёгка можна растлумачыць мэту майго з’яўлення тут, усё ж лацвей было б знаёміцца з вёскай.

– Але школа цяпер зачынена, – сказаў дзядзька. – І ні дырэктара, ні настаўніка няма ў вёсцы – паехалі ў Мінск.

– Раз так, – сказаў я дзядзьку, – то зайду да брыгадзіра. Але перш – пагляджу магазін.

У магазіне я папоўніў свой сакваяж пачкам пячэння і кульком цукерак – хай ляжаць. Калі зноў выйшаў на ганак, убачыў у акне суседняй хаты тры ці чатыры прыплюснутыя да шыбы жаночыя і, здаецца, дзіцячыя насы і столькі ж пар вачэй па-над імі, што былі скіраваны ў мой бок. Ці не мой гэты чорны сакваяж і «дэголеўка» (капялюшык без палёў, які я купіў у Бабруйску, хоць і не ведаў, носяць яго ў нас ці не, ва ўсякім разе ні ў кога іншага, апрача дзяцей, я такога не сустракаў) выклікалі ў людзей такую цікавасць да маёй асобы?

Ідучы па вуліцы, убачыў на лаўцы дзвюх жанчын немаладога веку. Даў «добры дзень», прыпыніўся. Слова за словам –

разгаварыліся, я прысеў да цётка. Жанчыны былі вельмі словаахвотлівыя, з тых, каго хлебам не кармі, а дай пагаварыць. Цётка, што сядзела бліжэй да мяне, поўная, мажная, была родам з Пухавіцкага раёна. Я сказаў, што мы суседзі, бо я са Старадарожскага раёна, раскажаў пра сябе, пра сваю маці, якая, так вось, як і яны, жыве ў вёсцы, дзержыць карову. Заадно, нічога не тоячы, як мог, растлумачыў, чаго я тут, у Кудзінавічах. Гутарыць з імі было лёгка, бо яны разумелі мяне, я – іх. З размовы я даведаўся нямала цікавага пра вёску Кудзінавічы. Напрыклад, тое, што тут раней была невялікая рачулка, якая называлася Бабулька, з яршамі, уюнамі і ракамі. Цякла яна ў Нёман. Цяпер, калі скрозь панакопвалі канаў, асушылі балоты, рачулка знікла. І яшчэ – недалёка ад вёскі ёсць месца пад назвай Двор. Там некалі жыў пан. Цёткі добра яго помняць, хоць былі тады малыя. Помняць, як першы раз убачылі ў пана веласіпед. Спецыяльна хадзілі ў двор глядзець, як пан катаецца на гэтым дзіве з двух колаў, якое яны празвалі – самаяздачка. А зараз – унь якіх машын панараблялі. Да Кудзінавіч некалькі разоў на дзень ходзіць аўтобус. Праўда, зімой, калі намяце снегу, панасыпае гур, ніякая машына ўжо сюды не дапінае. Людзі, акружаныя снягамі, сядзяць тады дома, пры нагрэтых грубках, ды глядзяць тэлевізар – праз гэтае «акенца» відаць увесь свет. Гаварылася шмат пра што. І, канешне, пра тое, што трывожыць вяскоўца: як пратрымаць карову, нарабіць сена, што трэба было б зрабіць калгасу, каб маладыя гэтак не ўцякалі ў горад, чаго тут ім не хапае.

У час нашай гаворкі на лаўку падсеў дзядзька гадоў пяцідзесяці пяці. Гэта быў, як мне казалі цёткі, «стражнік», калгасны вартаўнік. Ён сядзеў моўчкі, слухаў – і расказы цётка, і мае роспыты. А потым, падазрона агледзеўшы мяне, пальнуў:

– А вам нашто гэта ведаць? Хто вы такі?

Я пачаў як можна прасцей растлумачваць дзядзьку прычыну майго з’яўлення ў Кудзінавічах. Але па яго вачах я бачыў, што маім словам ён не надта дае веры.

Цёткі таксама прыкусілі языкі, пачалі кідаць на мяне цікаўныя позіркы, як быццам толькі цяпер убачылі. Гаворка, як я ні стараўся яе працягваць, ужо не клеілася.

– Можа б, лепей правялі мяне, дзядзька, да брыгадзіра? – Я зразумеў, што без афіцыёзу тут не абысціся.

– А вы і самі знойдзеце, яго хата унь за выганам, – адказаў дзядзька тым жа – з цвёрдымі ноткамі – голасам.

Мне нічога не заставалася, як развітацца. Я ішоў з такім адчуваннем, быццам у чымсьці быў вінаваты.

Брыгадзіра (правільней, выконваючага абавязкі брыгадзіра, бо пастаянны брыгадзір хварэў) дома не было. Бабка, відаць, яго маці, сказала, што ён паехаў з жонкай у дровы. Прыйшлося яшчэ пагуляць па вёсцы – памазоліць людзям вочы.

Калі зноў вярнуўся да брыгадзіравай хаты, у двары – убачыў – стаялі калёсы з дрывамі, пры аглоблі ляжалі хамут і сядзёлка. Каля ганка тупаў і сам гаспадар. Паздароўкаўшыся, я назваў сябе, дастаў сваё камандзіровачнае пасведчанне. Брыгадзір – пажылы, павольны ў рухах чалавек – узяў паперку, запрасіў мяне на веранду, пасадзіў на лаве, сам таксама сеў побач са мной і пачаў – доўга, шавелячы губамі, – чытаць. У час гэтага зацяжнага чытання ўвайшла яго жонка. Яна нахілілася да яго вуха і пачала нешта шаптаць.

– Ды не, вось жа дакумант, – сказаў уголос брыгадзір, паказваючы ёй маё пасведчанне.

– Хто ж яго ведае, – сказала цётка – у яе быў агрубелы ад вятроў і сонца твар, патрэсканыя прыпухлыя рукі; павярнуўшыся да мяне, яна «датлумачыла»: – Гэта ж, кажуць, амерыканцаў з неба спускаюць. Каб нашу савецкую ўласць забраць... Хаця ж бы і вы не былі які шпіён...

Я не памыліўся, яна так і сказала: «шпіён». Мне гэта пачало ўжо надакучаць, і я не ўтрымаўся:

– Кіньце вы малоць глупства! Няўжо вы думаеце, што патрэбны нейкаму шпіёну?

Маё вельмі шчырае абурэнне, здаецца, заспакоіла жанчыну. Хаця не зусім, бо яна ўсё яшчэ паглядвала на мяне з падазронасцю – відаць, чутка пра мяне ўжо разнеслася па вёсцы. Усё гэта толькі раздражняла, псавала настрой.

Між іншым, з такімі недарэчнымі падазрэннямі я сустракаўся не ўпершыню. Адночы, калі я яшчэ працаваў на Беларускім

радыё, мы ўдвух з супрацоўнікамі Літаратурнага музея Янкі Купалы літаратарам Іванам Курбекам збіралі ў вёсцы Камуна Любанскага раёна матэрыял для перадачы «Гавораць героі паэмы “Над ракой Арэсай”». Мы хадзілі ад хаты да хаты, запісвалі галасы першых камунараў, па ходзе здымаючы фотаапаратам тое, што здавалася нам цікавым у вёсцы купалаўскіх герояў. І раптам на вуліцы наганяе хлапчук і кажа, што нас просіць старшыня сельсавета. Калі мы зайшлі ў сельсавет, старшыня – помніца, ён быў без нагі, – спытаўшы, хто мы такія, запатрабаваў у нас дакументы. Мы дасталі свае пасведчанні з месца работы. Хоць яны былі з фотакарткамі, усімі пячаткамі і подпісамі, старшыня аб’явіў нам, што дакументы не сапраўдныя, і патрабаваў даць другія. Пашпарты нашы былі ў любанскай гасцініцы, і больш нічога даць мы не маглі. Тады старшыня загадаў нам аддаць «рэпарцёр» і фотаапарат, дакументы таксама нам не вяртаў. Дзейнічаў ён вельмі рашуча, упэўнена. У сельсавеце – каля стала і ў дзвярах – стаяла нямала дужых вясковых хлопцаў, якія з цікавасцю назіралі, як старшыня затрымліваў «шпіёнаў», як званіў у раённую міліцыю, дакладваючы аб затрыманых, у якіх ён «ізыял фотоапарат і магнітофод». Нас, вядома, давялося потым адпусціць (трэба было бачыць, з якой незадаволенасцю аддаваў нам старшыня нашы «магнітофоды!»), хоць мы і патрацілі на гэты спектакль нямала дарагога нам часу...

Дарогай, па якой ездзіў некалі на вазку ў нясвіжскую дамініканскую школу Уладзіслаў Сыракомля, я – спачатку пехатой, потым на аўтобусе – добраўся да Нясвіжа пад вечар.

Гарадок якраз «абзаводзіўся» ценямі. З акна нейкай вежы, што маячыла над усімі дахамі дамоў і хат, цаляла ў вочы чырвонае вячэрняе сонца, якое расплылося па шыбе. За Слуцкай брамай нехта раскручваў – здаецца, «Запарожцам» – белы шлейф пылу, які так і вісеў над усёй паласой дарогі.

Уладкаваўшыся ў гасцініцы, я выйшаў пагуляць па горадзе. Накіраваўся да радзівілаўскага замка, дзе, шапочучы чаротам, залацела возера. Пры вуліцы, агароджаны мураванай сцяной, ішоў у неба велічны фарны касцёл. Ён якраз быў адчынены – там нешта рамантавалі. Я ўвайшоў усярэдзіну. Справа, на сцяне,

мне адразу кінуўся ў вочы знаёмы партрэт Уладзіслава Сыракомлі ў вялікай пазалочанай рамцы. Гэта мяне не здзівіла: тут, у Нясвіжы, ён быў дома. Тут, пачынаючы з 1833 года, гэта значыць з дзесяцігадовага ўзросту, жыве – спачатку вучыўся, а потым і працаваў у радзівілаўскай канцылярыі – будучы паэт, тут ён ведаў кожны камень на бруку, кожнае дрэва ў старажытным парку. Як ніхто лепей, ведаў ён і гісторыю горада пачынаючы ад даўнейшых часоў. З яе, з гісторыі Нясвіжа, і пачаў У. Сыракомля, па сутнасці, сваю працу па даследаванні мінуўшчыны Беларусі. Артыкул пра Нясвіж, які напісаў ён на падставе радзівілаўскіх архіваў, быў надрукаваны ў «Старажытнай Польшчы» Балінскага. Гісторыі Нясвіжа, яго быту і культуры, гістарычным помнікам прысвечаны таксама вялікі раздзел у «Вандроўках па маіх былых ваколцах». Можна смела сказаць, што і па сённяшні дзень гэтыя працы па гісторыі Нясвіжа найбольш поўныя. Без іх наўрад ці абыдзеца і цяпер любы даследчык гісторыі нашых гарадоў і мястэчак. З прац Сыракомлі мы даведваемся, напрыклад, пра тое, што Нясвіж некалі адыгрываў вельмі значную ролю як у культурным, гаспадарчым, так і палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага. Яго называлі нават «другой сталіцай Літвы» пасля Вільні. У сваіх «Вандроўках...» Сыракомля расказвае аб развіцці культуры, аб выдавецкай дзейнасці ў Нясвіжы выдатнага беларускага асветніка эпохі Адраджэння Сымона Буднага, чалавека энцыклапедычных ведаў, які добра валодаў многімі еўрапейскімі мовамі, у тым ліку чэшскай, італьянскай, грэчаскай, лацінскай, царкоўнаславянскай, стараяўрэйскай, але які тым не менш пісаў і друкаваў свае творы на роднай яму беларускай мове. «Глупствам з’яўляецца, – гаварыў ён, – пагарджаць мовай адной краіны і ўзносіць да неба мову другой». На беларускай мове Сымон Будны напісаў і выдаў у 1562 годзе ў Нясвіжскай друкарні адзін з найбольш значных сваіх твораў – «Катэхізіс», прызначаны для «паспалітага люду», а таксама іншыя кнігі.

Мяне захапілі яркія, багатыя фарбамі старажытныя роспісы – карціны на біблейскія тэмы, што былі на сценах і столі касцёла, а таксама шматлікія скульптурныя ўпрыгожанні і прадметы

дэкаратыўнага мастацтва. Пра іх я ведаў раней з літаратуры, у тым ліку ад Сыракомлі, але бачыў упершыню. Сам касцёл таксама цікавы для мяне як архітэктурны помнік мінулага. Пабудаваны ён быў яшчэ ў XVI стагоддзі па праекце італьянскага архітэктара Яна Марыі Бернардоні, якога запрасіў князь Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка. Князь задумаў зрабіць у гэтым касцёле скляпенне для пахавання людзей свайго роду. Кажуць, і цяпер там стаяць дубовыя ацынкаваныя труны з пахаванымі князямі розных пакаленняў. Пра гэтыя труны мне ўспомніўся верш Уладзіслава Сыракомлі, у якім паэт вельмі ясна, з характэрнай для яго іроніяй і выкрывальнай сілай выказаў свае адносіны да «мажнаўладцаў» – прыгнятальнікаў народа:

З трун гнілізнай вее – хоць там арыстакраты
Ляжаць у бальзаміне, злажыўшы галовы.
Згнілі паны і пані, адно ўбор багаты,
Шкілет, герб гавораць пра іх шлях жыццёвы.
Хацелі застацца ў гісторыі, у памяці людю.
Золатам ды крывёю свае імёны пісалі.
Так, былі і яны людзі – тут блюзніць не буду.
Толькі што, каб яны раптам з трун паўставалі?
Зноў бы беглі да іх на паклон, па спагаду,
А яны адварочвалі б вочы з пагардай?..*

З касцёла завяла мяне вуліца да замка, у якім месціўся санаторый «Нясвіж». Зялёныя агромністыя насыпы-валы, тоўстыя мураваныя сцены палаца, вузкія высокія вокны, глушыня ўнутранага двара – адусюль веяла старажытнасцю, часамі, якія даўно праяцелі, але, здавалася, нейкім чынам затрымаліся, зачэпіліся за гэты васьмь грудок зялёнае зямлі.

Свае ўражанні ад велічы нясвіжскага замка Уладзіслаў Сыракомля выказаў у санеце, які так і назваў – «Замак». Наогул, у Нясвіжы няма месца, якое б ён не апеў у сваіх паэтычных радках. Напрыклад, у цыкле санетаў «Успаміны Нясвіжа» паэт раскажаў і пра радзівілаўскія муры («Канторшчык бедны, там сядзеў я днямі»), і пра агульны выгляд горада («Малы запушчаны горад стаіць у руінах»), і пра Слуцкую браму, і пра радзівілаўскі звярынец Альба з летнім палацам, які, дарэчы, як з абу-

рэннем піша Сыракомля ў «Вандроўках...», быў ужо ў яго час «рукою нейкага спекулянта перароблены на простую гаспадарчую ферму», ад чаго «пазбавіўся сваёй аздобы». Шмат нясвіжскіх пейзажаў першай паловы XIX стагоддзя рассыпана і ў выдатнай паэме Сыракомлі пра яго «школьныя часы». Пра ўсё гэта я ведаў, прачытаўшы Сыракомлю, асобныя радкі і строфы былі ў памяці. Таму, калі блукаў па Нясвіжы, стваралася такое ўражанне, быццам горад мне даўно знаёмы і я цяпер толькі прыпамінаў, пазнаваў вядомыя мне мясціны.

На ўскраіне горада, за старым змрачнаватым паркам, мне падалося, што я іду якраз па той дарозе, якую некалі князь Кароль Радзівіл усыпаў соллю і ездзіў па ёй летам на санях, запрэжаных мядзведзямі. Дзядзька, які скошваў па броўках густы пырнік, пацвердзіў маю здагадку: сапраўды, гэта тая «белая» дарога, пра яе ён чуў ад старых. Пра гэтую дарогу, пра свавольствы князя пісаў і Сыракомля – як у нарысах, так і ў паэтычных творах. Князь марыў аб славе, аб людскай памяці, а дабіўся таго, што паэт «увекавечыў» яго як бяздушнага самадура, самахвальца, часова «вядомасць» якога вырасла на народнай крыві. Суровы прысуд вынес яму паэт у сваёй «народнай гутарцы» – «Глюмінацыя», пачутай тут, у Нясвіжы, ад старой беларускай жанчыны.

Ходзячы па крывых нясвіжскіх вулачках, я прыглядаўся да старых камяніц, да рэшткаў мураваных калон, гадаючы, дзе была, напрыклад, тая дамініканская школа, у якой вучыўся Сыракомля, і дзе той дамок, у якім кватараваў паэт. «Школа была ў кляштары, а кватэры ў месце» (гэта значыць у горадзе), чытаў я ў «Школьных часах». Але дзе канкрэтна яны знаходзіліся? Я дастаў з сакважы і разгарнуў «Вандроўкі...». З партрэта зноў глядзелі на мяне спакойныя вочы паэта, якія як бы гаварылі: што ж, разгадвай маю загадку, разгадвай, я сваё слова сказаў.

Сёння Нясвіж змяніў свой выгляд. Новыя, шматпавярховыя дамы, школы, магазіны, адміністрацыйныя будынкі, нядаўна пабудаваная аўтастанцыя добра ўпісваюцца ў стыль горада, мірна суседнічаюць са старажытнымі пабудовамі. І ўсё ж хацелася б, каб слаўнае мінулае горада неяк было ўвекавечана ў памяці нашчадкаў. Думаю, напрыклад, што помнікі такім двум выдатным

сынам Беларусі, як Сымон Будны і Уладзіслаў Сыракомля, якія праславілі Нясвіж, аддалі яму добрую частку сваіх сэрцаў, былі б тут вельмі да месца. Тым больш што Нясвіж усё болей і болей прыцягвае да сябе сваімі старажытнымі помнікамі турыстаў, якія з цікавасцю пазнаёміліся б таксама з жыццём і творчасцю гэтых выдатных культурных дзеячаў.

У 1844 годзе, згуляўшы вяселле з сямнаццацігадовай Паўлінай Мітрашэўскай, Уладзіслаў Сыракомля пакінуў сваю канцылярскую службу ў Нясвіжы і пераехаў з жонкаю ў Залуча – ціхі салаўіны куток на беразе Нёмана, дзе малады паэт задумаў пагаспадарыць на зямлі. Цяністай асфальтаванай дарогай, аздобленай высознымі Кацярынінымі бярозамі (якія, дарэчы, пачалі ўжо там-сям падаць), пагойдаў – праз сто з чвэрцю гадоў – і мяне аўтобус услед за паэтам да ціхаплыннага Нёмана.

Край паэтаў

У высокай, рыжаватай ад метлюкоў траве, не чапанай ні каровінымі зубамі, ні авечым капытом (тут – сенакос), стракаталі нябачныя конікі. Над зелянінай лугоў – адсюль, з узгорка, яны відаць далёка – стаяла, трохі прымружанае воблакамі, сонца. Аднекуль, здаецца, з таго унь раскідзістага куста, узляцела і пачала кружыць над паплавамі кнігаўка. Яе прарэзлівае «кні-гі! кні-гі!» то прыбліжалася да нас, то зноў аддалялася, прападаючы недзе за Нёманам. Ён, бацька Нёман, хаваючыся ў аеры, ішоў, аказваецца, зусім блізка. Яго лёгка было пазнаць па ланцугу лазнякоў, які, выгінаючыся, цягнуўся нізам логу.

Так, гэта было яно, Залуча (дарэчы, якраз так гавораць мясцовыя жыхары, а не Залучча, як пішуць некаторыя аўтары). Тое Залуча, дзе восем гадоў пражыў, арандуючы панскую зямлю, Уладзіслаў Сыракомля. Залуча, якім памечаны вельмі многія выдатныя творы паэта, напісаныя ў гэтым зацішным куточку беларускай зямлі, такія, да прыкладу, як «Хадыка», «Вясковы лірнік», «Добрыя весці» (на беларускай мове), «Пра заклёты скарб», «Аб Заблоцкім і мыле», «Над калыскай», «Прысвячэнне літвінам народных гутарак», нарэшце «Паштальён», верш, які

потым стаў шырокавадымай рускай народнай песняй «Ямщик». Тут, у Залучы, паэт шмат працаваў над перакладамі польскіх паэтаў-лаціністаў, а таксама над даследаваннем па гісторыі Беларусі, яе гарадоў і мястэчак, быту беларускага селяніна. «Залучы, часу ціхай працы і патайнага, не бачнага для вока набірання сіл, – пісаў у сваёй кнізе пра Сыракомлю А. Драгашэўскі, – абавязаны паэт найшчаслівейшым гадзінам свайго жыцця. Пасля Залучы, – працягваў крытык, – новых канцэпцый, вышэйшых ці хоць бы інакшых адносін да свету, да людзей, да прыроды ўжо не спадзяваймася... Творы пісацца яшчэ будуць, але плынь паэзіі будзе ліцца выжлабленым ужо рэчышчам, страціўшы свой разгон».

Пра Залуча, пра беларускую прыроду ў паэта назаўсёды засталіся самыя светлыя ўспаміны:

У дні маладыя, у час мой шчаслівы
І я араў наднямонскую ніву.
Знаю, як люд там жыве у хацінах,
Як жаць грамадою выходзяць жанчыны.
Я тыя лугі ўсе па паху пазнаю,
Па смаку ваду з той бруі адгадаю.*

Сюды, у ціхі паэтаў куток, мяне прыкаціла «Волга», якую мне далі ў рэдакцыі стаўбцоўскай раённай газеты «Прамень». Са мной былі фатограф газеты Міша Пражэнік і сакратар партарганізацыі тутэйшага калгаса Мікола Кавальчук, хлапец гадоў дваццаці двух, якога мы «прыхапілі» ў Аталезі – цэнтры калгаса. Абодва хлопцы вельмі зацікавіліся сваім земляком Уладзіславам Сыракомлем і з ахвотай ездзілі са мной па яго мясцінах. Па шырокіх, здзічэлых кустах бэзу, што зелянеў, як астравок, сярод паджоўклага ўжо жыта, мы адразу пазналі на ўзгорку арандатарскую сядзібу. Пра яе нам расказала ў Жукавым Барку васьмідзсяцігадовая бабулька, дадаўшы пры гэтым, што недзе там, як чула яна ад старых, схавана залатая калясачка. Сярод травы мы знайшлі валун з падмурка, старыя, з імхом цагліны, не зусім яшчэ засыпаныя ямы – ці не ад скляпоў? Так, якраз тут і стаяла, пэўна, Сыракомлева хата. Канчаткова ўпэўніліся мы

ў гэтым, прачытаўшы раздзел «Вандровак...» пра Залуча і верш «Пра маю старую хатку», у якім паэт пакінуў вельмі дакладнае яе апісанне:

Паркановай трапіш вулкай
Да старой пахілай хаты,
Да зямлі яе прыгнула,
Мох страху закрыў і латы.

Цераз шчыліны ў драніцы
Можна немаль бачыць неба.
Гэта ўсё – мая святліца,
Лепшай мне нідзе не трэба.

Астракол, нібы на варце,
Каля весніц, перад ганкам.
А ў аградачы, пры хаце,
Густалісты бэз альтанкай...

Праз аградку бачыш поле,
Як плыве здалёку Нёман.
А пры шчыльным астраколе
Ля вулля пчаліны гоман.

Тут маё ўсё ў агародзе,
Хоць убога ў ім і дзіка.
Тут я ў радасці, ў нягодзе
З рукапісам і матыкай.

(Пераклад У. Дубоўкі)

Магчыма, у гэтым кутку «ціхай працы» Сыракомля застаўся б да канца свайго жыцця, калі б аднойчы не напаткала яго няшчасце: смерць дзяцей. «Магіла на Стаўбцоўскім могільніку, – пісаў пра гэта паэт, – забрала ў мяне двое дзяцей – маю самую светлую надзею на будучыню. Хто не быў бацькам, ніколі не марыў, не зразумее таго болю... З гэтай часіны, – прызнаваўся ён, – старана, так дарагая сэрцу, стала для нас невыноснай... Не ведаючы, дзе ўзяць сілы для таго, каб застацца сярод тых мясцін і тых успамінаў, кінуўшы жменю пяску на апошнюю дамавіну, вырашыў я, як сапраўдны бадзяга, падацца адсюль куды вочы глядзяць. 17 верасня 1852 года, – з роспаччу працягваў

Сыракомля, – развітаўшыся з добрымі прыцелямі і кінуўшы затуманены слязамі погляд на дом, які перастаў ужо быць маім, і на ваколiцы, так любячы сэрцу, рушылі мы ў дарогу на Мiнск – да Вiльнi». (У Вiльнi, заўважу, паэт так і не знайшоў ужо шчасця: змучаны непасiльнай працай, прыцiснуты бясконцымі нястачамi, паэт хутка згас, пакiнуўшы за плячыма ўсяго 39 год жыцця.)

Злева ад Залучы, калi стаць тварам да Нёмана, відаць хаты Жукавага Барка. Залуча – гэта блiжэйшая ваколiца вёскi, яе выган. Нездарма паэт называў Жукаў Барок сваiм. Мiкола Кавальчук, якi быў неаб'якавы да гiсторыi свайго краю, прыгадаў, што ў Жукавым Барку нарадзiўся знаны вучоны XVIII стагоддзя Саламон Майман, якi быў знаёмы з Кантам і Гётэ і якi выдаў на нямецкай мове каля 30 прац па фiласофii і матэматыцы. Я ведаў пра Маймана з «Вандровак...» Сыракомлi, якi пiсаў пра яго як пра «вялiкага чалавека», «вядомага ў свеце вучонага», ведаў пра тое, што Майман некаторы час жыў у Нясвiжы, а вось што ён родам з Жукавага Барка – пачуў упершыню. Гаворачы пра Саламона Маймана, Мiкола прызнаўся, што, як гэта нi сорамна, ён дасюль чамусьцi нiчога не ведаў аб пражываннi ў Залучы Сыракомлi і цяпер быў прыемна здзiўлены. Ён здзiвiўся яшчэ больш, калi я расказаў, што ў Жукавым Барку ў той жа час, што і Сыракомля, жылі яшчэ два пiсьменнiкi – аўтар многiх раманаў і апавесцей з жыцця Беларусi Адам Плуг (сапраўднае iмя Антонi Пяткевiч; дарэчы, Пяткевiчы і цяпер ёсць у вёсцы) і беларускi паэт Вiнцэс Каратынскi, якога, паводле сведчання лiтаратара Юльяна Гарайна, адкрыў Сыракомля, дапамог яму выйсцi ў людзi. Адным словам, мы прыйшлi да вываду, што Жукаў Барок – цэлае гняздо паэтаў. Мусiць, якраз яго і меў на ўвазе крытык Спасовiч, калi пiсаў у 1889 годзе ў артыкуле «Уладзiслаў Сыракомля»: «З усiх родных зямель нашых найбольш багаты не толькi на мiнеральныя крынiцы, але і на кастальскiя крынiцы самароднай паэзii – край прынёманскi». І гэта гаварылася задоўга да таго, як у «прынёманскiм краi» забiлi новыя, магутныя і чыстыя «крынiцы самароднай паэзii». Гэта – Нiзок з ваколiцамi, дзе загучалi такiя самабытныя галасы нашай беларускай лiтаратуры,

як Паўлюк Трус, Кандрат Крапіва, Пятро Глебка. Гэта – Пясочнае, якому мы абавязаны многімі папулярнымі песнямі, напісанымі яго ўраджэнцамі – Анатолям Астрэйкам і Адамам Русаком. Гэта, нарэшце, – Мікалаеўшчына, калыска неўміручага Якуба Коласа, дзе сёння ўзышоў новы літаратурны падлесак – маладыя, здольныя беларускія паэты Мікола Маляўка, Алесь Камароўскі, Мікола Міцкевіч.

Пакінуўшы каля былой паэтавай хаты машыну, мы вырашылі прайсці па вуліцы Жукавага Барка. У праваднікі ўзялі Сыракомлю, разгарнуўшы яго «Вандроўкі...»: «Праз пясчысты насып уязджаем у вёску Жукаў Барок – працавіты люд урабіў праз вякі скупыя пяскі – збажына тут буйней кусціцца, чым у ваколіцы; люд сярэдняга росту, лагодных славянскіх рысаў твару, у чорных, з дамашняй воўны сярмягах, заклапочана снуе на сваіх шнурах. Вітаем яго па даўнім звычаі словамі «Бог у помач» і ад сэрца зычым яму поспеху ў яго мазалі. Вёска балотцiстая, бо ў нізіне, і хоць малая – складаецца з якіх дзесяці хат – усё ж, дзякуючы таму, што побач Нёман, – можа пахваліцца кузняй, млынам, царквой, плябаняй, лясніцтвам, вялікай новай карчмой і паромам».

Ведама, ні «чорных сярмяг», ні «шнуроў», ні балота не было тут цяпер і ў паміне. Але што ж, цікава, засталася ад былых пабудоў? Каля берага Нёмана мы знайшлі стары каменны млын. Пануры, з бародкамі моху, зарослы быльнягом – колькі праз яго ўцякло вады!

Але мяне больш за ўсё цікавіла ўніяцкая царква, якую, як піша на той жа старонцы Сыракомля, «каля 1720 году залажыў» тут «Кароль Станіслаў Радзівіл, літоўскі канцлер». Аказваецца, яна прастаяла ўсе свае 250 гадоў і толькі нядаўна была знесена. На яе месцы мы знайшлі кучы бітай цэгля і друзу. Мікола Кавальчук шчыра шкадаваў («Гэта было не пры мне, я б такога не дапусціў»). Ён пры гэтым раскажаў мне, што ў царкве было шмат кніг, у тым ліку старажытных, а таксама рукапісных, дзе рэгістраваліся ўсе падзеі вёскі, асабліва нараджэнне, шлюб, смерць прыхаджан. Усе гэтыя кнігі, як яму казалі, перавезлі ў Стоўбцы, пра іх павінны ведаць у раённым адзеле культуры.

Я адразу ўзгарэўся паехаць зноў у Стоўбцы: гэтыя кнігі, асабліва рукапісныя, былі б для мяне выдатнай знаходкай. Яны, ведама ж, шмат чаго расказваюць пра ўсё «паэтычнае гняздо» – і пра Саламона Маймана, і пра Вінцэся Каратынскага, і пра Адама Плуга, і пра Уладзіслава Сыракомлю! У іх, пэўна ж, хаваецца нямала тайнаў, якія памогуць даследчыкам вельмі многае растлумачыць з гісторыі нашай культуры і літаратуры. Мне ж, у прыватнасці, яны б дапамаглі разгадаць «загадку Сыракомлі». У паэта, як вядома, ёсць нямала твораў, напісаных на матэрыяле жыцця мясцовых сялян. Маючы пад рукамі запісы вясковых падзей, можна было б дакладна даведацца, наколькі праўдзівы быў паэт у сваіх творах, што было асновай яго творчасці, як ён выкарыстоўваў у ёй мясцовыя факты. Мне ўспомніўся пранікнёны верш Сыракомлі «Ратай да жаўранка», у якім паэт расказвае пра звычайную, а таму яшчэ больш жахлівую з’яву ў жыцці тагачаснага беларускага селяніна – вясновы голад:

Ты ўжо звоніш, жаўраночку, я ару таксама.
Табе лёгка – заляці, брат, да нябеснай брамы.
Раскажы там аб ратаях, долі невясёлай:
Люд вясне не рад, бо ходзіць голад зноў па сёлах.

Чалавек працнецца рана – рук крануць не ў сіле,
Песню спеў бы, толькі грудзі з голаду застылі.
Што нам кліч вясны-красуні, ранак той чароўны,
Калі зноў і зноў па мёртвых звоніць звон царкоўны.*

У канцы верша стаіць дата – «10 красавіка 1851 г.». І месца напісання твора – «Залуча». Відаць, паэт гэты страшны голад бачыў якраз тут, у Жукавым Барку. Каб упэўніцца ў гэтым, дастаткова перагартаць рукапісныя кнігі з рэгістрацыяй смерці сялян за час, якім пазначаны верш. На падставе запісаў можна дакументальна дамаляваць карціну той сялянскай бяды і гэтым самым упэўніцца, якія жыццёвыя крыніцы жывілі творчасць паэта. Гэтак жа сама можна, мусіць, даведацца і пра жыццёвую аснову верша «Пахаванне маладога аратага», напісанага ў тым жа 1851 годзе, толькі 10 жніўня. У ім паэт з вялікім спачуваннем («Чую, як кроў мая стыне ля сэрца») расказвае, як вязуць на могількі

і хаваюць зусім яшчэ маладога селяніна, загубленага цяжкім паднявольным жыццём. Ёсць пра верш сведчанне Вінцэся Каратынскага, які быў сакратаром Сыракомлі: «Штуршок да напісання гэтага верша даў Кандратовічу сапраўдны выпадак у вёсцы Жукаў Барок, якую арандаваў паэт». Наколькі дакладныя гэтыя словы? Хто быў той «малады ратай»? Адказ на гэтыя пытанні, напэўна ж, хаваецца ў царкоўных запісах – такая падзея не магла прайсці міма царквы. Такім вось чынам можна было б «праверыць» шмат якія вершы Сыракомлі.

Але мае надзеі лопнулі, як той мыльны пухір, калі я, вярнуўшыся ў Стоўбцы, зайшоў у адзел культуры райвыканкама: там мне сказалі, што кнігі з жукаборскай царквы... спалілі. Убачыўшы мае здзіўленне і расчараванне, Таіса Сцяпанаўна Дзіянава, супрацоўнік аддзела культуры, параіла мне схадзіць да качагара, які паліў кнігі, – магчыма, у яго што-небудзь ды засталася. Жыве ён недзе на вуліцы Гагарына. Зваць – Міхаіл Кандратавіч Пляскач. Што ж, на ўсякі выпадак трэба схадзіць. Вясёлы гаваркі дзядзька, у якога я папытаў, дзе жыве Пляскач, з ахвотай узяўся правесці мяне.

– Па носе пазнаю: вы – яго радня, – сказаў дзядзька.

Я толькі ўсміхнуўся, не спяшаючыся яго расчароўваць: у дзядзькі, мне здалася, засвярбеў ужо нос, нешта прадчуваючы.

Высокі светлы дом Плескача хаваўся ў зеляніне дрэў і кустоў. Сад быў зайздросны, добра дагледжаны. Дзядзька, не глядзячы, адшчапіў звыклым рухам рукі дашчаныя зялёныя варотцы і ўпэўнена пашыбаваў да ганка, а потым па дывановай дарожцы на верандзе ў дом. Там нікога не аказалася, і дзядзька павёў мяне ў сад.

– Дзе ты там, старая развалюха? – гукнуў ён і, пачуўшы голас Плескача, дадаў: – Ідзі скарэй – госця табе прывёў. З тваёй, з Плескачовай, хеўры.

Пляскач, не надта стары, моцны чалавек, паволі расхінаючы галіны яблынь, падышоў да нас.

– Ну, пазнаеш? – пытаў дзядзька. – Пазнавай, пазнавай – нос у яго твой.

Пляскач акінуў мяне ўважлівым поглядам і паціснуў плячыма. Каб не рабіць з сябе загадкі, я адразу растлумачыў, хто

я і чаго сюды прыйшоў. Дзядзька, які мяне прывёў, пачуўшы пра нейкія кнігі, прыкметна расчараваўся і, даўшы «бывайце здаровы», хуценька паціснуў за вароты.

– Што праўда, то праўда, кнігі мы спалілі, – расказваў Пляскач. – Звалілі к нам, у качагарку, – прайсці не было як. Яны там доўга ляжалі. Усе Стоўбцы хадзілі туды – што хто хацеў, тое і браў. Кніг гэтых было, можа, дзвесце – цэлая гара. Усякія там былі – і друкаваныя, і так, ад рукі пісаныя. Якім было мо па тысячы гадоў – тоўстыя, счарнелыя, крыж залачоны пасярэдзіне. У другіх было запісана, калі хто радзіўся, вянчаўся, прычашчаўся. Я дажа сябе там быў знайшоў... Чакалі мы, чакалі, калі іх забяруць, асвабадзяць нам праход і – па кнізе, па кнізе – пачалі падпальваць імі ў печы. Нас тады чатырох было, качагараў. На змену палілі. Больш як на месяц хапіла іх для распалу...

– А хто прывёз іх да вас, гэтыя кнігі?

– Распараджаўся імі былы намеснік старшыні райвыканкама Ліцко, – адказаў Пляскач. – Не ведаю, можа, ён не ўсе нам скінуў...

Разам з інструктарам райкама партыі Сашам Турко, вельмі цікаўным і дапытлівым хлопцам, які нядаўна скончыў універсітэт у Мінску і цяпер піша кнігу па гісторыі Стаўбцоўшчыны, мы адшукалі шыкоўны, у зеляніне дом Ліцко. Жанчына, якая выйшла нам насустрач, сказала, што гаспадара дома няма – пайшоў купляць муку. Падышлі к магазіну. Саша адразу знайшоў у чарзе Ліцко.

– Кнігі? – павярнуўся да мяне сярэдніх гадоў мужчына з поўным, старанна выгаленым тварам. – У мяне нічога не засталася – усё спалілі качагары, – і ён зноў адварнуўся, даючы нам зразумець, што размова скончана.

Выпадкова я даведаўся, што ў гаражы райвыканкама частка кніг, праўда, з другой, Велікасульскай, царквы, усё ж захавалася. «Я збіраўся паведаміць куды-небудзь у Мінск, – сказаў мне цяперашні намеснік старшыні райвыканкама Юнцэвіч, – і так не сабраўся дасюль».

Антон Уладзіміравіч дазволіў мне паглядзець гэтыя кнігі. Сярод іх я знайшоў камплекты «Мінскіх епархіяльных ведамасцяў»,

кнігі царкоўных запісаў дзевятнацатага і нават васьмнацатага стагоддзяў, дарэвалюцыйныя брашуры, кнігі на лацінскай мове.

Быў ужо мяккі празрысты надвечорак. Сонца яшчэ свяціла, але дзённая гарачыня патроху спадала. Далёкая паласа лесу, палавы і палеткі збажыны і бульбы, нічым не затуманеныя (марыва ўжо знікла), праглядваліся прарэзліва ва ўсіх сваіх фарбах – як намалёваныя. І мне раптам уздумалася, не чакаючы заўтрашняга дня, цяпер вось і пачаць сваю далейшую вандроўку ў новую мясціну, звязаную з Сыракомлем, – вёску Мархачоўшчына. Балазе яна зусім недалёка ад Стоўбцаў. У Мархачоўшчыне, куды пераехалі з Кудзінавіч бацькі Сыракомлі на новую арэнду, паэт правёў частку сваіх дзіцячых і юнацкіх гадоў: сюды прыезджаў ён з Нясвіжа на канікулы, тут пасля заканчэння вучобы памагаў бацьку па гаспадарцы. Мне трэба было хоць адным вокам глянуць на тыя мясціны. Я адправіўся туды пеша і, падсеўшы па дарозе на праезджы аўтобус, праз колькі часу быў там. Типовая беларуская вёсачка – сярод лугоў і пералескаў. За агародамі, па зялёнай лагчыне, слаўся ўжо бялявы туман. Каля лесу стаяў роўны белы слуп дыму, які таксама потым апускаўся ўніз і вісеў на грудзях пацямнелага лесу раўнюткаім поясам. Адразу, самі сабой, усплылі ў памяці радкі Сыракомлі з яго вялікай лірычнай паэмы «Радавіты Ян Дэмбарог»:

Вячэрнім часам, у светлым маі,
Як салавей у садку зазвоніць,
Мы з хлопцамі сельскімі мчымся на конях –
Ізноў на начлег, да зялёнага гаю...

Там гэтулькі песень, вясёлых жартаў,
Шчыmlівых страхаў і пагаданак!
У вёсцы пеўні пяюць ужо ранак.
А нам не спіцца – шчырая ворта!

Бо дзе ты ўспіш гэтай ноччу маёвай:
То конь заржэ, то полымя блісне,
То птаства раптам, нібы наўмысне,
Ударыць трэлли з сядзібы альховай...

Гэтыя паэтычныя строфы, як і ўся паэма, прыйшлі адсюль, з Мархачоўшчыны. Якраз тут ганяў малады Людвік з вясковымі

хлапчукамі на начлег імклівыя табуны коней, тут бачыў ён узыход і заход сонца, слухаў салаўіныя спевы і начныя шолахі лесу. Тут упершыню ўспыхнуў у сэрцы маладога паэта, уносячы яго да нябёс, магутны агонь маладога каханья.

Адсюль, ад Мархачоўшчыны, як я даведаўся, рукой падаць і да Мікалаеўшчыны – радзімы Якуба Коласа. Адна зямля, адны і тыя ж крыніцы жывілі, аказваецца, творчасць абодвух паэтаў. Добра было б пахадзіць як можна болей па гэтай спеўнай зямлі, пажыць тут месяц-другі, пазнаёміцца з усімі вясковымі дзядзькамі і цёткамі, маладымі і старымі, – яны, іх расказы, я ўпэўнены, далі б мне намнога больш, чым любя, нават самыя выдатныя кнігі. Але на гэта патрэбен час, якога ў мяне вечна не хапае.

Вярнуўшыся ў Стоўбцы і пераначаваўшы ў гасцініцы, я сеў раніцай на аўтобус, які хутка завёз мяне ў гарадскі пасёлак Мір. Гэта таксама – адна з «ваколіц» родных мясцін Сыракомлі.

...У карчме было накурана. За столікам, застаўленым бутэлькамі і талеркамі з закускою, лілася жывая, бесцырымонная гаворка: выкладваліся ўсе навіны, якіх было шмат пасля апошняга кірмашу. Сыракомля, які таксама весяліўся тут з сябрамі, звярнуў увагу на сумнага, маўклівага дзядзьку, што сядзеў за суседнім столікам. «Можа, чалавеку няма за што выпіць?» Доўга не думаючы, Сыракомля наліў чарку і паклікаў да стала дзядзьку. Сябры пацясніліся, далі сесці. Калі чалавек выпіў, Сыракомля папытаў у яго, чаму ён такі сумны, што яго гэтак гняце. І вось дзядзька расказаў сваю гісторыю. Калі ён быў малады і служыў тут, у Міры, на пошце фурманам, пакахаў у адным сяле дзяўчыну. Ужо мелася быць вяселле, але здарылася няшчасце: каханая заблудзілася ў час завірухі ў полі і замерзла. Везучы пошту, юнак чуў, як нехта клікаў яго, але вырашыў, што яму гэта здалася. Вяртаючыся назад, фурман знайшоў у снезе сваю каханую нежывою... Гісторыя, расказаная дзядзькам, вельмі ўсхвалявала Сыракомлю, і ён, вярнуўшыся з кірмашу ў сваё Залуча, запісаў яе так, як чуў, толькі ў форме верша. Праз нейкі час рускі паэт Леанід Трэфалеў пераклаў гэты твор на рускую мову пад назвай «Ямщик». Хутка пра гісторыю, пачутую Сыракомлем у маленькім мястэчку Мір, спявала ўся Расія, уся Беларусь:

Когда я на почте служил ямщиком,
Был молод, имел я силенку,
И крепко же, братцы, в селенье одном
Любил я в ту пору девчонку...

Гэты варыянт гісторыі стварэння песні «Ямщик» распавяла мне ў Міры пенсіянерка Аляксандра Мацвееўна Паўлоўская, якая якраз замяшчала на кароткі час сакратара мірскага гарпаялкавага Савета. Аляксандра Мацвееўна, якая была актыўнай удзельніцай Беларускай работніцка-сялянскай грамады, вельмі цікавілася гісторыяй свайго краю, фальклорам. Напрыклад, яна мне сказала, апрача ўсяго, паданне пра заклітую панну, якая нібыта ходзіць ночамі па Мірскім замку. Ці не гэтае паданне легла ў аснову гутаркі Сыракомлі «Пра закліты скарб»? З апавяду Аляксандры Мацвееўны я даведаўся таксама, што калісьці ў Міры былі гандляры Заблоцкія. Я адразу ўспомніў другую гутарку Сыракомлі – «Аб Заблоцкім і мыле». Значыць, з Міра, з тых вясельных гулянак у карчме паэт прынёс не адзін свой выдатны твор.

Калі ў пакой зайшла бібліятэкарка, Аляксандра Мацвееўна сказала ёй, знаёмячы са мной: «Чалавек цікавіцца пра нашага Сыракомлю». І сапраўды, міране могуць з поўным правам называць паэта сваім. Тут ён быў як дома. Вось як пісаў Уладзіслаў Сыракомля Рамуальду Падбярэзскаму 18 чэрвеня 1848 года: «У сваіх вандроўках па Літве, магчыма, давядзецца табе праязджаць праз Мір, там папытаеш пра мяне ў любога, хто сустрэнецца (а там кожны ведае мяне па імя, прозвішчы, псеўданіме, празванні «паэт»), то раскажа табе, дзе Залуча...»

У Міры мне даўно хацелася паглядзець старажытны замак – выдатны помнік архітэктуры Беларусі. Мірскі замак! Я не здзівіўся, убачыўшы яго ў рыштаваннях: па вельмі мудрым рашэнні нашага ўрада распачата рэстаўрацыя гэтага помніка культуры беларускага народа. На ўнутраным двары я сустрэў рабочых, якія толькі што крылі жоўтай свежай дошчачкай дахі вежаў і цяпер – па рыштаваннях – сышлі долу перакусіць. Адзін з іх, Міхал Антонавіч Крупко, раскажаў мне, што некалі служыў у гаспадары замка – князя Святаполка Мірскага – і што той хацеў поўнасю аднавіць гэты замак, які дастаўся яму ў спадчыну.

За адзін толькі агляд яго ён меркаваў мець ад наведвальнікаў вялікія прыбыткі нават у той, не «модны» на турыстаў, час. Рабочыя расказалі мне, як яны будуць аднаўляць замак, што папраўляць, што дабудуўваць. Успомніўшы, што пра Мірскі замак пісаў у сваіх «Вандроўках...» Уладзіслаў Сыракомля, я дастаў і разгарнуў кнігу. На самай першай яе старонцы быў малюнак Мірскага замка. Рабочыя вельмі зацікавіліся ім: гэтаму ж малюнку было прыкладна 120 гадоў. Параўноўваючы малюнак з «натурай», мы знайшлі месца, адкуль мастак маляваў замак. Аказалася, што на пярэднім яго плане не было цяпер той невялікай прыбудовкі-тэрасы, што значылася на малюнку. Міхал Антонавіч сказаў, што пра гэта трэба будзе паведаміць галоўнаму інжынеру, які цяпер недзе ў Мінску. Я параіў яму запісаць назву кнігі – што ж, хай і сёння паслужыць Уладзіслаў Сыракомля на карысць людзям.

Ад міран я даведаўся, што не вельмі далёка адсюль і мястэчка Паланэчка, пра якое я ўпершыню прачытаў у Сыракомлі, але чамусьці не верыў у сапраўднае яго існаванне: сама назва гучала для мяне неяк экзатычна. З Паланэчкай, з яе ўладаром звязана, аказваецца, яшчэ адна старонка жыццёвага шляху Уладзіслава Сыракомлі, якую, здаецца, ніхто не адгарнуў. Але перш – пра яго ўладара. Ім быў князь Канстанцін Радзівіл, які яшчэ ў 1820-я гады знаходзіўся ў цесных сувязях з прагрэсіўнымі арганізацыямі Польшчы, Беларусі і Расіі, з'яўляўся адным з кіраўнікоў антыцарскага Патрыятычнага таварыства. На Канстанціна Радзівіла была ўскладзена важная місія па наладжванні сувязяў гэтай агульнапольскай арганізацыі з дэкабрыстамі. Дзеля гэтага ён неаднаразова сустракаўся ў Вільні з рускім рэвалюцыянерам Аляксандрам Бястужавым, меў з ім працяглыя гутаркі на рэвалюцыйныя тэмы, потым вёў перапіску. Вядома, Канстанцін Радзівіл не пазбегнуў бы кары, але Пецярбургскі следчы камітэт даведаўся пра гэта позна, калі следства над дэкабрыстамі закончылася. Даведаўся толькі тады, калі было выкрыта Патрыятычнае таварыства, і Канстанцін Радзівіл аказаўся ў сувязі з гэтым арыштаваны. У 1840-я гады князь жыве ў сваім маёнтку ў Паланэчцы і, як відаць, не здрадзіў ліберальным перакананням. Ён групаваў вакол сябе тутэйшую прагрэсіўную інтэлігенцыю,

прыкладаў намаганні па развіцці культуры краю. Яркім сведчаннем гэтага было тое, што ў палацы Канстанціна Радзівіла ў Паланэчцы знаходзілася рэдакцыя часопіса «Люд і час», які выдаваў Януары Філіповіч. Часопіс «Люд і час» меркавалася зрабіць цэнтрам культурнага жыцця краю «па Віліі і Нёману». Адною з асноўных задач выдання з'яўлялася вывучэнне мовы, звычайў і фальклору тутэйшага люду, г. зн. беларускага народа.

Уладзіслаў Сыракомля з ахвотай прыязджаў да князя Канстанціна Радзівіла, які даў прытулак рэдакцыі такога часопіса. Вось як гаворыць пра гэта ў сваіх «Карцінах з узбярэжжа Нёмана» Вінцэс Каратынскі: «Кандратовіч... абыходзіў панскія дамы, ахвотна кружачыся толькі ў шэрай сферы. Адзіным з гэтага выключэннем быў дом князя Канстанціна Радзівіла ў Паланэчцы».

У стварэнні часопіса, як відаць, Уладзіслаў Сыракомля прымаў самы актыўны ўдзел. Паэт адразу ж адгукаецца станоўчай рэцэнзіяй у газеце «Тыгоднік Пэтэрсбургскі» на выхад першага нумара часопіса. Гаворачы пра змешчаныя ў часопісе апісанні абрадаў і вясельных песні беларускага народа, сабраныя ў Падзвінні, Сыракомля заклікае інтэлігенцыю збіраць народную паэзію: «Будзем жа цаніць гэтыя працы, рабіць усё, каб яны з'яўляліся і далей. Хочацца верыць, што мы хутка будзем мець камплектны збор песень народа з усіх мясцовасцяў нашага краю». Заканчваючы рэцэнзію, Уладзіслаў Сыракомля прапаноўвае літаратарам падтрымаць маладое выданне.

На жаль, першы нумар часопіса «Люд і час» аказаўся і апошнім. Быў падрыхтаваны і другі нумар, але ён па невядомых прычынах не ўбачыў свету. Адзіны нумар «Люд і час» стаў помнікам культурнага руху, які распачынаўся ў Беларусі ў першай палове XIX стагоддзя.

Да Паланэчкі з Міра з'ездзіць мне не ўдалося: дзень ужо быў на зыходзе, і я проста не знайшоў у той бок ніякага транспарту.

Пілігрым у канцы вандроўкі

З Міра я трапіў у Наваградак, дзе сцежкі Сыракомлі перапляталіся са сцежкамі Адама Міцкевіча і Яна Чачота – усе яны вучыліся ў адной і той жа школе. Сыракомля, хоць і ў меншай

ступені, чым Міцкевіч і Чачот, але ўсё ж ведаў Наваградчыну, хадзіў па яе дарогах. Ёсць звесткі, што ён быў частым госцем у «міцкевічаўскіх» Шчорсах, дзе па матэрыялах бібліятэкі Храптовічаў займаўся вывучэннем гістарычнага мінулага Беларусі. Пра ўсё гэта не забываюць наваградчане. У даволі багатым краязнаўчым музеі Валеўскай сярэдняй школы, што за два кіламетры ад возера Свіцязь, ёсць добра аформлены стэнд пра Уладзіслава Сыракомлю. Экспанаты, звязаныя з жыццём і творчасцю паэта, бачыў я і ў Шчорсаўскім краязнаўчым музеі. На жаль, у вялікім, добра абсталяваным музеі Адама Міцкевіча ў самім Наваградку не знайшоў пра Сыракомлю нічога.

Узяўшы тэмай свайго даследавання творчую дзейнасць «вясковага лірніка», я паспеў к гэтаму часу перавярнуць нямала літаратуры, надыхацца ў літаральным сэнсе пылам вякоў, падымаючы ў архівах Мінска, Вільнюса, Львова пажоўкляя ад часу паперы, многія з якіх пасля Сыракомлі не бачылі вочы даследчыкаў. Я перачытаў амаль усё, што выйшла з-пад пярэа паэта. Тое, што здолеў знайсці ў кнігасховішчах Савецкага Саюза, а таксама і часткова ў Польшчы, наладзіўшы з асноўнымі бібліятэкамі Польшчы перапіску і ўзаемны абмен фотакопіямі патрэбных матэрыялаў. І перада мной паступова вырысоўваўся творчы партрэт выдатнага паэта-дэмакрата XIX стагоддзя, яго чалавечы воблік – такі, які быў у сапраўднасці.

Дык хто ж ён такі, гэты Уладзіслаў Сыракомля? Што значыць ён для нас, беларусаў? Якое месца павінна займаць яго постаць у гісторыі нашай культуры?

Непрымірымы вораг прыгонніцтва, Уладзіслаў Сыракомля стаяў у самым цэнтры антыпрыгонніцкага руху на Беларусі. Вось як успамінала пра ўздзеянне яго паэзіі на грамадства таго часу Э. Ажэшка: «Як звычайна бывае, на гэты велізарны разумовы рух уплывала многа фактараў, у тым ліку і літаратура. Сялянскія аповесці Крашэўскага читалі, разрывалі на часткі, развозілі. “Абломак” Качкоўскага меў поспех... але самае моцнае ўражанне тут, на Літве, рабіла паэзія Сыракомлі». Далей Э. Ажэшка гаворыць, што ёй добра запомніўся «вялікі дэмакратычны і, разам з тым, узвышаны дух» яго вершаў. Гэты «вялікі дэмакратычны

дух» паэзіі У. Сыракомлі быў галоўнай прычынай таго, што «вясковы лірнік», як сцвярджаюць сённяшнія даследчыкі польска-рускіх літаратурных сувязей, «побач з Бёрнсам і Шаўчэнкам быў адным з найбольш любімых паэтаў рускай інтэлігенцыі». Максім Горкі ставіў яго ў адзін рад з Пушкіным, Шэлі, Гейнэ, Міцкевічам. Захоплены вялікім антыпрыгонніцкім пафасам творчасці У. Сыракомлі, яе глыбокай народнасцю, рускі крытык М. Аксакаў называў «вясковага лірніка» «сапраўды народным паэтам, народным гусяром». Высокім званнем народнага паэта надзяляюць У. Сыракомлю ў розныя часы і польскія даследчыкі Ю. Крашэўскі, А. Тышыньскі, А. Драгашэўскі, У. Спасовіч, В. Кубацкі, Ю. Гамуліцкі, Ф. Беляк і іншыя.

«Я літвін», – казаў неаднаразова паэт і падкрэсліваў, што і яго «прапрадзед» быў «шчырым літвінам». «Літоўскім лірнікам», «літоўскім паэтам», «песняром Літвы» называлі У. Сыракомлю ў польскім, рускім і замежным друку пры яго жыцці і доўгі час пасля смерці. Вось што пісаў, напрыклад, М. Аксакаў: «Калі паэт можа прысвяціць усю сваю дзейнасць аднаму якому-небудзь прадмету, вакол якога, як бы вакол агульнага цэнтра, лунаюць і кружацца ўсе вобразы, думкі яго і летуценні, у якім, нібы ў фокусе, збіраюцца ўсе водгукі і ад якога ўсе любоўныя струны яго атрымліваюць асаблівы водгалас і каларыт, – то такім прадметам, бясспрэчна, з’яўляецца для Сыракомлі Літва. Куды б ні накіраваўся вольны лёт яго натхнення, у якую б сферу ні залятала думка яго, якія б ні кранаў ён струны душы – заўсёды... выступае з масы вобразаў усё адзін і той жа вобраз айчыны, які ён па-мастацку і любоўна малюе». Тое самае канстатуе, напрыклад, і В. Касцялкоўская, называючы Сыракомлю «песняром Літвы». У гэтым жа не раз прызнаваўся сам паэт:

Пра адно я толькі спяваю, хоць на розныя ноты:
Хай жыве наша Літва! Хай жывуць літвіны!

У вершы «Што ўмею намаляваць» У. Сыракомля таксама сцвярджае, што, калі ён бярэ ў рукі аловак, заўсёды ў яго атрымліваецца «альбо літоўская хатка, альбо касцельчык вясковы, альбо дворык літоўскі». «Нічога іншага, – гаворыць паэт, – я не ўмею

маляваць на паперы: толькі тое, што палюбіў усёй сваёй душой». Літвою У. Сыракомля, як і наогул яго сучаснікі, называў Беларусь. Тут (вёска Смольгаў на Любаншчыне) у 1823 годзе нарадзіўся паэт, тут (спачатку на Палессі, а потым на Нясвіжшчыне і Стаўбцоўшчыне) правёў ён асноўную частку свайго жыцця. Апошнія дзесяць гадоў (1853–1862) У. Сыракомля пражыў у фальварку Барэйкаўшчына, што на дарозе з Вільні да Ашмян. Тут паэт таксама быў сярод беларускага насельніцтва. Пра гэта сведчыць сам У. Сыракомля, сцвярджаючы, што «люд падвіленскі... гаворыць па-русінску», г. зн. па-беларуску. Тое, што У. Сыракомля, гаворачы пра Літву як сваю радзіму, меў на ўвазе не што іншае, як Беларусь, добра разумелі праз 50 гадоў пасля яго смерці нават польскія аўтары. Ч. Янкоўскі ў артыкуле «Літва» пісаў, што калі б Сыракомля ўстаў з магілы, то ён «аказаўся б не на Літве, а на Беларусі, дзе ўбачыў Кандратовіч святло і дзе пражыў свой век – паміж Залучам і Барэйкаўшчынай». Вядомы польскі літаратуразнаўца А. Брукнер, азнаёміўшыся з творчасцю паэта, прыйшоў да высновы, што У. Сыракомля – «сапраўдны пясняр беларускай зямлі, ні ў якім разе не літоўска-жмудскай... яго “Улас” (г. зн. *Włas-Źłajej*), “Янка-цвінтарнік” і г. д., яго засцянкавая шляхта, Лагода ці Дэмбарог нават – гэта сапраўдная беларуская кроў». Тое, што У. Сыракомля быў усё жыццё ўлюбёны ў Беларусь, адразу кідалася ў вочы даследчыкам і біёграфам паэта. «Сыракомля, – пісаў у сваіх успамінах пра “вясковага лірніка” Г. Мяжэнскі, – перавышаў пачуццём і надзвычайнай любоўю да роднай зямлі, можна сказаць, усіх сучасных яму паэтаў... Словам, усё, што гэты чароўны паэт выліваў са сваіх збалелых грудзей, дыхае сапраўднай любоўю – любоўю да ўсяго таго, што сваё, што роднае!»

Матывамі патрыятызму прасякнута ўся творчасць У. Сыракомлі – паэзія, драматургія, проза, публіцыстыка. Паэт лічыў, што любоў да сваёй зямлі, да Бацькаўшчыны – самае высакароднае пачуццё. Ён адкрыта асуджаў тых, хто адракаецца ад свайго толькі таму, што яно сваё, хто, забываючы звычаі роднага краю, слепа пераймае ўсё замежнае, чужое, хто мяняе свой родны край на чужыну. Той, піша паэт у адным з вершаў, хто туліцца

на чужыне, хто пазнаў там, «што дым родны значыць», цяпер, каб была магчымасць вярнуцца, «ішоў бы да Літвы абдзёрты і босы... Хворы, вярнуў бы здароўе сваёй душы ад шклянкі вады з Нёмана альбо Гарыні». У творах Сыракомлі можна знайсці нямала прачулых радкоў, прысвечаных родным ваколіцам. Гэта вершы і паэмы пра «смутны краю Палессе» («Улас»), пра над-нёманскія лугі, якія паэт можа пазнаць «па паху» («Кавалак хлеба»), пра камяніцы і паркі Нясвіжа, «дзе над сінім азерцам стаіць стары замак» («Пілігрым»), пра вуліцы Мінска, які паэт называе «родным» («Тост у доме В. Марцінкевіча», «У коле знаёмых у Мінску») і г. д.

Адправіўшыся ў падарожжа па Польшчы (дарэчы, У. Сыракомля ўпершыню наведаў яе ў 1856 годзе, г. зн. усяго за 6 гадоў перад смерцю, будучы ўжо шырокавядомым паэтам), ён заўважае: «Тут, на польскім баку Нёмана, усё не такое, як у нас». Падарожнічаючы па Польшчы, Сыракомля ні на міг не забывае пра свой родны край, сумуе па ім, а ўбачыўшы Карпаты, не можа ўтрымацца, каб не ўзняцца на высокую гару: магчыма, яму ўдасца ўбачыць адтуль «родную Літву».

Вядома, што У. Сыракомля наадрэз адмовіўся ад вабных прапаноў перабрацца жыць у Варшаву, дзе яму як папулярнаму паэту і публіцысту давалі пасаду рэдактара спачатку «Бібліятэкі Варшавскай», а потым «Газэты Цодзенэй» – паважных польскіх выданняў таго часу. Вось як гаворыць пра гэта сам паэт у пісьме да А. Плуга: «Прапанову ўзначаліць рэдакцыю я не прыняў, прычыны ты павінен зразумець. Туга па краі, па сваіх, па Вільні забіла б мяне...»

Аб беларускім патрыятызме У. Сыракомлі вельмі яскрава сведчыць вершаванае апавяданне («гавэндэ») «Жменя пшаніцы». Старому Сцяпану, войту, пра якога аўтар гаворыць, што «такога чалавека і са свечкай не знойдзеш», было даручана падбраць сабе замену. Каб выбраць са сваіх трох сыноў новага войта, мудры і справядлівы стары вырашыў наладзіць ім экзамены. Ён адправіў усіх трох у розныя краіны: «Хто з чужой стараны прынесе найбольшую карысць, той стане войтам». Старэйшы сын, Рыгор, вярнуўшыся з Нямеччыны, з захапленнем расказвае

бацьку і грамадзе, «які быт у немцаў мілы», якія там капелюшы і кафтаны. «Што тут казаць пра сярмягу? – гаворыць сваім слухачам Рыгор. – Крой дзівацкі ў яе, нечуваны: адразу па ёй відаць галечу! Перакройма ж світкі на кафтаны!» – «Не, яму не быць войтам!» – сказаў на гэта сам сабе стары Сцяпан. Другі сын, які ездзіў у Польшчу, у Кракаў, «тонам зуха» расказвае пра свае ўражанні: «Якая там мова! Проша пана, якія песні! Кожны напявае кракавяка. А мы спяваем так нудна...» І малады «зух» самаўпэўнена прапаноўвае сялянам: «Ведаеце, братва, якую дам параду? Кіньма нашы старыя песенькі, паспрабуем танцаваць кракавяк, а я буду весці рэй». Стары Сцяпан, які выказвае настроі і погляды сялян, адразу ж зазначае: «Не, не быць і гэтаму войтам!» І толькі трэці сын, Сымон, які з пашанай і любоўю ставіўся да культуры свайго народа і які прывёз з Украіны на развод жменю пшаніцы, заслужыў бацькава бласлаўленне на пасаду войта. Заканчваючы апавяданне, У. Сыракомля гаворыць, што толькі дурань «хоча нямецкім адзеннем пакрыць цела славяніна». Але большы дурань той, хто «пагарджае бацькоўскай зямлёй», хто мяняе родныя песні на «нейкую песеньку з чужой нівы».

Шчырую любоў паэта да Беларусі польскія шавіністы лічылі літоўскім сепаратызмам, тым сепаратызмам, у якім яны абвінавачвалі і выдатнага беларускага рэвалюцыянера Кастуся Каліноўскага, сапраўднага патрыёта Беларусі і разам з тым перакананага інтэрнацыяналіста. Ці не таму доўгі час творчасць У. Сыракомлі адсоўвалася недзе на задні план, ігнаравалася, на што звярнуў увагу яшчэ А. Драгашэўскі, дзівячыся «ўбоству літаратуры пра літоўскага лірніка». «Тэарэтыкі» тыпу С. Цывінскага проста заяўлялі, што ў наш век «значэнне Сыракомлі зменшылася», прызнаючы разам з тым, што яго творчасць будзе мець цікавасць больш доўгі час хіба толькі сярод шырокіх мас «на ўсходніх крэсах». Толькі сённяшнія літаратуразнаўцы Польшчы рашуча адхіляюць гэтую недаацэнку творчасці выдатнага паэта-дэмакрата, пра што сведчыць, напрыклад, грунтоўны артыкул В. Кубацкага «Гавэнда пра Сыракомлю», дзе ён пераканаўча даводзіць, што У. Сыракомля – паэт «далёка не малой меры».

«Сепаратызм» У. Сыракомлі меў у сваёй аснове класавыя карані. Перад ім стаяла дылема: з кім ісці – з польскім панам, прыгоннікам супроць беларускага селяніна ці, наадварот, – з беларускім селянінам супроць польскага пана. У. Сыракомля фактычна выбраў апошняе. Паэт паслядоўна, з уласцівай яму публіцыстычнай страснасцю абараняў інтарэсы запрыгоненага беларускага селяніна, змагаючыся за яго разняволенне, за адмену бесчалавечнага прыгоннага права, якое зжыло сябе як эканамічна, так і маральна. «Я край мой кармлю ад веку і маю права звацца чалавекам», – заяўляў вуснамі свайго паэта селянін-беларус. Гэтае патрабаванне Сыракомлі аддаць народу ўсе яго чалавечыя правы пазней падхопіць і ўзніме як неадкладны лозунг часу вялікі абаронца свайго народа Янка Купала. Дарэчы, паэзія Я. Купалы, які надзвычай высока цаніў «вясковага лірніка» за яго дэмакратызм, за тое, што ён не забыўся «слоў беларускіх», некаторымі матывамі, вобразамі вельмі пераклікаецца з творчасцю Сыракомлі, што дае падставу гаварыць аб уплыве Сыракомлі на Купалу як аб адным са звёнаў пераемнасці беларускай літаратуры. Абодва паэты былі выразнікамі самых кроўных інтарэсаў беларускага народа на розных этапах яго гісторыі. «Не я пяю, а люд божы, які песню ва мне творыць», – гаварыў У. Сыракомля, падкрэсліваючы сваю непарыўную злітнасць з мужыком-беларусам, «адвакатам і прадстаўніком на Парнасе» якога быў.

Вельмі ярка і зусім недвухсэнсоўна выказаўся У. Сыракомля аб сваёй блізкасці да беларускага народа ў выдатным вершы «Лірнік вясковы». Паэт піша, што яго ліру «людзі поцяць слязьмі». Таму ён спадзяецца, што рэха ад яго песень панясецца шырока па свеце – «ад краю да краю, да самага Дунаю, да самага Кіева». І калі-небудзь пасля яго смерці «ў акно суседа пастукае грамада чужых людзей» і скажа: «Прыйшлі мы паглядзець, дзе ваш лірнік спачывае, лірнік, знаны ў свеце». Слухаючы гасцей, люд з усёй вёскі будзе дзівіцца і шаптаць, паціскаючы плячыма: «Адкуль яны, людзі з далёкіх краёў, ведаюць песні гэтай вёскі?» І, вядома ж, здагадаюцца, што гэта разнёс іх па свеце «наш лірнік вясковы», і таму з гордасцю «перад людзьмі з чужой зямлі

ўсёй душой будуць славіць лірніка, што спяваў і жыў з імі». Пад гэтым вершам значыцца: «Залуча, 18 студзеня 1852 года». Адсюль вынікае, што вёска, якая зможа ганарыцца сваім лірнікам і песні якой ён разнясе па свеце, быў Жукаў Барок (за паўкіламетра ад Залучанскай сядзібы паэта). Інакш кажучы, У. Сыракомля сам прызнаецца, што асновай яго творчасці быў беларускі фальклор. Як пясняр і абаронца народа Сыракомля не мог без сарказму і гневу гаварыць пра яго прыгнятальнікаў. Каб пераканацца ў гэтым, даволі перачытаць такія творы паэта, як «Ілюмінацыя», «Вызваленне сялян», «Лялька», «Нядзеля», «Эпітафія землеўласніку» і г. д. Свае адносіны да паноў вельмі выразна выказаў У. Сыракомля і ў вершы «Вясковы музыка», прысвечаным С. Манюшку. Стары музыка раіць маладому кінуць свой «марны» занятак, бо ва «ўбогай вёсцы» яму няшмат заплацяць: «Тут рэдка абсеўкі, дажынкi, вяселлі, тут хлеба не вельмі, гулянак не вельмі». Малады падае думку, што трэба кінуць вёску, «дзе жывуць небаракі», і адправіцца са скрыпкай туды, «дзе багатыя людзі». «О дзіця! – адказвае на гэта стары. – ...Лепш знямець са сваімі песнямі, чым ступаць у дзверы багатых... Нічым не кранеш іх, бо ў душы іх – холад, слухаюць яны з пагардай на твары». Усё гэта, вядома, не магло не раздражняць закаранелых прыгоннікаў. Ф. Беяк у заўвагах да выбранага У. Сыракомлі прыводзіць яскравы ўрывак з верша Ф. Вэнжыка, які абвінавчваў «вясковага лірніка» ў тым, што ён «бэспіць» у асобных творах «польскую шляхту». Супрацьпастаўляючы высокія якасці беларускага селяніна маральнай разбэшчанасці, фанабэрыі і ганарлівасці польскай шляхты, У. Сыракомля смела выкрываў міф аб яе выключнасці і праве гаспадарыць над мужыком. Яскрава выказана гэта ў знойдзеным мною першапачатковым варыянце кнігі У. Сыракомлі «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах», які захоўваецца ў Цэнтральнай бібліятэцы Акадэміі навук Літвы. Разважаючы пра старажытнасць беларускіх вёсак, У. Сыракомля пісаў (гэты ўрывак выкраслены рукой цэнзара): «І не адно мужыцкае імя добра было вядома праз вякі ў сваёй ваколіцы, пакуль не з'явіліся імёны і гербы магнатаў. Калі б народ наш лепей помніў мінулае, калі б разумеў ідэі так званай гістарычнай

арыстакратыі – як бы ён пасмяяўся з нашай пыхі, з таго, што мы ганарымся старажытным, трыста гадоў назад атрыманым гербам, ён, што тысячы год налічвае ў сваёй генеалогіі... Наш сялянін не піша і не чытае гісторыі, але, верачы ў якое-небудзь сваё мясцовае паданне, з пагардай паглядае на шляхецкую расу, інстынктыўна адчуваючы, што мы – прыхадні адкульсьці, а ён – тутэйшы жыхар і гаспадар тутэйшай зямлі».

Якраз дзеля таго, каб беларускі народ успомніў сваё мінулае і тым самым усвядоміў, што ён «гаспадар тутэйшай зямлі», У. Сыракомля і ўзяўся падумаць з забыцця гэтае мінулае, звярнуўшыся да гісторыі, да цікавай і самабытнай культуры беларускага народа. Гісторыі Беларусі быў прысвечаны ўжо самы першы твор У. Сыракомлі, які прызначыўся для друку, – вялікая і даволі грунтоўная нататка пра мінулае Нясвіжа, апублікаваная ў «Старажытнай Польшчы» М. Балінскага за 1846 год. Дарэчы, у арыгінале нататкі, які захоўваецца ў Цэнтральнай бібліятэцы Акадэміі навук Літвы (адзел рукапісаў, ф. 81–36, арк. 10–13), астаўся неапублікаваны дадатак – апісанне каштоўнасцяў Нясвіжскага замка, якое і цяпер мае цікавасць для даследчыкаў нашай культуры. Гісторыі беларускіх мястэчак (Нясвіжа, Стоўбцаў, Койданава, Міра), быту беларусаў, іх вусна-паэтычнай творчасці прысвячае паэт і сваю кнігу «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» (1853); пра вёскі і мястэчкі беларускага Прынёмання расказвае У. Сыракомля ў кнізе «Нёман ад вытокаў да вусця» (1861). Вялікую цікавасць мае аб’ёмістая манаграфія У. Сыракомлі «Мінск», якая друкавалася ў двух нумарах часопіса «Тэка Віленьска» (1857). У гэтай працы аўтар грунтоўна раскрыў гісторыю Мінска, якая прасочваецца на фоне ўсёй гісторыі Беларусі, расказаў пра быт і заняткі сучасных яму мінчан, а таксама на аснове фальклору беларусаў імкнуўся паказаць старажытную культуру крывічан. Прытым аўтар асабліва засяроджвае ўвагу на тых фактах з гісторыі Беларусі, якія найбольш красамоўна расказваюць пра яе славу, якія самі па сабе маглі ўздымаць нацыянальны дух беларусаў. Так, значнае месца адводзіць У. Сыракомля разгляду «Слова аб палку Ігаравым», якое, паводле яго меркавання, напісана «на царкоўнабеларускай мове», напісана

мінчанінам, з прычыны чаго Мінск павінен карыстацца славаю горада «старажытнай паэзіі, мясцовай песні, на той самай мове, на якой спявае свае песні наш народ у час жніва». Шмат каштоўнага матэрыялу па гісторыі і культуры Беларусі можна знайсці і ў дарожных нарысах У. Сыракомлі «Экскурсіі па Літве ў радыусе ад Вільні» (т. I – 1857, т. II – 1860). Пра гістарычнае мінулае Ашмян, Смаргоні, багушэвічаўскіх Жупран, пра быт насельніцтва гэтых ваколіц шмат цікавага расказана паэтам у дарожным дзённіку, які ён вёў, едучы ў 1856 годзе праз Беларусь у Варшаву. Гэты дзённік трапіўся мне ў рукі пры азнаямленні з матэрыяламі Цэнтральнага дзяржаўнага архіва літаратуры і мастацтва Літвы. Раскрыццю быту падвіленскіх беларусаў, іх вусна-паэтычнай творчасці прысвячае паэт шматлікія артыкулы ў «Віленскім весніку», у раздзеле «Мясцовы агляд», які вёў паэт, будучы штатным супрацоўнікам газеты. Ёсць у Сыракомлі асобныя артыкулы пра Валожын, Нявіжскі замак, пра ахову гістарычных помнікаў Беларусі. Захаваліся ў рукапісе накіды артыкула пра Маладзечна, у якім паэт меркаваў паказаць усю гісторыю горада пачынаючы з далёкай старажытнасці.

Адным з найбольш важных клопатаў У. Сыракомлі была барацьба за права беларускага народа ствараць культуру на сваёй роднай мове. Пра гэта яскрава сведчыць даволі грунтоўнае «Кароткае даследаванне мовы і характару паэзіі русінаў у Мінскай правінцыі», якое друкавалася ў трох нумарах «Газэты Варшавскай», а таксама чатыры артыкулы пра творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча. Насуперак шляхце, якая называла беларускую мову «хамскай», «гміннай», У. Сыракомля пісаў: «Прыгожае гэта адгалінаванне славянскай мовы – крывіцкі дыялект, і стары! Бо гэта мова нашага Літоўскага Статута і справаводства на працягу двух вякоў, XVI і XVII, і распаўсюджаная! Бо смела можна сказаць, што размаўлялі на ёй тры чвэрці даўняй Літвы, люд, шляхта і паны; пазбавіўшыся свайго пісьмовага значэння, гэтая мова сёння асталася толькі адной спадчынай сялянскіх хат...» Паэт шкадуе, што «багатая калісьці, яго (беларускага народа. – К. Ц.) мова знаходзіцца цяпер у застоі, яна перастала ўзбагачацца, а тыя, што хацелі зрабіць яе пісьмовай і тым самым заахваціць народ

да кнігі, вымушаны змагацца з многімі цяжкасцямі». У. Сыракомля горача падтрымліваў і абараняў ад нападкаў рэакцыянераў беларускую літаратуру. Пасля першых двух артыкулаў пра В. Дуніна-Марцінкевіча ў той жа «Газэце Варшавскай» з'явіўся водгук на іх пана Ф. Скібіцкага, які падпісваўся псеўданімам У. Аўтар гэтага водгуку, што называўся «Творы на гміннай гаворцы», выступіў супроць Сыракомлі, які з вялікай радасцю сустракаў творы на беларускай мове. Уладзіслаў Сыракомля ў сваім новым артыкуле разбівае адзін за адным усе довады пана Скібіцкага. Перш за ўсё, прыводзячы пастаўленае Скібіцкім пытанне: «Ці творы, напісаныя на мове беларусаў, заслугоўваюць такога радаснага вітання, безадносна на вартасць іх зместу?», У. Сыракомля з перакананасцю адказвае: «Любы, на любой мове напісаны твор не заслугоўвае радаснага вітання, калі ён нецікавы, непрыдатны; але калі якая-небудзь мова або гаворка з непісьмовай становіцца пісьмовай, кожная напісаная на ёй кніжка заслугоўвае ўвагі – як довад узнікаючай патрэбы пісання на гэтай мове або гаворцы...» На другое пытанне пана Скібіцкага: «Ці змога гэтая мова (беларуская) перадаваць усе адценні думкі, быць прыдатнай для розных стыляў і ўдасканаліцца да такой ступені, каб заслужыць назву асобнай мовы?», У. Сыракомля зноў з глыбокім перакананнем адказвае: «Так, змога, бо мае дастаткова лёгкасці і адначасова сілы, перадае ў паэзіі мяккія і далікатныя пачуцці, у жывой гаворцы мае лёгкія звароты, трапныя выразы. Не стае ёй многіх выказаў для перадачы таго, што не ўваходзіць у склад паняццяў і патрэб нашага народа, але ў меру развіцця асветы самога народа і літаратуры на яго мове гэтая мова патрапіць знайсці ў сваёй глыбіні выразы і словазвароты, якіх няма сёння. Кожная мова праходзіць эпоху дзяцінства». Адказваючы на трэцяе пытанне Скібіцкага: «Ці варта імкнуцца, як гэта робіць Сыракомля, да ўдасканалення беларускай мовы як мовы асобнага народа?», паэт-дэмакрат даводзіць, што не толькі варта, але і «неабходна». «Надзвычай разнастайную ўвогуле мову Славяншчыны, – піша У. Сыракомля, – шануюны апанент дзеліць толькі на чатыры разгалінаванні – на мову расійскую, польскую, чэшскую і ілірыйскую. Не прычым, што

гэтыя чатыры мовы стаяць на першым месцы сярод славянскіх дыялектаў па сваёй пісьмовай дасканаласці, але чаму ж іншым мовам не даваць развівацца, нашто ж, напрыклад, у мове беларусінаў бачыць толькі мешаніну моваў рускай і польскай? Ці тое ж самае не можна сказаць і пра маларасійскую мову? Калі так, то чаму ж шаноўны апанент чэшскую і ілірыйскую мовы ўзвышае да годнасці асобных моваў? У іх жа таксама лёгка знойдзеш і рускія і польскія выразы». Далей паэт гаворыць пра самабытнасць, адметнасць беларускай мовы, выкрывае хлусню шавіністаў, быццам бы яна – толькі дыялект польскай або рускай мовы. У заключэнне аўтар выказвае ўпэўненасць, што беларуская мова будзе развівацца і ўдасканальвацца. «З усёй павагай да шаноўнага апанента, – піша У. Сыракомля, – паўтараем: на гэтым полі працаваць можна і варта». У сувязі з гэтым «вясковы лірнік» ад усяго сэрца заклікае Дуніна-Марцінкевіча з большай адказнасцю і сур’ёзнасцю ставіцца да мовы сваіх твораў, раіць яму, каб ён «асцерагаўся паланізмаў і кніжных выразаў, каб правінцыялізмаў адной ваколіцы і парафіі не прыпісваў усёй русінскай мове, каб тады толькі ўжываў чужыя выразы, калі не знойдзе адпаведных у мове, на якой піша».

Робячы разгляд беларускіх твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, У. Сыракомля заклікаў яго «выключна (слова «выключна» ён падкрэслівае. – *К. Ц.*) прысвяціць сябе» творчасці на беларускай мове. Кажучы пра тую адказую ролю, якая выпала на долю В. Дуніна-Марцінкевіча як беларускага паэта, У. Сыракомля ў рэцэнзіі на яго кнігу «Цікавішся? Прачытай!» зноў даводзіць, што «народная, русінская паэзія – вось арэна п. Марцінкевіча, няхай жа ён выступае на ёй як сапраўдны гладыятар».

Цяжка пераацаніць значэнне гэтых публіцыстычных выступленняў У. Сыракомлі для развіцця беларускай літаратуры. Яе парасткі патрабавалі тады асаблівай, павышанай увагі і падтрымкі, бо ўзышлі на вельмі неспрыяльнай глебе – у атмасферы варожасці пануючых класаў да беларускага народа і яго культуры. Гэтую ўвагу і падтрымку маладая беларуская літаратура і атрымала ад Уладзіслава Сыракомлі, імя якога было ў той час вельмі аўтарытэтнае.

З усяго сказанага вышэй вынікае лагічнае пытанне: як жа так сталася, што У. Сыракомля, які гэтак горача вітаў кожны літаратурны твор на беларускай мове, клапаціўся аб удасканаленні беларускай літаратурнай мовы, аб яе чысціні, які быў не проста «зоркай», а якраз «сонцам» беларускага адраджэння, пісаў свае творы ўсё ж на польскай мове? Каб адказаць на гэтае пытанне, неабходна звярнуцца да гісторыі.

Як вядома, Беларусь, якая апынулася яшчэ ў XVII стагоддзі пад пратэктаратам Польшчы, больш за дзвесце гадоў цярпела жорсткі нацыянальны прыгнёт. Беларуская мова, якая раней была дзяржаўнай у Вялікім Княстве Літоўскім, паступова выцянялася з літаратуры польскай мовай. Нават пасля ўз'яднання з Расіяй у канцы XIX стагоддзя польская мова яшчэ доўгі час лічылася афіцыйнай на беларускіх землях. «Усё, што думае аб грамадскіх справах, – пісаў пра гэты час З. Серакоўскі, – усё, што піша і чытае ў Заходнім краі, – усё гэта цалкам польскае». І таму пісьменнік, які хацеў нешта сказаць адукаванаму грамадству, вымушаны быў пісаць на польскай мове.

Літаратурная праца для Сыракомлі, як відаць з біяграфіі, была галоўным сродкам існавання. Фізічная праца на панскіх фальварках (спачатку – Залуча, а потым – Барэйкаўшчына), якія арандаваў У. Сыракомля, давала мала, на што неаднаразова скардзіўся сам паэт. Каб пракарміць вялікую сям'ю, беднаму арандатару даводзілася вельмі многа пісаць, за што не раз папракала яго крытыка. Паэт прызнаваў: «Папрокі варшаўскіх газетчыкаў аб тым, што працую я паспешліва і шмат друкуюся, у значнай ступені справядлівыя, але маё становішча, святы абавязак па ўтрыманні трох дамоў сваёй радні прымушаюць мяне спяшацца». Пісаць на беларускай мове, якая была ў той час, як вядома, пад забаронай, азначала б для У. Сыракомлі пакінуць тыя дваццаць з лішнім «галодных губ», якія штодзённа чакалі «вынікаў яго п'яра», без кавалка хлеба, пусціць сям'ю па свеце з жабрачай торбай. Гэта была ў той час вялікая «раскоша» – пісаць на беларускай мове. Але чаму ж тады, можа ўзнікнуць пытанне, гэтую «раскошу» дазволілі сабе сябры і землякі У. Сыракомлі, яго аднадумцы В. Дунін-Марцінкевіч і А. Вярыга-Дарэўскі? Бо як

В. Дунін-Марцінкевіч, так і А. Вярыга-Дарэўскі пачалі пісаць па-беларуску толькі пасля таго, як сталі больш ці менш матэрыяльна незалежныя.

У. Сыракомля да канца жыцця так і не «ўзбіўся» на свой кавалак зямлі. Нягледзячы на ўсе гэтыя вельмі слушныя прычыны, У. Сыракомля ўсё ж не мог не пісаць і па-беларуску. На жаль, да нас дайшла толькі мізэрная частка беларускай спадчыны «вясковага лірніка» – вершы «Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды...». Але ў сапраўднасці беларускіх вершаў было значна больш. «Калі да нас дайшло так мала беларускіх вершаў Кандратовіча, – слухна заўважае ва ўступе да зборніка паэта польскі літаратуразнаўца, даследчык творчасці У. Сыракомлі Ф. Беляк, – то вінаваты ў гэтым у пэўнай меры ваенныя падзеі, але, бяспрэчна, што многія з іх кружылі ў рукапісах. Як вядома, і польскія творы, напрыклад, “На вызваленне сялян”, “Авідзій на Палессі”, “Сахар-мароз”, хадзілі толькі ў рукапісах. А з беларускім пісьменствам было яшчэ горш, нават не было дазволена друкаваць пераклад “Пана Тадэвуша”. Заканспіраваныя беларускія тэксты Кандратовіча жылі, але ва ўмовах тайнай прэсы, што нам сёння вельмі перашкаджае па-сапраўднаму ацаніць гэтую надзвычай няпоўную творчасць паэта». Беларускімі вершамі У. Сыракомля заклікаў народ сілай дабівацца сваіх правоў. Нездарма абодва беларускія вершы «вясковага лірніка» былі напісаны ў часы найбольшага ўздыму народнага руху: першы, «Добрыя весці», у 1848 годзе – у перыяд «Вясны народаў»; другі, «Ужо птушкі пяюць усюды...», у 1861 годзе – напярэдадні Студзеньскага паўстання. Верш «Добрыя весці», за распаўсюджвання якога ў час паўстання 1863 года ссылалі ў Сібір, паказвае нам, як сцвярджае Ф. Беляк, «іншае аблічча паэта, найбольш рэвалюцыйнае».

Акрамя вершаў рэвалюцыйнага зместу ў Сыракомлі было яшчэ нямала беларускіх твораў больш «памяркоўных». Якраз іх ён хацеў выдаць разам з беларускімі вершамі В. Каратынскага асобным зборнікам, бо аб выданні такіх вершаў, як «Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды...», накіраваных супроць «цароў-паганцаў», не магло быць і гаворкі. Паводле сведчання

А. Кіркора, многія з тых беларускіх вершаў Сыракомлі сталі народнымі песнямі, і іх «спяваюць усюды». Спрабаваў Сыракомля пісаць і лібрэта беларускай оперы для кампазітара Лапатынскага, але на шляху да ажыццяўлення гэтай задумы стаялі неадольныя перашкоды.

У Наваградку я сустрэў супрацоўніка газеты «Звязда» Зіновія Прыгодзіча. Мы пахаўрусавалі з ім і ўжо разам блукалі па дарогах Наваградчыны. Тут усё, здавалася, было авеяна паэзіяй: зялёныя мурожныя ўзгоркі, шумлівае веча каласоў на бяскрайніх палетках, раскошныя, спакойна-велічныя бярозы абапал люстранога асфальту гасцінцаў, прымружаныя сіняватай смугой лясы ля далёкіх небасхілаў. Мы вырашылі прайсці пеша да вядомага возера Літоўка, куды любіў хадзіць Адам Міцкевіч і дзе бываў, канешне ж, Уладзіслаў Сыракомля.

У небе плылі рэдзенькія белыя аблачынкі, над галавой снавалі пчалы. На поплаве, які ад празрыстых хваляў Літоўкі цягнуўся нешырокай паласой уздоўж агародаў, цвілі рамонкі. Іх было так многа і былі яны такія буйныя, вясёлыя, што Зіновій не ўтрымаўся – пачаў складаць букет. Пажылога веку жанчына, якая падграбала на мяжы, пад дубамі, сена, убачыўшы нас, перапыніла сваю работу.

– З горада, мусіць? – загаварыла яна да нас.

– Ага, з Мінска, – адказалі мы.

Жанчына, абапёршыся на граблі, глядзела на нас. Мы спыніліся каля яе, узгаварыліся. Жыла яна адна, у той унь старой хаце, якую нядаўна купіла.

– Цікава, колькі ж вы за яе заплацілі? Раней у мяне была мара: набыць у такой вась палявой цішыні, з такім вась возерам і такімі лясамі, звычайную сялянскую хату і, пакінуўшы «цывілізаваны свет», пасяліцца, як гэта зрабіў у мінулым веку вядомы амерыканец Генры Тора, сярод птушак і дрэў, расы і сонца. Але «цывілізацыя» мяне ўсё ж не адпусціла. Цяперашняе маё пытанне было запозненым адгалоскам тых юнацкіх летуценняў.

– А вы зайдзіце паглядзіце, колькі за яе можна даць, – ухапілася жанчына за гэтае маё пытанне.

– Ды мы проста так пацікавіліся, цётка.

– А вы зайдзіце, зайдзіце...

Хоць ужо накрапваў дождж, жанчына пакінула на сене граблі і павяла нас у хагу. Хата была падзелена на дзве палавіны. У першай, прыхожай, печ, на зэдліках і падаконніках ціснуліся гладышы і слоікі, каля печы – ложкак, тут, мусіць, жанчына і спіць. Другая палавіна, святліца, пустая, толькі фікусы пасярэдзіне. Жанчына пасадзіла нас за стол.

– Можа, малака выпілі б?

– Яно, калі можна, было б няблага...

Яна адразу замітусілася. Праз хвіліну паставіла перад намі гладыш малака, сыр, хлеб. Сама, прысеўшы, глядзела на нас і гаварыла, гаварыла – як быццам даўно нас чакала і цяпер вось, дачакаўшыся, выказвала ўсё, што сабралася ў яе на душы.

– Ешце, ешце, я яшчэ прынясу... Малака ў мяне хапае – адна ж...

Мы пацікавіліся, а дзе ж жывуць і працуюць яе дзеці. Жанчына, адразу спахмурнеўшы, адказала, што дзяцей у яе не было. Яна проста не выходзіла замуж. Увесь век адна.

– Вы ж ведаеце, як пры панох жылося. Адно гора. У маёй мамы было нас дзевяцера... У хаце – вечныя няхваткі. Пасватаўся да мяне адзін хлопец. Харшы такі, праўда – маўчун. Але не аддалі мяне за яго. Не было грошай на пасаг. Можна было б прадаць каня, але што гэта за гаспадарка без каня? Чухаў, чухаў бацька патыліцу і нічога не прыдумаў. Рукі мае да таго ж таксама патрэбны былі ў гаспадарцы. Так і асталася ў дзеўках. Малодшыя сёстры пападрасталі, замуж павыходзілі – мы ўжо трохі сталі на ногі тады. А мяне ўжо ніхто не браў – перарасла... Цяпер жывецца унь як добра, каб гэта, кажацца, тады так. І карову дзяржу, пакуль магу, і свіней...

Мы даўгавата-такі пасядзелі ў хаце. Пэўна, пабылі б яшчэ, але пацямнела ад хмары, недзе заварочаліся грымоты.

Калі мы, падзякаваўшы, усталі, каб ісці, вочы жанчыны адразу неяк згаслі.

– А можа б, пабылі яшчэ трохі, – сказала яна ціхім, няўпэўненым голасам.

Мы растлумачылі, што хутка павінен падысці аўтобус: калі пачнецца дождж, нельга будзе ісці, а гэта ж апошні рэйс да

Наваградка. Мы пайшлі. Жанчына прыцішана стаяла ў дзвярах і моўчкі глядзела нам услед.

Свае «вандроўкі» я закончыў у старажытным горадзе Рагнеды і Ізяслава – Заслаўі, у якім таксама бываў і пра які пісаў Сыракомля. Тут, у ваколіцах Заслаўя, паэт меў нават намер назаўсёды пасяліцца з сям’ёю. Ён прыязджаў ужо сюды купляць зямлю. Было гэта за які год перад выездам у Вільню з залучанскай сядзібы. Якраз тады Сыракомля песціў мару аб набыцці ўласнай зямлі. Штурхала яго к гэтаму вельмі незайздроснае становішча арандатара. Аренда амаль нічога не давала немалой ужо сям’і паэта. З мізэрных прыбыткаў ад яе часам нельга было нават пагасіць пану арэндную плату. Звычайна ў такім становішчы арандатары павялічвалі падаткі сялян, выціскаючы з іх усё, што толькі было можна. Сыракомля ж, будучы не толькі на словах перакананым дэмакратам, пайсці на гэта не мог. Каб звесці канцы з канцамі, ён карпеў над перакладамі з лацінскай мовы розных гістарычных прац, падрываючы сваё здароўе. Усё гэта перашкаджала яму займацца мастацкай творчасцю. Толькі свая зямля магла б даць яму такую мажлівасць. Прытым уласная зямля вызваліла б паэта ад прыкрай неабходнасці быць, хоць і не паўнапраўным, гаспадаром прыгонных сялян – «братоў у сярмязе». Паэт так марыў аб уласным кутку на зямлі, што нават пісьмо да рэдактара газеты «Кур’ер Віленскі» А. Адынца з просьбай змясціць аб’яву аб куплі зямлі напісаў у форме верша. У ім Сыракомля гаворыць, што памешчыкі вясной мараць аб набыцці новых капіталаў, жадаюць сваім золатам закабаліць як мага болей людзей. Яму ж, паэту, не трэба многа грошай, да якіх ён адносіцца «з пагардай», не трэба вялікіх надзелаў. Ён шчыра прызнаецца:

Была б страх, хоць і нізкай хаты,
Сэрца пры сэрцы, крынічка ў травах.
Тытунь для цыгаркі, шклянка гарбаты,
Больш ні пра што я не сніў бы нават...

Ды на арэндзе маёй дагэтуль,
На жаль, я не маю такой раскошы:
Амаль не родзіць пясчаны палетак,
З кішэні як бачыш знікаюць грошы...

Між тым, працягвае паэт, пан патрабуе хутчэйшай выплаты за арэнду, бо інакш зусім выганіць, а ляснічы пагражае, што «на камінак дрэва не дасць мне». Таму Сыракомля просіць сябра рэдактара, каб ён змясціў у сваёй газеце аб'яву пра тое, што адзін сціплы паэт «хоча купіць зямлі з чатыры валокі»,

Купіць страху, што яго заслоніць
Ад зімяня сцюжы і спёкі лета,
Дзе, вольны, з лютняй сваёй у далоні
Складаў бы песні ён ды санеты,

Дзе б мог ён бачыць з акна небасхілы,
Вясковыя стрэхі, крыжы на магілах
Альбо сустрэцца б мог з селянінам,
Свабодна паплакаць горкай часінай.

Няхай была б мне сялянская хата
Рада, калі б я яе наведаў.
Хай мяне дрэў акружалі б шаты,
І побач бачыў сядзібу суседа.

І чуў бы звон косаў сярод ракітаў!
Глядзеў бы, як жнеі жнуць спелае жыта!..
Як бы там пелася! Хіба ж не ўцеха:
З лесам ва ўласнасць купіць сабе рэха!*

Усё ж газета не змагла дапамагчы Сыракомлю.

Аднойчы паэт, завітаўшы да сваіх сяброў у Мінск, пачуў аб продажы ў яго ваколіцах зямлі. Ён праз колькі часу сеў у вазок і рашуча пакаціў да прадаўца, якім аказаўся памешчык Юльян Гарайн, таксама літаратар. Цікава расказвае пра ўсё гэта сам Гарайн, які добра ведаў Уладзіслава Сыракомлю як паэта, друкаваўся разам з ім у віленскіх выданнях, захапляўся яго вершамі, але вось асабіста з ім не быў знаёмы.

У пакой, піша Гарайн, увайшоў «малы чалавечак, нядбала апрануты, прыгнуты», але «з разумным выразам твару». «Досыць нязграбна пакланіўшыся, папытаў нясмелым, прыцішаным, ды ўсё ж сімпатычным голасам:

- Ці не вы будзеце Юльян Гарайн?
- Але, я. З кім маю гонар?..

– Мяне зваць – Людвік Кандратовіч... Я чуў ад нашага, можна сказаць, агульнага прыяцеля, пана Жыські, што вы ў акаліцах Мінска прадаеце невялікі фальварачак. А я маю намер купіць якраз у гэтых мясцінах некалькі валок зямлі».

Гарайн запрасіў яго сесці. Выкарыстоўваючы парады пранырлівага і хітрага гандляра Жыські, які падахвоціўся памагчы яму ў гэтым, Гарайн пачаў на ўсе лады расхвальваць свой фальварак Рабушкі, хоць замест прыбыткаў ён даваў яму адны толькі страты. У Рабушках, даводзіў прадавец, можна пабудаваць добрую карчму, пасадзіць туды паваротлівага чалавека, і ўжо адно гэта дало б дваіны прыбытак уладальніку фальварка, бо там куплялі б гарэлку не толькі мясцовыя сяляне, але і жыхары суседніх вёсак. Сыракомля адразу ж насцярожыўся:

– Дык, значыць, там у вас ёсць падданыя? Жыська мне пра тое нічога не казаў. Пачуўшы, што ў Гарайна ёсць там чатыры хаты з адзінаццацю душамаі сялян, Сыракомля ўстаў і ўзяў шапку:

– Вельмі шкадую, што патурбаваў вас. Я хачу купіць фальварак без падданах. Сам з сям’ёю хацеў бы абрабляць зямлю. Бывайце здаровы!

Але размова на гэтым не скончылася. Сыракомля быў запэўнены, што падданыя сяляне з Рабушак выедуць пад Слуцк – яны даўно мараць пасяліцца на слупкіх чарназёмах. Пасля гэтага паэт згадзіўся паехаць з Гарайнам на агледзіны фальварка.

І вось зграбны панскі вазок нясе абодвух у бок Заслаўя. Памалу распачынаецца гаворка. Пасля некалькіх распытаў пра гаспадарчыя вартасці той мясцовасці Сыракомля нечакана папытаў:

– А ці ёсць там салаўі?

Пытанне здзівіла Гарайна. Ён пачаў больш пільна прыглядацца да свайго суразмоўніка, гадаючы, што ж гэта за чалавек. Гарайна цікавіла адно: як бы з найбольшай выгадай збыць свой няўдалы фальварак, і ён ізноў загаварыў пра яго даброты:

– Ад Мінска – міль тры, ад Радашковіч, дзе некалькі разоў на год, асабліва ў дзень Святой Тройцы, бываюць не горшыя, чым у Міры, кірмашы, – дзве мілі, ад касцёла парафіяльнага ў Заслаўі – некалькі вёрст. А вунь Сёмкаў... Бачыце, якая тут лёгкасць для

збыту прадуктаў. Прытым, гляньце, якія ў гэтым баку ўраджаі! Жыта і пшаніца – як шчотка. Зараз пачнуць красаваць. Ячмяні такія бываюць густыя, што аж вылягаюць. З размовы Гарайн даведаўся, што яго суразмоўнік знаёмы з вядомым пісьменнікам Юзафам Крашэўскім, што нават гасцяваў у яго.

– Можа, вы яго сваяк? – пазайздросціў Гарайн.

Сыракомля адказаў, што не сваяк, але што яны – свае па духу, бо абодва – літаратары. Гарайн, прыпомніўшы, што купца завуць Людвік Кандратовіч, прызнаўся, што да гэтага часу не сустрэкаў яго імя ў друку, хоць ён і сочыць за літаратурай. Калі Сыракомля назваў сваё літаратурнае імя, Гарайн аж падскочыў ад здзіўлення: ён жа даўно ва ўсіх дапытваецца, хто хаваецца за гэтым імем – Уладзіслаў Сыракомля, якім падпісваюцца такія цікавыя творы.

– Дык гэта ж вы – перакладчык польска-лацінскіх паэтаў? Вы – аўтар «Дыферэнцыі» і гэтулькіх цудоўных гавэндаў? Аўтар – «Выбрыкаў вясёлага гумару»?.. І я пра гэта толькі цяпер даведваюся! Пан Людвік! Пан Уладзіслаў! Дык гэта ж вы той, хто ўжо на пачатку сваёй такой цяжкай літаратурнай працы стаў аздобай нашай літаратуры! А я так да вас аднёсся...

І Гарайн пачаў гораца прасіць у Сыракомлі прабачэння. За тое, што хацеў яму прадаць свой няўдалы фальварак. І гэтак жа маляўніча, як расхвальваў, пачаў бэсціць сваё ўладанне:

– Гэта ж – жыць там – нудота, змарнеў бы там са сваёй сям’ёй: зямля там цвёрдая, сухая, няплодная, на лугах – адзін сівец, лес – яловы, вады – няма, салаўі туды ніколі не залятаюць, знікла б там усё тваё паэтычнае натхненне! Гэта не для цябе месца! Давай заварочваць назад, бо я табе яго не прадам!

Але Сыракомля ўсё ж наважыў паглядзець фальварак. Калі прыехалі да Рабушак, паэт адразу ж згадзіўся са сваім прадаўцом, што фальварак для яго не падыходзіць. Галоўнае, не быў прыдатны для жылля панскі драўляны дамок: падгніў, схіліўся набок, у пакоях сыра і змрочна. Так і вярнуўся ні з чым Сыракомля на сваю арэнду ў Залуча.

А можа, яму не спадабалася мясцовасць?

Я захацеў пашукаць тыя Рабушкі, сваімі вачыма паглядзець на тутэйшыя краявіды. Заслаўскія старажылы казалі мне, што такая вёска сапраўды ёсць каля Заслаўя. Толькі прамой дарогі туды няма, лепш за ўсё ў Рабушкі ехаць праз Мінск. Я ўжо меркаваў так і зрабіць, але выпадкова сустрэў на вуліцы свайго знаёмага, аспіранта-завочніка сектара фальклору нашага інстытута Барыса (такое прозвішча), які якраз настаўнічаў у тых мясцінах. Ён сагітаваў мяне пусціцца туды пеша, нацянькі. Як сапраўдныя падарожнікі. Мы так і зрабілі.

Ішлі пакручастай палявой дарогай. Наўзбоч – дзве сценкі жыта. З-за пасвятлелых ужо сцяблін выглядваюць там-сям вясёлыя валошкі, на зялёную броўку дарогі выпаўзаюць пад ногі доўгія гірлянды чысценькіх бела-ружовых сподачкаў кветак карлікавай бярозкі. Пахне жытам, полем. А над галавой трапечна на адным месцы, чаруючы сваёй песняй, адвечны жаўранак.

Потым мы збочылі на сцежку, якая павяла нас праз лес. Лес быў яловы. Хоць стаяў дзень, у ім было змрочна. Пад высокімі густымі елкамі – ні травінкі: зямля спрэс засцелена рыжай ігліцай. Але хутка сцежка зноў вывела нас з ельніку на поле. Яна ўспаўзала на ўзгоркі, спускалася ў зялёныя лагчыны, бегла паўз бярозавыя пералескі, пакуль не ўлілася зноў у дарогу. Мінуўшы маленькую вёсачку Куты, мы адразу ўбачылі на ўзгорку дахі Рабушак. Перад вёскай – старая развесістая бяроза, далей – ліпы. Кругом лясы, пералескі. Не, усё ж такі мясціны тут – што трэба. Праўда, няма рэчкі, але ж затое якія ўзгоркі!

Вядома, пры добрых абставінах У. Сыракомля мог бы тут прыжыцца. Чаго-чаго, а вясковай цішыні яму тут хапіла б. Ды і салаўі па сёння заліваюцца ў бярозавыя пералесках. Можна толькі пашкадаваць, што так атрымалася ў паэта з купляй зямлі. Магчыма, зусім інакш склаўся б лёс «вясковага лірніка». Якраз гэтая спеўная зямля ўзгадавала потым Янку Купалу: яго Вязынка адсюль – рукой падаць.

Такім чынам, не знайшоўшы прыстанку ў «сваіх ваколіцах», паэт змушаны быў зняцца з бацькоўскай зямлі і адправіцца ў Вільню шукаць долі ў шырэйшым свеце. Якраз да часу ад'езду Сыракомлі ў Вільню адносіцца яго верш «Пілігрым у канцы

вандроўкі», які лагічна завяршае як кнігу «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах», так і ўвесь давіленскі перыяд жыцця і творчасці яе аўтара:

Вось, нарэшце, і абышоў я, радзіма,
Гарады твае, вёскі з кіем пілігрыма.
Блізка бачыў я вежы касцёлаў, крыніцы,
Падзямельныя склепы твае, камяніцы,
І каб мне пахваліцца хоць чым было можна.
Памятак колькі ўзяў я ў ранец дарожны:
Частку нёманскай хвалі, камень даўняй вежы,
Завушніцу з магілы, з дрэва лісцік свежы...
О куткі мае мілыя! О родныя далі!..
Калі ў свет мяне кіне нястрыманым ветрам,
Набяру сабе ў грудзі адгэтуль паветра,
Набяру яго шмат, каб надоўга хапіла,
Каб яно мае песні заўсёды жывіла...
З бодем адсюль пусціўся я ў новую пуцявіну,
Ну а памяць пра край свой у песні пакінуў.*

Ходзячы па ваколіцах Заслаўя і па яго вуліцах, я даволі-такі прытаміўся. Ubачыўшы за паўрасчыненымі варотамі прамкам-біната зацененую лавачку каля прахадной, прайшоў да яе і сеў адпачыць. З будкі выйшла пажылая, з вострым позіркам нізка-рослая жанчына:

- А вам чаго тут?
- Ды от хачу пасядзець трохі, цётка. Хіба няможна?
- Чаму ж не, пасядзіце. Толькі не заходзіць на тэрыторыю!

Жанчына прысела каля мяне на лаўку. Да яе якраз падышоў чарнявы, добра апрануты хлопец з лагодным тварам. Жанчына адразу пачала яго ўшчуваць – за тое, што не так, як яна хацела, перасыпаў ёй веранду. Хлопец цярпліва даводзіў ёй, што так якраз лічыцца добра. Але жанчына стаяла на сваім і са слязьмі ў голасе пачала абвінавачваць хлопца, што ён не хоча ёй памагаць, што ўсё робіць, абы збыць з рук. Так ён і пайшоў, нічога не даказаўшы жанчыне, якая сыпала яму ўслед свае крыўды.

– Гэта сын, – сказала яна мне, трохі заспакоіўшыся. – Жыве тут, у Заслаўі, з жонкай і дзецьмі. Вы, мусіць, чулі трохі, пра што мы гаварылі. Але ж, канешне, не ўсё панялі. Я б вам расказала

пра ўсё, але ж доўга гаварыць. А тут толькі доўга трэба. Я, ведаеце, люблю хадзіць на суд, слухаць. Дык от, бывае, калі падсудзімы надта загаворыцца, суддзя перапыняе яго і кажа: сакрашчона гаварыце, сакрашчона. А сакрашчона яно, ведаеце, не заўсёды і палучаецца. Дык от і тут так: сказаць сакрашчона – не поймеце. Але хай, папробую... І жанчына добрую гадзіну расказвала мне «сакрашчона» пра ўсё, што ў яе набалела. Яна нават не зважала на тых, хто праходзіў у двор прамкамбіната. Толькі зрэдку спыняла каго-небудзь:

– Вам куды? – і, паслухаўшы тлумачэнне, зноў паварочвалася да мяне. – Яно, сказаць папраўдзе, тут няма чаго і красці. Але я пытаю так проста, каб не стаяць тут без дзела. Аднаго прапушчу, а другога – вазьму і астанаўлю, патрэбую дакументы. Хай ведаюць, што ёсць стораж!

Пад канец, калі я сабраўся ісці, жанчына – не без удзячнасці за тое, што я выслухаў яе, – сказала:

– От пагаварыла з вамі, і аж лягчэй стала. Сыны мне, ведаеце, колькі раз казалі: хаця ты не гавары многа, не разность пра нас абы-чаго па горадзе. А як жа мне не гаварыць. Калі буду маўчаць – я ж лопну!

Вечарам я сеў на электрычку, якая імкліва панесла мяне ў Мінск, адкуль я пачынаў сваё падарожжа. Вяртаўся я туды ўжо зусім з другога боку, скалясіўшы добрую частку поўдня Беларусі.

Паездка ў Барэйкаўшчыну

Вярнуўшыся з падарожжа па Палессі і Міншчыне, я ўсё ж адчуваў, што не да канца выканаў пастаўленую перад сабой задачу. Неадкрытай, зацягнутаю даволі густым туманам невядомасці была для мяне Барэйкаўшчына – падвіленская вёска, куды перасяліўся і дзе жыву апошнія дзесяць гадоў Уладзіслаў Сыракомля.

Барэйкаўшчыну паэт атрымаў у арэнду ад графа Тышкевіча. Месца было далёка не ідэальнае. Але нічога лепшага паэту знайсці не ўдалося. Вось як пісаў пра новую арэнду сам Сыракомля:

«Жыллёвы дом невялікі, але дагледжаны; з акна далёка відаць вёскі, замглёныя лясы і ўзгоркі, вялікі сад; народ працавіты, цвярозы і сумленны; на сценах некалькі дзесяткаў карцін, у шафах некалькі соцень добрых кніжак. Чаго ж тут болей трэба? Долі і хлеба! Першай мне ад нараджэння не дадзена, а другі тут цяжка здабыць, бо хоць зямля і ўрадлівая, але яе тут – вельмі шчуплы кавалачак. Да таго ж тут – невялікая колькасць рук, не хапае работнікаў. Усё гэта не дазваляе ўзняць гаспадарку на належны ўзровень».

Нягледзячы на матэрыяльныя нястачы, тут, у вясковай цішыні, паэту працавалася вельмі плённа. У Барэйкаўшчыне ім былі напісаны такія выдатныя творы, як «Кавалак хлеба», «Фрагменты пра Піліпа з Канапель», «Жменя пшаніцы», «Непісьменны», «Вясковая школа», «Улас», «Штогадовыя святы на Літве», «Школьныя часы», «Вызваленне сялян» і цэлы шэраг іншых.

Мяне цікавіла перш за ўсё, што сабой уяўляла сама вёска Барэйкаўшчына, сярод якіх людзей жыў там «вясковы лірнік», адкуль, з якіх крыніц чэрпаў ён тэмы і вобразы для сваёй творчасці ў апошняе дзесяцігоддзе.

І вось – роўна праз год пасля маёй экспедыцыі па поўдні Беларусі – я з камандзіровачным пасведчаннем у кішэні апынуўся ў Рукайняйскім сельсавеце Вільнюскага раёна Літвы. Ад шумлівай аўтамагістралі Вільнюс – Ашмяны проста ў жыта ішла пясчаная палявая дарога. У зялёным жытнёвым разліве танулі ўперадзе раскіданыя там і сям, як астраўкі, хаты вёскі Барэйкаўшчына. За высознымі старасвецкімі ліпамі мне хутка адкрылася прадаўгаватая драўляная школа, абсаджаная кругом кустамі, кветкамі. Яе мне паказаў дзядзька, што вёз аднекуль на кані поўныя, з верхам, драбіны прывялай палявой травы. У школе, як я ўведаў яшчэ ў Вільнюсе, месцілася бібліятэка-музей У. Сыракомлі. Бібліятэкарка, маладая чарнявая дзяўчына Ванда Даугевічутэ, сустрэла мяне ветліва. Даведаўшыся, хто я і чаго сюды прыехаў, яна спачатку паказала мне бібліятэку. Бібліятэка небагатая – што ж, людзей тут няшмат: летась з-за адсутнасці патрэбнай колькасці вучняў – галоўных яе чытачоў – нават была

зачынена школа. Мне было цікава даведацца, што ёсць у бібліятэцы з беларускіх аўтараў. Аднак я ўбачыў толькі імя Уладзіміра Караткевіча, нейкімі невядомымі вятрамі занесла сюды ягоныя «Чырвоныя ветразі».

Школа – гэта якраз і ёсць хата самога паэта. Вядома, яна не раз рамантавалася, але ў цэлым засталася такой, як была. Ванда павяла мяне ў пакойчык, дзе былі выстаўлены экспанаты музея. У гэтым пакойчыку якраз і працаваў паэт – тут быў яго кабінет. З акна сапраўды адкрывалася поле і вясковыя хаты – значыць, мара Сыракомлі пра тое, каб ён мог «бачыць з акна небасхілы, вясковыя стрэхі», хоць і часткова, але збылася. У пакойчыку паэта я ўбачыў яго фотаздымкі, кнігі, рукапісы. Але больш за ўсё зацікавіў мяне сонечны гадзіннік Сыракомлі – гладка выпаліраваны камень з цыферблатам, стрэлкамі якога былі промні сонца.

Потым Ванда павяла мяне паказваць двор. Не вельмі далёка ад хаты, сярод жыта, відаць былі рэшткі зруба старога калодзежа. З яго, расказваюць, брала ваду Сыракомлева сям'я. У вянку дрэў хаваўся арыгінальны стол, зроблены з жорнавага кола. За гэтым сталом, шукаючы адзіноты і цішыні, Сыракомля напісаў нямала ўзнёслых строф сваёй паэзіі.

Але галоўнае, што мне хацелася ў Барэйкаўшчыне, – гэта пазнаёміцца з людзьмі, пагутарыць з імі, пачуць расказы, паданні і асабліва мову аднавяскоўцаў паэта. Ванда завяла мяне ў адну з бліжэйшых хат, да васьмідзесяцігадовага Баляслава Антонавіча Раманоўскага. Высокі хударлявы стары, пакашліваючы, з ахвотай расказваў пра сваё жыццё, пра сваю вёску. Яго дапаўняла, падсёўшы да стала, за якім мы сядзелі, дачка Уладзіслава, рухавая і гаваркая жанчына, работніца саўгаса «Рукойны». Жывуць тут яны здаўна. Іх дзяды і прадзеды таксама тутэйшыя. З католікаў. Называюць сябе палякамі. Два сыны Баляслава Антонавіча пераехалі ў Польшчу, прыжыліся там. А яму самому і дачцэ падабаецца тут, дома. Гаворка наша цякла вольна, натуральна. Мова гаспадароў хаты, як і іншых вяскоўцаў, нягледзячы на нязначную колькасць польскіх слоў, была ўсё ж у сваёй аснове, як адзначаў яшчэ і Сыракомля, беларуская. Я на-

ват запісаў у бланкот нямала цікавых для мяне слоў і выразаў, якія значна папоўнілі мой лексікон.

Пабыў я ў Барэйкаўшчыне і яе ваколіцах некалькі дзён. Гутарачы з людзьмі, слухаючы іх гаворку, я лавіў сябе на думцы, што некаторыя характэрныя для гэтай мясцовасці словы і выразы я ўжо недзе чуў. Толькі потым успомніў: дык гэта ж у Францішка Багушэвіча – «панарскага салаўя»! Віленшчына, Ашмяншчына – яго радзіма. Былы фальварак Свіраны, дзе нарадзіўся беларускі паэт, аказваецца, зусім блізка адсюль. Пра гэта мне сказаў былы загадчык Барэйкаўшчынскай пачатковай школы Мікалай Васільевіч Сабалеўскі, добры знаўца беларускай літаратуры, якую ён чытае ў арыгінале. Дарэчы, пра школы. І ў Рукойнах (афіцыйна Рукайняй), цэнтры сельсавета (за лічаныя кіламетры ад Барэйкаўшчыны), і ў іншых вакольных вёсках – школы польскія. Адкрыты яны па жаданні насельніцтва. Як раскажаў мне дырэктар Рукайняйскай сярэдняй школы Леанід Ільч Палонскі, у школе вучні вывучаюць некалькі моў: рускую, польскую, літоўскую і нямецкую. Апрача таго, усе яны нядрэнна ведаюць таксама беларускую.

Я добра пазнаёміўся з адным вучнем Рукайняйскай школы – сямікласнікам Янушам, сынам старшыні сельсавета Эдуарда Аляксандравіча Багуцкага, у якога я начаваў. З Янушам я разам спаў на сене ў адрыне. Перад тым як заснуць, мы доўга размаўлялі. Януш быў вельмі гаваркі. Ён раскажаў мне шмат чаго пра школу, пра свае гульні, вучобу. Даведаўшыся, што я з Мінска, ён пачаў дэкламаваць па памяці «Дзеда і бабу» Кандрата Крапівы, «Святога Яна» Якуба Коласа. Праўда, не ведаў, хто напісаў гэтыя творы. Пахваліўся ён і сваімі поспехамі ў літоўскай мове, што нават можа ўжо чытаць трохі па-літоўску. Раней яе зусім не разумеў, як і наогул тутэйшыя людзі. Януш раскажаў мне пра выпадак, які быў тут пасля вайны. Прыехала з Вільнюса аўтакрама. Адзін хлопчык пайшоў туды купіць цукру. А крамнік яму і кажа: «Мажукам цукру нера». Гэта азначала – дзецям цукар не прадаецца. Хлопчык перадаў гэтыя словы бацьку, прозвішча якога якраз было – Мажук. «Нехта, мусіць, набрахаў на мяне: Мажуку, бач, ужо і цукру не дае», – сказаў бацька і пайшоў высвятляць прычыну.

Я аб'ехаў і абхадзіў многія вёскі і вёсачкі Рукайняйскага сельсавета. Запомніў такія з іх, як Крыжоўка (з нядаўняга часу яна, як і іншыя вёскі, атрымала новую назву – Крышкяліс), Ашмянка (Ашмянеле), Баравыя (Шылінай), Задворцы (Ужудварыс), Навасады (Науаседжай), Падчарнае (Паеджай), Міхайлаўка (Мікалішкес), Зацішша (Рамітэ). Знаёмячыся з людзьмі, сярод продкаў якіх жыў У. Сыракомля, я лепш разумеў многія творы паэта, як і яго самога. Больш зразумелымі рабіліся мне і строфы верша Янкі Купалы «Вясковы лірнік», напісанага тут амаль 50 гадоў назад, калі адзначалася 50-я гадавіна з дня смерці Сыракомлі. Янка Купала, які таксама хадзіў па мясцінах «вясковага лірніка», быў у Барэйкаўшчыне і Рукойнах, так пісаў у сваім вершы:

Выліць думку хачу – хай снуе у бязмеры, –
Думку-памяць, што ў сэрцы залегла.
Аб той зорцы, што некалі з добраю верай
Над зямелькай яснела і збегла.

Аб музыцы, што лірай сваёй чарадзейскай
Мне ў душы светач выклікаў новы,
Каб жыла, хоць на час, красай кветкаў-пралескаў,
Як жыве вечно Лірнік вясковы...

Час патрапіць усё пакрышыць, адалеці,
Путы нават змарнеюць у плесні, –
Покі ж будзе душа хоць адна жыць на свеце,
Будуць жыці і лірнікаў песні.

Будзеш жыць! Будуць векі ісці за вякамі, –
Не забудуцца дум тваіх словы,
Як і слоў беларускіх, жывучы між намі,
Не забыўся ты, Лірнік вясковы.

1971, 2003, 2017

ГЛАДЫЯТАР НА АРЭНЕ БЕЛАРУШЧЫНЫ

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч... Па-мойму, мы яшчэ па-сапраўдному не ўсвядомілі, якая гэта была значная постаць у беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Наша літаратуразнаўства яшчэ як след не раскрыла мастацкую вартасць яго твораў, не паказала прыгажосць паэтычнага слова першага беларускага класіка, самабытнасць гэтага незвычайнага талента. Учытайцеся ў вершаваныя творы В. Дуніна-Марцінкевіча. Вось хрэстаматыйны «Гапон», «беларуская аповесць»:

Шум, крык, гоман у карчме,
Кіпіць сельская дружина,
Піва, мёд, гарэлку п'е,
Ажно курыцца чупрына.

Здаецца, простыя, «бясхітрасныя» радкі. Але яны адразу ўводзяць чытача ў само дзеянне паэмы, у якой паўстае перад намі жывая рэчаіснасць даўно аджылай эпохі. Спачатку паэт як бы расстаўляе «дзеіных асоб», што прыйшлі на сельскую вечарыну. Тут і паважныя вясковыя гаспадары, якія вядуць за сталом заўсёды цікавую для іх гаворку пра свой штодзённы сялянскі клопат, і «ляндарка з лендаром», што разносяць заказныя стравы і пітво, і моладзь, якая «гамоніць» каля парога, і «старыя чараўніцы» – цікаўныя старыя жанчыны, што, пасеўшы каля печы, цішком назіраюць, як забаўляюцца «хлопцы, дзеўкі, маладзіцы». Скрыпач Ананя пачынае іграць народныя танцы «Лявоніху», «Бычка», «Казачка». І моладзь адразу пускаецца ў скокі. Вяселы сялянскі хлопец Гапон, вырабляючы нагамі

заліхвацкія выкрунтасы, галантна запрашае ў танец сваю каханую дзяўчыну Кацярынку:

«Эй, чух, Кацярынка!
Чабоцікі красны;
Каму блішчаць, каго любяць
Твае вочкі ясны?...»

Дзяўчына не прымушае сябе доўга ўгаворваць. У адказ на запрашэнне каханага хлопца

Кацярынка ж успляснула,
На міленькага зірнула,
Хвіць! спаднічку распуціла,
Трэйчы запяткам падбіла,
Дробны ножкі выкідаець,
Чаравічкі скрыпяць,
А із вочак аж сіяець,
Быццам іскры ляцяць.

У такім жа энергічным тэмпе, раскавана і весела праходзіць уся вечарынка – сапраўдная народная феэрыя. Паэт шырока выкарыстоўвае фальклорныя вобразы і матывы, а таксама народныя песні, прыпеўкі, прыказкі і прымаўкі, вельмі да месца ўплятаючы іх у канву апавядання. Атрымліваецца адначасова і мастацкі паказ вясялага вясковага ігрышча, і яго дакладнае этнаграфічнае апісанне.

Кожны пісьменнік ведае, як цяжка часам знайсці адпаведны задуманай ідэі твора сюжэт. Сюжэтамі нават дзеляцца паміж сабой пісьменнікі. Як, скажам, Пушкін, які падараваў Гоголю сюжэт «Мёртвых душ». Трэба мець талент – знайсці займальны сюжэт. Такім талентам валодаў наш Дунін-Марцінкевіч. Чытаючы яго творы, прыемна здзіўляешся, як умее аўтар знаходзіць патрэбны сюжэт ды ўкручваць у яго назапашаны «матэрыял». Сваю сюжэтную лінію мае і той жа «Гапон». Даволі займальную «лінію». З нечаканымі хадамі, інтрыгамі. Як і ў кожнага еўрапейскага класіка. На сельскае ігрышча ў карчме, так маляўніча апісанае ў пачатку паэмы, раптам урываецца аканом з войтам. Гапон адразу зразумеў: гэта ж аблава, рэкруцкі набор! Таму паспявае гукнуць сябрам: уцякайце! І тыя кідаюцца з карчмы хто

куды. На самога ж Гапона з усіх бакоў навальваюцца памагатыя аканом. Як ён ні адбіваўся, «яго, беднага, звязалі дый у калодкі скавалі». Арганізаваў гэты налёт аканом таму, што намерыўся запраторыць у салдаты Гапона, каб адбіць у яго прыгожую Кацярынку. Пані, паважаная ўсімі ўладарка маёнтка і вёскі, убачыўшы аднойчы заплаканую Кацярынку, пашкадавала яе і захачела сущешыць. Даведаўшыся ад дзяўчыны пра прычыну плачу, яна загадала здаць у салдаты самога аканом. Кацярынку ж зрабіла сваёй пакаёўкай. Прайшло пяць гадоў. І вось раптам заяўляецца ў панскі двор прыгожы і статны малады афіцэр. Якая была для Кацярынкі радасць, калі яна пазнала ў ім свайго любага Гапона! Да афіцэрскага стану яго ўзвысілі за добрую службу ў войску, за адвагу на вайне. Цяпер ён прыйшоў прасіць у Кацярынкі рукі, а ў пані – дазволу на шлюб. Пані не толькі дазволіла, але і сама прыйшла на вяселле сваёй пакаёўкі, а яшчэ ёй – «маўляў роднаму дзіцяці, прыгожы пасаг дала, радасну слёзку ураніла, маладых благаславіла, сама к вянцу павяла». Такая атрымалася ідылія!

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч хоць быў заможным панам, але шчыра паважаў простага селяніна, бачыў у ім, не ў прыклад іншым панам, чалавека, як мог, спрыяў яму. З пашанай ставіцца да сялян заклікаў ён і ўсіх вяльможных паноў. Такім мастацкім «заклікам» была і паэма «Гапон». Не ведаю, як для каго, а для мяне чытанне Дуніна-Марцінкевіча – свята. Бо яго творы я ўспрымаю як пісьмы з XIX стагоддзя. Яны – і жывыя сведкі часу, і творы мастацтва адначасова. Так я чытаў «Гапона». Так чытаю «Вечарніцы» – народныя аповесці «Дурны Зміцер, хоць і хітры» і «Стаўроўскія дзяды». Смакую кожнае слова. Ужываюся ў жыццё герояў. Знаёмлюся з мінулым народным побытам, дыхаю паветрам даўно зніклай эпохі.

А вось разгарнуў паэму «Купала». Як маляўніча апісвае аўтар святкаванне ў народзе язычніцкага Купалля! Якая прастата і высокая маральнасць ва ўзаемаадносінах сельскай моладзі!

Такая вельмі значная падзея ў сялянскім жыцці, як дажынкi, стала асновай яшчэ адной вершаванай аповесці Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча – «Шчароўскія дажынкi». Колькі самабытных

народных звычайў, папраўдзе паэтычных малюнкаў вясковага жыцця раскрывае тут перад намі аўтар!

А як вобразна і дэталёва, з сапраўдным народным гумарам разгортвае-паказвае беларускі пісьменнік рытуал каранацыі ў Маскве рускага цара ў вельмі нечаканай па тэме «быліцы Навума Прыгаворкі» пад назвай «Халімон на каранацыі»! Нічога падобнага ў рускай літаратуры я не чытаў. Ці абмінулі рускія літаратары такую значную падзею сваёй гісторыі?

Шмат пазнавальнага і цікавага знаходжу я і ў польскамоўных творах беларускага дудары (так, і гэтакія вымушаны быў ён пісаць) – «Благаслаўёная сям'я», «Славяне ў XIX стагоддзі», «З-над Іслачы, або Лекі на сон», а таксама ў яго вершах.

А колькі выдумкі, іскрыстага гумару, нечаканых сюжэтных ходоў і ў драматычных творах Дуніна-Марцінкевіча – у «Ідыліі», якая і сёння з поспехам ідзе ў нашых тэатрах, «Залётах» і «Пінскай шляхце»! Апошняя камедыя стала папраўдзе народнай, яна вольна не адно стагоддзе бесперастанку ставіцца не толькі на сталічнай сцэне, але і шматлікімі калектывамі мастацкай самадзейнасці ва ўсіх канцах краіны.

Уладзіслаў Сыракомля называў Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча «сапраўдным гладыятарам» на арэне беларускай літаратуры. І тут няма перабольшання. У першай палове XIX стагоддзя, ды, можна сказаць, і да яго канца, беларускія пісьменнікі вымушаны былі пісаць на польскай або рускай мовах і толькі ў выключных выпадках, у асноўным дзеля асветы народа, пераходзілі на беларускую – карэнную мову роднай зямлі. Творчасць на беларускай мове з прычыны адсутнасці беларускага друку ды і фактычна беларускага чытача была другараднай. Першы, хто зрабіў беларускую мову асноўнай, «рабочай» мовай, быў Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Ён, як той гладыятар, смела і адкрыта выйшаў на арэну барацьбы за мову свайго народа. Гэта быў сапраўдны подзвіг пісьменніка. Тады ж уся шляхта, усё вяльможнае панства, як чорт ад ладана, шарахаліся ад «мужычай» мовы, пнучыся размаўляць і пісаць на «панскай» польскай мове, а то і на французскай. Гаварыць па-мужычы – азначала апускацца да мужыка-селяніна, самага ніжэйшага стану тагачаснага грамадства.

Дунін-Марцінкевіч не пабаяўся стаць на бок селяніна, узвысіць праз друк яго мову. І тым самым выклікаў агонь на сябе.

Пра злосныя напады на беларускага паэта польскіх паноў мы ведаем з артыкулаў Уладзіслава Сыракомлі, таксама беларускага сваім духам пісьменніка, які скалой стаяў у абарону свайго сябра ад ненавіснікаў беларускай мовы. У вершаваным пасланні Уладзіславу Сыракомлю «Літаратурныя клопаты» Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч раскажаў пра свае «хаджэнні па муках», каб дачытаць да чытача ўласныя творы, пра стаўленне да іх выдаўцоў, якія адразу ж вярталі гэтыя творы аўтару, крывячыся: «Нашто вы па-мужыцку пішаце, мой пане?»

Зрэчас усё ж шчасціла Вінцэнту Дуніну-Марцінкевічу пусціць у свет якое-небудзь сваё тварэнне. А як удалася, як увогуле працавалася яму на ніве беларускай паэзіі, ён скардзіцца сябру Сыракомлю:

А што ж дае мая скупая ніва,
Быллём парослая? Шмат трэба працы.
Пакуль уробіш! Дык хачу прызнацца,
Што трачу дух. Я гэтак клапатліва
Шмат месяцаў тварыў, і ўвесь здабытак –
Што многа слоў пустых пачуў і крытык.
Здароўя шмат забрала гэта праца!
Якім паддаўся прыніжэнням, мукам,
Пакуль яе ўдалося выдаць друкам,
Табе, вястун, хачу цяпер прызнацца.

А выдадзеную кнігу яшчэ трэба было прадаць, каб вярнуць хаця б частку затрачаных на выпуск грошай і, галоўнае, каб яе чыталі. Як вядома, непісьменны селянін не мог яе купіць. Паэту заставалася толькі прапаноўваць свае творы адукаванай шляхце, якая была апалячана, а то і афранцузжана. Вось прадавец, расказвае аўтар, «кіруецца ў салон праслаўленай Цаліны», тыповай велікасвецкай пані з яе франкаманіяй:

Там модныя паненкі, панічы і пані
У самым наймаднейшым, дарагім убранні;
Французскі звычай там, французская і мова,
Свайго радзімага там не пачуеш слова.
Раскошы твая ўбачыўшы, пачуўшы мовы тоны,
Падумаеш: Парыж тут адчыніў салоны.

Калі прадавец прапанаваў гаспадыні салона кнігі, яна, каб паказаць сваю «культурнасць», паслала дачок паглядзець іх: «Дзюма там ці Бальзак?» На што дачка Франя адказала:

«Non, Maman! мужыцкі твор, якісь «Купала».
«Ah mon Dieu! Як можна мову так паскудзіць!
Кінь гэтыя грывзолы, каб рук не пабрудзіць!..»

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч выслухоўваў злыя насмешкі і знявагі апалячанага панства, зразумелую няўвагу да беларускіх кніг выдаўцоў і кнігароў, цярэў немалыя матэрыяльныя страты, выпускаючы кнігі за свае ўласныя сродкі, але не адступаўся ад свайго. Біўся на арэне беларушчыны за свой народ да канца. Як гладыятар.

Зацікавіўшыся асобай Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, я аб'ездзіў у розны час, здаецца, усе яго мясціны. Мне хацелася даведацца, што жывіла творчасць «беларускага дудара», якія захаваліся звязаныя з ім матэрыяльныя памяткі, як ушаноўваецца ён на сваёй «малой радзіме».

Пачаў я, натуральна, з месца нараджэння паэта. Як ведаем мы са школьных падручнікаў, нарадзіўся ён у фальварку Панюшкавічы Бабруйскага павета. У Бабруйск я лёгка даехаў пездам. Там завітаў у рэдакцыю раённай газеты, з супрацоўнікамі якой дамовіўся пра паездку загадзя.

І вось весела паскакаў спрытны раённы «козлік» па грудах і выбоінах лясных і палявых прасёлкаў. Зялёналістыя, не змрочныя лясы і пералескі, раздолле палёў, расфарбаваныя жаўтацвёткам лугі. Зямля, што ўзгадвала нашага слаўнага пісьменніка.

Ад колішняга фальварка, дзе гаспадарыў бацька Вінцэнта Ян Дунін-Марцінкевіч, – ні знаку. Нічога канкрэтнага пра той фальварак мы, вядома ж, не дапыталіся ў жыхароў невяліччай вёсачкі, што вырасла на яго месцы, займеўшы тую ж назву – Панюшкавічы. Ды адкуль ім што ведаць: амаль усе яны – перасяленцы з іншых вёсак. Адзінае, што напамінае тут пра беларускага дудара, – гэта даволі высокая стэла на ўзбярэжжы ракі Бярэзіны з выявай паэта. Месца для помніка выбрана выдатнае, вось

толькі сам помнік на мяне не зрабіў уражання: ён як бы злеплены наспех, дзе-нідзе ўжо адлушчыўся бетон. Хочацца думаць, што гэта помнік часовы, што некалі ўстане тут больш годны, варты памяці нашага выдатнага пісьменніка.

Помніцца мне і паездка ў былую Пяршайскую воласць Мінскага павета, дзе ў 1840 годзе асеў Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у фальварку Люцінка і дзе пражыў да канца свайго зямнога быцця – цэлыя 44 гады. Заехаў я туды са сваім студэнцкім таварышам, пісьменнікам Іванам Чыгрынавым на маёй машыне.

У Люцінцы ад былой сядзібы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча засталіся толькі ўрослыя ў зямлю камяні падмурка на ўзвышэнні, да якога падступалі хаты невялікай вёсачкі. Мы хадзілі па колішнім селішчы пісьменніка, і мне ўявіўся ўтульны прасторны дом Марцінкевічаў, дзе кожны дзень гучалі галасы сямейнікаў, суседзяў і гасцей, дзе ў асобным кабінэце так добра працавалася за пісьмовым сталом гаспадару, перад якім адкрываліся з акна краявіды роднай зямлі, змяняліся адна за адной вёсны і зімы. Тут былі напісаны ці не ўсе творы беларускага дудары, пачынаючы ад «Ідыліі», «Гапона», «Вечарніц» і канчаючы «Залётамі» і іншымі п'есамі, паэмамі, былінамі, вершамі. У доме пісьменніка гучала музыка, ставіліся спектаклі на яго п'есы. Тут жа працавала і арганізаваная ім школа, дзе вучыліся дзеці вяскоўцаў і дзе, дарэчы, атрымаў першапачатковую адукацыю пачынальнік беларускай прозы, пісьменнік Ядвігін Ш. Марцінкевічаў дом быў сапраўдным асяродкам беларускай культуры ў XIX стагоддзі.

Мы доўга тупалі з Іванам па былым селішчы Марцінкевічаў і апанурана думалі не толькі пра нелітасцівы разбуральны час, але і пра нашу ўсеагульную абыякавасць да ўласных святыняў, да дарагіх памятак мінулага. На добры лад, ужо даўно трэба было ўзнавіць сядзібу першага беларускага пісьменніка-класіка, сапраўднага патрыёта роднай зямлі, паказаць у ёй тагачасны тыповы побыт шляхецкага двара XIX стагоддзя. Каб сюды, у сядзібу-музей, прыходзілі школьнікі і студэнты, усе, хто любіць і шануе нашу культурную спадчыну, хто хоча ведаць, як жылі нашы далёкія продкі.

З сваёй Люцінкі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч выязджаў часам у новую дарогу, каб зведаць і іншыя куткі Беларусі, пашыраючы тым самым тэматыку сваёй творчасці. З адной такой адлучкі ён прывёз свой славыты драматычны твор «Пінская шляхта». У пачатку п'есы аўтар пазначае: «Дзея адбываецца ў ваколіцы О... паміж балотаў, у глушы Пінскага павета». Пры шматлікіх публікацыях гэтай невялікай, але вельмі змястоўнай камедыі я чамусьці не знаходзіў расшыфроўкі той загадкавай «ваколіцы О...». Мне заўсёды здавалася, што аўтар проста прыдумаў яе, як прыдумаў і герояў твора – надта ж адпавядалі прозвішчы персанажаў нейкім рысам іхных характараў: Кручкоў, Піскулькін, Пратасавіцкі, Цюхай-Ліпскі...

Кое ж было маё здзіўленне, калі як удзельнік адной этнаграфічнай экспедыцыі на Пінскае Палессе я трапіў у гэтую самую «ваколіцу О...»! Аб'язджаючы на акадэмічным аўтобусіку вёскі Столінскага раёна, які раней уваходзіў у Пінскі павет, мы супыніліся ў адной з іх – у Ольпені. Тутэйшы настаўнік, які якраз трапіўся нам на вуліцы, паведаў, што гэта ж акурат тут адбывалася дзеянне камедыі «Пінская шляхта», што тая загадкавая «ваколіца О...» і ёсць гэты во Ольпень! Усё правільна: і аднаго ж з персанажаў камедыі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч назваў – Альпенскі, Цімох Альпенскі.

Мы з цікавасцю аглядалі старасвецкія хаты з патрэсканымі бярвёнамі сцен, з маленькімі прыземістымі вокнамі, з якіх выглядвалі на нас, неведомых прыхадняў, старэнькія, з такімі ж пазамі-маршчынамі на тварах, як і ў сценах, бабулькі і дзядкі – жывая пінская шляхта! Маладая круглатварая шляхцянка, што падышла пад наш аўтобус, нават паказала хаты, дзе і цяпер жывуць... Цюхай-Ліпскія і Пратасавіцкія! І мы заходзілі да нашчадкаў Марцінкевічавых персанажаў у хаты і гаманілі з імі, як з самымі звычайнымі людзьмі!

Настаўнік пад'ехаў з намі і ў недалёкую школу, дзе ў невялікім музейчыку паказаў пад шклом пажоўклія ад часу паперы-дакументы, на якіх мы таксама прачыталі засведчаныя гербавымі пячаткамі прозвішчы Цюхай-Ліпскіх і Пратасавіцкіх. Зрэшты, чаго мне далёка было хадзіць, каб даведацца пра існа-

ванне рэальных герояў «Пінскай шляхты». Аказваецца, я даўно ўжо ведаў і не толькі ведаў, а нават пахаўрусаваў з адным Цюхаём-Ліпскім! Кажу не пра каго іншага, як пра нашага вядомага беларускага пісьменніка, старшыню Беларускага дзіцячага фонду Уладзіміра Ліпскага! Вось толькі не папытайся я яшчэ ў Валодзі, на якой дарозе згубіў ён свой родавы прыдомак Цюхай.

Трохі пазней пра Цюхай-Ліпскіх, пра ваколіцу Ольпень, пра паездку туды Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча я ўзахлёб прачытаў у «ЛіМе» ў нарысе Уладзіміра Ліпскага «Дунін-Марцінкевіч і пінская шляхта». Нашчадак Марцінкевічавых герояў намерыўся дакапацца і дакапаўся-такі да вытокаў, да жыццёвай асновы знакамітай камедыі. Аказваецца, зачэпкай для яе паслужыла адна вельмі гучная судовая справа пра ольпенскіх Цюхаёў-Ліпскіх, якіх самыя высокія ўлады змушалі перайсці з каталіцкай у праваслаўную веру. Заведзеная ў Мінскай духоўнай кансісторыі загадам губернскага кіраўніцтва, гэтая справа («Справа № 39»), якая была распачата 17 лістапада 1837 года, цягнулася ні многа ні мала – трыццаць тры гады! Трыццаць тры гады абараняліся ўпартыя Цюхай-Ліпскія ад неадчэпнага націску высокіх чыноўнікаў, якім вельмі карцела вярнуць у «істинную веру» гэтыя «заблудшыя душы». Не адзін раз цягалі ольпенскіх неслухаў у Мінск да самога праваслаўнага архіепіскапа. А калі і гэта не памагло, ольпенскімі Цюхаямі заняліся ўсёмагутны сінод і нават сам гасудар Расійскай імперыі. Ды, як выявілася, пінскай шляхце і намеснік Бога на зямлі быў не ўказ! Не паслухаліся нязломныя Цюхай-Ліпскія цара-бацюшку! Не здрадзілі веры сваіх продкаў!

Ці ж мог не зацікавіцца сапраўды народны (хай і без звання) беларускі пісьменнік Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч такімі праямамі паляшукіх характараў? От і пакаціў на параконнай брычцы люцінскі гаспадар у палескую глушэчу, у самае гняздо непакорлівых Цюхаёў-Ліпскіх, у іхную «суверэнную дзяржаву» – ваколіцу Ольпень. Напрасіўшыся ў некага з іх ці ў іншага ольпенца на пастой, пачаў наш пісьменнік гаманіць з людзьмі, вывучаць іх жыццё-быццё, паляшукіа норавы і характары. І, мусіць, нямала там сядзеў-вывучаў, калі нават іхную гаворку,

адметны паляшущкі дыялект беларускай мовы, здолеў вывучыць. Ды так вывучыў, што і твор напісаў на гэтай гаворцы.

Уладзімір Ліпскі ў сваім нарысе прыадкрыў яшчэ адну таямніцу творчасці Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча: вытокі яго паэмы «Халімон на каранацыі». Хто з нас не задумваўся: як мог так дакладна і вобразна намаляваць пісьменнік каранацыю расійскага цара, самую Маскву? Нідзе ж у біяграфіі Дуніна-Марцінкевіча і згадкі няма пра яго паездку ў Маскву на такую важную ўрачыстасць. Знайшоў Валодзя Ліпскі адгадку і гэтай загадкі. Ён выявіў матэрыялы, якія паказваюць, што Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч пабываў-такі на той каранацыі. «Спроба літаратурнага адкрыцця» – так сціпла вызначыў ён жанр свайго нарыса пра Дуніна-Марцінкевіча і пінскую шляхту. Ды гэта ж не спроба, а, можна сказаць пэўна, само адкрыццё, сапраўднае даследаванне, якім ён проста ўцёр нос некаторым дыпламаваным вучоным. От табе і Цюхай!

Добра пашукаўшы, можна знайсці рэаліі і іншых твораў Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Скажам, паэм-быліц «Шчароўскія дажынкi», «Стаўроўскія дзяды». Я чамусьці быў упэўнены, што гэта прыдуманя аўтарам назвы. Аказваецца, не: і Шчаўры, і Стаўры – зусім рэальныя беларускія вёскі, ці засценкі. Выпала так, што і ў гэтыя селішчы трапіў я недзе ў 1970-я гады з фальклорнай экспедыцыяй Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору нашай Акадэміі навук разам з вядомымі фалькларыстамі Арсенем Лісам, Іванам Цішчанкам, Анатолям Фядосікам, Антонам Гурскім, Леанілай Малаш-Аksamітавай і, здаецца, Майсеем Грынблатам. Знаходзіліся абедзве вёсачкі, калі не памыляюся, у Крупскім раёне. Стаялі яны блізка адна каля адной, праз нейкі выган. І мы запісвалі народныя песні і абрады і ў Шчаўрах, і ў Стаўрах. Тут таксама хадзіў некалі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. І, як бачым, вярнуўся адтуль не без плёну.

Вельмі добра было б выявіць, на чым засноўваў свае творы Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Гэта дапамагло б нам раскрыць вытокі яго творчасці, лепш зразумець нашага выдатнага пісьменніка сярэдзіны XIX стагоддзя, выразніка дум свайго народа, яго шчырага абаронцы.

Пра Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча пісалі шмат. І, вядома ж, будуць пісаць яшчэ. Гэта – сапраўды велічная постаць у нашай літаратуры. І ўсебакова, ва ўсёй глыбіні раскрыць творчасць выдатнага пісьменніка – пачэсная задача літаратуразнаўства. У сваім нарысе я падаў толькі асобныя штрышкі да творчага партрэта В. Дуніна-Марцінкевіча, якія, спадзяюся, таксама прыдадуцца ў далейшым спасціжэнні жыццёвага і творчага шляху нашага класіка.

2003, 2017

ТУТ ГРАЛА ДУДКА БУРАЧКА

На сустрэчу з паэтам

Даўно ўжо збіраўся я пахадзіць-паблукіць прытуманенымі часам, але, пэўне ж, яшчэ не зааранымі, не зусім зарослымі за паўтара стагоддзя сцяжынамі нашага славутага змагара за народ, сапраўднага будзіцеля нацыі – Францішка Багушэвіча, якога, неспакойнага, нікім не скоранага, куды толькі ні закідала ма-чыха-доля.

І от летась надарылася добрая нагода: мне прапанавалі паехаць разам з экспедыцыяй Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры па мясцінах выдатнага паэта-дэмакрата XIX стагоддзя.

Экспедыцыйную групу музея склалі супрацоўнікі аддзела дакастрычніцкай літаратуры. Асабліва я быў рады, што ў гэтую вандроўку згадзіўся паехаць і мой добры знаёмы, літаратар, выдатны знаўца біяграфіі Багушэвіча, супрацоўнік Беларускага тэлебачання Уладзімір Содаль, які ўзяў з сабой і маленькую, з двух чалавек, тэлевізійную групу – здымаць Багушэвічавы мясціны ды «асвятляць» работу экспедыцыі. Нам быў выдзелены невялікі, але даволі прасторны аўтобус, за рулём якога, нібы на троне, высока сядзеў фарсісты, з белазубай усмешкай пад заліхвацкімі вусамі шафёр Валера.

З Мінска, заварочваючы то ў адзін, то ў другі бок, у мясціны, так ці інакш звязаныя з імем Францішка Багушэвіча, мы кіравалі на Ашмяны.

Свіраны

Больш за ўсё карцела пабачыць родны кут Францішка Багушэвіча – памятны яшчэ са школьнага падручніка фальварак Свіраны, пра які, апроч назвы, я нічога не ведаў. Гэтак жа, як і школьнікі, якія вывучаюць біяграфію паэта. Ды і што ж можа даць іх розуму і сэрцу адна сухая назва?

У Свіраны мы выехалі раніцай, паснедаўшы ў ашмянскай кавярні. Дарога ішла проста на старажытную Вільню.

Вось і літоўская мяжа, пра што апавяшчае стэла на ўзбочыне дарогі. Мінаем Меднікі з руінамі старажытнага замка. Дзясятка-другі кіламетраў па зямлі Літвы – і Валодзя Содаль, які ўжо тут бываў раней, камандуе шафёру павярнуць налева. Зялёныя, аблашчаныя сонцам узгоркі. Рэдкія бярозавыя пералескі. А вось перад вачыма і самі Свіраны.

Калі мы выйшлі з аўтобуса, перад намі адкрыўся шырокі, вельмі маляўнічы краявід. У моры чэрвеньскай зеляніны на ўзгорках і ў далінах бялелі шыфернымі дахамі між вабных прысадаў астраўкі невялічкіх вёсак. Над імі плылі, купаліся ў блакіце неба лёгкія белыя воблакі.

Свіраны – адзін з тых шматлікіх астраўкоў. Вёсачка падзелена шашою на дзве паловы. Першая, левая, палова, як выявілася, – больш даўняя, уласна Свіраны, дзе некалі і быў той фальварак, у якім упершыню ўбачыў свет Францішак Багушэвіч. Сёння тут – тры хаты. Каля двароў нам кінуўся ў вочы шнур раскідзістых старасвецкіх ліп. Гэта, як паведаў Содаль, колішняя алея, што вяла да фальварка. На правым баку шашы мы ўбачылі дзве хаты, за імі – трохі далей – дах яшчэ адной. Вось і ўся вёска. Калі знаёмішся са Свіранамі, складваецца ўражанне, што людзі сяліліся тут хто як хацеў, не прытрымліваючыся асаблівага парадку. Таму называць Свіраны вёскай, відаць, можна толькі ўмоўна – тут жа мы не знайшлі нават традыцыйнай вясковай вуліцы. Проста прысуседзіліся адна да адной асобныя сядзібы, са сваімі пад'ездамі, з уласнымі сцэжкамі-дарожкамі, прыцерліся, прызвычаліся і стаяць сабе, не скардзячыся на нейкую нязручнасць.

З асаблівым нецярпеннем, нават з хваляваннем чакаў я сустрэчы з землякамі паэта. Перш за ўсё хацелася пачуць іх гаворку. Гэта ж мову тутэйшых сялян узяў Францішак Багушэвіч за аснову сваіх мастацкіх твораў. Як вядома, сучасная беларуская літаратурная мова ў яго час была яшчэ ў стадыі станаўлення, і Францішак Багушэвіч пісаў на той, якую чуў у маленстве. Якраз яе, мову падвіленскіх мясцін, лічыў ён найбольш беларускай, найбольш чыстай, і таму, як успамінае яго сучаснік паэт Альгерд Абуховіч, аднаго разу Францішак Багушэвіч, прачытаўшы яго вершы, зрабіў аўтару заўвагу, што ў іх «не ўсюды бываюць уласцівыя беларускай мове акцэнты». На гэта ўраджэнец Случчыны, а калі дакладней – Глушчыны, Альгерд Абуховіч адказаў Багушэвічу вершам:

У гаворцы ёсць ружніца
Між маю і тваей:
Маей – пушчы, Пціч граніца.
Ты – панарскі салавей.

Панары – узвышшы на поўдзень ад Вільні. Відаць, зялёныя ўзгоркі, што ўбачылі мы каля Свіран, таксама адносяцца да той панарскай грады. Дык хіба ж нецікава было нам даведацца, як размаўляюць сёння на радзіме «панарскага салаўя»? Ці, можа, тутэйшыя людзі алітвіліся? Як-ніяк, ужо ж пяцьдзясят гадоў гэтыя землі ўваходзяць у склад Літвы.

Першы, хто трапіўся нам у Свіранах, проста на шашы, быў пажылы дзядзька. Я прыпыніў яго, паздароўкаўся.

– І куды сабраліся, дзядзька? – загаварыўшы, папытаў я.

– Да от сена троха выкасіў тутака... Дэк падварушыць трэба...

Дзядзькава гаворка была мне як маслам па сэрцы. Такая паўнагучная, каларытная беларуская мова, з усімі яе «акцэнтамі». Тое, што ў гаворцы не-не дый пракідвалася то польскае, то рускае слова, зусім яе не псавала, бо ён любое слова вымаўляў на свой лад, падпарадкоўваў яго роднай беларускай мове. У дзядзькавай гаворцы вуха ўлавіла і мясцовыя асаблівасці – з гэтымі «троха», «тутака», а таксама з выразамі тыпу «ён адсюль выехаўшы», «ён у той вёсцы радзіўшыся» (у сэнсе выехаў, радзіўся).

Дарэчы, гэтую асаблівасць мне даводзілася чуць і ў нас, у Бра-слаўскім раёне, які зусім недалёка адсюль.

– Ну і да якой вы, дзядзька, залічваеце сябе нацыянальнасці? – слухаючы з яго вуснаў такую гожую беларускую мову, папы-таў я.

– Тутэйшы я...– І, падумаўшы, дадаў: – Палякі мы тутака... Беларускія палякі.

– А я думаю, што вы ўсё ж беларус, дзядзька!

На гэта дзядзька адказаў слова ў слова так:

– Я не помню, ці было такое гасударства – беларускае... А вось польскае – тутака было...

Логіка ў яго такая: раз ён і яго землякі, яго бацькі і дзяды жылі ў польскай дзяржаве – значыць, усе яны палякі. Палякам ён лічыць сябе яшчэ таму, што яго так запісалі ў метрыках. Яшчэ ў даўнія часы, растлумачыў дзядзька, «як хрысцілі на каталіц-кую веру, тады на палякоў усіх і папісалі».

Дык вось яна – разгадка паходжання падвіленскіх «палякоў».

Дарэчы, пра тое, як «памагалі» ўжо ў складзе рускай дзяржа-вы «дахрышчваць» простага беларускага мужыка царскія «ка-закі з тутэйшага ды ў палякі» (тым, што сілком пхалі ў рускую веру), вельмі цікава расказаў Францішак Багушэвіч у вершы «Хрэсьбіны Мацюка».

Добра пагутарылі мы з гаспадарамі бліжэйшай ад дарогі ха-ты ў правай, навейшай, частцы Свіран. Гэта былі Філіповічы – Юлія Пятроўна і Станіслаў Казіміравіч, муж і жонка, людзі ў га-дах. Тут у васьмнаццатым ці дзевятнаццатым годзе ўзяў зямлю ў арэнду ад дзяржавы яшчэ бацька Станіслава Казіміравіча, які сам быў родам з суседняй (кіламетраў пяць адсюль) вёскі Кара-дзішкі – «прыезны», як сказала гаспадыня. Значыцца, на баць-каўшчыне сядзіць з сям’ёю цяперашні гаспадар хаты.

Я папытаўся ў Філіповічаў, ці ведаюць яны, што з іх Свіранаў родам класік беларускай літаратуры Францішак Багушэвіч. Не, нават не чулі пра такога.

– Можа, Марык ведае – ён жа ў школу ходзіць, – і жанчына паклікала чарнявага хлапчука, які па нечым стукаў малатком каля падпаветкі.

Гэта быў унук Філіповічаў – ён прыехаў да дзеда і бабы на канікулы з Вільнюса, дзе жывуць яго бацькі і дзе ён вучыцца.

– Марык, – папытаў я, – а ці ведаеш ты, што ў вашых Свіранах нарадзіўся выдатны беларускі паэт Францішак Багушэвіч?

– Які, які?

– Францішак Багушэвіч.

– Які паэт?

– Беларускі.

Не, першы раз чуе пра гэта Марык Філіповіч, вучань васьмага класа, які, дарэчы, вельмі натуральна гаворыць з намі па-беларуску. Мы ўсім гуртам кінуліся запаўняць прабелы ў Марыкавай адукацыі, расказваць гэтаму вельмі цікаўнаму, як мы ўбачылі, хлапчуку пра яго земляка Францішка Багушэвіча. Валодзя Содаль скокнуў да аўтобуса і прынёс паказаць складзены ім і выдадзены ў 1986 годзе ў Мінску раскошны і даволі змястоўны альбом пра Багушэвіча. Трэба было бачыць, з якой цікавасцю гартаў яго Марык, пазнаючы на фотаздымках знаёмыя пейзажы, углядаючыся ў рысы твару самога паэта, а таксама яго бацькоў і блізкіх. Потым узяўся чытаць змешчаныя там урыўкі Багушэвічавых вершаў.

– Ну, ну, пачытай уголас – паглядзім, як у цябе атрымліваецца, – папрасілі мы.

На вяршынях сумна сосны
Зашумелі ціха,
Невясёлыя іх вёсны,
Бо наўкола ліха.
Бо наўкола пні, магілы,
Гора і няволя,
Вецер нішчыць рэшту сілы,
Рвуцца буры з поля...

Першы раз у жыцці, трохі спатыкаючыся, але ўсё ж даволі прыстойна пачаў чытаць Марык беларускую кніжку, беларускія друкаваныя вершы, вершы свайго земляка Францішка Багушэвіча, які яшчэ сто гадоў назад, звяртаючыся да братаў-беларусаў, гарача заклікаў іх не пакідаць мовы нашай беларускай, «каб не ўмёрлі!». Каб не ўмёрлі як народ, як нацыя. Як гэта ні дзіўна,

як ні сумна, але поўнае трывогі слова паэта па сёння не дайшло да яго землякоў на роднай яму Віленшчыне.

Адной з асноўных задач нашай экспедыцыі было – пашукаць для музея гісторыі беларускай літаратуры рэчавых этнаграфічных помнікаў з мясцін Францішка Багушэвіча. Асабліва важна было займаць што-кольвечы з радзімы паэта. Таму, пакуль мы з Содалем гутарылі з землякамі Францішка Багушэвіча, работнікі музея – маладыя, вельмі шчырыя дзяўчаты, паспелі абысці ўсе хаты ў Свіранах, пытаючыся ў людзей больш за ўсё прадметы ткацтва, у якіх, мабыць, лепш чым дзе праяўляецца народны геній. Але, як вельмі часта здараецца з намі, непаваротлівымі беларусамі, і сёння мы катастрофічна запазніліся: усё найбольш цікавае з ткацкіх вырабаў «тутэйшых» – узоры народнага адзення, пасцілкі, сурвэткі, ручнікі – выманілі падчыстую работнікі віленскіх музеяў: так, літоўцы не спяць у шапку! Дзяўчатам удалося набыць толькі адзін ручнічок ды кавалак кужалю – усё, што засталася ад шматколернага багацця свіранскіх ткачы.

Але як можна было вяртацца з радзімы Францішка Багушэвіча з такім скупенькім набыткам? Дапамагчы музейным работнікам падахвоціліся мы з Содалем, два старыя ваўкі падобнага збіральніцтва. Звычайна, калі распытваеш пра этнаграфічныя рэчы, людзі вельмі «пераканаўча» даводзяць, што ў іх нічога цікавага няма. А калі добра агледзіш хату ды панадворак, то вока – не-не ды і наткнецца на каштоўную, часам вельмі рэдкую, унікальную рэч, якой, бывае, проста няма цаны. Гаспадары толькі падзвіяцца, бо яны і думаць не думалі, што гэтая звычайная для іх непатрэбшчына можа каго-небудзь зацікавіць.

Мы з Содалем намерыліся добра абследаваць хаты. Зайшлі спярша да даўніх Валодзевых знаёмых – Субачаў, якія прыехалі сюды з-пад нашых Пастаў. На жаль, знайсці тут і праўда нічога не ўдалося, бо хата Субачаў не так даўно пабудавана. Да іх на гэтым месцы жылі Тамашэвічы. Калі выбіраліся адсюль, усё сваё пазабіралі. Былы гаспадар Фэлька Пятровіч Тамашэвіч выехаў недзе ў Вільню. А цешча, якой ужо сто ці болей гадоў, быццам бы жыве ў Польшчы. Калі Субачы ўлезлі ў новую хату, усе старыя рэчы, што засталіся і выйшлі даўно з ужытку, спалілі як

непатрэбныя. Колькі яркіх помнікаў старога сялянскага побыту такім во чынам пайшло ў нас з дымам!

Ад Субачаў проста праз сад зайшлі ў суседні панадворак. Каля калодзежа сустрэлі самога гаспадара – Станіслава Адамавіча Ермалковіча. Станіслаў Адамавіч – старажыл, сядзіць на бацькаўшчыне. Дзядзька расказваў нам, што тут даўней былі нейкія пабудовы – праўда, не за яго памяццю. Часам плуг і сёння выворвае даўнейшую цэглу – чырвоную, моцную, хоць цяпер з яе печ выкладвай. Калісьці тут быццам бы жылі «нейкія папы». Успомнілася, што маці Францішка Багушэвіча была з сям’і Галаўнёў, што яна – пляменніца ўніяцкага біскупа Адрыяна Галаўні і што жылі Галаўні якраз у Свіранах. Дык ці не памяць пра гэтых «папоў» і захавалася ў народзе? І яшчэ адну немалаважную дэталю паведаў нам дзядзька: за Субачамі, «на горцы, быў калісьці могільнік», так казалі старыя людзі. Мы з Содалем бачылі гэтую горку – там цяпер поле. Ад могільніка – ніякага знаку. Ці не тут хавалі продкаў Францішка Багушэвіча па мацерынай лініі?

У Ермалковіча мы таксама папыталіся, ці чуў ён што пра свайго славутага земляка Францішка Багушэвіча?

– Я чуўшы, – так, «па-тутэйшаму», адказаў Станіслаў Адамавіч: пра гэта ён прачытаў у раённай газеце «Дружба», якая выходзіць на рускай мове (і, здаецца, яшчэ на польскай, а мо і літоўскай).

Але галоўнае, што нам трэба было ад Ермалковіча, – гэта добра агледзець яго хату – хату старую, праўда, яшчэ моцную. Дзядзька не пярэчыў. І што важна – дазволіў нам злазіць на гарышча. Працуючы ў свой час у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору нашай Акадэміі навук, я ў нярэдкіх экспедыцыях па зборы этнаграфічных памятак для акадэмічнага Музея старажытнабеларускай культуры папалазіў па такіх во гарышчах – там жа часта чакаюць этнографа сапраўдных скарбы! У Ермалковіча былі там больш новыя рэчы – для часовага захоўвання, але іх я абмінаю, заглядваю ў самыя глухія куткі, пад кроквы. Во даўнейшае крэсла з паўкруглай спінкай. Часткі кроснаў. Чаўнакі, вітушкі. Самаробная, даволі арыгінальная рам-

ка для карціны. А што гэта за выгладжаная жардзінка з прыладжанай збоку драўлянай дужкай? Відаць, не кожны згадаўся б, што гэта за штуковіна. Але я добра ведаю яе, яна яшчэ нядаўна бытавала ў маёй Зялёнай Дуброве, нават у нашай сям’і карысталіся ёю. А завецца яна – хадун, альбо хадунок. Прылада, пры дапамозе якой вучаць малых дзяцей хадзіць. Жардзінка ўверсе ўстаўляецца ў жалезнае вушка на бэльцы, а ўнізе ставіцца ў выемку – так, каб яна магла круціцца. Ставяць дзіцянё ў той абручык, малеча абাপіраецца на яго локцямі і – пабегла само вакол жардзінкі. Проста і мудра! Калі я выцягнуў з гарышча гэты хадунок, Содаль быў у захапленні: што яшчэ можа быць для музея цікавейшае з месца нараджэння паэта! Гэта ж, пэўне, і маленькі Францішак вучыўся тут, у Свіранах, рабіць першыя крокі ў такім во хадунку!

Рукойны

Са Свіран мы пакіравалі ў тутэйшы сельсавецкі цэнтр-мястэчка Рукойны (цяпер, па-літоўску, – Рукайняй), дзе хрысціўся Францішак Багушэвіч. Рукойны – для мяне месца не новае. Сюды я прыязджаў, калі ў пачатку 1970-х гадоў вандраваў сцяжынамі Уладзіслава Сыракомлі: Сыракомлева Барэйкаўшчына адсюль кіламетраў шэсць – толькі ў бок Вільні. Гэтага ж самага Рукайнянскага сельсавета. Сыракомля жывіў у Барэйкаўшчыне з 1853 па 1862 год, вельмі часта наезджаючы ў Вільню, дзе супрацоўнічаў у газеце «Кур’ер Віленскі». Малады Францішак Багушэвіч, навучаючыся ў гэты ж час (1852–1861) у Віленскай гімназіі, ездзіў да сваіх бацькоў на Ашмяншчыну праз Рукойны і Сыракомлеву Барэйкаўшчыну. І ці ж мог гімназіст Францішак Багушэвіч, які, пэўне ж, з юнацтва захапляўся паэзіяй, не зацікавіцца асобай вядомага ва ўсёй «Літве» Уладзіслава Сыракомлі, не ведаць яго асабіста? Будучы «панарскі салавей» мог убачыцца, а мо і пазнаёміцца з «вясковым лірнікам» і ў Рукойнах, і ў Барэйкаўшчыне, і ў Вільні. Тым больш што яны былі не толькі землякі, але, як сведчаць іх творы, і браты па духу, аднадумцы ў адносінах да беларускага народа, да якога ставіліся з глыбокай павагай і сыноўняй любоўю, шанавалі яго культуру,

мову. Нездарма ж пісаў потым Францішак Багушэвіч у польскім часопісе «Край»: «Паэтычныя творы Сыракомлі павінны быць у кожнай сям’і як скарб, што перадаецца з пакалення ў пакаленне». Дарэчы, сустрэцца яны маглі і ў самой гімназіі, дзе вучыўся Францішак Багушэвіч, бо там у 1855 годзе быў заснаваны Віленскі музей старажытнасцяў, у рабоце якога самы актыўны ўдзел прымаў Уладзіслаў Сыракомля, выбраны ў 1856 годзе яго супрацоўнікам. Гімназіст Багушэвіч таксама меў дачыненне да гэтай важнай культурнай установы. Цікавае супадзенне: якраз у тым жа 1856 годзе ён падараваў музею старажытнасцяў каштоўныя рэчы, сярод якіх былі – відаць, знойдзеныя на Ашмяншчыне – старажытныя манеты, славянскі гадальнік, ядро ад гарматы, крыж са славянскім надпісам, скамянелая ракавіна. Ці ж мог энтузіяст народнай культуры Уладзіслаў Сыракомля, які таксама падараваў музею нямала цікавых рэчаў, не зацікавіцца гэтымі каштоўнасцямі, не папытацца, хто іх адшукаў і прынёс у музей?

Папалуднаваўшы ў цеснаватай, але вельмі прыстойнай сталोўцы, пайшлі шукаць пробашча тутэйшага касцёла. Даволі сціплы, нічым не адметны яго дамок быў на галоўнай, самай шумнай і пыльнай вуліцы, па якой бесперапынна грукаталі машыны. Вельмі звычайны, просты, са спакойным выразам твару ксёндз (звалі яго Альфонс Тамулайціс) запрасіў нас на сціпенькую веранду, што размяшчалася ад вуліцы, за крокі тры ад яе (так што ўвесь вулічны грукат быў тут), і ўважліва выслухаў нас. Так, пра Францішка Багушэвіча ён ведае, што ж да нашай просьбы паказаць кнігу метрычных запісаў, то гэтага ён зрабіць не можа, бо яна захоўваецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Вільнюсе. Ну, а касцёл, дзе ў 1840 годзе хрысціўся будучы паэт, ён пакажа з ахвотай.

Высокі мураваны касцёл у Рукойнах мы ўбачылі здалёку. Гожа, велічны будынак. Вельмі гарманічны. Увайшлі ўсярэдзіну. Гулкая, урачыстая цішыня. Добрыя, спагадныя лікі святых. Альфонс Тамулайціс раскрыў нам усю даволі драматычную гісторыю касцёла, які быў пабудаваны ў даўнія часы, але які не раз палілі, перараблялі пад царкву, ізноў узнаўлялі. Сам ксёндз тут ужо добра абжыўся, ведае людзей. Вядзе набажэнства на поль-

скай і літоўскай мовах. Пра сваіх прыхаджан, жыхароў Рукойнаў і прылеглых вёсак, ён, жартуючы, кажа:

– Яны размаўляюць па-беларуску, моляцца па-польску, а лаюцца па-руску.

З касцёла мы паспяшаліся ў сельсавет – дзяўчатам з музея трэба было аформіць купленыя ў Свіранах рэчы. У тую сваю першую паездку я таксама заходзіў у сельсавет. Не зусім звычайнае было тое наведванне гэтай паважанай установы. Калі я адчыніў тады сельсавецкія дзверы, то адразу ж памкнуўся ізноў іх зачыніць, бо ўбачыў за імі... шумнае застолле: напэўна, не туды трапіў! Але мне не далі гэтага зрабіць: дзве незнаёмыя жанчыны, не цырымонячыся, весела падхапілі мяне, нібы свайго, пад рукі і сілком пацягнулі да здвоеных сельсавецкіх сталаў (так, гэта быў сельсавет), за якім сядзела чалавек дванаццаць падпітых жанчын і мужчын. На сталах, у талерках і проста на расасланых газетах, была раскладзена багатая закуска, пасярэдзіне цмяна пабліскваў напалову спарожнены гранёны графін, стаялі запацелыя бутэлькі віна. Я не паспеў апомніцца, як ужо сядзеў у гэтай шумнай незнаёмай кампаніі, і мне, як «штрафніку», налівалі з графіна і падносілі паўнюткую «малянкоўскую» шклянку празрыстай вадкасці. «Сёння ў Рукойнах вяселле, і, значыць, усе павінны гуляць і весяліцца! Такі ў нас звычай!» – растлумачвалі мне, насядаючы, каб выпіў. Потым на ўсю моц (а каго ж баяцца, калі сама ўлада тут) спявалі песні, сярод якіх, помніцца, была і «Касіў Ясь канюшыну», і іншыя беларускія песні. А паўнатвары расчырванелы хлапец у расхрыстанай тэнісцы, бліснуўшы планкамі, расцягнуў спеўныя мяхі баяна... Нягледзячы на такую гаману, мне тады і пячатку здолелі паставіць на камандзіроўцы, і памаглі знайсці начлег. У сваіх ранейшых нататках пра тую паездку я, вядома, паасцярогся пісаць пра гэты аж занадта «цёплы прыём» у сельсавеце, пра шырынню характару рукайнянцаў. Але цяпер, за даўнасцю часу, думаю, можна ўспомніць. Тым больш што і людзі ж ужо амаль праз два дзясяткі гадоў тут, у сельсавеце, пэўне ж, зусім іншыя.

Так, тут былі іншыя не толькі людзі, але і будынак сельсавета. Той, помніцца, знаходзіўся ў простаі драўлянай хаце. Гэты ж –

сучасны, двухпавярховы, з новых матэрыялаў. Прасторны хол з дывановымі дарожкамі, мяккаю мэбляю. Акуратныя светлыя кабінеты. Ну, і адпаведная строгасць. Я з работнікамі музея таксама зайшоў да старшыні сельсавета. Ён быў даволі прыемны і тактоўны жанчына Леанарда Феліксаўна Сапкевіч. І якраз родам са Свіран. Больш за тое, тыя дзве этнаграфічныя рэчы дзяўчаты і набылі менавіта ў яе радні – Александровічаў...

Калі мы расказалі пра мэту нашай экспедыцыі, Леанарда Феліксаўна з вялікай ахвотай узялася нам памагаць. Яна ўспомніла, што кразнаўствам займалася ў Рукойнах настаўніца тутэйшай школы Рэгіна Станіславаўна Кузьміцкая, і тут жа ўзялася звяніць ёй, распытваць пра матэрыялы, звязаныя з Францішкам Багушэвічам. Леанарда Феліксаўна таксама знайшла і дала нам адрас кразнаўца – настаўніка гісторыі Медніцкай школы Аляксандра Феліксавіча Алянковіча, які родам з вёсачкі Уляны, суседняй са Свіранамі, – ён даўно цікавіцца сваім земляком Францішкам Багушэвічам, змяшчае пра яго ў віленскіх газетах артыкулы.

Вельмі ўзрадавалася Леанарда Феліксаўна нашай прапанове правесці ў Свіранах літаратурнае свята ў гонар 150-гадовага юбілею з дня нараджэння Францішка Багушэвіча вясной 1990 года. Яна і сама пра тое ж думала, але не ведала, як гэта зрабіць. Як чалавек дзелавы, Леанарда Феліксаўна папрасіла нумар тэлефона музея, дала свае «каардынаты». Гэтае свята, казала яна, трэба арганізаваць як найлепш. Каб на ім былі не толькі людзі са Свіран, але і з усёй ваколіцы. Хай бы даведаліся яны ўрэшце пра свайго славутага земляка, паслухалі яго творы. Леанарда Феліксаўна папрасіла нас, каб на гэтае свята мы абавязкова сагітавалі сучасных беларускіх паэтаў. Каб землякі Францішка Багушэвіча змаглі паслухаць з вуснаў саміх аўтараў прыгожае беларускае паэтычнае слова.

Кушляны

Другая наша паездка была ў Кушляны. Фальварак Кушляны Ашмянскага павета набылі продкі Францішка Багушэвіча яшчэ ў сярэдзіне XVIII стагоддзя. Бацька паэта Казімір Багушэвіч пе-

равёз сваю сям'ю са Свіранаў у родавае гняздо недзе каля 1846 года, калі малому Францішку было якіх шэсць гадоў. З Кушлянамі звязаны, можна сказаць, самыя лепшыя гады жыцця Францішка Багушэвіча, тут палюбіў ён маляўнічыя краявіды роднай зямлі, адкрыў для сябе душэўную шчырасць, прыродную дабрыву і працавітасць мужыка-беларуса, тут пачаў шукаць шляхі да яго вызвалення са шматвекавой няволі і цямоты.

Паступіўшы ў 1852 годзе ў Віленскую гімназію, Францішак Багушэвіч ніяк не парываў з домам – Вільня ж адсюль была зусім блізка. У любую вольную хвіліну ён ехаў да бацькоў, бавіў тут канікулы.

Адсюль, з Кушлян, дзесьці ў 1865 годзе, ужо сталым чалавекам, уцякаючы ад кары за ўдзел у завірусе Студзенскага паўстання, пусціўся Ф. Багушэвіч на доўгія гады ў вялікі, не заўсёды прыветлівы свет, інакш кажучы, у горкае выгнанне.

Цэлых дваццаць гадоў кідала яго доля па цяжкіх шляхах далёкай Украіны і яшчэ больш далёкіх кутках неабсяжнай Расіі, па незнаёмых гарадах, мястэчках, сёлах.

Але куды б ні трапляў Францішак Багушэвіч у пошуках прытулку і кавалка хлеба, душа яго заўсёды была дома, адсюль ірвалася яна на родную Віленшчыну, да асмужаных кушлянскіх паляў і пералескаў.

Умёр бы то, мусіць, я тут,
Каб не жменька той роднай зямлі,

– пісаў паэт.

І вось у 1883 годзе, калі Ф. Багушэвіч быў ужо сямейным чалавекам, яму надарылася першая магчымасць вярнуцца дадому: паэт працуў, што ў Вільні для такіх, як ён, юрыстаў якраз адкрыліся вакансіі. І ён адразу ж скарыстоўвае гэтую магчымасць, не ўважаючы на наладжаныя ва Украіне важныя сувязі, на абяцанне начальствам павышэнне па службе.

Працуючы адвакатам у Вільні, паэт цяпер мог часта наведацца ў Кушляны. Але гэтага для яго было вельмі мала. Ф. Багушэвіч марыць стала пасяліцца ў дарагім сэрцу кутку, жыць сярод простага вясковага люду, на бацькоўскай зямлі. Мара

пра ўласную хату ў Кушлянах, туга па родным краі вельмі выразна чуецца ў яго вершы «Мая хата», які ўвайшоў у выдадзены ў 1891 годзе зборнік «Дудка беларуская»:

Бедна ж мая хатка расселася з краю,
Меж пяскоў, каменняў, ля самага гаю,
Ля самага бору, на беражку лесу;
Ніхто тут не трафе, хоць бы з інтарэсу.
Як няма гарэлкі, няма куска хлеба,
Дык які ж інтэрас, каму сюды трэба?
Да хоць няма хлеба, жабраваць не буду,
Пражыву як-кольвек ад працы, ад труду!..

Клікалі ж у госці і клічуць суседзі –
Не пайду, не трэба, бо, кажуць, заедзі
Ад чужога хлеба губы абсядаюць,
Што чужога прагнуць, то сваё кідаюць.
Я не кіну хаты, хоць вы мяне рэжце,
Не пайду да вас я, хіба у арэшце.

А хоць сілай навет адарвалі б з дому,
Калісьці вярнуўся б, як мядзведзь да лому.
Заваліцца й хата, зарастуць пакосы,
Усё б я вярнуўся, хоць голы да босы!..

Паэтава мара хоць на схіле гадоў, але ўсё ж збылася. Нечакана атрымаўшы ў 1896 годзе ў спадчыну добрую суму грошай, Францішак Багушэвіч нарэшце будзе ў Кушлянах свой дом. Але толькі праз два гады ён цалкам вызваляецца ад сваёй адвакацкай дзейнасці і канчаткова пасяляецца на бацькаўшчыне. Уяўляю, якое гэта было шчасце для паэта – жыць на сваёй зямлі! І – пісаць! А пісаць тут было пра што. З успамінаў сучаснікаў паэта мы ведаем, што Ф. Багушэвіч часта заводзіў сяброўства з простымі сялянамі, любіў распытваць людзей пра іх жыццё, пра розныя гісторыі, запісваў усё пачутае на паперу. Ці не адсюль і яго апавяданні? Толькі за два апошнія гады паэт падрыхтаваў аж дзве новыя кнігі – «Беларускія апавяданні Бурачка» і зборнік вершаў «Скрыпачка беларуская». Як гэта ні шкада, але абедзве кнігі бясследна страчаны. Пэўне ж, яны яшчэ раз паказалі б свету незвычайны талент Францішка Багушэвіча.

Творы Францішка Багушэвіча, якія ён ахвотна чытаў – відаць, адразу пасля напісання – сваім суседзям і знаёмым, мелі вялікі водгалас у людскіх сэрцах. Яны надзвычай лёгка запаміналіся, падоўгу захоўваліся ў народнай памяці. У пачатку 1960-х гадоў, калі я працаваў на Беларускай радыё, мне давалося запісаць на плёнку аднаго старога жупранца, здаецца, гэта быў Невядомскі, – ён чытаў па памяці, як рэпу грыз, адзін за адным вершы, якія чуў яшчэ ад самога Багушэвіча. Мне здалася, што асобныя з тых вершаў я не сустракаў у кнігах паэта. Нешта тады перашкодзіла мне дакладна ўсё гэта праверыць. Можа, сярод расказаных вершаў былі і тыя, што склалі потым «Скрыпачку беларускую»? Тую магнітафонную стужку я здаў тады ў фанатэку Беларускага радыё. За такі доўгі час яе там, вядома ж, ужо недзе размагніцілі. Сёння мне застаецца толькі паўшчуваць сябе за гэтакую сваю нядбаласць.

У Кушылянах нас сустрэлі дырэктар будучага Дома-музея Францішка Багушэвіча малады паэт Алесь Жамойцін і сакратар партарганізацыі кушылянскага калгаса Леанід Уладзіміравіч Грышан.

Я ўжо раней ведаў: Жамойцін з вялікім энтузіязмам узяўся за аднаўленне сядзібы Францішка Багушэвіча. Уступіўшы ў Саюз пісьменнікаў, ён не кінуўся абіваць высокія парогі, каб асесці ў сталіцы, атрымаць там добрую пасаду, а папрасіўся туды, куды яго паклікала прызвание. Прыдбаў там сабе дом, перавёз сям'ю. Словам, «усур'ёз і надоўга» звязаў свой лёс з зямлёй Францішка Багушэвіча, з музейнай работай. Галоўнае, Алесь зусім невыпадковы для музея чалавек. Пра яго цікаваць да роднай гісторыі, да спадчыны Францішка Багушэвіча сведчаць артыкулы, якія ён друкаваў у рэспубліканскіх часопісах, яго вершы і паэмы на гістарычную тэму. Адзін з яго твораў – «Кастусь Каліноўскі» – даводзілася і мне рыхтаваць да друку ў «Полымі».

Ездзячы па Беларусі, я ніколі не прамінаў пазнаёміцца з краязнаўчымі музеямі. Колькі ў іх штатах сустракаў я абыякавых, зусім незацікаўленых людзей! «І падабаецца вам гэтая работа?» – папытаўся я неяк у адным раённым краязнаўчым музеі ў маладой расфарбаванай дзяўчыны, яго работніцы. «Не вельмі, – прызналася яна. – Але недзе ж трэба рабіць...» Такіх вось «Недзе ж

трэба рабіць» – хоць плот гарадзі ў нашых кразнаўчых музеях. Часцей за ўсё гэта «пазваночныя» (згодна з выразам Анатоля Вялюгіна) – асобы, якіх «па званку» ўладкавалі «добрыя дзядзькі» на быццам бы «не пыльную» для іх музейную работу. Таму прыход у музеі такіх, як Алесь Жамойцін, энтузіястаў трэба толькі вітаць.

Адразу па нашым прыездзе ў Кушляны Алесь наважыў паказаць нам напытаную ў адной хаце ў ваколіцы цікавую старую камоду, каб набыць яе для будучага музея. Я быў рады такой прапанове: мне вельмі цікава было пабачыць кушлянскія ваколіцы, бліжэй пазнаёміцца з зямлёй Багушэвіча.

Паехалі туды сваім аўтобусам. Дарога ішла лесам. Аўтобус ледзь праціскаўся між галінастых хвой, не без цяжкасці пераадольваючы глыбокія гразкія лужыны. Праз нейкі час выбавіліся на святло, паехалі ледзь прыкметнай палявой дарогай, якая неўзабаве зусім скончылася. Аўтобус пачаў валюхацца па ўдзірванелых грудях нейкага лугу, потым зусім суняўся, бо далей можна было вельмі лёгка засесці: між травы паблісквала вада. Мы пайшлі пеша, пераскокваючы з купіны на купіну, і праз які кіламетр убачылі адзінокую закінутую сядзібу ў старых прысадах. Апрача пашарэлай, але ўсё ж даволі моцнай хаты, якая была на замку, у двары стаялі яшчэ пакінутыя гаспадарчыя пабудовы, таксама з моцнага, не кранутага шашалем бяревення. На панадворку раскашаваў бильнэг, між штакецін пахіленага плота лезла жыгучка-крапіва, шугала цёмналістая, на дзіва буйная лебядка, на сярэдзіне двара, пачуўшы нежылы дух, адваёўваў сабе надзелы жорсткі сівы палын – горкая трава запусцення.

Якая гэта тыповая цяпер карціна! Такія во пакінутыя хаты, зарослыя травой двары можна напаткаць сёння ў любым кутку Беларусі. Катастрафічна гіне, адыходзіць у нябыт традыцыйная беларуская вёска, самі сабой рушацца цяпер і гэтакія адзінокія хутары, якія неяк жа выстаялі ў бязлітасных бурках часу, перажыўшы бязглуздыя кампаніі па іх ссяленні.

З аднаго боку пад хутар, каля якога мы тупалі, падыходзіў лес. На ўскрайку яго, адышоўшыся на сіўцовую лугавіну, стаяў не блізка – на адлегласці адзін ад аднаго – гурт шырокіх цяніс-

тых дубоў. Каля іх пасвіўся статак пярэстых кароў – відаць, недзе за лесам была вёска. На другі бок ад хутара – аж да асмужанай паласы далёкага хвойніку – ільснілася сівавата-зялёным жытам вялікае раўніннае поле, па якім часам беглі цені ад воблакаў, што зрэдку наплывалі на сонца. І хоць бы дзе гук ад машыны ці якога матацыкла! Нават дарогі нідзе не відаць было. Як быццам мы трапілі ў нейкі іншы свет, на зусім іншую планету, якая не дайшла яшчэ да «машынай» цывілізацыі, ці проста вярнуліся ў мінулае стагоддзе! Цішыня, прастор, воля. Не веру, што не знайшлося б ахвотніка ўзяць тут зямлю, пасяліцца ў гэтым выдатным для жыцця кутку, самастойна, без чыёйсьці ўказкі павесці гаспадарку, стаць уладаром сваёй долі!

Хоць гаспадароў хутара мы не знайшлі (яны перабраліся недзе ў Вільню), нам усё ж удалося паглядзець тую даўнейшую камоду. Выглядала яна сапраўды прыгожа. З разьбяным раслінным узорам вельмі тонкай работы, з фігурным люстэркам у драўляным абрамленні, арыгінальная па форме камода, вядома, магла б быць выдатнай аздобай Багушэвічавага музея: яна ж, можна сказаць, і з яго мясціны, і з яго часу. Вырашана было звязацца з гаспадарамі і закупіць гэтую каштоўную рэч.

З хутара зноў вярнуліся ў Кушляны.

У Кушлянах мне давялося пабываць з групай пісьменнікаў амаль дваццаць пяць гадоў назад, у час святкавання 125-годдзя з дня нараджэння Францішка Багушэвіча. Тады на сваім месцы стаяў пастарэлы драўляны паэтаў дом, пабудаваны ім у 1896 годзе. Вядома, ён ужо шмат у чым адрозніваўся ад першапачатковага, бо – можа, нават не раз – рамантаваўся, да яго дадаваліся нейкія дабудовкі, нешта адкідалася. І ўсё ж аснова была тая ж самая, гэта быў, можна сказаць, той самы дом. Дом Францішка Багушэвіча. І яго, відаць, трэба было б у аснове сваёй захаваць, адкінуўшы розныя пазнейшыя дабудовкі, узнавёўшы, магчыма, нейкія старыя, першапачатковыя дэталі. Выклікала ў мяне ўнутраную нязгodu тое, што, расчышчаючы пляцоўку каля дома, «архітэктары» будоўлі знеслі бульдозерам, ссунулі разам з верхнім пластом зямлі здзічэлае кустоўе былога саду Багушэвіча, магчыма, пасаджанага яго рукой. Сярод друзу сіратліва тырчала

толькі зноў жа асуджаная на знішчэнне грыўка густога сліўняку, які, пастаянна абнаўляючыся, шчасліва дажыў да нашага часу і яшчэ невядома колькі б рос тут, каб яго не чапалі. А чаму б не зберагчы гэты сліўняк, чаму б не пашукаць тут парасткаў і іншых дрэў, якія наўрад ці поўнасьцю пазасыхалі? Іх жа можна было б як трэба пачысціць, дагледзець па-гаспадарску, падсадзіць новыя дрэвы і кусты. Гэта быў бы хоць і абноўлены, амалоджаны, але сад Багушэвіча! А не сад, пасаджаны на месцы саду Багушэвіча.

Больш за ўсё, аднак, засмуціла нас з Содалем «апрацоўка» падмурка даўнейшай хаты, у якой жылі яшчэ з сям'ёй бацькі Францішка Багушэвіча, а мо і яго дзяды, хаты, у якой рос і гадаваўся сам паэт да яго адыходу «ў людзі». Падмурак гэты, выкладзены з камянёў, змацаваны нейкім даўнейшым раствором, быў на той жа сядзібе, непадалёку ад дома Францішка Багушэвіча. Калі мы падышлі туды, то ўбачылі ў самай сярэдзіне гэтага падмурка... бульдозер, які паспеў ужо развярнуць яго частку.

– Як жа так можна, Алесь? – пачалі мы па-сяброўску ўшчуваць Жамойціна. – Падмурак жа трэба зберагаць...

Алесь пачаў запэўніваць нас, што падмурак застанеца...

– Крытыкаваць мы ўсе ўмеем, а вот каб памагчы рабіць музей, то не надта каго і знойдзеш, – умяшаўся ў размову парторг.

Мы з Содалем, пачуўшы сябе вінаватымі, прыкусілі языкі – што ж, нас, беларусаў, заўсёды вельмі лёгка паставіць на месца. Мусіць, не надта спадзеючыся, што падмурак даўняга жылля Багушэвічаў усё ж захаваетца, Содаль зняў з плячэй фотаапарат, пачаў пстрыкаць ім, беручы ў кадр то ўвесь добра бачны ў траве падмурак, то яго асобныя часткі, у тым ліку разбураныя, з вывернутымі бульдозерам камянямі: хоць на здымку, але рэшткі былога Багушэвічавага дома цяпер назаўсёды захавуюцца для нашчадкаў!

Вядома, за тья амаль сто гадоў, як не стала паэта, шмат што змянілася на яго радзіме. Змяніўся ўвесь архітэктурны ансамбль сядзібы Багушэвічаў. Час бязлігасна знішчыў большасць гаспадарчых пабудоў, два калодзежы з жураўлямі, дзе сям'я брала ваду, сажалку, альтанку на Лысай гары, уязную браму пры кап-

лічцы, змяніў, а то і зусім сцёр дарогі. Содаль яшчэ нядаўна бачыў тут старую дарогу, якой ездзіў Багушэвіч у Солы. Цяпер дарогу зааралі, засеялі збажыною – ад яе ўжо ані знаку. Чыясьці рука знішчыла дуб, што стаяў непадалёк, дуб, які помніў Багушэвіча. Чаму б яго не пакінуць? Без усяго гэтага як жа можна ўявіць атмасферу жыцця паэта?

Што-нішто з Багушэвічавай сядзібы, на шчасце, усё ж захавалася. Прыдарожная каплічка, пабудаваная ў памяць паўстанцаў 1863–1864 гадоў. Таксама мураваная гаспадарчая пабудова. Высаджаная самім паэтам алея ў парку. Ну, і, вядома ж, захавалася зямля Багушэвіча, палі, лясы, узгоркі. Усё, што засталася, што выстаяла ў віхурах часу ўсім нам трэба беражліва захоўваць, шанаваць. Тое ж, што было знішчана часам і нашай няўвагай, неабходна ўзнавіць. Гэтае ж месца – запаведнае, наша нацыянальная святыня.

Агледзеўшы Багушэвічаву сядзібу, мы пакіравалі да мемарыяльнага каменя на Лысай гары, да якога любіў хадзіць і адпачываць сам паэт і на якім у год смерці Францішка Багушэвіча яго сябры выбілі словы: «Памяці Мацея Бурачка. 1900 г.»

Ішлі туды той самай паэтавай аляей. Аб чымсьці сваім ціха шумелі пастарэлыя цяпер бярозы. Збоку пад алею падыходзілі замшэлыя хвоі змешанага лесу. З узбочных купін чырванелі спелыя пазёмкі, пракідаліся чарніцы. З другога боку з-за бяроз і каштанаў алеі прасвечвала шырокае поле, якое там-сям горбілася невысокімі ўзгоркамі, вабіла зялёнымі пералескамі. Над полем клубіліся белыя, месцамі пацямнелыя воблакі, з якіх накрапваў рэдзенькі дожджык. Вось яна, Багушэвічава зямля. І як гэта добра, што яна ёсць, што ў любы час можна прыйсці сюды, паблукаць гэтымі ціхімі палямі і зарослымі травой аляямі, далучыцца душою да простаі і суровай паэзіі дарэшты адданага роднаму люду Мацея Бурачка.

Мне хацелася больш даведацца пра Багушэвічаву зямлю, пра яе людзей, таму я завёў гаворку з парторгам Леанідам Уладзіміравічам, з якім ішоў поруч цяністай паэтавай аляей. Леанід Уладзіміравіч з ахвотай пачаў раскадваць пра гэтыя мясціны, ну, і, вядома, пра свой калгас. Раней калгас называўся «Радзіма

Багушэвіча» (ён адносіцца да Смаргонскага раёна), але з той прычыны, што суседні калгас з цэнтрам у Жупранах (там ужо Ашмянскі раён) назвалі імем Францішка Багушэвіча, то іхняму, каб не блытацца, далі іншую назву – «50 лет СССР». Я, мусіць, дапусціў тут бестактоўнасць, бо ў мяне вырвалася:

– А чаму такая дзікая назва?

– Як гэта дзікая? – у голасе парторга я пачаў ледзяныя ноткі і, каб змякчыць сітуацыю, пачаў даводзіць Леаніду Уладзіміравічу, што такія надта казённыя назвы не ўспрымаюцца людзьмі, што можна б назваць калгас не гэтакім складаным словазлучэннем, а нека прасцей, якім-небудзь адным словам.

– Напрыклад? – лёд у голасе Леаніда Уладзіміравіча і не думаў раставаць.

– А чаму б не назваць так – «Кушляны»?

– Гэта назва не для калгаса...

Вось так – для калгаса звычайная, народная назва не падыходзіць. Для яго ў нас абавязкова трэба прыдумліваць нешта звышідэйнае. Ці не такім во чынам і пайшлі па ўсім Савецкім Саюзе гуляць стандартныя назвы-агіткі, поўнасцю вымавіць якія часта не хапае духу. Асобныя ж з іх налічваюць да дзясятка, а можа, і болей слоў! Хто з нас не страчаў такую «папулярную» назву, як, скажам, «Калгас імя XXI (XXII, XXIII, XXIV і г. д.) з’езда КПСС». Давайце адкінем скарачэнні, разгорнем назву поўнасцю. Атрымаецца – «Калектыўная гаспадарка імя дваццаць першага з’езда Камуністычнай партыі Савецкага Саюза». Цэлых дзесяць слоў! І наогул – якая казёншчына, якая ўбогасць, якая стандартнасць, урэшце, якая часам недарэчнасць у назвах нашых калгасаў! Я нека зрабіў маленькае даследаванне: прагартаў падшыўкі ўзятых адвольна 20 раённых газет Беларусі, дзе ў розных зводках даюцца спісы калгасаў. Якія ж іх характэрныя назвы? На першым плане тут – імёны былых кіраўнікоў партыі і ўрада. Напрыклад, у дваццаці гэтых раёнах я налічыў аж дваццаць калгасаў імя Калініна – больш як палова! Амаль у кожным раёне знойдзеш такія назвы, як калгас імя такога і такога з’езда партыі, часам нават па некалькі на раён. З раёна ў раён

пераходзяць такія назвы, як «Ленінскі шлях» (ці «Шлях Леніна», «Шлях Ільча»), «Чырвоны Кастрычнік», «Шлях да камунізму», «10 (40, 50 і г. д.) год Кастрычніка» (ці, адпаведна, БССР, СССР), «Маяк», «Перамога», «1 Мая», «Запаветы Ільча». Вельмі многа ў назвах «сцягоў» – «Кастрычніцкі сцяг», «Сцяг камунізму», «Сцяг Перамогі», «Чырвоны сцяг», «Сцяг Леніна», а яшчэ болей «святла» – «Светлы шлях», «Зара», «Ясная зара», «Рассвет», «Звезда», «Зорка», «Аўрора», «Іскра», «Полымя», «Усход», безліч «чырвані», «шляхоў». Ёсць нават такія «шэдэўры», як «Абарона краіны», «За мір», «За Радзіму» – звычайныя лозунгі!

Вынікі свайго даследавання я хацеў паслаць у якую-небудзь газету. З прапановай – называць калгасы імёнамі іх цэнтральных вёсак. Мы захоўвалі б такім чынам нашы народныя назвы. Але адпраўляць такі допіс я перадумаў, бо прыйшоў да глыбокага пераканання, што пры далейшай дэмакратызацыі нашага грамадства, пры канчатковым пераходзе на эканамічныя метады гаспадарання калгасы ў цяперашнім выглядзе знікнуць. А разам з імі, як мякіна, адсеюцца і гэтыя бюракратычныя назвы, навязаныя людзям, як і самі калгасы, зверху.

Пра ўсё гэта я хацеў неяк сказаць парторгу, але ўбачыў, што яго не пераканаш. Ну, і распытваць далей пра радзіму Багушэвіча стала бескарысна: раскажваць пра што-небудзь у Леаніда Уладзіміравіча, як мне здалося, ужо не было настрою.

Жупраны

Жупраны – бліжэйшае ад Кушлян мястэчка. У часы Багушэвіча – цэнтр усёй ваколіцы. Сюды, у парафіяльны касцёл, з'язджаліся сяляне і шляхта з навакольных вёсак і фальваркаў, тут былі парафіяльныя могілкі.

Тапонім Жупраны сам Францішак Багушэвіч растлумачваў як змененае Зубраны, а Жупранская пушча была некалі Зубранскай – ад слова «зубр». Тут шумелі векавечныя пушчы з багатай дзічынай. Але пры Багушэвічу ўжо навакольныя пушчы моцна парадзелі, спустошыліся каралеўскімі ды панскімі паляваннямі.

Францішак Багушэвіч вельмі часта бываў у Жупранах – ці мала чаго трэба было ў парафіяльным мястэчку? Тут усё да драбніц было яму знаёмае, тут з кожным сустрэчным ён вітаўся, як з сябрам.

Сюды поўным сонца і святла вясновым днём 1900 года па пясчанай палявой дарозе з Кушлян паволі цягнулася доўгая пахавальная працэсія. За труной, якая ціха плыла на возе, ішлі сяляне і людзі шляхецкага саслоўя, рабочыя-рамеснікі і, як казалі б сёння, прадстаўнікі гарадской інтэлігенцыі. Гэта везлі хаваць паэта і адваката Францішка Багушэвіча. Толькі два гады пажыў паэт пасля доўгіх гадоў блуканняў і пакут на бацькоўскай зямлі. Пэўна, жыў бы яшчэ куды больш (яму ж было толькі шэсцьдзясят), жыў бы, калі б не тыя гады вымушаных бадзянняў, калі б больш думаў пра сябе, а не пра іншых, калі б не яго няўрымслівы характар. Да заўчаснай смерці Багушэвіча прычынілася наладжаная яго сябрамі летам 1897 года экскурсія на лодках па Віліі і Нёмане да Коўні. Вось як расказвае пра гэта ў «Запісках Беларускага навуковага таварыства» (Вільня, 1938) адзін з сяброў паэта З. Нагродскі: «Едучы ў Коўню, учаснікі яе (экскурсіі. – К. Ц.) перажылі цяжкі момант: матурыст Швэнгрубэн чуць не ўтануў. Гэты выпадак страшэнна падзеяў на Багушэвіча, у якога зрабіўся як быццам нервовы “шок”. А ўслед за гэтым, у той жа дзень, сталася такая рэч. Прыстаўшы да берага на начлег, усе пайшлі спаць у нейкую пуньку. Але Багушэвіч не хацеў спаць у душнай пуні і пастанавіў легчы пад голым небам на лужку. Хаця накрапваў дожджык і Багушэвіча адгаворвалі ад гэтага, ён сказаў: “У 1863 годзе мы спалі ў горшых варунках”. Закруціўся ў бурку ды праспаў ноч на траве. Ад гэтага застудзіўся, і ў яго зрабілася хвароба нырак, да якое пасля прылучыўся туберкулёз. У рэзультаце здароўе яго было зламана, і гэта давяло да перадчаснае смерці».

Пахавалі Францішка Багушэвіча на жупранскіх могілках побач з бацькам і роднымі. На магіле быў пастаўлены вялікі дубовы крыж, на якім павесілі дудку, смык і скрыпку – сімвалы яго паэзіі. І яшчэ было ўскладзена на магілу некалькі стужак з надпісамі. Сярод гэтых надпісаў кідаўся ў вочы такі: «Змоўклі песні тыя, што іграў на дудцы».

Нягледзячы на цяжкое, поўнае змагання і пакут жыццё Францішка Багушэвіча, усё ж мы можам сказаць, што ў яго была шчаслівая доля: пасля шматгадовых блуканняў па свеце ён здолеў-такі вярнуцца на сваю радзіму і спіць вечным сном у сваёй зямлі, сярод родных і блізкіх. Няшмат каму з беларускіх паэтаў у далёкім і не такім далёкім мінулым так пашанцавала!

Жупраны знаходзяцца на даволі бойкай дарозе: Мінск – Ашмяны – Вільнюс. Кожнага, хто праяджае тут, страчае ў прыдарожным скверыку бронзавы Францішак Багушэвіч. Паэт як бы запрашае наведаць яго радзіму. І кожны, хто любіць сваю Беларусь, яе народ, хто шануе яе лепшых сыноў, даражыць нашай культурай, не можа не прыняць гэтае запрашэнне. Ён абавязкова спыніць тут сваю машыну і сходзіць пакланіцца магіле Францішка Багушэвіча, ну, і пастараецца, мусіць, трапіць у чырвоны касцёл, дзе ў знак асаблівай пашаны да паэта неўзабаве пасля яго смерці на сцяне, на самым відным месцы, была ўмуравана мармуровая дошка з яго партрэтам. Праўда, партрэт ужо іншы, «палепшаны». Той, першапачатковы, недзе ў пасляваенны час нейкі наш сучасны варвар выняў адтуль, каб зрабіць музейным экспанатам. Па сённяшні дзень, кажуць, ён пыліцца недзе ў запасніках Ашмянскага краязнаўчага музея. На мой погляд, не ўпрыгожвае нас і тое, як мы ўшаноўваем магілу Францішка Багушэвіча. У мой першы прыезд тут стаяў зроблены нейкім мясцовым майстрам стандартны цэментавы помнік. Цяпер, прыехаўшы ў Жупраны, мы ўбачылі гранітны помнік з барэльефам паэта – пастаўлены ён быў у 1975 годзе. Замест магільных курганоў, пад якімі прах паэта, яго бацькі і іншых Багушэвічаў, ляжалі дзве вельмі акуратненькія пліты – адна на месцы магілы Францішка Багушэвіча, другая – для ўсіх астатніх Багушэвічаў. Як быццам гэтым самым ушанована ўся іх сям’я. Але ці так гэта? Перад маімі вачамі стаіць зроблены ў 1929 годзе Язэпам Драздовічам малюнак «Магіла Багушэвічаў у Жупранах». На ім – асобныя курганкі для кожнага з сямейнікаў з крыжамі і паўкруглымі камянямі ў галовах. Ці трэба было парушаць, мяняць усё гэта? Ці не паздзекаваліся мы тым самым са святых магіл? Нікому ж, напрыклад, і ў галаву не прыйдзе ставіць які помнік над простым

магільным курганком Льва Талстога ў Яснай Паляне, які хвалюе сэрца больш за любую мастацкую выдумку.

Радзіму Францішка Багушэвіча я пакідаў з гнятлівым пачуццём. Ці не зашмат у гэтым мемарыяльным комплексе знішчана, перш за ўсё нашай няўвагай, а мо і нашым бескультур'ем, самых розных памятак, звязаных з біяграфіяй аднаго з першапраходцаў роднай беларускай літаратуры? Ці не зашмат тут усялякіх падробак, «падхарошванняў»? Успамінаецца паездка ў 1986 годзе на Шаўчэнкаўскае свята ва Украіну. Мне пашчасціла пабываць тады на радзіме Тараса Шаўчэнкі – у сяле Морынцы Звянігарадскага раёна Чаркаскай вобласці, дзе нарадзіўся паэт, і ў бліжнім адсюль сяле Кірылаўка (цяпер Шаўчэнкава), дзе прайшлі яго дзіцячыя гады. На месцы роднай хаты вялікага Кабзара я ўбачыў толькі памятны камень з прымацаванай таблічкай і надпісам на ёй, а там, дзе стаяла хата Шаўчэнкаў у Кірылаўцы, – абеліск і камень з магілы бацькі. Вярнуўшыся ў Чаркасы, дзе сабраліся ўсе ўдзельнікі свята, каб правесці там літаратурны вечар, я выказаў аднаму з арганізатараў урачыстасці паэту Івану Драчу сваё здзіўленне: чаму гэта ўкраінцы не адбудаваў дасюль ні роднай хаты Тараса Рыгоравіча Шаўчэнкі ў Морынцы, ні хаты ў Кірылаўцы, з якой пайшоў ён «у людзі».

– А нашто нам імітацыя, – адказаў на гэта Іван Драч. – Трэба захоўваць і аберагаць тое, што засталася, першароднае...

І праўда, украінцы з пашанай аберагаюць кожную памятку, звязаную са сваім вялікім нацыянальным паэтам. Напрыклад, глінабітны дамок дзяка, у якога браў першапачатковую навуку маленькі Тарас, абнесены з усіх бакоў сценамі спецыяльнай пабудовы з дахам. На які захавецца цяпер гэтая першая шkolка песняра Украіны.

Я раскажаў пра гэта ў аўтобусе Сodalю і ўсім таварышам па вандроўцы і выказаў сваю занепакоенасць, ці паслухаецца Алесь Жамойцін нашай парады зберагчы падмурак даўнейшай хаты Багушэвічаў. Мае перажыванні падзяліў і Содаль. Ён параіў яшчэ раз пагутарыць з Алесем. Паколькі мы ўжо на той момант далёка ад'ехалі, заставалася толькі патэлефанаваць. Але дома ў Алеся тэлефона не было. Я надумаў пазваніць у калгасную кантору,

папрасіць, каб перадалі Алесю маю просьбу: хай ён па нашым прыездзе патэлефануе мне на работу ў «Полымя». Але і ў кантору пазваніць з Ашмян, дзе мы ізноў праязджалі, было не так проста: Кушлянскі калгас належаў да іншага, Смаргонскага, раёна. Калі мяне ўсё ж звязалі з той канторай (званіў я з кабінета майго сябра, рэдактара ашмянскай райгазеты Юркі Мікалаева), я нібы з-пад зямлі пачуў далёкі жаночы голас. Гэты голас і паабяцаў выканаць маю просьбу. Але званка я ад Алеся чамусьці так і не дачакаўся.

Як потым выявілася, мы ўсё ж дарэмна сумняваліся ў Жамойціне. Неўзабаве пасля нашай паездкі ў Кушлянах ізноў пабывала група работнікаў Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры, якія казалі мне, што падмурак хаты Багушэвічаў беражна захоўваецца. Ну, а палазіў там бульдозер быццам бы таму, што няўрымслівы Алесь Жамойцін хацеў гэтакім спосабам пашукаць для музея сямейныя рэліквіі Багушэвічаў. Між іншым, яму, як расказваюць, перад тым тое-сёе на Багушэвічавай сядзібе ўдалося знайсці – вельмі цікавую, праўда, пабітую, фарфаравую талерку, камень, на якім выбіта лічба – 1898, а гэта ж год, калі паэт назаўсёды вярнуўся ў Кушляны. На гарышчы Багушэвічавай хаты адшукаўся таксама абрывак старога канверта з некалькімі невыразнымі словамі, напісанымі, як мяркуецца, рукой паэта... Ну што ж, можна толькі пажадаць Алесю Жамойціну поспехаў у яго важнай рабоце па ўвекавечанні памяці нашага Францішка Багушэвіча.

Яшуны

Вядома, Свіраны, Кушляны, Жупраны – самыя важныя мясціны ў жыцці Францішка Багушэвіча. Гэта – яго зямля, «малая радзіма». Але, каб па-сапраўднаму спазнаць і зразумець паэта, трэба, мусіць, прайсці ўсімі яго шляхамі, па якіх кідала яго доля.

У час нашай экспедыцыі мы меліся апрача названых вёсак наведць і іншыя, зразумела, не вельмі далёкія адсюль мясціны, што наклалі хоць які-небудзь адбітак на біяграфію Францішка Багушэвіча.

Больш за ўсё хацелася нам бліжэй пазнаёміцца з яго роднай Віленшчынай, сустрэцца з людзьмі, якія маглі б нешта дадаць да жыццяпісу паэта, ну, і набыць у іх для музея нейкія рэчавыя памяткі.

Канцавым пунктам нашага падарожжа па Віленшчыне мы намецілі вёску (здаецца, раней гэта было мястэчка) Яшуны, дзе некалі працаваў малодшы брат Францішка Багушэвіча Апалінар і куды часта наведваўся сам паэт. Пра Яшуны ён пісаў і ў адным са сваіх твораў. Яшуны належаць да Шальчынінскага раёна, які з аднаго боку мяжуе з Вільнюскім, а з другога – з нашым Воранаўскім раёнам Гродзенскай вобласці.

І вось па гладкіх асфальтаваных дарогах падвіленскага краю бяжыць падуладны Валеравым рукам наш лёгкі на ход аўтобусік. Па дарозе мы час ад часу спыняемся, знаёмімся з вёскамі, гутарым з сустрэчнымі, адшукваем людзей, якія цікавяцца гісторыяй свайго краю, якія многа могуць нам сказаць, дапамагчы з матэрыяламі для музея.

Першы, каго нам параілі наведаць, быў настояцель царквы каля вёскі Тургалі протаіерэй айцец Канстанцін Аўдзей. Мы спынілі свой аўтобус далекавата ад яго сядзібы – не знайшлі пад'езда. Праз стары сад, свежаскошаную лугавіну з копамі пахкага зялёнага сена пайшлі цугам да яго дома. Каб не надта палохаць гаспадароў, першымі выправілі нашых дзяўчат. Сцежка да дома вяла міма навязаных на ланцугі сабак, якія, убачыўшы нас, проста рвалі тыя ланцугі, каб не дапусціць няпрошаных гасцей да ганка. Пачуўшы залівісты брэх сабак, выйшла пажылая жанчына і, адпіхваючы іх ад сцежкі, распытала нас, хто мы такія і чаго хочам. Перакрыкваючы сабак, мы ўсё ёй растлумачылі, і яна, уціхамірыўшы сваіх ваўкадаваў, прапусціла нас да дома.

Насустрэч нам выйшаў на ганак высокі, хударлявы, з сівай барадой чалавек гадоў сямідзесяці ў доўгай чорнай расе. Калі мы расказалі яму, што да чаго, ён ветліва запрасіў нас у дом, дзе пасадзіў у невялікай, але вельмі ўтульнай гасцёўні. Спачатку айцец Канстанцін гаварыў на чыстай рускай мове, а даведаўшыся, хто мы, і пачуўшы нашу гаворку, адразу ж перайшоў на бела-

рускую мову, выявіўшы добрае яе веданне. Аказваецца, сам ён родам з Вілейскага раёна, з вёскі Губы. Больш за тое, ён родны пляменнік... беларускага пісьменніка дакастрычніцкай пары Касьяна Вясёлага (сапраўднае імя яго – Вікенцій Іосіфавіч Аўдзей), які пісаў і публікаваў вершы, апавяданні, драматычныя творы. З яго п’есай «Не розумам сцяміў, а сэрцам» можна пазнаёміцца ў кнізе «Беларуская дакастрычніцкая драматургія», што выйшла ў Мінску ў 1961 годзе. Працаваў ён настаўнікам. Загінуў як афіцэр царскай арміі на Першай імперыялістычнай вайне. Айцец Канстанцін раскажаў нам, з якім поспехам ставілася ў свой час беларуская п’еса дзядзькі «Не розумам сцяміў...» у Вільні і ў розных беларускіх мястэчках і вёсках. Вяскоўцы айца Канстанціна прыгадвалі яму такую дэталь: калі яго дзядзька прыезджаў з войска дамоў на пабыўку, то заўсёды гаварыў з людзьмі «папросту» – па-беларуску. Усе дзівіліся, што афіцэр гаворыць на такой мове, смяяліся: «Мужык, мужык!»

Сам айцец Канстанцін скончыў у 1937 годзе Віленскую духоўную семінарыю, якая, між іншым, месцілася ў адным будынку з Беларускай гімназіяй. Дарэчы, у гэтай семінарыі вывучалася і беларуская мова. Для музея айцец Канстанцін падараваў каштоўны фотаздымак, дзе паказаны цэлы выпуск семінарыстаў, сярод якіх былі вядомыя дзеячы беларускай культуры.

Шмат цікавага раскажаў нам святар пра віленскае жыццё трыццатых гадоў, пра малавядомыя старонкі з дзейнасці славытых людзей Беларусі. Акрамя ўсяго, ён паабяцаў звязаць нас з былым дырэктарам Навукурайскай школы Міхаілам Юстынавічам Шчасным, які жыве непадалёку і ў якога ёсць нямала матэрыялаў па гісторыі беларускай літаратуры – ён жа скончыў Беларускую гімназію ў Вільні.

Але перш за ўсё айцец Канстанцін хацеў пазнаёміць нас са сваёй гаспадаркай. А паказаць і праўда было што. Такі раскошны сад. Багаты агарод. Кветнікі з мноствам вядомых і невядомых кветак. Аранжарэя, дзе яшчэ больш убачылі мы розных дзівосаў. А чаго толькі не расло ў цяпліцы! Маю ўвагу затрымала нейкая невядомая расліна з лапушыстым лісцем.

– Гэта – в’етнамскі агурок...

О, дык з такой раслінай я сёлета пазнаёміўся ўжо! Зайшоўшы яшчэ ў пачатку года на Камароўку, я ўбачыў там грамадку людзей, што тоўпіліся вакол нейкай жардзіны, якую трымаў пажылы дзядзька. Выявілася, што гэтая жардзіна, якая ўзвышалася над галовамі людзей, быў – праўда, ужо засохлы – агурок! В’етнамскі агурок. Я як агароднік не ўстрымаўся, каб не купіць цэлую жменю даволі буйнога насення. Вырошчваў, як раіў стары прадавец, у гаршку на падаконніку. Параздаваў таксама сябрам і знаёмым, завёз і ў сваю Зялёную Дуброву. Але ўзышлі і ўзяліся расці на агародзе два калівы таго насення толькі ў самай шчырай агародніцы – нашай машыністкі Маргарыты Аляксандраўны. Праўда, і яна не ведала, як іх далей даглядаць. Айцец Канстанцін, якому я раскажаў пра ўсё гэта, адразу раскрыў прычыну нашых няўдач: проста гэтая расліна баіцца нават нязначнага холаду, і яе можна вырасціць толькі ў цяпліцы.

Ад саду і агарода гаспадар павёў нас да ўласнага, рукатворнага возера. Яно было невялікае, але вельмі гожа ўпісвалася ў пейзаж. Адным берагам падыходзіла да саду, другім – упіралася да цяністага бярозавага гаю, які, бы жывы, адлюстроўваўся ў вадзе. Пры возеры быў нават рыбацкі домік, лодачная станцыя, дзе сярод розных лодак калыхалася на вадзе і маторка. У возеры, не без гонару паведаў нам гаспадар, ён развёў шмат усялякай рыбы, ёсць там нават вугры.

Калі мы палюбаваліся сапраўды цудоўным возерам, гаспадар запрасіў нас пазнаёміцца яшчэ з адным яго дзівам – садовым домікам. Вельмі акуратны, з шырокімі вокнамі, у цяні дрэў. Усярэдзіне – мноства найпрыгажэйшых кветак. Сярод іх, у кутку, – экзатычны фантанчык. А ў цэнтры быў ужо засланы стол, дзе нас чакала закуска, якой мы даўно не бачылі. Пакаштавалі мы там і тых жа смажаных вугроў, і розных гатункаў пахкай дамашняй каўбасы, і дароў саду ды агарода. Ну, і свайго вырабу ўсялякіх він і сокаў.

– У мяне ёсць усё, – запрашаючы частавацца, без лішняй сціпласці сказаў гаспадар. – Я сваімі рукамі стварыў сабе на зямлі райскі куток.

Падумалася: такое магло быць хіба што ў Літве, але толькі не ў нас, у Беларусі. Што б толькі не прыдумалі супроць гэтага нашы зайздроснікі-ўраўнільшчыкі! Яшчэ ж зусім нядаўна кожнаму, хто асмельваўся займаць, скажам, аўтамабіль, дачу, прыклеявалі злосна-пагардлівы ярлык: прыватнік, уласнік, чынілі ўсялякія перашкоды як грамадска шкоднаму элементу. Ды і цяпер пра тых, хто працуе на сваім дачным участку, часам можна пачуць пагардлівае: корпаецца ў зямлі, свету не бачыць за работай. А ледзь хто, асабліва ў вёсцы, нажыве сваім мазалём які дастатак, адразу можа пачуць злоснае: кулак! А вось калі ты забіваеш «казла» ў двары, ідзеш з вялізным мяшком за плячыма і гітарай у руцэ ў турысцкі паход альбо бегаеш па лёдзе за шайбай, вядзеш «сціплы спосаб жыцця» – ты харошы, табе павага, любоў і спачуванне! Ці не дэфармацыя гэта нашага грамадства? У аснове ж такой пагарды да «багацея» – адна з самых нізкіх чалавечых якасцей – зайздрасць. Думаю, ад яе, ад зайздрасці, і тыя негатыўныя адносіны да заробкаў цяперашніх кааператараў, якія сваёй працай, сваім умельствам, сваім розумам набываюць сабе матэрыяльныя даброты.

На добры толк, трэба б заахвочваць, агітаваць людзей, каб яны імкнуліся жыць лепей, цікавей, каб яны самі стваралі сабе годныя ўмовы жыцця, напрыклад, каб бралі зямлю, рабілі на ёй такія вольныя «райскія куткі». Якраз на такіх гаспадароў сваёй долі трэба арыентаваць людзей, а не на сярэдні шэры ўзровень, не на беднасць ды ўбогасць, за якімі часцей за ўсё – гультайства, п'янства, маральная разбэшчанасць.

– А цяпер можна і да Шчаснага, – калі мы адведзілі хлеба-солі, сказаў гаспадар, ідучы разам з намі ад садавага доміка. – Вы садзіцеся ў свой аўтобус і прастуйце за мной. Я сёння буду ехаць на сваёй машыне.

– Дык, значыць, гэта ваша унь белая «Ніва»? – папытаў я.

– Гэта машына ў мяне для гаспадарчых патрэб... На выезд у мяне ёсць другая.

Айцец Канстанцін зайшоў у дом і выйшаў адтуль ужо ў элегантным свецкім плашчы са звязкай ключоў у руках і пакіраваў

да прыземістай будыніны ў двары. Праз некалькі хвілін выехаў адтуль на бліскучай чорнай «Волзе». Вось табе і айцец Канстанцін! Цяпер наўрад ці можна было б здагадацца, хто гэта сядзіць за рулём.

Убачыўшы ля парога сваёй хаты айца Канстанціна, Міхал Юстынавіч быў вельмі ўзрадаваны. Сябры абняліся. Гаспадар павёў нас у хату, пасадзіў вакол стала. І праўда, у Шчаснага нашы музейнікі знайшлі нямала цікавых матэрыялаў, звязаных з гісторыяй беларускай літаратуры. Для музея ён падараваў аж адзінаццаць каштоўных фотаздымкаў з гісторыі Беларускай гімназіі ў Вільні. На адным з іх вывешаны на сцяне партрэт Францішка Багушэвіча. Меў Міхась Юстынавіч і камплект «Нашай нівы», але гэтае рэдкае цяпер выданне пазычыў у яго такі ж аматар беларускай літаратуры Язэп Ермалковіч з вёскі Юшкі – калі б мы пад'ехалі туды, можна было б забраць той камплект. Але нам не ставала часу. Мы толькі запісалі Ермалковічаў адрас. Ужо недзе пасля нашага вяртання ў Мінск адна з найшчырэйшых падзвіжніц музея Ірына Марачкіна сагітавала мужа і ўсё ж прывезла з ім той каштоўны набытак для музея.

Калі мы папрасілі абодвух паважаных людзей больш падрабязна расказаць нам пра Беларускаю гімназію і Віленскую духоўную семінарыю, пра тагачаснае літаратурнае асяроддзе ў Вільні, яны з ахвотай пачалі прыгадваць сваё незабыўнае мінулае. Для нас гэта была жывая гісторыя, і мы, каб хаця не прапусціць нешта важнае, уключылі свае магнітафоны. «А ты помніш, як?..», «А таго і таго не забыўся?..» Гэтакімі пытаннямі яны нібы выцягвалі з памяці нігачкі новых і новых успамінаў – мы толькі спраўляліся перастаўляць у магнітафонах касеты.

Пад канец папрасілі расказаць пра тутэйшыя мясціны, у якіх ім выпала пражыць многія дзясяткі гадоў, пра іх Шальчынінскі раён, яго насельнікаў. Адказваючы на гэтае пытанне, айцец Канстанцін пачаў літаральна так (падаю дакладна спісанья з магнітафоннай стужкі яго словы):

– Ведаеце што – тут нейкае недаразуменне. Усе беларусы тут жывуць, усе беларусы. А спытай іх: «Ты хто?» – «Я – паляк!» А па-польску не панімае ні слова...

І праўда, кружачы на сваім аўтобусе і па Віленскім, і гэтым вось Шальчынінскім раёне, мы пры сустрэчах з людзьмі чулі толькі беларускую мову, вельмі каларытную. Нават не страчалі пакуль што, каб хто гаварыў па-літоўску. Спыніўшыся каля аднаго магазіна – ці то ў Тургелях, ці то ў самім Шальчынінкаі, – мы ўбачылі на шкле акон надпісы на літоўскай мове (відаць, яны пазначалі, дзе тут ляжыць мяса, рыба, дзе якія крупы...). У дзядзькі, які мясціў на багажніку веласіпеда толькі што купленыя буханкі хлеба, я, паказаўшы на тыя надпісы, папытаў, што там напісана.

– А кадук яго ведае. Я не ўмею па-літоўску, – толькі і адказаў дзядзька: ён і без слоў тых бачыць, дзе што ляжыць, тым больш што ад таго, скажам, мяса часта і застаецца ўсяго толькі гэты надпіс.

Дарэчы, Шальчынінкай – гэта не што іншае, як беларускія Салечнікі, назву якіх так непазнавальна перахрысцілі літоўцы.

Тут, як і ў Вільнюскім раёне, людзі, з якімі мы гутарылі, таксама залічваюць сябе ў палякі. Прычыны такой «самасвядомасці» насельніцтва падвіленскага краю, «тутэйшых», відаць, тры: першая – іх каталіцкасць, якая ўсё яшчэ атаясамліваецца з польскай нацыянальнасцю, другая – тое, што ўсіх беларусаў-католікаў (а мо і не толькі католікаў?) пры Польшчы «папісалі» палякамі – хацелі яны ці не хацелі, і трэцяя – шматвяковае прыніжэнне становішча беларусаў і адпаведна беларускай мовы, якая доўгі час лічылася мужычай, а цяпер мовай простага, менш адукаванага люду. У сувязі з першай прычынай успомніўся мне артыкул Янкі Купалы «Вера і нацыянальнасць», у якім ён яшчэ ў 1914 годзе з болем пісаў, што змаганне дзвюх цэркваў – каталіцкай і праваслаўнай – «не толькі дзеліць беларусаў на дзве частці па рэлігіі, але, самае важнае, забівае ў іх свядомасць і пачуццё нацыянальнай еднасці. Беларусу католіку ўгаварваюць, што раз ён католік, то ён – паляк, і не павінны братацца з тым, хто іншай веры; беларусу праваслаўнаму кажуць, што раз ён праваслаўны, то ён – расіец і католіка беларуса павінен сцерагчыся, бо ён – паляк...» У канцы артыкула паэт заклікаў: «Помніма, братцы, ці мы католікі, ці мы праваслаўныя, – мы беларусы, а Бацькаў-

шчына наша – Беларусь. Не мяшайма справы рэлігіі з нацыянальнасцю».

Як відаць, і сёння гэта не ўсе ўсведамляюць, і сёння «мяшаюць» веравызнанне з нацыянальнасцю. І не толькі ў родных мясцінах Францішка Багушэвіча і падвіленскім краі. Мне нават у Мінску ад вельмі адукаваных людзей даводзілася чуць гэтую старую казку: раз праваслаўны – значыць, рускі, раз католік – значыць, паляк. А многія ж нашы вернікі вельмі цвёрда перакананы ў гэтым. Назваўшы сябе палякамі, падвіленскія беларусы ставяць перад літоўскімі ўладамі і адпаведныя патрабаванні. І вось у Літве выплывае ўжо на свет божы «польскае пытанне», узнікаюць звязаныя з ім праблемы. У газеце «Правда» (ад 6 кастрычніка 1989 года) трапіўся мне на вочы артыкул другога сакратара райкама партыі Літвы названага Шальчынінскага раёна Ч. Высоцкага «Позірк з раёна», дзе і закранаецца гэтае «польскае пытанне». Аўтар зыходзіць са статыстыкі. Ён сцвярджае, што ў яго «інтэрнацыянальным Шальчынінскім раёне... больш як 80 працэнтаў жыхароў – палякі, 8,5 працэнта – літоўцы, 5 працэнтаў – рускія і прадстаўнікі іншых нацыянальнасцей». Вось так! Пра беларусаў – ні гуку! Дзе ж яны тады падзеліся, гэтыя беларусы, мова якіх гучыць тут на кожным кроку? Ды схаваліся пад два словы! Першае слова – «палякі» (тыя больш як 80 працэнтаў), другое – «іншыя нацыянальнасці», куды, пэўне ж, трапілі праваслаўныя беларусы, якія, паводле сцвярджэння таго ж айца Канстанціна, у пашпартах у адрозненне ад католікаў запісаны правільна – беларусамі. Ч. Высоцкі чамусьці пасаромеўся назваць іх. Ёсць падазрэнне, што нашы сціплыя беларусы ўсё ж хаваюцца тут яшчэ пад адно слова – «рускія»: якраз да іх адносяць сябе, як вядома, некаторыя праваслаўныя беларусы. Трохі ніжэй у сваім артыкуле Ч. Высоцкі падае яшчэ адну лічбу – ён даводзіць, што ўсяго «ў Вільнюскім краі пражывае каля 270 тысяч палякаў». Адсюль другі сакратар райкама партыі робіць «лагічную» выснову: у рэспубліцы патрэбна «вышэйшая навучальная ўстанова для польскага насельніцтва», якая б магла «рыхтаваць спецыялістаў і з ліку палякаў, што пражываюць у іншых рэспубліках».

Магчыма, сярод гэтага «польскага» насельніцтва ёсць і сапраўдныя палякі. Ім, вядома ж, сапраўды трэба ствараць усе ўмовы для нацыянальнага развіцця. Але калі ў пераважнай большасці гэта ўсё ж беларусы-католікі, якія не разумеюць свайго сапраўднага паходжання? Як тады быць? Можа, трэба было б неяк растлумачваць, хто яны такія? Думаю, у будучым за тое, што сёння мы адкрыем ім вочы на сапраўдны стан рэчаў, яны нам толькі падзякуюць.

Забягаючы наперад, скажу, што на ўстаноўчым з'ездзе Таварыства беларускай мовы ў Мінску я падаў запіску аднаму з прамоўцаў – прадстаўніку Таварыства беларускай культуры ў Літве Валянціну Стэху: «Што робіцца там для таго, каб раскрыць нашым беларусам-католікам Віленскага краю вочы на сваё сапраўднае нацыянальнае паходжанне?» Валянцін Стэх падрабязна расказаў з трыбуны з'езда, што робіцца ў Літве ў гэтым кірунку: перш за ўсё створана Таварыства беларускай культуры, якое працуе пры Літоўскім фондзе культуры і вядзе немалую растлумачальную работу сярод літоўскіх беларусаў, арганізавана ў Вільні згуртаванне беларускай мастацкай самадзейнасці «Сябрына», на Літоўскім радыё – пакуль што адзін раз у два тыдні – пачала гучаць перадача на беларускай мове. Ёсць ужо рашэнне – перыядычна друкаваць адну старонку на беларускай мове ў рэспубліканскай маладзёжнай газеце «Камсамольская праўда». Літоўскія ўлады гатовы адкрыць у Літве і беларускія школы. Вось ён, інтэрнацыяналізм, у дзеянні, а не на словах!

Ад айца Канстанціна і Шчаснага мы даведаліся, што вёска Мерач, у ваколіцы якой стаіць хата Міхала Юстынавіча, ёсць тое самае Паўлава, цэнтр колішняй славутай Паўлаўскай рэспублікі, пра якую я даўно ведаў з літаратуры і якой цікавіўся як унікальнай старонкай у нашай гісторыі. Ведаць ведаў, але не меў ніякага ўяўлення, дзе яна знаходзіцца. Я намерваўся нават знайсці час і пашукаць яе, паглядзець, што ад яе засталася. І вось такая неспадзяванка: мы, аказваецца, сядзім і спакойна вядзём гамонку, па сутнасці, у той самай Паўлаўскай рэспубліцы, розгалас пра якую некалі разносіўся па ўсёй Еўропе!

Стваральнікам гэтай легендарнай рэспублікі быў буйны беларускі землеўладальнік Павел Ксаверы Бжастоўскі. Ад яго імя і вёска Мерач займела другую назву – Паўлава, адсюль – і Паўлаўская рэспубліка.

І было чаму здзіўляцца суседзям-памешчыкам, ды і не толькі суседзям: у самы росквіт прыгонніцтва, у далёкім 1767 годзе, яшчэ задоўга да Вялікай французскай рэвалюцыі багаты землеўласнік раптам сам вызваляе з прыгоннай няволі ўсіх сваіх падданных, раздае ім зямлю, аб'яўляе ўсіх насельнікаў яго ўладанняў роўнымі паміж сабой, усталёўвае сапраўды дэмакратычныя парадкі, сялянскую рэспубліку. У гэтай рэспубліцы селянін упершыню меў поўнае права выбіраць свой урад, свайго прэзідэнта. Адначасова кожны мог быць сам выбраны ў двухпалатны сойм, стаць міністрам, а можа, і прэзідэнтам. Праўда, сяляне нязменным прэзідэнтам выбіралі самога Бжастоўскага, якога не маглі не шанаваць, не любіць. У Паўлаўскай рэспубліцы, як і ў любой дзяржаве, быў свой сцяг, свой герб, чаканіліся свае грошы. Ну, і мелася сваё войска. У салдат гэтага войска была і свая форма: белыя суконныя жупаны з латуннымі гузікамі, чорныя аўчынныя папахі з чырвоным верхам, юхтавыя боты. На выпадак якога-небудзь узброенага нападу на рэспубліку, згодна з канстытуцыяй, магло быць склікана ўсеагульнае апалчэнне – «народнае рушанне».

Той-сёй можа растлумачваць такую самаахвярнасць Бжастоўскага дзеля сваіх падданных простым дзівацтвам, прыхамаццю багацця, гульнёю ў гуманізм, данінай модзе ці яшчэ чым-небудзь. Але такое тлумачэнне ідзе, думаецца, ад зададзенай устаноўкі: не можа так сабе чалавек адмаўляцца ад свайго багацця, прывіляванага становішча. Інакш кажучы, такое тлумачэнне ідзе ад нявер'я ў людскую дабрату. Мне ж здаецца, якраз яна, дабрата, спагада да чалавека, павага да яго і рухалі Паўлам Бжастоўскім. І ці варта нам беспрычынна бэсціць высакароднага чалавека?

Дарэчы, такіх людзей нямала было ў нас у часы Асветніцтва. Дастаткова ўспомніць віленскага кароннага канцлера Андрэя Замойскага і падканцлера літоўскага Іахіма Літавора Храптові-

ча, якія ў сваіх уладаннях замянялі паншчыну чыншам. Вядома, вялікі ўплыў на гэтых людзей зрабілі гуманістычныя ідэі асветнікаў, у першую чаргу французскіх энцыклапедыстаў і асабліва пісьменніка-нарадалюба Жан-Жака Русо.

Паўлаўская рэспубліка праіснавала больш чым паўвека, а канкрэтней – цэлых 60 гадоў, і распалася са смерцю самога яе заснавальніка Паўла Бжастоўскага, які пад канец жыцця быў пробашчам пры касцёле ў Рукойнах і, як расказваў нам Альфонс Тамулайціс, там і пахаваны ў 1827 годзе.

У цэнтр Паўлаўскай рэспублікі – Мерач-Паўлава – мы трапілі на зыходзе дня. Усіх нас ашаламіла веліч напалову разбураных даўнейшых мураваных будынкаў, якія мы ўбачылі з дарогі, злева ад яе. З другога боку нам кінулася ў вочы гожая мураваная капліца, што стаяла сярод поля. Мы сунялі свой аўтобус каля тых велічных руінаў, пачалі іх фатаграфавачь. У варотах нейкай базы супынілі шафёра самазвала, пачалі наперабой з Ірынай Марачкінай распытваць яго пра Паўлаўскую рэспубліку. Так, ён ведае пра яе. Вунь палац Бжастоўскіх. Там – іх лядоўня. Тут во быў склад. Вёска і сёння завецца Паўлава. А за рэчкай Мерачанкай ёсць яшчэ адна вёска – Бжастова. Вядома ж, яна таксама названа ў гонар Паўла Бжастоўскага. Вось так – раз быў добры чалавек, людзі ўвекавечылі яго і імя, і прозвішча.

Мы хацелі даведацца, што ж канкрэтнага засталася ў памяці паўлаўцаў ад іх колішняй рэспублікі, але шафёр сказаў, што ён спяшаецца і што лепш пра гэта можа расказаць вартаўнік, стары чалавек. На вялікі жаль, нам ужо не было часу шукаць вартаўніка. Галоўнае, мы ўбачылі, што ў Паўлаве і ваколіцах жыве ў народнай памяці тая славетная сялянская рэспубліка, якая ўзнікла на гэтай зямлі дзвесце з лішнім гадоў назад і руіны якой былі ў нас перад вачыма. Потым я даведаўся, што запісы ўспамінаў пра гэтую рэспубліку ёсць недзе ў мясцовай школе – нехта там усур’ёз зацікавіўся яе гісторыяй, якая, як мне думаецца, чакае яшчэ пярэ добрага раманіста.

У Яшуны, па дарозе да якіх гэтулькі было ў нас затрымак, мы дабраліся, калі пачынала ўжо змяркацца. Хоць збольшага

пазнаёміць нас з Яшунамі мы папрасілі настаўніка, кразнаўца Лябёнку Іёзаса Юргевіча, якога знайшлі па запісаным дзяўчатамі з музея адрасе – малайцы, яны ўсё прадугледзелі.

Яшуны – даволі вялікая вёска ці мястэчка. Са шматпавярховымі дамамі. Перш за ўсё Лябёнка звязіў нас на мясцовыя могілкі, падвёў там да сціплай магілы: тут, аказваецца, быў пахаваны беларускі пісьменнік, мастак, адказны рэдактар заходнебеларускага сатырычнага часопіса «Маланка» ў 1926–1928 гадах Іван Маразовіч, які падпісваўся псеўданімам Янка Маланка. Сам ён родам з Барысава, але тут ажаніўся, доўга жыў у Яшунах і памёр у 1938 годзе.

Потым мы пад'ехалі да палаца Балінскіх, дзе ў 1880-я гады і працаваў Апалінар Багушэвіч, вёў усю гаспадарку і дзе часта прымаў свайго брата Францішка. На здымку ў складзеным Содалем альбоме мы бачылі гэтага вельмі інтэлігентнага, з адухоўленым тварам, з добрымі адкрытымі вачыма маладога чалавека. Францішак Багушэвіч прыязджаў у Яшуны не толькі для таго, каб праведаць роднага брата, які быў яму найбольш блізкі духоўна. Сюды Мацея Бурачка цягнула таксама вельмі багатая бібліятэка. Першапачаткова належала гэтая бібліятэка, як і сам палац, вядомаму польскаму астраному, матэматыку, філосафу-асветніку, рэктару Віленскага ўніверсітэта ў 1807–1815 гадах Яну Снядэцкаму, аднаму з відных дзеячаў эпохі Асветніцтва. Тое, што ў гэтай, звязанай з імем Францішка Багушэвіча, мясціне жылі некалі такія славетныя дзеячы навукі і культуры, як Ян Снядэцкі і гісторык Міхал Балінскі, які шмат зрабіў для асветлення мінулага Беларусі, было для мяне яшчэ адной неспадзяванкай. З іх дзейнасцю, з іх працамі я знаёміўся, калі вывучаў творчыя біяграфіі Яна Чачота і Уладзіслава Сыракомлі.

Міхал Балінскі меў у Яшунах маёнтак. Тут ён ажаніўся з пляменніцай Яна Снядэцкага Зофіяй. Будучы халастым чалавекам (пасля няўдалага кахання ў маладосці даў сабе клятву ніколі не жаніцца), Снядэцкі быў па-бацькоўску прывязаны да сваёй пляменніцы. Прыязджаючы да Балінскіх, ён вельмі ўпадабаў тутэйшыя мясціны і ў 1828 годзе пабудаваў тут палац. Пасля яго смерці палац перайшоў Балінскім.

Калі тут працаваў як давераная асоба Апалінар Багушэвіч, гаспадаром уладанняў у Яшунах быў сын Міхала Балінскага Канстанцін. Жонка яго – Стафанія з Кастравіцкіх. Ці не з таго роду, з якога выйшлі беларускі паэт Карусь Каганец (Казімір Кастравіцкі) і французскі паэт Гіём Апалінэр (Вільгельм Апалінарый Кастравіцкі)? Гаспадарка Балінскіх была немалая. Яны мелі тут нават свае заводы: металаліцейны, кафляны, бровар.

Палац Снядэцкага-Балінскіх стаіць у садзе над ракой Мерачанкай. Цяпер у ім калгасная кантора. Багацейшая бібліятэка, пэўне ж, апрача ўнікальнага кнігазбору Яна Снядэцкага, мела не менш багатыя калекцыі Міхала Балінскага, а сярод іх, вядома ж, было нямала матэрыялаў пра гарады і вёскі Беларусі, гісторыю якіх ён апісаў у сваёй «Старажытнай Польшчы». Францішка Багушэвіча, мусіць, і цікавілі ў першую чаргу гэтыя матэрыялы. На вялікі жаль, у 1939 годзе ў выніку вядомых падзей тая ўнікальная бібліятэка была разрабавана.

Лябёнка паказаў нам і сямейныя могілкі Балінскіх. Яны былі недалёка ад палаца, на невысокім узгорку, да якога падступае хвойнік. Гэтае месца выбраў сам Ян Снядэцкі для сябе, ён там быў першы і пахаваны. Адтуль, з узгорка, добра відаць уся яго сядзіба з прысадамі і рачулкай, што віецца ў аleshніку. На магільных плітах мы прачыталі таксама імёны самога Міхала Балінскага, яго жонкі Зофіі і іншых сямейнікаў. Лябёнка даўжэй пастаяў ля пліты з імем аднаго з сыноў Міхала Балінскага – Івана. Гэта быў не хто іншы, як... бацька рускай псіхіятрыі. У «Большой Советской Энциклопедии» можна прачытаць, што Балінскі Іван Міхайлавіч, скончыўшы ў Пецярбургу медыка-хірургічную акадэмію, пачаў у 1857 годзе ўпершыню ў Расіі выкладаць псіхіятрыю як самастойную дысцыпліну, стаў прафесарам гэтай акадэміі. З далёкага Пецярбурга яго заўсёды цягнула ў родныя Яшуны, якія ён вельмі любіў. Ён праводзіў тут кожнае лета. Перад смерцю Іван Балінскі папрасіў і пахаваць яго ў Яшунах. На яго магільнай пліце былі высечаны на лацінскай мове такія словы (іх нам пераклаў Іёзас Юргевіч): «Іван Балінскі, сын Міхала і Зофіі, псіхічна хворых таварыш і слуга». Гэтую эпітафію напісаў ён сам – яе знайшлі ў сталым памерлага. Пасля сябе Іван

Балінскі пакінуў дзевяць дзяцей. Сапраўдны энтузіяст краязнаўства Іёзас Юргевіч Лябёнка выказаў таксама меркаванне, што ў Яшунах бывалі такія славытыя паэты, як Юльёш Славацкі, Адам Міцкевіч, Тамаш Зан. Нічога не магу сказаць наконт Славацкага, што ж да двух апошніх, то яны маглі бываць у Яшунах, бо адсюль недалёка ляжалі і Болценікі, дзе жыў у сваім маёнтку Ваўжынец Путкамер са сваёй жонкай Марыляй і куды, як вядома, прыязджаў нешчаслівы закаханы. Бывалі тут і яго сябры Тамаш Зан і Ян Чачот. Дарэчы, Ян Снядэцкі і Ваўжынец Путкамер сябравалі, наведваліся адзін да аднаго.

Доцішкі

Пасля кароткачасовай вучобы ў Пецярбургскім універсітэце Францішак Багушэвіч у пачатку 1862 года ўладкоўваецца настаўнікам у Доцішках, у прыватнай школе памешчыка Звяровіча. Гэта – у цяперашнім Воранаўскім раёне Гродзенскай вобласці. Выбраліся мы туды з Яшуноў ужо вечарам. Галоўнае – нам трэба было да ночы паспець у Воранава, дзе былі заказаны нумары ў гасцініцы. Як мы ні спышаліся, але прыехалі туды недзе пасля адзінаццаці гадзін вечара. Меркавалі пераначаваць і назаўтра ранічкай адразу пусціцца ізноў у дарогу.

Але здарылася непрадбачанае: калі мы зайшлі ў гасцініцу, выявілася, што нас там ніхто не чакае, што ніякіх заказаў адміністрацыі наконт нас не паступала і што гасцініца і без нас забіта наколькі мажліва, нават на калідорах няма месцаў. Аказваецца, адна з удзельніц нашай экспедыцыі, заказваючы па тэлефоне гасцініцу з Мінска, надта даверылася незнаёму голасу з райкама партыі, нават не папыталася, з кім канкрэтна размаўляе. У выніку ўся наша група з адзінаццаці чалавек засталася насупраць ночы без начлегу. Што ж было рабіць? Ехаць у Мінск, так і не пабываўшы ў Доцішках? Гэта было б проста недаравальна. Да таго ж шафёр Валера, які цалюткі дзень не выпускаў з рук руля, кружачы па Віленшчыне, ужо не мог везці нас амаль усю ноч у гэтакую далеч. Дык, значыць, кукаваць цэлую ноч у вестыбюлі, а заўтра соннымі мухамі ехаць па маршруце? Яно на горшы выпадак

можна б зрабіць і так, але ж хіба зможа весці аўтобус шафёр такой «соннай мухай»?

– Як жа нам быць? – зноў стукаліся мы ў акенца дзяжурнай.

– А я адкуль ведаю – трэба было раней думаць! – І – ляп акенцам перад нашымі апушчанымі насамі.

А што, калі пазваніць дамоў сакратару райкама партыі па ідэалогіі? Мо хоць які інтэрнат паможа знайсці сваім калегам – усё ж мы таксама ідэалагічныя работнікі! Ну, што ж – за спрос не дадуць, можа, у нос? Я папрасіў у дзяжурнай тэлефонную кніжку. Вось і нумар насупраць прозвішча сакратара райкама – Кушнянковай Нэлі Казіміраўны. Мабілізуючы ўсе свае дыпламатычныя здольнасці, я набіраю нумар тэлефона. Звязаўшыся, перш за ўсё прашу прабачэння за позні званок, потым паведамляю, што ў Воранаўскі раён прыбыла цэлая група творчых работнікаў – з Беларускага тэлебачання, часопіса «Полымя» і Дзяржаўнага музея гісторыі беларускай літаратуры. Ну, і растлумачваю сітуацыю, у якую трапіла гэтая «надта важная» група, што павінна працаваць у Воранаўскім раёне. Ці не магла б сакратар памагчы нам з начлегам? Нэля Казіміраўна проста адказала, што гэта зусім не яе клопат – шукаць нам начлег, і пачала ўшчуваць нас за тое, што самі загадзя не паклапаціліся пра яго.

– Ну, хто же так делает? – паўтарала яна.

– Усё правільна, Нэля Казіміраўна, – адказаў я дыпламатычна. – Мы тут поўнасю вінаватыя. Але калі б вы ўсё ж нам памаглі, мы сказалі б вам вялікі дзякуй. Калі ж не зможаце памагчы, што ж, мы не будзем на вас у крыўдзе. Просім толькі яшчэ раз прабачэння, што патурбавалі ў такі позні час...

– Ну, ладно, позвоните мне минут через десять...

Няўжо мая «дыпламатыя» спрацавала? І праўда, калі я пазваніў праз тры дзесяць хвілін, Нэля Казіміраўна, не забыўшыся яшчэ раз паўшчуваць нас за неарганізаванасць, дала адрас інтэрната нейкага вучылішча, дзе нас размесцяць.

У інтэрнаце, папярэдне запатрабаваўшы дакументы, нам выдалі на складзе пасцельныя прыналежнасці. Да гадзіны ночы мы цягалі ў два агульныя пакоі – адзін для жанчын, другі для мужчын – матрацы ды падушкі, устанавілі даўно забытыя намі

жалезныя ложка з панцырнымі сеткамі, рып ад якіх ішоў на кіламетр. Што ж да чысціні і парадку, то на гэта мы як гасці муслі – і ў пераносным, і ў прамым сэнсе – проста закрыць вочы.

Назаўтра мы меркавалі як мага раней выехаць па сваім маршруце. Трэба ж было і пабываць у Багушэвічавых мясцінах, і паспець вечарам у Мінск. Але гэта толькі ў казцы і на паперы ўсё проста і хутка робіцца.

Каб разлічыцца за «гасцініцу», нам трэба было дачакацца, пакуль яшчэ адчыніцца вучылішчная бухгалтэрыя – якраз яна, як нам казалі, «производит» такія «операции». Гэта была наша першая затрымка. Другая, яшчэ большая, была звязана з «операцией отчисления» нашых камандзіровачных пасведчанняў. Вядома, іх можна было б адзначыць і ў той жа бухгалтэрыі вучылішча. Але этыкет падказваў нам зайсці ў райкам партыі і падзякаваць Нэлі Казіміраўне за начлег – значыць, і камандзіроўкі мы палічылі лепш адзначыць там.

У райкам пайшлі мы ўдвух з Валодзем Содалем. Сакратарка ў прыёмнай, калі мы назваліся і папыталіся, як трапіць да Нэлі Казіміраўны, сказала, што сакратар райкама прасіла нас трохі пачакаць – яна пакуль занятая. Мы толькі здзівіліся, як гэта яна ўведала, што мы прыйшлі да яе, – пра гэта ж з ёй не было ніякай гаворкі. Каб не марнаваць часу, я дастаў увесь пук нашых камандзіровак і папрасіў сакратарку хутчэй іх адзначыць. Але яна ўзяла пасведчанні і спакойненька засунула іх у стол.

– Нэля Казіміраўна сказала не адзначаць, пакуль яна не вызваліцца. Мы пераглянуліся з Валодзем: што гэта за дзівосы?

– Раз так, давайце камандзіроўкі назад, мы ў іншым месцы адзначым.

Але дзяўчына і не думала вяртаць іх:

– Нэля Казіміраўна прасіла пачакаць – яна хутка вызваліцца.

Счакаўшы яшчэ колькі часу, мы пачалі выказваць сваё абурэнне, даводзіць, што нам няма калі таптацца ў райкамаўскай прыёмнай. Але сакратарка была непакісная:

– Нэля Казіміраўна прасіла...

Нарэшце нас паклікалі ў яе кабінет. Калі мы ўвайшлі, сакратар райкама партыі, яшчэ даволі маладая і стройная жанчына,

пасадыўшы нас перад сабой, проста ашаламіла абодвух, выпаліўшы нам у твар:

– Попрошу ваши документы...

Першы зрэагаваў на гэта Валодзя Содаль:

– А я не пакажу...

Потым Валодзя растлумачыў мне, чаму так адказаў. У яго ўжо выпрацаваўся ўнутраны пратэст супроць такіх во, як бы мякчэй сказаць, «дзеістваў» афіцыйных асоб. Асабліваю падзронасць да сябе ён адчуваў у Ашмянах, куды не адзін раз ездзіў, вывучаючы мясціны Францішка Багушэвіча. Аднаго разу, спыніўшыся тут на нядоўгі час па дарозе да Вільні, ён убачыў, як бураць старыя, Багушэвічавай пары, будынкі. Каб хоць на здымках захаваць стары від горада, пачаў спехам фатаграфавачы будынкі, бегаючы ад аднаго да другога. Ён так захапіўся гэтым, што ледзь не спазніўся на аўтобус – ускочыў у яго, калі той ужо адыходзіў. Але не паспеў аўтобус яшчэ ўзяць разгон, як наперадзе, пасярод дарогі, выраслі два міліцыянеры. Выстаўленымі далонямі паднятых рук далі знак спыніцца. Ускочыўшы ў аўтобус, міліцыянеры пакіравалі проста туды, дзе сеў Валодзя, спыніліся перад ім:

– Ваши документы?..

Ловячы на сабе цікаўныя позіркы здзіўленых пасажыраў, Валодзя паказаў тады свой дакумент і растлумачыў, хто ён такі і чаго яму трэба было ў Ашмянах. Пагартаўшы, пакруціўшы ў руках той дакумент, міліцыянеры вярнулі яго і сышлі з аўтобуса. І хоць на гэтым усё скончылася, Валодзеў настрой быў тады сапсаваны. Ён нібы сутыкнуўся з нечым брыдкім. І вось цяпер ізноў... Я ж як чалавек не горды (а ўсё ж, мусіць, трэба такім быць) дастаў з кішэні сваё «палымянскае» пасведчанне – якраз жа было пры мне – і падаў сакратару райкама.

– А, Цвірка! Так я вас знаю, – вяртаючы дакумент, сказала Нэля Казіміраўна і пачала апраўдвацца: – Вы должны понять: у нас же – приграничный район...

Я спачатку не мог уцяміць, пра якую мяжу-граніцу ідзе тут гаворка. Толькі пасля да мяне дайшло, што Воранаўскі ж раён мяжуе... з Літвой. Разгаварыўшыся, мы тым не менш хутка знайшлі

з Нэляй Казіміраўнай агульную мову. Нават у прамым сэнсе, бо, пазнаёміўшыся з намі, яна сама пачала размаўляць, прытым вельмі добра, па-беларуску. Ад яе мы даведаліся пра сапраўды трывожачую праблему, з якой сутыкнулася сёння раённае кіраўніцтва: адмаўленне часткі тутэйшага беларускага насельніцтва ад сваёй беларускасці, патрабаванне адкрываць польскія школы. Нэля Казіміраўна вельмі шчыра прасіла нас памагчы арганізоўваць у раёне сустрэчы з беларускімі пісьменнікамі, якія растлумачвалі б людзям пра іх сапраўднае, беларускае, паходжанне, памагалі падняць прэстыж беларускай мовы. Размова ў кабінцеце сакратара райкама закончылася тым, што Нэля Казіміраўна запісала нашы тэлефоны і дала нам свой: для далейшага супрацоўніцтва. Так што мы развіталіся ўрэшце як аднадумцы. Развіталіся з усёй шчырасцю, з разуменнем складанасці праблем.

У Доцішкі мы трапілі недзе к палудню.

Даволі раскіданая, у зялёных прысадах, з вясёлымі вокнамі хат і шырокімі даляглыдамі беларуская вёска. Наводшыбе здалёку відаць векавыя раскошныя ліпы панскага парку. У гэтым парку і стаяў колісь вялікі драўляны палац ліберальнага памешчыка Аляксандра Звяровіча, які, жадаючы даць асвету сялянам, адкрыў тут прыватную школу. Настаўнікам гэтай школы, мусіць, незнарок выбраў ён маладога Францішка Багушэвіча. Пра тое, як вучыў дзяцей у прыватнай школе Аляксандра Звяровіча малады Францішак Багушэвіч, пра самую школу шмат новых дэталей паведаў нам сын аднаго з яго вучняў – васьмідзесяцігадовы Юзаф Міхайлавіч Свечка. Ён – вядома, паводле ўспамінаў бацькі – расказаў, што школа месцілася ў самім панскім палацы. Вучыліся ў ёй дзеці простых сялян – Звяровіч «хацеў іх граматымі парабіць». Акрамя свайго бацькі Юзаф Міхайлавіч назваў імёны яшчэ двух вучняў Францішка Багушэвіча – гэта былі бацькаў «аднаімённік» і фамільят Міхал Свечка і Адам Савель. Запомнілася яму, што апошні няважна вучыўся. Цяжка даваліся яму літары. Напрыклад, ён не мог назваць літару «А». Багушэвіч казаў: назаві сваё імя і скажы, з якой літары яно пачынаецца? Хлопчык вымаўляў імя і пасля называў літару. Цікава расказаў

Юзаф Міхайлавіч і пра сям'ю Звяровічаў. Сам Аляксандр Звяровіч быў надзвычай добры чалавек, «шанаваў мужыкоў», вышваліў іх ад паншчыны. Калі пачалося Студзенскае паўстанне, ён прыняў у ім удзел, за што быў пакараны царскімі ўладамі. У адрозненне ад Аляксандра Звяровіча яго бацька быў, наадварот, вельмі жорсткім прыгнятальнікам сялян, часта збіваў іх за любую дробязь. Нават меў спецыяльнага ката, які клаў сваю ахвяру на зэдаль у садзе і біў бізунамі. Людзі апісваюць партрэт гэтага ката, што быў «з мужыкоў»: «Меў ён выгляд звера, вялікія круглыя вочы навывкат...»

Якраз у Доцішках сустрэў малады настаўнік бурныя падзеі 1862–1864 гадоў. Як паказвае ў сваіх кнігах Генадзь Кісялёў, напярэдадні Студзенскага паўстання па ўсёй Гродзеншчыне кружылі напоўненыя выбуховай сілай «лятучыя лісткі» (выраз Герцэна) першай беларускай газеты «Мужыцкая праўда», якую выдаваў разам з сябрамі Кастусь Каліноўскі – «Яська – гаспадар з-пад Вільні» – і за адно чытанне якой царскія ўлады каралі смерцю. «Мужыцкая праўда» не магла не трапіць і да Францішка Багушэвіча. Яму маглі прынесці яе сяляне ці ягоныя вучні ў Доцішках альбо давалі пачытаць у Кушлянах, дзе газету распаўсюджваў віленскі гімназіст Антон Ясевіч.

«Дзецюкі! – чытаў Францішак Багушэвіч на роднай беларускай мове гарачыя словы праўды. – Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, – цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці, і то пісаці такую праўду справядлівую, як Бог на небе. О, загрыміць наша праўда, як маланка пералаяціць па свеце! Няхай пазнаюць, што мы можам не толькі карміць сваім хлебам, но яшчэ і ўчыць сваёй мужыцкай праўды...»

Тут Францішак Багушэвіч бачыў прамы заклік і да самога сябе, заклік з пытаннем: з кім яму, шляхцічу, ісці? Толькі адказ на гэтае пытанне трэба было даваць не голымі словамі. І Багушэвіч адказаў адназначна: ісці разам з мужыком змагацца за мужыцкую праўду!

Мы няшмат ведаем пра ўдзел Францішка Багушэвіча ў паўстанні 1863 года. Бо не маглі ж хваліцца пра гэта паўстанцы,

якіх не задумваючыся слаў на шыбеніцу ці гнаў у сібірскую катаргу Мураўёў-вешальнік. Вядома толькі, што Францішак Багушэвіч пайшоў у самы вір паўстання. Магчыма, ён змагаўся ў атрадзе Людвіка Нарбута (сына вядомага гісторыка Тэадора Нарбута), які загінуў у сутычцы з царскімі войскамі пад недалёкімі ад Доцішак Дубічамі і якога замяніў малодшы брат Баляслаў Нарбут, а потым – Аляксандр Парадоўскі (Астрога). Ёсць таксама падставы меркаваць, што Францішак Багушэвіч быў у шэрагах ашмянскіх паўстанцаў. Як бы там ні было, з успамінаў блізкіх сяброў паэта вядома, што ён разам з паўстанцамі дайшоў да Сувалкскіх (Аўгустоўскіх) лясоў, быў у адным з баёў паранены ў нагу. Хаваючыся ад царскіх улад, жыў нейкі час у Вільні. Гэта была якраз пара расправы царызму з паўстанцамі, якіх масава расстрэльвалі, вешалі і высылалі ў Сібір на катаргу. Адна за адной даносіліся да Францішка горкія весткі аб гібелі сяброў. У снежні 1863 года быў расстраляны на Лукішскай плошчы яго аднакласнік па гімназіі, найбліжэйшы памочнік Кастуся Каліноўскага па кіраўніцтве паўстаннем, мужны рэвалюцыянер Ціт Далёўскі. Другі таварыш Францішка Багушэвіча па гімназіі Ігнацы Здановіч – правая рука Кастуся Каліноўскага – таксама быў схоплены царскімі салдатамі і ў тым жа снежні 1863 года павешаны. На вачах Францішка Багушэвіча былі павешаны на Лукішскай плошчы і кіраўнікі Студзеньскага паўстання на Беларусі Зыгмунт Серакоўскі і Кастусь Каліноўскі, пад сцягамі якіх ён хадзіў у бой. Ратуючыся ад гэткай жа расправы, паўстанец Францішак Багушэвіч, якога па ўсім краі шукалі царскія шпікі, здолеў вырвацца з іх лап і ўцячы ва Украіну.

Горыч разгрому, адчай і нязбытны жаль па крушэнні лепшых надзей, светлых мар аб народнай волі мог выказаць Францішак Багушэвіч толькі праз два з лішнім дзясяткі гадоў. Якраз пра трагічныя вынікі паўстання 1863 года, як заўважыў Генадзь Кісялёў, выгаварвала ў 1891 годзе ўваскрэслая Багушэвічава «Дудка беларуская»:

Ну, дык грай жа, грай жа,
Усё спамінай жа...
Штодзень і штоночы
Плач, як мае вочы,

Над народу доляй,
І плач штораз болей.
Плач так да астатка,
Галасі, як матка,
Хаваючы дзеці,
Дзень, другі і трэці
Іграй слёзным тонам
Над народу сконам!

Жывы водгалас Студзеньскага паўстання можна знайсці ў шмат якіх творах Мацея Бурачка. У іх выказваліся тыя ж ідэі, якія мабілізоўвалі сялян і лепшых прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя ў паўстанцкія атрады. Гісторыкі літаратуры маглі б, напэўна, адшукаць шмат якія паралелі ў творчасці Францішка Багушэвіча і, напрыклад, у «Мужыцкай праўдзе» Кастуся Каліноўскага. Адгорнем яе другі нумар: «Дзецюкі! Калі Бог стварыў усіх людзей вольнымі і ўсім даў адзінакую душу, так скуль жа гэта ўзялося, што адзін марнуе да і над людзьмі збыткуе, а другі бедны паншчыну службыць альбо аброкі і казну плаціць?..» Ці не тое ж самае кажа і Мацей Бурачок у вершы «Бог не роўна дзеле»? Нават форма бярэцца тая ж:

Чым-то дзеіцца на свеце,
Што не роўна дзеле Бог?
Адзін ходзе у саеце,
У золаце з плеч да ног,
А другому, каб прыкрыцца
Хоць анучай – велькі труд;
Весь, як рэшата, свіціцца,
Адны латы, адзін бруд!

Альбо пачытаем яшчэ першы нумар газеты Кастуся Каліноўскага: «А гэты маніфест, што цар з сенатам і з панамі для нас напісаў, то такі дурны, што чорт ведае, да чаго ён падобны, – ніякай у нём няма праўды, няма з яго для нас ніякай карысці. Парабілі канцылярыі, зрабілі суд... Нарабілі пісараў, пасрэднакаў, а ўсё за мужыцкія грошы – чорт ведае нашто... А з гэтага то і відаць, што нам нічога добрага і не думалі зрабіці...»

А цяпер возьмем для параўнання верш Францішка Багушэвіча «Як праўды шукаюць»:

...Як камень у воду, так праўда прапала!
Судоў нарабілі, начальстваў ці мала:
Пасрэднік і воласць, сынод і сенаты,
Прысутства і вокруг, управы, палаты.
А найбольш міравых, участковых і з'ездаў,
Што ў полі камення, што гвездаў!
Затое ж жыццё цяпер труднае стала...

Амаль паэтычны пераказ «Мужыцкай праўды»! А як перагукваецца заклік Кастуся Каліноўскага «знішчыць гэтую гнілую і разбэшчаную касту» – дваранства, яго апошнія словы перад шыбеніцай «У нас няма дваранства, усе роўныя!» з радкамі вершаў яго паплечніка па барацьбе Францішка Багушэвіча:

Маліся ж, бабулька, да Бога,
Каб я панам ніколі не быў:
Не жадаў бы ніколі чужога,
Сваё дзела як трэба рабіў...
Каб людзей прызнаваў за братоў,
А багацтва сваё меў за іх,
Каб за край быў умёрці гатоў,
Каб не прагнуў айчызны чужых...

Гэта – з верша «Ахвяра». А вось радкі з верша «Не цурайся»:

Не цурайся мяне, панічок,
Што далонь пакрываюць мазолі;
Мазоль – працавітых значок,
Не заразе цябе ён ніколі...
Не ўцякай ад маёй ты сярмягі –
Мне не стыдна у ёй ані чуць,
Вот твой храк я не меў бы адвагі,
Чортаў храк на сябе апрануць.

Па сутнасці, Багушэвічава творчасць – гэта паэтычнае ўва-
сабленне найбольш радыкальных ідэй паўстання 1863 года на
Беларусі і Літве пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага. Пры
належах умовах Францішак Багушэвіч мог бы быць яго песня-
ром: нельга думаць, каб ужо ў той віхурны час не пачынаў свае
паэтычныя спробы дваццацітрохгадовы настаўнік. Але час па-
трабаваў дзеяння, і Францішак Багушэвіч палічыў патрэбным
замяніць пяро на баявую зброю паўстанца. Якраз да яго, відаць,

трэба аднесці вядомую прымаўку: калі гучаць гарматы – музы маўчаць. Але муза Францішка Багушэвіча змушана была маўчаць і тады, калі былы паўстанец пайшоў пакутніцкай дарогай дабравольнага выгнання блукаць па свеце ў пошуках прытулку і кавалка чорнага хлеба. «Можа быць, ніхто з такой мінай не глядзіць на гэтыя прайшоўшыя гады, як я, які гэтэўкі страціў без следу: прамываў цукар у вадзе ўвесь час...» – з горыччу казаў пра свае дваццацігадовыя блуканні сам паэт. Толькі пасля вяртання на радзіму, на схіле жыцця змагла на ўсю моц загучаць песня «панарскага салаўя».

Вішнева

У час сваёй экспедыцыі мы зазірнулі яшчэ ў Вішнева – вёску ў Смаргонскім раёне. Тут у 1886–1889 гадах Францішак Багушэвіч, наязджаючы з Вільні, працаваў даверанай асобай у маёнтку Яна Карловіча. З ім, вядомым польскім дзеячам навукі і культуры, Францішак Багушэвіч, як мяркуюць, пазнаёміўся і на ўсё жыццё пасябраваў, калі працаваў настаўнікам у Доцішках, недалёка ад якіх, у суседняй Падзітве, быў родавы маёнтак Карловічаў. Гэта Ян Карловіч, які, дарэчы, з вялікай пашанай ставіўся да беларускага народа, да яго мовы, культуры, збіраў і запісваў яго фальклор, дапамог паўстанцу Багушэвічу ўцячы ад учэпістых лап царскіх шпікоў ва Украіну і ўладкавацца там на вучобу ў Нежынскі юрыдычны ліцэй. З удзячнасцю прыгадваючы гэтую дапамогу, беларускі паэт пісаў з Нежына Карловічавай мацеры, што ён «абавязаны яе высакароднаму сыну ўсёй сваёй будучыняй». Тут трэба яшчэ дадаць: Яну Карловічу абавязана ўся беларуская літаратура, абавязана тым, што наогул творы Францішка Багушэвіча дайшлі да нас, што яны не згубіліся ў віхурах таго неспрыяльнага для нашай культуры часу. Гэта ж якраз намаганнем Яна Карловіча былі ў 1890-я гады выданы зборнікі твораў Мацея Бурачка.

Пасля вяртання Францішка Багушэвіча з Украіны, ведаючы яго цяжкае матэрыяльнае становішча (ды і якая магла быць аплата працы мужыцкага адваката?), Ян Карловіч прапанаваў свайму сябру прыглядаць за здадзеным у арэнду яго маёнткам

у Вішневе. Пра стан гаспадаркі можна меркаваць з пісем Францішка Багушэвіча да Яна Карловіча і яго жонкі. Арэнда давала зусім невялікі прыбытак. Клопатаў жа было там шмат, і Францішак Багушэвіч урэшце папрасіўся вызваліць яго ад гэтай пасады.

Паказаць нам у Вішневе месца Карловічавага маёнтка, знішчанага ў час Першай імперыялістычнай вайны, згадзілася былая настаўніца Вішнеўскай школы Валянціна Іосіфаўна Дыро. Стаў ён на беразе прыгожага Вішнеўскага возера. Сёння ад маёнтка застаўся гэты раскошны парк (цяпер, як і ўсюды ў нас, запушчаны, занябаны), а таксама сад. Два разы на год да Яна Карловіча, як расказваюць людзі, з'езджаліся з усіх бакоў, здалёку і зблізку, шматлікія госці – на Святога Яна і ўвосень. Прыезджала і «пані з Гродна» – гэта, як мяркуе Валянціна Іосіфаўна, была Эліза Ажэшка. Пра Яна Карловіча ў людзей засталіся самыя добрыя ўспаміны. Паводле іх сказаў, «не было ніводнага выпадку, каб ён зняважыў каго». Наадварот, быў сялянам часта за доктара, лячыў іх у сваіх пакоях, даваў ім прытулак. І яшчэ любіў слухаць народныя песні, запісваў іх, для гэтага часта хадзіў на сялянскія вяселлі, на іншыя святы.

Добрае ўражанне засталася ў вішнеўцаў і ад яго сына – Мечыслава Карловіча, чамусьці «хваравітага». Нарадзіўся ён тут, у Вішневе. Быў Мечыслаў Карловіч вядомым кампазітарам. З дзяцінства, як сам казаў, шчыра палюбіў беларускія народныя песні, рабіў у Вішневе запісы ўзораў беларускай музыкі, выкарыстоўваў гэтыя запісы – цытатна і ў распрацоўцы – у сваіх сімфанічных творах. Яго «Літоўская рапсодыя», напрыклад, уключана ў рэпертуар Беларускага тэлебачання і радыё. Мечыслаў Карловіч не раз сустракаўся ў Вішневе з Францішкам Багушэвічам, потым вёў з ім перапіску, спрабаваў пісаць музыку на яго творы, напрыклад на верш «Хмаркі». Не вядома толькі, ці захавалася гэтая музыка.

Валянціна Іосіфаўна ўспамінае, як у 1938 годзе ў Вішневе было наладжана вялікае свята ў памяць Мечыслава Карловіча. Тады ж быў і ўстаноўлены помнік у яго гонар. На жаль, гэты помнік быў знішчаны (захавалася толькі частка). Валянціна Іосіфаўна разам з вучнямі адкапала яго ў Карловічавым парку. Але рабіла гэта крадком, бо мясцовыя ўлады з недаверам ставіліся

да ўсялякіх «паноў». Гэтая частка помніка Мечыславу Карловічу і цяпер ляжыць у густым кустоўі парку. Вось яшчэ адзін жывы «паказчык» нашых адносін да культурнай спадчыны, да памяці аб лепшых сынах Беларусі! На добры лад, помнік Мечыславу Карловічу трэба было б нам узнавіць, скарыстаўшы яго рэшткі як аснову. Гэта было б данінай павагі і нашаму земляку-кампазітару Мечыславу Карловічу, і яго бацьку Яну Карловічу, які гэтулькі зрабіў для беларускай літаратуры і культуры. Усведамляючы заслугі Карловічаў у развіцці нашай культуры, у прыватнасці творчых дасягненні кампазітара Мечыслава Карловіча, свайго земляка, выдатнага чалавека, Валянціна Іосіфаўна, як магла, выказала свае адносіны да яго ўласным вершам, які так і назвала – «Мечыславу Карловічу»:

Вы палюбілі гэтыя мясціны,
Дзе нарадзіліся і дзе ўзраслі.
Да нас дайшлі святых успаміны
Аб людзях слаўных, што між нас жылі.

Былі вам гэтак любы песні жнеек,
Што так спявалі, з поля ідучы!
Вам у душу тады запалі неяк
Мелодыі тых песень уначы.

Вы разумелі пошум дрэў і шэпты
Трысця на ціхім возеры цудоўным.
Як хораша ўсё выказалі гэта
Вы у сваёй рапсоды чароўнай!

О Вішнева! Яго ты ўзгадавала
І моц яму магутную дала.
Штотраз яго як сына ты страчала,
Ты родным кутам для яго была.

Як мы ўбачылі, Карловічы пакінулі надзвычай добры след у памяці вішнеўцаў.

Вузлы дарог

За час экспедыцыі мы змаглі збольшага азнаёміцца толькі з некаторымі, праўда, найбольш важнымі багушэвічаўскімі мясцінамі. А іх жа на карце блуканняў аўтара «Дудкі беларускай»

нямала. Гэта перш за ўсё – Віленская гімназія, дзе вучыўся паэт. Варта было б паглядзець на цяперашні яе стан, адшукаць месца, дзе спыняўся Францішак Багушэвіч, дзе бываў у Вільні ў час вучобы. Апрача таго, трэба б выявіць і акружэнне паэта, у першую чаргу выкладчыкаў, а таксама студэнтаў, з якімі ён разам вучыўся. Вышэй ужо называліся былыя таварышы Францішка Багушэвіча па гімназіі і адначасова паплечнікі Кастуся Каліноўскага Ціт Далейскі, Ігнацы Здановіч, пакараныя смерцю за ўдзел у Студзеньскім паўстанні. Вучыліся з ім і іншыя цікавыя хлопцы. Напрыклад, брат Ціта Далейскага Канстанцін, які ў час таго ж паўстання камандаваў асобым атрадам, быў паранены. Пасля разгрому паўстання ўцёк за мяжу, змагаўся за народную справу ў час Парыжскай камуны 1871 года і быў расстраляны версальцамі. У адным класе з Багушэвічам вучыўся Юліян Чарноўскі – у 1863 годзе рэвалюцыйны камісар Ашмянскага павета. Трэба сказаць, з гімназіі выйшла нямала рэвалюцыянераў, людзей, да канца адданых народу. Гэтае гімназісцкае акружэнне Францішка Багушэвіча можа вельмі многа сказаць аб фарміраванні светапогляду паэта, а значыць, і аб вытоках яго творчасці.

Да важных Багушэвічавых мясцін належыць і Пецярбургскі ўніверсітэт, дзе вучыўся паэт. Хоць і нядоўга ён там пабыў, але, трэба думаць, усё ж нямала даў беларускаму паэту для ідэйнага сталення гэты прызнаны цэнтр перадавой грамадскай думкі Расіі. А Сувалкскія, ці Аўгустоўскія, лясы, дзе хадзіў паўстанцкімі сцяжынамі Францішак Багушэвіч? Як гэта было б заманліва прайсці імі, пашукаць сляды бітваў, у якіх удзельнічаў паэт, ну, і знайсці дом Крушэўскіх, якія дапамаглі параненаму Францішку Багушэвічу ізноў стаць на ногі. Варта было б пашукаць на Беласточчыне і ў Вільні месцы, дзе хаваўся паўстанец Багушэвіч ад царскіх шпікоў у 1863–1865 гадах. Здаецца, ніхто з нашых даследчыкаў не пабываў яшчэ ў багушэвічавых мясцінах Украіны і Расіі. А іх жа было нямала: Нежын, дзе ў 1865–1868 гадах вучыўся паэт у юрыдычным ліцэі, Чарнігаў, дзе ў 1868–1869 гадах працаваў ён памочнікам справавода Чарнігаўскага праўлення і следчым, а таксама Кралявец (цяпер Сумская вобласць), Старадуб (Бранская вобласць), Волагда, Гразявец (Валагодская

вобласць), Барзна (Чарнігаўская вобласць), Канатоп (Сумская вобласць), дзе беларускі паэт працаваў з 1869 па 1884 год судовым следчым. Колькі падзей, трагедый, расчараванняў, дум хаваецца пад гэтым пратакольным тэрмінам – «судовы следчы»!

А віленскія судовыя ўстановы, дзе па вяртанні на радзіму працаваў Францішак Багушэвіч адвакатам судовай палаты. На гэтай пасадзе ён вёў пераважна справы сялян і гарадской беднаты. Адсюль і яго прызванне – мужыцкі адвакат.

Быў у біяграфіі Францішка Багушэвіча і горад Гродна. Сюды ён прыязджаў да сусветна вядомай пісьменніцы Элізы Ажэшкі, шчырай прыхільніцы беларускага народа, беларускай культуры. Элізу Ажэшку звязвала з Францішкам Багушэвічам адзінства поглядаў, а таксама агульнае баявое мінулае: і польская пісьменніца, і беларускі паэт былі ўдзельнікамі Студзеньскага паўстання 1863 года. Ну, і яднала іх, вядома ж, яшчэ і літаратура. У 1888 годзе ў пісьме да Яна Карловіча Эліза Ажэшка пісала: «Быў у мяне нядаўна пан Багушэвіч і чытаў мне толькі што напісаную ім па-беларуску байку, доўгую, поўную фантазіі, цудоўную. Прыгожы гэта талент. Яго польскія вершы слабыя, але беларускія, на маю думку, па меншай меры выдатныя. Трэба б было з усёй сілай заахвочваць яго да работы ў гэтым напрамку». У сваю чаргу, Францішак Багушэвіч з найвялікшай пашанай ставіўся да Элізы Ажэшкі, прысвяціў ёй адзін са сваіх лепшых вершаў – «Яснавельможнай пані Арэшчысе».

З вялікім смуткам дачулася Эліза Ажэшка пра такую нечаканую смерць беларускага сабрата на самай мяжы новага стагоддзя. Згадваючы падзвіжніцтва нарадалюбца Францішка Багушэвіча, яна пісала: «Быў ён адным з найвысакародных людзей, якія служылі нашай зямлі, а для мяне асабіста адным з вельмі нешматлікіх сяброў. Успаміны пра яго для мяне дарагія і самотныя». Не кожны мог атрымаць такую высокую ацэнку ад выдатнай пісьменніцы!

Трагізм лёсу Францішка Багушэвіча ў тым, што ён так і не ўбачыў вынікаў таго, за што змагаўся – і са зброяй у руках, і пяром паэта. Наадварот, пасля яркага ўсплёску народнага духу ў час Студзеньскага паўстання яшчэ больш цёмная ноч на доўгія гады

апусцілася на анямелыя палі Беларусі, а на шляху паэтычнага слова беларускага дудара да народа сталі непераадольныя перашкоды, што чыніла новая палітыка царызму. Гэты трагізм прарываўся і ў яго «дудцы», якая, зняверваючыся, часам проста нямела ад безвыходнасці:

Га! Чаму ж не граеш?
Хіба ты не знаеш,
Не ведаеш хіба,
Што, як тая рыба
Ды на лёдзе б'ецца,
Так вот я, здаецца,
Сорак гадоў б'юся,
Ніяк не звярнуся,
Ніяк не натраплю
Вадзіцы хоць каплю,
Ды такой вадзіцы,
Ды з такой крыніцы,
Што як хто нап'ецца,
Дык вольным стаецца...

І тым не менш Багушэвічава «дудка», як бачым, не зямела канчаткова. Нязбытную сілу давала ёй светлая надзея, вера, што прыйдзе дзень і на спакутаную Беларусь.

Жыццё Францішка Багушэвіча – гэта вялікі грамадзянскі подзвіг. Яно, хай не здадуцца надта банальнымі гэтыя словы, – яркі прыклад для ўсіх нас, прыклад гранічнай сумленнасці, самахварнасці, вернага служэння народу. І таму гэта вялікая радасць – яшчэ раз прайсці ўсімі тымі дарогамі, дзе, прарываючы гнятлівую немату маўчання, на ўвесь голас грала чыстая і непадкупная дудка Мацея Бурачка.

1989, 2003, 2017

ТОЙ КУРГАН ВЕКАВЕЧНЫ

Селішча

У край Купалавага юнацтва, да той зямлі, што дала паэту крылы для высокага палёту, падахвоціўся з'ездзіць са мной пляменнік Янкі Купалы Эдуард Іванавіч Аўлачынскі, які добра ведаў усе сцежкі «дзядзькі Янкі», сустрэкаўся з ім, жывучы ў гэтым салаўіным кутку Беларусі.

Па зямлі ішла восень. Але дзень быў на дзіва ясны і светлы – ад шчодрога не па часе сонца, што прыпякала амаль палетняму, раскашуючы ў чыстым бязвоблачным небе, ад яркага жаўталісця пералескаў і прыдарожных бяроз, клёнаў, ясеняў, якія не спяшаліся яшчэ скідаць свой залаты ўбор.

– Спяраша паедзем у Селішча, – сказаў Эдуард Іванавіч, які быў для мяне сапраўдным гідам.

Фальварак Селішча, як вядома з біяграфіі паэта, узялі Луцэвічы ў арэнду ў 1895 годзе, калі Янку, ці, як яго звалі ў сям'і, Ясю, было недзе каля 13 гадоў. Тут, у Селішчы, адкрыліся будучаму паэту нязнаныя таямніцы чароўнай беларускай прыроды, характава народнай душы, шматфарбнасць і мілагучнасць роднай мовы. У Селішчы зведаў ён і вялікае гора – смерць бацькі, потым брата і дзвюх сястрычак. Тут ва ўсёй паўнаце спазнаў будучы паэт шматпакутную долю мужыка-беларуса, яго мазольную працу: пасля смерці бацькі васьмнаццацігадоваму юнаку самому давялося заняцца гаспадаркай, узяцца, з яго слоў, «чытаць сумную кнігу памешчыцкага поля і пісаць журботную аповесць свайго гора сахой ды касою».

Я мужык-беларус –
пан сахі і касы;
Цёмен сам, белы вус,
пядзі дзве валасы...

Так, гэта тут, у Селішчы, малады гаспадар арандаванай зямлі ўпершыню пачаў спрабаваць свае сілы ў паэзіі («...на працы ў полі, – успамінаў пазней паэт, – або ў дарозе, або на начлезе прыйдзе думка – і я пішу»). Якраз тут нарадзіліся гарачыя радкі вядомых сёння кожнаму вершаў і паэм Янкі Купалы, прысвечаных «пагарджанаму век», «сляпому, глухому» беларускаму мужыку, у якога спрадвеку былі «заліты потам горкім вочы», які прывык зносіць ад сваіх прыгнятальнікаў «лаянку і крык» і якога паэт пачаў, урэшце, будзіць ад «зімовага рабскага сну». Гэта адсюль пайшлі ў свет такія шэдэўры купалаўскай паэзіі, усёй нашай літаратуры, як «Мужык», «Там», «Я не для вас, паны, о не...», «Ворагам Беларуччыны», «Родныя песні», «З песень аб сваёй старонцы», «Гэта крык, што жыве Беларусь», «Касцам», «Я мужык-беларус...», «Яшчэ прыйдзе вясна», «Песня мая», «Выйдзі», «Зімою», «Курган», «Адвечная песня», «Яна і я» і многія-многія іншыя, якія, праўда, былі запісаны на паперы пазней. Так, толькі запісаны пазней, але, як прызнаваўся сам паэт, ён «выплакаў» іх «сэрцам, высніў... душою, б'ючыся з нядоляй, б'ючыся з бядою», г. зн. у першую чаргу тут, у Селішчы. Інакш кажучы, якраз у Селішчы, дзе Ясь, спазнаўшы на ўласнай скуры гаркоту мужычага жыцця, долю беззямельных, ва ўсёй глыбіні ўсвядоміў векавую несправядлівасць беларускага народа, была ўспоена магутная купалаўская паэзія пратэсту. Таму перш за ўсё ў Селішчы і трэба шукаць крыніцы «дум беларускіх» Янкі Купалы, якім навучыўся ён «без школы і кніг». Недарэмна ж, якраз адсюль, з Селішча, рашуча разарваўшы зачараванае кола паднявольнага існавання, пайшоў пясняр у свет, каб «над беларускай соннай нівай нягаслы светач распаліць».

Да Купалавага Селішча, якое здавалася мне раней дзесьці за трыдзевяць зямель, аказалася рукой падаць ад Мінска. Мы ехалі кіламетраў дваццаць па Лагойскай дарозе, потым прыкладна столькі ж па гравійцы на Дзяніскі, і вось за вёскай Вялікія Бясыды, праз хвілін дзесяць гоцання па каменцы, Эдуард Іванавіч скамандаваў мне прыпыніцца.

Дарога-каменка, на якой мы паставілі збоку машыну, была як прасека ў лісцёвым лесе. Бязлюддзе. Цішыня. Прайшлі па жар-

дзяным мастку налева, і адразу ж за прыдарожнай паласой бярозава-асінава-альховага зарасніку перад намі адкрылася поле. Гэта было пераворанае нядаўна бульбянішча, на якім адразу кінуліся ў вочы даўгія капцы бульбы, закрытыя на зіму зямлёй, акуратна прыплясканыя лапатамі. За полем цягнулася пярэстая – жоўтая з зялёным – стужка лесу, якая апаясвала яго з усіх бакоў. Поле было няроўнае, з характэрнымі для Лагойшчыны ўзгоркамі, багатае на камяні.

– Гэта і ёсць Селішча, – сказаў Эдуард Іванавіч. – Вунь там быў двор Луцэвічаў...

Эдуард Іванавіч паказаў на маленькі – велічынёй з танцпляцоўку – астравок, зарослы лазняком ды асіннікам, з галінастым мацаком-дубам пасярэдзіне – ці не гэты дуб і ўбярэг Купалава печышча ад канчатковага заворвання? Грузнучы ў мяккай свежай раллі, мы пакіравалі да астраўка. Двое мужчын каля бліжэйшага бурта – адзін пажылы, другі падгалісты малады дзяцюк – павярнулі на нас галовы і доўга глядзелі, як быццам пытаючыся: «Што гэта яны шукаюць тут, на голай раллі?»

Ад колішняга жылля засталася на астраўку толькі зарослае травою ўзвышэнне і слабыя сляды падмуроўкі. Даўнейшае селішча Луцэвічаў стала цяпер месцам, куды бульдозеры ссоўвалі з поля каменне – яно валялася цэлымі грудамі. Добра патупаўшы тут, мы знайшлі ўсё ж такі адну «жывую» памятку жылля – невялічкую жалезяку з узорамі: ці то частку дзверцаў ад грубкі, ці то кавалачак юшкі ад коміна. І ўсё. Праўда, бліжэй к дарозе, каля лесу Эдуард Іванавіч паказаў мне некалькі карабятых, падсохлых яблынь – тут быў сад. Яблыні, ведама ж, былі ўжо не Луцэвічаў, а, хутчэй за ўсё, пазнейшых гаспадароў. Але ж пасаджаны, ці, лепш сказаць, падсаджаны, яны былі на ранейшым месцы. Значыць, у Селішчы – гэта мы можам з поўным правам сказаць – захаваліся яшчэ рэшткі Луцэвічавага саду – жывы помнік паэту. Адчуванне ў мяне было незвычайнае: гэта ж мы на той самай зямлі, якую араў, паліваў некалі потам, якую схадзіў удоўж і ўпоперак малады Янка Купала, на зямлі, дзе душу юнака «акрылялі прыгажосці свету», дзе «цяністыя бітага шляху прысады і ў вырай лятучыя гусяў шнуры гармонію ўводзілі ў песенным складу,

сачылі нязгоднай зваротак ігры», «дзе зялёнае поле рунеючым збожжам, цвітучая ў сонечны цвет сенажаць» яму «песню квяцілі ўзорам прыгожым, вучылі, як словы ў вянок завіаць», дзе «ад шопату спелых пшанічных калоссяў, ад шэлесту лісцяў узмежных ігруш музычнае водгулле ў песню лілося, злівалася з жальбамі скрыўджаных душ», дзе паэту «каса і сякера і цэп малацбiты магутную волатаў сілу далі; марозы і спёкі далі гарт нязбытны» і песню «як звон, як пярун, адлілі». Радкі купалаўскай паэзіі гучалі тут зусім па-новаму – як быццам я прысутнічаў пры іх нараджэнні. Радкі пра бясконцую – ад цямна да цямна – працу мужыка-беларуса, пра спрадвечную абяздоленасць таго, хто «свет хлебам корміць, а сам мякіначку есць», пра гэту во ціхую, вораную-перавораную паэтам «матку-зямлю»:

Хоць гарыста яна, камяніста яна,
Вераб'ю па калена, што сею, расце,
Дый люблю ж я яе, шкода хаткі, гумна;
О, такіх няма, мусіць, нідзе! –
З саламянай страхой мая хатка, гумно;
Непачэсна, што праўда, віднеюць яны,
Дый на іх жа сваёй клаў рукой бярвяно
І зямлю раўнаваў пад звяны!..

Так, мы не ўбачылі ўжо хаты Луцэвічаў, іх гумна, нават рэшткаў двара, дзе гаспадарыў малады Ясь. Затое ж нікуды не знікла, засталася – во яна, перад нашымі вачыма – зямля, дзе ўсё гэта было, з тымі ж узгоркамі і лагчынамі, з тымі ж, хай і абноўленымі, змененымі, лясамі і пералескамі, раўкамі і крыніцамі, зямля, з якой вылецела ў шырокі свет наша самая звонкая, самая шчырая песня. Але – як гэта ні дзіўна, як ні крыўдна – мы не знайшлі тут і знаку, хаця б маленькай памяткі, якая б расказала людзям, нагадала б усім нам, што якраз на гэтай зямлі з нясмелага вясковага хлапчука вырас вялікі народны пясняр, слава і гонар Беларусі.

Акопы

Мы моўчкі падышлі да машыны, яшчэ раз акінулі вокам узгорысты палетак маладога Луцэвіча і, развярнуўшыся, пагоцалі па той жа каменцы назад. У нашых планах было зазірнуць яшчэ ў адну, не менш важную купалаўскую мясціну – Акопы.

Сюды пераехалі Луцэвічы (маці паэта з дзецьмі) у 1909 годзе, пабыўшы перад гэтым некалькі гадоў на арэндзе ў Бараўцах, і сядзелі тут дзесьці каля двух дзясяткаў гадоў (арандаваны кавалак зямлі і сядзіба памешчыка Жэлігоўскага пасля рэвалюцыі перайшлі ў іх рукі), пакуль састарэлая Бянігна Іванаўна не перабралася да сына ў Мінск.

Акопы... Гэту геаграфічную назву трэба б было ўпісаць у гісторыю нашай літаратуры залатымі літарамі. Ім, Акопам, абавязана беларуская літаратура – і гэта трэба сказаць без аніякага перабольшання – самымі яркімі сваімі старонкамі. Якраз тут, у Акопах, гэтым зацішным куточку беларускай зямлі, куды ў любую вольную хвіліну на працягу двух дзясяткаў гадоў ірваўся з усіх дарог Янка Купала, куточку, дзе было яму ўсё блізкае і мілае, дзе ён адчуваў сябе як нідзе лепш, з-пад пяра паэта вылецеў у свет цэлы вырай твораў, якія сталі гонарам і славай беларускай літаратуры, зрабіліся нашай вечна жывой класікай. «Акопы» – гэту паметку мы сустракаем пад вялікай колькасцю твораў Янкі Купалы перадрэвалюцыйнага і паслярэвалюцыйнага часу. Сярод іх такія ўзорныя вершы, як «Гэй, наперад!», «Як у лесе зацвіталі...», «З недацветаў», «У купальскую ноч», «Не прасі», «Грайце, песні», «Жняя», «З летніх малюнкаў», «Блізкім і далёкім», «За свабоду сваю...», «Каб я князем быў», «Заручыны», «Дзве таполі», «Ты прыйдзі...», «Над ракою ў спакою», «На жалейцы», «Братка і Сястрыца», «Навука», «Тутэйшы», «На смерць Сцяпана Булата», «А зязюлька кукавала», «Па Даўгінаўскім гасцінцы», «Аб дзяўчыне», «Дзе стаяў двор панскі» і многія-многія іншыя. У Акопах былі напісаны народным паэтам і такія выдатныя творы нашай літаратуры, як паэмы «Бандароўна», «Магіла льва», п'есы «Паўлінка», «Раскіданае гняздо», а таксама зроблены вершаваны пераклад «Слова аб палку Ігаравым». Трэба думаць, у Акопах нарадзіліся і многія з тых твораў Янкі Купалы, пад якімі няма паметкі аўтара – як дарэвалюцыйныя, так і паслярэвалюцыйныя. Пацверджаннем гэтага можа паслужыць, напрыклад, паведамленне, якое было змешчана ў 1926 годзе ў часопісе «Польмя» (№ 5) у «Хроніцы беларускай культуры», дзе гаворыцца, што «Янка Купала, які знаходзіцца ў сябе дома, у Акопах (заўважце, дома. – К. Ц.), напісаў цэлы знізак новых вершаў эпічнага характару...».

Каб трапіць у Акопы, мы з Эдуардам Іванавічам зноў вярнуліся да вёскі Вялікія Бясяды, скіравалі ў яе вуліцу. Праз калгасны двор выехалі на пясчаны прасёлак. Праз які кіламетр паказаліся прысады вёскі Харужанцы. За Харужанцамі, перад лесам, у цяні вясёлага дубка, што здалёк маячыў на сонечным узгорку, паставілі машыну.

– Акопы – за гэтым лесам, – сказаў Эдуард Іванавіч. – Можна прайсці пеша...

Да Акопаў ішла праз лес калдобістая, з грыўкамі травы між машынных і калёсных каляін дарога. Мы паволі, без спешкі – хацелася адпачыць тут душой – патупалі па ёй, узіраючыся ў прыдарожны сівец ды верас: ці не выпнецца дзе які грыб. І праўда: неўзабаве Эдуард Іванавіч прыкленчыў каля прыземістай хвойкі; калі ён выпрастаўся, у руках бліснула смуглявая галоўка баравіка.

Падахвочаныя знаходкай, мы збочылі з дарогі і ішлі паўз яе, па выбітых каровамі і датаптаных, відаць, аматарамі «ціхага палявання», пакручастых сцежачках між хвой і куп'я, пільна ўглядаючыся перад сабой: абодва мы аказаліся заядлымі грыбовікамі і, вядома ж, не маглі прапусціць моманту. Але, як выявілася, мы не былі тут сённа першапраходцамі: то там, то сям бялелі ў траве парэзаныя кімсьці «карэньчыкі» – кольца баравікоў, валяліся збітыя мухаморы ды – пры елках – стаўбунаватыя макрухі, якіх, як відаць, і тут не было ахвотнікаў браць: усіх адпужвае ахоўная слізистая плёнка гэтых, калі верыць кнігам, ядомых грыбоў, падобных зверху на маслакоў. Зрэдку трапляліся нам цэлыя касякі чорных груздоў, ці хрушчоў, як завуць іх на Міншчыне, – праўда, больш старых, з парыжэлымі спадыспаду пласцінкамі. Але мы каля іх не сунімаіся – гэтак можна было і засесці на паўдарозе да мэты.

Выглядвалі больш баравікоў ды рыжкоў, асабліва рыжкоў – яны ж надта любяць такія сіўцы ды каровіны капыты. Шукаючы так грыбы, падумаў, што гэта ж якраз тут кружыў некалі з кошыкам і нажом Янка Купала, што мы ходзім яго грыбнымі мясцінамі...

Неўпрыкметку дарога прывяла нас на светлую паляну, перасечаную ў некалькіх месцах роўнымі і вузкімі паскамі ясных пералескаў.

Гэта пачыналіся ўжо Акопы. Эдуард Іванавіч, калдыбаючы па ўцвярдзелых за лета грудях раллі, шоргаючы чаравікамі па пруткім яшчэ ржэўніку, падвёў мяне пад адзін з пералескаў. Там, сярод хмызу, мне здалёк ужо кінуўся ў вочы вялізны камень-валун, цёмны, з седлаватымі выемкамі. Гэта, сказаў Эдуард Іванавіч, камень Янкі Купалы. Тут ён любіў адпачываць, пісаў на ім, як на сталё, вершы і паэмы. Мы на вока змералі валун – быў ён прыкладна чатыры метры ў даўжыню, тры – у шырыню і каля паўтара метра вышынёй. Як бы там ні было, а гэты камень не мог не звярнуць на сябе ўвагі Янкі Купалы, не мог не будзіць яго багатай фантазіі. Інакш кажучы, камень-валун у Акопах – яшчэ адзін, пастаўлены самой прыродай помнік паэту, вечны сведка яго натхнення.

Трошкі далей за каменем, між камлёў пачарнелых альшын і напалову сухіх вербалозін, цягнуўся, перасякаючы нам дарогу, глыбакаваты роў, на дне якога бялелі пясчаныя наносы – след ручая, які яшчэ нядаўна шыўся тут між кругляцу ды асочкі. Каля рова Эдуард Іванавіч паказаў мне і зарослую цяпер сажалку Луцэвічаў, на беразе якой стаяла іх лазня.

А вунь і сама хата Бянігны Іванаўны, мацеры паэта. Хата, пра якую, праўда, трэба гаварыць ужо ў мінулым часе. Бо ад яе застаўся толькі падмурак і выкладзеныя каменем два скляпы. Адзін, пад былой кухняй, – для бульбы, гародніны; другі, пад кладоўкай, – для малака, сала, садавіны, называўся ён – спіжарня. Радавала трошкі тое, што і падмурак, і скляпы былі ў добрым стане. Сценкі скляпоў як быццам сёння былі выкладзены камянямі, нідзе не аб'ехалі, захаваліся нават лазы ў іх.

Эдуард Іванавіч паказаў мне, дзе былі «пакоі», спальня, калідор, лясвіца на вышкі, дзверы і, нарэшце, пакой, дзе звычайна спыняўся Янка Купала. Два акны Купалавага пакоя – ён быў вуглавы – выходзілі ў сад: адно, здаецца, на поўдзень, другое – на захад. Перад самымі вокнамі цвілі на клумбах кветкі, раскашавалі кусты руж. З акон відаць былі дубы, клёны, ясені, хвойі недалёкага лесу, прасвечвалася шырокімі прагаламі поле. Не дзіва, што так добра пісалася тут паэту.

Цяпер пасярэдзіне пакоя Янкі Купалы гаманіла з ветрам выгоністая бяроза. На месцы ж кветнікаў разрасліся суцэльнай

сцяной здзічэлыя кусты руж – тыя самыя, што бачыліся з акна паэту. Вакол хаты былі яшчэ кусты бэзу, шыпшыны, а таксама рэшткі саду – састарэлыя яблыні, ігрушы.

Недалёка ад хаты мы знайшлі рэшткі калодзежа, які даўно аб'ехаў – цяпер гэта была неглыбокая яміна, з камянямі. З яміны цягнуліся ўвысь два тонкія маладыя дубкі. Эдуард Іванавіч падводзіў мяне туды, дзе былі раней гаспадарчыя пабудовы – ад іх заставаліся цяпер толькі камяні падмуркаў ці невысокія, амаль зроўненыя з зямлёй, травяністыя валкі. Вось тут стаяла «высакаватая будачка» – капцільня («раней яна называлася вядлярня»). Тут – хлявы («і коні ў адным стаялі»). Тут – пуны. Тут – гумно, у якім была конная малацілка. Тут знаходзіліся два свірны: у адным – «ссыпалі дабро», у другім, добра помніцца Эдуарду Іванавічу, віселі хамуты, сядзёлкі і ўсякія іншыя рэчы («нейкі склад быў»).

Мы абышлі ўсю, яшчэ даволі вялікую паляну. Якая разнастайнасць парод дрэў у Акопах, вакол былога двара Бянігны Іванаўны! Тут і светлыя беразнякі, і задуменныя хвойнікі, і пахмурныя рады елак, і – уперамешку з іншымі дрэвамі – клёны, дубы, ясені, арабіны, вербы, ліпы, дзікія яблыні і грушы... І ўсё гэта ў вясёлым асеннім убранні. Чароўны, поўны цішыні і сонца куточак!

Мы доўга тупалі па свежаапалым лісці, па сіўцовым куп'і, сачылі, як над лесам, высока ў небе плаваў, амаль не махаючы крыламі, нейкі ястрабок, і нам проста не хацелася вяртацца назад, пакідаць гэты першародны спакой, гэту амаль што не кранутую красу ціхай прыроды. Водзячы мяне па сцэжках паэта, Эдуард Іванавіч расказваў аб колішнім тут жыцці, аб сваіх сустрэчах з Янкам Купалам. Праўда, пра першыя гады, калі Аўлачынскія жылі разам з Бянігнай Іванаўнай у Акопах, а потым – самастойна – на суседнім хутары Айчызна, Эдуард Іванавіч нічога не помніць, бо тады яшчэ быў зусім малы. Затое добра запомніўся яму «дзядзька Янка», калі Аўлачынскія жылі на недалёкім хутары Ляўшова, які сёння зліўся з вёскай Харужанцы. Янка Купала, прыязджаючы ў Акопы, не мінаў хаты сваёй сястры ў Ляўшове – Марыі Дамінікаўны Аўлачынскай. Тым больш

што з яе чалавекам – Янкам Аўлачынскім, бацькам Эдуарда Іванавіча, ён шчыра сябраваў, яшчэ з юнацтва вучыўся з ім у Беларускай вучылішчы, хадзіў разам на паляванне. Помніцца Эдуарду Іванавічу, як паляўнічыя падсмейваліся з Янкі Купалы, які прыходзіў з лесу з пустымі рукамі: у яго рука не падымалася стрэліць у звера, асабліва ў такога прыгожага і бяскрыўднага, як вавёрка. «Хай жыве сабе ды дзяцей пацяшае», – казаў Янка Купала. Не раз сустракаўся з паэтам Эдуард Іванавіч і ў саміх Акопах, куды бегаў з Ляўшова да сваёй «бабкі» – Бянігны Іванаўны.

У памяці застаўся адзін выпадак. Адночы Янка Купала пайшоў у грыбы. Раптоўна ўсчалася небывалая бура, хлынуў лівень. З хаты і з гаспадарчых будынкаў ледзь не пазносіла дахі. Некалькі гадзін шалеў гэты смерч. Бянігна Іванаўна не знаходзіла сабе месца, хадзіла па хаце, плакала, узіраючыся ў вокны: прападзе Ясь – гэта ж пайшоў амаль што голы, і столькі часу няма. Толькі калі мінула бура, Янка Купала вярнуўся дадому. Ён быў мокры да ніткі, але вясёлы, з усмешкай на твары: пераचाкаў непагадзь, схаваўшыся пад нейкі выварацень...

Вяртаючыся з Акапаў у Мінск, мы заскочылі яшчэ «на хвілінку» ў Янушкавічы, да сябра дзяцінства Эдуарда Іванавіча – былога настаўніка, выкладчыка хіміі Мечыслава Іосіфавіча Нещаровіча, які некалі жыў побач з Акапамі – на хутары Моцеўшчына. Ён часта сустракаў тут Янку Купалу – то ў лесе ў грыбах, то на кірмашы ў Харужанцах, куды паэт любіў хадзіць, гутарыць там з людзьмі, то на сенажаці, то на полі... Запомнілася, напрыклад, Мечыславу Іосіфавічу, як аднойчы ён убачыў Янку Купалу на сенакосе каля вёскі Карпілаўка, у гурце касцоў і жанчын – зграбальшчыц сена, што расселіся на грудку папалуднаваць. Частуючыся разам з усімі, Янка Купала размаўляў аб чымсьці са сваімі землякамі, смяўся, а потым пачаў чытаць ім паэму Якуба Коласа «Новая зямля». Якраз з таго часу ўрэзаліся ў памяць Мечыславу Іосіфавічу, тады яшчэ малому хлапчуку, упершыню пачутыя з вуснаў Янкі Купалы радкі цудоўнай коласаўскай паэмы: «А збоку чмыша бык Мікіта, хвастом матаючы сярдзіта...» І, вядома ж, ніколі не забудзе Мечыслаў Іосіфавіч, як паэт аднойчы падараваў яму дзве кніжкі – «Тараса Бульбу» Гоголя на беларускай

мове і фальклорны зборнік (на жаль, абедзве кніжкі згарэлі ў час вайны): Янка Купала заўсёды, прыезджаючы ў Акапы, привозіў дзецям такія гасцінцы...

І яшчэ была ў мяне на радзіме Янкі Купалы – праўда, трохі пазней, на другое лета – адна сустрэча. Сустрэча з ураджэнцам гэтых мясцін, нядаўнім выкладчыкам біялогіі Гродзенскага ўніверсітэта Францам Віктаравічам Гінтаўтам.

Пра яго расказаў мне Максім Лужанін, які ведаў з публікацыі ў газеце «Літаратура і мастацтва» аб маіх росшуках крыніц купалаўскай паэзіі. Аляксандр Амвросьевіч сказаў мне ў той размове, што Франц Віктаравіч, яго таварыш яшчэ па Белпедтэхнікуму, таксама займаецца тым жа, што і я, і што ён шмат цікавага можа расказаць пра купалаўскія мясціны.

Каб распытаць, як звязца з Францам Віктаравічам, я набраў нумар тэлефона яго сваякоў, што жывуць у Мінску, – гэты тэлефон таксама дапамог мне знайсці Максім Лужанін. Прыветлівы жаночы голас адказаў, што Франц Віктаравіч якраз гасцюе цяпер у іх, у сваякоў, але ўчора паехаў на дні два-тры ў Вялікія Бясяды – на радзіму. Ён намерыўся пабыць там у свайго стрыечнага брата, таксама Гінтаўта.

Была якраз субота, выхадны дзень, а пад акном – бо не займеў гаража – стаяла, заўсёды напегатовае, машына. Доўга не думаючы, я ўвапхнуў у партфель блакнот, мацнуў па кішэні, ці на месцы ключы, і патупацеў прыступкамі лесвіцы ўніз. Праз якую гадзіну я ўжо стаяў у Вялікіх Бясядах на ўтравелым грудку перад варотцамі дагледжанага двара з вясёлкамі кветак пад вокнамі хаты. Ubачыўшы машыну, з варотцаў выйшла маладая жанчына з малым на руках.

– Ага, у нас Франц Віктаравіч, – адказала яна на маё запытанне. – Толькі ён цяпер не дома – пайшоў фатаграфавачь панскі двор. Гэта кіламетры паўтара-два адсюль.

– А як туды пад’ехаць?

– Туды не пад’едзеце – няма дарогі.

– То, можа, я пеша прайду?..

– Вы не знойдзеце... Хіба папрасіць бабу Стасю... Вунь яна ідзе...

Але бабка Стася, жывая, вельмі рухавая жанчына, адгаварыла:
– Правесці-то я правяла б, але мы можам размінуцца... Ды ён вот-вот павінен быць...

І праўда, не паспеў я як след разгледзецца, пахадзіць па вуліцы пасёлка (гэты пасёлак, хоць і аддзяляе яго ад Вялікіх Бсяд гравійка, усё роўна адносіцца да іх), як тая ж маладая жанчынка гукнула мне:

– Франц Віктаравіч прыйшоў ужо!..

Франц Віктаравіч, прыемны з твару, нетаропкі ў рухах чалавек, вельмі інтэлігентны, сустрэў мяне як знаёмага, аднадумца. Ён раскажаў, што цяпер якраз хадзіў на былую сядзібу пана Вайцяхоўскага, таго самага, што аддаваў Луцэвічам у арэнду Селішча. Франц Віктаравіч фатаграфавалі там рэшткі панскага саду, маляўнічыя куткі раскошнага парку, цудоўныя азёры-сажалкі: усё ж такі сядзіба гэта таксама моцна звязана з біяграфіяй Янкі Купалы.

З самых малых гадоў ведаў Франц Віктаравіч Янку Купалу: сядзіба Гінтаўтаў, якія жылі ў Ляўшове, межавалася з дваром Аўлачынскіх, дзе вельмі часта, як ужо гаварылася, гасцяваў паэт. Я раскажаў Францу Віктаравічу, як мы хадзілі тут з Эдуардам Іванавічам Аўлачынскім.

– А ці вадзіў ён вас на курган?

– Не, не вадзіў. А на які курган?

– Ды той самы... «Ўдзірванелы курган векавечны»... Пра які і паэма Янкі Купалы «Курган»...

– Але ці той? – моцна засумняваўся я. – А мы можам разам памеркаваць... Калі хочаце, давайце пад'едзем туды, паглядзім...

Я, вядома, не мог не згадзіцца. У Харужанцах Франц Віктаравіч папрасіў мяне спыніцца каля самай крайняй хаты.

– Тут жыве мой сваяк, ляснік. Ён пакажа, як прайсці на курган. Я хадзіў туды малым, але цяпер курган зарос лесам...

Ляснік Віктар Хадкоўскі якраз зграбаў за хатай сена. Выслухайшы нас, ён гукнуў сына, які яму памагаў.

– Саша, звядзі людзей на Курганы... Толькі ідзі раўком.

Саша, загарэлы хлапчук гадоў дванаццаці, адклаў убок граблі і, не вельмі дзівячыся з нашага намеру, сказаў нам ісці за ім.

– Але ж той курган... «на ўзбярэжжы ракі шумнацечнай», а тут ніякай ракі не відаць... – ізноў выказаў я сваё сумненне Францу Віктаравічу, ідучы з ім услед за Сашам.

– Усё правільна... Толькі пачакайце... – І, калі выйшлі за асёліцу, ён дадаў: – Вы заўважылі, па чым мы ідзём?

Мы ішлі зялёнай, з тарфянымі пралысінамі вузкай лагчынкай, якая напамінала рэчышча высахлай ракі. Пад нагамі чулася вільгаць, і мы стараліся ступаць на цубчэйшыя купіны кругляцу, з якога вытыркаліся сцяблінкі чорнагалову – ужо з белымі камячкамі пуху.

– Тут як бы нейкая балаціна?

– Вот-вот. Вы пакуль што заўважайце, а потым мы звязам усё ў адно, – сказаў Франц Віктаравіч з усмешкай.

Гэтай лагчынкай, якую чамусьці ляснік назваў «раўком», мы дайшлі да лесу, што ішоў, падымаўся ўверх – хвоі, бярозы, арабіны... Да вяршыні ўзгорка дабіраліся кругамі, абмінаючы нейкія яміны, траншэі, зарослыя – аж не відаць было – збуялым скрыпенем ды маркоўнікам. На самай вяршыні ўбачылі замшэлы дот.

– Гэта і ёсць той Курган, – сказаў Франц Віктаравіч, калі мы спыніліся на ўзгорку. – Адсюль, калі ён быў бязлесы, добра праглядаліся ўсе навакольныя дарогі і вёскі... Таму вайскоўцы і скарысталі яго для сваёй мэты... Калі я быў малы, бачыў тут дзве жалезныя пліты з выбітымі літарамі. Значыць, нехта важны быў тут пахаваны. Ну, і галоўнае, чаму я думаю, што гэта той курган, – паданне, што раскажаў мне сябра Янкі Купалы, наш блізкі сусед у Ляўшове Янка Аўлачынскі. От паслухайце яго. Некалі, кажа паданне, жыў тут нейкі князь. Аднаго разу ўгнявіў яго чымсьці вядомы ва ўсёй ваколіцы лірнік-жабрак, які лічыўся чараўніком. Князь загадаў слугам забіць яго і закапаць на гэтым во ўзгорку. Назаўтра ўсе крыніцы, якія білі адсюль, быстрацечная рака, што ўтварала гэтыя крыніцы, у адзін момант перасохлі. Гэта была кара за забойства лірніка-чараўніка. З таго часу тут і засталася тое рэчышча, якім мы і падымаліся на ўзгорак. Яно цягнецца аж да самай Гайны-ракі. Гэтай лагчынай-рэчышчам і цяпер нясуцца вясною бурлівыя плыні талай вады. Паданне гэта не мог не ведаць ад сябра і Янка Купала, які вельмі цікавіўся даўнінай.

Калі я слухаў Франца Віктаравіча, мне вельмі яскрава пачуўся той нестрыманы гул бурлівай і магутнай плыні купалаўскага «Кургана», паэмы, што бліскотна ўвабрала ў свае строфы і шматпакутную гісторыю змагання беларускага народа за волю, і стрыманую веліч не вельмі раскошнай прыроды краю, яго бесмяротныя легенды і паданні, што праз вусны людзей дайшлі да нас з самай сівой мінуўшчыны:

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнаечнай,
Дрэме памятка дзён, што ў нябыт уцяклі,
Ўдзірванелы курган векавечны.

Дуб галлё распусціў каранасты над ім,
Сухазелле ў грудзі ўпілося;
Вецер стогне над ім уздыханнем сваім,
Аб мінуўшчыне ў жалыбе галосе.

На купалле там птушка садзіцца, пяе,
У піліпаўку воўк нема вые;
Сонца днём распускае там косы свае,
Ночкай зоры глядзяць залатыя.

Хмары неба ўсцілалі мо тысячу раз,
Перуны білі з краю да краю, –
Ён стаіць – гэта памяць людская, паказ...
Толькі гутарка ходзіць такая...

Спусціўшыся той лагчынкай-рэчышчам з высокага ўзгорка-кургана ўніз, мы зноў селі ў машыну і пад'ехалі да былой сядзібы Гінтаўтаў і іх суседзяў Аўлачынскіх. Франц Віктаравіч, адышоўшыся, доўга стаяў на пустэчы каля старых цяністых ліп, што ціха шумелі ўверсе сваёй багатай лістотай.

– От тут была наша хата...

І Франц Віктаравіч раскажаў мне трагічную гісторыю бацькоўскай сям'і, што жыла тут побач з Аўлачынскімі з 1919 года. У час Вялікай Айчыннай вайны, помсцячы за яго брата Станіслава, які перад вайной быў старшынёй тутэйшага калгаса, а з прыходам гітлераўцаў стаў адным з завадатараў партызанскага руху, фашысты загналі бацьку, маці і пяцярых іх дзяцей – малодшых

братоў і сяцёр Франца Віктаравіча – у пуню і разам з іншымі партызанскімі сем’ямі спалілі жывымі. Пра гэта Франц Віктаравіч даведаўся пазней, бо быў далёка адсюль, у партызанскім краі...

Жывучы ў Ляўшове, Франц Віктаравіч добра пазнаўся са сваімі суседзямі Аўлачынскімі, без якіх, на яго думку, нельга абысціся ў выяўленні вытокаў творчасці Янкі Купалы. І перш за ўсё – без першага гаспадара Ляўшова – Франуся Аўлачынскага. Быў ён з бедных, безземельных сялян. Але раптоўна яму прываліла багацце. Ад дзядзькі па мацеры. Паехаў нека дзядзька ў Амерыку на заробаткі. Там яму ўдалося сабраць немалы капітал. Але скарыстаць яго дзядзьку не выпала: падарваўся, як відаць, на непасільнай працы, захварэў і памёр. Перад смерцю ён, адзінокі чалавек, напісаў завяшчанне, згодна з якім увесь свой набытак перадаваў старшаму сыну адзінай сваёй сястры, што была замужам за Аўлачынскім. Гэтым старшым сынам і быў Франусь, тады яшчэ падлетак. Атрымаўшы добрыя грошы, Франусеў бацька купіў каля Лысай Гары, у Ляўшове, тры валокі зямлі і пачаў абжывацца. Калі бацькі памерлі, Франусь, які пасталеў ужо к таму часу, завалодаў ляўшоўскім хутарам. Пры ім былі яшчэ дзве сястры і малодшы брат Янка, той самы Янка Аўлачынскі, з якім сябраваў Янка Купала. Стаўшы паўнапраўным гаспадаром, Франусь захацеў зрабіцца сапраўдным панам, шляхцічам. Дзеля гэтага ён падшукаў сабе ў Мінску нявесту са шляхецкай сям’і. Не важна, што Таклюся была далёка не красуня, затое чыстакроўная шляхцянка! І, галоўнае, бацькі абяцалі і самога Франуся прыпісаць да дваранства. Згулялі вяселле, і Таклюся стала гаспадыняй у Франусевым доме. Хоць афіцыйна з дваранствам у Франуся нічога не выйшла, усё ж ён хадзіў як пан, пераймаючы ўсе панскія звычкі. Гаварыў ужо не «па-мужычы», а нейкай змешанай беларуска-польска-рускай мовай. «Вось цо да», «собственно», «тудэма-сюдэма», «пане дабрадзею» – такія яго былі любімыя слоўцы. Яго так і празвалі людзі – Восьцода. Сямейнае жыццё ў Франуся не ўдалося: Таклюся аказалася бяздзетнай, і ён пад канец запіў, упаў у розныя дзівацтвы. Як мяркуе Франц Віктаравіч, Франусь Аўлачынскі паслужыў для Янкі Купалы прататыпам каларытнага і запамінальнага вобраза камедыі

«Паўлінка» Пранціся Пустарэвіча. Гэты вобраз амаль «жыўцом» спісаны з былога гаспадара ляўшоўскага хутара.

Апрача таго, «дапамог» Франуш Янку Купалу напісаць і такія паэтычныя творы, як «Адплата каханьня», «Сват», «Страх», дзе вельмі ярка праглядваецца гэты самазваны «шляхціч». У «Адплаце каханьня» выдае яго нават вельмі блізкае прозьвішча – Лаўчынскі. Тут жа гаворыцца і пра яго сёстраў:

Во гэты-то шляхціч, во гэты багаты,
Пан новай і гонтамі выкрытай хаты,
Меў некалькі сёстраў, а стройных і мілых,
Прыгожых у твары, здаровых на сілах;
Кроў проста, здаецца, змяшалася з млекам, –
Спаткаўся дзе з імі – бяда з чалавекам:
Загіне напэўна з душою прастачай,
І сонца не ўгледзіць, і хаткі не ўбача!
Аж так шчыраваці патрапяць галубкі,
І іхнія грудзі, і вочы, і губкі!
А надта ж адна з іх, што звалася Зосяй,
І зграбненька ходзіць, галоўку лепш носе,
І лепей смяецца, і лепей мірвае,
А ўся, як малійка, як кветка жывая!
Ці дзе загаворыць, ці песню зацягне,
То слухаў бы вечна, – так кожны прысягне...

Зося, расказваецца ў творы, пакахала простага сялянскага хлопца Янку Лявончыка («па бацьку – Прывада»), пра якога аўтар кажа з вялікай сімпатыяй:

Прыгожы быў хлопец, дзяўчатак прынада;
Што возьме, то зробіць, зух першы ў забаве,
Не мае плям чорных на сэрцы, на славе.
У вёсцы у роднай ён добрым суседам,
Не крыўдзіць дзяцей, не смяецца над дзедам...

Янка таксама горача пакахаў Зося. Ужо збіраліся пажаніцца. Але даведаўся пра гэта пан Лаўчынскі: «Як можна? Шляхціянка – род панскі, косць з косці – з мужыцкай крывёю змяшацца хоча! На свет паказаці не будзе як вочаў. Той Янка, хамула, паненку абдыме...» І ён цвёрда намерыўся перашкодзіць шлюбу... У герайні вершаванага апавядання «Адплата каханьня» Зосі ўсе, хто

ведаў сям'ю Аўлачынскіх, адразу пазналі Зося, сястру Франуся, якую ён хацеў аддаць за нейкага «моднага шляхцюка». У Янку Лявончыку зноў жа ўбачылі аднаго з парабкаў пана Аўлачынскага Лёню Сыча, якога, як і ў творы Янкі Купалы, пакахала Зося. У жыцці гэтак жа сама пан Аўлачынскі быў супраць шлюбу сястры Зосі з парабкам. Ён прагнаў Лёню з работы, а сястры, як расказваюць, прыгразіў: «Вось цо да, калі пойдзеш за хамулу Сыча, сабственна фігу, а не пасаг ты ў мяне налучыш...» Каб Зося ўсё ж не зрабіла «глупства», пан Аўлачынскі пачаў прыспешваць яе жаніцьбу з аблюбованым ім шляхцічам. Ужо і на «запаведзі» падалі, з'ездзіўшы да лагойскага ксяндза. Збіраліся гуляць вяселле. Але недзе перад самым вяселлем Лёня Сыч са згоды Зосі падкраўся да яе ўночы і, як гэта рабілася ў даўнія часы, выкраў нявесту з пасагам, пакінуўшы «Восьцода» з фігай. Лёня і Зося самі абвянчаліся ў Мінску, у добрага праваслаўнага «бацюшкі».

Як мяркуе Франц Віктаравіч, гэту ж жыццёвую гісторыю выкарыстаў Янка Купала і ў «Паўлінцы». Ды і сам вобраз Паўлінкі вельмі нагадвае Зося – сястру Франуся Аўлачынскага і адначасова гераіню вершаванага апавядання «Адплата каханьня».

Я слухаў расказы і меркаванні Франца Віктаравіча Гінтаўта (дарэчы, аб прататыпах купалаўскіх герояў ён рыхтуе якраз да друку артыкул) і радаваўся, што ў нас ёсць такія во апантаных людзі, энтузіясты-краязнаўцы, якія імкнуцца дакапацца да кораня ў раскрыцці гісторыі нашай літаратуры, запоўніць тыя, часта вельмі істотныя, прагалы, якімі па той ці іншай прычыне не маглі заняцца прафесійныя літаратуразнаўцы.

Аб знаходжанні Янкі Купалы ў Акопах і наогул на Лысагоршчыне, як умоўна называюць гэту мясцовасць самі яе насельнікі, шмат цікавага можа расказаць любы са старажылаў навакольных вёсак – Харужанцаў, Карпілаўкі, Вялікіх і Малых Бясяд, Сухой Гары, Лысай Гары, Жукаўкі і іншых. На жаль, запісам іх расказаў ніхто па-сур'ёзнаму не займаўся. А гэта значыць, што такая, вельмі яркая старонка ў біяграфіі народнага паэта, які быў вельмі цесна звязаны з жыццём свайго народа, не будзе як след асветлена. Праўда, у апошні час зацікавіўся зборам успа-

мінаў тутэйшых старажылаў ураджэнец гэтых мясцін літаратар Леанід Пракопчык, які шмат цікавага раскажаў пра радзіму Янкі Купалы ў кнізе «Даўгінаўскія вёрсты», што выйшла ў 1977 годзе ў выдавецтве «Мастацкая літаратура».

Толькі пабываўшы ў Акопах, у вакольных вёсках, пагутарыўшы з людзьмі, я зразумеў, чаму так цягнула сюды заўсёды Янку Купалу. Гэта ж тут яго «родны кут», тая «малая радзіма», якая стала для паэта ўвасабленнем усёй Беларусі. Як вядома, Янка Купала толькі нарадзіўся ў Вязынцы, пажыўшы там усяго да года. Ужо ў 1883 годзе Луцэвічы перабраліся ў Юзафова, а потым у суседняе Косіна цяперашняга Лагойскага раёна, папрацаваўшы там да 1889 года. Праз два гады, паспытаўшы хлеба з чужога поля ў Сенніцы і Мінску, зноў вярнуліся сюды, на Лагойшчыну – у фальварак Прудзішча, дзе сядзелі да 1895 года. Прудзішча ад Акопаў – за якіх-небудзь 5–6 кіламетраў. У 1895 годзе мы бачым Луцэвічаў у Селішчы, ад якіх да Акопаў – рукой падаць. Прудзішча, Селішча, Акопы – гэта ж, па сутнасці, адна мясціна, якую абжывалі Луцэвічы каля чатырох дзясяткаў гадоў! Нездарма ж Даўгінаўскі гасцінец, якім ездзіў Янка Купала сюды, да мацеры, з Мінска ці адкуль бы там ні было, паэт называў «родным» («Знаёмы гэты шлях мне родны – Даўгінаўскі вядомы шлях!»).

Тут, на невялікім абшары «камяністай», «гарыстай» лагойскай зямлі, было ўсё для Янкі Купалы дарагім і блізкім, тут – усе вобразы і тэмы яго твораў. І калі паэт казаў сваёй аўтабіяграфіі, што такія найбольш буйныя і значныя творы, як «Адплата каханья», «Раскіданае гняздо», «Паўлінка», «Прымакі», «Тутэйшыя», «Зімою», «Сват», «Страх», «За што», ён напісаў «з жыццёвых фактаў», то трэба разумець, што гэтыя факты ён узяў якраз з сваіх родных мясцін. Распытайце людзей з вёсак, якія акаляюць Акопы, і вам раскажуць ці не пра ўсіх прататыпаў купалаўскіх герояў. Напрыклад, пра тое, што Сцяпан Крыніцкі з камедыі «Паўлінка» – гаспадар недалёкага ад Акопаў хутара Рубеж Гіляры Аўлачынскі, што Якім Сарока – не хто іншы, як вандроўны настаўнік Мечыслаў Багдановіч з хутара Верацейка, што ў аснове драмы «Раскіданае гняздо» – рэальныя падзеі з недалёкай вёскі Прытыкі, дзе быў гаспадар, якога пан выгнаў

з зямлі, што ў паэме «Нікому» таксама расказваецца пра сапраўдны выпадак, пачуты паэтам у адной з вёсак пад Гайнай. Многія творы Янкі Купалы заснаваны на тутэйшых паданнях, казках, песнях, якія добра ведаў паэт, якія збіраў і запісваў. У кнізе «Пуцявінамі Янкі Купалы» (1981) яе складальнік Г. В. Кісялёў змясціў цікавы дакумент – камандзівачнае пасведчанне ад 17 чэрвеня 1921 г., выдадзенае І. Д. Луцэвічу «ў тым, што ён камандзіруецца на хутар Акопы Радашковіцкай воласці для збірання ў раёне воласцей Радашковіцкай, Гайна-Слабадскоў і Бяларуцкай Мінскай губ. этнаграфічнага матэрыялу, які датычыцца народнай творчасці, а канкрэтна: запісванне песень, казак і г. д., а таксама адшукванне і набыццё рэдкіх кніг і рукапісаў». Землякі паэта добра помняць, як ён запісваў па вёсках разам з настаўнікам Васілём Рынковічам фальклор. Сястра Рынковіча – Анастасія Рынковіч з Вудаў – прыгадвае тры сшыткі з фальклорнымі запісамі, якія рабілі Янка Купала і яе брат...

Акопы былі для Янкі Купалы тым жа, што Міхайлаўскае для А. С. Пушкіна, Тарханы – для М. Ю. Лермантава, Спаскае-Лутавінава – для І. С. Тургенева, Ясная Паляна – для Л. М. Талстога, Меліхава – для А. П. Чэхава, Мікалаеўшчына – для Якуба Коласа. Усе гэтыя мясціны, звязаныя з жыццём і творчасцю выдатных людзей, сталі сапраўды народнымі святынямі, куды людзі ідуць не толькі для таго, каб ушанаваць памяць, пакланіцца іх генію, але і перанесіся ў атмасферу творчасці выдатных пісьменнікаў, убачыць яе вытокі, а значыць, і лепш зразумець яе. Як гэта ні dziўна, але вытокі творчасці нашага вялікага паэта Янкі Купалы мы па сённяшні дзень не можам паказаць свету, самім сабе. Ці не таму, што мы проста не ўяснілі для сябе, якія мясціны лічыць «малой радзімай» паэта, яго сапраўднай калыскай. Так, у нас вельмі многа зроблена і робіцца для ўшанавання памяці народнага песняра, у тым ліку мясцін, звязаных з яго біяграфіяй. Створаны цудоўны Літаратурны музей Янкі Купалы ў Мінску, там, дзе стаяла перад вайной хата паэта; філіял музея ў Вязынцы, месцы яго нараджэння; другі філіял у Ляўках, дзе была дача песняра. Усё гэта вельмі добра. Але непараўнальна большае значэнне, чым, скажам, Ляўкі, мела для Янкі Купалы

тая зямля, якая ўздавала яго, надзяліла вялікім дарам паэта, дзе кожны ўзгорак і камень, палетак і пералесак, ручай і дрэва звязаны з яго бессмяротнымі творамі. Думаецца, нашай грамадскасці варта б было падумаць над стварэннем тут мемарыяльнага комплексу, каб паказаць вытокі творчасці вялікага паэта. Для гэтага – вядома, не адразу, недзе ў перспектыве – неабходна перш за ўсё ўзнавіць дом мацеры паэта ў Акопах. Так, гэта не проста. Тут цэлы шэраг розных складанасцяў. Але іх, я ўпэўнены, можна пераадолець. Тым больш што ў краіне назапашаны ўжо немалы вопыт узнаўлення разбураных, зруйнаваных сядзіб, звязаных з імёнамі выдатных людзей. Як вядома, двойчы ўзнаўляўся дом А. С. Пушкіна ў Міхайлаўскім (першы раз ён згарэў у 1919 г. і зноў адбудаваны ў 1937 г., у другі раз дом спалыла вайна, узноўлены ён быў у 1949 г.), згарэў і зноў быў адбудаваны дом М. Ю. Лермантава ў Тарханах. З руін былі ўзняты сядзібы Рэпіна ў Пенатах, Чэхава ў Меліхаве, Тургенева ў Спаскім-Лутавінаве. Не вельмі даўно з-за неабдуманасці будаўнікоў быў разбураны, але хутка адбудаваны нанова дом Грыбаедава ў Маскве – у гэтым доме цяпер музей выдатнага рускага пісьменніка. Колькі гадоў назад «Літаратурная газета» змясціла артыкул П. Вайнштэйна «Болдзінскі ўрок» з вельмі яркім падзаглаўкам: «На памылках вучацца... але ці не лепш пазбягаць іх». У артыкуле ішла гаворка аб недапушчальнай безадказнасці да зберажэння пушкінскага запаведніка ў Болдзіне, што прыводзіла да яго разбурэння. Толькі дзякуючы ўмяшанню Дзяржкамтэта па грамадзянскім будаўніцтве і архітэктуры пры Дзяржбудзе СССР пачалося ўзнаўленне пушкінскай святыні. Савет Міністраў РСФСР зацвердзіў цэлы шэраг помнікаў музея-запаведніка, якія павінны быць узноўлены і рэстаўрыраваны на працягу 1982–1990 гадоў. Згодна з новым праектам, развіццё раённага цэнтра Вялікае Болдзіна прадугледжана за межамі гістарычнай часткі сяла, звязанага са знаходжаннем у ім Пушкіна. Пабудовы, якія перашкаджаюць запаведніку, намечана знесці, а зруйнаваную па непаразуменні царкву, пабудаваную дэдам паэта, узнавіць. Аб'ектамі музейнага паказу стануць апрача галоўнага дома з экспазіцыяй аб жыцці і творчасці паэта і кух-

ня, канюшня, лазня. У былой прыгонніцкай канторы будзе разгорнута экспазіцыя аб быце прыгонных сялян, а ў памяшканні царквы – пра падзеі рускай гісторыі і ўдзеле ў іх сваякоў А. С. Пушкіна. На сядзібе сына паэта, у сяле Львоўка, можна будзе пазнаёміцца з экспазіцыяй «Народ у творчасці А. С. Пушкіна». Пралягуць і пешыя, і аўтамабільныя маршруты для турыстаў не толькі па Болдзіне, але і ў заповедны гай Лучыннік, што, як гаворыцца ў артыкуле, нашэптаў паэту вершы, а таксама ў іншыя навакольныя сёлы і вёскі, якія помняць Пушкіна. Вернута будучыня і пушкінскаму Кісцянёву, вёсцы, якую мясцовыя праекціроўшчыкі ўключылі ў спіс перспектывных. Міністэрству сельскай гаспадаркі РСФСР сумесна з Горкаўскім аблвыканкамам даручана забяспечыць будаўніцтва сельскагаспадарчых прадпрыемстваў, жылых дамоў і аб'ектаў культурна-бытавога прызначэння не толькі ў Кісцянёве, але і ў Вялікім Казарынаве, Чарноўскім, Апраксіне, Новай Слабадзе – населеных пунктах, неадрыўных ад музея-заповедніка. Вось якая грандыёзная работа распачата па адной толькі памятнай мясціне, звязанай з імем вялікага рускага паэта.

Думаецца, «болдзінскі ўрок» і нас павінен нечаму навучыць. Навучыць, як па-сапраўднаму, па-дзяржаўнаму ставіцца да ўшанавання памяці аб славурых людзях радзімы. Што датычыцца Акапаў, то на добры лад тут неабходна б было аднавіць усю сядзібу Луцэвічаў – з калодзежам, лазняй, гаспадарчымі пабудовамі. Дарэчы, некаторыя з гэтых пабудоў як тыповыя для тутэйшых мясцін можна было б перанесці з навакольных вёсак: усё ж шмат якія з іх яшчэ захаваліся. Трэба ўлічыць, што яны, апрача ўсяго, маюць вялікую каштоўнасць і як этнаграфічныя помнікі. У мемарыяльны купалаўскі комплекс трэба было б уключыць і ўпарадкаваць астравок сядзібы Луцэвічаў у Селішчы, рэшткі іх сядзібы ў Прудзішчах, а таксама нейкім чынам адзначыць дом у Малых Бясядах удзельніка паўстання 1863 г. С. Чаховіча, які ўпершыню пазнаёміў Янку Купалу з рэвалюцыйнай літаратурай, сядзібу Аўлачынскіх у Айчызне і Харужанцах і іншыя выяўленыя і не выяўленыя пакуль яшчэ помнікі, звязаныя з біяграфіяй вялікага паэта.

I, вядома ж, у гэты комплекс вельмі натуральна ўвайшла б і сядзіба літаратурнага настаўніка і сябра Янкі Купалы, аднаго з пачынальнікаў беларускай прозы Ядвігіна Ш. (Антон Лявіцкага) у вёсцы Карпілаўка, да якой ад Акопаў нейкіх паўтара кіламетра. Янка Купала лічыў яе сваёй вёскай, ведаў усіх яе людзей, пісаў пра яе (гэта аб ёй, напрыклад, радкі: «Хаты тыя, хаты, дзіркі на страсе, з печы дым не ў комін, а пад столь нясе...» і г. д.). У Карпілаўцы поўнай мерай браў Янка Купала матэрыял для сваёй творчасці. Тутэйшая калгасніца Грыпіна Гаеўская расказвала (яе расказ запісаў Алесь Матусевіч; гэтыя запісы захоўваюцца ў Літаратурным музеі Янкі Купалы): «Колькі я яму ў полі жніўных песень наспявала. Бывала, сядзе на камень, услухаецца, як мы спяваем, і ўсё нешта з Антонам Лявіцкім гаворыць і запісвае...» Калі казаць пра Ядвігіна Ш., то гэта якраз ён дапамог Янку Купалу выйсці на шлях літаратуры, вызначыць месца ў жыцці. Аб гэтым сведчыць сам паэт: «У 1904–1906 гг., не помню ў якім годзе канкрэтна, я пазнаёміўся з Ядвігіным Ш. (жылі мы па суседству). Гэта было для мяне вялікай падзеяй, таму што я ўпершыню сутыкнуўся з чалавекам, які не толькі пісьменнік, якога друкуюць, але і піша па-беларуску. З Ядвігіным Ш. я вельмі зблізіўся. Ён многа расказваў пра незнаёмыя мне тады пісьменніцкія справы і т. п. ...» У Карпілаўцы, у гасцях у Ядвігіна Ш. бывалі Змітрок Бядуля, бацькі якога жылі зусім недалёка, у мястэчку Пасадзец цяперашняга Лагойскага раёна, і Максім Багдановіч. Відаць, адной са складанасцяў стварэння купалаўскага мемарыяльнага комплексу можа быць тое, што Аконы – цяпер бязлюдная паляна, закінутая сярод лясоў і ўзгоркаў. Але ж такая акалічнасць адначасова можа і аблегчыць справу: як-ніяк, у гэтым цудоўным, зацішным куточку Лагойшчыны з яе маляўнічымі лясамі і пералескамі, далінамі і ўзгоркамі (дарэчы, побач з Аконамі – адна з дзвюх самых высокіх кропак Беларусі Лысяя Гара) можна пабудаваць, напрыклад, які-небудзь дом адпачынку ці піянерскі лагер. Словам, захацеўшы, нейкае рашэнне праблемы можна знайсці абавязкова.

Паколькі помнікі, якія б маглі ўвайсці ў мемарыяльны комплекс «Аконы», не захоўваюцца, разбураюцца і далей, трэба ўжо цяпер, відаць, прыступіць да першапачатковай работы над яго

арганізацыяй. Ініцыятарам мог бы стаць Літаратурны музей Янкі Купалы. Думаецца, ужо сёння, не чакаючы якой-небудзь арганізацыйнай пастановы, музею варта было б выявіць і апісаць купалаўскія помнікі родных мясцін паэта, зрабіць як мага больш падрабязнае апісанне дома Бянігны Іванаўны ў Акопах, гаспадарчых будынкаў – дзеля гэтага трэба паспяшацца распытаць усіх тых, хто добра ведаў сядзібу. У сваёй кнізе нарысаў «Время собирать камни» вядомы рускі пісьменнік Уладзімір Салаухін, гарача выступаючы за аднаўленне на беразе Волхава «безнадзейна знішчанай, сцёртай з твару зямлі» сядзібы Г. Р. Дзяржавіна Званкі, ад якой не засталася нават планіроўкі, пераканаўча паказаў, што ўсё ж затраты на яе адбудову не толькі хутка акупяцца матэрыяльна (калі там будзе адкрыты турысцкі маршрут), але – што яшчэ больш важна – акупяцца і «ў іншых, нематэрыяльных адносінах», намнога ўзбагаціўшы ўсіх нас духоўна; прычым затраты ў такім сэнсе «будуць акупляцца на працягу стагоддзяў». Усё гэта можна сказаць і ў дачыненні да Акопаў. Аднаўленне гэтай купалаўскай святыні дапаможа ўсім нам ва ўсёй яснасці ўбачыць глыбінныя карані вызваленчай барацьбы нашага народа, сапраўдным голасам якога, магутным і непадкупным, быў Янка Купала, дапаможа зразумець вытокі неўміручай паэзіі вялікага песняра Беларусі. Ужо недзе пасля паездак у купалаўскія мясціны я даведаўся, што на камені Янкі Купалы ў Акопах Міністэрствам культуры БССР устаноўлены мемарыяльны знак. На вялікай мармуровай пліце золатам ззяюць вельмі характэрныя словы з верша Янкі Купалы:

Песню стварыці ясну, як неба,
У кожнай з ёй хаце быць мілым гасцём...
Гэтакіх толькі скарбаў мне трэба,
Гэткім я толькі жыву пачуццём.

Хай жа будзе гэты знак першым каменем у падмурак вялікага мемарыяльнага комплексу на радзіме Янкі Купалы!

Радзькаўшчына

У сваім падарожжы па купалаўскіх мясцінах я выпадкова натрапіў на зусім новую, невядомую дасюль назву, звязаную з юнацтвам песняра. Гэта – Радзькаўшчына.

У лісце да Л. М. Клейнбарта ад 23 лістапада 1927 года Янка Купала, расказваючы пра сваё жыццё, не мінае, вядома, і гадоў юнацтва, вучобы. На жаль, звесткі пра гэты надзвычай важны перыяд яго біяграфіі вельмі скупыя, тут ёсць шмат няяснага, так і не высветленага да сёння. Ёсць у лісце такія радкі: «З таго ж Прудзішча бацька аддаў мяне да яго сваякоў на хут. Мачаны, які межаваў з фальв. Казімірава Самойлы (дырэктара Мінск, рэальн. вучылішча). Сын Самойлы Уладзімір Іванавіч рыхтаваў мяне ў рэальнае вучылішча...»

Што ж гэта быў за хутар? Да якіх канкрэтна сваякоў аддалі тады бацькі маладога Купалу? Нідзе ў друку я пра гэта не чытаў. Нават у кнізе Янкі Шарахоўскага «Пясняр народных дум» (1970) – самай поўнай пакуль што і, як гаворыцца ў анатацыі да яе, «першай навуковай» біяграфіі паэта.

Я вырашыў наведання ў тых мясціны. Памянёныя паэтам Мачаны аказаліся не хутарам, а даволі ладнай вёскай Бяларуцкага сельсавета Лагойскага раёна. Вёскай яны былі і ў часы юнацтва Купалы. Хутар жа, дзе жылі яго сваякі, быў за кіламетр адсюль і называўся Радзькаўшчына. Чаму ж Купала пісаў «хутар Мачаны»? Хутчэй за ўсё, таму, што ён адміністрацыйна адносіўся да гэтай вёскі.

Хутар Радзькаўшчына знаходзіўся ў маляўнічым куточку Міншчыны. Каля самых пабудов пяцляла крынічная Вяча, зелянелі травяністыя лугавіны рачной поймы. З другога боку да сядзібы падступаў хвойнік. Сёння ад хутара нічога не засталася. Цяпер гэта бераг вадасховішча Вяча – улюбёнае месца адпачынку мінчан.

Гаспадаром хутара быў Януары Дамашэвіч, які ажаніўся з Садаліяй – роднай сястрой Дамініка Луцэвіча, бацькі паэта. Якраз у яе, цёткі, і жыў нейкі час малады Купала, працярэбліваючы нялёгкі шлях у навуку.

Мне хацелася больш падрабязна даведацца пра маладосць паэта, пра сям'ю Дамашэвічаў, пра ўсё, што звязвала Купалу з ёю. У Мачанах я сустрэў 82-гадовага Кастуся Дзядзюлю, які жыў некалі на суседнім з Дамашэвічамі хутары. Ён добра ведаў іх, бываў у іхнай хаце. Помніць самога Януарыя Дамашэвіча, які

«памёр з нагі – калена распухла», памятае ягоных дзяцей. Ведаў Дзядзюля і самых блізкіх суседзяў Дамашэвіча – Самойлаў і іх дзяцей таксама: Уладзіміра Іванавіча, якога ён называе Валодзькам, а таксама Шурку і Маню.

Я ўжо і не спадзяваўся знайсці сведкаў Купалавай маладосці – як-ніяк, з таго часу, калі тут бываў Янка, мінула восем дзясяткаў гадоў. Шукаць гэтых людзей трэба было хаця б на паўвека раней. Але, аказваецца, цуды ёсць на свеце! Зусім выпадкова я даведаўся, што ў Мінску жывуць аж тры стрыечныя сястры Купалы – дочки тых самых Садаліі і Януарыя Дамашэвічаў, у якіх найшоў сабе прытулак малады Янка.

І вось разам з супрацоўнікамі Літаратурнага музея Янкі Купалы я сярод сясцёр паэта – на кватэры адной з іх. (Як гэта ні дзіўна, але да сённяшняга дня ніхто нават не пацікавіўся імі, не распытаў іх пра сустрэчы з Купалам.) Хоць усе сёстры даволі сталага веку (Леанідзе Януараўне – 73, Сцепанідзе – 86, а Соф’і – 90 гадоў), аднак выглядаюць яшчэ няблага – бадзёрыя, гаваркія. У Дамашэвічаў былі яшчэ тры сыны – Казя, Юзя і Анцік, а таксама дачка Маня. З іх жывы толькі Анцік, але пабачыцца з ім не давялося: яшчэ да вайны ён пасяліўся ў Польшчы. Дзве малодшыя сястры – Леаніда і Сцепаніда (ці Лёня і Стэфа, як іх звалі ў маладосці) – сустрэкаліся з Купалам часцей тады, калі ён жывіў у Мінску. Але помніцца ім (хоць, праўда, цьмянавата) і малады Купала. Магчыма, з успамінамі тут перапляліся і расказы старэйшых з сям’і: у сясцёр склалася пра яго ўражанне, як пра «смешнага», «жартаўлівага». Паводле іх успамінаў, любіў ён пажартаваць, пасаволіць. «Набярэ вады ў збан і давай аблівацца...» Або пра адносіны Купалы з іх бацькам, Януарыем Дамашэвічам, які чамусьці баяўся ракаў: «Улезе Янка ў рэчку, вышчупае рака і бяжыць: “Я пакажу дзядзьку, дзе ракі зімуюць!..”»

Згадкі гэтых дзвюх сясцёр з даволі цікавымі дэталямі – і пра маладыя, і пра сталыя гады паэта – я запісаў на магнітафон, які прыхапіў з сабой. Асабліва цікавыя ўспаміны старэйшай з сясцёр – Соф’і Януараўны, якую некалі звалі Зося, Зоська. Ёй добра запомніўся малады Купала, якога ў сям’і Дамашэвічаў вельмі любілі: «Харошы быў, мілы, няхітры...» Жывіў ён у іх, аказваецца,

не толькі тады, калі Уладзімір Самойла рыхтаваў яго да паступлення ў Мінскае рэальнае вучылішча, але і ў час вучобы ў Беларускай народнай вучылішчы зімой 1897–1898 гадоў. Разам са старэйшым сынам Казем, з якім сябраваў Янка, адвозіла яго туды Садалія на фурманцы. Добра запамнілася Соф’і Януараўне, як Янка пасвіў коней, як хадзіў разам з ёй у грыбы, больш у рыжкі, што раслі ў недалёкім хвойніку, як забаўляўся ён з дзецьмі на Вячы. Засталося ў памяці, як Янка прасіў яе, Зоську, паклікаць малых дзяўчатак з суседняга хутара – дачок урача Каборды. Хлопец штосьці пісаў на паперках, скручваў іх і, пускаючы на рэчку, казаў дзяўчаткам, каб яны пераймалі іх і дазнаваліся пра сваё шчасце.

Ніколі не забудзе Соф’я Януараўна, як – пазней ужо – падтрымліваў яе Купала, калі муж, Іван Белановіч, пайшоў на вайну – на першую імперыялістычную. Жанчына засталася з двума дзецьмі на руках, а трэцім хадзіла. Купала наведаў яе ў Сілінцы – вёсцы паблізу Лагойска, куды яна выйшла замуж, дапамагаў, чым толькі мог. Калі аднойчы ў распачы яна хацела атруціцца, Янка Купала адабраў у яе бутэльку з воцатам і аднёс схаваць суседзям Драздовічам. Нездарма ж у яго гонар Соф’я Януараўна і сына свайго назвала Янкам.

Прыгадала Соф’я Януараўна і бацькоў Купалы. Пра бацьку яго, якога яна называе Домінік, гаворыць, што быў ён з «бакамі, нябрыты», «сярэдне-высокі», «хазяйскі быў». Маці паэта была «нізкаватая», «вясёлая», «харошая», «спакойная». Вучыла Зосю вязаць карункі – добра валодала гэтым рамяством. Але асабліва ўрэзаўся ў яе памяць адзін эпізод, надзвычай важны, на мой погляд, для разумення маладога Купалы – калі Янка адыходзіў «у людзі». У памянёным вышэй лісце да Л. М. Клейнбарта паэт гаворыць пра гэта вельмі скупа: «Пасля смерці бацькі давялося мне самому заняцца гаспадаркай, але яна хутка пачала мне надакучваць, бо трэба было працаваць на памешчыка, уладальніка той зямлі, якую я павінен быў араць і засяваць. І вось у 1903 г., здаецца, я пайшоў на службу...» Пакінуць зямлю Купалу падштурхнулі сямейныя няшчасці, прычынай якіх ён лічыў «беспрытульнае, поўнае розных нягод, бадзяжнае жыццё» па чужых

арэндах – яму «страшна было думаць пра будучыню» (ліст да Л. М. Клейнбарта ад 1910 г.).

Купала стаяў тады перад выбарам: або аддаць усяго сябе бясконцай паднявольнай працы на чужым полі дзеля кавалка хлеба, або, вырваўшыся з кабалы, пракладваць сваю ўласную дарогу ў жыцці, змагацца за разняволенне ўсяго народа. Выбраў ён, як вядома, апошняе.

Але, аказваецца, парваць з усталяваным жыццёвым укладам сям'і было няпроста. Мацеры, якая заставалася на гаспадарцы з дочкамі, цяжка было зразумець сына – адзінага на той час мужчыну ў сям'і. Увесь драматызм адыходу Купалы ў свет і перадае расказ Соф'і Януараўны. Янкаў адыход тады настолькі ўразіў дзяўчынку, што і цяпер, на старасці, яна не можа раска- заць пра гэта без слёз. (Ці не таму і захоўвала ў памяці амаль 80 гадоў усе звязаныя з ім дэталі?) Соф'я Януараўна прыгадвае, як хтосьці з сям'і Луцэвічаў (спачатку яна гаворыць «дзядзька», г. зн. Купалаў бацька, але потым прыпамінае, што яго ўжо тады не было жывога) прыехаў да яе бацькоў у Радзькаўшчыну з прось- бай дапамагчы ўгаварыць Янку не пакідаць дома. Луцэвічы прасілі дапамогі ў Дамашэвічаў недарэмна: Янка вельмі шанаваў іх. «Ён болей бываў у нашых, як дома... Мая матка была больш аддана яму, чым сыну... Вельмі любілі яны адзін аднаго...»

І вось бацька і маці Соф'і Януараўны, узяўшы з сабой і яе, тады дзяўчынку Зоську, выправіліся на падводзе да Луцэвічаў – відавочна, у Селішча (сама расказчыца не магла ўжо гэта пры- помніць). З яе памяці не сцерліся нават дробныя дэталі, звяза- ныя з той паездкай. Добра запомнілася зусім немалаважнае для ўражлівай дзяўчынкі здарэнне ў дарозе. За Бяларучамі ў вялікім лесе раптам «захрапла кабыліца». Бацька сказаў ім, каб моцна трымаліся за калёсы. Тут выскачыў на дарогу воўк і – «прама за пыскі кабыліцу... Сяк-так абараніліся. Як пусціў бацька гэту кабыліцу, дык ледзь мы выдзержалі».

Калі прыехалі да Луцэвічаў, «кабыліца была ўся ў пене». Выйшлі гаспадары з хаты, і «ўсе проста ўтаропіліся: што такое, што вы пабялеўшы нешта?..» Спачатку аж не маглі слова ска- заць, так былі напужаны і задыханы.

Супакоіўшыся, селі за стол. І пачалі ўгаворваць Янку не кідаць гаспадарку. «А ён адно: дарэмна вы мяне мучыце і самі мучыцеся».

Назаўтра, пераначаваўшы, ізноў узяліся за ўгаворы, але хлопца паўтараў: «Не мучце сябе і не мучце мяне». «Мы яго вельмі жалелі, што ён адходзіў... Сядзелі, заплакалі. Добра паплакалі». Так і паехалі назад, не ўгаварыўшы Янку.

– Назаўтра, – працягвае расказ Соф’я Януараўна (перадаю яго даслоўна), – ён прыйшоў з дому, на наш хутар (ён і казаў: я заўтра буду ісці). Ну, мы глядзелі... Ад нас з вакна было відаць, як ён з дарогі паверне на мост... Так помніцца мне ўсё гэта!.. «Каб ён, не дай бог, у рэчку не ўсунуўся...» – так гавораць мае бацькі. І пайшоў бацька з маткай на сустрэчу... Стаялі, глядзелі, пакуль ён мост пройдзе. Прайшоў! Ідзе! Прыйшоў у хату... «Што ж ты надумаўся-такі?...» – «Я вам і гаварыў, што не буду думаць другога, а буду думаць пайсці. Я вам, – кажа, – і гаварыў, як вы выязджалі, што я прыйду да вас. Але ў вас не буду і да бацькоў не буду нейкі час варочацца. Нейкі час. – Ён так і сказаў: – Нейкі час варочацца...» Соф’я Януараўна прыгадвае, як яе бацькі, убачыўшы, што адгаварыць Янку немагчыма, збіралі яго ў дарогу (хоць Луцэвічы і прасілі іх нічога не даваць хлопцу з сабой: думалі, так ён хутчэй адумаецца): – Мама папытала, нябожчыца: «А што ты ўзяў з сабой?» – «Нічога я не браў і ў вас браць не буду». Паглядзеў бацька мой у яго кішэнях, прагледзеў усе яго рубчыкі – можа, яму далі грошы... Мама кажа: «Ты ж памрэш у дарозе, ты ж нічога не ўзяў, грошай пры табе няма...» Пераначаваў. Плачам мы ўсе па ім. Ён такі харошы быў, мілы. Ну што ж рабіць, што рабіць? Падышоў тата да маткі: «Як ты яго будзеш адпраўляць, галоднага? Трэба даць з сабой хоць трохі». Мама ўзяла торбачку палатняную – беленькая, чысценькая была... Вяндліны, сухой кілбасы палажыла! І палажыла во такія – як цяпер магу адмераць – куска сала... Паглядзеў ён, узяў гэту торбачку – і да маткі: «Цётка, забяры гэтае сальца, аднясі назад: торбачка мокрая зробіцца ад сала, пацячэ яшчэ, як цёпла стане... Лепш мне сушэйшай вяндлінкі падлажы... на месца гэтага...» Так і зрабілі. Тады бацька падазваў матку: «А ты грошай яму

не дала?» – «У цябе ж грошы, я ж табе гаварыла: дай трохі на дарогу». Пайшоў бацька... дастаў грошы, даў яму некалькі: «Глядзі ж толькі, каб не загінуў дзе... Старайся вярнуцца чым скарэй – каб мы на цябе паглядзелі...» З гэтым ён і пайшоў ад нас. Праз нейкі час, расказвае далей Соф'я Януараўна, Янка прыслаў ім пісьмо. Пра што ён пісаў, яна, вядома, не помніць. Але ў памяці назаўсёды засталася адна страфа верша, які быў у гэтым пісьме:

Бацька на калодцы
Смолку рассякае,
Матка на камінку
Агонь раскладае.

Не можа не зацікавіць нас і расказ сяцёр пра сваіх бацькоў, якіх гэтак любіў Янка Купала. Маці іх, Садалія, жыла ў беднасці, асабліва да замужжа. Калі была дзяўчынай, не мела нават «людскага плацця»: было толькі адно – і на будзень, і на свята. Пражыла яна каля трыццаці трох гадоў. Памерла з няшчаснага выпадку: ехала на падводзе, конь спудзіўся, яна вывалілася з калёс, моцна пабілася – а была ж цяжарная. Сканала ў бальніцы ў Мінску. Пасля яе асталося сямёра дзяцей. Бацька, Януары Дамашэвіч, хадзіў удаўцом чатыры гады, потым ажаніўся. Калі пачалася калектывізацыя, уступіў у калгас «Чырвоны сцяг» у вёсцы Дафарэнцыя. Памёр у 1930 годзе. Ён вельмі любіў дзяцей. У двары зрабіў для іх арэлі. Пагушкацца на іх часта прыбегалі з недалёкіх Бараўцоў, куды пераехалі Луцэвічы, родныя сёстры Янкі Купалы Марыя і Анця...

Жывуць яшчэ сярод нас сучаснікі Янкі Купалы, блізкія яму людзі, якія ведалі паэта, сустракаліся з ім. Чаму б нам не распытаць іх усіх, не запісаць падрабязныя ўспаміны? Кожная іх згадка дапамагла б нам намаляваць жывы вобраз вялікага паэта, адчуць атмасферу яго памкненняў і пошукаў, лепш зразумець неўміручую купалаўскую паэзію.

1980–1983, 2017

З ФІЛАМАЦКАЙ СЯМ'І

АНУФРЫЙ ПЕТРАШКЕВІЧ

Сёння імя Ануфрыя Петрашкевіча амаль згубілася ў віхурах часу, яно толькі зрэдчас мільгне ў працах асобных гісторыкаў, і то ў пераліку з іншымі імёнамі. Між тым, гэты змагар супроць царскага самадзяржаўя і паэт заслугоўвае значна большай увагі і пашаны.

У памяці нашчадкаў Ануфрый Петрашкевіч застанецца перш за ўсё як адзін з заснавальнікаў і самых актыўных дзеячаў Таварыства філаматаў. Ён выбіраўся на нейкі час сакратаром Таварыства, намеснікам яго старшыні (віцэ-прэзідэнтам). Калі ў 1818 годзе згуртаванне было падзелена на два аддзелы – аддзел літаратуры і гуманітарных навук і аддзел фізікі, матэматыкі і медыцыны, узначаліць другі з іх філаматы даручылі якраз яму, Ануфрыю Петрашкевічу. На пасяджэннях Таварыства, якія, дарэчы, часта адбываліся ў яго на кватэры, ён актыўна выступаў з трактатамі па фізіцы, з паведамленнямі пра навуковыя навіны, з рэцэнзіямі на прачытаныя сябрамі творы, а таксама з уласнымі вершамі і ідыліямі. У філамацкай сям'і Петрашкевіч праявіў сябе як выдатны арганізатар усялякіх святочных цырымоній і ўрачыстасцяў, якім філаматы прыдавалі немалое значэнне, завабліваючы ў свае шэрагі віленскую моладзь. Асабліва карыснай была яго дзейнасць як архівіста згуртавання: ён беражліва захоўваў перапіску філаматаў, іх паэтычныя творы, усе матэрыялы Таварыства. Нават здолеў захаваць іх у час следства над філаматамі і філарэтамі. Гэта дзякуючы Ануфрыю Петрашкевічу мы можам сёння чытаць многія творы яго сяброў – Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана, у тым ліку напісаныя па-беларуску.

Важная роля Ануфрыя Петрашкевіча і як аднаго з першаадкрывальнікаў беларускага фальклору. Ён з самага пачатку сваёй паэтычнай творчасці свядома выкарыстоўваў матывы і вобразы вуснай паэзіі беларускага народа, яго звычаі і вераванні. Ужо ў спісе прачытаных філаматамі на сваіх пасяджэннях твораў за 1818 год значыцца і прысвечаны беларускім абрадам верш Ануфрыя Петрашкевіча «Купала», з разглядам якога выступаў Ян Чачот, – на жаль, верш гэты не захаваўся. Відаць, ён быў першай прыступкай да больш буйнога твора Ануфрыя Петрашкевіча – ідыліі з той жа назвай, якую прачытаў аўтар на філамацкім пасяджэнні 26 снежня 1819 года. Яе па-належамаму ацаніў Адам Міцкевіч, зазначыўшы, што ў творы «няма чаго папраўляць» (яго меркавалі надрукаваць у часопісе «Геба», які збіраліся выдаць філаматы).

І праўда – нягледзячы на ідылічны паказ сялянскага жыцця, на яўны ўплыў сентыменталізму, ідылія Ануфрыя Петрашкевіча «Купала» мае і свае вартасці. Перш за ўсё яна данесла да нас цікавыя, цяпер ужо, здаецца, назаўсёды страчаныя рытуалы беларускага Купалля пачатку XIX стагоддзя. Напрыклад, рытуал ахвярапрынашэнняў язычніцкаму богу Купалу, зварот да яго ўдзельнікаў свята з малітвай-песняй, роля дзядка – ахоўніка жару для купальскага агню і кіраўніка абраду. У апісанне старажытнага свята вельмі натуральна ўплятае аўтар шырока распаўсюджаныя раней вераванні беларусаў у ведзьмаў, якія быццам бы лётаюць у купальскую ноч на мётлах, крадуць у кароў малако, робяць у жыцце заломы.

Шмат каштоўнага фальклорна-этнаграфічнага матэрыялу можна знайсці і ў іншых творах Ануфрыя Петрашкевіча – і ў вершах, напісаных на гістарычную тэму, і ў шматлікіх паэтычных экспромтах, што пісаліся спецыяльна да розных філамацкіх сходак альбо як віншаванні сяброў пры святкаванні іх дзён нараджэння.

Звяртае на сябе ўвагу і мова твораў Ануфрыя Петрашкевіча. Адчуваецца ўплыў на яе беларускай моўнай стыхіі. Польскія даследчыкі знаходзяць нямала беларускіх слоў і выразаў, цэлых словаваротаў, уласцівых толькі нашай мове.

У Віленскі ўніверсітэт Ануфрый Петрашкевіч прыехаў са Шчучына – невялікага мястэчка Лідскага павета Гродзенскай губерні. Там у 1793 годзе ён і ўбачыў свет. У родным Шчучыне Ануфрый Петрашкевіч скончыў павятовую піярскую школу. Пасля яе нейкі час працаваў гувернёрам. Дарэчы, адным з выхаванцаў быў Ігнат Дамэйка, які потым стаў яго сябрам у Таварыстве філаматаў. Якраз у ваколіцах Шчучына чуў ён ад людзей беларускія народныя песні, назіраў купальскія абрады, старажытныя звычаі беларусаў, што потым і прыдаліся да яго паэтычных твораў.

Вучобу ва ўніверсітэце (факультэт прыродазнаўчых і фізічных навук) Ануфрыю Петрашкевічу як выхадцу з немажливой шляхецкай сям’і даводзілася спалучаць з работай у той самай «Масе радзівілаўскай», дзе працаваў у гэты ж час і Ян Чачот, з якім ён шчыра пасябраваў. У 1816 годзе Ануфрый Петрашкевіч атрымаў ступень кандыдата філасофіі. Праз чатыры гады вырашыў прадоўжыць вучобу ў Варшаўскім універсітэце, дзе займеў ступень магістра філасофіі. Як стыпендыят універсітэта ён павінен быў адпрацаваць нейкі час настаўнікам у Каралеўстве Польскім.

Яго пасылаюць у Люблін, у ваяводскую школу – выкладаць геаграфію, натуральную гісторыю і латынь. Але настаўніцкая праца не задавальняла дзейсную і неспакойную натуру Ануфрыя Петрашкевіча. У лістах філаматам, асабліва Яну Чачоту, відаць яго вялікая туга па віленскіх сябрах, па доме. Урэшце ён кідае настаўніцкую службу і ў канцы 1822 года вяртаецца ў Вільню, дзе з дапамогай Чачота зноў уладкоўваецца ў тую ж «Масу».

Калі пачаліся арышты філаматаў, Ануфрыю Петрашкевічу нейкім чынам удалося застацца на волі. Магчыма, прычыніліся тут вучоба і настаўніцтва ў Польшчы, калі ён недзе каля двух гадоў не ўдзельнічаў непасрэдна ў рабоце арганізацыі. Але, хутчэй за ўсё, Петрашкевічу проста пашанцавала, бо адразу ж па прыездзе ён зноў з галавой акунуўся ў філамацкую дзейнасць. У сакавіку 1823 года ён паставіў перад філаматамі пытанне аб утварэнні яшчэ адной арганізацыі – Патрыятычнага саюза, накіраванага супраць палітыкі царызму. А ў Шчучыне, куды наведваўся да род-

ных, ён разам з Міхалам Рукевічам пачаў ствараць мясцовую тайную антыцарскую арганізацыю. Але, відаць, пра гэтую яго дзейнасць уладам не было вядома.

У час следства над арыштаванымі філаматамі і філарэтамі, якіх кінулі ў турэмнае зняволенне, Ануфрый Петрашкевіч яшчэ раз праявіў свае арганізатарскія здольнасці. Ён стварыў спецыяльны камітэт дапамогі зняволеным сябрам, імкнуўся вызваліць іх з бяды. Зняволеныя адразу адчулі матэрыяльную і духоўную падтрымку тых, хто гуртаваўся вакол камітэта. Што да апраўдання сяброў, то гэтага Ануфрыю Петрашкевічу зрабіць не ўдалося. Наадварот, у канцы следства ён і сам быў прыгавораны да выгнання з роднай зямлі па той жа справе.

9 лістапада 1824 года Ануфрый Петрашкевіч разам з сябрамі апынуўся ў Пецярбургу. У Міністэрстве асветы яго як добра падрыхтаванага спецыяліста, магістра філасофіі накіроўваюць у Маскоўскі ўніверсітэт. Прыехаў туды ў студзені 1825 года. Яму даюць працу ў бібліятэцы славутага ўніверсітэта.

З пісем самога выгнанніка відаць яго не надта вясёлы настрой, хоць ссылка ў Маскву і была, вядома ж, не з цяжкіх пакаранняў. Больш за ўсё яго трывожыла хворая маці. Каб не хваляваць яе, ён наказвае блізкім не гаварыць пра яго прымусовую ссылку: хай думае, што яго змусілі паехаць туды службовыя клопаты.

У 1828 годзе Ануфрыю Петрашкевічу ўдалося нарэшце адведаць матку, якая жыла ў Дэразнай каля Шчучына, паказаць ёй, што сын здаровы і вясёлы. Паслаў яго на Беларусь са спецыяльным заданнем нейкі важны маскоўскі саноўнік, які меў свае немалыя ўладанні ў Слоніmsкім павеце і на Палессі. У час паездкі выгнаннік здолеў пабыць яшчэ ў Болценіках, у роднага брата, а таксама ў Марылі і Ваўжынца Путкамераў, у Мэрачы ў Малейскіх, якіх, праўда, не заспеў дома, пагасцяваў у Ігната Дамэйкі ў Заполлі, праведаў сястру Тэрэзу ў Асташыне. Шмат часу забрала паездка на Палессе, дзе ён прабіраўся па балотах і багнах на валах, запрэжаных у простыя сялянскія калёсы. Свае ўражанні пра наведванне Беларусі А. Петрашкевіч выказаў у пісьме сястры Тэрэзе: «Два месяцы блукаў я па Літве, заданне сваё ўжо

выканаў, цяпер вяртаюся ізноў у Маскву. Пабыўка мая, у якую сам не веру, была падобная на нейкі прыемны сон».

Ды і гэтая паездка на радзіму з Масквы не была апошняя. Праз год Петрашкевічу зноў выпала магчымасць наведаць родную зямлю. Праўда, гэты раз ехаў ён сюды зусім не з вясёлай місіяй: вёз у Вільню хаваць раптоўна памерлага сябра па Таварыстве філарэтаў – Цыпрыяна Дашкевіча: выконваў яго апошняю волю, бо якраз яму наказаў той перад смерцю завезці цела на радзіму – гэтаму не маглі супярэчыць улады. Толькі доўга затрымлівацца цяпер выгнанніку ў Вільні не далі.

Асталяваўшыся ў Маскве, Ануфрый Петрашкевіч ні на міг не забывае пра сваіх раскіданых па свеце сяброў па згуртаванні. Ён наладжвае сталую перапіску з усімі, з кім толькі можна, – філаматамі і філарэтамі. Да яго ў Маскву злятаюцца пісьмы з розных куткоў Расійскай імперыі: з Адэсы – ад Францішка Малёўскага, Адама Міцкевіча, Юзафа Яжоўскага, з Пецярбурга – ад Тэадора Лазінскага, з Кізіла і Уфы – ад Яна Чачота, з Арэнбурга і Ускальска – ад Тамаша Зана і, вядома ж, з радзімы – ад Ігната Дамэйкі, Станіслава Казакевіча, Антонія Адынца, ад родных і блізкіх.

У Маскве Ануфрый Петрашкевіч памятае і пра сваю ролю філамацкага архівіста. Галоўны яго клопат цяпер – захаваць творы і пісьмы раз’яднаных сяброў, матэрыялы Таварыства, не даць ім згубіцца ў жыццёвых віхурах. Да гэтай справы ён прылучае і сваіх блізкіх, з якімі звязаны перапіскай. У Маскоўскім універсітэце ў Ануфрыя Петрашкевіча, відаць, была магчымасць друкаваць творы сяброў-філаматаў. І ён імкнецца яе выкарыстаць. У 1826 годзе дапамагае свайму сябру Адаму Міцкевічу, які толькі што вярнуўся ў Маскву з поўдня, выдаць напісаныя ім у Адэсе і Крыме «Санеты». Выйшлі яны асобнай кнігай у друкарні Маскоўскага ўніверсітэта і мелі шырокі рэзананс у асяроддзі перадавой рускай грамадскасці.

Услед за Міцкевічавымі «Санетамі» філамацкі архівіст намэрваецца выдаць томікі паэзіі Яна Чачота і Тамаша Зана, якія апынуліся ў далёкай уральскай ссылцы і якім было ўжо не да сваіх юнацкіх твораў. Амаль у кожным пісьме дадому Ануфрый

Петрашкевіч просіць свайго малодшага брата Юзафа перапісаць іх творы, што захоўваліся ў вядомым толькі ім месцы. Брат просьбу выконвае, хоць і не так хутка, як хацелася б Ануфрыю Петрашкевічу. Як асабістае няшчасце ўспрыняў ён вестку пра бясследнае знікненне некаторых твораў Яна Чачота, пра што ў вялікай распачы піша брату 20 красавіка 1827 года: «...зніклі песні, пранумараваныя арабскімі лічбамі, знікла частка яго паэзіі, санеты, песні пра літвінак... Гэта быў самы цяжкі ў маім жыцці момант...» Страта многіх твораў Яна Чачота яшчэ больш прыспешвае Ануфрыя Петрашкевіча з падрыхтоўкай кнігі сябра. «З нецяярпеннем чакаю я санеты і песні Яна», – піша ён брату і ў 1829 годзе.

Як ні шкада, але выдаць кнігі паэзіі сяброў Ануфрыю Петрашкевічу так і не ўдалося: яго задуму перапыніла лістападаўскае паўстанне 1830–1831 гадоў і звязаныя з ім падзеі (дарэчы, мы не ведаем, якія ж творы Чачота і Зана атрымаў Петрашкевіч ад брата – трэба думаць, яны захоўваюцца недзе ў маскоўскіх архівах, і даследчыкаў яшчэ чакаюць цікавыя знаходкі: напрыклад, да гэтага часу філамацкіх санетаў Чачота, пра якія кажа Петрашкевіч, ніхто яшчэ, здаецца, не бачыў, як і песень пра літвінак; не выключана, што там былі і беларускамоўныя творы).

Вестку пра паўстанне беларускі выгнаннік сустрэў з энтузіязмам. Былы філамат марыць цяпер аб адным: стаць у шэрагі паўстанцаў, каб змагацца з царскай тыраніяй са зброяй у руках. Сышоўшыся з афіцэрам Літоўскага корпуса, што былі высланы ўладамі ў Маскву за праяўленыя сімпатыі да паўстання, Ануфрый Петрашкевіч дамаўляецца з імі пра ўцёкі ў ахопленую «мяцяжом» родную «Літву». Былі сабраны грошы, зброя, знайшлі спосаб падрабіць патрэбныя дакументы. Арганізоўваў усё якраз Ануфрый Петрашкевіч, якому памагаў студэнт Маскоўскага ўніверсітэта Каспар Шаняўскі, родам з Мінскай губерні.

У гэты ж час Ануфрый Петрашкевіч звязваецца з рэвалюцыйным студэнцкім гуртком, якім кіруе Сунгураў. Кіраўнік гуртка маляваў перад Петрашкевічам шырокамаштабныя планы па ліквідацыі царызму і ўсталяванні ў Расіі канстытуцыйнага

кіравання. Поспеху выступлення павінны былі садзейнічаць польскае паўстанне і пашырэнне эпідэміі халеры.

Імкнучыся выкарыстаць у сваіх мэтах афіцэраў Літоўскага корпуса, Сунгураў прапаноўвае Петрашкевічу адгаварыць іх ад уцёкаў, схіліць да ўдзелу ў рэвалюцыйным выступленні ў Маскве.

Планы Сунгурава, відавочна, імпанавалі Петрашкевічу. І ўсё ж паразумення з рускім рэвалюцыянерам, у дзеяннях якога было шмат авантурнага, ён не знайшоў і не адступіўся ад намеру ўцячы на Беларусь. Тады Сунгураў удае Петрашкевіча паліцмайстру Суханаву. 16 красавіка 1831 года Петрашкевіча і яго сяброў-афіцэраў арыштоўваюць. Не пазбягае гэтага ж і Сунгураў, на якога данёс студэнт Іван Палонік. Усе арыштаваныя былі кінуты ў турму, у адзіночныя камеры. Пачалоса доўгае следства. І вось праз сем месяцаў, 17 лістапада таго ж года, Ануфрыю Петрашкевічу і яго сябрам зачыталі пастанову суда: усе яны прыгаворваюцца да пакарання смерцю.

Апрача арганізацыі ўцёкаў разам з афіцэрамі-землякамі ў паўстанцкае войска і сувязі з сунгураўскім гуртком у віну Петрашкевічу ставілі яшчэ знойдзеныя ў яго паперах «дзёрзкія і абразлівыя для рускіх падданных вершы». «Вершамі» гэтымі аказалася імправізацыя Адама Міцкевіча, з якой ён выступіў на дні нараджэння Цыпрыяна Дашкевіча ў Маскве 8 кастрычніка 1827 года і якая была перапісана рукою імянінніка. Пасля смерці Дашкевіча яго паперы забраў да сябе Петрашкевіч. У сваёй імправізацыі Адам Міцкевіч хацеў пакпіць з бескампраміснага стаўлення імянінніка да «маскалёў» як да ворагаў. Дарэчы, такой зацягасцю вылучаўся і Ян Чачот, які абвінавачваў Тамаша Зана, што ён сябруе з рускімі чыноўнікамі ў Арэнбургу, і Адама Міцкевіча за яго наведванні ў Маскве салонаў рускай арыстакратыі. Такія настроі ў філамацка-філарэцкім асяроддзі не мог ухваляць Адам Міцкевіч, які, пасябраваўшы з перадавымі прадстаўнікамі рускай інтэлігенцыі, у тым ліку з Аляксандрам Пушкіным і дэкабрыстамі, добра ведаў іх антыцарскія настроі. Таму якраз гэтую несправядлівую варажасць Цыпрыяна Дашкевіча да ўсяго рускага і ўзяў Адам Міцкевіч у аснову сваёй імправізацыі. Ён тонка высмейваў імянінніка за тое, што той марыць «тапіць

у сажалках масквічоў і бурыць вежы Крамля», што ён з вялікай радасцю пабачыў бы, «як будзе гарэць уся Масква». Улады, як відаць, не ўбачылі тут іроніі, зразумелі тэкст літаральна.

Змовы Сунгурава і Петрашкевіча, удзел у іх студэнтаў Маскоўскага ўніверсітэта і афіцэраў Літоўскага корпуса былі першымі пасля паўстання дзекабрыстаў праяўленнямі антыцарскага руху ў цэнтры Расіі. Пра іх арышт і суровы прысуд гаварыла ўся Масква. Асабліва ўскалыхнулі падзеі Маскоўскі ўніверсітэт. Пра іх вялікае ўздзеянне на студэнтаў расказвае ў «Былым і думках» Аляксандр Герцэн: «Над імі была прызначана «ваеннасудная камісія», у перакладзе гэта азначала, што іх чакае пагібель. Усе мы ліхаманкава чакалі, што з імі будзе... Бура, што ламала маладыя ўсходы, была побач. Мы ўжо не толькі прадчувалі яе набліжэнне – а чулі, бачылі яе і прыціскаліся цясней і цясней адзін да аднаго».

Нядобрым вынікам выкрытай змовы было ўзмацненне паліцэйскага нагляду над «неблагонадежнымі» ў Маскоўскім універсітэце, ізаляцыя ад моладзі найбольш небяспечных «элементаў». Выкрыццё «змоўшчыкаў», напрыклад, адбілася на доли «казённакоштнага» студэнта, будучага вялікага рускага крытыка Вісарыёна Бялінскага, які быў пад падазрэннем ва ўлад і якога нарэшце выключаюць з універсітэта. На сувязь гэтых падзей паказвае і аўтар артыкула «Студэнцкія гады Бялінскага» М. Палякоў у 56-м томе (ч. II) «Літаратурнага наследства», які сцвярджае, што «выключэнне Бялінскага адбылося пры вельмі цяжкай і трывожнай для Маскоўскага ўніверсітэта сітуацыі, якая склалася ў 1831–1832 гадах у выніку разгрому студэнцкага рэвалюцыйнага гуртка Сунгурава і палітычнага следства па справе Шаняўскага і Петрашкевіча».

Асуджаны на смерць Ануфрый Петрашкевіч цэлыя два месяцы чакаў у адзіночным заключэнні выканання смяротнага прысуду. Але 13 студзеня 1832 года яму аб'явілі пра замену пакарання смерцю на пажыццёвую высылку ў Сібір з пазбаўленнем шляхецтва і навуковай ступені магістра філасофіі.

І вось этапамі разам з іншымі асуджанымі Ануфрыя Петрашкевіча пагналі пад сцюжы і мяцеліцы ў халодную Сібір. З Масквы

да Табольска са сваімі новымі сябрамі па няшчасці ішоў ён пеха-
тою амаль паўгода – з 7 лютага па 4 ліпеня таго ж года.

Вестка пра суровае пакаранне Ануфрыя Петрашкевіча ўсхва-
лявала і сяброў-філаматаў. Усе яны імкнуцца хоць як-небудзь па-
магчы супольніку. «Паслаў табе мінулай поштай 50 рублёў асіг-
нацыямі з маіх сціпрых запасаў», – паведамляе Юзаф Яжоўскі
і выказвае заклапочанасць, як адправіць яшчэ адзенне, бялізну.
«Даведаўся з «Tygodnika Petersburskiego» пра тваё пакаранне, –
піша з Урала Тамаш Зан, – і так хацеў дабрацца да цябе з усёй
паўнатай пачуццяў і блаславеннем. Чым багаты, тым і рады...»

Пацягнуліся доўгія сібірскія гады бяспраўнага ссыльнага.
Памагала тое, што ў Табольску, дзе пасялілі А. Петрашкевіча, ён
знайшоў нямала землякоў.

У 1856 годзе Ануфрыю Петрашкевічу дазволілі пакінуць
Сібір. Але вярнуцца дамоў, у родную Беларусь, ён змог толькі
ў 1860 годзе – праз 35 гадоў выгнання. Прытуліў яго ў сваім доме
ў Вільні брат Юзаф, доктар медыцыны.

«Усё тут змянілася, – піша Ануфрый Петрашкевіч Ігнату Да-
мэйку ў Чылі ў пачатку 1863 года, – новае пакаленне чужое мне,
блізкія сэрцу альбо спяць у магілах, альбо закінуты за мора. Да-
дай да гэтага маю нямогласць – і будзеш мець поўны мой пар-
трэт, прытым я ўжо без вусоў, зусім іншы і абліччам...»

Гэта быў адзін з апошніх лістоў Ануфрыя Петрашкевіча.
У тым жа годзе яго не стала.

На прыкладзе Ануфрыя Петрашкевіча добра відаць, як рас-
праўляўся царызм з перадавай інтэлігенцыяй, з іншадумцамі.
Выгнанне з роднай зямлі, царскія рэпрэсіі адмоўна адбіліся на
яго паэтычнай творчасці. Апынуўшыся на чужыне, Ануфрый
Петрашкевіч не напісаў ужо ні радка. Пра яго талент мы можам
меркаваць толькі па творах філамацкага перыяду.

МІХАЛ РУКЕВІЧ

Дзекабрысты... Гэта – само сумленне, сама высакароднасць, незвычайная самаахвярнасць і мужнасць Расіі. Гэта – самыя лепшыя яе сыны, якія з адкрытым забралам выйшлі ў віхурыстым снежні 1825 года вырываць сваю радзіму з учэпістых кіпцюроў векавечнага тыранства.

У тым вялікім памкненні да волі не маглі стаяць убаку і ідэйныя пабрацімы дзекабрыстаў – беларусы-філаматы, падданыя той жа Турмы Народаў. Вядома, выступіць разам з рускімі аднадумцамі на рашучы штурм яе замшэлых муроў яны не маглі хаця б таму, што яшчэ да паўстання іх Таварыства было выкрыта царскімі паслугачамі і разагнана.

І ўсё ж тыя, што ўцалелі пасля першай буры, якая рэхам адгукнулася па ўсёй Расіі, не схаваліся ў ціхіх закутках, не збаяліся царскіх пагроз. Пры першай жа нагодзе яны сталі на бок паўстанцаў Вялікага Снежня. Сцяг волі высока падняў тады і далучыў да дзекабрысцкіх сцягоў уцалелы ад царскіх рэпрэсій філаMAT Міхал Рукевіч.

У філамацкую сям'ю Міхал Рукевіч прыйшоў з Беласточчыны, з вёскі Гозьна, якой валодаў яго бацька, сярэдняй рукі шляхціч. Скончыўшы ў Беластоку гімназію, Міхал запісаўся ў Віленскі ўніверсітэт. Але вучыцца яму перашкодзіла вайна 1812 года. Як след яшчэ неапераны, але ўжо ахоплены патрыятычным духам сямнаццацігадовы юнак стаў салдатам «вызваленчай» арміі Напалеона, з імем якога беларуская шляхта звязвала выратаванне сваёй зямлі ад расійскіх «апекуноў». У шэрагах аднаго

з палкоў лёгкай кавалерыі, складзенага з літвінаў ды суседзяў-палякаў, бязвусы ўлан пабываў у многіх крываваых бітвах. За адвагу, праяўленую ў адной з іх, яму нават была прысуджана самая высокая ўзнагарода – Ордэн Ганаровага легіёна. Але потым малады літвін трапіў у расійскі палон.

Вярнуўшыся пасля ўдалых і няўдалых баявых паходаў дадому, Міхал Рукевіч намерыўся ізноў узяцца за вучобу. У 1816 годзе ён другі раз паступае ва ўніверсітэт, дзе выбірае прафесію юрыста.

Апаленага ў баях ваяра філаматы з ахвотай прымаюць у сваё Таварыства, дзе Міхал Рукевіч адразу праявіў сябе як выдатны арганізатар моладзі, завадатар і ўдзельнік многіх філамацкіх пачынанняў. За гэта вельмі цаніў яго Адам Міцкевіч. 11 лістапада 1819 года ён пісаў Францішку Малеўскаму: «Рукевіча я вельмі хвалю... Шчыры і вельмі здольны». Гэтак жа высока ставілі Кавалерыста, як часам называлі яго сябры, і Тамаш Зан ды Ян Чачот, праслаўляючы яго ў сваіх філамацкіх вершах.

Міхал Рукевіч не любіў абстрактнай гаварыльні. Ён быў чалавек дзеяння, да гэтага ж падбухторваў ён і ўсіх філаматаў, часта выступаючы перад імі з канкрэтнымі прапановамі. Асабліваю ўвагу ён скіроўваў на стварэнне арганізацыі моладзі. Актыўны ўдзел прыняў у заснаванні разам з Тамашом Занам Таварыства прамяністых. Гэта ён напісаў і прачытаў на першай іх сходцы сваю нашумелую «Малітву прамяністых», якая выклікала ва ўніверсітэцкага начальства занепакоенасць адкрытым радыкалізмам і якая ўрэшце стала адной з прычын забароны Таварыства. Актыўнічаў Рукевіч і ў Саюзе сяброў, адзін час быў нават яго прэзідэнтам.

У 1820 годзе Міхал Рукевіч скончыў вучобу ва ўніверсітэце, атрымаўшы дыплом кандыдата права, і выехаў на сваю Беласточчыну. Нейкі час ён гаспадарыў у вёсцы Мількаўшчыне, якую, відавочна, арандавалі бацькі – гэта па дарозе паміж Гародняй і Ваўкавыскам. Працуючы на зямлі, Рукевіч, аднак, не парываў павязяў з віленскімі сябрамі, прымаў самы актыўны ўдзел у філамацкім жыцці. Напрыклад, ён быў адным з ініцыятараў рэарганізацыі Таварыства, якое, на яго думку, павінна было стаць

дзеісным цэнтрам палітычнага выхавання ўсёй «літоўскай» моладзі. У філамацкай дыскусіі пра гэта ён выступіў з грунтоўным дакладам «Пра перабудову Таварыства і падзел яго на пяць ступеняў». Апрача чыста арганізацыйных момантаў М. Рукевіч закрэпаў і маральныя прынцыпы Таварыства і яго членаў, казаў пра адносіны філаматаў да запрыгоненага сялянства. Сярод патрабаванняў, якія выстаўляў Рукевіч перад філаматамі, было, напрыклад, такое: «Тут кожны член Таварыства, які мае прыгонных, абавязваецца, што на працягу шасці гадоў пасля таго, як возьме маёнтак у сваё ўладанне, ці з часу набыцця гэтакіх ступені навучыць маладых сялян чытаць і пісаць і, пачынаючы з лепшых і найбольш паважаных гаспадароў, вызваліць іх, каб кожны пасля шасці гадоў быў дабравольным чыншавіком ці адрабоччыкам. Калі ж член Таварыства будзе арандаваць маёнтак ці прыме яго ў заклад, ён павінен імкнуцца падрыхтаваць сялян да гэтай перамены».

З ахвотай узяўся Рукевіч памагаць Францішку Малейскаму ў складанні інструкцыі для геаграфічнага апісання парафій, сам даў прыклад такога апісання з Беластоцчыны.

Але ўсё ж важнейшай была дзейнасць Міхала Рукевіча ў родных мясцінах. У Беластоку з дапамогай выкладчыка гімназіі былога філамата Зыгмунта Навіцкага ён здолеў арганізаваць згуртаванне гімназістаў «Згодныя браты», якое ўзначаліў Фелікс Ляховіч. Такую ж арганізацыю стварыў Міхал Рукевіч разам з Ляховічам і ў Свіслацкай гімназіі. У 1823 годзе «Згодныя браты» былі перайменаваны ў «Заран» – тых, што нясуць зару новага жыцця. У адпаведнасці са сваёй задумай Рукевіч арганізаваў таксама саюзы моладзі ў Гародні, Сакулцы, Бельску, Драгічыне і Шчучыне (тут яму памог Ануфрый Петрашкевіч).

З 1823 года Міхал Рукевіч арандуе фальварак Завыкі. Калі пачаліся арышты філарэтаў, да яго ў гэтую ціхую беларускую вёсачку хацеў прыехаць Адам Міцкевіч, каб перачакаць неспакойны час. Пра намер Міцкевіча паведамляў Рукевічу Ян Чачот. Захавалася пісьмо гаспадара Завыкаў ад 21 верасня 1823 года Яну Чачоту, у якім Рукевіч пісаў так: «Яну – Міхал. Пісьмо тваё ад 13 верасня я атрымаў з апошняй поштай. Намер Адама

прыехаць да мяне пажыць вельмі мяне ўзрадаваў, бо для мяне адзінай мэтай і адзіным шчасцем ёсць дружба. Яму вельмі прыкра, як ты кажаш, выціраць куты, хоць яны і прыяцельскія, і не вельмі даспадобы гэтая прапанова, але сапраўдны сябар пастараецца змяніць гэтую думку. Можна, са мной любаму Адаму не будзе так прыемна, як з Янам ці Тамашом, але ж і Міхал гэтакі ж, як і яны, сябар і будзе рады яго бачыць. Хоць, можна, і не так здолею сустрэць яго, аднак я ўсё зраблю, каб Адам не адчуваў, што ён выцірае чыесці куты... Хай Адам прыязджае, калі захоча і чым хутчэй: чакаю яго з адкрытым сэрцам...»

Але намер Адама Міцкевіча пажыць у Рукевічавых Завыках так і застаўся няздзейсненым, бо неўзабаве і Міцкевіча, і Рукевіча арыштавалі. Жандары, што заявіліся ў Завыкі, пад канвоем пагналі гаспадара фальварка ў Вільню, дзе яго пасялілі ў турэмныя сцены францішканскага кляштара. І тут, у турме, Рукевіч змог паказаць свой арганізатарскі талент. Каб падняць падупалы дух філарэтаў і філаматаў у турэмных сценах, асабліва «галоўнага бунтара» Тамаша Зана, Рукевіч арганізоўвае вясельныя абходзіны яго імянінаў, пра якія шмат гаварылі ў Вільні і пра якія з прыемнасцю ўспаміналі потым усе зняволеныя.

На следстве Міхал Рукевіч трымаўся мужна і ўсе абвінавачванні адмаўляў. У сваім рапарце «Его Императорскому Высочеству Государю Цесаревичу и Великому Князю Константину Павловичу» сенатар Навасільцаў даносіў, што, нягледзячы на паказанні Яна Янкоўскага, быццам «живущий около Белостока Рукевич принадлежал к обществу филаретов и покушался к учреждению там подобного общества», пацверджання гэтаму ўстанавіць не ўдалося, наадварот, усе апытаныя «единодушно утверждают, что никогда не слышали, чтобы Рукевич имел намерение заводить какое-либо общество в Белостоке, а как, кроме сего, по отправке в университетских списках, оказалось, что Рукевич, окончив в университете науки, в последних числах июня 1820 года, из Вильны удалился, а общество филаретов основалось в 1820 г. в октябре месяце, следственно, уже после выезда Рукевича, то я, не находя в объявлении Янковского основательности, предписал Рукевича освободить из ареста, тем более что в забранных у него

бумагах нічого підозрительнаго не оказалось». Як бачым, шчу-
пак выслізнаў з рыбаковых рук. Відаць, далёка яшчэ было тай-
ным службам Навасільцава да адпаведных службаў нашага часу.

Вярнуўшыся ў свае Завыкі, Міхал Рукевіч не толькі не кінуў
свайго небяспечнага занятку, але і яшчэ з большай энергіяй
узяўся за арганізацыю супраціўлення царскай тыраніі. Пазнаё-
міўшыся з афіцэрамі Літоўскага асобнага корпуса царскіх войск,
часці якіх былі размешчаны за тры вярсты ад Завыкаў, у мястэч-
ку Бранск, Міхалу Рукевічу ўдалося згуртаваць гэтых афіцэраў
у рэвалюцыйную арганізацыю, якую назвалі Таварыства ваен-
ных сяброў. Кіраўнічы камітэт арганізацыі склалі афіцэры Ігель-
стром, Вягелін, Гофман, Трэбінскі, Пятроўскі. Самы старшы па
чыне быў сярод іх камандзір 1-й роты Літоўскага піянерскага
батальёна капітан Канстанцін Ігельстром, які, згодна з логікай,
павінен быў бы ўзначаліць арганізацыю, але ён палічыў за леп-
шае быць толькі членам кіраўнічага камітэта. Старшынёй згур-
тавання выбралі паручніка Гофмана, Рукевічавага земляка і ся-
бра дзяцінства. Сам жа арганізатар таварыства Рукевіч, відаць,
з тактычных меркаванняў у кіраўнічы камітэт не ўвайшоў,
прынамсі фармальна. Тым больш што ён быў пад паліцэйскім
наглядам.

Войскі Літоўскага асобнага корпуса былі створаны загадам
цара Аляксандра I у 1815 годзе з мэтай прадухілення рэвалю-
цыйных выступленняў супраць царызму ў адной з «небяспеч-
ных» частак імперыі. Размяшчаліся яны ў пагранічных з Кара-
леўствам Польскім Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і Падоль-
скай губернях і ў Беластоцкай акрузе і маглі быць хутка кінуты
на «подавление» любых мяцяжоў. Таму надзвычай важнай зада-
чай для ўсіх рэвалюцыйных сіл, у тым ліку для філаматаў і дэка-
брыстаў, было перацягнуць на свой бок афіцэраў і салдат корпуса.

Гэтым задачам якраз і адпавядала створанае Рукевічам Тава-
рыства ваенных сяброў.

Важным момантам у дзейнасці Таварыства ваенных сяброў
было тое, што яно не замыкалася ў вузкім коле вайскоўцаў,
а ўцягвала ў свае шэрагі і цывільных, розныя слаі грамадства.
Неўзабаве яно далучыла да сябе «Заран» і іншыя арганізаваныя

Рукевічам згуртаванні, у якія ўваходзілі навучэнцы гімназій, службоўцы, перадавая шляхта.

Сваёй структурай і праграмай Таварыства ваенных сяброў нагадвала Таварыства філаматаў: вядома, яго вопыт прынес сюды Міхал Рукевіч. Ён жа, вядома, складаў і праграмныя дакументы Таварыства, «правілы», якія зноў жа нагадваюць філамацкія. «Ваенныя сябры» мелі на мэце ўцягнуць у сваю канспірацыйную арганізацыю самыя шырокія колы афіцэрскага Літоўскага асобнага корпуса з тым, каб згуртаваць рэвалюцыйныя сілы на звяржэнне царскага самадзяржаўя.

Кіраўнічы камітэт Таварыства ваенных сяброў часта збіраўся ў доме Рукевіча ў Завыхах, куды двух членаў гэтага згуртавання, капітана Ігельстрома і яго стрыечнага брата паручніка Вягеліна, прыцягвала, акрамя ўсяго, шчырае каханне да прывабных Рукевічавых сяспёр – Карнеліі і Ксаверыі.

Як паказваюць гісторыкі, Таварыства ваенных сяброў было звязана з дэкабрысцкімі арганізацыямі Расіі. На сувязь «ваенных сяброў» з дэкабрыстамі паказвае і факт апэратыўнай падтрымкі імі паўстання на Сенацкай плошчы ў Пецярбургу 14 снежня 1825 года. «І праўда, – заўважае ў сваёй кнізе «Дэкабрысты і польское национально-освободительное движение» П. Альшанскі, – не паспеў яшчэ новы імператар Мікалай I ачнуцца ад узрушэння, выкліканага паўстаннем на Сенацкай плошчы, як у Пецярбург прыляцела новая страшная вестка: салдаты і афіцэры аднаго з падраздзяленняў Асобнага літоўскага корпуса – Літоўскага піянерскага батальёна – узбунтаваліся і адмовіліся прысягаць новаму манарху. Тое, што гэты бунт адбыўся ўслед за паўстаннем у Пецярбургу і амаль адначасова з паўстаннем Чарнігаўскага палка, дазваляе паставіць пытанне пра ўзаемадзейненні гэтых падзей. Нездарма ж урад Мікалая I адразу пачаў шукаць ніці, што звязвалі гэтыя рэвалюцыйныя цэнтры».

«Ваенныя сябры» яшчэ не паспелі ахапіць сваім уплывам іншыя часці Літоўскага асобнага корпуса, і таму іх важнае выступленне супраць царызму не знайшло там шырокай падтрымкі. У выніку ўсе арганізатары былі арыштаваны і аздадзены ваеннаму суду так званага Аўдытарыяцкага дэпартаменту Літоў-

скага корпуса. Гэты дэпартамент у сваёй заключнай пастанове пералічыў усе абвінавачванні «ваенных сяброў». Міхал Рукевіч, напрыклад, абвінавачваўся ў тым, што быў «побудительной причиною поселившейся мысли в капитане Игельстроме, подпоручике Гофмане и рядовом Требинском к заведению и усовершенствованию между военными офицерами тайных обществ, содействуя им своими советами к распространению таковых, но не принадлежа к оным сам лично, управлял ими; что в половине декабря 1825 года за десять дней до получения о присяге повеления поселил мысль в Игельстроме к возмущению части войск Литовского отдельного корпуса на неучинение верноподданнической присяги, для чего советовал Игельstromу послать в полки своих товарищей...».

Пасля скрупулёзнага пераліку абвінавачванняў «ваенным сябрам» быў аб'яўлены такі вось суровы прысуд: «Военный суд, соображаясь с законами, приговорил:

капитана Игельstromа, поручика Вегелина и поручика Петровского, лишив чинов и дворянского достоинства, повесить; шляхтича Михаила Рукевича, лишив дворянского достоинства, казнить смертию;

подпоручика Гофмана лишить чинов и дворянского достоинства, потом его, ровно и рядового Угричич-Требинского, казнить смертию...»

Акрамя названых, яшчэ сем бунтаўнікоў загадвалася «казнить смертию» альбо «лишить дворянства и живота».

Але князь Канстанцін у сваім прадстаўленні цару Мікалаю І пастановы Аўдытарыяцкага дэпартаменту прапанаваў змяніць смяротную кару «ваенным сябрам» на 15–20-гадовую катаргу і далейшае пасяленне ў Сібіры. Цар жа, у сваю чаргу, яшчэ «всемиловейше» змякчыў яе, асудзіўшы іх на 10 гадоў катаргі і пасяленне.

Магчыма, змякчэння такога не было б, калі б сястра Рукевіча і нявеста Вягеліна Ксаверыя не здагадалася загадзя спаліць усе паперы «ваенных сяброў». За гэта яе прысудзілі адправіць у манастыр на цэлы год, а яе сястру Карнелію, нявесту Ігельstromа, якая садзейнічала ёй, – на паўгода.

І вось беларускія дзекабрысты пагрымелі сваімі кандаламі ў сібірскую катаргу. Першым адпраўлялі апранутага ў арыштанцкую вопратку, закутага ў кандалы завадатара Таварыства ваенных сяброў Міхала Рукевіча, за ім – усіх астатніх.

У пачатку 1828 года калоднікаў даставілі ў Іркуцк, а праз колькі тыдняў – у халодную і непрытульную Чыту. Тут «ваенныя сябры» трапілі ў спагадныя абдымкі герояў 14 снежня 1825 года. Мікалай I вырашыў не раскідваць дзекабрыстаў па розных заводах, бо там яны пачыналі бунтаваць людзей, а сабраць у адным месцы. Таму з Нерчынскіх руднікоў іх перавялі ў Чыту і парастасоўвалі па цесных казематах тамашняга астрога. Камеры былі забіты наколькі мажліва. У кожнай трымалі па восем і болей чалавек. У такія камеры да рускіх рэвалюцыянераў трапілі і браты-беларусы. З гэтага часу і да канца катаргі яны дзялілі паміж сабой і гора, і скупыя радасці, якіх няшмат было на катарзе.

Славутыя сыны Расіі Мікіта Мураўёў, Сяргей Грубяцкой, Сяргей Валконскі, Мікалай і Міхаіл Бястужавы, Васілій Давыдаў, Міхаіл Фанвізін, Мікалай Лорэр, Міхаіл Лунін, Аляксандр Адоеўскі, Іван Якушкін, Іван Гарбачэўскі і многія іншыя таварышы па няволі сталі сябрамі Міхала Рукевіча і яго паплечнікаў.

Рускія сябры цанілі Міхала Рукевіча за вясёлы нораў, за ўменне пераносіць цяжкасці жыцця. Ужо ў першы дзень з’яўлення Рукевіча ў чыцінскім астрозе гэтыя яго якасці заўважылі дзекабрысты і іх жонкі, якія жылі побач з астрагам. Напрыклад, княгіня Валконская ў сваіх «Запісках» успамінала, як «М. Рукевіч прымушаў нас многа смяяцца сваімі чыста сармацкімі выхадкамі. Ледзь паспеў ён увайсці ў астрог, насупраць дома Александрыны (Аляксандры Рыгораўны Мураўёвай. – К. Ц.), як стаў каля агароджы і з сентыментальным выглядам (і моцным польскім акцэнтам) запеў стары французскі раманс: “В стенах мрачной башни молодой король томится” (на французскай мове. – К. Ц.). Ён не быў ні малады, ні прыгожы, гэты намер спяваць французскі раманс, не ведаючы мовы, нас вельмі насмяшыў».

Дарэчы, Марыя Мікалаеўна Валконская прыняла вельмі блізка да сэрца спробу Вягеліна пакончыць жыццё самагубствам. Яна памагла яму звязацца з нявестай Ксаверыяй, сама наладзіла

перапіску з сёстрамі Рукевіча. У адным з пісем да старэйшай, замужняй сястры Рукевіча Антаніны Крамоўскай, што жыла ў Беластоку, княгіня Валконская нават выказала прапанову прыехаць яе сёстрам Ксаверыі і Карнеліі да сваіх жаніхоў у Сібір. Не вядома, як бы яны гэта ўспрынялі, каб пісьмо дайшло да іх: яно было вернута назад жандарамі, якія прачытвалі пошту дзекабрыстаў.

На катарзе, нягледзячы на нечалавечыя ўмовы, дзекабрысты не падалі духам. Яны нават наладзілі самаадукацыю. Вывучалі розныя навукі, мову. Балазе «выкладчыкаў», высокаадукаваных людзей сярод іх было хоць адбаўляй. Міхал Рукевіч вучыў дзекабрыстаў лацінскай і польскай мовам. Сярод яго «вучняў» быў, напрыклад, Міхал Бястужаў. З ім, а таксама з яго братам Мікалаем Бястужавым, якога Герцэн назваў «адным з лепшых, адным з самых энергічных дзейных асоб вялікай змовы», Міхал Рукевіч быў у блізкіх адносінах. Гэта дзякуючы яму, Мікалаю Бястужаву, які зрабіў цэлую галерэю партрэтаў дзекабрыстаў, мы сёння можам бачыць і адзіны партрэт Рукевіча.

У 1830 годзе дзекабрыстаў перавялі ў другую, толькі што адбудаваную для іх, а правільней сказаць, недабудаваную турму пры Пятроўскім заводзе – за 630 вёрст ад Чыты. Асаблівасць гэтай турмы была ў тым, што ў ёй адсутнічалі вокны. У камерах было душна і цёмна. Іх назвалі «цёмнымі стойламі Пятроўскага каземата», «магіламі».

У гэтых «магілах» праходзілі год за годам. Нечакана для тых дзекабрыстаў, якім было прысуджана дзесяць і менш гадоў катаргі, прыйшла «вольная»: цар Мікалай I «по случаю восприятия из святой купели новорожденного четвертого любезнейшего сына нашего, великого князя Михаила Николаевича» і «желая явить новый опыт милосердия к участи помянутых государственных преступников» падпісаў 8 лістапада 1833 года ўказ аб скарачэнні ім тэрміну катаргі. Сярод вызваленых ад катаржных работ былі і «ваенныя сябры» – Міхал Рукевіч, Канстанцін Гельстром, Аляксандр Вягелін, якіх чакала цяпер «вольнае» пасяленне ў Сібіры. Прытым дзекабрыстаў выслалі ў розныя месцы, каб яны не маглі сустрэцца.

Міхала Рукевіча выслалі на раку Лену – у вёску Коркіна Іркуцкай губерні. Пра яго жыццё ў далёкай сібірскай ссыльцы можа даць нейкае ўяўленне данясенне Верхняленскай валасной управы генерал-губернатару Усходняй Сібіры: «Міхайло Рукевич имеет образ жизни, соответственный тамошним поселянам, нрава же и характера тихого и скромного, занятие его состоит в чтении книг, а промышленность и все приобретения его заключаются из одного промысла рыбы в р. Лене, протекающей мимо Коркинского селения, и от сего единственно и имеет пропитание».

Там жа, у вёсцы Коркіна, Міхал Рукевіч ажаніўся з дачкой селяніна Івана Ісакава Елізаветай, атрымаў зямельны надзел і заняўся гаспадаркай, гандлем, праявіўшы свае прадпрымальніцкія здольнасці. А калі стаў заможным гаспадаром, з'явіліся і зайздроснікі, якія пачалі пасылаць уладам на яго самыя розныя даносы, паклёпы, якія шмат папсавалі працавітаму і кемліваму беларускаму ссыльнаму крыві.

Памёр філамат і дзекабрыст Міхал Рукевіч, зацкаваны паклёпнікамі, у верасні 1841 года, пакінуўшы пасля сябе ў Коркіне двое малых дзяцей.

Як літаратар Міхал Рукевіч вядомы толькі сваімі смелымі філамацкімі вершамі, асобныя з якіх апублікаваў у кнізе «Паэзія філаматаў» Ян Чубак. Што гэта былі за вершы, можна меркаваць па адным з іх, найбольш характэрным – «Гэй жа, брацця філарэты!», напісаным ў 1821 годзе, у якім ёсць такія звонкія, папраўдзе пэтычныя радкі:

Хай звяняць аб чашу чашы –
Будзь жа з намі, весялосць!
Жарт, прыйдзі ў забавы нашы,
Філарэтаў любы госць!

На стала – не сон, а ява! –
Чары з сонцам, як адна.
Тым, сябры, хвала і слава,
Хто спарожніць іх да дна!

Не хадзіў наш продак хмуры,
Шчырасць скрозь была ў цане.

Жыгімонты ды Батуры
Клёк знаходзілі ў віне.

Браў калісь гумор вясёлы
З чары і Анакрэон.
Весяліў палацы й сёлы,
І таму – вялікі ён!

Дык жыві ж, наш Бах каханы,
Весялі заўсёды нас.
Ты вяртаеш час жаданы,
Што нуду змятае ўраз.

Гэй, гуляйма, філарэты!
Радасць, нас усіх радні!
Дружбай вернаю сагрэты
Будуць вечна нашы дні!

А калі аклічуць трубы
Нас у сонечны прасцяг,
Дружна ўскінем вальналюбы
Мы з Пагоняй нашай сцяг!*

Але Міхал Рукевіч не лічыў літаратуру нечым галоўным у сваім жыцці, хоць і меў цягу да паэтычнай творчасці. На першы план ён ставіў арганізацыю супраціўлення царскаму самаўладдзю, вызваленне ад яго роднай зямлі.

ФРАНЦІШАК МАЛЕЎСКИ

Сын рэктара Віленскага ўніверсітэта Сымона Малеўскага няўрымслівы Францішак Геранім Малеўскі (сябры звалі яго яшчэ Ярош), хоць і быў крыху маладзейшы за большасць сваіх сяброў-філаматаў (нарадзіўся ён 21 жніўня 1800 года ў Вільні), але вылучаўся сярод іншых сваёй шырокай адукаванасцю, эрудыцыяй, бездакорным выхаваннем. Ужо ў маладым узросце ён дасканала валодаў многімі еўрапейскімі мовамі – французскай, нямецкай, англійскай, італьянскай, лацінскай, польскай і беларускай, добра ведаў сусветную літаратуру, асабліва нямецкую, шчодра дзяліўся сваімі ведамі з сябрамі, якія чуйна лавілі новыя павеы з Захаду, сэрцам успрыняўшы дух рамантызму, што нёс літаратуры ажыўленне. Ва ўспрыманні новых ідэй шмат дапамог Францішак Малеўскі свайму сябру Адаму Міцкевічу, якога забяспечваў багатай літаратурай з сямейнай бібліятэкі, памагаў арыентавацца ў гісторыі еўрапейскіх літаратур. Удзячны Міцкевіч прысвяціў Францішку Малеўскаму верш «Шашкі». Яго імя значыцца і між імён сяброў, якім Міцкевіч прысвяціў сваю першую паэтычную кнігу. Як адзначаў гісторык польскай літаратуры Юзаф Каленбах, Францішак Малеўскі «быў узорам працавітасці для іншых, вельмі патрабавальным да сяброў, але перш за ўсё да сябе».

У Віленскім універсітэце, куды ён паступіў у 1815 годзе, Францішак Малеўскі вучыўся на юрыста. Але вельмі цікавіўся і іншымі навукамі.

Ужо ў самыя першыя месяцы пасля ўтварэння Таварыства філаматаў сямнаццацігадовы студэнт універсітэта з рэкамендацыі

Адама Міцкевіча прымаецца ў члены гэтай арганізацыі і становіцца адным з самых актыўных яе дзеячаў. Ён выбіраецца на пэўны час сакратаром згуртавання, а пасля выезду Адама Міцкевіча ў Коўню з кастрычніка 1821 года ўзначальвае I адзел Таварыства філаматаў. Як студэнт-юрыст Францішак Малейскі бярэ чынны ўдзел у напісанні статутаў згуртавання, у рэарганізацыі Таварыства, актыўна выступае на пасяджэннях з навуковымі паведамленнямі, удзельнічае ў дыскусіях і дыспутах. Калі ўтварылася Таварыства філарэтаў, Францішка Малейскага выбіраюць яго віцэ-прэзідэнтам. Ён жа распрацаваў і статут гэтай новай прадстаўнічай арганізацыі.

З ўсёй сваёй маладой энергіяй узяўся Францішак Малейскі за грамадскую працу для добра краю, для яго асветы. Гэта яму належыць ідэя ўтварэння спецыяльнага Статыстычнага камітэта для ўсебаковага вывучэння роднай «Літвы». Пра абавязак філаматаў вывучаць родны край Францішак Малейскі не раз гаварыў на навуковых пасяджэннях Таварыства, дзе сцвярджаў, што «нельга быць госцем на ўласнай зямлі, нельга не дбаць пра яе патрэбы...». Арганізаваўшы Статыстычны камітэт, ён становіцца яго старшынёй і адразу ж разгортвае шырокую дзейнасць па арганізацыі збору геаграфічных і этнаграфічных матэрыялаў з акругі Віленскага ўніверсітэта. Каб прылучыць да гэтай працы самыя шырокія колы адукаваных людзей, Францішак Малейскі на аснове апублікаваных у друку яшчэ да вайны 1812 года афіцыйных інструкцый для вывучэння стану асветы складае з дапамогай Міхала Рукевіча і іншых філаматаў сваю, філамацкую, інструкцыю, у якой падае шырокую праграму вывучэння роднага краю, яго прыроды, геаграфіі, складу насельніцтва, а таксама скіроўвае ўвагу збіральнікаў на дэтальнае вывучэнне этнаграфіі, мовы розных станаў грамадства, на самабытнасць мясцовай культуры, імкнецца выявіць чужаземныя ўплывы на яе, асабліва ўздзеянне «маскалёў»-вайскоўцаў.

На жаль, ажыццявіць такую цікавую задуму перашкодзіла паліцыя, якая, даведаўшыся пра нелегальнае выданне філаматамі гэтага «Геаграфічнага апісання, ці Інструкцыі ў збіранні

звестак для вывучэння парафій», канфіскавала ўвесь тыраж брашуры, за што філаматы мелі шмат непрыемнасцяў.

Не ўдалося Францішку Малеўскаму стварыць і прадстаўнічы Саюз літоўскай моладзі, пры дапамозе якога ён марыў далучыць моладзь Беларусі і прылеглых зямель да карыснай грамадскай дзейнасці. Ва ўмовах канспірацыі такое шырокае аб'яднанне моладзі было проста нерэальнае. Тое ж трэба сказаць і пра спробу Францішка Малеўскага арганізаваць Саюз маладых адвакатаў.

Нягледзячы на перашкоды, філаматы рабілі ўсё магчымае для пашырэння сваіх ідэй. Галоўнай для іх была асвета народа. Францішак Малеўскі надаваў вялікае значэнне новым метадам навучання, якія садзейнічалі пашырэнню асветы сярод простага люду, давалі адукацыю сялянскім дзецям. Перш за ўсё – гэта ланкастарская сістэма навучання, якую ён увёў у Шчорсах пры падтрымцы графа Адама Храптовіча. У пісьме да Яна Чачота 7 жніўня 1821 года Францішак Малеўскі так расказвае пра арганізаваную ім шчорсаўскую школу Ланкастара: «Я не браўся за кнігі, нават падумаць не мог пра нашу работу, бо цэлыя дні праводзіў то ў садзе, то ў школе Ланкастара. З увагаю гляджу на 250 дзяцей, сабраных разам у вялікім памяшканні. Што гэта за карціна, што за поле для назірання, што за ўцеха! Бачу, што лепш скарыстоўваць метады Ланкастара не ў горадзе, а на вёсцы, і не 50 ці 100, а значна болей дзяцей можна вучыць пры яго дапамозе. Перад вачамі ў мяне сялянскія ўборы, сярмяжкі, кашулькі, палатняныя куртачкі. Гэтулькі многа вучняў! Толькі тут можна ацаніць Ланкастара як вялікага дабрадзея, нізка пакланіцца яму за такое вынаходства. Ці схіліцца перад бласлаўлёным Наканаваннем, што дало ў гэтым стагоддзі такое адкрыццё...»

Гэтую вельмі прагрэсіўную сістэму навучання Францішак Малеўскі імкнецца пашырыць на ўсю «Літву», ахапіць з яе дапамогай як мага больш сялянскіх дзяцей, што імкнуцца да навукі. На старонках віленскага друку ён выступае з артыкуламі, дзе расказвае пра вопыт шчорсаўскай школы Ланкастара, гарача заклікае пераймаць яго ў іншых школах.

Пасля сканчэння Віленскага ўніверсітэта Францішку Малеўскаму адкрылася магчымасць стаць прафесарам права гэтай па-

важнай навучальнай установы, застацца тут працаваць. Дзеля гэтага ўніверсітэт накіраваў яго за мяжу, каб паглыбіць і пашырыць веды ў выбранай галіне навукі. Малеўскі пабыў у Варшаве, а потым паехаў у Берлін, дзе слухаў лекцыі вядомых нямецкіх вучоных. У 1822 годзе ён наведаў Вену, Лейпцыг, Дрэздэн, Прагу, дзе знайшоў шмат карыснага для папаўнення сваіх ведаў. У Празе малады вучоны пазнаёміўся з чэшскім «будзіцелем» Вацлавам Ганкам, з якім шчыра пасябраваў, наладзіўшы потым шматгадовую перапіску. Відавочна, якраз ён пазнаёміў потым з ім і Адама Міцкевіча.

У канцы 1823 года Малеўскага нечакана арыштоўваюць нямецкія ўлады без прад'яўлення хоць бы якога абвінавачвання. Толькі потым яму паведамілі аб арышце ў Вільні сяброў-філаматаў, а таксама філарэтаў. Яго ж самога арыштавалі згодна з распараджэннем вялікага князя Канстанціна. Пратрымаўшы ў турэмнай камеры да лютага 1824 года, нямецкія ўлады перадалі Францішка Малеўскага ў рукі расійскіх улад. Яго даставілі з Берліна спачатку ў Варшаву, дзе ён трапіў на допыт да самога «цэсарэвіча». Паколькі сябры не змаглі перадаць Францішку Малеўскаму, як яму трымацца і што казаць на допыце, ён міжволі прагаварыўся пра існаванне Таварыства філаматаў, што яго сябры старанна ўтойвалі ад улад. Такім чынам ён стаў міжвольнай прычынай раскрыцця гэтага ядра студэнцкіх і не толькі студэнцкіх згуртаванняў.

За ўдзел у тайных арганізацыях моладзі Францішка Малеўскага спачатку высялаюць разам з яго сябрамі ў Пецярбург, у Міністэрства асветы, якое пастанавіла паслаць іх у Адэсу, выкарыстаць там як выкладчыкаў тамтэйшай гімназіі. З Адэсы Малеўскі трапіў з сябрамі ў канцы 1825 года ў Маскву. Тут Францішка Малеўскага і Адама Міцкевіча залічылі на службу ў канцылярыю маскоўскага генерал-губернатара ліберальнага князя Д. В. Галіцына. І жыву Малеўскі на адной кватэры з Міцкевічам.

Прыехаўшы ў канцы 1827 года ў Пецярбург, сябры пасяляюцца ў гэтай паўночнай сталіцы. Праз два гады яны разлучыліся ў ёй назаўсёды. Адам Міцкевіч выехаў за мяжу, а Францішак Малеўскі застаўся жыць у Пецярбургу.

У Францішка Малеўскага доля была больш шчаслівая, чым у яго сяброў. Ён адзіны з усіх беларускіх выгнаннікаў, каму ўдалося і па-за межамі радзімы працаваць на яе карысць. Пачалося з таго, што Ф. Малеўскага запрасілі на працу ў 2-е аддзяленне «Собственной его императорского величества канцелярии», якое з 1826 года ажыццяўляла пад кіраўніцтвам прагрэсіўнага дзяржаўнага дзеяча М. М. Спяранскага кадэфікацыю законаў. Разам з былым сваім настаўнікам, прафесарам Віленскага ўніверсітэта, знаўцам гісторыі Вялікага Княства Літоўскага Ігнатам Даніловічам, гэтакім жа выгнаннікам з роднай беларускай зямлі, і яшчэ адным земляком-гісторыкам Аляксандрам Каравіцкім Малеўскі заняўся зборам «провинциальных законов для западных губерний, присоединенных от Польши», як гаварылася ў царскім дакуменце. Францішак Малеўскі з вялікай цікавасцю і разуменнем важнасці сваёй работы ўзяўся за адшукванне і складанне юрыдычных помнікаў роднага краю. Тым больш, што спачатку ўлады меркавалі на падставе гэтых законаў выпрацаваць для «заходніх губерняў» сваё асобнае заканадаўства, ад чаго, праўда, неўзабаве адмовіліся. Сабраныя Малеўскім, Даніловічам і Каравіцкім матэрыялы ўвайшлі ў «Полное собрание законов Российской империи» ў 45 тамах, выдадзенае ў 1830 годзе, а таксама ў «Свод законов Российской империи» ў 15 тамах (1832–1839). У гэтых выданнях – нямала знойдзеных Францішкам Малеўскім юрыдычных помнікаў вялікай беларускай дзяржавы. Пра гэта сведчыць і той факт, што пасля заканчэння працы Францішак Малеўскі быў узнагароджаны ордэнам Святой Анны і атрымаў прэмію 10 тысяч рублёў срэбрам. Яму прызначылі таксама пажыццёвую пенсію – 3 тысячы рублёў штогод.

Пазней Францішак Малеўскі стаў дырэктарам Літоўскай метрыкі (архіва) пры той жа царскай канцылярыі, дзе, трэба думаць, ён нямала зрабіў для арганізацыі збору і захоўвання гістарычных дакументаў, што раскажваюць пра мінулае Беларусі. Як сведчаць сучаснікі, ён любіў паўтараць такое выслоўе: «Заўсёды пытайцеся ў сябе, ці выконваеце вы свае абавязкі перад айчынай».

Нягледзячы на прыбліжанасць да царскай канцылярыі, на добрае стаўленне да яго царскага саноўніка Спяранскага, Франці-

шак Малеўскі не надта карыстаўся высокімі «ласкамі», ён быў заўсёды верны ідэалам сваёй філамацкай маладосці. Калі за заслугі ў складанні збору законаў свайго краю і, пэўна ж, за высокую адукаванасць яму вырашылі надаць ганаровую годнасць сенатара, ён горда адмовіўся ад гэтага.

Чалавек высокай культуры і перадавых ідэй, філапат-выгнаннік Францішак Малеўскі, трапіўшы ў самы асяродак культурнага жыцця Расіі, вельмі хутка зблізіўся з прагрэсіўнымі коламі рускай інтэлігенцыі, са славытымі літаратарамі, заваяваў сярод іх усеагульную сімпатыю.

Ужо ў самыя першыя дні выгнання, калі сябры-філаматы трапілі ў залітую нечуванай паводкай паўночную сталіцу, іх са шчырай спагадай і сардэчнасцю прынялі ў свае сяброўскія абдымкі прадстаўнікі перадавой рускай інтэлігенцыі, і перш за ўсё дзекабрысты Аляксандр Бястужаў і Кандраціў Рылееў, якія ўслед за Міцкевічам называлі «сябрам», «выдатным хлопцам» і Францішка Малеўскага.

Бываючы разам з Міцкевічам у літаратурных салонах Масквы і Пецябургга, Малеўскі меў магчымасць блізка пазнаёміцца з усімі тымі рускімі славуцасцямі, з якімі сышоўся і яго сябар. Прычым высокая адукаванасць і эрудыцыя Малеўскага, глыбокае веданне ім сусветнай літаратуры гэтак жа прыцягвалі да яго маскоўскіх і пецябургскіх сяброў, як і да Міцкевіча.

Шчырыя сяброўскія стасункі звязвалі Малеўскага з Пушкіным. Засталося нямала сведчанняў іх сустрэч і сяброўства. Многія з іх адзначаны ў кнізе Л. А. Чарэўскага «Пушкін и его окружение» (Л., 1988, с. 248–249). Цікавыя звесткі пра сустрэчы з Пушкіным ёсць у дзённіку самога Малеўскага – яны апублікаваны ў 58-м томе «Літаратурнага наследства» (с. 263–268). Дакладна, хоць і скупа расказала пра сустрэчы прадстаўнікоў рускай інтэлігенцыі ў доме Марыі Шыманаўскай яе дачка Гелена, якая потым стала жонкай Францішка Малеўскага. Вось адзін з яе запісаў: «Перад палуднем прыйшлі да нас п. Малеўскі, кн. Вяземскі і п. Пушкін. П. Пушкін прынёс альбом, у якім зрабіў запіс. Разам з гэтымі панамі мы паехалі на Васільеўскі востраў, дзе жыве мастак Ваньковіч. Там мы глядзелі партрэты Міцкевіча

і Пушкіна, што прызначаліся для выстаўкі ў Варшаве. Абодва вельмі падобныя. Адтуль мы паехалі да мастака Арлоўскага...»

У студзені 1832 года адгулялі вяселле Францішка Малеўскага і Гелены Шыманаўскай. Яны сталі мужам і жонкай. Праз колькі часу малодшую сястру Гелены – Цэліну ўзяў замуж Адам Міцкевіч, вяселле было ў Парыжы. Сябры-філаматы сталі такім чынам шваграмі. У Малеўскіх нарадзіліся дзеці: Адам, Марыя (яна пазней стала жонкай Міцкевічавага сына Уладзіслава), Юзаф і Ян. Ці не ў гонар сваіх сяброў-філаматаў даў Малеўскі ім такія імёны – Міцкевіча, Яжоўскага, Чачота, а таксама Марыі Верашчакі?

Нягледзячы на тое што з 1829 года Міцкевіч і Малеўскі былі назаўсёды разлучаны, яны тым не менш да канца засталіся сябрамі. У цяжкія для Міцкевіча часы бяздомнага эмігранцкага жыцця Малеўскі пасылаў яму грошы, памагаў чым толькі мог. Амаль адзіным сродкам зносін паміж сябрамі была пошта. Іх багатай перапіскай, здаецца, у нас яшчэ ніхто не цікавіўся.

Памёр Францішак Малеўскі 10 красавіка 1870 года ў Пецярбургу.

Пра літаратурную творчасць Францішка Малеўскага мы няшмат можам сёння сказаць, бо яна нікім не даследавалася. Да таго ж ён і не прэтэндаваў на ролю літаратара. І ўсё ж, з ранняй маладосці выбраўшы сваёй прафесіяй правазнаўства, Малеўскі меў таксама літаратурныя здольнасці. Меў і зрэдчас праяўляў іх. Вядома выказванне пра яго рускага паэта князя Вяземскага. Калі Міцкевіч з Малеўскім ад'язджалі з Масквы ў Пецярбург, ён у рэкамендацыйным пісьме да Васілія Жукоўскага, просячы па-братэрску прыняць іх там, пісаў: «Рэкамендую табе Міцкевіча... Ён – цудоўная паэзія, таварыш яго Малеўскі – цудоўная проза...» Што меў на ўвазе Вяземскі, застаецца, па сутнасці, загадкай. Бо апрача нешматлікіх вядомых артыкулаў у перыёдыцы, турэмнага дзённіка, які вёў Малеўскі, калі яго арыштавалі ў 1823 годзе ў Берліне, і пазнейшых дзённікаў, нічога з яго празаічных твораў нам пакуль што не вядома. Зрэшты, не вядома таму, што Францішак Малеўскі звычайна ніколі не падпісваўся пад сваімі публікацыямі, хоць іх, як сведчаць сучаснікі, было

нямала. Друкаваўся ён спачатку ў віленскіх перыядычных выданнях, а потым у розных маскоўскіх і пецяўбургскіх – на польскай і на рускай мовах. Вось радкі з пісьма Францішка Малеўскага сваім сёстрам яшчэ з 1825 года: «Ці атрымлівае хто-небудзь у вас «Телеграф» («Московский телеграф». – К. Ц.), рускі часопіс; там часам друкуюцца ананімна мае артыкулы і Адамавы».

У 1830 годзе Францішак Малеўскі з дапамогай сябра-філарэта Мікалая Маліноўскага пачаў выдаваць газету на польскай мове «Tygodnik Petersburski», прызначаную галоўным чынам чытачам Беларусі, Літвы і часткова Украіны. Тут сярод розных звестак з Расіі і ўсяго свету друкаваліся паведамленні з родных мясцін, гістарычныя, этнаграфічныя матэрыялы, літаратурныя творы пераважна з «заходніх губерняў». Ці не самымі актыўнымі аўтарамі былі раскіданыя па свеце сябры – філаматы і філарэты, якіх аб'яднала газета. Сярод іх – Юзаф Кавалеўскі, які расказваў пра свае падарожжы па Азіі, Алесь Ходзька (паведамленні з падарожжа ў Персію), член філарэцкага Благітнага саюза Юльян Корсак і іншыя аўтары, многія з якіх друкаваліся ананімна. Шмат публікацый было ў газеце самога Францішка Малеўскага, толькі без подпісу.

Францішак Малеўскі, як і ўсе філаматы і філарэты, з вялікай пашанай ставіўся да фальклору, да мовы свайго беларускага народа, што таксама праявілася ў «Tygodniku Petersburskim». Гартаючы тых вельмі нешматлікія нумары газеты, якія захоўваюцца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, я нечакана натрапіў на даволі цікавую ў гэтых адносінах публікацыю ў нумары 95 за 1835 год. Гэта агляд кнігі, якая выйшла ў той час на беларускай мове і называлася «Кароткі зборнік хрысціянскай навукі для сялян, якія размаўляюць на руска-польскай мове». Безыменны аўтар агляду гэтай кнігі, выказваючы сваё задавальненне з прычыны яе выхаду,значаў: «Першы раз здараецца нам бачыць кнігу, напісаную на гаворцы, на якой размаўляе просты народ у Літве і Беларусі. Гэта – малавядомая частка роднай нашай мовы, якая распаўсюджана на шырокай прасторы зямлі і якая сведчыць пра рускае паходжанне яе жыхароў. Гаворку гэтую

правільнай называць не польска-рускай, а беларускай...» Далей аўтар агляду змяшчае свой кароткі слоўнічак, дзе параўноўвае чатыры рады слоў: рускія, словы з «Літоўскага Статута», беларускія з жывой гаворкі, польскія. У канцы публікуецца «для цікаўных» адна рэлігійная беларуская песня з той кнігі: «О мой Божа! Веру табе...», у якой гучыць вельмі чыстая беларуская мова. Думаецца, аўтарам гэтага агляду беларускай кнігі быў не хто іншы, як сам Францішак Малеўскі: толькі ён як юрыст і збіральнік юрыдычных помнікаў Беларусі мог так добра ведаць «Статут Вялікага Княства Літоўскага», яго мову.

У час інтэнсіўнай працы па зборы і ўкладанні юрыдычных помнікаў свайго краю ў ведамстве М. М. Спяранскага Францішак Малеўскі не мог поўнасьцю аддавацца тыднёвіку, таму ён перадаў газету свайму сябру Юзафу Пшэцлаўскаму. Але як аўтар ён і далей выступаў на яе старонках, зноў-такі ананімна.

Паколькі асноўныя творы Францішка Малеўскага не выяўлены – не «расшыфраваны» яго публікацыі і не вывучаны архіў (а ў ім можа быць шмат цікавага), то пра ягоныя літаратурныя магчымасці, стыль і спосаб мыслення могуць даць хоць нейкае ўяўленне старонкі «Турэмнага дзённіка», апублікаванага ў зборніку ўспамінаў і матэрыялаў «З філарэцкага свету», які выдаў у 1924 годзе на польскай мове ў Варшаве Генрык Масціцкі, а таксама вытрымкі з «Геаграфічнага апісання».

ЮЗАФ КАВАЛЕЎСКИ

У Беларускай Савецкай Энцыклапедыі пра Юзафа (там – Восіпа Міхайлавіча) Кавалеўскага паведамляецца як пра «рускага вучонага», «заснавальніка манголазнаўства ў Расіі». І ні слова пра яго беларускасьць. Хіба толькі месца нараджэння пазначана беларускае – Гродна, ды зноў жа прыблізнае, няправільнае, бо нарадзіўся ён не ў самім горадзе, а ў Гродзенскай губерні, у Вялікай Бераставіцы (28 снежня 1800, паводле новага стылю – 9 студзеня 1801 г.). Што ж, нічога тут дзіўнага няма – пра сваіх славурых людзей мы звычайна даведваемся ад суседзяў, перапісваючы звесткі пра іх то з рускіх, то з польскіх кніг, часта вельмі недакладныя, тэндэнцыйныя. Таму, хто ведае біяграфію Кавалеўскага, дзіўнавата ўсё ж чытаць у энцыклапедыях – «рускі вучоны»: беларускі шляхціц, студэнт-філакат, які вельмі актыўна выступаў супраць «маскалёў», заваёўнікаў яго зямлі, сам, выходзіць, стаў «маскалём». «Укачалі», як кажа руская прымаўка, сіўку-бурку. Хоць, мусіць, не зусім.

Паходзіў Юзаф Кавалеўскі з немажоннай сям’і. Бацька яго – Міхал Кавалеўскі – быў уніяцкім ксяндзом, што таксама, відаць, нешта кажа пра яго беларускія повязі.

Вучыўся Юзаф у Свіслацкай гімназіі, той самай, праз горан якой прайшлі нямала славурых людзей Беларусі. Пасля яе сканчэння ён паступіў у 1817 годзе на факультэт літаратуры і вызваленых навук Віленскага ўніверсітэта. Там ён захапіўся класічнай філалогіяй, шчыра ўзяўся за вывучэнне антычнай літаратуры.

Ва ўніверсітэце Юзаф Кавалеўскі адразу трапіў у кола найбольш таленавітых і актыўных студэнтаў, пасябраваў з Адамам

Міцкевічам, Тамашам Занам, Янам Чачотам, Францішкам Малёўскім і іншымі цікавымі маладымі людзьмі, якія і прынялі яго ў арганізаванае імі Таварыства філаматаў. У адрозненне ад старэйшага за яго Юзафа Яжоўскага сябры назвалі Кавалеўскага «маладым (ці малым) Юзафам». Гэта ён, Кавалеўскі, пад імем Юзаф стаў потым адным з герояў Міцкевічавых «Дзядоў».

Скончыўшы ў 1820 годзе ўніверсітэт са ступенню кандыдата філасофіі, ён пачаў выкладаць лацінскую і польскую мовы ў Віленскай гімназіі. Адначасова працягваў сваю даследчыцкую працу ў галіне старажытнай літаратуры.

Як і ўсе іншыя філаматы, ён і пасля сканчэння вучобы ва ўніверсітэце не парываў са сваім згуртаваннем, браў актыўны ўдзел у дзейнасці Таварыства.

З узнікненнем у 1820 годзе Таварыства філарэтаў Юзаф Кавалеўскі адразу запісаўся ў гэту арганізацыю, стаў членам і адным з кіраўнікоў яе Благітнага (літаратурнага) саюза.

Адным з галоўных клопатаў Юзафа Кавалеўскага, як, зрэшты, і ўсіх філаматаў, – была асвета народа, дабро роднай «Літвы». На навуковых пасяджэннях Таварыства ён актыўна выступаў за арганізацыю вывучэння стану асветы, за пошукі сродкаў для таго, каб даць магчымасць набыць хоць бы пачатковую адукацыю дзецям бедных бацькоў.

Шмат энергіі аддаваў Юзаф Кавалеўскі стварэнню перыядычнага выдання, пра якое марылі філаматы. Удзельнічаючы ў філамацкай дыскусіі пра характар гэтага выдання, Кавалеўскі даводзіў, што адной з галоўных задач часопіса зноў жа «павінна быць павышэнне ўзроўню асветы ў грамадстве», а гэта б прычынілася да «выхавання любові да айчыны».

Калі было выкрыта Таварыства філарэтаў, Юзафа Кавалеўскага арыштоўваюць разам з сябрамі і саджаюць за турэмныя краты. У час доўгага следства ён адбываў зняволенне разам з Адамам Міцкевічам і іншымі сябрамі ў базальянскім кляштары.

Згодна з царскім прысудам Юзафа Кавалеўскага, а таксама паэтаў-філарэтаў Фелікса Кулакоўскага (яшчэ аднаго з герояў Міцкевічавых «Дзядоў») і Яна Вернікоўскага як здатных філола-

гаў выслалі ў Казань, у тамтэйшы ўніверсітэт, каб яны вивучалі там усходнія мовы – «на благо России».

Даставілі гэтых «палітычных злачынцаў» у Казань 25 снежня 1824 года. Спачатку іх пасялілі ў інспектара студэнтаў Казанскага ўніверсітэта, якому даручана было ўладамі ажыццявіць «строжайшый за ними надзор». Амаль год яны знаходзіліся на становішчы «казённакоштных» студэнтаў, таму не хапала грошай на самае неабходнае. Памагала маральная падтрымка сяброў, якія наладзілі з імі перапіску. Гэтакі ж выгнаннік Адам Міцкевіч, даведаўшыся пра іх бядоты, як мог суцяшаў у пісьмах сяброў, імкнуўся ім хоць чым-небудзь памагчы. «Што ж рабіць? – пісаў ён Юзафу Кавалеўскаму ў снежні 1826 года з Масквы. – Не трэба падаць духам, і ты, мой Юзак, нягледзячы на тое, што ў апошнім пісьме было вельмі многа кіслага гумару, спадзяюся, ізноў падбздэрыўся і, аддаўшыся на ласку Богу, цярпліва чакаеш новага накіравання. Хачу папярэдзіць цябе, каб ты не надта ўлягаў да працы, бо гэта можа адбіцца на здароўі; лепш, па-нашаму, гадзінку люлькай падыміць, над шахматамі пасядзеццэ ці пагаманіць. Цікаваць мяне падрабязнасці пра твой татарскі слоўнік. Ці вядомы табе стары татарска-рускі слоўнік, здаецца, у Казані выдадзены, які я тут бачыў? Граматыку Сасі можаш трымаць, колькі табе трэба; хаця яна не мая, але я здолею апраўдацца перад яе гаспадаром. Можа, прышлю яшчэ які ўсходні падарунак...»

З пісьма відаць, што Кавалеўскі дзяліўся з сябрамі ўсімі сваімі турботамі. У Казанскім універсітэце ён узяўся за вивучэнне ўсходніх моваў. За адзін год беларускі выгнаннік авалодаў татарскай мовай, на якой мог самастойна чытаць татарскія кнігі, літаратурныя помнікі. Ён пачаў таксама збіраць матэрыялы для яе слоўніка. Адначасова вивучаў Кавалеўскі арабскую і персідскую мовы. Цяжкасці былі ў тым, што не ставала падручнікаў, слоўнікаў, увогуле кніг на ўсіх гэтых мовах. Таму Кавалеўскі прасіў падмогі ў сяброў. Як відаць з прыведзеных радкоў пісьма, адзін з іх, Адам Міцкевіч, блізка да сэрца прыняў яго просьбу, прыслаў яму патрэбныя кнігі, сярод якіх асабліва прыдалася маладому арыенталісту «Граматыка арабскай мовы» французскага ўсходазнаўца Сільвестра дэ Сасі.

Але дапытлівы Юзаф Кавалеўскі не абмяжоўваўся вывучэннем усходніх моў. Яго зацікавіла таксама гісторыя ўсходніх народаў, іх паходжанне. Асабліва захапіўся беларус Кавалеўскі гісторыяй казанскіх татар, пачаў пісаць гісторыю Казанскага ханства. Збіраючы матэрыялы, ён наведваў разам з Феліксам Кулакоўскім Булгары, многія навакольныя вёскі і сёлы з татарскім насельніцтвам.

У 1826 годзе адбыліся падзеі, якія палепшылі становішча і агульную атмасферу ў Казанскім універсітэце: быў зняты з пасады куратара Казанскай навучальнай акругі царскі служак М. Л. Магніцкі, які душыў усё жывое ва ўніверсітэце, з падазронасцю ставіўся да ўсякіх творчых пачынанняў, тым больш з боку такіх «неблагонадежных», як Кавалеўскі і яго сябры. Цяпер куратарам стаў М. Н. Мусін-Пушкін, які садзейнічаў паляпшэнню навучальнага працэсу ва ўніверсітэце, пашырэнню тут арыенталістыкі. Ён з ахвотай падтрымаў важныя пачынанні і задумы славутага рускага матэматыка Мікалая Іванавіча Лабачэўскага, які з мая 1827 года стаў рэктарам Казанскага ўніверсітэта.

Пры Лабачэўскім Казанскі ўніверсітэт стаў адным з сусветных цэнтраў арыенталістыкі. Тут, акрамя іншых, была створана і мангольская кафедра. Але для нармальнай яе работы не ставала спецыялістаў-манголазнаўцаў, не было падручнікаў мангольскай мовы, адпаведных слоўнікаў. І ўзяць усяго гэтага не было дзе – ніхто ў свеце па-сур'ёзнаму манголазнаўствам яшчэ не займаўся, калі не лічыць асобных аматараў. Трэба было пачынаць амаль з нуля.

На радзе ўніверсітэта Лабачэўскі прапанаваў паслаць для вывучэння мангольскай мовы ва Усходнюю Сібір, у Бурацію, насельніцтва якой размаўляла на адным з адгалінаванняў мангольскай мовы, лепшых знаўцаў усходніх моў. Жэрабя выпала на Кавалеўскага і студэнта-выпускніка Аляксандра Папова.

І вось 26 мая 1828 года пачалося цяжкое, поўнае нягод і разам з тым вельмі цікавых уражанняў падарожжа Кавалеўскага і Папова ў Азію, у далёкае Забайкалле. Падарожжа было разлічана на цэлыя чатыры гады. Перад ад'ездам Кавалеўскаму ўручылі ад імя куратара Казанскай навучальнай акругі Мусіна-

Пушкіна пісьмо (яго рыхтаваў Лабачэўскі), у якім выказвалася пажаданне на дарогу: «Я ўпэўнены, што Вы будзеце прыкладаць усе намаганні, каб апраўдаць выбар мой, шчыра зоймецеся набыццём патрэбных прафесару мангольскай мовы звестак. Урад чакае, што Вы будзеце добрым і падрыхтаваным выкладчыкам яе, але вучоная рада, звыш таго, жадае бачыць у Вашай асобе дакладнага і глыбокага даследчыка мала яшчэ вядомай мовы, гісторыі і старажытнасцяў манголаў». Ехалі пасланцы Казанскага ўніверсітэта праз Перм, Екацярынбург, Цюмень, Табольск, Барабінскі стэп, Калывань, Томск, Краснаярск. Дарога была нялёгкай. Сібірскія рэкі, што разліліся вясной, яшчэ не ўвайшлі ў свае берагі. Часта павозка гразла ў балоце. У дарозе Кавалеўскі, згодна з інструкцыяй, вёў дзённік назіранняў, пасылаў ва ўніверсітэт справаздачы пра здабытыя звесткі з галіны мовы, этнаграфіі, гісторыі, фальклору, сучаснага жыцця насельнікаў Сібіры.

Праз два месяцы падарожнікі прыехалі ў Іркуцк, на месца іх жыхарства, «базу». Пасяліўшыся ў Іркуцкай гімназіі, яны неадкладна ўзяліся за вывучэнне мангольскай мовы. Навучаннем займаўся выдатны яе знаўца, штатны перакладчык канцэлярыі іркуцкага губернатара А. В. Ігумнаў, чалавек перадавых поглядаў.

Здольны мовазнаўца Юзаф Кавалеўскі праз лічаныя месяцы авалодаў асновамі мангольскай мовы, пачаў самастойна чытаць мангольскія рукапісы і летапісы, нават перакладаць іх. Сярод іншых матэрыялаў ён пераклаў на рускую мову мангольскія і бурацкія народныя казкі, паданні і песні з запісаў Ігумнава. Потым не без дапамогі Ігумнава і Папова ўзяўся за пераклад адной з мангольскіх версій народнага эпасу пра Гэсэр-хана. Гэта быў першы пераклад славутага твора на рускую мову.

Каб авалодаць жывой мангольскай мовай, Кавалеўскі з Паповым наладжвалі працяглыя экспедыцыі з Іркуцка ў Забайкалле, туды, дзе жылі манголамоўныя народы. У пачатку 1829 года яны пабывалі ў Манголіі, наведалі яе сталіцу – горад Урге (пазнейшы Улан-Батар). Пасля месячнага вандравання па Манголіі выправіліся ў падарожжа па Бураціі. Наведалі Верхнеудзінск (Улан-Удэ). Адсюль скіравалі да Гусінага возера, пабывалі ў далінах

рэк Селянга і Цемнік, пазнаёміліся з жыццём так званых селянскіх буратаў, сярод якіх жылі каля месяца. Тут яны пачулі і запісалі нямала цікавых народных песень, казак, паданняў. Далей падарожнікі падаліся ў бок Яблынавага хрыбта, да Нерчынскай акругі. Папоў у дарозе захварэў, і Кавалеўскі далей прабіраўся адзін. Усё лета ён правёў сярод буратаў Чыноя і Халока, а таксама з ляснымі і стэпавымі эвенкамі (тунгусамі). Дзённікавыя запісы і справаздачы Кавалеўскага з гэтых мясцін былі скупыя, лаканічныя, але дакладныя: «За Яблынавым хрыбтом зямля пакатая да ўсходу. З поўначы, схаваная за доўгім ланцугом гор, яна на дзіва ўрадлівая. Паветра – цудоўнае. Тут надзвычай багатыя травы, якія кормяць вялізныя чароды жывёлы; тут ёсць дубровы, яблыні, арэхі, у рэках – ракі, у далінах і ў гарах сустракаюцца такія расліны, якіх дарэмна будзеш шукаць на ўсёй прасторы ад Урала да Каменнага пояса. Словам, гэтая крайна зусім не падобная на нашу».

Да глыбокай восені падарожнічаў Кавалеўскі па гарах і далінах Забайкалля. Адсюль ён ізноў вяртаўся на сваю «базу» – у Іркуцк, дзе правёў зіму 1829–1830 гадоў, апрацоўваючы сабраныя ім багатыя матэрыялы, пасылаючы свае нататкі ў «Казанский вестник», у «Tygodnik Petersburski» і іншыя выданні, якія з ахвотаю публікавалі цікавыя паведамленні з далёкага Забайкалля, пра побыт, звычаі, рэлігію, фальклор буратаў, пра незвычайную прыроду краю.

У канцы лета 1830 года Юзаф Кавалеўскі ў складзе духоўнай місіі быў накіраваны ў Пекін. Спачатку члены місіі спыніліся на шэсць дзён ва Урзе. Потым рушылі далей праз пустыню Гобі. А за ёю ўсталі горныя хрыбты Гобі, на пераадоленне якіх спатрэбіўся не адзін месяц. У лістападзе падарожнікі дасягнулі каменнага вала Вялікай кітайскай сцяны, ступілі на зямлю непазнанага і загадкавага Кітая. «Пераехаўшы гэты вал, – занатоўваў у сваім дзённіку Кавалеўскі, – убачылі мы іншы свет. Пасля пустой Манголіі як прыемна было глядзець на працавітых кітайскіх сялян!»

Праз нейкі час прадстаўнікі місіі былі ў сталіцы Кітая – Пекіне, які зрабіў вялікае ўражанне на Кавалеўскага сваёй непа-

добнасцю на еўрапейскія гарады. У Пекіне Кавалеўскі пражыў каля года. За гэты час ён шмат цікавага даведаўся пра жыццё, звычаі кітайцаў, пра іх гісторыю і шматвекавую культуру. З захапленнем выказваў ён свае ўражанні ад бачанага і пачутага ў дзённіках і нататках: «Няма чаго казаць, Кітай, які славіцца сваёй старажытнасцю, вялікай колькасцю насельніцтва і адукаванасцю, які пазбягае стасункаў з іншаземцамі і мае сваю асаблівую мову і літаратуру, адметны характар, звычаі і прывычкі, – краіна цікавая, вартая ўвагі вока Еўропы».

Старанна занатоўваючы ўсе важнейшыя звесткі пра Кітай і яго народы, усё ж асаблівую ўвагу звяртаў Кавалеўскі на мову, вывучэннем якой займаўся ўвесь час. Ён нават адрозніваў дыялекты, запісваў усе цікавыя словы і выразы розных этнічных груп мангольскага народа. «Я лічыў сябе шчаслівым, – пісаў ён свайму калегу ў Казань, – калі, пачаставаўшыся кубкам цёмнацаглянага чаю ці вярблюджага малака ў стэпавых жыхароў, я ехаў з новым словам, песняй ці звесткай. Мангол чым багаты, тым і рады!»

З Кітая Юзаф Кавалеўскі вярнуўся багатым чалавекам: ён дасканалы вывучыў мангольскую мову, ведаў яе гаворкі. Акрамя таго, ён вёз для бібліятэкі ўніверсітэта ў Казані сапраўдныя скарбы: мноства кніг, слоўнікаў, рукапісаў на мангольскай, тыбецкай, кітайскай і маньчжурскай мовах, а таксама на санскрыце. А яшчэ Кавалеўскі набыў для Казанскага ўніверсітэта вялікую калекцыю карцін, у якіх наглядна расказвалася пра гісторыю і сучаснае жыццё Кітая, прадметы побыту, манеты і іншыя матэрыялы. Увесь гэты побытак і сёння ўпрыгожвае экспазіцыю этнаграфічнага музея пры Казанскім універсітэце.

Але галоўным клопатам Кавалеўскага было складанне слоўніка мангольскай мовы. Таму ён папрасіўся ва ўніверсітэцкіх улад застацца яшчэ на год у Сібіры, дзе працягваў папаўняць свае запісныя кніжкі скарбамі мангольскай мовы. Апануты па-бурацку, не зважаючы на холад і голад, Кавалеўскі прабіраўся праз горы і стэпы да людзей, ён аб'ехаў шматлікія паселішчы і стаянкі манголамоўных насельнікаў Забайкалля, запісваючы словы і выразы з іх вуснаў. «Колькі месяцаў я змушаны быў спаць

на мёрзлай зямлі, занесенай снегам, сярод вярблюдаў і аленяў! – пісаў ён сябрам у Пецярбург. – Ды ці магчыма на кавалку тонкай паперы пералічыць усе мае прыгоды, сумныя і вясёлыя?»

Трапіўшы ў Сібір, філаMAT-выгнаннік, вядома ж, не мог не пашукаць спосабу ўбачыцца са сваімі віленскімі сябрамі і таварышамі па няшчасці Міхалам Рукевічам і Ануфрыем Петрашкевічам, якіх доля закінула на пакуты ў гэты край сіверных вятроў і вечнай мерзлаты. Пра хвалюючую сустрэчу з імі, вядома ж, расказваць, тым больш у друку, было нельга. Але сведчанні пра сустрэчы Кавалеўскага з дарагімі сябрамі ўсё ж засталіся. Напрыклад, яго запісныя кніжкі, дзе пакінулі свае аўтографы вядомыя на ўвесь свет дзекабрысты С. П. Трубяцкой, С. Г. Валконскі, Я. П. Абаленскі, В. Л. Давыдаў і іншыя, з якімі разам адбываў пакаранне Міхал Рукевіч. З Ануфрыем Петрашкевічам сустрэўся «малады Юзаф», калі вяртаўся ў Казань са свайго вялікага падарожжа праз Табольск, дзе той адбываў пакаранне. Аж некалькі дзён сябры правялі разам. Не трэба казаць, якая гэта была радасць для абодвух.

Амаль пяць гадоў доўжыліся вандроўкі Кавалеўскага па Сібіры, Бураціі, Манголіі і Кітаі. Вясной 1833 года ён разам з Паповым быў ужо ў Казані.

Абодвух падарожнікаў адразу па прыездзе выклікалі ў Пецярбург, у Акадэмію навук, дзе яны зрабілі падрабязную справаздачу пра пяцігадовую экспедыцыю ў Азію і паспяхова здалі экзамен на сваю навуковую годнасць. Дарэчы, каб прыехаць у сталіцу, Кавалеўскаму трэба было атрымаць дазвол самога цара. Мікалай I дазвол даў, але асобага паліцэйскага нагляду з яго ўсё ж не зняў.

У Пецярбургу Кавалеўскі сустрэўся яшчэ з адным сваім сябрам-філаматам Францішкам Малеўскім, з якім не пераставаў перапісвацца, у тыднёвік якога пасылаў свае ўражанні аб падарожжы ў Азію. Тут сустрэлі сябры і сумную вестку пра смерць філарэта і папличніка Кавалеўскага па Казанскім універсітэце незабыўнага Фелікса Кулакоўскага.

Акадэмік Шмідт, якому даручылі праверыць падрыхтаванасць Кавалеўскага, адразу ўбачыў у яго асобе неардынарнага

вучонага, які валодаў глыбокімі ведамі ў галіне манголазнаўства. У Казанскім універсітэце Кавалеўскаму даручылі ўзначаліць мангольскую кафедру.

Там вучоны пачаў упершыню ў Еўропе выкладаць мангольскую мову. Адначасова ўзяўся за складанне адпаведных падручнікаў. І вось у 1835 годзе беларус Кавалеўскі напісаў і апублікаваў першую сістэматызаваную «Краткую грамматику монгольского книжного языка», потым – у 1836–1837 гадах – двухтамовую «Мангольскую хрестаматию», якая дала добрае ўяўленне пра мангольскую літаратуру. За гэтую хрестаматию Расійская акадэмія навук узнагародзіла Кавалеўскага поўнай Дзямідаўскай прэміяй, вельмі ганаровай у вучоным свеце, а таксама выбрала яго сваім членам-карэспандэнтам.

Вялікім дасягненнем у манголазнаўстве стаў трохтамавы «Монгольско-русско-французский словарь» Кавалеўскага, што выйшаў у Казані ў 1844–1849 гадах і не страціў свайго значэння да сённяшніх дзён. У 1933 годзе ён быў перавыдадзены ў Шанхаі. Гэты слоўнік таксама адзначыла Акадэмія навук поўнай Дзямідаўскай прэміяй. Акрамя таго, прызнанне вучонага свету атрымалі такія працы Кавалеўскага, як «Сравнительная грамматика монголо-тюркско-финская», «Опыт монгольской семантики», «Опыт монгольского корнеслова» і многія іншыя.

Адначасова Кавалеўскі бесперапынна вывучаў гісторыю і літаратуру народаў Азіі. Ён напісаў «Гісторыю манголаў» у двух тамах, «Гісторыю мангольскай літаратуры» ў трох тамах. Праўда, абедзве гэтыя вельмі сур'ёзныя і грунтоўныя працы не былі апублікаваны. Друкаваліся ў розных выданнях толькі асобныя артыкулы на гэтыя тэмы.

У 1847 годзе Юзаф Кавалеўскі быў выбраны ардынарным акадэмікам Расійскай акадэміі навук. Але калі спіс з імёнамі новых акадэмікаў трапіў у рукі Мікалаю I, цар выкрасліў Кавалеўскага са спіса: не забылася філамацкае мінулае вучонага.

Нямала зрабіў Юзаф Кавалеўскі і ў арганізацыі вучэбнага працэсу ў Казанскім універсітэце. Звыш дваццаці гадоў быў ён сакратаром выдавецкага камітэта «Ученых записок Казанского университета», старшынёй якога з'яўляўся Лабачэўскі. Некалькі

гадоў працаваў Кавалеўскі выбарным дэканам гісторыка-філалагічнага факультэта, а ў 1855 годзе стаў рэктарам Казанскага ўніверсітэта. Як выдатнага спецыяліста-манголазнаўца яго запрашалі і ў Пецябургскі ўніверсітэт весці там адпаведны курс лекцый. Але Кавалеўскі адмовіўся. У пісьме да Ануфрыя Петрашкевіча ён прызнаваўся: «Не зважаючы на ўсе пажаданні міністэрства, я прыняў рашэнне застацца ў Казані і свае косяі аддаць той зямлі, дзе правёў 30 лепшых незваротных гадоў».

Але ў пачатку 1860 года ў Казанскім універсітэце ўзніклі антыўрадавыя выступленні студэнтаў. За гэта Юзафа Кавалеўскага знялі з пасады рэктара і зусім звольнілі з універсітэта. Пражыўшы яшчэ два гады ў Казані на пенсіі, ён не мог сядзець без працы і намерыўся вярнуцца ў горад свайго студэнцкага юнацтва – Вільню, куды акурат прыехаў з сібірскай ссылкі і сябар-філамат Ануфрый Петрашкевіч. Але ў родным універсітэце яму, відавочна, не знайшлося месца, і ён даў згоду на пісьмовую прапанову Варшаўскага ўніверсітэта заняць пасаду прафесара кафедры ўсеагульнай гісторыі. Там Юзаф Кавалеўскі працаваў да самай смерці. Памёр ён, прыйшоўшы на чарговую лекцыю ва ўніверсітэт. Здарылася гэта 9 кастрычніка 1878 года.

Была ў прафесара Кавалеўскага і сям'я. Ажаніўся ён пасля свайго азіяцкага падарожжа з рускай дзяўчынай Аннай Сакаловай. У іх нарадзілася трое сыноў, адзін з якіх памёр у дзяцінстве, і дачка. Старэйшы сын – Мікалай Кавалеўскі – захапіўся медыцынай, вывучыўся на лекара, з часам стаў прафесарам і, нарэшце, рэктарам Казанскага ўніверсітэта. Ён вядомы ў навуцы як рускі фізіёлаг, працы якога высока цанілі такія славетныя рускія вучоныя, як І. М. Сечанаў, І. П. Паўлаў, М. Я. Уведзенскі. Другі сын – Павел – праславіўся як рускі мастак-баталіст, быў прафесарам Акадэміі прыгожых мастацтваў у Пецябургу.

Як літаратар Юзаф Кавалеўскі праявіў сябе яшчэ ў студэнцкія гады перакладамі твораў антычнай літаратуры. Ён актыўна выступаў на пасяджэннях Таварыства філаматаў з дакладамі па тэорыі літаратуры, з разглядам твораў сяброў-паэтаў. Ян Чачот у пісьме да Адама Міцкевіча, гаворачы пра свае баллады, паведамляў, што адна з іх – «Бекеш», выстаўленая «на крытычныя штыкі маладога Юзафа, атрымала добрага чосу».

Талент Кавалеўскага як апавядальніка-дакументаліста выдатна раскрыўся ў дарожных нарысах і нататках. Мова яго твораў лаканічная і разам з тым эмацыянальная. У Кавалеўскага не знойдзеш доўгіх, абязжараных спецыфічнымі навуковымі тэрмінамі апісанняў, як часта бывае ў працах вучонага люду. Чытаюцца яны лёгка, з неаслабнай цікавасцю.

Праўда, да нас дайшла толькі маленькая частка літаратурнай спадчыны Кавалеўскага. Пераважная большасць яго твораў і навуковых прац, прывезеных у Варшаву, дзе вучоны рыхтаваў іх да друку, безваротна загінула ў час паўстання 1863 года. А было гэта так. З акна дома, дзе жыў Кавалеўскі, адзін з паўстанцаў выстраліў у высокага царскага начальніка Берга. У адказ на гэта ўвесь дом аддалі на рабаванне салдатам. Усё, што здалася ім непатрэбным, яны выносілі на вуліцу і палілі. У тым агні і згарэлі рукапісы Кавалеўскага – плён шматгадовай руплівай працы. Сярод іх былі і яго дарожныя дзённікі, пісьмы, іншыя матэрыялы. Дарэчы, тады ж прапалі і пісьмы Яна Чачота. Пра гэта пісаў сам Кавалеўскі 27 сакавіка 1872 года В. В. Грыгор’еву: «Я з 1827 года вёў... перапіску з маім старым сябрам Янам Чачотам, які ў час 7-гадовага знаходжання ў Арэнбургскім краі кожны тыдзень адараў мяне доўгімі пісьмамі, дзе было мноства звестак пра таямнічыя курганы, пра мясцовыя паданні, часта з пісьмовымі дакументамі, што знаходзіў ён у прыватных асоб. І гэтая папка пісем, каля 2000 лістоў, у час разгрому маёй маёмасці ў Варшаве прапала без вестак. Цяжка, цяжка пра гэта пісаць».

Разам з тым многа напісанага Юзафам Кавалеўскім засталася ў рукапісах і распылена па розных архівах. Многія з іх трапілі ў сталіцу яго роднага краю – Вільню. Напрыклад, частка вялікай бібліятэкі Юзафа Кавалеўскага з рукапісамі на рускай, мангольскай, тыбецкай, французскай і польскай мовах, а таксама на санскрыце была перададзена пасля яго смерці ў Віленскую публічную бібліятэку. Многія з рукапісаў вучонага захоўваюцца ў Рукапісным адзеле Віленскага ўніверсітэта, адкуль і пачынаў ён свой шлях у вялікую навуку. Уся гэтая багатая спадчына славу тага беларуса-манголазнаўца яшчэ чакае свайго руплівага даследчыка.

ІГНАТ ДАМЭЙКА

25 студзеня 1889 года ў сталіцы далёкай паўднёваамерыканскай краіны Чылі Сант'яга амаль адначасова зазванілі званы ўсіх касцёлаў. Трывожныя, пералівістыя гукі запоўнілі ўсе вуліцы і завулкі горада. Людзі кідалі свае заняткі і спяшаліся да цэнтральнага пляца сталіцы. Яны ўжо ведалі: там пачыналася цырымонія пахавання вялікага грамадзяніна Чылі Ігната Дамэйкі, вестка пра смерць якога хутка разляцелася ва ўсе канцы краіны.

Калі на шырокім пляцы перад урадавым палацам сабралася мора людзей, каля ўстаноўленай там труны з целама славутага вучонага выступіў сам прэзідэнт рэспублікі Бальмакеда, які нагадаў пра вялікія заслугі памерлага перад краінай і аб'явіў аб наданні Ігнату Дамэйку звання нацыянальнага героя Чылі.

Але не толькі сярод чылійцаў заслужыў высокую пашану Ігнат Дамэйка. Сваё імя праславіў ён яшчэ задоўга да прыезду ў Чылі як адзін з актывістаў вядомага віленскага згуртавання моладзі – Таварыства філаматаў і як удзельнік Лістападаўскага паўстання 1830–1831 гадоў на Беларусі і ў Польшчы.

Нездарма геній сусветнай літаратуры Адам Міцкевіч зрабіў Ігната Дамэйку адным з персанажаў славутай паэмы «Дзяды». Яго ж вобраз вывеў паэт і ў другім сваім шэдэўры – паэме «Пан Тадэвуш».

Калі б падрабязна расказаць пра пакручастую долю Ігната Дамэйкі, пра ўсе яго шляхі-дарогі, пра неверагодныя падзеі жыцця, атрымаўся б сапраўдны прыгодніцкі раман.

У гэтым жа эсэ мы паспрабуем паказаць хаця б галоўныя вехі на жыццёвым шляху славутага вучонага, прасочым, як узышоў ён на вяршыню славы.

Нарадзіўся Ігнат Дамэйка 31 ліпеня 1802 года ў родавай ся-дзібе Медзвядка паблізу Міра Наваградскага павета (цяпер – Карэліцкі раён Гродзенскай вобласці). У сем гадоў малы Ігнась страціў бацьку, Іпаліта Дамэйку, старшыню Наваградскага земскага суда. Маці – Караліна з дому Анцутаў – засталася пасля яго смерці з трыма сынамі і дзвюма дочкамі. На дапамогу ёй прыйшлі Іпалітавы браты. Адзін з іх, гаспадарлівы Ігнат Дамэйка, які меў агранамічную адукацыю, узяў на выхаванне свайго малага цёзку да сябе ў маёнтак Жыбуртоўшчына ў Лідскім павеце, за 12 вёрст ад паштовай станцыі Наваельня. Дзядзька прывучаў малага Ігнася гаспадарыць на зямлі. А другі дзядзька – Юзаф, які атрымаў асвету ў Германіі, у славутай фрайбургскай Горнай акадэміі і меў у сваім доме немалую калекцыю мінералаў і прыродазнаўчых кніг, хацеў зацікавіць пляменніка канкрэтнымі навукамі, і ў першую чаргу сваёй любімай мінералогіяй, рамантычнай прафесіяй геолога. Дзеля гэтага ён адвёз Ігнася ў Шчучын, у піярскую школу, дзе шмат увагі надавалася прыродазнаўчым навукам, бо школьную праграму склаў тут былы яе выкладчык – вядомы мінералог і батанік Станіслаў Баніфацый Юндзіл. У школе меўся неблагі мінералагічны музей, багатая бібліятэка. Вучні былі пад апекай гувернёраў, ці «дырэктараў». Такім «дырэктарам» для Ігнася стаўся будучы паэт-філамат Ануфрый Петрашкевіч, дарэчы, таксама схільны да прыродазнаўства. Добры ўплыў меў на Іgnата Дамэйку і адзін з выкладчыкаў школы ксёндз-піяр Калясанты Львовіч, які таксама трапіў у героі Міцкевічавых «Дзядоў».

Чатырнаццаць гадоў было Ігнату Дамэйку, калі ён скончыў Шчучынскую піярскую школу і запісаўся ў студэнты Віленскага ўніверсітэта, на фізіка-матэматычны факультэт, дзе ўзяўся шчыра вывучаць выбраныя ім навукі: біялогію, хімію, матэматыку. Адначасова наведваў лекцыі прафесараў літаратуры і гісторыі.

У 1821 годзе маці Іgnата Дамэйкі атрымлівае ў спадчыну маёнтак свайго брата Станіслава Анцуты Сачыўкі каля Крашына (радзімы Паўлюка Багрыма) з усёй рухомасцю. Гаспадаром маёнтка яна хацела бачыць свайго сына Ігнася. Хлопец, вядома ж, не раз прыязджаў з Вільні ў Сачыўкі, памагаў мацеры гаспадарыць, але назаўсёды пакінуць вучобу не змог.

Праз які год універсітэт быў скончаны. Ігнат Дамэйка атрымаў ступень магістра філасофіі. Але прагны да ведаў юнак не спяшаўся развітвацца з універсітэтам. Яму хацелася глыбей засвоіць гісторыю, літаратуру, мовы. Ён ужо добра ведаў французскую і англійскую мовы, вывучаў яшчэ нямецкую і латынь. Хацелася таксама пазнаёміцца з гісторыяй архітэктуры, з геадэзіяй. Акрамя таго, затрымлівалі хлопца ва ўніверсітэце ў Вільні і абавязкі ў Таварыстве філаматаў, куды яго ахвотна прынялі старэйшыя сябры, відаць, не без падтрымкі былога «дырэктара» Ануфрыя Петрашкевіча.

Прыходзіла пара ўладкоўвацца Ігнату Дамэйку на работу. Вядома, маладога хлопца вабіў да сябе горад, дзе ён мог знайсці як спецыяліст някепскую пасаду. Але перамагла «агітацыя» дзядзькі Ігната заняцца гаспадаркай на вёсцы. Паколькі ў Сачыўках, дзе жыла маці, гаспадарыў цяпер сястрын муж, Ігнату Дамэйку аддавалі ў валоданне маёнтак Заполле ў Лідскім павеце. Дваццацігадовы Жэгота, як называлі сябры Ігната Дамэйку, з цікавасцю і маладым запалам узяўся за гаспадаранне, зрабіўся нават вядомым «ва ўсёй Літве аканомам», як адзначана ў III частцы «Дзядоў» Адама Міцкевіча.

Калі пачалося следства па справе філарэтаў і філаматаў, следчая камісія даведалася і пра ўдзел Ігната Дамэйкі ў тайным згуртаванні моладзі. У лістападзе 1823 года маладога гаспадара Заполля арыштоўваюць, дастаўляюць у Вільню і кідаюць у сцены базыльянскага кляштара, дзе яго з вялікай прыхільнасцю і спагадай сустрэлі, як расказваецца ў «Дзядках», сябры па нядолі (праўда, з мастацкіх меркаванняў Міцкевіч перанёс гэтую сустрэчу на Каляды).

Каля паўгода давялося марнавацца маладому земляробу ў непрытульных, халодных кляштарных сценах, задавальняцца далёка не раскошным турэмным пайком. Толькі вясной наступнага года яго разам з большасцю сяброў выпусцілі на сонечнае святло. Пазбегнуць высылкі ў «адаленыя губерні Расіі» дапамаглі Жэготу ўплывовыя дзядзькі. Улады пакуль што задаволіліся толькі высылкай «змоўшчыка» на вёску, у яго ж Заполле, — пад нагляд паліцыі і без права ўладкавання на дзяржаўную службу,

пакуль не будзе дадзены на гэта «дазвол яго цэсарэвічаўскай вялікасці вялікага князя Канстанціна», як адзначалася ў прыгаворы.

У сваім Заполлі пад неаслабным паліцэйскім вокам прагаспадарыў Ігнат Дамэйка цэлых шэсць гадоў. Не вядома, колькі б яшчэ доўжылася гэтая, хай і не пакутлівая, ссылка, калі б не паўстанне 1830–1831 гадоў. Пачуўшы пра яго, Дамэйка пры першай жа магчымасці ўцякае з дому і становіцца ў шэрагі змагароў за вызваленне Айчыны ад маскоўскага «прылучэння». Змагаўся ён у войску генерала Хлапоўскага.

Пасля разгрому паўстання ўцалелыя яго ўдзельнікі падаюцца ў сталіцу Саксоніі Дрэздэн, які даў ім часовы прытулак перад ад'ездам далей на Захад. У Дрэздэне Ігнат Дамэйка сустраўся з віленскімі сябрамі Антоніем Эдвардам Адынцом і Адамам Міцкевічам. Адсюль разам з Міцкевічам, з якім яшчэ больш зблізіла яго цяпер агульная эмігранцкая доля, у канцы ліпеня 1832 года ён едзе ў Парыж – сапраўдную сталіцу польскай эміграцыі.

Жыў там Дамэйка з Міцкевічам у адным з недарагіх гатэляў, потым сябры знайшлі прыватныя кватэры. У Парыжы сустракае Жэгота і свайго стрыечнага брата Уладзіслава Лясковіча, такога ж паўстанца-выгнанніка, які раней прыехаў у Парыж і пасяліўся ў яго ваколіцы.

У французскай сталіцы Ігнат Дамэйка актыўна ўключаецца ў грамадскае жыццё эміграцыі. Даведаўшыся, што тут неўзабаве пасля разгрому Лістападаўскага паўстання, а канкрэтна 10 снежня 1831 года, утварылася Таварыства літоўскае і рускіх зямель, ён зноў жа разам з Адамам Міцкевічам – абодва ж «літвіны» – запісваецца ў гэтае згуртаванне і бярэ ў ім самы чынны ўдзел. Мэтай таварыства, як зазначалася ў статуте, было стварэнне гісторыі Лістападаўскага паўстання на Беларусі, Літве і Валыні і наогул вывучэнне мінуўшчыны і «статыстыкі» гэтых зямель. Сваімі працамі таварыства хацела паказаць сусветнай грамадскасці, што насельніцтва былога Вялікага Княства Літоўскага было і застаецца «адным з народаў Еўропы, які быў прыгожай палавінай Рэчы Паспалітай польскай». Ігнат Дамэйка склаў цэлую праграму работы таварыства, скарыстаўшы пры гэтым, вядома, свой філамацкі вопыт. Дарэчы, дзейнасць парыжскага аб'яднання

«літвінаў», якое ў цэнтр сваёй увагі ставіла ў першую чаргу Беларусь, ніхто ў нас яшчэ не вывучаў, і ў архівах Парыжа, дзе, пэўна, аселі яго матэрыялы, нас могуць чакаць цікавыя адкрыцці.

Не мінаў Ігнат Дамэйка і іншых грамадскіх згуртаванняў эміграцыі, напрыклад Таварыства навуковай дапамогі – Літаратурнага аб'яднання, што потым ператварылася ў Гісторыка-літаратурнае таварыства.

Дзейны і неспакойны па натуре Дамэйка заняўся ў Парыжы таксама падрыхтоўкай да друку і выдання прац і мастацкіх твораў сваіх сяброў. Яго паслугамі карысталіся, напрыклад, Іаахім Лялевель, Багдан Залескі. Асабліва адчувальную падтрымку і дапамогу «любага Жэготы» атрымліваў Адам Міцкевіч. Калі паэт засеў за напісанне свайго самага буйнога і значнага твора «Пан Тадэвуш», Дамэйка быў у гэтай тытанічнай працы незаменны памочнік і кансультант. Як добры знаўца роднай яму і паэту Наваградчыны, ён падаваў для Міцкевіча шмат важных звестак з яе гісторыі, прыроды, памагаў узнавіць у памяці постаці яе адметных людзей, што сталі вобразамі паэтычнай эпопеі. Ды і патрэбныя словы часам памагаў знайсці сябру. Гэта ж перш за ўсё яго, Дамэйку, меў на ўвазе Міцкевіч, калі ў адным з лістоў расказваў, як пісалася паэма: «І сябры тады памагалі сваімі расказамі, і для песні мне кідалі слова за словам».

Яму, Ігнату Дамэйку, даручыў паэт і перапісанне паэмы для друку (машынкі ж тады не было) з адзінага, не надта каб і чытэльнага арыгінала. Гэта была немалая праца – перапісаць начыста агромністы па сваім памеры твор.

Ігнат Дамэйка не толькі быў у некаторай ступені саўдзельнікам у напісанні паэмы, але і дзякуючы асобным рысам свайго характару стаў правобразам аднаго з галоўных герояў твора – Яцака Сапліцы, якому аўтар меркаваў спачатку і імя даць – Жэгота. Нават усю паэму паэт меўся назваць Дамэйкавым імем – «Жэгота», паставіўшы ў цэнтр увагі яго вобраз – прадстаўніка дробнай шляхты, носьбіта свабодалюбівых ідэй.

Парыж, гэты важны цэнтр еўрапейскай культуры, у пару знаходжання ў ім Ігната Дамэйкі перажываў росквіт прыроднага даснаўства. І гэта ў поўнай меры скарыстоўвае наш «літоўскі»

прыродазнавец, мінералог. З прагнасцю слухае ён лекцыі славытых вучоных Францыі, наведваючы такія асяродкі навукі, як Каллеж дэ Франс і Сарбона, а таксама незраўнаны парыжскі Батанічны сад. Каб удасканаліць свае веды ў выбранай мінералогіі, Ігнат Дамэйка паступае ў Горную школу, зноў садзіцца на студэнцкую лаву. За тры гады ён прайшоў увесь курс навучання, закончыўшы школу ў 1837 годзе з вялікім багажом ведаў і дыпламам спецыяліста ў руках.

На пастаянную працу Дамэйку запрашаюць у Эльзас, дзе ён знайшоў багатыя паклады жалезнай руды. Яму даручаюць арганізацыю выплаўкі жалеза, за што абяцаюць добрыя заробкі, але перспектыва звязць сваё жыццё з прамысловасцю ў чужой краіне не надта цешыць вольналюбівлага «літвіна». Яго ўсё больш прыгнятала безвыходнасць, бессэнсоўнасць жыцця.

Ды якраз у гэты час, час роздуму і сумненняў, Ігнат Дамэйка атрымаў з Парыжа ліст ад свайго сябра Адама Міцкевіча, ліст, што стаў паваротным у яго жыцці: «Мілы Жэгота! Я вельмі рады, што ты нарэшце знайшоў сваю руду... Але ці ведаеш ты, што цябе чакаюць амерыканскія капальні? Быў якраз сёння ў мяне паляк Ястжэмскі, які сустракаўся з французам Дзюфрэно. Хто такі гэты Дзюфрэно, я не ведаю. Але ён сказаў, што ёсць для цябе месца ў Чылі, дзе ты станеш прафесарам хіміі і металургіі, дадуць табе грошы на дарогу і зарплату тры тысячы даляраў. Ястжэмскі кажа, што гэта будзе 15 тысяч франкаў. Выезд у кастрычніку. Так што пішы Дзюфрэно і даведвайся пра падрабязнасці».

Ігнат Дамэйка вельмі ўзрадаваўся лісту сябра. «Я ажыў, – пісаў ён потым у сваіх нататках. – Ажылі і мае дзіцячыя мары пра далёкія вандраванні. Нядоўга думаючы, я напісаў, што згодны».

Што ж да Адама Міцкевіча, то хоць ён і знайшоў гэтае месца для сябра, сам быў вельмі засмучаны расстаннем з ім. «Я ў смутку, – пісаў ён Г. Кайсевичу 29 студзеня 1838 года, – бо трачу Дамэйку, старога і праверанага сябра. Бог ведае, калі яго яшчэ ўбачу».

Міцкевічава трывога была не дарэмная: сябрам ужо ніколі не давялося сустрацца. Хвалюючым было і само развітанне Дамэйкі ў доме Міцкевічаў, куды ён завітаў перад ад'ездам. Маленькая Адамава дачка Марыня, як заўсёды, папрасілася Дамэйку

на рукі – яна не ведала, што добры «Дамака» сёння гушкае яе апошні раз.

І вось перад вачыма – бясконца марская прастрань. Магутныя пеністыя хвалі, нібы тую шчэпку, падхапілі і пачалі гайдаць не такі ўжо і надзейны акіянскі брыг «Спэй», што выйшаў 9 лютага 1838 года з Лондана і ўзяў курс на Канарскія астравы, каб скіраваць потым праз Атлантычны акіян да берагоў Паўднёвай Амерыкі. Згодна з пагадненнем, Ігнат Дамэйка павінен быў працаваць у Чылі не меней чым пяць гадоў.

Праз два месяцы нясцерпнай гойданкі на акіянскіх хвалях і яшчэ больш працяглага падарожжа праз горы ды цясніны Паўднёвай Амерыкі Ігнат Дамэйка 3 чэрвеня таго ж года – якраз на Сёмуху – нарэшце быў на месцы свайго прызначэння, у невялікім прыморскім горадзе Какімба, асяродку горнай прамысловасці Чылі.

Сваё ўражанне аб далёкай краіне апісаў Ігнат Дамэйка ў кнізе «Мае падарожжы»: «Мусіць, няма краю, які быў бы такі не падобны на наш, як гэты край, дзе мне давялося асталявацца пасля вайны, парыжскага шуму і далёкага падарожжа. Відаць толькі скалы, пустыні і мора. Ні лясоў, ні шырокіх палёў, дзе зелянее збажына, ні такіх, як у нас, лугоў, ні вёсак. Увесь гарызонт заслонены з усходу Кардыльерамі, вострымі грабянямі гор, колер якіх увесь час – ад усходу да заходу сонца – мяняецца. Часцей за ўсё ён палавы, шаравы, калі-нікалі агняна-чырвоны, што пераходзіць у залацісты і пурпуровы. Прыгожа адбіваюцца на блакітным фоне адвечныя горныя льды. На захадзе ж шырока раскінулася бясконцае мора, звычайна пацягнутае раніцай лёгкаю смугою, пеністае пры беразе, вечарам жа асветлена фасфарычнымі хвалямі...»

Чылійскія ўлады запрасілі Дамэйку недарэмна. Пасля вызвалення Чылі ад каланіяльнай залежнасці ад Іспаніі і ўстанаўлення тут рэспубліканскага ладу адкрыўся шырокі прастор для развіцця гаспадаркі краіны. Неабходна было выкарыстаць багатыя, але пакуль яшчэ не асвоеныя прыродныя рэсурсы. Тут патрэбны былі спецыялісты. Задача вучонага-мінералага, горнага інжынера Ігната Дамэйкі была такая – падрыхтаваць спецыялістаў

па вывучэнні і выкарыстанні прыродных багаццяў Чылі, стварыць адпаведную навуковую базу. Сваю задачу Ігнат Дамэйка выканаў належным чынам. Ён адкрыў школу па падрыхтоўцы патрэбных спецыялістаў, арганізаваў лабараторыю, дзе рабіліся хімічныя аналізы руд. Пачынаць на новым месцы было нялёгка. Да таго ж, на пачатку стварала цяжкасці няведанне іспанскай мовы. Але настойліваць і працавітаць дапамаглі пераадолець усе перашкоды. За тры месяцы І. Дамэйка авалодаў іспанскай мовай і мог свабодна весці курс лекцый у сваёй школе.

У час канікул няўрымслівы Жэгота наладжвае працяглыя экспедыцыі па вывучэнні Чылі, ён цярпліва пераадольвае напаленыя сонцам пяскі пустыняў, прадзіраецца праз непраходныя зараснікі нечэпаных пушчаў, пераплывае на шчуплых мясцовых чоўнах бурныя горныя рэкі, месіць густую багну забалочаных нізін, карабкаецца па гарах, імкнучыся дайсці да самых непрыступных вяршынь, куды нават не ступала нага карэннага чылійца. Вось як сам Дамэйка ў лісце Міцкевічу ад 20 красавіка 1840 года апісвае свае падарожжы: «Мой дарагі Адаме! Праз два дні пасля таго, як я паслаў табе ліст (дня 27 студзеня), я быў ужо ў пустыні. У вялікім, з гваюкільскай саломы капелюшы, у белым з чырвонымі палосамі плашчы (понча), з вострымі шпорамі прабіраюся я на поўнач акіянскім узбярэжжам, адводзячы вочы ад гарачага пяску то ў бок блакітнага мора, то на шаравыя, з тысячай зменлівых адценняў Кардыльеры. За мной едзе ў пунсовым плашчы мой слуга (мосо) з мядзяным тварам, паганяючы наўючаную муліцу і двух – для падмены – коней».

У сваіх падарожжах па Чылі Ігнат Дамэйка цікавіцца не толькі карыснымі выкапнямі ды мінераламі гэтай горнай краіны, яе прыроднымі багаццямі, але і жыццём насельнікаў, побытам рабочых на капальнях і асабліва карэнным насельніцтвам Паўднёвай Амерыкі – індзейцамі, іх традыцыйнай культурай.

У снежні 1844 года беларускі выгнаннік наладжвае заманлівае для яго падарожжа на поўдзень Чылі – у краіну свабодалюбівых індзейцаў-араўканцаў, якія трыста гадоў адстойвалі сваю незалежнасць, можна змагаючыся з іспанскімі канкістадораўмі. Вывучае іх гісторыю, побыт і ўсё занатоўвае на паперы.

Незаўважна прыйшоў час, калі заканчваўся тэрмін працы Ігната Дамэйкі ў Какімба. Вучоны мог цяпер спакойна варочацца дадому. Але ж дарога на радзіму ўсё яшчэ была перакрыта: тамашнія ўлады не надта чакалі змоўшчыка-філамата і паўстанца. Да таго ж, у час падарожжа ў Араўканію згарэла з такой цяжкасцю створаная ім лабараторыя і дом з багатай калекцыяй мінералаў. Трэба было аднаўляць страчанае, а таксама даследаваць сабраныя ў апошніх падарожжах мінералы і іншыя матэрыялы. І Ігнат Дамэйка яшчэ на нейкі час мусіў застацца за акіянам.

У 1846 годзе вучоны ўжо цвёрда наважыў вярнуцца ў Еўропу, бліжэй да радзімы. Але чылійскія ўлады прасілі папрацаваць яшчэ на карысць маладой рэспублікі. Дамэйка ізноў адклаў свой ад'езд. Тым больш што яго перавялі ў сталіцу краіны Сант'яга, дзе прапанавалі пасаду прафесара хіміі і мінералогіі нядаўна адкрытага тут універсітэта. Праз нейкі час Дамэйка ўжо ўзначаліў кафедру хіміі, стаў членам універсітэцкай рады. Вучоны ізноў па вушы ўлазіць у педагагічную і навуковую працу. Захоплены ёю, Дамэйка не абмяжоўваецца кабінетнымі сценамі, яго ўвесь час цягне ў горы вывучаць прыроду Чылі. Вось пачуў ён пра вываржэнне ў Андах вулкана, і адразу кідае ўсё, наладжвае туды экспедыцыю – гэта ж столькі там цікавага для геолога! «Я першы з смертных, – расказвае ён у лісце сябрам, – вывучыў новы вулкан на Кэро Азуль. Цэлымі днямі хадзіў я па агромністай сальфатары, дыхаючы дымам ад згарання серы і скачучы з каменя на камень, як алень. Ніякая рака, ні ручай не маглі затрымаць мяне ў вандроўцы, а ад майго малатка ўсе трыццаць дзён разлягаліся горы».

Але як бы ні захапляла Ігната Дамэйку праца, ён ні на хвіліну не пакідаў думаць пра вяртанне на радзіму. У Какімба была добрая магчымасць ажаніцца, займаець, як усе людзі, сям'ю. Ды выгнаннік ведаў, што жаніцьба магла б стаць непераадольнай перашкодай для вяртання, і ён адмовіўся ад свайго намеру. І ўсё ж жыццё мацнейшае за чалавечыя планы. Усе карты змяшала Ігнату Дамэйку чароўная маладая паненка Энрыкета дэ Сатамаер, якая прычаравала прафесара. І вось саракашасцігадовы Жэгота 7 ліпеня 1850 года бярэ шлюб з пятнаццацігадовай чылійкай.

К гэтаму часу ў Дамэйкі быў раскошны дом з садам на ўскраіне Сант’яга. Гадаванец Медзвядкі, віленскі філамаат і запольскі гаспадар цяпер з каранямі пачаў урастаць у паўднёваамерыканскую зямлю.

Яшчэ раней сябры папракалі Іgnата Дамэйку за тое, што ён быццам пачаў забывацца пра родны край, рабіцца чужаком. На гэта беларускі выгнаннік даваў такі адказ: «Вядома ж, перарадзіцца я ніколі не здолею і спадзяюся на Бога, што я – ці ў Кардыльерах, ці ў Панарах – усё роўна памру літвінам...»

Іgnат Дамэйка і цяпер, калі ўжо моцна звязаўся з чылійскай зямлёй, калі прыняў чылійскае грамадзянства, калі адно за адным пайшлі ў сям’і дзеці, не пакідае надзеі вярнуцца на радзіму. Вось словы з ліста да Адама Міцкевіча ад 12 студзеня 1854 года: «Калі б была магчымасць вярнуцца і паслужыць яшчэ, хоць на старасці год, свайму краю, то не ўседзеў бы, не ўседзеў бы тут, хоць я даўно ўжо стаў грамадзянінам гэтай краіны, уладальнікам маёнтка і бацькам...»

Чорным для Іgnата Дамэйкі і сям’і стаў снежань 1870 года: нечакана памерла жонка. На руках у яго засталася трое дзяцей: пятнаццацігадовая дачка Аніта і два меншыя хлопцы – Гернан і Казімір. Не паспеў Дамэйка як след ачуныць ад смерці жонкі, як новая цяжкая вестка выбіла яго з каляіны: памёр дома родны брат Казімір. «Калі прачытаў, што яго ўжо няма, то ў мяне як бы што абарвалася ў сэрцы, – скардзіцца ён Лясковічу ў лісце ад 22 верасня 1872 года. – Па хвіліне ўспомнілася мне, калі былі мы дзецьмі. Два мае браты, больш жывога характару, не любілі сядзець дома, рыхтаваліся да вандраванняў па свеце, да далёкіх гарадоў, марылі пра прыгодніцкае жыццё, а з мяне смяяліся, што я ні аб чым іншым не думаю, як толькі пра гаспадарку, пра дом і суседзяў, і называлі мяне запечнікам. І вось – яны спакойна памерлі дома, можа, на тым самым ложку, што і бацька, а дзе я складу свае косці, аднаму Богу вядома».

Шмат было перажыванняў тады ў Дамэйкі. Ды раптам у змрочных хмарах няшчасцяў бліснуў і прамень святла. З далёкай радзімы прынеслі яму ліст ад пляменніка – Казіміравага сына Леана, які вярнуўся з Сібіры, дзе адбываў пакаранне за ўдзел

у паўстанні 1863 года. У сваім лісце сын дарагога брата выказаў намер прыехаць да яго, пакінутага ўсімі Ігната Дамэйкі, сюды, у Чылі, пагасціць. Гэтую нечаканую сустрэчу з першым пасля многіх гадоў адзіноты родным чалавекам, якога, праўда, і ў вочы не бачыў, Дамэйка чакаў з радасцю і нецярпліваасцю. Сустрэча з пляменнікам не толькі дала палёжку душы выгнанніка, але і спрычынілася да новых змен у жыцці Дамэйкавай сям'і. Леан, які прабыў у гасцях каля месяца, з усім сваім маладым запалам закахаўся ў гожую дзядзькаву дачку Аніту. Аніта таксама ўпадабала хлопца. Пачалася гаворка пра шлюб. Як ні шкада было Дамэйку, але мусіў ён аддаць дачку замуж за пляменніка, які спецыяльна прыехаў яшчэ раз па яе і звёз туды, на радзіму, у «Літву», у тую самую Жыбуртоўшчыну, дзе некалі прайшло маленства яе выгнанніка бацькі.

Услед за дачкой ізноў пачаў парывацца туды і сам Дамэйка: цяпер жа, здаецца, сам Бог клікаў яго на радзіму. Аднак ён апынуўся ўжо ў становішчы чалавека, які заграз у дрыгве: толькі здолеў выцягнуць з багны адну нагу, як яшчэ болей загразла другая. Другой «нагой» для Дамэйкі была яго заглыбленасць у працу. На карысць новай для яго радзімы, з якой зрадніўся душой, вучоны аддаваў усе свае здольнасці. Кідаць усё – азначала зноў адрываць нешта дарагое ад сэрца.

Ігната Дамэйку можна зразумець: на гэты час ён стаў вельмі паважаным чалавекам у Чылі, якая многім была яму абавязана. Перш за ўсё тым, што беларускі выгнаннік, які ад прафесара і загадчыка кафедры даслужыўся да рэктара чылійскага ўніверсітэта, рэарганізаваў усю сістэму навучання ў гэтай паўднёваамерыканскай краіне, у тым ліку і ў самім універсітэце. За ўзор узяў ён сістэму адукацыі на сваёй радзіме, сістэму, якую праводзіў у жыццё Віленскі ўніверсітэт, асяродак навучальнай акругі. Рэформа дазволіла прывабіць да навукі лепшыя інтэлектуальныя сілы Чылі, пашырыць асвету ў краі. Ігнат Дамэйка сам пісаў і падручнікі для школ па прыродазнаўчых навук. Ён стварыў у Чылі музей мінералагічных, петраграфічных і палеанталагічных матэрыялаў, заснаваў фізічны кабінет, хімічную і горную лабараторыю, арганізаваў бібліятэку прыродазнаўства. Вялікія

заслугі Ігната Дамэйкі і як вучонага – даследчыка чылійскіх прыродных багаццяў. Ён адкрыў тут багатыя паклады золата, серабра, медзі, каменнага вугалю, салетры, арганізаваў іх здабычу. Вучоны сабраў і апісаў мноства новых, не вядомых навуцы мінералаў, раслін, акамянеласцяў, метэарытаў. А яшчэ ён адшукаў у гарах крыніцы чыстай вады, правёў адтуль у Сант’яга водаправод, поўнасьцю вырашыўшы праблему водазабеспячэння чылійскай сталіцы. У адным з афіцыйных чылійскіх друкаваных выданняў зазначалася ў 1893 годзе: «Хоць не адзін пан Дамэйка даследаваў і выкладаў у Чылі прыродазнаўчыя навукі, але ніхто не зрабіў гэтак многа для іх прагрэсу і развіцця, як ён».

Толькі ў 1884 годзе, вызваліўшыся нарэшце ад напружанай працы ва ўніверсітэце, ад пасады рэктара, на якую выбіраўся аж чатыры разы запар, змог васьмідзесяцідвухгадовы выгнаннік ажыццявіць сваю неадступную мару – убачыць родную зямлю. Пра гэтую радасную, хаця і вельмі цяжкую вандроўку праз самы вялікі акіян Ігнат Дамэйка паспеў падрабязна расказаць у кнізе «Мае падарожжы».

На радзіме Ігнат Дамэйка прабыў чатыры гады. Жыў у сям’і дачкі ў памятнай з дзяцінства Жыбуртоўшчыне. Але і тут не сядзеў на месцы. Ён здолеў з’ездзіць у Італію, Турцыю, Палесціну, Егіпет. За час яго знаходжання на радзіме Дамэйкавы сыны набылі патрэбную еўрапейскую адукацыю: Казімір скончыў тую ж самую, што і бацька, Горную школу ў Парыжы і меўся заняць бацькава месца на кафедры ва ўніверсітэце ў Сант’яга; Гернан жа займеў дыплом аб сканчэнні ў Рыме духоўнай семінарыі і таксама хацеў служыць на радзіме сваёй маткі.

Разам з сынамі мусіў вярнуцца на другую сваю радзіму і састарэлы Ігнат Дамэйка. Перад ад’ездам нейкі час правёў ён у сям’і Уладзіслава Міцкевіча, сына вялікага паэта, свайго дарагога сябра. Садзячыся на параход, Ігнат Дамэйка паслаў Уладзіслававай жонцы Марыі ліст: «Меў я прыемнасьць правесці астатнія дні выключна з тваім мужам, а цяпер, праз пяцьдзсят гадоў пасля першага майго падарожжа, ізноў пускаюся ў мора. Буду вам пісаць, як пісаў да вашага бацькі, Адама. А калі ў які год не атрымаеце ліста, то не пытайцеся, ці жывы я».

Пасля студзеня 1889 года сям'я Міцкевічаў ужо не дачакалася ліста ад свайго сардэчнага сябра з далёкай Чылі: ён навекі застаўся ляжаць у зямлі сваёй новай радзімы.

Памяць пра Ігната Дамэйку святая ўшаноўваецца ў далёкай паўднёваамерыканскай краіне. Калі хто з землякоў-беларусаў трапіць у Чылі, ён, відаць, не праміне, каб хоць здалёку не зірнуць на велічны тысячакіламетровы горны хрыбет, які пазначаны на ўсіх картах як Кардыльеры Дамэйкі, каб не наведацца ў прыгожы і светлы горад Дамэйка ў зялёнай даліне каля падножжа гэтага горнага хрыбта і каб не спыніцца хоць на хвіліну ў невялікім зацішным порце на самым беразе Ціхага акіяна – Пуэрта-Дамэйка ці ў мястэчку Пуэбла-Дамэйка на вышыні 975 метраў над узроўнем мора. Усе гэтыя геаграфічныя мясціны названы ў гонар таленавітага і працалюбівага сына Беларускай зямлі. А ў сталіцы Чылі Сант'яга падарожнік абавязкова пастаіць і з пашанай схіліць голаў перад велічным помнікам славутаму беларусу і выбітым на граніце лаканічным надпісам на іспанскай мове – Грандэ Эдукдор, што па-нашаму азначае – Вялікі Асветнік.

Імем Ігната Дамэйкі названы вуліцы ў чылійскіх гарадах Антафагаста, Вальпараіса, Какімба, Кап'япа, Ла-Серэна, Пунта-Арэнас, Пуэрта-Наталес, Сант'яга, Тэмуко, Чаньяраль, а таксама на Галоўных могільках чылійскай сталіцы, дзе знаходзіцца сямейны маўзалеі Дамэйкаў. А яшчэ імя Дамэйкі носяць асобныя чылійскія навучальныя ўстановы, бібліятэкі, шахты, грамадскія аб'яднанні і нават заснаваны ў 1950 годзе ў Пуэбла-Дамэйка Саюз футбалістаў «Дамэйка».

Імя Ігната Дамэйкі ўвекавечыў і вучоны свет. У гонар славутага даследчыка названы адкрыты ім у чылійскіх гарах мінерал дамэйкіт, аманіт аманітэс дамэйканус, выкапнёвы слімак науцілюс дамэйкус, а таксама знойдзены і апісаны Дамэйкам від фіялкі – віёла дамэйкана.

Вялікі вучоны-прыродазнавец, як кожны можа пераканацца, не менш цікавы і як літаратар. І гэта нягледзячы на тое, што да літаратурнай творчасці Ігнат Дамэйка схільнасці ніколі не меў, пра што сам прызнаваўся. Тым не менш ён вельмі цікавіўся літа-

ратурай, сачыў за яе навінкамі, захапляўся творчасцю сяброў-філаматаў Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана, Ануфрыя Петрашкевіча і іншых таленавітых пісьменнікаў-землякоў.

Разам з тым, як выявілася, у самога вучонага таксама былі не абы-якія літаратурныя здольнасці. Ігнат Дамэйка нават пісаў часам – з нейкай канкрэтнай нагоды – вершы. У ягонай бібліятэцы захоўваўся, напрыклад, падручнік Ануфрыя Капчынскага, дзе малады Ігнат пакінуў такі надпіс:

Па гэтай кніжцы вучыўся Ігнат Дамэйка,
А пасля яго – браты калейкай.

Выдатна праявіліся літаратурныя здольнасці вучонага ў дарожных нарысах і мемуарах. Напісаныя ў розны час, нарысы Ігната Дамэйкі ў найбольш поўным выглядзе былі выдадзены ў Вроцлаве ў 1962–1963 гадах пад назвай «Мае падарожжы» і з падзагалоўкам «Успаміны выгнанніка» (кнігі 1–3).

Чытаеш гэтыя жывыя, непасрэдняы запісы вучонага-падарожніка і дзівішся яго пісьменніцкаму майстэрству, дзівоснаму ўменню маляваць словам убачанае і перажытае. З першага слова аўтар проста забірае ўвагу чытача і вядзе яго за сабой па тых жа, амаль двухсотгадовай даўнасці, дарогах, па якіх прайшоў ён ад сваёй Наваградчыны да самых недаступных вяршыняў Андаў.

Нарысы Ігната Дамэйкі асабліва цікавыя сваім багатым пазнавальным матэрыялам. Услед за аўтарам мы нібы акунаемся ў атмасферу пачатку 30-х гадоў XIX стагоддзя на Беларусі, часу вялікага грамадска-палітычнага ўздыху, звязанага з нацыянальна-вызваленчым рухам, з барацьбой перадавых грамадскіх колаў за аднаўленне федэратыўнай Рэчы Паспалітай, а ў яе рамках – Вялікага Княства Літоўскага. Актыўны ўдзельнік гэтага руху, а таксама Лістападаўскага паўстання, Ігнат Дамэйка малюе жывыя, непрыдуманія карціны вайны з царскім самаўладствам, з захопніцкай палітыкай Расійскай імперыі. Перад намі праходзяць усе этапы паўстання 1830–1831 гадоў – ад яго першых поспехаў да разгрому.

Апынуўшыся ў выніку гэтага разгрому ў эміграцыі, спачатку ў Дрэздэне, а потым у Парыжы, Ігнат Дамэйка праўдзіва пака-

звае настроі эмігрантаў, былых удзельнікаў паўстання, няскоранасць іх духу, расказвае пра іх патрыятычную дзейнасць за межамі сваёй краіны.

Нельга не захапляцца незвычайнай дапытлівасцю Ігната Дамэйкі, прагай пазнання свету, рамантычнай адданасцю падарожжам. Толькі сапраўды адважны і мужны чалавек мог пусціцца ў паўгадавую дарогу з Парыжа ў нязведаныя краі Паўднёвай Амерыкі.

А пра незвычайную працавітасць нашага земляка, пра настойлівасць у вывучэнні новай краіны, у асваенні і выкарыстанні яе багаццяў для добра чылійцаў няма чаго і казаць. Па сутнасці, ён паставіў эканоміку Чылі на ногі, узяў яе на самы высокі па тым часе ўзровень.

У нарысах выдатна праявіўся глыбокі дэмакратызм Ігната Дамэйкі. Гэта добра відаць па яго стаўленні да паўднёваамерыканскіх абарыгенаў – індзейцаў-араўканцаў.

Далёкая, амаль недасяжная для еўрапейцаў Араўканія не дарэмна вабіла Ігната Дамэйку. Нядаўняму змагару за вызваленне роднай Літвы, г. зн. Беларусі, ад расійскай тыраніі вельмі цікава было пазнаёміцца з мужным паўднёваамерыканскім народам, які ўсё яшчэ вёў непрыміруемую барацьбу з іспанскімі заваёўнікамі за сваю незалежнасць. У гэтай барацьбе беларускі паўстанец быў цалкам на баку араўканаў, з якімі ўдалося добра пазнаёміцца і якіх палюбіў за гасціннасць і ветлівасць, за шчырасць і непасрэднасць, за пачуццё нацыянальнай годнасці. Наш зямляк адкрыта крытыкуе чылійскі ўрад за імкненне сілай зброі падначаліць сабе гэты свабодалюбівы народ, які ўсімі сіламі абараняе родную зямлю ад чужынцаў, аберагае ад знішчэння сваю векавую культуру, свой жыццёвы лад. Адмятаючы байкі пра «дзікасць» насельнікаў дакалумбавай Амерыкі, беларус Ігнат Дамэйка з запальчывасцю заяўляе: «Індзейцы-араўканцы – не дзікі народ, я лічу іх больш цывілізаванымі, чым простыя чылійцы, што жывуць на сумежных тэрыторыях».

Ігнат Дамэйка ў сваіх нарысах не мінае ўсіх самых важных падзей, сведкам ці ўдзельнікам якіх ён быў. Прытым заўсёды

выказвае свой уласны погляд на іх, не хаваючы прынцыповай пазіцыі, заўсёды застаючыся самім сабой.

Асабліва хвалююць тыя старонкі нарысаў, дзе расказваецца пра сустрэчы Ігната Дамэйкі з роднай зямлёй пасля больш чым паўвекавага вандравання па свеце. Апісваючы прыезд на сваю радзіму Беларусь, якую ён па традыцыі называе Літвой, вучоны прызнаецца: «З кожным новым днём расло ў маім сэрцы нясцерпнае жаданне як найхутчэй убачыць наш родны дом у Літве, маю радню на шумных банкетах і вечарах, якія наладжваліся ў мой гонар (у Польшчы. – К. Ц.), бывалі моманты, калі я адчуваў, як шыбае мне ў скроні кроў пры думцы, што я буду хутка дома, што я яшчэ не здзейсніў мэту свайго падарожжа. Я ўсхопліваўся сярод ночы, глядзячы ў акно, ці днее, падлічваючы гадзіны».

Тугой беларускага выгнанніка па роднай зямлі, сыноўняй любоўю да страчанай Бацькаўшчыны пранізаны ўсе нарысы вучонага. Падарожнічаючы па далёкіх краінах, Ігнат Дамэйка ні на хвіліну не забывае, адкуль ён родам. У апісаннях краявідаў чужых, часта экзатычных зямель аўтар вельмі часта параўноўвае іх з роднымі мясцінамі, пра якія ўвесь час думае і пра якія сумуе. Пры гэтым у памяці натуральна ўсплываюць і назвы гэтых мясцін, а за імі і жывыя беларускія словы, якіх нямала можна напаткаць у польскамоўных творах аўтара. На гэтую асаблівасць мовы нарысаў Ігната Дамэйкі звярнула ўвагу і аўтарка ўступнага артыкула да польскага выдання «Маіх падарожжаў» Эльжбета Гелена Нясева, якая прывяла і прыклады беларусізмаў – «рэгіянальных выразаў». І тут няма нічога dziўнага: Ігнат Дамэйка змалку добра ведаў беларускую мову. Гэта зазначае і польскі даследчык Збігнеў Вуйцік у калектыўнай кнізе «Ян Чачот і Ігнат Дамэйка, сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча (Мінск, 1998): «Гісторыкі могуць спрачацца, кім ён быў: беларусам, літвінам ці палякам. Адно несумненна, што нарадзіўся на тэрыторыі, дзе галоўным этнічным элементам быў беларускі народ, і мовай гэтага народа ён карыстаўся. Не адзін раз пісаў пра сябе, што з'яўляецца літвінам. Гэта тэрмін абазначаў таго, хто паходзіў з абшараў былога Вялікага Княства Літоўскага – скарочана: з Літвы».

Жывучы ў далёкай Чылі, Ігнат Дамэйка не забыў роднай беларускай мовы. Пра гэта сведчыць тое, што ў сваіх нататках «Філарэты і філаматы» (гл.: Філаматы і філарэты. Мінск, 1998), напісаных у 1870 годзе, г. зн. праз 50 гадоў пасля выезду з Беларусі, ён амаль слова ў слова ўспомніў і прывёў тэкст беларускай песні Яна Чачота:

Ах, што ж мы вашэці скажам,
Простага сяла дзяўчата,
Якія ж песнячкі звязам:
У нас мысль небагата, у нас мысль небагата.

Але мы мыслім, як чуем,
Так табе заспяваем,
Так цябе павіншваем,
Няшчырасці не знаем, няшчырасці не знаем.

Будзь, як лісічка, здаровы,
Як конік, весел пры трудзе,
Нех твае пісма і мовы,
Як салавей, голас будзе, як салавей, голас будзе.

Кнігі Ігната Дамэйкі ў свой час атрымалі шырокі розгалас у свеце. Напрыклад, адзін з першых яго дарожных нарысаў, які першапачаткова называўся «Араўканія і яе жыхары», у перакладах на розныя мовы абышоў у XIX стагоддзі ўвесь зямны шар. Да сённяшняга дня ён быў не знаёмы хіба толькі адным землякам аўтара – беларусам, як, зрэшты, і ўсе іншыя дарожныя нарысы і шматлікія навуковыя працы Ігната Дамэйкі. Упершыню ў Беларусі «Мае падарожжы» вялікага асветніка былі выдадзены ў 2002 годзе ў серыі «Беларускі кнігазбор».

АЛЯКСАНДР ХОДЗЬКА

Блізкі сябар Адама Міцкевіча і Юльюша Славацкага, добры знаёмы Аляксандра Пушкіна, сын вядомага ў свой час пісьменніка Яна Ходзькі («Яна са Свіслачы»), паэт, усходазнавец і славіст Аляксандр Ходзька (Барэйка) нарадзіўся ў 1804 годзе ў родавым маёнтку ў Крывічах Вілейскага павета (цяпер Мінская вобласць). Вучыўся спачатку дома, а потым бацька аддаў яго на далейшую вучобу ў Вільню, пад апеку свайго знаёмца Тамаша Зана. У 1820 годзе Алесь (так звалі яго дамашнія і сябры) стаў студэнтам Віленскага ўніверсітэта, аддзялення літаратуры і вольных навук. Пазнаёміўшыся і пасябраваўшы з філаматамі, А. Ходзька запісваецца ў створанае імі Таварыства філарэтаў, уваходзіць у яго Блакітны саюз пад апеку Яна Чачота. Як і большасць членаў гэтага студэнцкага згуртавання, восенню 1823 года А. Ходзька быў кінуты ў базальянскія мury, у турэмнае зняволенне, адкуль яго выпусцілі разам з сябрамі вясной наступнага года, па заканчэнні следства.

Пасля ўніверсітэта Аляксандр Ходзька наважыў паехаць у Санкт-Пецярбург вывучаць персідскую і арабскую мовы ў Інстытуце арыенталістыкі пры азіяцкім дэпартаменце Міністэрства замежных спраў Расійскай імперыі. У сталіцы, відаць, не без дапамогі Адама Міцкевіча, ён збліжаецца з прадстаўнікамі рускай інтэлігенцыі – Аляксандрам Пушкіным, Васіліем Жукоўскім, князем Пятром Вяземскім. 14 мая 1829 года Аляксандр Ходзька праводзіў на параходзе з Пецярбургскай гавані да Кранштата Адама Міцкевіча, які назаўсёды пакідаў Расійскую імперыю, кіруючыся ў эміграцыю ў краіны Еўропы.

У 1830 годзе Аляксандра Ходзьку залічаюць на рускую дыпламатычную службу ў Персію (Іран), дзе ён стаў рускім консулам.

Дапытлівы, прагны да ведаў наш зямляк, вядома ж, не мог не скарыстаць такой нагоды для больш глыбокага вывучэння Персіі, яе звычайў, народнай творчасці, літаратуры і жывой персідскай мовы. Зацікавілі яго і іншыя народы, падпарадкаваныя Персіі, з якімі ён у час сваёй службы сутыкаўся, іх самабытная культура, мова, звычаі, гісторыя.

Звыш дзесяці гадоў праслужыў Ходзька ў Персіі і ў прылеглых да яе краінах. Выйшаўшы ў адстаўку, ён шмат падарожнічае па краінах Еўропы. Наведвае Грэцыю, Італію, Англію, Францыю. Нарэшце назаўсёды пасяляецца ў Парыжы. Тут ён зноў сыходзіцца з Адамам Міцкевічам, вельмі актыўна памагае яму выпускаць інтэрнацыянальную газету «Трыбуна народаў». У Парыжы Ходзька ажаніўся з зямлячкай Геленай Юндзіл. Колькі гадоў працаваў у Міністэрстве замежных спраў Францыі як спецыяліст-усходазнавец. Па просьбе шаха Ірана кіраваў таксама навучаннем у Парыжы іранскіх студэнтаў. Цэлых 26 гадоў (з 1857 па 1883 год) Аляксандр Ходзька чытаў курс лекцый па славянскай філалогіі і літаратуры ў Калеж дэ Франс, той курс, які перад гэтым вёў тут Адам Міцкевіч. У сваіх лекцыях асаблівую ўвагу звяртаў на народную творчасць славян. Памёр Ходзька ў 1891 годзе пад Парыжам, пахаваны ў Манмарансі.

За гэтай скупой біяграфічнай даведкай схавана вялікая «праца душы» паэта і вучонага. Вынікам яе быў даволі значны літаратурны і навуковы набытак.

Пачынаў Аляксандр Ходзька з паэзіі. У час вучобы ва ўніверсітэце яго вершы змяшчаліся ў розных віленскіх выданнях. Не пакідаў свайго захаплення паэзіяй Ходзька і ў Санкт-Пецярбургу. Тут у 1829 годзе ён выдаў кнігу паэзіі, якую прысвяціў Адаму Міцкевічу. У зборнік увайшлі яго вершы, балады, элегіі, напісаная паводле ўсходніх матываў паэма «Дэзар», пераклады з навагрэчаскай паэзіі. На зборнік Ходзькі адгукнулася сталічная «Літаратурная газета», якую выдаваў Дэльвіг пры ўдзеле Пушкіна, змясціўшы на сваіх старонках зычлівую рэцэнзію.

На вершы Аляксандра Ходзькі, напісаныя ў рамантычным стылі яшчэ ў Вільні, звярнуў увагу Адам Міцкевіч. Ужо ў той час прызнаны «арол» у паэзіі, у сваім вершы-імправізацыі «Аляксандру Ходзьку», які прачытаў сябрам у 1824 годзе ў турэмным зняволенні ў базыльянскіх мурах, прызнаваўся, што Алесь Ходзька, якога ён назваў «сокалам», быццам бы так добра «зразумеў тайну арлінага палёту», што яму зайздросціць нават сам «арол». Міцкевіч прарочыў яму вялікую будучыню, казаў, што Ходзька некалі сядзе на яго «троне».

Але гэтыя Міцкевічавы прароцтвы не спраўдзіліся. Захапіўшыся арыенталістыкай (усходазнаўствам), Аляксандр Ходзька неўзабаве заняўся паэзіяю.

На ніве ж усходазнаўства ён дасягнуў даволі значных поспехаў, стаў прызнаным аўтарытэтам.

Ужо першыя нататкі А. Ходзькі з падарожжа ў Персію, куды яго паслалі з расійскай дыпламатычнай місіяй (дарэчы, ехаў ён па слядах Аляксандра Грыбаедава, які толькі год перад гэтым быў забіты ў Тэгеране), нататкі, якія былі апублікаваны ў пачатку 1830-х гадоў у «Tygodniku Petersburskim» на польскай мове і ў той жа «Літаратурной газете» на рускай, выклікалі немалую цікавасць у грамадстве.

На аснове сабраных у час дыпламатычнай службы ў Персіі багатых гісторыка-этнаграфічных матэрыялаў Аляксандр Ходзька, выйшаўшы ў адстаўку, выдаў цэлы шэраг кніг пераважна на французскай і англійскай мовах. Сярод іх – «Граматыка персідскай мовы», «Узоры народнай паэзіі Персіі...», куды ўвайшлі песні прыкаспійскіх народаў, а таксама славы туркменскі эпас «Кёраглы» (потым з Ходзькавага англійскага перакладу гэты эпас быў пераствораны на нямецкую, французскую і рускую мовы, дарэчы, на французскую яго пераклала Жорж Санд), падручнік турэцкай мовы, складзены спецыяльна для французскіх салдат, якія разам з туркамі прымалі ўдзел у Крымскай вайне 1853–1856 гадоў, зборнік персідскай драматургіі «Персідскі тэатр», шмат артыкулаў, гісторыка-этнаграфічных нататак, фальклорных публікацый, у якіх асвятлялася невядомая свету самабытная культура Ірана і прылеглых да яго краін. «Усходазнаўчыя

працы Ходзькі, – як зазначае беларускі гісторык Валянцін Грыцкевіч у артыкуле «З роду Ходзькаў» («Полымя», 1990, № 5), – атрымалі прызнанне і высокую ацэнку яго сучаснікаў і наступных даследчыкаў, што апісвалі вывучэнне еўрапейцамі Ірана і яго культуры. Яны адзначалі велізарную работу першапраходца па зборы фальклору прыкаспійскіх народаў».

Аляксандр Ходзька імкнуўся пазнаёміць еўрапейцаў і з творчасцю славянскіх народаў, выдаваў зборнікі іх фальклору ў перакладзе на французскую мову, але гэтая чыста папулярызатарская работа не так высока ацэньваецца ў параўнанні з яго ўсходазнаўчымі працамі.

Дзейнасць Аляксандра Ходзькі як усходазнаўца – яркі прыклад таго, як нашы землякі-беларусы шчодро аддавалі свой талент на карысць чужых народаў, у той час калі культура сваёй краіны, Беларусі, ляжала амаль некранутай аблогай.

З творчай спадчыны Аляксандра Ходзькі для нас маюць цікакасць паэтычныя творы, напісаныя на «літоўскія» тэмы, заснаваныя на ўзорах беларускай народнай паэзіі. Да такіх трэба перш за ўсё аднесці яго баладу «Маліны», у аснову якой А. Ходзька паклаў пашыраны ў Беларусі песенны сюжэт пра тое, як старэйшая сястра з рэўнасці забівае малодшую, якая потым прарастае вярбой – выразаная з яе галінкі дудка сама расказвае пра ўчыненае злачынства. Сюжэт балады «Маліны» выкарыстаў у сваім драматычным творы «Баладына» Юльёш Славацкі. Асновай другой вельмі цікавай Ходзькавай балады, якую ён назваў беларускім словам «Васілёк», стала пачутае ў народзе беларускае паданне пра пераўвасабленне душ памерлых у галубоў. Матывы беларускай народнай творчасці адчуваюцца і ў такіх вершах-песнях Ходзькі, як «Зух» (тут аўтар па-свойму апрацаваў народны сюжэт пра захопленую ў палон воінам-літвінам ляшку, матыў выкарыстаны ў розны час таксама Антоніем Эдвардам Адынцам і Тадэвушам Ладам-Заблоцкім), «Алеся», «Паніч і дзяўчына» і іншыя. На тэмы роднай беларускай зямлі напісаны таксама вершы і балады Аляксандра Ходзькі «Вясенняя ноч у Літве», «Незнаёмец», «Гербы», «Старац». Даследчыкі знаходзяць у творах Ходзькі ня мала беларускіх слоў і выразаў, якія паэт ужываў свядома.

АНТОНІ ЭДВАРД АДЫНЕЦ

Той, хто трымаў у руках заключныя тамы збораў твораў Адама Міцкевіча розных выданняў, тамы, дзе звычайна даецца эпістальная спадчына паэта, не мог не заўважыць сярод шматлікіх яго адрасатаў імя Антонія Эдварда Адынца, якое вельмі часта сустракаецца. Гэта быў адзін з самых адданных сяброў Адама Міцкевіча і адначасова блізкі яму па духу, хоць і ніжэйшага ўзроўню, паэт.

Біяграфія Адынца вельмі тыповая для апалячанага беларускага інтэлігента XIX стагоддзя і разам з тым у нечым своеасаблівая, адметная. Нарадзіўся ён 25 студзеня 1804 года ў вёсцы Гяйстуны Ашмянскага павета ў шляхецкай сям'і. Вучыўся ў павятовай базыльянскай школе ў Барунах, прычым вельмі паспяхова. Школьнае начальства хваліла яго і за прыкладныя паводзіны, за што вучні празвалі Антонія Любімчыкам.

У 1820 годзе Адынец паступіў у Віленскі ўніверсітэт, каб вучыцца на юрыста. Адначасова наведваў лекцыі па літаратуры Готфрыда Эрнста Гродэка і Леана Бароўскага. Даведаўшыся пра ўтварэнне ва ўніверсітэце тайнага Таварыства філарэтаў, адразу запісаўся ў гэтае вельмі прыцягальнае для яго згуртаванне, стаў таварышам яго літаратурнага аддзела, які назвалі Блакітным саюзам. Кіраваў гэтым саюзам прызнаны ўжо сярод філаматаў і філарэтаў паэт Ян Чачот. Ubачыўшы яўныя паэтычныя здольнасці Адынца, Чачот узяў яго пад сваю апеку. За гэта філаматы і філарэты празвалі Чачота Ментарам, а Адынца – Тэлемакам (паводле грэчаскай міфалогіі Ментар быў выхавальнікам Тэлемака, сына Адысея і Пенелопы).

Маладому сямнаццацігадоваму хлопцу з Ашмяншчыны, які даўно захапляўся паэзіяй, вельмі цікава было слухаць на сходках вершы трошкі старэйшых за яго сяброў, спрэчкі аб прачытаным, дыскусіі і дыспуты на літаратурныя, а то і палітычная тэмы, удзельнічаць у сяброўскіх маёўках і розных урачыстасцях. На гэтых урачыстасцях Антоні Адынец сустрэўся ўпершыню са славытымі ўжо ў той час паэтамі Тамашам Занам, старшынёй Таварыства філарэтаў, і Адамам Міцкевічам, які прыязджаў на тых урачыстасці з Коўні, дзе працаваў настаўнікам. Пра першую сустрэчу з Адамам Міцкевічам расказвае ў сваіх успамінах сам Антоні Адынец. Было гэта, прыгадвае аўтар, у маі 1821 года на другі дзень Зялёных святак на ўрачыстым сходзе ў гонар Тамаша Зана ў гарах за Вільняй, пад Маркуцямі. Свята доўга не пачыналі: чакалі прыезду Адама Міцкевіча. «Старэйшыя, – расказвае Антоні Адынец, – пайшлі яго сустракаць, мне сказаў Чачот ісці з ім. Неўзабаве ўбачылі дрожкі, коні ляцелі наўскач, і Малеўскі памахваў адтуль у паветры белай хусткай – падаваў знак, што вязе чаканага госця. Пласкагор’е з боку горада канчалася стромым схілам, дарога кружыла па ім. Дрожкі нарэшце суняліся ўнізе, у падножжы схілу, і абодва хлопцы без дарогі падымаліся на гару, дзе мы стаялі, чакаючы іх... Міцкевіч махаў шапкай, вітаючы нас, але хоць ужо быў блізка і хоць я глядзеў ва ўсе вочы, твару яго зверху не мог убачыць. Чачот першы ўзяў яго ў абдымкі, і яны ціскалі адзін аднаго. Потым не менш сардэчна віталі яго іншыя знаёмыя. Я, самы малады і незнаёмы, стаяў збоку і быў апошні, каго Чачот да яго падвёў. Міцкевіч кінуў на мяне праніклівы позірк і, прызна ўсміхаючыся, папытаўся ў Чачота: “Ці не той самы гэта Любімчык-Тэлемак?” А калі Чачот, смеючыся, пацвердзіў, ён падаў мне па-сяброўску руку і таксама з усмешкай запытаў: “А Ментар усё яшчэ строгі?” Я не адказаў ні слова: гэтакі быў разгублены, асабліва ад яго праніклівага позірку».

У час вучобы ва ўніверсітэце Антоні Адынец зблізіўся таксама з сям’ёю Саламеі Бэю – маткі Юльюша Славацкага, якога ведаў, калі той быў яшчэ малым хлапчуком, наведваў кватэру славутага гісторыка Іаахіма Лялевеля, пасябраваў з Аляксандрам

і Ігнатам Ходзькамі, Антоніем Гарэцкім, Юльянам Корсакам, іншымі філарэтамі і філаматамі.

У 1823 годзе, калі царскімі ўладамі было выкрыта Таварыства філарэтаў, Антонія Адынца арыштавалі і разам з сябрамі кінулі ў турму, адкуль выпусцілі толькі ў канцы следства.

Нейкі час жывіў Антоні Адынец у Варшаве, дзе яго як пацярпелага ад царызму сябра славутага Таварыства філарэтаў з прыязнасцю прыняла творчая інтэлігенцыя. Працаваў ён там у розных перыядычных выданнях, выдаў два ці тры альманахі-штогоднікі «Мелітэле», што мелі шырокі грамадскі рэзананс, распачаў разам з Валерыянам Красінскім працу над мнагатомавай «Усеагульнай энцыклапедыяй», выданне якой давялося з-за недахопу сродкаў перапыніць.

Вельмі даражыў Антоні Адынец сяброўствам з Адамам Міцкевічам. Калі высланы ў Расію старэйшы сябра намерыўся выехаць адтуль за мяжу, сваім спадарожнікам у паездцы па краінах Еўропы ён выбраў Антонія Адынца. Падарожжа іх доўжылася аж чатырнаццаць месяцаў. Сябры аб'ездзілі многія гарады і паселішчы Германіі, Італіі, Швейцарыі, іншых краін. Назаўсёды запомнілася абодвум гасцяванне ў Ё. В. Гётэ ў Веймары, пра што Антоні Адынец падрабязна раскажаў потым ва ўспамінах. Між іншым, у шматлікіх размовах з двума славянскімі паэтамі вялікі нямецкі паэт выяўляў зацікаўленасць народнымі песнямі, матывы якіх выкарыстоўваў у сваёй творчасці Адам Міцкевіч. «Гётэ, – прыгадваў Адынец, – з жывой цікавасцю распытваў і слухаў тое, што Адам, а часткова і я расказвалі яму аб разнастайнасці і адрозненнях у характары і тоне песень нашых правінцый». А як вядома, «правінцыі» Адама Міцкевіча і Антонія Адынца – Наваградчына і Ашмяншчына. Значыць, якраз беларускія народныя песні зацікавілі Гётэ, які пачулае пра гэтыя песні «амаль слова ў слова» пераказваў за абедзенным сталом потым іншым, напрыклад, свайму сакратару, нямецкаму пісьменніку І. П. Экерману.

Развітаўся Антоні Адынец з Адамам Міцкевічам у 1830 годзе ў Жэневе. У тым жа годзе прыязджаў ён яшчэ ў Парыж, дзе

сустракаўся з многімі славукасцямі Францыі, напрыклад Віктарам Гюго. Наведаў таксама Лондан. Некалькі гадоў жыў у Дрэздэне. Сюды ж прывёз Зоф’ю з Мацкевічаў (сястру жонкі Ігната Ходзькі), з якой узяў шлюб у Круляўцы. Дарэчы, яе добра ведаў і шанаваў Адам Міцкевіч, якраз у яе гонар ён назваў адну з галоўных герань «Пана Тадэвуша» – Зося.

У 1837 годзе Антоні Адынец вярнуўся ў свае Гяйстуны, а потым пераехаў у Вільню, дзе амаль дваццаць гадоў – з 1840 па 1859 год – рэдагаваў урадавую газету на польскай і рускай мовах «Kurjer Wileński» («Віленскі вестнік»). Дарэчы, да актыўнага супрацоўніцтва ў газеце прывабіў ён як рэдактар і славутага «вясковага лірніка» Уладзіслава Сыракомлю, які пасяліўся ў недалёкай ад Вільні Барэйкаўшчыне, перабраўшыся сюды з-пад Стоўбцаў на Міншчыне.

Сямейныя абставіны прымусілі Антонія Адынца пераехаць у 1866 годзе ў Варшаву ўслед за дачкой, якая выйшла туды замуж. Там узяўся ён рэдагаваць газету «Kurjer Warszawski», але неўзабаве кінуў, бо не меў ужо сіл цягнуць цяжкі рэдакцыйны воз. Да канца жыцця супрацоўнічаў з газетай «Кроніка Родзінна», якую рэдагавала сястра яго зяця Аляксандра Баркоўскага.

Як сведчаць сучаснікі, быў Антоні Адынец чалавекам добрага норава, таварыскі, добразычлівы, вельмі дасціпны і «даступны». За тое, што надта любіў цалаваць дамам рукі, яго празвалі «панам Смактальскім».

Памёр Антоні Эдвард Адынец у 1885 годзе ў Варшаве, дзе і пахаваны.

На паэтычную дарогу Антоні Адынец ступіў вельмі рана, яшчэ ў Барунскай школе. Але толькі ва ўніверсітэце, дзе сама атмасфера, само вірлівае студэнцкае асяроддзе спрыялі паэтычнай творчасці, ён змог праявіцца як паэт. Падахвочваў яго да паэзіі і прафесар Леан Бароўскі, які шмат у чым дапамагаў маладому аўтару.

У студэнцкія гады малады паэт даволі актыўна выступае на старонках віленскага друку – у такіх выданнях, як «Тыгоднік Віленскі», «Дзённік Віленскі», «Дзее Добročынносці Краёвэй і Загранічнэй» і іншых. З прыхільнасцю сустракаюць чытачы

яго пераклады на польскую мову. Што ж да ўласных вершаў Адынца, то яны маюць выразныя сляды пераймання стылю Міцкевіча. Звысоку, «па-ментарску» глядзеў на паэтычныя практыкаванні Антонія Ян Чачот. У пісьме да Адама Міцкевіча ён зазначаў: «Адынус хацеў бы, каб пра яго вершы ведаў увесь свет, а больш за ўсё прыгожая яго палавіна, ён жыве для друку і для славы, гэта адзіная мэта яго творчасці». Пэўне ж, тут ёсць доля праўды, але хто ж з маладых не марыць пра славу?

Сапраўдную папулярнасць прынесла Антонію Адынцу «Песня філарэтаў», якая была напісана, калі малады паэт разам з сябрамі-філарэтамі апынуўся ў турме падчас следства над віленскімі згуртаваннямі моладзі. У ёй адчуваецца маральная перавага зняволеных студэнтаў над царскімі паслугачамі, выказваецца глыбокі аптымізм маладых патрыётаў:

Прэч ад нас, прэч, смутку хмары!
Лепш падымем хмелю чары!
Вышай голаў – хай высёла
Тут ляціць наш час!

Нарадзіўшыся ў турэмных сценах, песня вельмі хутка паляцела ў свет. Спявалі яе па ўсёй Беларусі. Перажыла песня і самога аўтара: яе можна было пачуць на Беларусі і ў пачатку новага, XX, стагоддзя.

Падсумаваннем творчасці маладога Адынца стаўся двухтомавы зборнік яго ўласных вершаў і перакладаў, першы том якога выйшаў у 1825, другі – у 1826 годзе пад назвай «Паэзія».

Жывучы ў Варшаве, малады паэт напісаў таксама «рыцарскую драму» ў трох актах «Ізора», над якой працаваў каля трох гадоў. Хоць і была яна напісана ў рамантычным стылі, яе не прынялі вялікія рамантыкі Юльёш Славацкі і Адам Міцкевіч. Першы ахарактарызаваў драму як «твор вялікага аб'ёму, але вельмі малой вартасці». Адам Міцкевіч, у сваю чаргу, не раіў паэту нават друкаваць «Ізору», бо яна «лжывая ў самой задуме і ў самой пабудове; дарэмна папраўляць тыя ці іншыя сцэны, лячыць члены, калі ўсё цела ад нараджэння хворае і ў ім цячэ кепская кроў...». Але, нягледзячы на суровую крытыку вялікіх сяброў,

Адынец не ўтрымаўся ад спакусы бачыць свой твор апублікаваным. Здаецца, ён нават ставіўся на сцэне.

Больш удалай атрымалася яго вершаваная драма «Феліцыта, альбо Карфагенскія пакутнікі», напісаная значна пазней. Заснаваў яе аўтар на гістарычных фактах пачатку III стагоддзя. Прачытаўшы гэты твор, Адам Міцкевіч так пісаў пра яго аўтара: «Я не спадзяваўся, што сіла яго так хутка і шырока разгорнецца». Але Міцкевіч, відаць, меў на ўвазе толькі мастацкі бок твора. Бо што да зместу, то яго ў штыкі сустрэла дэмакратычная грамадскасць, крытыкуючы кансерватыўна-клерыкальную накіраванасць драмы. Студэнты Дэрпцкага ўніверсітэта нават публічна спальвалі гэтую кнігу.

Яшчэ больш падарваў рэпутацыю Антонія Адынца яго панегірык у гонар цара Аляксандра II, напісаны для спецыяльнага «Альбома» – паднашэння з выпадку прыезду рускага самадзержца ў 1857 годзе ў Вільню. Грамадскасць Вільні адкрыта выказвала непераборліваму аўтару сваё абурэнне.

У 1858 годзе была напісана, а праз два гады выдадзена драматычная паэма Антонія Адынца ў шасці актах «Барбара Радзівіл, ці Пачатак панавання Жыгімонта Аўгуста». Хоць аўтар і закрануў у творы важныя праблемы маралі, усё ж драму псавала залішняя ідэалізацыя галоўнай гераіні, а таксама адступленне ад праўды гісторыі.

Найбольш каштоўным творам Антонія Адынца крытыка прызнала напісаныя ў 1875–1878 гадах «Лісты з падарожжа» – даволі падрабязныя, з важнымі дэталямі і фактамі ўспаміны пра падарожжа ў 1829–1830 гадах аўтара разам з Адамам Міцкевічам па Еўропе. Вельмі добра дапаўняе іх і кніга «Успаміны з мінулага», якая была напісана Адынцам на старасці гадоў і ў якой шмат цікавага, пазнавальнага пра мінулае нашай зямлі можа знайсці і сённяшні чытач.

Да канца жыцця не кідаў пісаць Антоні Адынец вершы. Найбольш удалыя з іх тыя, дзе аўтар звяртаецца да жыццёвых рэалій, да фальклору, пераважна беларускага. На фальклорных матывах заснавана, напрыклад, яго балада «Паланянка літвіна», пра ўзятую ў палон «літоўскім» ваяром у час аднаго з баявых

паходаў на польскія землі маладую польку. Дарэчы, гэты ж, відаць, у свой час распаўсюджаны сюжэт пазней выкарыстаў у баладзе «Ляшка» другі беларускі польскамоўны паэт Тадэвуш Лада-Заблоцкі. Выразныя фальклорныя матывы відаць і ў баладах «Сон Алесі», «Русалкі», у вершы «Хохлік» і іншых творах. Шмат у Адынца і вершаў, напісаных у гонар вядомых літаратараў і вучоных («На шлюб Тамаша Зана», «Адаму Міцкевічу», «Адаму Сузіну», «Ігнату Ходзьку», «Надпіс на надмагільным помніку Яну Чачоту ў Ротніцы», «Яўстафію Тышкевічу», «Міхалу Балінскаму», «Уладзіславу Сыракомлю» і інш.). Адным з апошніх у Антонія Адынца быў верш «На камені ў Крашыне», напісаны ў гонар наведання ў 1884 годзе разам з Ігнатам Дамэйкам Крашына пад Баранавічамі (гэты верш быў адбіты там на памятным камені). Ёсць у Антонія Адынца (азначым як факт гісторыі) і творы, напісаныя сумесна з Юльёшам Славацкім і Адамам Міцкевічам.

Хай не сарваў зорак з неба Антоні Эдвард Адынец, усё ж яго творчасць – даволі цікавы факт няпростай гісторыі нашай літаратуры, якая пісалася ў XIX стагоддзі ў асноўным на польскай мове. А без гэтых фактаў ніяк нельга ўявіць жывы літаратурны працэс на Беларусі таго часу, вытокі беларускага нацыянальнага адраджэння.

ФРАНЦІШАК КАРПІНСКІ

Хаця паэт-сентыменталіст Францішак Карпінскі (1741–1825) быў родам з Галіцыі, свой лёс ён звязаў з беларускай зямлёй. У 1880-я гады паэт асеў у мястэчку Заблудава Гродзенскай губерні (цяпер Беластоцкі павет, Польшча) у доме беларускіх магнатаў Радзівілаў, дзе служыў гувернёрам княжацкіх дзяцей. Потым цягам многіх дзясяткаў гадоў арандаваў панскія фальваркі на Гродзеншчыне і Пружаншчыне. На ўлонне прыроды, у вясковую ціш ён уцёк з Варшавы, дзе меркаваў спачатку пасяліцца і жыць. Матывы ўцёкаў Ф. Карпінскі раскрыў у вершы «Вяртанне з Варшавы на вёску», што меў шырокі на той час розгалас. У гэтым вершы ён выказаў і свае жыццёвыя прынцыпы:

Мне бацька наказ даў такі перад сконам:
«Дзе б, сын, ты не быў, пад якім бы законам,
Знай: праўда за скарб даражэй, за дукаты,
Ты бедны, ды з праўдаю будзем багаты».
Я помніў наказ, бацька, твой сярод тлуму,
Казаў і пісаў толькі так я, як думаў...»

У вёсцы Краснік Ф. Карпінскаму выдзелілі зямлю ў арэнду тэрмінам на 50 гадоў. У кнізе «Успаміны» паэт цікава расказвае, як ён сваімі рукамі карчаваў разам з наёмнымі сялянамі лясны пацяроб, як будаваў дом і абжываўся. У час вайны 1812 года «калонію» Ф. Карпінскага Краснік, якую людзі назвалі Карпін, казакі разрабавалі і спалілі. Пакуль узнаўляўся Краснік-Карпін, паэт жывіў у суседняй Мураве. У 1819 годзе ён набыў ва ўласнасць вёску Хораўшчына (цяперашні Свіслацкі раён), дзе жывіў да канца сваіх

дзён. Пахаваны непадалёк, у Лыскаве, на Пружаншчыне. У памяці беларускага люду Ф. Карпінскі пакінуў добры след. Ён быў апекуном адкрытай у 1805 годзе славутай Свіслацкай гімназіі, якой ахвяраваў частку кніг са сваёй бібліятэкі. У Хораўшчыне паэт адкрыў школку для сялянскіх дзяцей, сам вучыў іх грамаце. Па магчымасці памагаў бедным сялянам. Творчасць «апошняга паэта староў Польшчы» высока цаніў Адам Міцкевіч. У сваіх парыжскіх лекцыях ён даў такую характарыстыку паэту: «Карпінскі не ішоў ні за якімі ўзорамі, не прытрымліваўся ніякай сістэмы, ён спяваў шчыра, як спяваюць птушкі, лёгка і нязмушана. Ён не ўвасабляў у сваіх творах жыццё залатога веку, не ствараў фантастычных карцін у манеры ідылічных паэтаў старажытнасці ці сучасных французцаў, ён паказваў нам з поўнай адкрытасцю сцэны і вобразы навакольнага вясковага жыцця».

Як заўважылі польскія літаратуразнаўцы, Ф. Карпінскі быў першым паэтам, чые творы «заблукалі пад сялянскія стрэхі». Адно са сведчанняў гэтага – эпілог Міцкевічавага «Пана Тадэвуша», дзе аўтар расказвае, як ён яшчэ ў юнацтве «чытаў не раз пад ліпай на траве песню пра Юстыну...» Ф. Карпінскага і як слухалі яе вяскоўцы.

У асобных творах Ф. Карпінскага адбілася жыццё беларускага селяніна. Паэт таксама творча выкарыстоўваў матывы беларускага фальклору. «З беларускім фальклорам, – як зазначае ў навукова-літаратурным альманаху “XIX стагоддзе” Мікола Хаўстовіч (кн. 1, с. 141), – звязаны і адзін з апошніх твораў Ф. Карпінскага “Падарожжа па зачараваным краі”... Гэта і мост, па якім ідуць на той свет, і закам’яnelыя героі, і соннае каралеўства ды іншае. Праўда, паэт выкарыстоўваў фальклор з пэўнымі мэтамі: ён прагнуў паказаць, як аднабаковы погляд на свет можа прывесці да памылковага разумення рэальных з’яў і прадметаў рэчаіснасці».

Ф. Карпінскі працаваў у літаратуры на мяжы двух стагоддзяў – XVIII і XIX, сваёй паэзіяй, і не толькі паэзіяй, ён нібы перакідаў мост ад адной эпохі да другой. У яго творчасці, вельмі тыповай для сентыменталізму, можна заўважыць разам з тым і зародак новага літаратурнага напрамку, што ярка расквітнеў на беларускай зямлі у першай палове XIX стагоддзя, – рамантызму.

ЮЛЬЯН УРСЫН НЯМЦЭВІЧ

Імя гэтага пісьменніка, гісторыка і грамадскага дзеяча было надзвычай папулярным у канцы XVIII – першай палове XIX стагоддзя ва ўсёй Рэчы Паспалітай і асабліва на яго радзіме – Беларусі.

Нарадзіўся Юльян Урсын Нямцэвіч у 1758 годзе ў вёсцы Скокі паблізу Брэста ў шляхецкай сям’і. У вясковым зацішшы, у самых цесных стасунках з беларускім сялянствам прайшло яго маленства. Сюды, на парог бацькоўскага дома, заўсёды цягнула яго з блізкіх і далёкіх дарог.

Вучыўся Юльян спачатку ў Брэсцкай калегіі, а ў 1770 годзе бацькі адправілі яго ў Варшаву, у «рыцарскую школу», як называлі Варшаўскі кадэцкі корпус, дзе ён выхоўваўся цэлых сем гадоў. Вядомы прыхільнік літаратуры і мецэнат Чартарыйскі, які ўзначальваў школу, адразу заўважыў выдатныя літаратурныя здольнасці Юльяна Нямцэвіча. Калі юнак закончыў вучобу, узяў яго да сябе ад’ютантам, усяляк заахвочваючы да літаратурнага занятку. Разам са сваім патронам Нямцэвіч шмат падарожнічаў па Еўропе, наведаў Францыю, Італію, Англію, Германію, Аўстрыю і іншыя краіны.

У 1785 годзе Ю.-У. Нямцэвіча выбіраюць дэпутатам гістарычнага Чатырохгадовага сейма, дзе асабліва ярка праявіліся яго дэмакратычныя перакананні. На пасяджэннях сейма вельмі часта гучалі палкія прамовы дэпутата Нямцэвіча ў абарону запрыгоненага селяніна, супраць хцівасці, эгаізму і прадажнасці магнатаў, якія дзеля ўласнай карысці і пыхлівасці гатовы былі аддаць чужынцам сваю краіну. Нямцэвіч быў адным з самых актыўных

дзеячаў Патрыятычнай партыі, супрацоўнічаў з яе друкаваным органам – «Нацыянальнай газетай». Ён з'яўляўся суаўтарам найбольш дэмакратычнай на той час Канстытуцыі 3 мая 1791 года.

Актыўна змагаўся Нямцэвіч супраць разбойніцкіх падзелаў Рэчы Паспалітай манархічнымі рэжымамі Аўстрыі, Прусіі і Расіі. У гэтым змаганні ён збліжаецца са сваім земляком, праслаўленым у вайне за незалежнасць ЗША брыгадным генералам Тадэвушам Касцюшкам, які якраз вярнуўся з-за акіяна на радзіму. Разам з Касцюшкам Нямцэвіч распрацоўвае планы паўстання за вызваленне радзімы, рыхтуе зварот да народа. Калі ў 1794 годзе пачалося паўстанне, Ю.-У. Нямцэвіч становіцца бліжэйшым памочнікам Тадэвуша Касцюшкі, яго ад'ютантам. 10 верасня 1794 года адбылася вырашальная бітва паўстанцаў з расійскім войскам пад Мацеёвічамі, дзе Нямцэвіч і Касцюшка былі паранены і трапілі ў рускі палон. Кацярына II загадала даставіць іх у Пецярбург. Абодва яны былі кінуты ў змрочныя камеры Петрапаўлаўскай крэпасці і прабылі там да 1796 года. Пасля смерці царыцы на рускі трон сеў Павел I, які і адпусціў іх.

Разам з Касцюшкам Нямцэвіч едзе ў ЗША. Там ён пражыў некалькі гадоў, ажаніўся з удавой Касцюшкавага сябра. У Амерыцы наш зямляк пазнаёміўся і шчыра пасябраваў з выдатнымі дзяржаўнымі дзеячамі ЗША Томасам Джэферсанам і Джорджам Вашынгтонам, якія імпанавалі яму сваімі перадавымі дэмакратычнымі поглядамі.

Атрымаўшы вестку пра смерць бацькі, Нямцэвіч выехаў з Амерыкі дамоў, у Беларусь, дзе на яго імя былі перапісаны бацькоўскія маёнткі. Уладкаваўшы ўсе фінансавыя справы, у сакавіку 1804 года ён зноў накіроўваецца ў Амерыку. Але праз тры гады назаўсёды пакідае чужы мацярык і вяртаецца на радзіму, дзе цалкам аддаецца літаратурнай творчасці. Не цураецца Нямцэвіч і грамадскай працы. У 1827 годзе яго выбіраюць старшынёй Варшаўскага таварыства сяброў навук. У час паўстання 1830–1831 гадоў Нямцэвіч уваходзіць у склад Часовага ўрада паўстанцаў. Пасля разгрому паўстання немалады ўжо пісьменнік мусіў пакінуць радзіму. Жыве ў Францыі, дзе сустракаецца з Адамам Міцкевічам і іншымі суайчыннікамі. Памёр 21 мая 1841 года ў Парыжы.

У літаратуры Ю.-У. Нямцэвіч праславіўся як аўтар палітычнай камедыі «Вяртанне пасла» (1790), дзе ён выказаўся за сацыяльныя рэформы, за вызваленне сялян ад прыгону; зборнікаў прозы «Літоўскія пісьмы» (1812), у якіх знайшло адлюстраванне жыццё на Беларусі ў той час; «Гістарычных песень» (1816), дзе ў паэтычнай форме расказваецца пра славурых людзей Рэчы Паспалітай; аповесцяў «Два паны Сяцехі» (1815), «Ян з Тэнчына» (1825), паэтычных твораў. Сучаснае яму жыццё Беларусі, яе гісторыя, мінулае асобных гарадоў адбіліся ў дарожных нарысах і гістарычных эсэ Нямцэвіча «Успаміны маіх часоў» (1848), «Гістарычныя падарожжы на польскіх землях у 1811–1828 гадах» (1858). Пісьменнік выдаў таксама шасцітамавы «Збор гістарычных мемуараў пра старажытную Польшчу». Свабодалюбівую творчасць Нямцэвіча, асабліва яго «Гістарычныя песні», высока цаніў дзекабрыст К. Рылееў, якраз пад іх уздзеяннем ствараў ён свае «Думы».

Творчасць Юльяна Нямцэвіча мела немалое значэнне для развіцця рэгіянальнай літаратуры на землях былога Вялікага Княства Літоўскага, і ў першую чаргу на Беларусі. Адлюстроўваючы ў асобных творах жыццё і гісторыю роднага краю, выказваючы «лакальныя» патрыятычныя пачуцці, пісьменнік вучыў наступныя пакаленні землякоў-літаратараў, і перш за ўсё рамантакаў на чале з Адамам Міцкевічам, па-сыноўняму шанаваць родную зямлю, перададзеную ў спадчыну продкамі, любіць і паважаць свой народ.

МІХАЛ КЛЕАФАС АГІНСКІ

Беларускі кампазітар, літаратар і грамадскі дзеяч Міхал Клеафас Агінскі (1765–1833) паходзіў са славутага «літвінскага» роду Агінскіх, якія сваю генеалогію выводзілі ад Рурыкаў. Іх роданачальнікам быў смаленскі князь Іван Васільевіч Глушонак. У XV стагоддзі яго сын Дзмітрый атрымаў ад вялікага князя літоўскага Аляксандра Ягелончыка каля Коўні маёнтак Агінты, што і даў назву роду.

У сваіх «Мемуарах» Міхал Клеафас Агінскі адзначаў: «Паходзячы з літвінскага роду, я нарадзіўся ў Польшчы, у вёсцы маіх бацькоў, у сямі мілях ад Варшавы». Пачатковую адукацыю будучы кампазітар атрымаў дома. Для ўдасканалення музычных навыкаў бацькі аддалі сына ў сям'ю яго дзядзькі, гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Агінскага ў горад Слонім. Настаўнікам музыкі ў яго быў вядомы кампазітар Восіп Казлоўскі, аўтар славутага паланэза «Гром перамогі, гучы».

У 1794 годзе М.-К. Агінскі прыняў дзейны ўдзел у паўстанні Тадэвуша Касцюшкі супраць падзелу Рэчы Паспалітай. Ён сабраў у Вільні вайсковы аддзел і з баямі прабіваўся ў Мінскую губерню, каб і там падняць паўстанне. У сутычках з царскім войскам ледзь не загінуў.

Пасля задушэння паўстання знаходзіўся ў эміграцыі. У 1802 годзе вярнуўся на Радзіму. Жыў ва ўласным маёнтку Залессе недалёка ад Смаргоні. Супрацоўнічаў з царскімі ўладамі.

У 1811 годзе зрабіў спробу аднавіць беларускую дзяржаўнасць. Ён распрацаваў і падаў расійскаму імператару Аляксандру I, з якім наладзіў прыязныя адносіны, акт аднаўлення Вялікага Княства

Літоўскага ў межах Расійскай імперыі. У сваёй запісцы Агінскі так абгрунтоўваў неабходнасць аднаўлення беларускай дзяржавы з цэнтрам у Вільні: «Частка Польшчы, далучаная да Расійскай імперыі, складала калісьці асобнае самастойнае валоданне – Літву – яшчэ перад актам уніі Літоўскага Княства з Каралёўствам Польскім. Жыхары яго спрадзеку вылучаліся ваяўнічым духам, клапаціліся пра свае правы і былі верныя сваім манархам, адзначаліся мужнасцю і любоўю да Бацькаўшчыны. Гордыя сваім паходжаннем, літвіны, нягледзячы на аб'яднанне сваёй правінцыі з Польшчай, захавалі свае звычаі, свой грамадзянскі кодэкс, мясцовае кіраванне, сваё войска, вярхоўны суд, міністраў, дзяржаўных саноўнікаў і нават сойм, які збіраўся па чарзе ў Варшаве і Гародні. Усе гэтыя прывілеі былі такімі дарагімі для літвінаў, што, нягледзячы на ўсякія намаганні і красамоўныя адгаворы, немагчыма было схіліць літвінаў адмовіцца ад сваіх прывілеяў. Я перакананы, што калі б з часу далучэння да Расіі забраных польскіх зямель была з іх утворана адна правінцыя, захавана імя Літвы і пакінуты яе даўнія правы і каб з яе быў ўтвораны асобны край са сваім кіраўніцтвам, дзяржава ў складзе Расійскай імперыі, то тады іншаземны ўплыў пранікаў бы туды з цяжкасцю».

Аляксандр І з прыхільнасцю паставіўся да праекта Міхала Клеафаса Агінскага і даў сваю згоду на ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага. Загадам цара быў распрацаваны праект канстытуцыі беларускай аўтаномнай дзяржавы, у якім нават прадугледжвалася адмена прыгоннага права на працягу дзесяці гадоў. Але супраць гэтага праекта дружна выступілі расійскія шавіністы, пад уздзеяннем якіх Аляксандр І вясной 1812 года адмовіўся ад аднаўлення беларускай аўтаноміі ў складзе Расійскай імперыі.

У 1823 годзе М.-К. Агінскі, назаўсёды пакінуўшы свой маёнтак у Залессі, выехаў у Італію, пасяліўся ў Венецыі, дзе жыў да канца сваіх дзён.

М.-К. Агінскі ствараў паланэзы для фартэпіяна. Самым папулярным стаў яго паланэз ля-мінор «Развітанне з Радзімай». Пісаў таксама і маршы, сярод якіх – «Марш паўстанцаў 1794 года», вальсы, мазуркі. У 1826–1827 гадах выдаў у Парыжы чатыры тамы сваіх «Мемуараў», напісаных на французскай мове. У 1828 годзе напісаў «Лісты пра музыку».

ЯН АНОШКА

Ян Аношка – адно з самых загадкавых імён у гісторыі беларускай літаратуры. Біяграфічныя звесткі пра яго вельмі скупыя і супярэчлівыя. Вядома толькі, што нарадзіўся ён недзе каля 1775 года ў Быхаўскім павеце Магілёўскай губерні. Польскія бібліёграфы адзначаюць, што сваю вучобу пачаў ён у Магілёве ў езуітаў. Гэта вельмі верагодна: у той час школы ў асноўным былі ў руках святароў розных канфесій. Звесткі пра тое, што Ян Аношка быццам бы поўнасьцю прысвяціў сваё жыццё тэалогіі (вывучаў яе, як пішуць, у Полацкай езуіцкай акадэміі, займаў духоўнае званне ксяндза, стаў прафесарам тэалогіі Варшаўскага ўніверсітэта, рэктарам Варшаўскай духоўнай семінарыі), выклікалі сумненне ў складальнікаў польскай бібліяграфіі. Яны прыйшлі да высновы, што былі два Яны Аношкі: адзін – польскі ксёндз, другі – «беларускі пясняр», у творах якога, дарэчы, не відаць асаблівай рэлігійнасці.

Упершыню пра паэта Яна Аношку расказала ў прадмове да яго кнігі «Паэзія» паэтэса з Дзісны Тэкля Урублеўская: «Жывучы некалькі гадоў у раёне Беларускай губерні, я часта чула вершы Яна Аношкі, якога ніколі не давялося мне бачыць, але толькі летась я даведалася, што яго ўжо няма сярод жывых». Паколькі кніга Яна Аношкі выйшла ў Полацку ў 1828 годзе, то можна сказаць, што памёр паэт не пазней 1827 года.

Далей Тэкля Урублеўская адзначала, што «яго высокасць Мікалай Хрэбніцкі, былы маршалак Лепеля і ордэнскі кавалер, добры знаўца літаратуры, імкнучыся зберагчы кожнае зерне народнай творчасці, угаварыў мяне сабраць вершы беларускага

паэта і выдаць іх... Я адразу ж узялася за працу: тутэйшыя людзі хутка адгукнуліся на маю просьбу і пачалі прысылаць мне вершы Яна Аношкі, хто іх меў у сябе...».

У выдадзеную такім чынам кнігу ўвайшла нязначная частка твораў паэта. У руках Т. Урублеўскай заставаўся яшчэ вялікі сшытак, на сарака аркушах якога былі перапісаны «розныя казкі, байкі, вершаваныя пісьмы і г. д.». Цікава, што другі выдавец Аношковых твораў Павел Мэдэкша нават не ведаў пра першае выданне кнігі паэта. Ён самастойна, недзе праз 14 гадоў, сабраў сярод людзей 37 яшчэ не апублікаваных твораў Яна Аношкі і змясціў іх у кнізе «Вянок з папараці», што выйшла ў 1842 годзе ў Вільні. Усё гэта яскрава сведчыць пра даволі шырокую папулярнасць у народзе твораў паэта, якая, як заўважыў у сваім артыкуле «Беларусь і Ян Баршчэўскі» Рамуальд Падбярэскі, тлумачылася тым, што Ян Аношка «быў найбліжэй да народнага духу».

На Аношковы вершы звярнулі ўвагу і ў расійскай сталіцы. У 1866 годзе «Иллюстрированная газета» змясціла артыкул рускага бібліяграфа Р. Генадзі, які пісаў, што «першы народны паэт Беларусі» Ян Аношка памёр «у маладых гадах», што гэта быў «бедны жабрак, які ўсё жыццё правёў у вандраваннях ад вёскі да вёскі», што ён «не ведаў ні дома, ні родных», «марнеў у карчме і ніхто не пашкадаваў пра яго смерць, ніхто не паведаміў пра яе. Толькі здабыткі яго рэдкага таленту засталіся да гэтага часу ў памяці народа, які не ведае, каму ім абавязаны...».

Вершы Яна Аношкі – антыпрыгонніцкія па сваёй сутнасці. Пыхлівасці палацаў ён супрацьпастаўляе сумленную беднасць сялянскай хаціны. У многіх, асабліва сатырычных творах, паэт ганьбіць сквапнасць і жорсткасць паноў, іх неапраўданую пагарду да мужыка-хлебароба. У Аношковых вершах можна знайсці праявы сентыменталізму. Ён праслаўляе простае сялянскае жыццё на ўлонні прыроды, выступае супраць асобных яго заганаў, высмейвае п'янства.

Аднак найбольш вострыя, самыя смелыя вершы Яна Аношкі, вядома ж, да нас не дайшлі, бо не былі апублікаваны з цензурных меркаванняў. На гэта намякае Тэкля Урублеўская, прызна-

ючыся ў згаданай вышэй прадмове, што яна вымушана была асобныя з Аношковых вершаў папраўляць, асабліва тады, «калі пяро паэта, разышоўшыся, пераходзіла ўсе межы». Вядома, не маглі ўвайсці ў кнігу і беларускія творы Яна Аношкі: яны ж былі напісаны не на «літаратурнай» мове. А тое, што вершы на беларускай мове меліся ў «беларускага песняра», які блізка да сэрца прымаў долю запрыгоненага селяніна-беларуса і які быў «адкрыты» для ўсіх, можна не сумнявацца. Таму трэба цалкам пагадзіцца з прафесарам М. Р. Ларчанкам, які, прааналізаваўшы творы паэта, пісаў у газеце «Літаратура і мастацтва» (17 ліп. 1954 г.): «На нашу думку, тая акалічнасць, што творы Аношкі выдадзены на польскай мове, не можа перашкодзіць паэту заняць сваё пэўнае месца ў гісторыі новай беларускай літаратуры таго часу, калі яна толькі пачынала гістарычны шлях свайго развіцця».

І з гэтай думкай нельга не пагадзіцца.

ВІКЕНЦІЙ РАВІНСКІ

Дзякуючы проста дэтэктыўным росшукам вядомага літаратурознаўца і пісьменніка Генадзя Кісялёва, апісаным у кнізе «Загадка беларускай “Энеіды”», мы сёння можам пад выдатным творам нашай літаратуры – паэмай «Энеіда навыварат», што амаль стагоддзе падавалася як «ананімная», з упэўненасцю паставіць нарэшце імя яе аўтара – Вікенцій Равінскі. І ўслед за ўдумлівым даследчыкам прасачыць каляіны жыцця гэтага невядомага раней беларускага паэта.

Родам Вікенцій Паўлавіч з беларускай Смаленшчыны, з цяперашняга Духаўшчынскага раёна, як мяркуецца, з «сяльца» Манаіна, якое потым пачало называцца Елісеевічы. Год нараджэння – 1786. А дакладней, як меркаваў Г. Кісялёў, 23 снежня 1786 года. Бацька паэта – земскі спраўнік Павел Васільевіч Равінскі – быў дваранінам сярэдняй рукі, меў ва ўладанні зямельныя надзелы з падданымі.

Бацькі адправілі юнака Вікенція, як і яго старэйшых братоў, на вайсковую службу. У 14 гадоў хлопец быў унтэр-афіцэрам Бранскага мушкецёрскага палка. А праз колькі часу ён ужо зведзе цяжкі баявы паходаў. Удзельнічаючы з 1805 года ў бітвах з французамі, В. Равінскі ў складзе корпуса рускіх войск генерала Галянішчава-Кутузава прайшоў праз Галіцыю, Сілезію, Маравію, Аўстрыю. Потым ваяваў у часцях генерал-лейтэнанта князя Баграціёна, праявіў сябе як храбры воін у бітвах пад Аўстэрліцам, Прэйсіш-Эйлау і асабліва пры Шэнграбене, за што быў узнагароджаны першым баявым ордэнам. Удзельнічаў у вайне 1812 года, якую сустрэў у чыне капітана. Быў ад’ютантам праслаўленага генерала Дохтурава. За бітвы пад Барадзіно, Малаяраслаўцам

і родным Смаленскам В. Равінскі атрымаў баявыя ўзнагароды. Потым быў вызваленчы паход у складзе рускага войска ў Еўропу, Равінскі дайшоў да Парыжа. У 1816 годзе ён выйшаў у адстаўку ў чыне палкоўніка. З 1826 па 1833 год быў на цывільнай службе – спачатку ў Арэнбургскай губерні, ва Уфе, а потым у Пензе і Кастрэме. Якраз у час знаходжання Равінскага ва Уфе пакутаваў там жа ў ссыльцы яго зямляк і паэт Ян Чачот. У 1833 годзе В. Равінскі вярнуўся на радзіму, у Духаўшчынскі павет, дзе і жыў да канца сваіх дзён.

Вікенцій Равінскі быў вельмі адукаваным чалавекам, добра ведаў гісторыю, літаратуру, валодаў апрача рускай і беларускай яшчэ французскай і нямецкай мовамі. Як цікавага і дасціпнага суразмоўцу яго згадвае ў сваіх успамінах наш славуты зямляк кампазітар Міхаіл Глінка.

«Энеіда навыварат» В. Равінскага – класічны твор новай беларускай літаратуры. Напісана яна была пад непасрэдным уплывам «Вергіліевай Энеіды, вывороченной наизнанку» рускага паэта Мікалая Осіпава і «Энеіды» ўкраінца Івана Катлярэўскага. У аснове ўсіх трох паэм – гісторыя вандраванняў героя Траянскай вайны Энея, якую расказаў у сваёй гераічнай паэме «Энеіда» рымскі паэт I стагоддзя да н. э. Вергілій. Традыцыйны сюжэт аўтар беларускай «Энеіды навыварат» напоўніў сваім зместам. У паэме мы бачым вобразы простых беларускіх сялян і паноў. У ёй паказваецца жыццё і побыт беларусаў пачатку XIX стагоддзя, крытыкуюцца праявы прыгонніцтва. Напісана паэма як пародыя на творы антычнай літаратуры, у тым ліку і на Вергіліева «Энеіду». Палемічная паэма Вікенція Равінскага была накіравана супраць канонаў класіцызму, якія сталі тормазам у развіцці літаратуры. Гэты выдатны твор беларускай літаратуры напісаны дзесьці паміж 1816–1826 гадамі, доўгі час знаходзіўся ў стане рукапісу і меў нямала варыянтаў. Паэма дала добры штуршок для развіцця новай беларускай літаратуры.

Выдатны беларускі паэт і герой вайны 1812 года, В. Равінскі быў аўтарам і іншых твораў – вершаванай камедыі на рускай мове «Шлюб паняволі», сатыры на арактэўшчыну «Вялікі муж субардынацыі» і іншых, у якіх ярка праявіліся яго дэкабрысцкія, дэмакратычныя погляды.

АНТОНІ ГАРЭЦКІ

Родам Антоні Гарэцкі з Вільні. Ён быў малодшым сынам у даволі вялікай сям’і віленскага ўплывовага чыноўніка Валенція Гарэцкага. Адна з яго сясцёр Схалястыка – маці вядомага беларускага мастака Валенція Ваньковіча. Вучыўся Антоні ў Віленскім універсітэце на літаратурным факультэце. Сябраваў з Іаахімам Лявелем. У студэнцкія гады пачаў пісаць вершы, якія публікаваў у віленскім друку. У 1809 годзе запісаўся на вайсковую службу. Удзельнічаў у паходзе Напалеона на Расію як ад’ютант брыгаднага генерала Мяльчынскага. Быў нават узнагароджаны за баявыя заслугі крыжам Ганаровага легіёна. Пасля разгрому напалеонаўскага войска капітан Антоні Гарэцкі выйшаў у адстаўку і пасяліўся ў родавай вёсцы пад Вільняй. Захварэўшы, паехаў на лячэнне ў Італію. Пабываў таксама ў Францыі, Чэхіі. Вярнуўшыся дадому, ажаніўся і заняўся гаспадаркай у сваіх падвіленскіх маёнтках Дусяняты і Пагава. Прымаў актыўны ўдзел у грамадскім жыцці Вільні, уступіў у Таварыства шубраўцаў, адзін з членаў якога вядомы гісторык Міхал Балінскі нават прывітаў яго напісаным з гэтай нагоды вершам.

У Вільні А. Гарэцкі зблізіўся з Адамам Міцкевічам і іншымі філаматамі, а таксама філарэтамі. У час працэсу над філарэтамі ў яго доме ў Вільні была арганізавана дапамога зняволеным. У 20-я гады XIX стагоддзя меў магчымасць заняцца творчай працай. Супрацоўнічаў з шубраўскім часопісам «Wiadomości Brukowe» і іншымі віленскімі і варшаўскімі выданнямі. Пісаў вершы, байкі, элегіі, думы, фразшкі. Творы, у якіх паэт выступаў

у абарону запрыгоненага беларускага селяніна, крытыкаваў царскія ўлады, карысталіся вялікай папулярнасцю сярод моладзі. «Прыземленасць», народнасць яго творчасці выклікалі крытыку з боку кансерватыўных сіл. Вельмі злосную сатыру на Гарэцкага напісаў Францішак Мараўскі пад назвай «Новы Парнас», у якой здзекліва называў яго «смаргонскім Піндарам». У 1828 годзе за «Байку пра фурманаў», у якой закранаўся нават царскі намеснік князь Канстанцін, паэт быў арыштаваны ў сваёй падвіленскай вёсцы і дастаўлены ў варшаўскую турму. З яе А. Гарэцкі быў выпушчаны толькі пасля таго, як падпісаў для віленскага генерал-губернатара Корсака дэкларацыю, у якой абавязваўся не пісаць палітычную сатыру.

Але А. Гарэцкі не толькі не адышоў ад палітыкі ў сваіх творах, але і заняўся ёй на практыцы. Прыняў актыўны ўдзел у Лістападаўскім паўстанні, пасля разгрому якога вымушаны быў выехаць за мяжу. Да канца жыцця паэт заставаўся ў эміграцыі. Спачатку жыў разам з Адамам Міцкевічам і іншымі выгнаннікамі-літвінамі ў Дрэздэне, потым усе яны перабраліся ў Парыж. Пасяліўшыся ў сталіцы Францыі, А. Гарэцкі ўдзельнічае ў розных эмігранцкіх згуртаваннях, аддаецца літаратурнай творчасці. У 1834 годзе выдае ў Парыжы зборнік ранейшых і новых твораў пад назвай «Паэзія Літвіна». Потым выходзілі іншыя паэтычныя кнігі. У эмігранцкіх творах паэта асабліва моцна гучыць туга па роднай зямлі, па сваёй Віленшчыне, дзе засталася яго сям'я. З болей у сэрцы даведваецца Гарэцкі, што два яго сыны ў 1839 годзе былі прымусова вывезены ўладамі ў Пецярбург. Толькі на схіле жыцця паэт меў шчасце сустрэцца з сынам Тадэвушам, які прыехаў да бацькі. Ажаніўшыся з дачкой Адама Міцкевіча Марыяй, Тадэвуш Гарэцкі застаўся ў Парыжы і стаў адзінай уцехай для знямоглага бацькі: памёр Антоні Гарэцкі 18 верасня 1861 года.

Літаратуразнаўцы адводзяць Гарэцкаму пераходнае месца паміж класіцызмам і рамантызмам. У яго творах нават праяўляліся элементы рэалізму, што вельмі цаніў Адам Міцкевіч. Пад уплывам рамантыкаў Гарэцкі спрабаваў пісаць творы, заснаваныя на народнай паэзіі беларусаў, якую добра ведаў, жывучы

ў падвіленскіх вёсках. Польшкія даследчыкі знаходзяць у яго творах «налёт правінцыялізмаў», г. зн. беларускія словы і выразы. Некаторыя матывы творчасці Гарэцкага выкарыстаў Адам Міцкевіч у сваіх байках, баладзе «Лілеі», паэме «Пан Тадэвуш». А байку «Д’ябал і збожжа» вуснамі Жэготы (Ігната Дамэйкі) пераказаў Міцкевіч у трэцяй частцы сваіх «Дзядоў».

Змагаючыся за аднаўленне Рэчы Паспалітай, якая стала называцца Польшчай, А. Гарэцкі ніколі не забываўся, што ён сын беларускай зямлі, гістарычнай Літвы. Нездарма ж адзін з яго псеўданімаў быў Літвін.

ГЕНРЫК РЖАВУСКІ

Генрык Ржавускі, граф герба Крыўда, нарадзіўся ў 1791 годзе на Валыні, дзе яго бацька набыў маёнткі Паграбішчы і Цуднаў.

Радзімай жа яго продкаў была Беларусь. Тут, у Вялікім Княстве Літоўскім, Ржавускія займалі высокія дзяржаўныя пасады. З беларускай зямлёй мелі кроўныя повязі і бацькі пісьменніка. Яго бацька Адам Ваўжынец Ржавускі быў сынам «літвінаў» Станіслава Ржавускага і Кацярыны з роду Радзівілаў (дачка пісьменніцы Францішкі Уршулі, сястра славутага Кароля Станіслава Панае Каханку). У ВКЛ ён таксама займаў высокія пасады. Быў паслом на сейме ад Наваградскага ваяводства, віцебскім кашталінам. Маці Генрыка Юстына паходзіла з роду Рдултоўскіх, таксама не бедных беларускіх магнатаў, што мелі вялікія зямельныя ўладанні на Міншчыне, сярод якіх было мястэчка Сноў, дзе яны пабудавалі палац на 100 пакояў (ён, на шчасце, захаваўся да нашых дзён). Тут, у Мінскай губерні, у адным з маёнткаў Рдултоўскіх – Валамечцах, пад апекай бабулі Марыяны Рдултоўскай і правёў Г. Ржавускі свае дзіцячыя гады, якія, як ён сам прызнаваўся, засталіся ў памяці «на ўсё жыццё».

Г. Ржавускі быў «літвінам», г. зн. беларусам. У сваіх «Успамінах» ён пісаў: «І хаця лёс прымусіў мяне пасяліцца далёка ад святой Літвы, у душы ніколі не пераставаў адчуваць, што я літвін». Звяртаючыся да нашчадкаў, ён і іх просіць, каб яны лічылі яго «літвінскім», а не якім іншым пісьменнікам: «Маё разумовае жыццё збудзілася ў Літве, і калі б хто не лічыў мяне літвінам, той мяне пакрыўдзіў бы. Калі ў творах, апублікаваных

у мае сталыя гады, ёсць нешта такое, што наступныя пакаленні хацелі б захаваць, няхай яны прымуць маю творчасць, як плён той любові, якой я не пераставаў палаць дзеля дарагой Літвы. Большая частка сцэн у маіх раманах адбываецца ў Літве, мае героі часцей за ўсё літвіны. Ведаю пра тое, што нашчадкі не заўважаць мяне або хутка забудуць, але калі б я быў другім Гамерам, калі б прадчуваў, што калі-небудзь гарады пачнуць спрачацца, жадаючы мець мяне сваім грамадзянінам, тады я смялей гукнуў бы літвінам, просячы іх не дазволіць, каб па маёй смерці нейкая іншая зямля пераконвала іх, што я не з'яўляюся дзіцём Літвы».

У сям'і Ржавускіх панавала любоў да літаратуры. Генрыкаў бацька, пэўна, пад уплывам сваёй мацеры Францішкі Уршулі Радзівіл забаўляўся ў юнацтве вершаскладаннем. У сталыя гады яго больш турбавала доля роднай Беларусі ў часы заняпаду Рэчы Паспалітай.

У 1782 годзе Адам Ржавускі здаў у друк кнігу «Думкі над Літоўскім статутам», але яго дзядзька Кароль Станіслаў Пане Каханку, даведаўшыся пра негатывную ацэнку ў ёй уніі Польшчы з Літвой, загадаў забраць кнігу з друкарні і спаліць. У сям'і Ржавускіх засталіся толькі два яе экзэмпляры. Другая яго кніга выйшла пад назвай «Думкі пра рэформу рэспубліканскага кіравання» (1790).

Захапляліся літаратурай і самімі літаратарамі і Генрыкавы сёстры. Так, адна з іх – Караліна, па першым мужу Сабанская, – стала каханкай ажно двух літаратурных геніяў – Аляксандра Пушкіна і Адама Міцкевіча, а другая – Эваліна Ганская – нават завалодала сэрцам французскага класіка Анарэ дэ Бальзака і стала яго жонкай. Праз сваіх авантурных сясцёр пазнаўся з многімі літаратарамі і Генрык, у тым ліку са шваграм Бальзакам.

З дзяцінства ад бацькі, ад маці, ад бабулі Рдултоўскай, ад іншых родзічаў многа цікавага наслухаўся Генрык пра сваю радню, асабліва пра сваякоў Радзівілаў, Рдултоўскіх, Ржавускіх, пра ўсю беларускую магнатэрыю і дробную засцяпковую шляхту. Гэтыя жывыя гавэнды ён любіў пераказваць сябрам і знаёмым, у тым ліку літаратарам.

Да запісвання на паперу гэтых авантурных сюжэтаў заахвоціў Г. Ржавускага А. Міцкевіч, з якім ён пазнаёміўся ў 1825 годзе

ў час падарожжа па Крыме. Потым яны сустрэліся ў Пецяў-
бургу і Рыме. Г. Ржавускі ў 1839–1841 гадах ананімна выдаў
у Парыжы свае творы ў чатырох тамах пад агульнай назвай
«Успаміны яснавяльможнага пана Севярына Сапліцы, парнаў-
скага чэсніка». У 1844 годзе кніга, зноў жа ананімна, выйшла
паўторна пад крыху змененай назвай «Успаміны старога літоў-
скага шляхціца». Аўтар праўдзіва, у жывых, нявыдуманых воб-
разах раскрыў у кнізе цэлую эпоху жыцця вышэйшых грамад-
скіх колаў Беларусі канца XVIII стагоддзя, паказаў згубную для
дзяржавы шляхецкую анархію.

Яшчэ да апублікавання гавэнды Генрыка Ржавускага, пачу-
тыя з вуснаў аўтара, навялі Адама Міцкевіча на стварэнне ўлас-
нага твора з жыцця беларускай шляхты – паэмы «Пан Тадэвуш».
Міцкевіч узяў нават імя таго ж Сапліцы для аднаго з галоўных
герояў сваёй знакамітай паэмы, а заадно і назву сядзібы, дзе раз-
гортваецца дзеянне, – Сапліцова.

Другім значным творам Г. Ржавускага стаў гістарычны ра-
ман «Лістапад» (1845), у якім таксама было паказана жыццё бел-
ларускага грамадства ў другой палове XVIII стагоддзя. Пэўную
цікавасць уяўляюць і іншыя раманы пісьменніка – «Кракаўскі
замак» (1847–1848) і «Адам Смігельскі» (1851).

У 1840-я гады Г. Ржавускі супрацоўнічаў з рэдакцыяй газеты
«Tygodnik Petersburski», створанай выхадцамі з Беларусі, што
асталяваліся ў Пецяўбургу. Там ён зблізіўся з беларускімі літарат-
тарамаі, уваходзіў у іх гурток.

Апошнія гады жыцця Г. Ржавускі правёў у бацькоўскім ма-
ёнтку ў Цуднаве. Тут ён даў прытулак і пецяўбургскаму сябру –
выдатнаму беларускаму паэту і празаіку, тады ўжо безнадзейна
хвораму Яну Баршчэўскаму, які там і закончыў свой жыццёвы
шлях у 1851 годзе.

ІГНАТ ЛЕГАТОВІЧ

Настаўнік і паэт Ігнат Легатовіч (1796–1867) паходзіў з вёскі Малая Капліца пад Гародняй. У пяць гадоў страціў бацьку, якога замяніў малому айчым, небагаты шляхціч Якуб Вішнеўскі. Ігнат скончыў дамініканскую школу ў Гародні, пасля чаго паступіў у Віленскі ўніверсітэт на аддзяленне літаратуры і мастацтва. Атрымаўшы ў 1817 годзе навуковую ступень магістра філасофіі, быў накіраваны ў Мінск, у губернскую гімназію. Больш за дваццаць гадоў працаваў ён тут на сціплай пасадзе настаўніка лацінскай мовы. З 1839 года служыў інспектарам лепельскай, полацкай і вількамірскай школ. У 1846 годзе, страціўшы зрок, вярнуўся ў Мінск. За сваю шматгадовую настаўніцкую бездакорную працу быў узнагароджаны ордэнам Святога Станіслава III класа. Быў двойчы жанаты. Меў трох сыноў і восем дачок. Ігнат Легатовіч вядомы як калекцыянер народнай мудрасці (збіраў прымаўкі, прыказкі, выслоўі, казкі), а таксама як заядлы кніжнік. У яго доме было шмат рэдкіх і цікавых кніг, лёс якіх цяпер не вядомы.

Вершы і песні Ігната Легатовіча, якія ён пісаў яшчэ з часоў вучобы, мелі даволі шырокую распаўсюджанасць у грамадстве. Асабліва сатырычныя і гумарыстычныя творы, эпіграмы, максімы. «Яны, – як сцвярджае Зоф’я Макавецкая ў «Польскім слоўніку біяграфічным», – кружылі па Міншчыне і амаль па ўсёй Літве ў шматлікіх спісах, не ў адным доме захоўвалі іх як сямейныя памятки для наступных пакаленняў...» Некаторыя з твораў І. Легатовіча друкаваліся ў розных польскамоўных перыядычных выданнях, выходзілі асобнымі кнігамі.

У Легатовіча, без сумнення, было нямала беларускамоўных твораў. Але з усіх іх захаваўся толькі адзін кароценькі верш антыпрыгонніцкага кірунку «Скажы, вяльможны пане...». За гэты верш віленскі польскамоўны альманах «Баян» (1838) быў канфіскаваны ўладамі.

ІГНАТ КУЛАКОЎСКИ

Паэт, юрыст, педагог Ігнат Кулакоўскі нарадзіўся ў 1800 годзе ў вёсцы Яноўшчына на Пружаншчыне. Вучыўся ў Свіслацкай гімназіі, потым на юрыдычным факультэце Варшаўскага ўніверсітэта. Пасля заканчэння вучобы прыехаў у 1823 годзе ў Гародню, дзе ўладкаваўся на працу ў судзе. Потым быў прызначаны на пасаду дырэктара гімназіі ў Беластоку.

Цікавіўся гісторыяй, быў таварышам Віленскай археалагічнай камісіі, статыстычнага камітэта Гродзенскай губерні, Лонданскага геаграфічнага таварыства, Капенгагенскага таварыства даследчыкаў старажытнасці. Захапляўся мовамі: ведаў латынь, рускую, французскую, італьянскую, іспанскую, шведскую, нямецкую, чэшскую мовы, санскрыт.

Пісаць мастацкія творы пачаў у 1818 годзе. З вершамі, баладамі, паэмамі актыўна выступаў у розных перыядычных выданнях Вільні, Варшавы, Пецярбурга. Адзін з вершаў прысвяціў Ф. Карпінскаму, з якім зблізіўся ў гады вучобы ў Свіслацкай гімназіі, якой апекаваўся гэты славуты ў той час паэт. У 1824 годзе выдаў у Вільні кнігу «Вершаваныя забаўкі».

І. Кулакоўскі клапаціўся пра шырокую асвету народа. У 1834 годзе ў лісце да міністра асветы Расійскай імперыі прапаноўваў пашырыць на Беларусі сетку школ, ставіў пытанне пра вывучэнне вучнямі традыцыйнай культуры і мовы народа, а таксама стварэння школьнага падручніка, у якім бы даваўся «ясны і сістэматычны выклад... гісторыі заходніх губерняў пад назвай “Гісторыя краю”».

Некаторыя падрабязнасці жыцця і грамадскай дзейнасці І. Кулакоўскага падае Г. Каханоўскі ў кнізе «Адчыніся, таямніца часу!». Як выявілася, І. Кулакоўскі быў прадзедам беларускай пісьменніцы Зоські Верас.

АЛЯКСАНДР РЫПІНСКІ

Радзіма паэта і фалькларыста Аляксандра Рыпінскага – вёска Кукавячына пад Віцебскам. Выхоўваўся ён у заможнага дзеда ў маёнтку Стайкі – таксама на Віцебшчыне.

Сярэдняю адукацыю атрымаў у Віцебскай гімназіі. Вельмі запомнілася юнаму шкаляру, які мроіў паэзіяй, сустрэча з літаратарамі-шубраўцамі Восіпам Сянкоўскім, Янам Ходзькам, а таксама сакратаром апошняга – маладым Тамашам Занам. У 1829–1830 гадах вучыўся ў школе падхарунжых у Дынабургу, дзе сышоўся са зняволеным там дзекабрыстам Вільгельмам Кюхельбекерам, якога вучыў польскай мове, знаёміў з асаблівасцямі беларускай мовы, з мясцовай літаратурай, у прыватнасці з творамі Юльяна Нямцэвіча і Адама Міцкевіча.

Калі ўспыхнула Лістападаўскае паўстанне, Рыпінскага і яго таварышаў мабілізавалі ў расійскую армію генерала Дыбіча, але па дарозе да месца прызначэння «падхарунжыя» паўцякалі на бок паўстанцаў. Пасля трагічнага заканчэння паўстання эмігрыраваў у Парыж, дзе пражыў дванаццаць гадоў. На сходах Гісторыка-літаратурнага таварыства, куды сам уваходзіў, Аляксандр Рыпінскі чытаў лекцыі пра беларускі фальклор і этнаграфію, што потым склалі кнігу «Беларусь», выдадзеную ў Парыжы ў 1840 годзе. Дабратворнае ўздзеянне зрабіла на яго знаёмства з Адамам Міцкевічам, якому Рыпінскі прысвячаў свае творы. З мэтай вывучэння англійскай мовы ў 1846 годзе пераехаў у Лондан, дзе зарабляў на хлеб, працуючы настаўнікам. Разам з наваградчанінам Ігнатам Яцкоўскім, аўтарам «Аповесці майго часу»,

заснаваў уласную кнігарню і друкарню, дзе выдаваў разам з іншымі аўтарамі і свае кнігі, пры тым з уласнаручнымі ілюстрацыямі.

Дачуўшыся пра аб'яўленую царом Мікалаем I амністыю паўстанцам, прадаў сваю лонданскую друкарню з кнігарняй і ў 1859 годзе вярнуўся ў Беларусь, да сваіх братоў на Віцебшчыну.

Аляксандр Рыпінскі пісаў пераважна вершы на польскай мове, выдаваў іх асобнымі зборнікамі. Для нас найбольшую цікавасць мае яго публіцыстычна-этнаграфічная кніга «Беларусь», дзе ўпершыню быў зроблены агляд вуснай паэзіі беларускага народа і як ілюстрацыя пададзены фальклорныя творы ў арыгінале, на беларускай мове, якія аўтар насіў у памяці з дзяцінства. Рыпінскі падкрэсліваў, што ў вуснай паэзіі беларусаў, якая валодае «чарадзейнай» сілай, хаваюцца «новыя, невычэрпныя крыніцы мовы, гісторыі і паэзіі» і што на яе аснове можна ствараць «сапраўды нацыянальную, вольную ад чужаземнай літаратуру». У кнігу «Беларусь» аўтар уключыў і некалькі беларускамоўных вершаў, аўтарства якіх да канца не высветлена. Кніга «Беларусь» мела шырокі розгалас сярод беларускай інтэлігенцыі. Яна паказвала, які невычэрпны скарб тоіць у сабе беларускі фальклор. З яе старонак у поўны голас гучала чыстая беларуская мова, самабытная і мілагучная. Для нас цікавыя звесткі і пра яе пашырэнне. Напрыклад, Рыпінскі адзначае, што ў яго часы ў касцёлах святары не цураліся беларускай мовы, што там заўсёды гучалі беларускія рэлігійныя песні, асобныя з якіх ён і прыводзіць у кнізе на мове арыгінала. Пра адну з такіх песень «О! Мой Божа, веру табе» аўтар піша, што «сёння няма ніводнага касцёла, ніводнага месца, дзе б не чулася гэтая песня».

Спрабаваў Рыпінскі пісаць на беларускай мове і сам. Праўда, да нас дайшла толькі яго балада «Нячысцік», якую аўтар надрукаваў у 1853 годзе ў сваёй лонданскай друкарні, прытым двойчы. Хоць Рыпінскі і назваў твор баладай, яго ўсё ж трэба аднесці хутчэй да жанру звычайнага вершаванага апавядання, альбо інакш – «быліцы», жанру, які недзе ў гэты час распрацоўваў В. Дунін-Марцінкевіч.

У нашым літаратуразнаўстве Рыпінскі лічыўся нейкі час амаль рэакцыянерам, непрыхільнікам беларускага народа. У доказ звычайна браліся яго словы з кнігі «Беларусь» пра тое, што беларуская зямля «складае неад'ёмную частку Польшчы» і што беларускае дзіця павінна выгаварыць слова «Польшча» раней, чым «мама», а таксама тое, што сваю кнігу ён прысвячаў «першаму з беларускіх сялян, які навучыцца чытаць, а потым гаварыць і думаць па-польску». Сапраўды, тут выразна выявіўся польскі патрыятызм аўтара, які залічаў сябе да палякаў, хоць папраўдзе паходзіў з беларускай, толькі апалячанай шляхты. Разам з тым відаць, што ён душой палюбіў песні і мову беларускага народа і недзе ў глыбіні сваёй свядомасці разумеў, што гэта мова не толькі цяперашніх сялян-беларусаў, але і яго радавітых продкаў. Жаданне ж «прыблізіць» беларусаў да палякаў можна, відаць, растлумачыць рэальнай небяспекай «паглынання» Беларусі вялікай усходняй дзяржавай. Прызнанне «блізкасці» беларускай мовы да рускай магло быць важным аргументам у захопніцкай палітыцы царызму, які імкнуўся апраўдаць, «навукова» абгрунтаваць сваю экспансію, далучэнне «исконно русских земель» да Расійскай імперыі.

Рыпінскі пасля вяртання на радзіму ў нейкай ступені памяняў свае погляды, стаў бліжэй да беларускай нацыянальнай ідэі. Так, у вершы для альбома А. Вярыгі-Дарэўскага беларускую песню ён ужо называе «сваёй», «нашай» у адрозненне ад «чужой», польскай. А ў пісьме да А. Плуга ў 1883 годзе заяўляў, што беларусам няма патрэбы «гарнуцца да Польшчы».

РАМУАЛЬД ПАДБЯРЭСКИ

У літаратурна-грамадскім руху Беларусі 1840-х гадоў асабліва ярка вылучалася постаць Рамуальда Падбярэскага (Друцкага-Падбярэскага), выдаўца, крытыка, публіцыста, этнографа.

Родам Падбярэскі з Вільні, з сям'і збяднелага шляхціча. Скончыўшы ў 1830 годзе гімназію, васьмнаццацігадовы юнак запісаўся ў Віленскі ўніверсітэт, які, праўда, неўзабаве быў зачынены як гняздо «крамолы». У 1836 годзе паступіў на юрыдычны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта. Заадно працаваў у так званым Літоўскім гандлёвым таварыстве ў Маскве. Ён зблізіўся з рускімі славянафіламі І. Кірэеўскім і Ю. Самарыным, пад уплывам якіх зацікавіўся рускім фальклорам, перакладаў і публікаваў рускія народныя казкі. Не прыжыўшыся ў Маскве, у 1841 годзе пераехаў у Пецярбург. Там увайшоў у літаратурны гурток Яна Баршчэўскага. Шмат дало Падбярэскаму ў яго нацыянальным абуджэнні знаёмства з вялікім украінскім кабаром Тарасам Шаўчэнкам, які жыў у гэты час у Пецярбургу і быў сваім у гуртку Яна Баршчэўскага. Падбярэскі заняўся і там выдавецкай дзейнасцю. Выпусціў тры тамы альманаха-штогодніка на польскай мове «Rocznik Literacki», дзе змяшчалася нямала матэрыялаў з Беларусі і пра Беларусь.

У 1847 годзе вярнуўся ў родную Вільню, дзе сышоўся са славытымі пісьменнікамі краю Уладзіславам Сыракомлем, Юзафам Крашэўскім, Эдвардам Жалігоўскім і іншымі. Супрацоўнічаў з прагрэсіўным кіеўскім выданнем на польскай мове «Gwiazda». З 1849 года пачаў выдаваць у Вільні альманах «Pamiętnik Nawukowo-Literacki». У шасці яго нумарах друкаваліся самыя розныя

матэрыялы з жыцця Беларусі і свету. У альманаху знайшлі сваё месца прагрэсіўныя ідэі, блізкія да «натуральнай школы рускіх дэмакратаў». Падбярэскі сімпатызаваў яе ідэолагу В. Р. Бялінскаму. Пры альманаху было арганізавана антыцарскае таварыства. У 1850 годзе ўлады закрылі выданне. Хаваючыся ад рэпрэсій, Рамуальд Падбярэскі пераехаў у Варшаву. Але царскія жандармы знайшлі яго і там. Хутка ён быў арыштаваны і пасаджаны ў Варшаўскую крэпасць. У 1851 годзе яго выслалі ў далёкі Архангельск, дзе ён і памёр.

З усёй творчай спадчыны Рамуальда Падбярэскага асаблівую цікавасць мае яго праграмны артыкул «Беларусь і Ян Баршчэўскі», дзе аўтар зрабіў цікавы агляд беларускай літаратуры свайго часу, пачаўшы з пісьменнікаў больш ранняга часу. Важным момантам у гэтым артыкуле з'яўляецца тое, што аўтар асаблівую ўвагу звяртае на беларускамоўную творчасць пісьменнікаў, надзяляючы іх тытулам «народных». Гэту тэндэнцыю заўважыў Мікола Хаўстовіч у аўтарэфераце сваёй дысертацыі: «“Каб быць народным, трэба служыць народу – трэба пісаць на мове гэтага народа”. Гэтыя словы крытыка можна лічыць краевугольным каменем новага беларускага літаратуразнаўства, новай беларускай літаратуры».

ФРАНЦ САВІЧ

Франц Савіч паходзіў з новага пакалення паэтаў, якія ўсім сэрцам успрынялі ідэі сваіх славетных папярэднікаў – філаматаў і філарэтаў – і з юнацкім запалам і самаахвярнасцю прадоўжылі далей іх высакародную справу, прысвячаючы жыццё вызваленню Бацькаўшчыны ад царскага самадзяржаўя.

Нарадзіўся Франц Савіч у 1815 годзе ў вёсцы Вяляцічы Пінскага павета ў сям’і ўніяцкага святара. Вучыўся ён у Пінскім павятовым вучылішчы, а пасля яго заканчэння паступіў у 1833 годзе ў Віленскую медыка-хірургічную акадэмію, пераемніцу закрытага ўладамі за год перад гэтым Віленскага ўніверсітэта, гнязда вальнадумства і рэвалюцыйнасці.

У сценах акадэміі хадзілі яшчэ згадкі пра нашумелыя філамацка-філарэцкія згуртаванні, на вуснах студэнтаў былі вясёлыя песні і палымяныя вершаваныя радкі жывых яшчэ тады, выгнаных за межы радзімы Адама Міцкевіча, Яна Чачота, Тамаша Зана. Хоць шмат чаго змянілася з іх выгнаннем і хоць «вучні Зана зніклі амаль зусім падчас падзей 1831 года», як расказвае сам Савіч, усё ж царскім уладам не ўдалося цалкам вытравіць вольналюбівыя памкненні моладзі. Сведчанне гэтага – самаадданая дзейнасць самога Франца Савіча, якому ўдалося стварыць у 1836 годзе нелегальнае Дэмакратычнае таварыства. Ён напісаў для яго статут пад назвай «Прынцыпы дэмакратызму» і адозву-пракламацыю «Заўвагі пра маральную вайну народа з дэспатызмам», дзе выклаў свае радыкальныя ідэі і спосабы іх ажыццяўлення. У 1837 годзе Ф. Савіч зблізіўся з польскім рэвалюцыянерам Шыманам Канарскім, які прыехаў з-за мяжы для наладжвання

вызваленчай барацьбы ў былым Вялікім Княстве Літоўскім. Было дамоўлена аб сумеснай дзейнасці супраць царызму. Але праз год Шыман Канарскі быў арыштаваны. Неўзабаве царскія жандары схапілі і Франца Савіча. Пасля працяглага следства Шымана Канарскага пакаралі смерцю, а іншых звязаных з ім змоўшчыкаў саслалі ў Сібір, здалі ў салдаты. Салдатчыну прысудзілі і Ф. Савічу з яго сябрамі Я. Загорскім і К. Рапчынскім, адправіўшы іх на Каўказ.

Для Савіча і яго сяброў пачаліся цяжкія, поўныя нягод і выпрабаванняў гады няволі. У 1841 годзе, інсцыпіраваўшы самагубства, Франц Савіч уцёк з месца сваёй службы і адправіўся ў Таганрог, каб пераправіцца морам за мяжу. Але спроба ўцячы не ўдалася. Як не ўдаліся і іншыя такія спробы. За адну з іх два гады адседзеў у турме ў Ціраспалі (цяперашняя Малдова) і быў аддадзены ў салдаты, адкуль зноў уцёк. Пасля яшчэ адной няўдалай спробы ўцячы за мяжу ён змушаны быў застацца ў мястэчку Янушпаль Жытомірскага павета, дзе пад чужым імем заняўся лекарскай практыкай. У 1845 годзе ў час эпідэміі халеры, ратуючы людзей ад гэтай хваробы, Савіч сам не ўбярогся і неўзабаве памёр.

З паэтычнай спадчыны Франца Савіча да нас дайшоў толькі адзін, напісаны на пінскай гаворцы верш «Там блізка Пінска...», што захваўся дзякуючы Э. Паўлоўскаму, які ўключыў яго ў сваю кнігу «Успаміны з-над Віліі і Нёмана» (1882). Г. Кісялёў назваў гэты верш «яркім узорам беларускай рэвалюцыйнай паэзіі XIX ст.» («Беларускія пісьменнікі: біябібліяграфічны слоўнік». Мінск, 1995. Т. 5. С. 218). Як даводзяць літаратуразнаўцы, вершы Ф. Савіча хадзілі ў свой час у рукапісным выглядзе па Беларусі і Украіне, асобныя з іх сталі народнымі песнямі. Каштоўнымі дакументамі часу можна назваць і яго пражыццёвыя творы – напісаную ў 1838 годзе ў віленскай турме «Сповідзь» і незавершаныя «Успаміны», якія паэт давёў да першых уцёкаў з салдатчыны. Абодва гэтыя творы былі надрукаваны ў кнізе Э. Геленіюша (Іваноўскага) «Успаміны мінулых гадоў», якая выйшла ў 1876 годзе.

ГАБРЫЭЛЯ ПУЗЫНЯ

Прадстаўніца заможнай беларускай шляхты Габрыэля Пузыня нарадзілася ў 1815 годзе ў Вільні ў сям’і Адама Гюнтара і Аляксандры з Тызенгаўзаў. У Вільні Гюнтары жылі толькі зімой. На лета яны пераязджалі ў свой маёнтак Дабраўляны Свянцянскага павета (цяпер Смаргонскі раён Гродзенскай вобласці). З Дабраўлянамі звязана ўсё дзяцінства і маладосць Габрыэлі. Тут яна жыла да самага замужжа.

У сям’і Гюнтараў любілі мастацтва і літаратуру. Частымі гасцямі ў іх былі многія славуці – пісьменнікі Ігнат Ходзька, Антоні Эдвард Адынец, мастакі Ян Дамель, Ян Рустэм, піяністка Марыя Шыманаўская, вучоны Андрэй Снядэцкі і іншыя. Пасля вяртання з уральскай ссылкі жаданым госцем быў тут і Тамаш Зан. Кантакты з гэтымі таленавітымі людзьмі схілялі і Габрыэлю да ўласнай творчасці. Асабліва захаплялася яна паэзіяй Адама Міцкевіча. У знак вялікай павагі да паэта-земляка яна ў 1842 годзе, ведаючы пра нязбытную тугу Адама Міцкевіча па роднай беларускай зямлі, паслала яму ў Парыж бутэльку вады з Нёмана, кветкі з родных палёў і напісаны з гэтай нагоды верш.

Выйшаўшы ў 1851 годзе замуж за Тадэвуша Пузыню, стала гаспадыняй яго маёнтка Гарадзілаў у Ашмянскім павеце (цяпер Маладзечанскі раён). Гасцявалі ў яе доме Уладзіслаў Сыракомля, Уладзіслаў Міцкевіч (сын Адама Міцкевіча), Станіслаў Манюшка, Эдвард Жалігоўскі. У час паездак за мяжу пазнаёмілася ў Парыжы з пісьменнікамі Антоніем Гарэцкім і Багданам Залескім.

Габрыэля Пузыня выдала ў Вільні шэраг кніг. Сярод іх зборнік вершаў рэлігійнай тэматыкі «У імя Бога» (1843), кніга свецкай паэзіі «Далей у свет!» (1845), томік маралізатарскага характару «Дзеці літоўскія, іх слоўкі, адказы, назіранні» (1847), зборнік прозы «Малыя, але праўдзівыя апавяданні» (1857) і інш. Спрабавала свае сілы і ў драматургіі. Некаторыя яе п'есы ставіліся на віленскай сцэне. Яны склалі выдадзены ў 1861 годзе зборнік «Аматарскі тэатр». У яе творах адбілася жыццё вышэйшых слаёў беларускага грамадства, асабліvasці побыту заможнай шляхты.

Важную пазнавальную каштоўнасць мае дзённік Габрыэлі Пузыні, які яна вяла з маладых гадоў і які толькі часткова быў апублікаваны, прытым праз многа гадоў пасля яе смерці – у 1928 годзе. Называўся ён «У Вільні і ў літоўскіх маэнтках. Дзённік 1815–1843 гадоў» і склаў асобную кнігу. Праўда, яе выдаўцы Адам Чарткоўскі і Генрык Масціцкі апусцілі ў ім асобныя мясціны, звязаныя з асабістым жыццём аўтаркі і яе сям'і. Дзённік згарэў у час Варшаўскага паўстання 1944 года.

Хоць Габрыэля Пузыня з пашанай ставілася да роднага беларускага народа, усё ж пісала свае творы на тагачаснай літаратурнай мове – польскай, а дакладней, на тым «пераходным» польска-беларускім дыялекце, пра які казала польскі мовазнавец Кавын-Кужова ў разглядзе мовы філаматаў і філарэтаў.

АРЦЁМ ВЯРЫГА-ДАРЭЎСКИ

На прыкладзе творчасці Арцёма Ігнатавіча Вярыгі-Дарэўскага (1816–1884) можна прасачыць шлях беларускага мастацкага слова ў XIX стагоддзі. Да нас дайшлі выдатныя водгукі на яго беларускія творы, але самі творы, так і не надрукаваныя, не захаваліся, іх, відаць, назаўсёды паглынула бязлітасная Рака Бяспамяцтва, як і творы многіх іншых беларускіх літаратараў. Зберагліся толькі нязначныя рэшткі.

Нашчадак старадаўняга беларускага шляхецкага роду Арцём Вярыга-Дарэўскі ўбачыў свет у невялікім мястэчку Кубічы Лепельскага павета Віцебскай губерні. Дзяцінства яго было не з лёгкіх. Ён нават не зведаў матчынай ласкі, бо маці памерла адразу пасля родаў. Бацька, Ігнат Вярыга-Дарэўскі, збыднелы шляхціч, зарабляў хлеб, працуючы службоўцам у Кублічах. Выхоўваўся малы Арцём у сваякоў у фальварку Людвінава паблізу Дзісны. Скончыў Забельскую гімназію (у мястэчку Валынцы цяперашняга Верхнядзвінскага раёна). Служыў чыноўнікам у Віцебску. У 1840 годзе займаў пад Віцебскам фальварак Стайкі, дзе, як відаць, працаваў нейкі час на гаспадарцы. Потым зноў пайшоў на чыноўніцкую службу ў той жа Віцебск.

На хвалі грамадска-палітычнага руху ў пачатку 60-х гадоў XIX стагоддзя праявіў сваю грамадзянскую актыўнасць, выступаючы супраць антынароднай палітыкі царызму. За ўдзел у паўстанні 1863–1864 гадоў быў арыштаваны і зняволены ў Віцебскую турму, а потым сасланы ў Сібір, на катаргу. Адбыўшы яе, ён быў пакінуты на пасяленні ў Іркуцку. У апошнія гады служыў на сібірскіх капальнях золата. Недзе там і памёр.

Пра накіраванасць творчасці Арцёма Вярыгі-Дарэўскага кажа і яго псеўданім – Беларуская Дуда. Служыць сваім пяром роднай Беларусі, выгаворваць сваёй творчасцю, сваёй «дудой» усе бядоты і памкненні беларускага народа – такую ставіў паэт перад сабой мэту. Прытым, нягледзячы на адсутнасць беларускага друку, усё ж настойліва пісаў на мове свайго народа. «З Беларушчынай не разбратаўся. Гэта мой ідэал, – пісаў ён брату Адаму. – Можа, дарэмна на яе трачуся. Што ж рабіць – “Па Хомку шапка”».

На жаль, з пераважнай большасцю твораў папулярнага ў свой час сярод шырокіх грамадскіх колаў беларускага паэта Арцёма Вярыгі-Дарэўскага мы сёння не можам пазнаёміцца. Не вядома, на якіх скрыжалях развеелі іх вятры часу. Мы ведаем толькі загалоўкі асобных твораў без сумнення выдатнага беларускага песняра. Гэта паэма «Ахульго» пра змаганне горцаў на чале з легендарным Шамілём за волю сваёй радзімы, драма «Гордасць», камедыі «Хцівасць» і «Грэх 4-ты – гнеў», дарожныя нататкі «Гутаркі з пляндроўкі па зямлі латышскай», верш «Думка хлопца з ваколіц Віцебска на адглос вольнасці» і іншыя творы. Вядома таксама, што Арцём Вярыга-Дарэўскі рабіў пераклады на беларускую мову твораў Адама Міцкевіча. Да нас дайшлі толькі лічаныя паэтычныя творы Беларускай Дуды ды часткова яго публіцыстыка. А яшчэ захаваўся славеты «Альбом Вярыгі-Дарэўскага» – унікальны помнік літаратуры XIX стагоддзя. У ім пакінулі свае паэтычныя і праязічныя пажаданні гаспадару альбома такія літаратурныя славетасці, як Уладзіслаў Сыракомля, Вінцэсь Каратынскі, Антоні Эдвард Адынец, Ігнат Ходзька, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, гісторыкі Адам Кіркор, Мікалай Маліноўскі, Міхал Балінскі і іншыя. Усе яны шчыра віталі Арцёма Вярыгу-Дарэўскага, падзяляючы яго беларускую ідэю.

І ў далёкай сібірскай ссылцы Вярыга-Дарэўскі быў верны роднай Беларусі – і там не забываў сваё беларускае слова. Нездарма ж таварышы па ссылцы называлі яго Вайдэлотам Беларусі.

ІГНАТ ХРАПАВІЦКІ

Род Храпавіцкіх здаўна вядомы на Беларусі. Яго прадстаўнікі займалі даволі высокія дзяржаўныя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім і ў Расійскай імперыі. Храпавіцкія былі падраднёныя з многімі знакамітымі беларускімі родамі – Агінскімі, Радзівіламі, Плятэрамі, Рыпінскімі. Беларусь – спрадвечная радзіма Храпавіцкіх.

Паэт і фалькларыст Ігнат Храпавіцкі нарадзіўся 31 ліпеня 1817 года ў сям’і камергера царскага двара Яўстаха Храпавіцкага, які жыў у сваім родавым маёнтку ў Каханавічах Дрысенскага павета Віцебскай губерні. Вучыўся дома, у нанятых настаўніках. Звестак пра яго жыццё, асабліва пра ранні перыяд, захавалася няшмат. Вядома толькі, што ён падарожнічаў па краінах Еўропы, наведваў, напрыклад, Рым. Як відаць з яго публікацый, І. Храпавіцкі быў надзвычай адукаваным чалавекам, вызначаўся шырокай эрудыцыяй, культурай.

Ужо ў маладыя гады І. Храпавіцкі карыстаўся немалым аўтарытэтам сярод сваіх землякоў. Нездарма ж у 1843 годзе яго абралі на грамадскую пасаду наглядчыка сельскіх «ссыпных магазінаў» Дрысенскага павета. У яго абавязкі ўваходзіла вывучаць патрэбы сялян, знаёміцца з іх жыццём. Гэтыя абавязкі былі адначасова душэўнай патрэбай абаронцы свайго народа. Даследуючы народныя побыт і фальклор, Ігнат Храпавіцкі ўсё мацней адчуваў бесчалавечнасць прыгону і рабіў усё магчымае для вызвалення сялян ад ганебнай няволі. У 1850 годзе разам з аднадумцамі Сяргеем Убры і Юстыніянам Шчытам Ігнат Храпавіцкі распрацаваў праект ліквідацыі прыгоннага права, які нават быў

прыняты большасцю галасоў на губернскім з'ездзе шляхты Віцебшчыны. Праўда, час адмены прыгону яшчэ не надышоў, і пастанова з'езда засталася толькі на паперы.

Не вядома, з якіх прычын І. Храпавіцкі быў неўзабаве зняты з пасады наглядчыка ссыпных магазінаў. У 1858 годзе ён увайшоў у склад губернскага камітэта для выпрацоўкі прапаноў у паліпшэнні жыцця прыгонных сялян, а ў 1859 годзе яго выбралі маршалкам шляхты Дрысеншчыны.

Паслядоўнае змаганне Храпавіцкага за вызваленне сялян, за што ён, відаць, меў нямала непрыемнасцяў, урэшце было ўзнагароджана. З афіцыйнай адменай прыгонніцтва І. Храпавіцкаму аб'явілі пра імператарскае «благословеніе» за дзейнасць у падрыхтоўцы рэформы. Пры гэтым яму быў уручаны адпаведны медаль.

У 1880-я гады Храпавіцкага як паважанага і шануюнага чалавека выбралі маршалкам дваран усёй Віцебскай губерні. На гэтай пасадзе ён працаваў да апошніх гадоў свайго жыцця.

Ігнат Храпавіцкі меў немалыя літаратурныя здольнасці, пра што сведчыць верш «Дзвіна», якім адкрываўся першы нумар часопіса «Рубон» (1845), і іншыя вершы, што пісаў паэт па душэўнай патрэбе. Выдатна праявіліся яго майстэрства і ў публіцыстыцы. Гэта відаць, напрыклад, з артыкула «Позірк на паэзію беларускага народа», які блізкі сваім жанрам да эсэ і быў напісаны «з агнём» (Р. Падбярэскі). Свабодная манера пісьма, багатая вобразнасць, лірызм адразу кідаюцца ў вочы пры яго чытанні. Толькі сапраўдны літаратар можа пісаць такімі, напрыклад, словамі: «Хто ведае паўночныя краі, хто захапляўся напраўду феерычным краявідам нашых палёў і лясоў, аздобленых брыльянтамі інею, хто бачыў у марозны пагодны адвяхчорак над убогай сялянскай страхой пазалочаны сонцам дым, што ўздымаецца проста ўверх узорыстым воблакам, у якім можна пазнаць то нейкі воз чараўніка, то незвычайны заклёты замак, той толькі, кажу я, зразумее, адкуль мог узнікнуць у галаве беднага беларускага сяляніна гэты фантастычны свет казкі, свет дзівосаў, свет, поўны золата, перлаў, незлічоных багаццяў, як у аповесцях Усходу».

Артыкул Ігната Храпавіцкага ярка выяўляе дэмакратызм аўтара, шырыню яго душы, гарачае імкненне палепшыць жыццё

народа. Гэтым артыкулам аўтар вучыў паважаць народ, шанавачь яго традыцыйную культуру, мову. Нездарма ж ён дае ў канцы і невялічкі тлумачальны слоўнік беларускай мовы. З той жа мэтай, дарэчы, Ігнат Храпавіцкі склаў для сябе шырокую праграму збору беларускага фальклору і ажыццяляў яе ў шматлікіх паездках па Віцебшчыне і, магчыма, далей, запісваючы ад сялян іх песні і казкі. Ён рыхтаваў да друку «Поўны беларускі песня-збор». На жаль, гэту вялікую задуму ён не змог ажыццявіць ва ўмовах непрыязнасці афіцыйных улад да беларускай культуры. Сабраныя ім матэрыялы не пабачылі свет і, хутчэй за ўсё, загінулі ў віхурах часу.

БРАЊІСЛАЎ ЗАЛЕСКІ

Пісьменнік-дакументаліст, самабытны мастак, вучоны, актыўны грамадскі дзеяч Браніслаў Залескі пакінуў свой адметны след у гісторыі і культуры Беларусі XIX стагоддзя. Перыпетыі яго багатага на падзеі жыцця вартыя п'яра пісьменніка-раманіста, а творчая спадчына – спецыяльнага даследавання.

Паходзіў Браніслаў Залескі з дваранскай сям'і. Нарадзіўся ён у 1820 годзе ў родавым маёнтку Рачкавічы на Случчыне. Першапачатковую адукацыю атрымаў у Лецшыне – недалёкім маёнтку дзядзькі Кароля Чарноцкага, блізкага сваяка Адама Чарноцкага, вядомага пад імем З. Далэнгі-Хадакоўскага, які, дарэчы, таксама выхоўваўся ў гэтым жа доме, толькі значна раней. Кароль Чарноцкі апекаваўся яшчэ і над вядомым у свой час грамадскім і культурным дзеячам, супольнікам віленскага таварыства філарэтаў Д. Ходзькам.

У 1836 годзе едзе ў эстонскі горад Дэрт (сёння – Тарту), дзе паступае на юрыдычнае аддзяленне тутэйшага ўніверсітэта. А неўзабаве запісваецца ў антыцарскую арганізацыю, створаную вядомым рэвалюцыянерам Сымонам Канарскім, з выкрыццём якой Браніслаў Залескі разам з паплечнікамі быў арыштаваны і высланы ва Украіну. Дзякуючы хадайніцтву мацеры, яму дазволілі закончыць навучанне ў Харкаўскім універсітэце. Адтуль ён вяртаецца на радзіму, у сталічную Вільню, дзе зноў звязваецца з дзеячамі рэвалюцыйнага руху. У 1846 годзе быў арыштаваны, пазбаўлены дваранства і адпраўлены салдатам у Арэнбургскую крэпасць, потым – у Хіву, у Туркменістан.

У час салдацкай службы Б. Залескі сышоўся з такім жа, як ён сам, ссыльным салдатам Тарасам Шаўчэнкам, вялікім украінскім паэтам і самабытным мастаком. Звяло іх агульнае захапленне выяўленчым мастацтвам. Доўгі час жылі яны ў адной палатцы і разам хадзілі маляваць тутэйшыя краявіды. На цэлых пяць месяцаў абодвум салдатам-мастакам пашанцавала прыняць удзел у экспедыцыі штабс-капітана Анціпава ў горы Каратау. Народжанае ў ссылцы шчырае сяброўства беларуса Залескага і ўкраінца Шаўчэнкі не перапынялася да канца жыцця. Калі абставіны іх разлучылі, сябры падтрымлівалі адносіны з дапамогай пошты. Да нас дайшло 16 пісем Шаўчэнкі да Залескага і 10 – Залескага да Шаўчэнкі. З гэтай перапіскі відаць, наколькі глыбокім было іх сяброўства.

Калі Б. Залескаму дазволілі вярнуцца на радзіму, у яго Рачкавічы, ён піша адтуль Т. Шаўчэнку 18 верасня 1856 года: «Я шэць тыдняў живу сярод сваіх, дыхаю родным паветрам, гляджу на родныя лугі і лясочки, на ўсё дарагое і маіх сяброў і блізкіх... Ах, дружа мой! Як жа мне хацелася даць і табе гэтага хлеба! Бачыць цябе на мілай радзіме, сярод сваіх, якіх ты так шчыра любіш». У гэтым жа лісце Браніслаў Залескі запрашае Тараса Шаўчэнку да сябе ў Рачкавічы.

Украінскі кабзар, чакаючы дазволу вярнуцца з ссылкі дадому, у пісьме да свайго беларускага сябра складае такі маршрут паездкі на радзіму праз Беларусь: «Замест пецяўбургскай чыгункі я выбіраю простую паштовую дарогу – смаленскую ці віленскую – прыязджаю проста ў Рачкавічы. Сустрэкаюся з табой, плачу, цалую рукі тваёй шчаслівай матулі, цалую твайго бацьку, сясцёр, чарнавокіх і блакітнавокіх *siostrzencow* тваіх, і ў абдымках поўнага шчасця адпачываю, паўтараючы радок вялікага паэта (А. Міцкевіча. – *К. Ц.*): “Мала паветра ўсёй Аравіі напоўніць мае вольныя грудзі”. Замест Аравіі я буду гаварыць Літва». Праўда, мара Т. Шаўчэнкі пагасціць у свайго сябра на Случчыне, як і жаданне прыехаць з ім разам на вучобу ў Пецяўбургскую акадэмію мастацтваў, не спраўдзілася... Украінскі Кабзар прысвяціў беларускаму сябру верш «Як мы былі яшчэ казакамі».

У 1860 годзе пісьменнік змушаны пакінуць родны край і выехаць у эміграцыю. Жыў у Дрэздэне, Рыме, Парыжы. Калі ў 1863 годзе ў Беларусі выбухнула паўстанне, дапамагаў паўстанцам у куплі зброі. У Парыжы ўдзельнічаў у створаным землякамі-эмігрантамі Гісторыка-літаратурным таварыстве, быў яго сакратаром і рэдактарам «Штогоднікаў».

Б. Залескі – аўтар ілюстраванага (22 афорты) выдання «Жыццё кіргізскіх стэпаў» (1865), кніг «Польскія выгнаннікі ў Арэнбургу» (1866), «Адмена прыгонніцтва ў Літве», «3 жыцця літвінкі» (пра беларускую мастачку Гэлену Скірмунт, 1876). Акрамя таго, ён пакінуў цікавыя ўспаміны пра перажытае і сваіх сучаснікаў, цікавыя творы выяўленчага мастацтва, у тым ліку шэраг малюнкаў пра паўстанне 1863–1864 гадоў у Беларусі. Сябраваў з Ц. Норвідам, перапісваўся з А. Герцэнам.

ПАВЕЛ ШПІЛЕЎСКИ

Нарадзіўся Павел Шпілеўскі ў 1823 годзе ў вёсцы Шыпілавічы Бабруйскага павета, дзе яго бацька служыў праваслаўным святаром. Дзяцінства Паўла прайшло ў павятовым горадзе Ігумене (цяперашнім Чэрвені), куды ў 1825 годзе перавялі Міхаіла Шпілеўскага (бацьку), якога прызначылі кіраўніком царкоўнай акругі. Міхаіл Шпілеўскі і для сына вызначыў духоўную кар’еру, таму адправіў яго вучыцца ў Мінскую духоўную семінарыю, а потым – у Пецярбургскую духоўную акадэмію.

Працоўную дзейнасць П. Шпілеўскі пачаў выкладчыкам славеснасці Варшаўскага павятовага духоўнага вучылішча, дзе прабыў каля пяці гадоў. У 1853–1855 гадах служыў так званым пакаёвым наглядчыкам у Галоўным педагагічным інстытуце ў Пецярбургу. Па сутнасці ж, Шпілеўскі быў памочнікам прафесара польскай мовы, дзеля вывучэння якой яго туды і ўладкавалі. У гэты ж час у інстытуце вучыўся будучы вялікі рускі крытык М. А. Дабралюбаў, з якім Шпілеўскі меў кантакты. Пасля інстытута ён зноў каля года настаўнічаў. Потым аддаўся журналісцкай працы. Памёр даволі рана – у 38 гадоў.

У літаратуру Паўла Шпілеўскага паклікала любоў да роднай Беларусі, з якой даводзілася надоўга разлучацца. Выступаў у рускай перыёдыцы з артыкуламі і нарысамі, дзе хацеў расказаць пра сваю радзіму, пра яе людзей, побыт і традыцыйную культуру беларускага народа, яго фальклор. Сярод іх «Беларускія народныя павер’і» (1846–1852), «Апісанне пасольства Льва Сапегі ў Маскву ў 1600 годзе» (1850), «Народныя прыказкі з тлумачэннем паходжання і значэння іх» (1852), «Даследаванне

пра ваўкалакаў» (1853), «Мазыршчына (з падарожжа па заходне-рускім краі)» (1859), «Паездка ў заходнія губерні» (1860). Захапіўшыся вывучэннем роднай мовы, Шпілеўскі яшчэ ў юнацтве пачаў складаць «Слоўнік і карняслоў беларускай гаворкі», які застаўся ў рукапісе. Але самым значным з напісанага Шпілеўскім трэба назваць яго кразнаўчы нарыс «Падарожжа па Палессі і Беларuskім краі», які на працягу 1853–1855 гадоў публікаваўся ў прагрэсіўным рускім часопісе «Современник», і шматпланавы твор «Беларусь у характарыстычных апісаннях і фантастычных яе казках», што гэтак жа з працягам друкаваўся на старонках другога рускага часопіса «Пантеон» (1853–1854, 1856).

У сваіх кразнаўчых нарысах і фальклорна-этнаграфічных артыкулах П. Шпілеўскі праявіў сябе як сапраўдны патрыёт Беларусі, які шчыра любіў яе народ, шанаваў і цаніў культуру і мову беларусаў. Якраз тут найбольш красамоўнае і эмацыянальнае гучанне набывае яго пярэ. Вось як, напрыклад, піша ён у сваім «Падарожжы па Палессі і Беларuskім краі»: «Па дарозе мне сустракаліся знаёмыя твары і ўборы, чулася родная беларуская мова, якая... шчаслівыя часы!.. некалі ў гады маленства і дзяцінства гучала ў вушах маіх...» Не могуць не крануць чытача шматлікія апісанні сустрэч аўтара з роднай зямлёй. Праўда, палітычныя погляды П. Шпілеўскага былі, як зазначаюць даследчыкі яго творчасці, у пэўнай ступені «абмежаваныя». Так, паверыўшы рускім шавіністам, ён лічыў услед за імі справядлівым захоп расійскім царызмам беларускіх зямель у канцы XVIII стагоддзя, апраўдваў яго палітыку ў Беларусі. І ўсё ж усім сэрцам спачываў беларускаму народу, прызнаваў самабытнасць і прыгажосць яго мовы.

Пісаў П. Шпілеўскі і мастацкія творы. Ён аўтар аповесці «Цыганё», п'есы «Дажынкi» (напісанай на аснове «Ідыліі» В. Дуніна-Марцінкевіча), некалькіх апавяданняў. Але асаблівых мастацкіх адкрыццяў не здзейсніў. Часта П. Шпілеўскі выступаў у друку пад псеўданімамі Драўлянскі, Барон Ікс і інш.

ВІНЦЭСЬ КАРАТЫНСКІ

Вінцэсь Каратынскі – адзін з нямногіх паэтаў, хто выбіўся «ў людзі» з прыгонных сялян. Сапраўднае яго прозвішча – Каратай. Каратынскім стаў ён, калі атрымаў вольную. Нарадзіўся ў вёсцы Селішча Наваградскага павета. Адукацыю набываў пры дапамозе добрых людзей, у асноўным самастойна. З часам ён авалодаў рускай, чэшскай, французскай, нямецкай мовамі, не кажучы пра беларускую і польскую. Працаваў «дырэктарам» – дамашнім настаўнікам у заможных людзей Наваградчыны. Вельмі памагло Каратынскаму ў жыцці знаёмства з Уладзіславам Сыракомлем, які адразу заўважыў і падтрымаў здольнага сялянскага хлопца. У 1850 годзе «вясковы лірнік» запрасіў яго да сябе ў Залуча. В. Каратынскі стаў Сыракомлевым памочнікам-сакратаром. З пераездам Сыракомлі пад Вільню, у вёску Барэйкаўшчына, праз нейкі час таксама перабраўся туды і ён.

Тут, паблізу Вільні, была добрая магчымасць наладзіць сувязь з рэдакцыямі розных перыядычных выданняў. Каратынскі супрацоўнічаў у часопісе Адама Кіркора. Быў членам Віленскай археалагічнай камісіі і Статыстычнага камітэта.

У 1859 годзе паэт ажаніўся з дачкой заможнага шляхціча Станіславай Цалінай Якубовіч і жыў з ёй у маентку цесця Якенты Ашмянскага павета. Было ў іх дзесяць дзяцей. Сваю вялікую сям'ю (апрача даходаў з гаспадарання на зямлі) карміў Каратынскі журналісцкай працай. У 1866 годзе ён пераехаў у Варшаву, дзе супрацоўнічаў з асноўнымі польскімі перыядычнымі выданнямі, выступаючы з нарысамі і артыкуламі. Там, у Варшаве, ён і памёр.

За пісьменніцкае пяро Вінцэс Каратынскі ўзяўся пад уплывам і пры непасрэднай падтрымцы свайго настаўніка У. Сыракомлі, творы якога ён перапісваў для друку. Першы верш «Над калыскай» (на польскай мове) ён напісаў і апублікаваў ў 1856 годзе. Пасля пісаў на польскай і беларускай мовах. У Сыракомля нават меў намер выдаць сумесна са сваім вучнем беларускія вершы ў адной кнізе. Але аўтары не змаглі пераадолець тыя бар'еры, што стаялі перад беларускім словам. Сёння не вядома, якія беларускія вершы меліся яны ўключыць у супольны зборнік.

Праз год пасля паэтычнага дэбюту выйшла першая паэтычная кніга В. Каратынскага з добразычлівай прадмовай яго настаўніка – «Чым хата багата, тым рада». Вядома ж, на польскай мове – так праблем з выданнем не было. У час прыезду ў Вільню цара Аляксандра II (1859) Каратынскі напісаў для яго прывітання верш на беларускай мове, у якім імкнуўся напаміць самадержцу пра існаванне пагарджанага панствам мужыка-беларуса. У тым жа годзе асобным выданнем выйшаў найбольш значны твор Вінцэса Каратынскага – паэма «Таміла», у цэнтры якой – вобраз беларускага селяніна Тамілы, праз які аўтар хацеў паказаць жыццё беларускай вёскі таго часу. Праз год убачыла свет апошняя паэтычная кніга Каратынскага – вершаваны памфлет «Выпіў Куба да Якуба», пасля чаго з вершамі выступаў у друку толькі зрэдку. В. Каратынскаму прыпісваюцца яшчэ вершы-пракламацыі «Гутарка старога дзеда» і «Гутарка двух суседаў».

Вельмі цікавыя для нас і многія артыкулы і нарысы Вінцэса Каратынскага, звязаныя з гісторыяй і культурай роднай Беларусі. Сярод іх – «Карціны з берагоў Нёмана», «Некалькі падрабязнасцяў пра сям'ю, месца нараджэння і маладосць Адама Міцкевіча», «Саламон Рысінскі», «Віцебск», «Канстанцін Тышкевіч», «Яўстаф Тышкевіч», «Рамуальд Зянькевіч», «Дзве будоўлі» і інш.

КАНСТАНЦІН ВЕРАЊЦЫН

Гэтак жа, як і аўтара «Энеіды навыварат», у лона нашай літаратуры вярнуў імя Канстанціна Вераніцына нястомны даследчык-літаратуразнавец Генадзь Кісялёў, пра што захапляльна і вельмі пераканаўча расказаў ён у сваёй таленавітай кнізе «Пошукі імя», а потым у дапоўненым выданні – «Расшукваецца класік». Там жа падаў ён і асноўныя звесткі з біяграфіі паэта.

Нарадзіўся К. Вераніцын 1 чэрвеня 1834 года ў вёсцы Астрадаўны Віцебскага павета. Паходзіў з прыгонных сялян ліберальнага пана Бондырава. Сапраўднае яго прозвішча – Васільеў. Сыну прыгоннага селяніна ўдалося паступіць у Гарадзкае парафіяльнае вучылішча, якое ён скончыў у 1844 годзе. Праз год Кастусь Васільеў – ці не за свае здольнасці да навук? – атрымаваў вольную, што дае яму магчымасць запісацца на вучобу ў Віцебскую губернскую гімназію. У 1851 годзе яго прылучаюць да мяшчан мястэчка Гарадок. У гэты час ён і выбірае сабе новае прозвішча – Вераніцын. У 1852 годзе, не паспеўшы скончыць гімназію, прагне да вучобы юнак паступае ў Пецябургскую медыка-хірургічную акадэмію, дзе вучыліся, дарэчы, шмат разначынцаў. Праўда, праз два гады ўпартага беларуса выключаюць за нешта з акадэміі. Хлопец вяртаецца ў Беларусь і як пансіянер Вольнага эканамічнага таварыства паступае ў Горы-Горацкі земляробчы інстытут, адразу на трэці курс. У 1859 годзе ён абараняе дысертацыю «Пра беларускую гаспадарку» і атрымаваў званне агранома (кандыдата агранаміі). Потым К. Вераніцын служыць аканомам у нейкім маёнтку. З 1863 года зноў жыве

ў Пецярбургу, служыць у розных установах. Праз дзесяць з лішнім гадоў вяртаецца на радзіму, дзе ў 1874–1879 гадах працуе выкладчыкам геаграфіі, прыродазнаўства і гісторыі ў Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі. У 1880 годзе Вераніцын зноў апынуўся ў Пецярбургу, дзе пасяляецца назаўсёды, не забываючы наведвацца ў родную Беларусь. У Пецярбургу служыў чыноўнікам Міністэрства шляхоў зносін. У 1890 годзе ў чыне стацкага саветніка выходзіць у адстаўку. Як мяркуе Г. Кісялёў, там жа Канстанцін Вераніцын і памёр недзе каля 1904 года.

Яшчэ нядаўна «ананімная» паэма «Тарас на Парнасе», якая належыць, як вельмі пераканаўча даводзіць Г. Кісялёў, пярэ Канстанціна Вераніцына, стала класічным творам беларускай літаратуры. Яна была шырока распаўсюджана ў асяроддзі беларускай інтэлігенцыі, часта перапісвалася, перадавалася з рук у рукі па ўсёй Беларусі. У ёй выдатна праявіўся дэмакратызм аўтара, глыбокая павага да свайго беларускага народа. Напісана паэма прамым сапраўднага майстра, з добрым народным гумарам. Вельмі доказна паказаў той жа Г. Кісялёў, што К. Вераніцын з’яўляецца аўтарам і другой, надзвычай цікавай беларускай паэмы «Два д’яблы», знойдзенай В. Скалабанам у рукапіснай хрэстаматыі А. Рыпінскага.

АЛЯКСАНДР ЕЛЬСКІ

Імя гэтага выдатнага дзеяча беларускай культуры, апантанага будзіцеля нацыі ў другой палове XIX – пачатку XX стагоддзя было вядома кожнаму адукаванаму беларусу. Письменнік, публіцыст, літаратуразнавец, гісторык, этнограф, фалькларыст, нястомны збіральнік айчынных помнікаў пісьменства і гісторыі, Аляксандр Ельскі ўсёй сваёй шматграннай дзейнасцю імкнуўся да аднаго: раскрыць перад светам эстэтычнае хараство і веліч культуры беларускага народа, яго нацыянальную самабытнасць і слаўную мінуўшчыну.

У савецкія часы патрыятычная дзейнасць Аляксандра Ельскага адзначалася ў друку звычайна ў негатыўным плане або проста замоўчвалася. Сёння прыйшоў час па-гаспадарску, аб'ектыўна агледзець яго даволі вялікую гісторыка-літаратурную спадчыну і паказаць сапраўднае аблічча гэтага шчырага працаўніка на беларускай ніве.

Аляксандр Ельскі паходзіў «па мячы» з вядомага на Беларусі шляхецкага роду Ельскіх герба Пелеш. Яго дзед Станіслаў Ельскі недзе на мяжы XVIII–XIX стагоддзяў атрымаў у пасаг ад жонкі, дачкі віцебскага ваяводы Розы Прозар, маёнтак Дудзічы Ігуменскага павета (цяпер – Пухавіцкага раёна), які потым перайшоў у спадчыну да яго сына – вельмі адукаванага чалавека, доктара медыцыны Кароля Ельскага. Тут 4 (16) чэрвеня 1834 года і нарадзіўся Аляксандр Ельскі.

Апрача яго ў Кароля Ельскага і Людвікі Штайнберг былі яшчэ два сыны – Міхал і Жыгімонт і дачка Станіслава. У сям'і

Ельскіх панавала высокая духоўнасць. Дзеці выхоўваліся ў атмасферы любові да мастацтва і літаратуры. Асаблівым захапленнем бацькоў была музыка. Кароль Ельскі вучыўся ў прафесійных майстроў, выдатна іграў на скрыпцы і нават сам пісаў паланэзы. Да сённяшняга дня дайшоў, праўда, толькі адзін яго музычны твор для скрыпкі «Паланез 1837 года». Знакамітым скрыпачом-віртуозам, кампазітарам і музыказнаўцам стаў і яго старэйшы сын Міхал Ельскі, які выступаў з канцэртамі нават у гарадах Польшчы і Германіі.

Аляксандр першапачатковую адукацыю атрымаў дома, ад бацькоў. Потым яны ўладкавалі яго ў нямецкую школу ў Ляндэнене ў Прусіі (цяпер Красназнаменск Калінінградскай вобласці Расіі). Пасля вучыўся ў Мінскай класічнай гімназіі, якую скончыў у 1852 годзе. У той жа год васьмнаццацігадовы Аляксандр Ельскі, наважыўшы паступіць на вайсковую службу, становіцца карнетам аднаго з палкоў расійскага войска і неўзабаве ў складзе свайго палка прымае ўдзел у Крымскай вайне 1853–1856 гадоў.

У 1855 годзе да яго даходзіць сумная вестка пра смерць бацькі. Гаспадаром бацькоўскага маёнтка Дудзічы становіцца старэйшы брат Міхал. Аляксандру дастаецца другі родавы маёнтак Ельскіх – Замосце, які знаходзіцца паблізу. Стаўшы яго паўнапраўным гаспадаром, Аляксандр Ельскі кідае вайсковую службу і застаецца жыць у Замосці. Тут ён будзе вялікі драўляны дом, знешне вельмі падобны да бацькоўскага ў Дудзічах, а таксама ўласную капліцу, гаспадарчыя будынкі і, ажаніўшыся з Гэленай Калянчынскай, заводзіць сям'ю.

У сваім маёнтку Аляксандр Ельскі з усёй шчырасцю ўзяўся гаспадарыць. Шмат намаганняў прыкладаў ён, каб павысіць культуру земляробства і жывёлагадоўлі. Як дбайны гаспадар, ён ажыццяўляў меліярацыю зямлі, прымаў меры для павышэння яе ўрадлівасці, клапаціліва і сур'ёзна займаўся агародніцтвам, садоўніцтвам, рыбаводствам, пабудаваў у сябе цагельню. Шмат часу аддаваў таксама актыўнай грамадскай дзейнасці ў сваёй акрузе: з'яўляўся міравым суддзёю ў Ігуменскім павеце (з 1861 года), членам апякунскага савета рэальнай гімназіі ў Мінску (1882–1887) і нават быў ганаровым апекуном аднаго са страхавых тавар-

рыстваў. Аляксандр Ельскі пастаянна цікавіўся грамадскімі праблемамі свайго часу, вёў настойлівую барацьбу супраць п'янства, супраць заганных з'яў у побыце і паводзінах людзей, парушэння маральных норм у жыцці наогул і ў сямейных узаемаадносінах.

Але больш за ўсё прываблівае А. Ельскага гісторыя і культура роднай Беларусі. Ужо з першых гадоў гаспадарання ў Замосці ён загараецца ідэяй стварыць у сваім маёнтку музей старажытнасцяў, найперш беларускіх. Збіраючы для яго матэрыялы, Аляксандр Ельскі вядзе шырокую перапіску з дзесячамі навукі і культуры Беларусі, Расіі, Польшчы, Літвы і іншых замежных краін. Як гэта рабілася, даюць пэўнае ўяўленне яго пісьмы да розных асоб. У так званым Архіве сталічнага горада Варшавы, у «Зборы Каратынскіх», збярогся, напрыклад, ліст да Вінцэся Каратынскага ад 18 ліпеня 1884 года, дзе чытаем: «Я збіраю ўсе творы нашай літаратуры, напісаныя на беларускай гаворцы, а ў сувязі з тым, што не маю прыгожага верша Вашага з года 1858 у гонар Аляксандра П... перадайце яго мне, за што застануся Вам удзячны назаўсёды...» А вось радкі з пісьма да польскага этнографа і фалькларыста Яна Карловіча, родам з Віленшчыны: «Шаноўны мой зямляча! Пасылаю Вам прывітанне, прашу ласкава прыслаць мне кнігу пана Ул. Вярыгі з Вашай прадмовай “Беларускія паданні”, якая толькі што выйшла ў Львове. Я рупліва збіраю ўсё, што датычыць беларускай літаратуры, і хацеў бы мець названую кніжку, якую цяжка дастаць у краі...»

Сярод адрасатаў Аляксандра Ельскага былі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Францішак Багушэвіч, Адам Кіркор, Вінцэсь Каратынскі, Ян Карловіч, Юзаф Крашэўскі і ўсе, хто так ці інакш быў звязаны з гісторыяй і культурай Беларусі.

У зборы матэрыялаў для задуманага музея з ахвотай дапамагаюць Аляксандру Ельскаму яго жонка Алена і дачка Алеся. Дарэчы, Алеся яшчэ захаплялася збіраннем беларускага фальклору, запісвала тэксты і мелодыі народных песень, і яе, такім чынам, можна з поўным правам назваць беларускай фалькларысткай. Ці не гэтыя захапленні і звялі яе з яшчэ адным апантаным збіральнікам старажытнасцяў Беларусі, Польшчы і Літвы Зыгмунтам

Глогерам, аўтарам знакамітай чатырохтомавай «Старапольскай ілюстраванай энцыклапедыі», які стаў яе мужам.

У выніку шырокамаштабнай збіральніцкай дзейнасці Аляксандра Ельскага ў правінцыйным Замосці назапасіліся каштоўныя зборы самых розных матэрыялаў з галіны гісторыі і культуры і кніжных рарытэтаў. Сярод іх – больш за 60 арыгінальных карцін і тысячы гравюр, малюнкаў і эскізаў як мясцовых беларускіх мастакоў, так і заходнееўрапейскіх майстроў выяўленчага мастацтва, шмат каштоўных археалагічных, нумізматычных, этнаграфічных экспанатаў, рэдкіх вырабаў з фарфору, косці, шкла, дрэва, калекцыі слувцкіх паясоў, гадзіннікаў, старадаўняй мэблі. У замосцінскім музеі захоўваліся папкі з уласнаручнымі рукапісамі знакамітых людзей – французскага караля Людовіка XVI і яго жонкі Марыі Антуанеты, Напалеона Банапарта, рускіх цароў Паўла і Пятра I. Два партфелі займалі аўтографы Адама Міцкевіча і звязаныя з яго імем матэрыялы.

Надзвычай багатая старадрукамі і рэдкімі выданнямі сабралася ў Аляксандра Ельскага бібліятэка, у якой налічвалася звыш 10 тысяч кніг на самых розных мовах. Сярод іх было нямала такіх, якім маглі пазайздросціць самыя знакамітыя музеі Еўропы. Напрыклад, кніга Плутарха з бібліятэкі Напалеона. Цікавая гісторыя гэтага асобніка. Ён быў згублены ў час уцёкаў Напалеона з Масквы. Ubачыўшы гэтую кнігу, адзін з казакаў кальнуў яе пікай і падаў свайму афіцэру. Кніга Напалеона са слядамі казацкай пікі неверагодным чынам дасталася Аляксандру Ельскаму, які знайшоў для яе сваё месца ў сабранай ім бібліятэцы.

Але ў сваіх зборах Аляксандр Ельскі перавагу аддаваў беларускім матэрыялам. У Замосці захоўваліся ў сістэматызаваным парадку рэдкія беларускія старадрукі, летапісы, хронікі, географічныя карты, атласы, усе выданні Статута Вялікага Княства Літоўскага, прыжыццёвыя выданні і рукапісы Адама Міцкевіча, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Адама Кіркора, матэрыялы іншых пісьменнікаў і дзеячаў беларускай культуры, а таксама запісы беларускага фальклору, зробленыя самім замосцінскім гаспадаром і яго дачкой Алесяй.

Слава пра незвычайныя зборы культурных каштоўнасцяў у Замосці разышлася далёка за межы Беларусі. Для азнаямлення з імі сюды прыязджалі знакамітыя дзеячы навукі і культуры розных краін. Імкнучыся займець іх аўтографы, Аляксандр Ельскі завёў спецыяльную «Кнігу для запісаў асобаў, што аглядаюць зборы ў Замосці, пачатую ў 1882 годзе». Адзін з наведнікаў Замосця вядомы польскі фалькларыст і этнограф, аўтар мнагатамавага «Людз беларускага» Міхал Федароўскі зазначыў у кнізе: «Як бы я ні намагаўся знайсці самыя красамоўныя словы, яны не перададуць тое пачуццё, што выклікала ў маім сэрцы і душы гэтае багацце незраўнаных скарбаў і дарагіх памятак, таму замест выказвання таго, чаго словамі акрэсліць немагчыма, я з хваляваннем схіляю перад табой галаву і нізка кланяюся, каб выказаць табе глыбокую пашану, самы заслужаны і самы паважаны Працаўнік, а таксама мілы гаспадару, зычачы, каб Бог дазволіў табе як можна больш гадоў працаваць яшчэ для айчынай навукі і добра ўдзячных землякоў».

Унікальны музей і багатая бібліятэка ў Замосці, на жаль, не захаваліся. Зберагліся толькі тыя рукапісы, якія сам Аляксандр Ельскі ў 1900 годзе падарыў бібліятэцы Ягелонскага ўніверсітэта ў Кракаве, і экспанаты, ахвяраваныя ім кафедры археалогіі гэтага ж універсітэта. Нацыянальнаму музею ў Кракаве перадаў ён таксама і малюнкi. Усё гэта склала каля 20 000 адзінак. У 1907 годзе А. Ельскі падарыў некаторыя рукапісы архіву Таварыства сяброў навук у Вільні. Астатняе ж загінула ў агні Першай сусветнай вайны, канца якой ён не дачакаўся: памёр Аляксандр Ельскі 27 жніўня 1916 года ў маентку Замосце і быў пахаваны ў Дудзічах.

Стварэнне музея старажытнасцяў у Замосці было хоць і галоўнай, але не адзінай галіной дзейнасці Аляксандра Ельскага. Пра свае пошукі помнікаў культуры і гісторыі, пра цікавыя знаходкі Аляксандру Ельскаму рупіла расказаць людзям, адкрыць перад усімі вялікія культурныя багацці роднай зямлі. І ён бярэцца за пярэ, пачынаючы плённае супрацоўніцтва з рознымі друкаванымі органамі, у прыватнасці з віленскай грамадска-палітычнай і літаратурнай газетай «Kurjer Wileński» і асабліва

з пецябургскім штотыднёвікам на польскай мове «Крај», у якім перыядычна з'яўляюцца «Лісты з правінцыі» А. Ельскага пра сучаснае яму жыццё Міншчыны, нарысы, артыкулы і грунтоўныя навуковыя даследаванні. Гісторыя, этнаграфія, літаратура і мастацтва, грамадска-палітычныя праблемы часу, эканоміка – вось кола інтарэсаў Аляксандра Ельскага. Свае публікацыі ён часта падпісвае псеўданімамі Бацян з-над Пцічы, Літвін-грамадзянін, Свядомы, падкрэсліваючы сваю адданасць роднай зямлі.

Выдатна характарызуюць апантаную натуру Ельскага яго краязнаўчыя нарысы. Адзін з іх – «Пра бібліятэку Юльяна Бергеля, пастара ў Слуцку». Гэта – па-пісьменніцку выстраенае апавяданне з дарожнымі прыгодамі і лірычнымі адступленнямі пра паездку разам з дачкой Алесяй і яе сяброўкай з Замосця ў Слуцк для агляду знакамітай бібліятэкі слускага калекцыянера Юльяна Бергеля, багаты кнігазбор якога прыемна ўразіў Аляксандра Ельскага і падахвоціў яшчэ больш інтэнсіўна заняцца стварэннем уласнага музея старажытнасцяў і сваёй бібліятэкі. Не з меншай цікавасцю чытаюцца нарысы-даследаванні Аляксандра Ельскага – «Піва і піваварства ў нашым мінулым» (1883), «Заўвагі пра сялянскае пытанне ў нас і ў іншых краінах» (1884), «Нарыс гісторыі айчыннай гаспадаркі ў супастаўленні са звычаямі народа ад старажытнасці да нашых дзён» у двух тамах (1893–1897), «Гістарычныя звесткі пра радзівілаўскую ткальню паясоў у Слуцку» (1894), «Нарыс звычаяў шляхты ў супастаўленні з эканомікай і доляй людзю ў Польшчы і Літве» ў двух тамах (1897–1898), «Карцёжніцтва і іншыя азартныя гульні і забавы ў нас у святле традыцый і айчыннай літаратуры» (1899), «Гістарычныя звесткі пра фабрыку шкла і аздобных люстэркаў у радзівілаўскім Урэччы на Літве» (1899), «Згубны культ іншаземшчыны ў нас у святле айчыннай літаратуры» (1901), «Што такое раскоша ўвогуле і як яна праяўляецца ў нас у святле народных традыцый і айчыннай літаратуры» (1903), «Нарыс гісторыі Мінскай каталіцкай епархіі» (1907), «Пакаранне ў хрысціянскай сям'і» (1908). Усе гэтыя працы выходзілі асобнымі выданнямі ў Варшаве, Кракаве, Санкт-Пецярбургу і Мінску. Асобныя нарысы, часам з працагам, друкаваліся таксама ў перыядычных выданнях.

У другой палове XIX стагоддзя ў Польшчы пачалі стварацца і выходзіць з друку вельмі грунтоўныя мнагатамовыя энцыклапедычныя выданні «Геаграфічны слоўнік Польскага Каралеўства і іншых славянскіх краёў» («Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krain słowiańskich») і «Вялікая ўсеагульная ілюстраваная энцыклапедыя» («Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana»). Аляксандра Ельскага як найпершага знаўцу Беларусі, яе гісторыі і культуры запрашаюць іх рэдакцыі да супрацоўніцтва. Для гэтых энцыклапедый Бацяян з Замосця напісаў і апублікаваў каля 10 тысяч артыкулаў. Большасць з іх – гэта сціслыя, «пратакольныя» звесткі пра гарады і мястэчкі Беларусі. Але Аляксандр Ельскі ўмудраўся і на адведзеных яму цесных плошчах выдання сказаць пра самае значнае, самае неабходнае. Што ж да найбольш буйных гарадоў, такіх, як Мінск, Пінск, то ім прысвячаліся і самыя вялікія, манаграфічнага кшталту артыкулы, у якіх і сённяшні чытач знойдзе безліч цікавай інфармацыі.

Як ужо гаварылася вышэй, у сваёй шырокамаштабнай дзейнасці па стварэнні замосцінскага музея і бібліятэкі Аляксандр Ельскі абапіраўся на шырокае кола зацікаўленых людзей, дзеячаў навукі і культуры. Пра найбольш блізкіх па духу дзеячаў, асабліва тых, хто шчыра працаваў для добра свайго краю і садзейнічаў абуджэнню нацыянальнай свядомасці беларусаў, ён імкнуўся расказаць як мага больш, падаючы ўсім яркія прыклады служэння свайму народу. Сярод герояў яго жыццяпісаў мы бачым і архівіста Міхала Богуша-Шышкі, які працаваў у архівах князёў Радзівілаў у Нясвіжы і Берліне, грамадскага і культурнага дзеяча Яна Ваньковіча, гісторыка, выдаўца, грамадскага дзеяча Адама Ганорыя Кіркора, грамадскага дзеяча Эмерыка Чапскага, «людзей Міцкевічавай эпохі», паплечнікаў вялікага паэта – Дамініка Ходзькі, Казіміра Пясэцкага, Рафала Слізеня, Францішка Галавацкага, тры «постаці жанчын з-над Нёмана, Дняпра і Дзвіны» – пісьменніцы Евы Фялінскай, аўтаркі гаспадарчай кнігі «Літоўская гаспадыня» Ганны Цюндзявіцкай, філантропкі Габрыэлі Горват, «беларускага хлебароба» Тамаша Грыба, пісьменніка Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і іншых.

Аляксандра Ельскага па праве можна лічыць заснавальнікам навуковага беларусазнаўства. Ён першы заняўся ўсебаковым і сапраўды глыбокім навуковым даследаваннем адначасова гісторыі, мовы, літаратуры, матэрыяльнай культуры, этнаграфіі, прамысловасці, сельскай гаспадаркі беларусаў як самастойнага народа ў славянскім свеце. І прысвяціў гэтым даследаванням больш чым паўстагоддзя.

Такую дзейнасць А. Ельскі лічыў сваім найсвяцейшым патрыятычным абавязкам. Ён быў адным з першых грамадзян нашай зямлі, якія шчыра паверылі ў непазбежнасць недалёкага духоўнага адраджэння беларускага народа, што ён асабліва выразна засведчыў у пісьме да Яна Карловіча ад 16/28 лютага 1890 года: «Зразумела, насілле і рэўнасць спыняюць беларускую літаратуру <...>, свежым доказам чаго з'яўляецца затрыманне выдання Запольскага ў Кіеве, бо хоць каляндар яго на гэты год («Календарь Северо-Западного края» на 1890 год) выйшаў, але цалкам ачышчаны ад беларушчыны. Аднак і ў такую крытычную хвіліну нельга нам апусцаць рукі і трэба ратаваць гаворку братоў-беларусаў шляхам збірання як этнаграфічнага, так і літаратурнага матэрыялу для больш шчаслівай будучыні. <...>

Свет знаходзіцца напярэдадні катаклізмаў, пасля якіх павінны прыйсці новыя грамадскія групоўкі. Ад гэтага паваротнага пункту пачнецца свабодны нацыянальны рух, дык і некалькімільённы беларускі народ разаўе свой дух у натуральным кірунку. <...>»

Вялікую ролю ў нацыянальным адраджэнні беларусаў адводзіў Аляксандр Ельскі роднай літаратуры. Прыступаючы да асвятлення яе гісторыі, ён найперш узяўся за выяўленне ўсіх твораў, якія былі напісаны на беларускай мове ад старажытнасці да апошняга часу. Вынікам гэтай шматгадовай тытанічнай працы з'явілася даследаванне «Беларуская літаратура і бібліяграфія», у якім аўтар паказвае ўсе выяўленья ім «першакрыніцы беларускай літаратуры і ўвогуле пісьменства, што тычацца гісторыі, старажытных помнікаў, мінулага і сучаснага стану Беларусі з розных пунктаў гледжання». Ён добра разумее важнасць сваёй працы: «Гэта важны прадмет, малавядомы нават спецыя-

лістам і нікім не сістэматызаваны паводле храналагічнага прынцыпу і ва ўсёй магчымай паўнаце. Таму мяркую, што мая праца будзе мець грунтоўнае значэнне для ўсіх, хто захаце дэталёва пазнаёміцца з беларускімі справамі».

Гэта быў не толькі першы найбольш сістэматызаваны і грунтоўны нарыс гісторыі самой беларускай літаратуры, але і агляд даследаванняў, што ажыццяўляліся пераважна на польскай і рускай мовах – усіх праблем, якія датычылі Беларусі, яе літаратуры і пісьменства пачынаючы ад XVI стагоддзя, ад Францішка Скарыны і яго пражскага выдання Бібліі. У поле зроку аўтара трапілі такія помнікі, як «Літоўскі Статут», «Хроніка Быхаўца», «Запіскі» Фёдара Еўлашэўскага, «Катэхізіс» і «Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам» Сымона Буднага, беларускі пераклад «Хронікі» Марціна Бельскага, «Прамова Мялешкі» і шматлікія іншыя, як самыя даўнія, так і зусім блізкія яму па часе.

Трэба адзначыць, што А. Ельскі разглядае не проста літаратуру, якая з'явілася на тэрыторыі Беларусі, а выключна беларускамоўныя помнікі пісьменства, бо толькі яны маюць усе падставы лічыцца беларускімі. У той жа час ён пералічвае і публікацыі, прысвечаныя Беларусі, што былі напісаны на іншых мовах.

Аўтар не спрабуе стварыць нейкую закончаную, верагодную канцэпцыю гісторыка-літаратурнага развіцця, заканамернасцяў ці асаблівасцяў літаратурнага працэсу. Ён пакуль што паставіў перад сабою больш сціплую, але вельмі працаёмкую задачу: даць храналагічны пералік публікацый – у аднолькавай меры і беларускіх мастацкіх твораў, і артыкулаў, прысвечаных Беларусі.

Як і прадбачыў Аляксандр Ельскі, яго праца сапраўды стала «асновай» для фундаментальнага даследавання гісторыі беларускай літаратуры яго наступніка – славутага вучонага, аўтара «Беларусаў», акадэміка Яўхіма Карскага.

У творчай спадчыне Аляксандра Ельскага найбольшую каштоўнасць – побач з матэрыяламі па гісторыі краіны і літаратуры – маюць яго грунтоўныя мовазнаўчыя працы, даследаванні асаблівасцяў, стану, граматычных форм беларускай мовы ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі, яе гістарычнага лёсу і перспектывы

развіцця. Гэтыя даследаванні не страцілі свайго пазнавальнага значэння і сёння, бо ў іх ахарактарызаваны складаныя і супярэчлівыя праблемы фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Праяўляючы сапраўдны – можна сказаць, сыноўні клопат пра развіццё беларускай мовы, якая шмат чым, на думку А. Ельскага, магла б узбагаціць і рускую, ён у артыкуле «Пра беларускую гаворку» прыходзіць да высновы: «Культурная ж руская мова, несумненна, знойдзе ў беларушчыне нямала родных славянскіх скарбаў, лепшых за тыя, што дагэтуль паспешліва і оптам сабрала з чужых дыялектаў; народная паэзія таксама можа закрануць у душы не адну высакародную струну».

Сам Аляксандр Ельскі з аптымизмам глядзеў на далейшы лёс беларускай мовы. Надзейнай падставай з’яўляліся творы беларускіх пісьменнікаў, публікацыі фалькларыстаў і асабліва выхад у свет «Слоўніка беларускай мовы» Івана Насовіча: «Як бы там ні было, а краевугольным каменем беларускай мовы стаў <...> выдатны беларуска-рускі слоўнік Насовіча 1870 года, заслужана ўзнагароджаны Пецярбургскай Акадэміяй навук Дзямідаўскай прэміяй, – сцвярджаў ён у тым жа артыкуле. – У гэтым манументальным творы, які каштаваў аўтару 16 год працы, нягледзячы на непаўнату і дробныя хібы <...>, п. Насовіч з бесстароннасцю і сумленнасцю, вартай самай вялікай пахвалы, скрысталізаваў беларускую мову. З таго часу, як існуе гэта багатая крыніца мовы нашага народа, якая змяшчае звыш 30 тысяч слоў, беларуская мова можа быць спакойная за будучыню і развівацца на ўласнай глебе, толькі б добрая грамадзянская воля аўтараў умела выказваць гэтай мовай усё высакароднае, прагрэсіўнае і карыснае».

Уласныя погляды на далейшы лёс і перспектывы развіцця беларускай мовы і беларускай нацыянальнай свядомасці А. Ельскі неаднаразова фармуляваў і ў публікацыях, і ў карэспандэнцыі. Сваё крэда ён выразна вызначыў, у прыватнасці, у пісьме да Яна Карловіча ад 16/28 лютага 1890 года: «Нельга сумнявацца, што яшчэ і Беларусь будзе жыць сваім духоўным жыццём і працуе сваю «гаворку» да ступені “мовы” <...>. Мова штодзень

перайначваецца, калі мае для гэтага прастор, і гіне ці камянее, калі зменіцца лёс і яна адыграе сваю ролю ў грамадстве. Але Беларусь, амаль нескранутая, мае будучыню не народаў, што аджылі, а тых, якія цягнуцца да жыцця, як кветка пад праменнямі сонца. О! Не згінем і мы, і маладыя нашы браты! Я веру ў гэта...»

Распрацоўваючы агульную канцэпцыю праблем, звязаных з тагачасным станам, лёсам і напрамкамі развіцця беларускай літаратурнай мовы, А. Ельскі абапіраўся на вынікі даследаванняў розных спецыялістаў, прытым не толькі мовазнаўцаў, гісторыкаў, фалькларыстаў, літаратуразнаўцаў, але і філосафаў. Неаднаразова спасылаецца ён на Кароля Лібелята (1807–1875), вядомага польскага філосафа, публіцыста, крытыка, удзельніка нацыянальна-вызваленчай барацьбы польскага народа ў 1830–1831 і 1846–1848 гадах, які ў сваім шырокавядомым калісьці трактаце «Пра любоў да Радзімы» пісаў: «Пазбаў народ мовы і пазбавіш яго гэтым самым жыцця. Народ жыве, пакуль мова яго жыве, без нацыянальнай мовы няма народа <...>. Любіце ж яго мову, як святую кроў маці-радзімы».

Аляксандр Ельскі не шукаў гучных навуковых званняў, сам сябе лічыў самавукам, пра што пісаў аднаму знаёмаму ў 1902 годзе: «Не маю зусім прэтэнзіі на нейкі навуковы аўтарытэт, бо не маю ступені, хаця працаваў шчыра... на ніве айчыннага пісьменства. Была гэта праца ўсяго толькі з Божай ласкі, дзякуючы нейкай здольнасці, запалу да ведаў у напрамку грамадска-гістарычным і літаратурным, мая сітуацыя сціплая, але незалежная дазваляла мне займацца самаадукацыяй ад маладосці да пажылых гадоў». Тым не менш сваёй шматграннай нястомнай навуковай і публіцыстычнай дзейнасцю ён заслужыў шырокую вядомасць і прызнанне. Аляксандр Ельскі стаў членам Імператарскага Вольна-Эканамічнага таварыства ў Пецярбургу (1885), правадзейным членам Камісіі гісторыі мастацтва філалагічнага аддзялення Акадэміі ведаў (Akademii Umiejętności) у Кракаве і членам гістарычнай камісіі (1892). На III з'ездзе польскіх гісторыкаў у Кракаве яго абралі адным з трох старшыняў. Прымаў удзел у археалагічных з'ездах у Вільні (1893) і Рызе (1896).

У багатым культурным наробку Аляксандра Ельскага ёсць і ўласныя літаратурна-мастацкія творы, якія ён пісаў выключна на роднай беларускай мове.

Адным з першых такіх твораў было жартоўнае і разам з тым вельмі зычлівае вершаванае пасланне аўтару «Гапона» – «Вінцуку Дуніну-Марцінкевічу», дзе Ельскі знайшоў шчырыя словы, каб падахвоціць да далейшай творчасці ўжо састарэлага «беларускага дудара».

Цэлы шэраг беларускіх твораў Бацяна з-над Пцічы выходзіў на мяжы XIX–XX стагоддзяў асобнымі кніжкамі. У Пецярбургу ў 1895 годзе пабачыла свет даволі аб’ёмістае вершаванае апавяданне «Сынок» з падзагалоўкам «Расказ з праўдзівага здарэння ўсім бацькам і дзецям для перасцярогі» – пра ўзаемаадносіны бацькоў і дзяцей. У 1896 годзе тройчы друкаваўся праявічны твор Аляксандра Ельскага «Выбіраймась я ў прочкі! Скарэй у Томск! Аб тое добра разведаў і растлумачыў народу А. Ј.» (выходзіў асобным выданнем у Пецярбургу, потым у «Вітэбскіх губернскіх вedomостях» (№ 84, 86, 87, 90) і ў Віцебску асобным адбіткам пад назвай «Нашы перасяленцы. Скарэй у Томск!)). Затым з’явіліся творы «Слова аб праклятай гарэлцы і аб жыцці і смерці п’яніцы. Добраму беларускаму народу на пакрапленне яго душы і розуму расказаў прыяцель яго папячыцель трэзвасці А. Ј.» (СПб., 1900); «Гутарка аб тым, якая мае быць “Зямля і воля” сельскаму народу. Праўдзівы абразок, жыўцом зняты з цяперашняга жыцця вёскі на Белай Русі, даўняй Крывічызне. Падаў А. Ј.» (Вільня, 1906) і «100 прыказак, загадак, прыдумаў і гавэндаў для пажытку беларускага (крывіцкага) народу. Сабраў А. Ј.» (Вільня, 1908).

Аляксандр Ельскі не прэтэндаваў у сваіх творах на нейкія мастацкія адкрыцці. Пісаў ён іх з мэтай дапамагчы простамаму беларускаму люду паляпшаць маральныя якасці і далучацца да святла ведаў.

Дзеля народнай асветы і абуджэння нацыянальнай годнасці і самасвядомасці беларусаў браўся А. Ельскі таксама за пераклады з польскай мовы твораў «літвіна» Адама Міцкевіча, у першую чаргу яго шэдэўра «Пан Тадэвуш». У 1892 годзе замосцінскі ўладар

апублікаваў першую кнігу гэтай вялікай эпічнай паэмы. Не так даўно знайшоўся і яго ж пераклад аднаго з Міцкевічавых крымскіх санетаў – «Бура на моры». Акрамя перакладаў з Адама Міцкевіча захаваліся яшчэ пераклад Аляксандра Ельскага на беларускую мову знакамітага ў свой час твора польскага паэта з Валыні Антонія Мальчэўскага «Марыя».

Хоць сам Аляксандр Ельскі быў задаволены сваімі перакладамі, сёння яны ўспрымаюцца ўсё ж з цяжкасцю. Як і ў арыгінальных творах, можна ўбачыць шмат моўных хібаў. Ды не трэба, мусіць, надта вінаваціць аўтара: у яго часы беларуская літаратурная мова яшчэ не нармалізавалася, па-сапраўднаму не выкрасціліся, яна толькі праходзіла стадыю распрацоўкі. На беларускамоўныя творы Аляксандра Ельскага мы павінны сёння глядзець як на жывыя помнікі нашай літаратурнай гісторыі, беларускага пісьменства на адным з этапаў яго развіцця.

Да таго ж цалкам прааналізаваць беларускамоўную літаратурную спадчыну Аляксандра Ельскага мы не можам, бо да нас дайшла толькі яе частка. Несумненна, твораў у гэтага руплівага працаўніка на беларускай ніве было значна больш. Адно са сведчанняў – успаміны яго пляменніка Уладзіслава Ельскага, які пісаў: «Імкнучыся бараніць люд беларускі ад русіфікацыі яго расійскім урадам, дзядзька пісаў розныя беларускія гутаркі, перакладаў цалкам такія творы, як, напрыклад, “Нядзельныя вечары” Супінскага. Калі расійскі ўрад забараніў друкаваць па-беларуску лацінскім алфавітам, дзядзька спрабаваў ужываць адпаведную гэтай мове “гражданку” з пэўнымі значкамі. А калі і гэта не ўдалося, ён уручную адліваў шрыфты для капіравання ў маёнтках і такім чынам пашыраў свае творы па вёсках».

Другі сведка – адзіны сын замосцінскага ўладара і яго нашчадак, мінскі юрыст Ян Ельскі, успаміны якога выявіў у адным з віленскіх архіваў Генадзь Кісялёў, пісаў, што ў віхурныя 1917–1920 гады недзе ў Мінску прапалі два куфры з рукапісамі і кнігамі з Замосця, што ў адным з іх знаходзіліся творы бацькі, яго дзённік за 1876–1889 і пазнейшыя гады, а таксама «беларускія рэчы» (Г. В. Кісялёў. Ад Чачота да Багушэвіча. Мінск, 1993. С. 78).

У гісторыі беларускага нацыянальнага адраджэння Аляксандр Ельскі адыграў надзвычай важную ролю, дастаткова яшчэ не асэнсаваную і да гэтага часу. Ён адносіцца да ліку тых мясцовых дзеячаў шляхецкага паходжання, што свае сілы і веды аддавалі справе развіцця беларускай культуры і абуджэння беларускай нацыянальнай свядомасці. Самааддана служыў ён гэтаму сваёй грамадскай і навуковай дзейнасцю, а таксама літаратурнай творчасцю на беларускай мове.

Мы маем падставы лічыць Аляксандра Ельскага першым беларускім энцыклапедыстам. І не толькі таму, што ён напісаў многія тысячы артыкулаў для энцыклапедычных выданняў. Але перш за ўсё з увагі на тое, што ў сваіх працах, даследаваннях, публікацыях здолеў шматбакова асэнсаваць на высокім для таго часу навуковым узроўні асаблівасці беларускай мовы, пытанні этнаграфіі, розныя аспекты культуры, гісторыі народа, эканомікі, сабраў вялізны фактычны матэрыял па гісторыі літаратуры. А. Ельскі раскрыў найбольш істотныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай і польскай. Усім гэтым ён даказваў бясспрэчнае гістарычнае права беларускага народа на самастойнае існаванне ў сям'і славянскіх народаў. Сваёй шматграннай і плённай дзейнасцю Аляксандр Ельскі з'явіўся прадвеснікам тых гістарычных працэсаў, якія ў XX стагоддзі прывялі да ўтварэння БНР – ССРБ – БССР і затым – незалежнай Беларускай дзяржавы.

(У суаўтарстве з Уладзімірам Казберуком)

— ПАСЛЯСЛОЎЕ —

Восенню 2017 года знакамітаму Таварыству філаматаў споўнілася 200 гадоў. Слаўны юбілей! На добры лад, яго варта было б шырока адзначыць па ўсёй Беларусі, бо з гэтага згуртавання беларускіх студэнтаў Віленскага ўніверсітэта, па сутнасці, распачалося наша нацыянальнае адраджэнне.

Філаматы добра ведалі слаўную гісторыю сваёй Бацькаўшчыны і ганарыліся ёю. Яшчэ да ўзнікнення на ўсходзе Маскоўскай дзяржавы на тэрыторыі Беларусі ўжо існавалі свае дзяржаўныя ўтварэнні – Полацкае, Тураўскае, Смаленскае княствы. Усе гэтыя княствы з часам аб'ядналіся ў адной беларускай дзяржаве – Вялікім Княстве Літоўскім, якое ўзнікла ў XIII стагоддзі на захадзе Беларусі з цэнтрам у Наваградку. Калі да ВКЛ была далучана Жамойць (этнаграфічная Літва), а потым амаль уся Украіна, якую беларускія войскі пад камандаю вялікага князя Альгерда вызвалілі ад татар, дзяржава беларусаў распасцерлася ад Балтыйскага да Чорнага мораў. Гэта была адна з самых магутных еўрапейскіх дзяржаў, якая трывала больш за паўтысячагоддзе.

У беларускай дзяржаве паспяхова развівалася культура. Асабліва моцны штуршок для яе пашырэння і росквіту дало распачатае вялікім беларускім асветнікам Францішкам Скарынам кнігадрукаванне. Максім Багдановіч у гістарычным нарысе «Белорусы» зазначаў, што «вся государственная жизнь Великого Княжества Литовского протекала в белорусских национальных формах. По-белорусски говорили великий князь и вся знать, по-белорусски велись дипломатические сношения с иностранными

государствами, по-белорусски писались законы, грамоты, акты, по-белорусски отправлялся суд». Якраз з гэтай прычыны часы поўнай незалежнасці ВКЛ гісторыкі назвалі «залатым векам» Беларусі.

Але трываў ён не вельмі доўга. На зваблівых беларускія землі паквапілася наша заходняя суседка Польшча. Толькі Беларуссю, якая разам з далучанымі да яе краямі была ці не ў два разы большая за яе тэрытарыяльна, авалодаць сілай Польскае Каралеўства не змагло б. Тады польскія вярхі прыдумалі вельмі хітры ход. Яны запрасілі на свой каралеўскі трон беларускага ўладара вялікага князя Ягайлу, які па ўказцы палякаў распачаў інтэграцыю дзвюх краін. Беларусь апынулася пад моцным польскім уплывам. Пачалася паступовая, але няўхільная паланізацыя Беларусі. Дайшло да таго, што беларуская мова была цалкам выцеснена як з дзяржаўнага ўжытку, так і з літаратуры. У выніку Беларус з часам стала ўспрымацца ў свеце як польская правінцыя.

Гэта быў сапраўдны заняпад Беларусі, яе культуры. Яшчэ больш паглыбіўся ён з гвалтоўным далучэннем нашай краіны ў канцы XVIII стагоддзя да Расійскай імперыі.

Перадавыя колы беларускага грамадства не маглі мірыцца з такім становішчам сваёй краіны. Не змірыліся з гэтым і студэнты Віленскага ўніверсітэта. Яны ведалі, што змяніць сітуацыю да лепшага магла б толькі незалежнасць Беларусі як ад Масквы, так і ад Варшавы.

Зрабіць Беларусь вольнай, ні ад кога незалежнай дзяржавай – такую далёкасяжную мэту якраз і паставілі перад сабой студэнты-беларусы, ствараючы сваё аб'яднанне з бяскрыўднай назвай – Таварыства філаматаў (аматараў навукі).

Спосабам для дасягнення сваёй мэты філаматы абралі шырокую асвету народа. Дзеля гэтага яны ўзяліся пісаць нават падручнікі для школ па ўсіх галінах навукі, выдаваць часопіс «Геба», выступаць у друку з асветніцкімі публікацыямі.

Як самае галоўнае філаматы хацелі ва ўсёй праўдзівасці раскрыць перад беларусамі іх слаўную мінуўшчыну, якая памагла б ім вярнуць страчаную веліч. Сама больш зрабіў у гэтым плане Адам Міцкевіч. Ён выдатна ўзнавіў важныя старонкі змагання

беларускага народа з іншаземнымі заваёўнікамі ў «літоўскіх» вершаваных аповесцях і паэмах «Мешка, князь Наваградка», «Гражына», «Конрад Валенрод» і ў паэтычнай эпапеі «Пан Тадэвуш», якія сталі шэдэўрамі сусветнай літаратуры. Здаецца, і па сёння ніхто з нашых пісьменнікаў, апроча хіба Уладзіміра Караткевіча, так глыбока і з такіх папраўдзе патрыятычных пазіцый не раскрываў гісторыю Беларусі, як Адам Міцкевіч.

Пра самыя значныя падзеі нашай мінуўшчыны цікава раскажаў у цыкле невялікіх балад «Спевы пра даўніх літвінаў да 1434 года» Ян Чачот. Па сутнасці, гэта своеасаблівая паэтычная гісторыя старажытнай Беларусі, у якой апяваецца дзейнасць найбольш славурых князёў і палкаводцаў Вялікага Княства Літоўскага – Міндоўга, Войшалка, Віценья, Гедыміна, Альгерда, Кейстута, Вітаўта, Ягайлы, Давіда Гарадзенскага, ятвяга Комата і іншых.

Падзеям беларускай гісторыі прысвяціў сваю невялікую паэму «Роздум каля руінаў Гедымінавага замка» Ануфрый Петрашкевіч. Па-свойму імкнуліся асвятляць беларускую мінуўшчыну і іншыя філаматы і філарэты.

У адраджэнні культуры Беларусі філаматы перш за ўсё звярнуліся да вусна-паэтычнай творчасці свайго народа. Легенды, паданні, песні, казкі, звычаі простага люду яны лічылі важнай крыніцай для абнаўлення літаратуры. Першыя засноўвалі на беларускім фальклоры свае творы Тамаш Зан («Табакерка», «Свіцязь-возера», «Цыганка»), Ануфрый Петрашкевіч («Купала») і асабліва Ян Чачот (балады «Бекеш», «Наваградскі замак», «Мышанка», «Калдычэўскі шчупак», «Узногі», «Свіцязь», «Падземны звон на горцы ў Пазянэвічах»). Услед за імі і Адам Міцкевіч стварае па фальклорных матывах свае выдатныя балады «Свіцязь», «Свіцязянка», «Рыбка», «Вяртанне таты», «Курганок Марылі», «Люблю я», «Лілеі», якія запачаткавалі новы напрамак у нашай і польскай літаратуры – рамантызм. Да яго, гэтага найбольш прагрэсіўнага ў параўнанні з класіцызмам літаратурнага напрамку, як бачым, прывёў Адама Міцкевіча беларускі фальклор.

Філаматы, як і ўсе без выключэння літаратары таго часу, пісалі свае творы на паноўнай у Беларусі польскай мове. Пісаць

па-беларуску яны яшчэ не маглі, бо на той момант не існавала ні беларускага друку, ні беларускага чытача: вышэйшыя слаі грамадства па-ранейшаму карысталіся польскай мовай, а простае сялянства спрэс было непісьменным.

Усё ж філаматы рыхтавалі глебу для стварэння беларускай літаратуры. Яны паказвалі ў сваіх публіцыстычных выступленнях і мастацкіх творах багацце і прыгажосць народнай культуры і мовы, вучылі шанаваць беларускае слова. З вялікай пашанай і любоўю да мовы свайго народа гаварыў, чытаючы ў Парыжы, у Калеж дэ Франс, лекцыі пра славянскія літаратуры, Адам Міцкевіч: «На беларускай мове, якую называюць русінскай ці літоўска-русінскай... размаўляе каля дзесяці мільёнаў чалавек; гэта самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана. У часы незалежнасці Літвы вялікія князі карысталіся ёю ў сваёй дыпламатычнай перапісцы».

Шмат пісаў пра прыгажосць беларускай мовы Ян Чачот. Ён склаў нават слоўнік найбольш адметных беларускіх слоў і выразаў, а таксама запісаў беларускія народныя песні, прыказкі і прымаўкі.

Філаматы рабілі і першыя спробы літаратуры на беларускай мове. Выдатныя ўзоры беларускіх паэтычных твораў апублікаваў у сваіх фальклорных зборніках Ян Чачот.

Пісаць па-беларуску мог і Адам Міцкевіч. Але яго беларускія творы з розных прычын не дайшлі да нас. У друку не раз паведамлялася пра знаходкі беларускіх вершаў паэта, але ніхто пакуль што не бачыў іх апублікаванымі.

Хоць стварыць беларускую літаратуру філаматам не ўдалося, але іх высакародныя ідэі не загінулі з разгромам царскімі ўладамі славутага Таварыства. Запаленая імі на беларускім неба-схіле 200 гадоў назад зорка нацыянальнага адраджэння ярка асвятліла дарогу наступным пакаленням інтэлігенцыі ў змаганні за лепшую долю Бацькаўшчыны.

ЗМЕСТ

Паданне пра філаматаў (замест уступу)	5
---	---

Раздзел I. Вецер вандраванняў

«Да ўзгоркаў тых лясных...»	28
Абарваная песня Яна з Мышы	85
Дарогамі Тамаша Зана	131
Паданні азёрнага краю	191
Галасы і зоры Дзвіны	204
Тайны Крашынскага парку	216
Дарога ў сто гадоў	239
Гладыятар на арэне беларушчыны	327
Тут грала дудка Бурачка	338
Той курган векавечны	389

Раздзел II. Вартыя памяці

<i>З філамацкай сям'і</i>	418
Ануфрый Петрашкевіч	418
Міхал Рукевіч	427
Францішак Малёўскі	438
Юзаф Кавалеўскі	447
Ігнат Дамэйка	458
Аляксандр Ходзька	475
Антоні Эдвард Адынец	479
<i>Папярэднікі і паслядоўнікі</i>	486
Францішак Карпінскі	486
Юльян Урсын Нямцэвіч	488

Міхал Клеафас Агінскі	491
Ян Аношка	493
Вікенцій Равінскі	496
Антоні Гарэцкі	498
Генрык Ржавускі	501
Ігнат Легатовіч	504
Ігнат Кулакоўскі	505
Аляксандр Рыпінскі	506
Рамуальд Падбярэскі	509
Франц Савіч	511
Габрыэля Пузыня	513
Арцём Вярыга-Дарэўскі	515
Ігнат Храпавіцкі	517
Браніслаў Залескі	520
Павел Шпілеўскі	523
Вінцэсь Каратынскі	525
Канстанцін Вераніцын	527
Аляксандр Ельскі (<i>у суаўтарстве з Уладзімірам Казбеуком</i>)	529
Пасляслоўе	543

Літаратурна-мастацкае выданне

Цвірка Кастусь Аляксеевіч

ЗОРКА ФІЛАМАТАЎ

Нарысы, эсэ

Рэдактар *В. А. Рахуба*

Мастацкі рэдактар *І. Т. Махнач*

Тэхнічны рэдактар *В. А. Тоўстая*

Камп'ютарная вёрстка *В. Л. Смольскай*

12+

Падпісана да друку 14.11.2017. Фармат 60 × 84^{1/16}. Папера афсетная.

Друк афсетны. Ум. друк. арк. 32,09. Ул.-выд. арк. 25,8.

Тыраж 500 экз. Заказ 1370.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом
«Беларуская навука». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/18 ад 02.08.2013.
Вул. Ф. Скарыны, 40, 220141, г. Мінск.

Адкрытае акцыянернае таварыства «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.

Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск.

ISBN 978-985-08-2215-4

9 789850 822154

кастыць Цірыка

З сярца
бярэмаў